

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

И С Т О Р И Я АРМЯНСКОГО НАРОДА

С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Под редакцией
проф. М. Г. НЕРСИСЯНА

ВТОРОЕ ДОПОЛНЕННОЕ ИЗДАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН—1985

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏԱՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Խմբագրությամբ
պրոֆ. Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ

ԵՐԿՐՈՐԳ ԼՐԱՅՎԱՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

2256

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1985

Հեղինակների կոլեկտիվ՝ Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, պրոֆ. Գ. Խ. Սարգսյան (գլուխ I, § 2—4, II—V գլուխներ), պրոֆ. Թ. Խ. Հակոբյան (VI—XII գլուխներ), պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյան (գլուխ XIII, § 2, 4, գլուխ XIV, § 1—3), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյան (գլուխ XIII, § 1—3, գլուխ XIV, § 4, XV—XVII գլուխներ, գլուխ XVIII, § 3, գլուխ XIX, § 2), պրոֆ. Կ. Ս. Խուզմանյան (գլուխ XVIII, § 1, 2, գլուխ XIX, § 1, 3, XX—XIV գլուխներ), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, պրոֆ. Ս. Տ. Ներսիսյան (գլուխ I, § 1):

Գրքի խմբագրմանը մասնակցել են ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Բ. Ն. Առաքելյանը (գլ. I, VII, IX, XII) և Գ. Ա. Գալստյանը (գլ. XXI—XXIV):

Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը /Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ա. Գ. Աբրահամյան և ուրիշ./, խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյանի.— 2-րդ լրացված հրատ.— Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1985.— 528 էջ:

Վերնախորհրդի՝ Երևանի պետ. համալս.

Գրքը ընդգրկում է Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ շարադրանքը սկզբից մինչև մեր օրերը:

0505040000—04

Հ 704(02)—85

ԳՄԳ 63.3 (22)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՑԵՂԵՐԸ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքն ընթացել է այն երկրամասում, որը աշխարհագրության մեջ հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհ կամ Հայկական բարձրավանդակ անունով: Սովետական Հայաստանը կազմում է այդ երկրամասի հյուսիս-արևելյան մասը:

Հայկական լեռնաշխարհը հնում կոչվել է Մեծ Հայք, ի տարբերություն Եփրատից արևմուտք գտնվող Փոքր Հայքի: Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի է իր բազմաթիվ լեռնաշղթաներով, սարահարթերով ու հանգած հրաբուխներով: Այն գտնվում է Փոքր Ասիայի և Իրանի բարձրավանդակների միջև, Առաջավոր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասերում և գրավում է հյուսիսային լայնության $30^{\circ}30'$ -ից մինչև $41^{\circ}15'$ և արևելյան երկայնության 38° -ից մինչև 47° : Լեռնաշխարհը ծովի մակերեսից $1500—1800$ մետր միջին բարձրություն ունի և, շրջակա երկրներից ավելի բարձր լինելով, կոչվել է «Լեռնային կղզի»:

Լեռնաշխարհի միջին մասը մի ընդարձակ սարահարթ է, կտրատված լեռներով ու հովիտներով: Բազմաթիվ լեռնաշղթաների ու լեռների բնական պատենների մեջ ընկած այս տերիտորիան հնում հայտնի էր Միջնաշխարհ անունով:

Արարատի դանգվածից սկիզբ առնելով՝ դեպի արևմուտք, մինչև Եփրատ գետը ձգվում են Հայկական Պար լեռնաշղթան և նրա շարունակությունը կազմող լեռները՝ Միջնաշխարհը բաժանելով հյուսիսային ու հարավային մասերի: Արարատ լեռան լայնածավալ հրաբխային զանգվածը, Մեծ Մասիս (հնում՝ Աղատ Մասիս, 5156 մետր) և Փոքր Մասիս (3914 մետր) զաղաթներով, գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի համարյա կենտրոնում:

Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմը ձգվում է Սև ծովի ափերից մինչև Մեղրու կիրճը և բաղկացած է մի շարք լեռնաշղթաներից: Նրանից

առանձնացած՝ բարձրանում է Արագած լեռան (4095 մետր) վիթխարի հրաբխային զանգվածը: Արագածի լայնանիստ ու մեղմաթև լանջերը հարուստ են ջրերով: Բնական արոտներով հոշակված այդ լանջերում անհիշելի ժամանակներից մարդիկ զբաղվել են հողագործությամբ և անասնապահությամբ:

Հայկական Տավրոսի ծալքավոր աղեղը հարավից եղերում է Միջնաշխարհը: Հին Հայաստանի հարավային ծայրամասային երկրները (Աղձնիքը, Սասունը, Մոկքը, Կորդուքը) տարածված են Հայկական Տավրոսի լեռնաբազուկների շրջանում և ընդգրկում են Արևմտյան ու Արևելյան Տիգրիսի հովիտները:

Հայկական Պարից գեպի հարավ գտնվում է ընդարձակ սարահարթ, մի քանի լեռնային զանգվածներով: Դրանցից է Բյուրակներ (հնում՝ Սըրմանց, 3650 մետր), իր ծաղկավետ արոտներով, բազմաթիվ սառնորակ աղբյուրներով ու լճակներով, որի համար էլ ստացել է Բյուրակն (Բինգյուլ) անունը: Այստեղից գեպի արևելք փռված են Ծաղկանց լեռները՝ մինչև այժմ չհանգած հրաբխային զագաթով, որը հնում կոչվում էր Թոնդրակ (3548 մ): Ծաղկանց լեռներից գեպի հարավ-արևմուտք, Վանա լճից ոչ հեռու, բարձրանում է Միփան (հնում՝ Նեխ-Մասիք, գլխավոր զագաթը 4434 մ) հրաբխային զանգվածը, որը հարավում միանում է վիթխարի խառնարան ունեցող Նեմրութ զագաթին (2919 մ):

Հայաստանի լեռնապարների միջև ընկած են մի շարք ինքնամփոփ ու բարձրադիր սարահարթեր, արգավանդ հովիտներ ու դաշտեր: Դրանցից նշանավոր են և հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշոր տնտեսական դեր են խաղացել Արարատյան, Տարոնի (կամ Մշո), Խարբերդի, Երզնկայի, Բաղրևանդի (Ալաշկերտի) և Շիրակի դաշտերը: Մասին ու Արագած լեռների և Ախուրյանի ու Արփայի գետաբերանների միջև, Արաքսի միջին հոսանքի երկու ափերին փռված է լեռնաշխարհի սիրտը կազմող Արարատյան դաշտը, որը վերահիշյալ դաշտերից ամենաբնորոքաձևն է և ամենաարգավանդը: Հայ ժողովրդի կազմավորման վերջին շրջանից սկսած Արարատյան դաշտը նրա տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կենտրոնն է: Այստեղ են գտնվել հին Հայաստանի Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին մայրաքաղաքները, այստեղ է և Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը: Արագած լեռան ստորոտներից գեպի արևմուտք և հյուսիս-արևմուտք տարածվում է հացառատ Եփրակի դաշտը, որտեղ գտնվել է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անին:

Բարձրավանդակը, շրջապատված լինելով լեռնաշղթաներով, ծովերից քիչ խոնավություն է ստանում: Հատկապես Միջնաշխարհը ցամաքային կլիմա ունի՝ ձմեռը ցուրտ է, ամառը՝ շոգ ու չոր, բայց առանձին վայրերում կլիման բարեխառն է: Աչքի է ընկնում այն խիստ տարբե-

րությունը, որ գոյություն ունի ցածրադիր հարթավայրերի և նրանց հանրապարհաբար լեռների կլիմայական պայմանների միջև: Անձրևներ գալիս են սովորաբար զարնանը և նպաստում լեռների ու դաշտերի ճոխ բուսականության աճին: Արարատյան դաշտը ունի չոր, ցամաքային կլիմա: Երևանում, որը շուրջ 1000 մետր բարձր է ծովի մակերևույթից, միջին ջերմությունը լինում է հունվարին $-6,4^{\circ}$, իսկ հուլիսին՝ $+25^{\circ}$:

Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի մեծ գետերի ջրաբաշխն է: Այստեղից են սկիզբ առնում Պարսից ծոցը թափվող Եփրատ ու Տիգրիս, Սև ծովը թափվող Ճորոխ ու Գալլ, Կասպից ծովը թափվող Կուր ու Արաքս գետերը և դրանց բազմաթիվ վտակները: Եփրատ (երկարություն է 2700 կիլոմետր, որից Հայկական լեռնաշխարհում՝ 500 կիլոմետր) ունի երկու բազուկ՝ Արևմտյան Եփրատ, որ սկիզբ է առնում Կարին քաղաքից հյուսիս՝ Ծաղկավետ լեռներից, և Արևելյան Եփրատ կամ Արածանի, որ սկիզբ է առնում Ծաղկանց լեռներից: Արածանի վտակներից է Մեղրագետը, որը հոսում է Տարոնի արգավանդ դաշտի միջով: Տիգրիս գետը (երկարությունը՝ 1950 կիլոմետր, դրանից Հայկական լեռնաշխարհում՝ 380 կիլոմետր) նույնպես ունի երկու բազուկ՝ Արևմտյան Տիգրիս և Արևելյան Տիգրիս, որոնցից առաջինը սկիզբ է առնում Հայկական Տավրոսի հարավ-արևմտյան, իսկ երկրորդը՝ հարավ-արևելյան լանջերից. դրանք միանում են Սղեղը քաղաքի մոտ:

Արաքս գետը (հնում՝ Երասխ, 914 կիլոմետր) սկսվում է Բյուրակընյան լեռների հյուսիսային լանջերից, Բասենի հովտում թեքվում է դեպի արևելք և հոսում Կաղզվանի խոր կիրճով, որը հնում կոչվում էր Երասխաձոր: Չախ կողմից ընդունելով Ախուրյան գետը, Արաքսն այնուհետև անցնում է լայնածավալ Արարատյան դաշտով: Այստեղից նա, դարձյալ ձախ կողմից, իր մեջ է ընդունում Փասախ, Հրազդան, Աղատ և այլ վտակները: Արաքսից և նրա այս վտակներից սկիզբ առնող ջրանցքների ու առուների ընդարձակ ցանցը կյանք է տալիս Արարատյան դաշտի խաղողի ու պտղատու այգիներին և տեխնիկական կուլտուրաներին: Հայ ժողովուրդը այս գետը կոչել է Մայր Արաքս անունով:

Լեռնաշխարհը հարուստ է և մեծ ու փոքր լճերով: Առանա լիճը (հընում՝ Գեղամա ծով) աշխարհի բարձր լեռնային լճերի մեջ ամենամեծերից և մեծ լճերի մեջ ամենաբարձրներից մեկն է (գտնվում է ծովի մակերևույթից 1900 մետր բարձրության վրա, մակերեսը՝ շուրջ 1400 քառ. կմ): Լիճն են թափվում մոտ 20 գետակ, իսկ նրանից սկիզբ է առնում միայն մի գետ՝ Հրազդանը (Ջանգուն). լճի ջուրը քաղցրահամ է: Զկնեից աչքի են ընկնում իշխանը, կարմրախայտը և գեղարքունին:

Վանա լիճը (հնում՝ Տոսպ կամ Բզնունյաց ծով) գտնվում է ծովի մակերևույթից 1720 մետր բարձրության վրա: Լճի մակերեսը հավասար է 3733 քառ. կիլոմետրի: Ջուրը շատ աղի է: Այն հայտնի է իր տառեխ

ձկնով: Հնագույն ժամանակներից այստեղ պարապել են ձկնորսությամբ և աղի ու բորակի հանույթով:

Ուրմիա լիճը (հնում՝ Կապուտան) գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանի սարահարթի միջև բնկած գոգավորություններից մեկում:

Բացի այս երեք խոշոր լճերից, կան և անուշահամ ջուր ունեցող բազմաթիվ լեռնալիճ փոքր լճեր, դրանցից են՝ Արփին, որից սկիզբ է առնում Ախուրյան գետը, Արճակը (Վասպուրականում), Գայլատուն (Կոզովիտում) և այլն:

Լեռնաշխարհի երկրաբանական կազմությունը և կլիմայական բազմազանությունը ստեղծել են հողի ու բուսականության բազմազանություն, արգավանդ դաշտերին հաջորդում են ալգեշատ առապարներ, հարուստ, անտառապատ սարավանջեր, ալպյան մարգագետիններ: Միջնաշխարհը անտառներ քիչ ունի: Սաղարթավոր և մասամբ փշատերև անտառներ կան հատկապես Գուգարքում, Աղստևի հովտում ու Սյունիքում, ինչպես նաև Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերին: Ծովի մակերևւթից մոտ 2000 մետր բարձրությունից վեր սկսվում է ալպյան գոտին. դա Հայկական լեռնաշխարհի հռչակավոր արոտավայրերի շրջանն է՝ իր ճոխ բուսականությամբ:

Լեռնային հովիտներում հնուց ի վեր բնակչության գլխավոր զբաղմունքն է եղել հացահատիկների, խաղողի վազի, վուշի, քնջութի, ինչպես նաև ծիրանի, դեղձի, կեռասի, խնձորի և այլ մրգատու ծառերի մշակությունը: Լեռնաշխարհը հանդիսանում է այդ մշակութային մի քանիսի հայրենիքը:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է վայրի կենդանիներով: Կճղակավոր կաթնասուններից այստեղ հանդիպում են աղնիվ եղջերուն, կրխտարը, ալժյամը, դեռևս հանդիպում է վայրի ուխարը, իսկ Արաքսի հովտի եղեգնուտներում՝ վարազը: Գիշատիչներից սովորական են՝ գայլը, աղվեսը, արջը, բորենին, թռչուններից՝ արծիվը, անգղը, ուրուրը, բաղն, արագիլը, ապա՝ կաթավը, բաղը, արոսը, լորը, փասխանը և այլն:

Լեռնաշխարհի բնորոշ հարուստ է օգտակար հանածոներով: Մի շարք նահանգների լեռներ հնագույն ժամանակներից հայտնի են եղել բազմաթիվ «բովերով»՝ պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու մշակվող հանքերով: Հռչակված էին մանավանդ Գուգարքի և Սյունիքի պղնձահանքերը: Վաղուց հայտնի են լեռնաշխարհի շինանյութերը՝ դանաղան գույների տուֆ, բազալտ, կրաքար և այլն: Աղահանքերով հռչակված էին Կողբը, Կաղզվանը և Նախճավանը: Սովետական Հայաստանի տարածքի վրա հայտնաբերված են երկաթի, պղնձի, մոլիբդենի, կապարի, ոսկու, քարաղի, պեռլիտների, սիենիտների, մարմարների, հրաբխային շինանյութերի արդյունաբերական պաշարներ, որոնց

բազայի վրա կառուցվել են բազմաթիվ ձեռնարկություններ:

Լեռնաշխարհը հայտնի է բուժիչ հատկություն ունեցող բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ «ջերմուկներով» ու «թթու ջրերով»: Արգինի և Ջերմուկը, որոնք հարուստ են նման ջրերով, սովետական իշխանության օրոք դարձել են նշանավոր առողջարաններ:

Քարձրավանդակը դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցություն էր պահպանում մի շարք լեռնանցքներով, որ հնում կոչվում էին «դրունք» (դրունք): Հայկական լեռնաշխարհով անցել են հին աշխարհի առևտրական ու ռազմական կարևորագույն մայրուղիներից երկուսը, որոնք՝ կապել են Արևելքը Արևմուտքի հետ: Դրանց տիրանալու համար հարևան ու հեռավոր պետությունները հաճախակի արյունահեղ պատերազմներ են մղել, որոնց թատերաբեմը սովորաբար եղել է Հայաստանը: Այդ գլխավոր ճանապարհների հանգուցակետն էր Արարատյան դաշտը: Հյուսիսի հետ Հայաստանը կապված էր Սև ծովի արևելյան և Կասպից ծովի արևմտյան ափերով անցնող ճանապարհներով:

Հին Հայաստանը՝ Մեծ Հայքը բաժանված էր տասնհինգ խոշոր նահանգների կամ «աշխարհների»: Դրանցից նշանավոր են եղել Այրարատը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Արցախը, Գուգարքը, Քարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Ծովքը: Ցուրաքանչյուր նահանգ կամ «աշխարհ» (երբեմն նաև գավառ), բնական տնտեսության պայմաններում, ոչ միայն առանձին տնտեսական միավոր էր հանդիսանում, այլև ուներ իր ուրույն սովորույթները, տարազն ու բարբառը:

2. ՔԱՐԵ ԴԱՐԸ ԵՎ ԲՐՈՆՋԵ ԴԱՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Մարդու ծագումը տեղի է ունեցել ավելի քան երկու միլիոն տարի առաջ: Սկիզբ առնելով նախամարդուց (մարդակապիկից), մարդը իր դանդաղ, բայց աշխատանքային անընդմեջ գործունեության շնորհիվ հետզհետե ձեռք է բերել այսօրվա նկարագիրը: Ուղղվել է նրա կենցաղը, դարգացել են վերջավորությունները, ձեռքի թաթը ստացել է ավելի նուրբ աշխատանք կատարելու ունակություն, ստեղծվել է հոգաբարձի լեզուն, և որպես այդ ամենի հանրագումար, դարգացել է գանգուղեղը: Այս բոլորը տեղի է ունեցել մի ժամանակաշրջանում, որը անվանում ենք քարե դար, քանի որ մարդու աշխատանքային գործիքների հիմնական նյութը այդ շրջանում քարն է եղել:

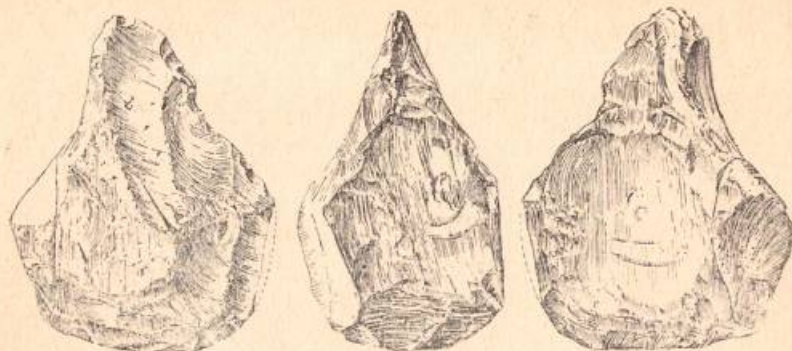
Քարե դարի գերակշռող մասը՝ հարյուր հազարավոր տարիներ, զբաղեցնում է հին քարե դարը՝ պալեոլիթը: Հայկական լեռնաշխարհի ամենատարբեր մասերում հայտնաբերված են հինքարեդարյան մարդու գործունեության բազմաթիվ և հարուստ հետքեր՝ նրա պատրաստած ու կի-

բառած գործիքներ: Դրանց մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Սովետական Հայաստանի տարածքում՝ Արարիկ լեռան Սատանի-դարում, Արեգունի լեռներում, Հարավային բլուրներում, Արզնիի մոտակայքում և այլուր գտնված աշխատանքային գործիքները: Այդ նյութերը ցույց են տալիս, նախ, որ Հայկական լեռնաշխարհը մարդու բնակեցման հնագույն երկրամասերի թվին է պատկանում, և երկրորդ, որ այստեղ մարդու գործունեությունն անընդմեջ շարունակվել է հին քարե դարի բոլոր երեք՝ ստորին (սկզբից մինչև 100 հազար տարի առաջ), միջին (100 հազարից մինչև 40 հազար տարի առաջ) և վերին (40 հազարից մինչև մ. թ. ա. XII հազարամյակը) փուլերում:

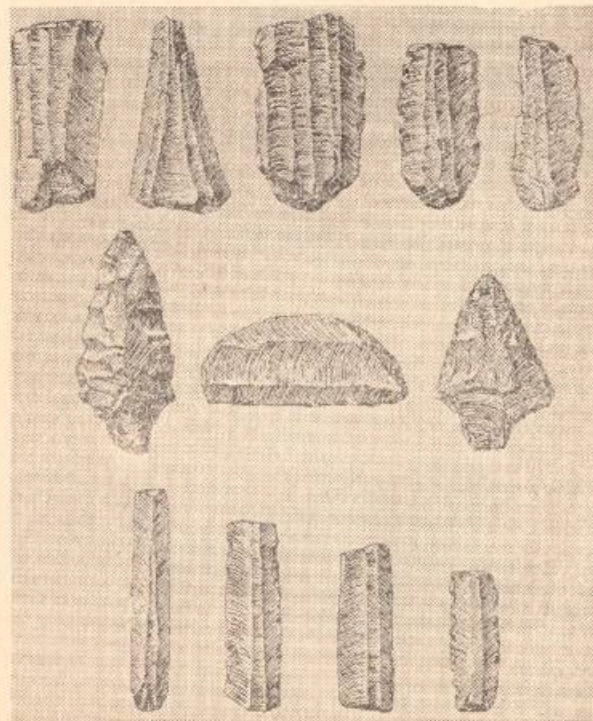
Մարդն աստիճանաբար իր սկզբնական շրջանի միակ ղենը-գործիքի՝ կոպիտ մշակված տանձաձև հատիչի պատրաստումից ու գործածումից հասնում է քարե մասնագիտացված բազմատեսակ և նուրբ մշակված գործիքների կիրառմանը, որոնցով արդեն կարելի էր կտրել, ծակել, քերել, հղկել քարը, փայտը, ոսկրը, եղջուրը: Հնարավորություն է ստեղծվում որսալ աշխարհի խոշոր կենդանիներ, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում այդ ժամանակ տարածված մամռնաք, հյուսիսային հղջերուն, ցուլը, վայրի ձին, և միաժամանակ զբաղվել ձկնորսությամբ: Մարդու համար հսկայական նվաճում էր կրակը արհեստական միջոցներով ստանալու գյուտը: Վերին հին քարե դարի վերջում կլիմայի բարելավումը, սառցադաշտերի նահանջը մարդու գործունեության համար բարենպաստ նոր պայմաններ են ստեղծում:

Հաջորդ շրջանը՝ մ. թ. ա. XII հազարամյակից մինչև VII հազարամյակի կեսերը, անվանվում է միջին քարե դար՝ մեզոլիթ: Այս շրջանում մարդն արդեն լրիվ ձևավորված է: Բնության դեմ պայքարում նա նորանոր միջոցներ է կիրառում, հայտնագործում է նետ ու աղեղը և գրանով մեծապես լայնացնում իր հնարավորությունները ամենակարևոր՝ սննդի հայթայթման գործում: Նախորդ շրջանի հավաքչության ու որսորդության հիմքի վրա սաղմնավորվում են նախնական երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Նախնադարյան հոտի (հորդայի) փոխարեն ձևավորվում է մայրական տոհմային համայնքը՝ կենցաղի և արտադրության մեջ կնոջ բարձր դիրքով ու նշանակությամբ: Երկուերեք կամ ավելի մայրական տոհմերի միավորմամբ կազմվում են ցեղեր՝ իրենց ցեղային լեզուներով, ընդհանուր հավատալիքներով և սովորույթներով:

Քարե դարի եզրափակիչ շրջանը՝ նոր քարե դարը (նեոլիթը) Հայաստանում ներկայացված է մի շարք բնակավայրերով, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. VII հազարամյակի կեսերից մինչև V հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանով: Քարի մշակման արվեստը հասնում է կատարելության, գործիքները հղկվում են: Կոթավոր քարե

Ստորին քարե դարի հատիչ

Միջին քարե դարի (մեզոլիթ) գործիքներ

կացիներ հնարավորություն է տալիս փոխադրական միջոցներ՝ սալեր և մակույկներ պատրաստել: Նախորդ շրջանում սկզբնավորված երկրագործությունն ու անասնապահությունն ապրում են իրենց զարգացումը: Ստեղծվում են արհեստական բնակավայրեր: Պատրաստվում են առաջին կավե ամանները, դեռևս կոշտ ու կոպիտ, վատ թրծված, բայց զարգացման մեծ հեռանկարներով: Տոհմերից բաղկացած ցեղերն ամրապնդվում են և իրենց հերթին հավաքվում դեռևս անկայուն ցեղային միավորումների մեջ:

V հազարամյակում (մ. թ. ա.) տեղի է ունենում խոշոր առաջադիմություն անտեսության և աշխատանքի միջոցների բնագավառում՝ քարի հետ միասին մարդիկ սկսում են օգտագործել մետաղ՝ պղինձ, ուստի այդ դարաշրջանն անվանվում է պղնձի և քարի դարաշրջան՝ էնեոլիթ: Հայաստանում էնեոլիթն ընդգրկում է V հազարամյակի երկրորդ կեսը և IV հազարամյակը: Հայտնի են Շամիրամալի, Թեղուտ, Քյուլ-թափա և այլ բնակավայրերը: Ավարտվում է վաղ երկրագործության և վաղ անասնապահության ձևավորումը, պատրաստվում են հողի և բերքի մշակման բազմատեսակ գործիքներ, ընտելացվում ու բուծվում են ալժը, ուշխարը, խոզը, խոշոր եղջերավոր անասուններ (վերջիններս օգտագործվում են նաև որպես քաշող ուժ), հանդես է գալիս կտավագործությունը՝ բրդյա և բուսական թելերից, զարգանում ու ճյուղավորվում է խեցեգործությունը: Ժամանակի ամենակարևոր երևույթը մետաղի՝ նախապես միայն դյուրահալ և դյուրակուփ պղնձի, օգտագործումն է, որը տեղի է ունենում քարի օգտագործման հետ զուգահեռ: Հստ որում առժամանակ կրկնօրինակվում են քարե գործիքների ձևերը:

Էնեոլիթի դարաշրջանում դրվում է նաև միջերկրային լայն կապերի սկիզբը. հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը սկսում է կրել ավելի առաջադիմած հարավային գոտու՝ Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հասարակությունների որոշակի ազդեցությունը, որ դրսևորվում է մասնավորապես խեցեղենի համանման ձևերի առկայությամբ:

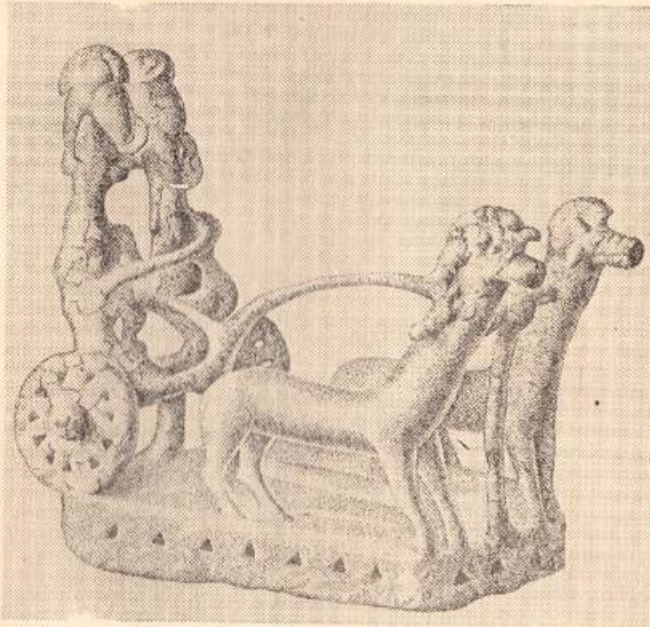
Մ. թ. ա. III հազարամյակը երկրագնդի առավել զարգացած հասարակությունների համար արդեն պետությունների կազմավորման ժամանակաշրջանն է: Պետություններ են առաջանում, Նեղոսի հովտում՝ Նիգիտոսը, Տիգրիսի ու Եփրատի հովիտներում՝ Շումերը և Ակկադը, որոնք ունենին զարգացած քաղաքակրթություն, դպրոցներ և այլն: Սըրանց քաղաքակրթիչ ազդեցությունը լայնորեն տարածվում է շրջակա երկրների, այդ թվում և Հայկական լեռնաշխարհի վրա: Նույն այդ ժամանակ ալստեղ դեռևս իշխում են տոհմատիրական կարգերը, տեղի է ունենում նրանց փոխակերպումը՝ անցումը մայրական տոհմից հայրական տոհմի համակարգին. սերունդները հաշվվում են արդեն արական և ոչ իգական գծով: Այս շրջադարձային երևույթը կապված էր նյու-

թական արտադրանքի աճի և դրան համընթաց՝ անտեսական ու հասարակական ոլորտներում տղամարդու դերի բարձրացման հետ: Հազարամյակի վերջում սկսում է նկատվել գույքային շերտավորումը՝ տոհմացեղային ավագանու առանձնացումն ու հզորացումը:

Մ. թ. ա. III—II հազարամյակները Հայկական լեռնաշխարհում բրոնզեդարյան մշակույթի ժամանակաշրջանն են: Այս ընթացքում հասարակության արտադրողական ուժերը նշանակալից վերելք են ապրում: Սկսվում է արտաքին երկրագործությունը, կիրառվում են հողերի ոռոգման նախնական միջոցներ, որոնց հիման վրա զարգանում է այգեգործությունը: Անասնապահության ոլորտն են ներգրավվում ձին և այլ կենդանիներ: Արհեստները ճյուղավորվում են և մասնագիտացվում: Քաղաքագործության ու խեցեգործության՝ հին ավանդույթներով հարուստ արհեստների առաջընթացի հետ մեկտեղ խոշոր նվաճումներ է ձեռք բերում մետաղագործությունը: Որպես նրա հիմնական նյութ հանդես է գալիս բրոնզը՝ պղնձի և անագի արհեստական խառնուրդը, որը զերազանցում է զուտ պղնձին իր կարծրությամբ և կտրելու ունակությամբ: Բազմանում են բրոնզե գործիքների, կենցաղի իրերի և զարդերի տեսակները, որպես առանձին արհեստ հանդես է գալիս զինագործությունը: Զարգանում է ոսկերչությունը՝ տալով նրբագեղ ու ճոխ արտադրանք ոսկուց, արծաթից ու ակնեիրից: Փայտամշակումը, կաշեգործությունը, ջուհակությունը և այլ արհեստներ հասնում են բարձր մակարդակի:

Արհեստների արտադրանքի մնացորդներ առատորեն հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան բնակավայրերում և դամբարանադաշտերում (Շենգավիթ, Քյուլ-թափա, Կիրովական, Լճաշեն և այլն): Այս նյութերը, ինչպես և Հայաստանի լեռներում գտնված հասարակական ու հողերը զարգացման ընթացքը, որը տանում էր դեպի նախնադարյան-համայնական կարգերի քայքայում: Տոհմացեղային ավագանու ձեռքում են կուտակվում լավագույն վարելահողերը, անասունների ստվար հոտեր, այլ հարստություն: Միջին և ուշ բրոնզի շրջանում այդ խավի ներկայացուցիչների, մասնավոր ցեղապետների դամբարանները աչքի են ընկնում շքեղությամբ, պարունակելով բազմաթիվ իրեր՝ հոյակապ ու զարդարուն հուշարկավորական կառքեր, ապա՝ բարձրարվեստ ու թանկարժեք զենք ու զարդեր, ինչպես նաև իրենց տերերի հետ միասին թաղված ստրուկների կմախքներ: Հասարակությունն ընթանում էր դասակարգերի առաջացման ուղիով:

Նախնադարյան շրջանի պաշտամունքային պարզունակ պատկերացումները վերածվում են կրոնական բարդ համակարգի, որի մեջ իրենց տեղն ունեն ընդթյան ուժերի և տիեզերական երևույթների, նախնիների պաշտամունքը, որսորդական ու պտղաբերական հավատալիքները՝

Մարտականքի բրոնզե մոդել (Լճաշեն, մ. թ. ա. XIV—XIII դդ.)

Ուշ բրոնզե դարաշրջանի ժայռապատկերներ (Գեղամա լեռներ)

իրենց բուսակերպ, կենդանակերպ ու մարդակերպ և այլ աստվածություններով: Առաջանում են սրբատեղիներ, ձևավորվում է քրմական վերնախավը:

Հսկայական քարերից կառուցված, այսպես կոչված «կիկլոպյան» ամրոցներն այս շրջանում առանձնապես տարածում են ստանում: Ցեղերի և ցեղախմբերի ներսում առաջանում է ռազմիկների շերտը, հաճախակի են դառնում ռազմական ընդհարումները: Այս հանգամանքն էլ ավելի է ամրապնդում տոհմացեղային ավագանու դիրքերը: Մոտենում է պետության ստեղծման պատմական պահը:

Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին սկսում է կիրառվել երկաթը: Իր բարձր հատկություններով այն մեծապես խթանում է արտադրողական ուժերի զարգացմանը և հանգեցնում մարդկային քաղաքակրթության ծաղկմանը:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՐԳՆԵՐԸ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՍՋՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մ. թ. ա. II հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների հասարակական-տնտեսական կյանքում տեղի էր ունեցել խոշոր առաջադիմություն: Ձևավորվել էին խոշոր և կայուն ցեղային միություններ, որոնց ներսում զոյացել էր սոցիալական շերտավորումը: Սկսվել էր նաև հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը:

Ժողովրդի ծագման մասին խոսելիս նկատի ենք ունենում էթնալեզվական այն բաղադրատարրերը, որոնց համաձուլումը հանգեցրել է տվյալ ժողովրդի առաջացմանը, ինչպես և այդ տարրերից յուրաքանչյուրի տեղը, դերը և ներդրման բնույթը: Ժողովրդի կազմավորումը երկարատև պրոցես է, որին անդրադառնալիս պետք է ուշադրություն դարձնել նույն այդ բաղադրատարրերի համաձուլման կոնկրետ-պատմական ընթացքին ու հանգամանքներին, նրա ժամանակագրական և տարածքային շրջանակներին, առանձնահատկություններին և այլն:

Հայ ժողովուրդը ծագել ու կազմավորվել է Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ի վեր այստեղ բնակվող մի շարք ցեղերի ու ցեղախմբերի աստիճանական միաձուլման եղանակով: Պատմական այս պրոցեսին ամբողջությամբ կամ իրենց առանձին մասերով մասնակցած ցեղերը սկզբնավորվող ու ձևավորվող հայ ժողովրդին տարբեր չափերով հաղորդել են իրենց այլևայլ հատկությունները՝ մարդաբանական կերպարանքը, նյութական և հոգևոր մշակույթի դարերով կուտակված ավանդույթները, նույն ցեղախմբերից մեկի ներմուծած հայերեն հնդեվրոպական

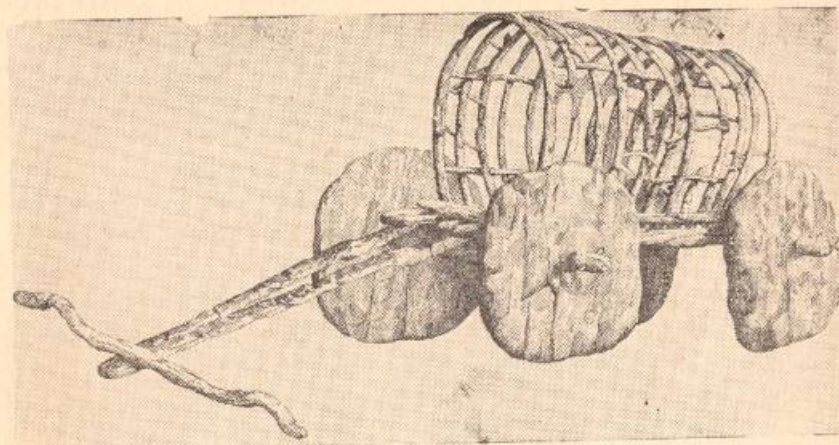
լեզվի կողքի վրա մյուսները կուտակել են տարբեր լեզվաընտանիքներից պատկանող իրենց լեզուների բառային հարստությունը: Այս տարբերը մինչև օրս էլ ի հայտ են գալիս հայ ժողովրդի ֆիզիկական կերպարանքի, մշակույթի և լեզվի մեջ:

Ի՞նչ ցեղեր ու ժողովուրդներ են բնակվել Հայկական լեռնաշխարհում նախքան հայ ժողովրդի կազմավորումը և ի՞նչ լեզուներով են խոսել նրանք: Հնագույն շրջանի մասին, որը վկայված է գրավոր հուշարձաններով, քիչ բան գիտենք: Նյութական մշակույթի մի շարք ընդհանուր գծեր խոսում են լեռնաշխարհի զգալի մասի բնակչության էթնիկական կապերի կամ ընդհանրության օգտին դեռևս մ. թ. ա. IV—III հազարամյակներում, սակայն տեղեկություն չեն տալիս կիրառված լեզվի կամ լեզուների մասին:

Մ. թ. ա. II հազարամյակում լեռնաշխարհի ու նրա շրջակայքի ցեղերի ու ժողովուրդների պատկերը անհամեմատ ավելի հստակ ու մանրամասն է ներկայանում, շնորհիվ սեպագիր աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների: Լեռնաշխարհի հարավային գոտին բնակեցված է եղել խուրի-ուրարտական իրար ազգակից ցեղերով, ըստ որում նույնպես գետի արևմտյան ոլորանից Տիգրիսի ու Արածանիի երկայնքով դեպի Սասնա լեռները ձգվող Ալլի, Պուրուլումզի և Շուբրիա երկրները զբաղեցնում էին խուրիական ցեղերը, որոնց հիմնական զանգվածը, սակայն, բնակվում էր ավելի հարավ ընկած գոտում, որ տարածվում էր Միջերկրական ծովից Հյուսիսային Միջագետքի վրայով դեպի Ասորեստան և Բաբելոնիա: Այստեղ, Հյուսիսային Միջագետքում, մ. թ. ա. XVI դարում խուրիները ստեղծում են իրենց Միտանի պետությունը՝ Վաշուգանե մայրաքաղաքով և հնդիրանական անձնանուններ կրող թագավորական դինաստիայով:

Խուրիները ունեցել են նյութական ու հոգևոր հարուստ մշակույթ և ակադակական սեպագրի հիման վրա մշակել են իրենց գրությունը: Նրանց պետությունը XIV դարում վերանում է, կործանվելով խեթական պետության հարվածներից, և երկիրն ընկնում է հզորացած Ասորեստանի տիրապետության տակ: Սակայն խուրիները դեռ երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց գոյությունը և կարևոր դեր խաղում հյուսիսային Ասորիքի ու արևելյան Փոքր Ասիայի մի շարք երկրներում: II հազարամյակի վերջերին Հյուսիսային Միջագետքը սկսում են ողողել հարավից ներթափանցող սեմական արամեական ցեղերը:

Վանա լճի ավազանը և նրանից դեպի Ուրմիա լիճը ձգվող շրջանները բնակեցված էին խուրիներին ազգակից ուրարտական ցեղերով: Մ. թ. ա. XIII դարում այդ տարածքի վրա գոյություն ունեւր ասուրական աղբյուրներում Ուրատրի (Ուրուատրի) անվանված ցեղային միությունը, բազկացած ութ ցեղերից ու նրանց զբաղեցրած երկրներից:

Ուշ բրոնզե դարի սալ (Լճաշեն)

Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորը (մ. թ. ա. 1280—1261 թթ.) արշավում է նրանց վրա, պարտության մատնում, ավերում ու կողոպտում երկիրը: Դրանից հետո Ուրատրի միությունը լուծվում է և նրա տեղը գրավում է ավելի հզոր Նաիրի ցեղային միությունը, որն ինքը հարձակողական դիրք է բռնում Ասորեստանի նկատմամբ: Նաիրին զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի մի խոշոր մասը, ժամանակ առ ժամանակ տարածվելով մինչև մերձսևծովյան շրջանները, Ճորոխի հովիտը: Նրա դեմ արշավող՝ ասորեստանյան թագավորները հիշատակում են 30, 40, նույնիսկ 60 նաիրյան «թագավորների», այսինքն՝ ցեղապետերի վրա իրենց տարած հաղթանակների մասին: XI դարում Նաիրի միությունը տրոհվում է և նորից հանդես է գալիս Ուրատրին, որը շուտով վերածվում է Ուրարտու թագավորության, որդեգրելով նաև Նաիրի անվանումը: Տեղական լեզվով գրված վիժագիր արձանագրություններից պարզվում է նաև նրա ինքնանվանումը՝ Բիաինիլի:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մատույցները՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևելյան շրջանները, արդեն III—II հազարամյակների սահմանից սկսած բնակեցված էին հնդեվրոպական խեթական ու լուվիական իրար ազգակից ցեղերով: Սրանք խառնվել են տեղաբնակ խաթերի հետ, կլանելով նրանց և հաղորդակից դառնալով նրանց մշակույթին: Խեթական պետությունը առաջացել է մ. թ. ա. XVII դարում: Այդ պետությունը ավելի կազմակերպված և ուժեղ էր, քան խուրիները: Այն գոյություն ունեցավ մինչև XII դարի սկիզբը:

Խեթերը ևս ստեղծել են հարուստ մշակույթ, ունեցել իրենց դպրությանը՝ հենված դարձյալ ակադեմիական սեպագրի վրա: Շնորհիվ հզոր բանակի, նրանք պատերազմներում հայթայթում էին ռազմագերիների մեծ զանգվածներ: Խեթերը շփում ունեին Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի հետ. նրանց զորքում ծառայում էին վարձկան ռազմիկներ այդ ցեղերից:

Հայկական լեռնաշխարհը հարավից ու արևմուտքից եզերող երկու այս պետությունները՝ Միտանին և Խաթթին, որոնք նաև ժամանակ առ ժամանակ իրենց իշխանության կամ ազդեցության տակ էին առնում լեռնաշխարհի իրենց հարող շրջանները, շոշափելի նշանակություն ունեին նրա հասարակության զարգացման համար: Այսպես, միջին և ուշ բրոնզեդարյան ցեղապետական դամբարաններում (Թոնդը, Լճաշեն) պարզորոշ նկատվում է հիշյալ երկրների ազդեցությունը տարազի, զենքի ու զարդերի վրա:

Լուվիական բնակչության խոշոր զանգվածներ կային Խաթթիի և Հայկական լեռնաշխարհի միջև հոսող Եփրատի հովտի երկրներում՝ Կում-մուխ, Մեկիդու, Իշուվա, Սուխմե և այլն, որտեղ նրանք ապրում էին խորրիական բնակչության հետ միասին: Լուվիացիները ստեղծել են այսպես կոչված «հիերոգլիֆիկ-խեթական» դպրությունը, որի կոթողները հանդիպում են նաև հիշյալ երկրների մի մասում:

Խաթթիից դեպի հյուսիս-արևելք, Գայլ գետի ու Շորուխի վերին հոսանքների շրջանում և Հայկական լեռնաշխարհի Բարձր Հայք երկրամասում տեղավորված էր Հայասա (կամ Խայասա) ցեղային հզոր միությունը, որի հետ հաճախ հիշատակվում է և Ազգի միավորումը՝ առաջինի բաղկացուցիչ մասը կամ սերտ դաշնակիցը: Հայասան պետության առաջացման նախադրանք կանգնած հասարակություն էր՝ առաջնորդի կողքին այստեղ տակավին մեծ դեր ունեւր ավագանու խորհուրդը: Հայասա-Ազգի բնակիչների հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունը, այգեգործությունը և անասնապահությունն էին: Հայասացիների լեզուն հայտնի չէ, սակայն ըստ վկայված հատուկ անունների տվյալների, նրանք հավանաբար խոսել են խեթերեն-լուվիերենին հարազատ հնդեվրոպական լեզվով: Հայասայի կենտրոններից աչքի էր ընկնում Կումախան՝ հետագայի Անի-Կամախը Բարձր Հայքում:

Մ. թ. ա. XV—XIV դդ. խեթերը բազմիցս բախվել են Հայասա-Ազգիի հետ, ըստ որում հաճախ ռազմական գործողությունների նախաձեռնությունը գալիս էր վերջինիցս: XIV դարի սկզբներին, Հայասա-Ազգի ցեղային միության առաջնորդ Քարաննիսի օրոք, Խաթթիի թագավոր Թուրխալիսը երկու արշավանք է կատարում Հայասայի դեմ, բայց չի կարողանում ընկճել նրան: Դարի կեսերին, երբ առաջնորդ էր Խուկանասը, խեթերը կրկին արշավում են երկրի վրա և համառ պայքարը

ավարտվում է դաշնադրությամբ: Խաթթիի Սուպլիուլիումաս թագավորը իր քրոջը կնության է տալիս Հայասայի առաջնորդին, իսկ վերջինս պարտավորվում է հավատարիմ մնալ Խաթթիին, ռազմական օգնություն ցույց տալ նրան և այլևս ապաստան չտալ խեթական փախստականներին:

Սակայն պայմանագիրը խախտում է Հայասայի նոր առաջնորդ՝ Սարիյասի որդի Աննիյասը: Նա գրոհում է Խաթթիի վրա և մեծ ավար տանում: Չորս տարի շարունակ պատերազմը ընթանում է Հայասայի դերակշռությամբ: Այնուհետև Խաթթիի թագավոր Մուրսիլիս II-ը (1339—1306 թթ.) մեծ զորքով ներխուժում է Հայասա-Ազգի, գրավում նրա կենտրոններ Թուկկաման և Արիպսան ու ետ ստանում գերեվարված խեթերին: XIII դարում Հայասան դադարում է ազդյուններում հիշատակվելուց:

Մ. թ. ա. XII դարի սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան հոդերի վրա, խուրրիների կողքին, ասսուրական սեպագիր աղբյուրներում վկայված են մի շարք հնդեվրոպական հայալեզու ցեղեր, որոնք հետագայի հունական աղբյուրներում «արմեններ» են կոչվել: Նախահայկական այդ ցեղերի մի մասն անվանվում է ուրումե, իսկ մյուս մասը՝ մուշկու: Մ. թ. ա. 1115 թ. Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասարը առաջին անգամ բախվում է մուշկու ցեղերի հետ, որոնց զորքը՝ 20 հազար ռազմիկներից բաղկացած և 5 առաջնորդների ղեկավարությամբ, դրանից կես դար առաջ ներխուժել էր Ասորեստանի Կատմուխի նահանգը: Հաջորդ տարի նույն թագավորի զորքերը բախվում են ուրումե ցեղերի ռազմիկների հետ:

Այսպիսով, նախահայկական այս ցեղերը՝ հայերի անմիջական նախնիները, մ. թ. ա. XII դարից ապրել են Եփրատից դեպի Սասնա լեռները ձգվող մի ընդարձակ տարածքի վրա և այստեղ շփվել հայերի խուրրիական ու խեթալուվիական նախնիների հետ: Այս երկրների բնակչությունն այսուհետև բռնում է էթնալեզվական միաձուլման ուղին, սկիզբ դնելով հայ ժողովրդի կազմավորմանը: Հիշյալ տարածքի մի մասը ուրումե-արմենների անունով ասորեստանցիները անվանում են Ուրումու երկիր: Ուրարտացիները, որոնք դեռևս II հազարամյակի վերջերին շփման մեջ պիտի մտած լինեին իրենց հարևանների հետ, այդ երկիրը անվանում են Ուրմե և Արմե:

Ասսուրական և ուրարտական աղբյուրներում հիշատակվում են այլ ցեղեր, որոնց մի մասը գոյություն պիտի ունեցած լինի Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս մ. թ. ա. II հազարամյակում և որոնց լեզվական նախնիները պարզ չէ: Դրանցից հատկապես նշելի են Դայա (կամ Դայաննի, ուրարտերեն՝ Դիաուխի) խոշոր ցեղային միությունը (հետագայի Տայք հայկական նահանգի տարածքում) և էթիունի լայ-

նատարած ցեղային միությունը, որն ընդգրկում էր մոտավորապես Կարսից մինչև Սևանա լիճը ընկած տարածքը:

Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից Հայկական լեռնաշխարհից արևելք և հարավ-արևելք ընկած տարածքում հանդես է գալիս և ծավալվում հնդեվրոպական իրանալեզու տարրը: Լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքյան եզերքին էին հարում նախաքարթվելական ցեղերը:

Թվարկված էթնալեզվական տարրերը այս կամ այն չափով ու ձևով մասնակից են դարձել հայ ժողովրդի առաջացմանը: Դրանց թվում, սակայն, որպես առավել կարևորները առանձնանում են նախ և առաջ եփրատի արևմտյան ոլորանի և Արածանիի հովտի հայալեզու ցեղերը: Նրանց լեզուն, նախահայերենը, խեթալուվիական և իրանական լեզուների նման հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելով հանդերձ, վերաբերում էր այդ լեզվաընտանիքի մի այլ ճյուղի, որը, ինչպես կարծում են որոշ լեզվաբաններ, ընդգրկում էր նաև փոյուզերեն և թրակերեն լեզուները: Հնդեվրոպական լեզուների կրողները տարածվել են մի նախահայերենից, որի տեղը դեռևս պարզ չէ:

Միանգամայն հավանական է, որ բացի նշված հայալեզու ցեղերից, եղած լինեն նաև հայալեզու այլ էթնիկական տարրեր, սեպագիր աղբյուրների հիշատակած՝ Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի թվում:

Հայալեզու ցեղերը զորեղանալով՝ ժողովրդակազմավորման ընթացքում կարողանում են իրար հետ միավորել, շաղախել մյուս մասնակից բաղադրատարրերը, հաղորդել նրանց իրենց լեզուն և տալ ժողովրդին նրա անվան «արմեն» տարրերակը:

Պակաս կարևոր չի եղել, սակայն և խուրրի-ուրարտական ցեղախմբերի դերը, որոնք իրենց առավել հոծ մարդկային զանգվածով, հետևաբար և մարդաբանական կերպարով, կազմեցին հայ ժողովրդի հիմնական ատաղձը՝ իրենց նյութական ու հոգևոր բարձր զարգացած մշակույթով հանդերձ: Նման դեր են խաղացել և խեթալուվիական որոշ ցեղեր և Հայաստանի ցեղերը, ըստ որում վերջիններս պարզեցել են ժողովրդին նրա «հայ» ինքնանվանումը:

Ինչպես նշվեց, հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքի սկիզբը առնչվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջանների՝ մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին դարերի պատմությանը, երբ այդ հողերի խուրրիական և խեթալուվիական բնակչությունը հետզհետե միաձուլվելով հայալեզու բնակչության հետ, ընդունում է նրա լեզուն: Նրանց հայացման պրոցեսը տեղի է ունենում դարերի ընթացքում:

Զուգահեռաբար, սակայն, լեռնաշխարհում ծայր էին առնում նաև պատմական այլ խիստ կարևոր պրոցեսներ, որոնք նշանավորվեցին Վանա լճի շուրջը բնակվող ուրարտական (բիայնական) ցեղախմբի ռազմաքաղաքական բուռն վերելքով և նրանց պետության առաջացմամբ:

4. ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհում բնակված ցեղերից ու ցեղախմբերից առաջինը պետության կազմավորման աստիճանին են հասնում ուրարտացիները: Նրանք կարողանում են ռազմական ուժի միջոցով ծավալել ու երկու հարյուրամյակից ավելի պահպանել իրենց իշխանությունը լեռնաշխարհի տարածքի մեծ մասի, այդ թվում նաև արդեն հայալեզու բնակչությամբ զբաղեցված նրա հարավ-արևմտյան կողմերի վրա, ստեղծելով հին աշխարհի խոշորագույն և հզորագույն պետություններից մեկը:

Ասորեստանյան արձանագրությունները, սկսած մ. թ. ա. 859 թվականից անընդմեջ տեղեկություններ են հաղորդում Ուրարտուի մասին: Որպես Ուրարտուի առաջին թագավոր նրանք հիշատակում են Արամեին: Սրա ժամանակ Ուրարտական պետությունը ընդգրկել է Վանա լճի ավազանը և նրան հյուսիս-արևմուտքից հարող Արածանիի վերին հոսանքի հովիտը: Մեզ հայտնի հաջորդ թագավորն է Սարգուրի I-ը: Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի պարիսպների կառուցման մասին նա թողել է աստիճանական լեզվով սեպագիր արձանագրություն՝ Ուրարտու պետության մեզ հասած անդրանիկ վավերագիրը: Այստեղ Սարգուրին, Ասորեստանի թագավորների նմանությամբ, իրեն կոչում է «մեծ արքա, հեղոր արքա, տիեզերքի արքա», այլև՝ «արքայից արքա», մի հանգամանք, որը համեմայն դեպս ցույց է տալիս Ուրարտուի անկախությունը և աճող հզորությունը: Ուրարտական պետությունը այս աստիճանի արձանագրության մեջ ավանդաբար անվանված է նախնի երկիր: Մ. թ. ա. 833 և 829 թթ. Սարգուրի I-ը պայքարում է ասորեստանյան բանակի դեմ, որը Սալմանասար III-ի զորավար Դայան-Աշուրի ղեկավարությամբ ներխուժել էր պետության հողերը:

Սարգուրի I-ին հաջորդել է նրա որդի Իշպուլինին (մոտավորապես մ. թ. ա. 825—810 թթ.): Այս ժամանակաշրջանից են մեզ հասել առաջին վավերագրերը ուրարտերեն լեզվով: Դրանցից խմանում ենք, որ ուրարտացիներն իրենց երկիրը կոչում էին Բիախնիլի, որից ծագում է հետագայում Վան անվանումը:

Իշպուլինի որդի Մենուա արքայի օրոք (810—786 թթ.) Առաջավոր Ասիայում սկսվում է Ուրարտուի զերակշռության ժամանակաշրջանը: Մենուան շարունակում և հսկայական թափ է հաղորդում նախորդ արքաների շինարարական գործունեությանը: Տասնյակ արձանագրություններ հաղորդում են հզոր ամրոցների կառուցման մասին ինչպես պետության կենտրոնական շրջանում, այնպես էլ, մասնավորապես, ծայրամասերում, ուր դրանք ծառայում էին որպես ռազմական գործունեության հենակետեր: Ավարտվում են մայրաքաղաք Տուշպայի պաշտպանական կառույցները:

Ձարկ է տրվում գյուղատնտեսությանը և, առաջին հերթին՝ այգիների ու ցանքատարածությունների բնդլանմանը, որի համար անց են կացվում բազմաթիվ ոռոգիչ ջրանցքներ: Հիշենք հատկապես Վանում, Մենուայի օրոք անցկացված և մինչև օրս գործող մեծ, 70 կմ երկարությամբ ջրանցքը, որի պատերին պահպանվել են շինարար արքայի արձանագրությունները: Հայկական ավանդությունը այս ջրանցքը վերանվանել է «Շամիրամի առու», իսկ Տուշպայի (Վանի) կառուցումն ընդհանրապես վերագրել կիսաառասպելական Շամիրամ թագուհուն: Մենուան ամրապնդում է իր հոր նվաճումները՝ հաստատվում է Մանա և Մուսասիր երկրներում ու այնտեղից շարժվում դեպի հարավ, մտնելով արդեն բուն ասորեստանյան հողերը: Հատկապես ուժեղանում է Ուրարտուի ռազմական առաջխաղացումը դեպի արևմուտք, դեպի Վերին Եփրատի հովտի երկրները: Այս շրջաններում ուրարտացիները շփման մեջ էին մտնում ու բխվում հայալեզու ցեղերի հետ:

Հյուսիսում Մենուան հասավ ընդհուպ մինչև Արաքսի միջին հոսանքը: Այստեղ, Արարատի հյուսիսային փեշերին, ներկայիս Գաշրուտուն գյուղի տեղում, քաղաք է հիմնադրվում, որը և անվանվում է Մենուախինիլի:

Մենուայի որդի Արգիշտի I-ը (մ. թ. ա. 736—764 թթ.) նվաճում է Արարատյան դաշտը: Իր թագավորության հինգերորդ տարում՝ 782 թ., նա հիմնադրում է այստեղ էրեբունի քաղաքը, ինչպես ինքն է նշում այգ կապակցությամբ փորագրված արձանագրությունների մեջ՝ «ի բարօրություն Բիաշինիլի երկրների, ի տապալումն թշնամական երկրների»: Էրեբունիում Արգիշտին բնակեցնում է, ի թիվս այլոց, նաև նախորդ, 783 թ. դեպի Վերին Եփրատի հովիտը կատարած իր արշավանքի ժամանակ խաթե, Մուփա երկրներում գերի վերցված 6600 հայալեզու ռազմիկներին: Էրեբունին այսօրվա Երևանն է: 775 թվականին Արարատյան դաշտի կենտրոնում Արգիշտին հիմնադրում է նաև Արգիշտիխինիլի քաղաքը, դարձնելով այն Ուրարտուի հյուսիսային շրջանների վարչական կենտրոն և խոշոր սրբավայր: Արգիշտիխինիլին հետագայում վերաճել է Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաք Արմավիրի:

Արարատյան դաշտից Արգիշտին շարժվում է Հրազդան գետի (ուրարտերեն՝ Իլդարունիա) երկայնքով Սևանի կողմը և Ախուրյան գետի երկայնքով՝ դեպի Էրիախի (Շիրակ) ու հարուստ Դիաուխի (Տայք) երկրները: Արևմուտքում Արգիշտին հպատակեցնում է անդերփրատյան խաթե երկիրը՝ Մելիտեա մայրաքաղաքով և Հյուսիսային Ասորիքի հողերը, տասնյակ հազարներով բնակչություն գերեվարում այս վայրերից դեպի Բիաշինիլի: Ասորեստանի հետ անմիջական բախումներ են տեղի ունենում Ուրմիա լճի շրջանում: Ասորեստանի թագավորները ի վիճակի չեն լինում կանգնեցնել Ուրարտուի առաջխաղացումը:

Արգիշտի I թագավորի արձանագրությունը Էրեբունիի հիմնադրման մասին

Արգիշտի I-ի օրոք արդեն ձևավորվել էին Ուրարտուի՝ որպես տիպիկ հինարևելյան ստրկատիրական պետության, սոցիալ-տնտեսական կարգերը և քաղաքական կառուցվածքը: Պետության ղուլի կանգնած թագավորի իշխանությունը անսահմանափակ էր: Պետությունը բաժանված էր խոշոր նահանգների: Նվաճված երկրներում շատ դեպքերում իշխանության ղուլի էին թողնվում նախկին թագավորները կամ առաջնորդները՝ հպատակության ու հարկերի վճարման պայմանով:

Պատերազմը ուրարտական պետության համար ստրկական ուժի հիմնական աղբյուրն էր: Ստրուկների աշխատանքը լայնորեն կիրառվում էր թե՛ պետական ձեռնարկումներում՝ քաղաքների ու ամրոցների, տաճարների ու ջրանցքների, ճանապարհների և այլնի կառուցման ու նորոգման գործում և թե՛ խոշոր ու մանր այն տնտեսություններում, որոնք պատկանում էին իշխող դասակարգի տարբեր խավերի ներկայացուցիչներին: Ուրարտական պետության հիմնական արտադրող ուժը, սակայն, բուն Ուրարտուի, այսինքն՝ Բիաշինիլի, ինչպես և միացված երկրների ազատ՝ երկրագործ ու անասնապահ բնակչությունն էր:

Երկրագործությունը և, նախ և առաջ, այգեգործությունը զգալի չափով առաջադիմել էին առանձնապես Վանա լճի ավազանում, Եփրատ-Արաքսի ու Արաքսի բարեբեր հովիտներում, ուր հողանդուն ջրանցքաշինարարության միջոցով ստեղծվել էր ոռոգման բարձր զարգացած հա-

մակարդ: Լեոնային շրջաններում զարգացած էր խոշոր ու մանր անասնապահությունը:

Քաղաքային քաղաքներում ու քաղաքատիպ բնակավայրերում, ինչպես նաև խոշոր տնտեսություններում բարձր մակարդակի է հասնում արհեստագործությունը: Թոփրակ-կալեի, Կարմիր բլուրի, Արինբերդի, Արմավիրի, Ալթն-թեփեի և այլ ուրարտական բնակավայրերի ու ամրոցների պեղումներից ձեռք բերված նյութերը ամբողջական պատկերացում են տալիս բրոնզի, երկաթի, ոսկու, արծաթի, քարի տարբեր տեսակների, կավի, ոսկրի, եղջյուրի և այլ նյութերի, ինչպես և բրդի, վուշի, կաշվի մշակման ու մարդուն անհրաժեշտ բազմատեսակ ու բազմաթիվ իրերի ստեղծման մասին՝ թե՛ պատերազմի, թե՛ առօրյա կյանքի և թե՛ պերճանքի համար:

Լեոնային համար նոր երևույթ էր քաղաքաշինության այն թափը, որ դիտվում է Ուրարտուի ժամանակ: Արձանագրությունները մեզ տեղեկություններ են հասցրել մի քանի տասնյակ քաղաքների ու բերդերի կառուցման մասին: Սրանց մի մասը անուններով է միայն հայտնի մեզ, բայց մի քանիսը (Տուշպա, Ռուսախինիլի (Թոփրակ-կալե), Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր), Ալթն-թեփե և այլն) արդեն ուսումնասիրված են հնագետների կողմից: Տարածված են եղել բերդերի և քաղաքների համակառուցները՝ բերդաքաղաքները: Բերդաքաղաքը բաղկացած էր բլրի վրա կառուցված, հաստաբետ 2—3 շարք պարիսպներով պատած հզոր միջնաբերդ-ամրոցից, որը զբաղում էր 4—6 հեկտար տարածություն, և դրա շուրջը մի քանի տասնյակ, երբեմն հարյուրավոր հեկտարների զբաղեցնող պարսպապատ քաղաքից: Քաղաքամասն ուներ զուգահեռ փողոցներ: Ամրոցում ապրում էին նահանգապետը կամ տեղի կառավարիչն իր մարդկանցով, սպասավորները և ուրարտական կայազորը: Քաղաքի խառն՝ տեղական և ուրարտացի բնակչության սոցիալական շերտավորումը իր արտահայտությունն է գրտել նրա տների ու բնակարանների մեջ: Այստեղ տարբերությունը շատ մեծ է՝ խզճուկ կացարաններից մինչև առանձնատները կամ հոյակապ բնակարաններից բաղկացած շենքերը:

Նվաճված երկրներում կառուցված այսպիսի բերդաքաղաքները պետության ռազմական կամ տնտեսական հենակետերն էին: Այստեղ էր կուտակվում ավարը և ժողովված բնահարկը, որոնք, որոշ մշակումից հետո, պատրաստի կամ կիսապատրաստ մթերքների ու առարկաների ձեռք ուղարկվում էին երկրի կենտրոնը՝ Բիաինիլի:

Շինարարական նյութերն էին քարը, հում աղյուսը և փայտը: Քարե հիմքը, դրված հողից ազատված քարածալուի զանգվածի վրա, կարող էր հասնել երկու և ավելի մետրի, որից հետո պատը շարունակվում էր չթրծված խոշոր աղյուսներով: Մածկերը արվում էին գերաններով: Լայ-

նորեն կիրառվում էր սրբատաշ քարը՝ աշտարակների, պարսպանքների և մանավանդ, տաճարների կառուցման համար:

Հայտնի է ուրարտական տաճարների մի քանի տիպ: Մեկը մ. թ. ա. IX դարին պատկանող Մուսասիրի հայտնի տաճարն է, որ մեզ ծանոթ է ասորական նկարչի ձեռքով արված պատկերից՝ երկթե տանիք, հռանկյունի ճակտոն՝ պսակված տերևաձև նիզակածայրի նման զարդով, ճակտոնը պահող ճակատային վեց սյուն, ներքին սրահ, բավական բարձր հարթակ-պատվանդան: Ասորական նկարչի արած պատկերը հիմնովի շատ է հիշեցնում հետագայի հունական տաճարների ձևը: Տաճարի մյուս տեսակը որևէ աստծո, առավել հաճախ Խալդիի, «զարպաներն» էին՝ մեծամեծ ժայռափոր կամ ձեռակերտ խորշեր, երբեմն արձանագրություններով օժտված: Կային, վերջապես, ուրիշ շինությունների մեջ հարմարեցված տաճարներ՝ ներսում սրբատեղի (սուսի):

Պալատական կամ տաճարային շենքերի ներքին պատերը ծածկվում էին բազմագույն որմնանկարներով, որոնցից նմուշներ են պահպանվել Արինբերդում: Դրանցում պատկերվում էին աստվածներ, սրբազան կենդանիներ, պաշտամունքի, ինչպես նաև աշխարհիկ տեսարաններ՝ բուսական և երկրաչափական զարդերով: Կերպարվեստը ունեցել է բարձր մակարդակ: Մոնումենտալ արձանագործությունը որոշ առաջադիմություն է ապրել: Բարձրաքանդակի նմուշ է Թեյշեբա աստծու՝ որմնաքարերի մի քանի շարքերի վրա արված պատկերը, գտնված Ադիլչեազում: Ավելի շատ պահպանվել են աստվածների, կենդանիների, կիսակենդանակերպ մարդկանց մանր արձանների նմուշներ՝ գերազանցապես մետաղից (նաև քարից ու եղջյուրից), որոնց մի մասը կիրառական նշանակություն է ունեցել: Բարձրարվեստ պատկերներով են զարդարված ուրարտական բրոնզե սաղավարտները, վահանները և կապարձները: Այստեղ գտնում ենք մարտականքերի ու հեծյալների, առյուծների ու ցուլերի, կենաց ծառը շրջապատող քրմերի կերպարաններ:

Ուրարտական մշակույթը փոխառնություններ ունի ոչ միայն ասորեստանյան, այլև Փոքր Ասիայի՝ Փոյուզիայի և նույնիսկ հունական և էտրուսկյան արվեստի հետ: Նույնպիսի կապեր են նկատվում նաև սկյուրական մշակույթի հետ: Բացի այդ, օտարամուտ իրերի հաճախակի առկայությունը ուրարտական պեղումայրերում և ուրարտական իրերինը՝ բավական հեռու երկրներում, խոսում է ակտիվ փոխանակության, առևտրական և այլ կապերի մասին:

Բարձր զարգացման էր հասել նաև ուրարտական հոգևոր մշակույթը: Ուրարտերեն լեզուն թե՛ իր քերականական կառուցվածքով և թե՛ հիմնական բառապաշարով ազգակից է խուրրիերենին: Ի դեպ, վերջերս լեզվաբանները հայտնաբերել են այդ լեզուների և Հյուսիսային Կովկասի արևելյան տարածքի լեզուների հարաբերական որոշակի ցուցանիշներ:

Խաչի տաճարը Մուսսիրում (Սարգսի պալատի բարձրադահլիճներից)

Գինու մառան Թեյշեբախի (Կարմիր բլուր) միջնաբերդում

Հավանաբար, այդ բոլոր լեզուները դեռևս մ. թ. ա. IV—III հազարամյակներում մեկ լեզվի բարբառներն են եղել և միայն հետագայում են հեռացել ու դարձել ինքնուրույն լեզուներ։ Ուրարտերենի մեզ հայտնի բառապաշարը բավական սուղ է (շուրջ 4—5 հարյուր բառ)՝ զբաղվող հուշարձանների գերակշռող մասը կազմող վիմական արձանագրությունների միօրինակության պատճառով։

Ուրարտական սեպագիրը փոխ է առնված ակկադական (ասսուրաբարեական) սեպագրից՝ նրա բոլոր հիմնական գծերով հանդերձ, միայն էապես պարզեցված է։ Այս լեզվով և այս սեպագրերով գրված ու մեզ հասած վիմագրական շուրջ 500 տեքստերը մեծ մասամբ թագավորների կատարած նվաճումների ու ռազմական այլևայլ հաջողությունների մասին ղեկույցներ են կամ շինարարական և, մասամբ, կրոնական բնույթի հաղորդումներ։ Սեպագիր կավե սակավաթիվ սալիկները պարունակում են նամակներ, կարգադրություններ ու թվարկումներ։

Այս բոլորը, ուրարտական քաղաքներից հայտնաբերված պեղածո նյութերի հետ միասին, բավական մանրամասն տեղեկություններ են տալիս Ուրարտուի կյանքի տարբեր կողմերի մասին։

Առկա տվյալները հաստատում են այդ լեզվի՝ Ուրարտում խոսակցական լինելու հանգամանքը։ Այն փոխառված չէ որպես զբաղվող լեզու, ինչպես հետագայում Հայաստանում փոխառվել են հունարենն ու արաբերենը, լինելով միջազգային լեզուներ։ Ուրարտերենը վկայված է միայն Ուրարտուի տարածքում։ Այնուհետև, առկա է ուրարտերենի երկու բարբառ, ինչպես և որոշ տարբերություններ՝ վիմագիր և կավե աղյուսակների վրա գրանցված տեքստերի լեզվի միջև։ Վերջապես ուրարտական մի շարք անձնանուններ, ինչպես և քաղաքների անուններ ստուգաբանվում են ուրարտերեն լեզվի հիման վրա։ Սկզբնապես գրելով իրենց կոթողները այն ժամանակ տարածված ակկադերեն (ասսուրերեն) լեզվով, ուրարտական արքաները շուտով անցել են տեղական՝ ուրարտերեն լեզվի կիրառմանը։

Վառում, Իշպուինիի և Մենուայի անունից գրված՝ «Մհերի դռան» արձանագրության մեջ թվարկված են ուրարտական պանթեոնի աստվածները և սահմանված է նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվող զոհերի՝ եզների, կովերի ու ոչխարների քանակը։ Առաջին տեղը պանթեոնում զբաղեցնում էր Խալդի աստվածը, որ հիշատակվում է որպես թագավորի հովանավոր աստված։ Երկրորդ և երրորդ տեղերը զբաղեցնում են Ռազմի աստված Քեյշեբան և արևի աստված Շիվինին։ Գերագույն եռյակին հետևում էին մի քանի տասնյակ աստվածներ, այդ թվում՝ Ուրարտուին միացված երկրների, քաղաքների ու ցեղերի աստվածները։

Անշուշու, ուրարտացիներն ունեցել են հարուստ և ինքնատիպ դիցաբանություն։ Պրա վկայությունն են պանթեոնում գետերի, լեռների,

տուին: Վերջինս, սակայն, ծանր կորուստների գնով կարողացավ կասեցնել նրանց շարժումը և ուղղել այն դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա: Այստեղից կիմմերները հարձակումներ էին գործում նաև Ասորեստանի վրա: Կիմմերներին հաջորդեցին հյուսիսից VII դարում ներխուժած սկյութները:

Ռուսա II-ը (685—645 թթ.) Ուրարտուի հզորության շրջանի վերջին թագավորն է եղել: Նա հայտնի է իր շինարարական աշխատանքներով ինչպես Վանում և Մակուի շրջանում, այնպես էլ անդրարաքսյան հողերում (Ազա երկիր): Այստեղ նա կառուցել է Թելշեբաինի քաղաքը

Ուրարտական բարձրաքանդակ
(վերակառուցյուն)

(Կարմիր բլուր), որը խոշոր տնտեսական կենտրոն է հանդիսացել Ուրարտուի հյուսիսային շրջաններում: Ռուսա II-ի արշավանքներից աչքի է ընկնում հատկապես դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններ՝ խեթերի երկիրը կատարված ռազմաերթը, որը Ուրարտուի ռազմական հզորության վերջին առկայծումն էր:

Հաջորդ տասնամյակներում այլևս ոչինչ չի լսվում Ուրարտուի ռազմական գործողությունների մասին: Թուփրակալեում և Կարմիր բլուրում գտնված արձանագրություններից ու թագավորական կնիքների գրոշմներից երևում է, որ Սարգուրի III-ին հաջորդել են ևս մի քանի թագավորներ՝ Սարգուրի, Էրիմենա և Ռուսա անուններով: Սրանց գործունեությունը, սակայն, պարփակված է եղել նախկին լայնածավալ տերության ընդամենը երկու շրջաններում՝ կենտրոնում՝ Վանում, այսինքն բուն Բիաինիլիում, և Արարատյան դաշտում՝ Ազա երկրում: Հոգևարքի այս վիճակը

տևեց մինչև հաջորդ դարի սկզբները՝ մ. թ. ա. 590—580 թթ., երբ Ուրարտուն վերջնականորեն դուրս է մղվում պատմության ասպարեզից:

Ուրարտական հասարակությունը տարբեր բնագավառներում իր խոշոր նվաճումներով հանդերձ չբարձրացավ տարաբնույթ ցեղային զանգվածների ռազմավարչական միավորման մակարդակից, ուստի այդ պե-

տության ճգնաժամի պայմաններում նրա համար կործանարար բնույթ պիտի ստանար քաղաքական այն ալեկոծումը, որով համակվել էր Առաջավոր Ասիան մ. թ. ա. VII—VI դարերի սահմանազլխին, և որի զբլխավոր գործոնն էր անշափ հզորացած ու աշխարհակալության ձգտող Մարաստանը (Մեդիան): Այսուհանդերձ, Ուրարտուի խարխլման ու փլուզման հիմնական ու բուն պատճառը Հայկական լեռնաշխարհի ներսում էր գտնվում. դա հայալեզու ցեղերի ծավալումն էր լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան երկրամասից:

Հիշվալի, ուրարտական ռազմաքաղաքական իշխանության տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում համընկնում է նույն այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած հանդիպակաց մի պրոցեսի հետ, որն է՝ հայալեզու ցեղերի և հայոց լեզվի ծավալվելը նույն տարածքում: Նորանոր հոգերի ընդգրկման պրոցեսը չէր ընդհատվել: Եթե ուրարտացիների տարածումը տեղի էր ունենում նրանց զորքերի արշավանքների, գրավված երկրներում ռազմական ու տնտեսական հենակետ-ամրոցներ ստեղծելու միջոցով, և նրանք այդ երկրներում մնում էին սոսկ նվաճողների դերում, ապա հայկական տարրի առաջխաղացումը տևական, դանդաղ, արտաքինապես աննկատելի ներթափանցում էր, շարժում, որի մեջ դուզորդում էին թե՛ հայոց լեզվի ֆիզիկական կրողների տեղաշարժերը և թե՛ այդ լեզվի աստիճանական ընկալումն ու յուրացումը լեռնաշխարհում բնակվող այլևայլ ցեղերի կողմից, այսինքն՝ նրանց լեզվական միաձուլումը հայալեզու ցեղերի հետ:

Ի դեպ, հայալեզու տարրի տարածմանը Ուրարտուի տարբեր շրջաններում ինչ-որ չափով նպաստել է նաև այդ պետության իշխողների որոշակի քաղաքականությունը: Խոսքը նվաճված կամ ասպատակվող երկրների բնակչության գերեվարման ու վերաբնակեցման նրանց կիրառած պրակտիկայի մասին է: Տեղաշարժվել ու վերաբնակեցվել են հարյուր հազարավոր մարդիկ, այդ թվում մեծաքանակ հայալեզու բնակչություն: Այսպես, Խաթե և Մուփա (Մուփ) երկրների 6600 հայալեզու ռազմիկներ Արգիշտի I-ի օրոք բնակեցվել են Արարատյան դաշտում, նորաստեղծ Էրեբունի բերդաքաղաքում: Ուրմե երկրի 10 հազար բնակիչներ Սարգուրի II-ի օրոք տեղաշարժվել են Վանի շրջակայքը և այլն:

Այդպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի նշանակալի մի մասը Ուրարտու պետության անկման պահին (մ. թ. ա. VI դարի սկիզբը) արդեն հայալեզու էր:

Պետք է շեշտել, որ Ուրարտու պետության գոյության կարևոր արդյունքներից էր լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների միջև տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերի ստեղծումը, թեև բուն միջոցներով: Նրա քաղաքակրթիչ ուժը զարկ էր տվել ցեղերի սոցիալ-տնտե-

սական առաջընթացին և հանդես էր գալիս քաղաքաշինության, ջրանցքաշինության, երկաթի լայն յուրացման և արտադրողական ուժերի կատարելագործման այլ դրսևորումներով: Այս բոլորին ընտելացած բնակչությունը արդեն չէր կարող հրաժարվել տնտեսության դարգացած ձևերից, ինչպես և հարևան շրջանների հետ հաստատված բազմապիսի կապերից, հսկ դրանք հանգեցնում էին նոր միավորմանը:

Ստեղծված նախադրյալները, սակայն, նոր պայմաններում, տալով էին ոչ թե դեպի հինարեւելյան տիպի էթնիկական խայտաբղետ տարրերի բռնի ռազմաքաղաքական միավորում, ինչպիսին էր Ուրարտուն, այլ դեպի միատարր էթնիկական հիմքի վրա խարսխված նոր տիպի պետական կազմավորում, որն անհամեմատ ավելի կենսունակ էր և պիտի գոյատևեր ավելի քան մեկ հազարամյակ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԾԱՂԿՈՒՄԸ

1. ՎԱՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորենացու երկում կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել մ. թ. ա. VII դարի վերջերի անցքերի մասին, կապված հայերի նահապետ (առաջնորդ) Պարույրի հետ: Հայտնի է, որ այդ ժամանակները Մարաստանը (Մեդիան) և Բաբելոնիան հանդես են եկել սերտ դաշինքով ընդդեմ Ասորեստանի: Մ. թ. ա. 612 թ. դաշնակիցների միահամուռ ջանքերով առնվում և հրի է մատնվում նրա մայրաքաղաք Նինվեն: Հաջորդ մի քանի տարիների ընթացքում Ասորեստանը վերջնականապես ջախջախվում է ու դադարում գոյություն ունենալուց որպես պետություն: Ահա, ըստ ավանդության, այդ իրադարձությունների գործուն մասնակից են եղել և հայերը՝ Պարույր նահապետի ղեկավարությամբ: Նրանք օժանդակել են մարերին՝ կործանելու Ասորեստանը, և դրա համար Պարույրը մարական թագավորի կողմից պսակվել է թագով և դարձել առաջին հայ թագավորը: Այս ավանդության աստուղը անպատճառ պատմական է: Պարույրը այստեղ ներկայանում է որպես թագավորական շուքի հասած Արմե (կամ Ուրմե) երկրի առաջնորդ, ապա և արքա:

Ասորեստանի կործանման այս պահերին Ուրարտուի մասին, որպես ակտիվ ուժի, ամենևին խոսք չկա: Դա հասկանալի է. կծկված իր նախկին տարածքի մի մասում, այն կործանման նախադռան էր գտնվում և շուտով անհետանում է պատմաբեմից: Ուրարտացիների փոխարեն արդեն գործում են հայերը, որոնք արդեն տարածված լինելով լեռնաշխարհի հողերով մեկ, այժմ հաջողությամբ բռնում են այդ հողերի նաև քաղաքական միավորման ուղին: Պետությունների նման հերթագայումը Հին Արևելքում բավականաչափ հաճախ հանդիպող երևույթ է: Այսպես, մարական պետությունը շուտով պիտի փոխարինվեր պարսկական պետությամբ:

Վաղ հայկական այս թագավորությունը թեև պատմական հրապարակ է իջնում որպես առժամանակ Մարաստանի դաշնակից, բայց այդ վիճակը երկար չի տևում: Մարաստանը ևս ձգտում էր տիրանալ Ուրար-

տուի ժառանգությանը և նորածին պետությունը, պաշտպանվելով որպես թագավորություն, ընկնում է նրա գերիշխանության տակ՝ հարկատու լինելու, օժանդակ զորք տրամադրելու և ամրություններ չկառուցելու պայմանով:

Այս տեղեկությունները մեզ հասել են մ. թ. ա. V—IV դդ. հույն հեղինակ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկում պաշտպանված՝ մ. թ. ա. VI դ. կեսերին վերաբերող ավանդության մեջ: Դրանում ասված է, որ այդ ժամանակ արդեն հայկական թագավորության սահմանները հարավ-արևելքում հարում էին Մարաստանին, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ մերձ-սեծովյան շրջանները բնակեցնող խալդայների երկրին, այսինքն, այն գրավում էր նախկին Ուրարտուի տարածքը: Պատմվում է նաև, որ հայկական թագավորությունը այնքան ուժեղ է գտնվել, որ շուտով դադարեցրել է Մարաստանին հարկ վճարելը և հրաժարվել մյուս պարտավորություններից: Այն ունեցել է 40 000 հետևակ և 8 000 հեծյալ զորք, մեծ հարստություն: Հայոց թագավորի անունը չի տրվում, բայց կան նրա որդիների անուններ՝ Տիգրան և Սարգիս (ինչպես և հայ մի զորավարի անուն՝ էմբաս), ըստ որում Տիգրանը ներկայացված է որպես ապագա պարսկական Աքեմենյան տերության հիմնադիր Կյուրոսի որսակից ընկեր:

Որ Քսենոփոնի հաղորդած այս տեղեկությունները պատմական հիմք ունեն, հաստատվում է խորհնացու «Պատմության» պաշտպանած մի զուգահեռ, առավել ևս խոսում ավանդությանը, որի հերոսն է Տիգրանը, դարձյալ Կյուրոսի մերձավորը: Հայտնի է դառնում նաև Տիգրանի հոր՝ հայոց թագավորի անունը՝ Երվանդ Սակավակյաց:

Ինչպես նշվեց, Աքեմենյան Կյուրոսը մ. թ. ա. 550 թ. տապալում է մարական տերությունը և նրա փոխարեն ստեղծում մի էլ ավելի հսկա պետություն, որն արդեն ընդգրկում էր գրեթե ողջ Առաջավոր Ասիան, իսկ նրա որդի և հաջորդ Կամբիսը արշավում է նաև Եգիպտոս, որտեղ, սակայն, մահանում է: Սրան հաջորդած գահակալական կռիվների մեջ հաղթող է դուրս գալիս նույն Աքեմենյան տոհմի մի այլ ճյուղի ներկայացուցիչ՝ Դարեհ Վշտասպանը: Հայաստանը՝ կիսանկախ թագավորություն, Դարեհի գահակալման պահին ապստամբում է Աքեմենյան տերությունը կազմող երկրների մեծամասնության հետ մեկտեղ:

Մ. թ. ա. 522—520 թթ. Դարեհը ձեռնամուխ է լինում ապստամբական այդ շարժման ճնշմանը և տերության վերամիավորմանը: Նրա այդ գործողությունների նկարագրությունն ու փառաբանումն է պարունակում հայտնի Քեհիսթունյան արձանագրությունը: Այդ եռալեզու կոթողի երկու՝ պարսկերեն և էլամերեն տարբերակներում Հայաստանը հիշատակվում է «Արմինա», հայերը՝ «արմինացի» անվամբ, իսկ երրորդ, ակադեերեն տարբերակում ավանդաբար շարունակում անվանվել Ուրարտու:

(ավելի ճիշտ՝ Ուրարտու, ըստ ակկադերենի այստեղ կիրառված բաբելոնյան բարբառի հնչյունական օրենքների), իսկ բնակիչները՝ ուրարտացի: Այսպիսի զուգահեռականությունը շարունակվում է նաև Դարեհի հետագա, ինչպես և նրա՝ մ. թ. ա. V դարի հետնորդների եռալեզու արձանագրություններում: Սա երբեք չի նշանակում, թե Ուրարտուն զոյատեղ է մ. թ. ա. VI—V դարերում: Պատճառը սոսկ այն է, որ աստուրաբաբելական (ակկադական) հնամենի սեպագրական կարծրացած դրավորությունը միշտ էլ շատ դժվարությամբ է հրաժարվել ավանդական դարձած երկրանուններից: Մինչդեռ պարսկական դրությունը՝ նույն մ. թ. ա. VI դարի ծնունդ, անմիջականորեն յուրացրել է ժամանակակից «Արմինա», «արմինացի» անվանումները և հաղորդել դրանք «Հարմին(ու)յա» ձևով նաև էլամականին, որն իր բնավայրի հեռավորության (Պարսից ծոցի ափերը) և ավանդական կղզիացման պատճառով, թերևս, նախապես իսպառ ծանոթ չի եղել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի որևէ անվանման:

Քեհիսթունյան արձանագրության տվյալները, այսպիսով, մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ Ուրարտուն այլևս վերածված է Արմենիայի (Արմինայի): Եվ եթե նախկինում Արմեն-ն (կամ Ուրմեն-ն) միայն համեմատաբար մի փոքր երկրամասի համար էր կիրառվում, ապա այժմ Արմինա-ն (որ նույն անվանումն է՝ -նա ածանցով) կիրառվում է ամբողջ Ուրարտուի տարածքի նկատմամբ:

Ահա, ապստամբած Արմինայի, այսինքն՝ Հայաստանի դեմ Դարեհը երկու մեծ բանակ է ուղարկում՝ երկու թևերից հարվածելու: Բանակներից մեկը վարում է հայ («արմինացի») Դադարշիշը, մյուսը՝ պարսիկ Վահուսթիսան: Առաջինը երեք, իսկ երկրորդը երկու ճակատամարտ են տալիս ապստամբած հայերին, մինչև որ հաջողվում է ընկճել նրանց: Հայաստանը կորցնում է իր անկախությունը և դառնում Աքեմենյան տերության սատրապությունների շարքը:

Այդ վիճակը շարունակվել է մոտ երկու դար: Ըստ հունական աղբյուրների Հայաստանը բաժանված է եղել երկու տարբեր սատրապությունների միջև: Սակայն պարսկական աղբյուրներում՝ աքեմենյան թագավորների արձանագրություններում մշտապես հանդես է գալիս մեկ միավոր, մեկ երկիր: Հայաստանը բավական մեծ հարկ է վճարել պարսից արքային՝ ոսկով և նծուգներով, իր զորքով մասնակցել է պարսից թագավորների արշավանքներին: Այսպես, մ. թ. ա. 480 թ. Հունաստան արշաված Քսերքսես արքայի բանակում կար նաև հայկական զորամաս:

Հայաստանի պարսկական կառավարիչ-սատրապները, առանձին բացառություններով, եղել են մի տոհմից, որի ներկայացուցիչները մեծ մասամբ կրել են Երվանդ անունը: Սրանք շառավիղներն են վաղ հայ-

կական թագավորության մեջ իշխող դինաստիայի, որի հիմնադիրներից մեկը ևս, ինչպես ասվեց, Երվանդ անունն է կրել:

* * *

Մ. թ. ա. 401 թ. Կյուրոս Կրտսերի՝ իր հղբոր՝ պարսից թագավոր Արտաքսերքսես II-ի դեմ ապստամբությանը մասնակցած հունական մի տասնազարանոց ռազմաշուկատ, Կյուրոսի պարտությունից ու մահվանից

Երվանդականների դինաստիայի ներկայացուցիչներից մեկը (Նեմ-րութ լեռան բարձրաքանդակներից)

հետո, նահանջել է Միջագետքից դեպի Սև ծով, ճանապարհին կտրել-անցնելով Հայաստանը հարավից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Այդ ջոկատի կազմում է հզել և հույն զորող, պատմիչ ու զորավար, վերը արդեն հիշատակված Քսենոփոնը: Նա իր տպավորությունները ամփոփել է «Անարասիս» կոչված աշխատության մեջ, որը անգնահատելի սկզբնաղբյուր է Արևելքի մի շարք երկրների և մասնավորապես Հայաստանի պատմության համար:

Հայաստանի կառավարիչն էր այդ ժամանակ Երվանդը (Օրոնտաս), Արտասուրայի որդին: Նա ամուսնացած էր Աքեմենյան արքայազուստր Հոդոգունի հետ և բարձր դիրք էր զբաղում արքունիքում: Նա ազգակիցն էր նաև պարսից ամենահայտնի տոհմերից մեկի՝ Հյուդարնյանների, որոնց նախնին ժամանակին անմիջականորեն օժանդակել էր Դարեհին՝ իշխանության զրավման գործում: Հայաստանի մի մասը՝ «Արևմտյան Հայաստան» անվանումով,

կառավարվում էր Տիրիբազոսի կողմից, որը նույնպես ազդեցիկ անձ էր արքունիքում: Հայաստանի սահմանները այդ ժամանակ մոտավորապես համընկնում էին նախկին Ուրարտուի սահմաններին՝ հարավից անցնում էին Տիգրիսի հովտով, հյուսիսից՝ Բարձր Հայքի և Գուգարքի նախալեռնային շրջանով, արևմուտքից՝ Եփրատի կեռամանով, արևելքից՝ Ուրմիա լճով դեպի Արաքսի ստորին հոսանքի հովիտը և Կուր գետը:

Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող ցեղերի ընդգրկումը հայ ժո-

ղովրդի մեջ շատ էր խորացել, սակայն դեռ չէր ավարտվել: Դեռևս հիշատակվում են առանձին ցեղեր՝ մարդերը, փասիանները, սասպեյրները, տաոխները, խալդայները և այլն, որոնք հաջորդ շրջանում միաձուլվեցին հայ ժողովրդին, թողնելով իրենց ցեղանունները հայկական գավառներին՝ Մարդադի, Մարդաստան, Բասեան, Սպեր, Տայք, Խաղտիք և այլն: Այս ցեղերի մի մասը իրենց հյուսիսային ճյուղերով մասնակցել է և վրաց ժողովրդի կազմավորմանը:

Հունական ռազմաշուկատը Հայաստանով անցնելիս չի հանդիպել քաղաքների, բերդերի ու տաճարների: Հավանական է, որ հույները պարզապես շրջանցել են դրանք, խուսափելով ավելորդ ընդհարումներից և ընտրելով իրենց ճանապարհը պարեն ունեցող ու անպաշտպան գյուղերի միջով, որոնք և արժանացել են Քսենոփոնի ուշադրությանը: Նա նկարագրում է գյուղական տներն ու կենցաղը: Յուրաքանչյուր գյուղ ունեցել է իր ավագը: Քսենոփոնի նկարագրած միջավայրը ունի գյուղական համայնքի բոլոր հատկանիշները:

Հետագայում Հայաստանի կառավարման մենաշնորհը ժամանակավորապես խլվել է Երվանդականների տոհմից: Մինչև 336 թ. այստեղ իշխել է Կոդոմանոսը՝ Աքեմենյան տոհմից, որն այնուհետև բաղմել է պարսկական գահի վրա՝ Դարեհ III անունով: Նրանից հետո Հայաստանում կրկին վերականգնվում է Երվանդականների իշխանությունը, կառավարիչ է նշանակվում մի նոր Երվանդ, նախորդ Երվանդի որդին կամ թոռը:

Այսպիսով, վաղ հայկական թագավորությունը, թեև իր առաջացումից քիչ անց ընկավ մարական, իսկ հետո՝ աքեմենյան գերիշխանության տակ և շուտով վերածվեց սատրապության, այսուհանդերձ իր կայուն հիմքի՝ կազմավորված ժողովրդի առկայությամբ կարողացավ պահպանել տերիտորիան և միասնությունը, հավանաբար նաև՝ նախկին իշխող դինաստիան: Եվ երբ Դարեհ III-ի օրոք պարսկական Աքեմենյան տերությունը, որն արդեն IV դ. սկզբից բռնել էր քայքայման ու անկման ուղին, կործանվեց հունամակեդոնական զորքերի զուլս անցած ու Առաջավոր Ասիա արշաված Ալեքսանդր Մակեդոնացու հարվածների տակ, ապա Հայաստանը, ազատվելով Աքեմենյանների լծից, վերականգնվեց որպես ինքնուրույն թագավորություն:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՋԱՆՈՒՄ

Հին Արևելքի հզոր պետություններից մեկի՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի բախտը վճռվեց մ. թ. ա. 331 թ. Ասորեստանի Արեհա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Այդ տերության ինքնակալ Դա-

րե՛հ III-ը իր վերջին ճիգն էր անում վանելու Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, որը հունամակեդոնական զորքերի գլուխ անցած, չորս տարի առաջ ներխուժել էր Փոքր Ասիա: Տանելով բաշմաթիվ խոշոր հաղթանակներ, Ալեքսանդրը գրավել էր արդեն Աքեմենյան տերության արևմտյան մասը, ներառյալ Եգիպտոսը և այժմ հետամուտ էր եղել Դարեհ III-ին: Գավգամելայի ճակատամարտում պարսկական բանակի դասավորության ձախ թևի մի մասն էր կազմում Փոքր Հայքի ռազմաջոկատը, Միհրվահիշտի (Միթրաուտեսի) ղեկավարությամբ, իսկ աջ թևում գտնվում էին Մեծ Հայքի զորքերը՝ Երվանդի (Օրոնտեսի) հրամանատարությամբ:

Դարեհ III-ը տանուլ տվեց ճակատամարտը, սպանվեց, իսկ Ալեքսանդրը, շարունակելով իր ռազմերթը դեպի Միջին Ասիա, ապա և Հընդ-կաստանի սահմանները, նվաճեց Աքեմենյան կայսրությունը: Այսպես ստեղծվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու հսկա տերությունը, որի մայրաքաղաքը դարձավ Բաբելոնը: Ալեքսանդրի արշավանքներին հաջորդած երեքդարյա ժամանակահատվածը Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության մեջ անվանվում է հելլենիզմի դարաշրջան, քանի որ նրա կարևոր հատկանիշներից մեկն էր հելլենական (հունական) քաղաքակրթության լայն տարածումը և արգասավոր համագործակցությունը տեղական հազարամյա քաղաքակրթությունների հետ: Այն հանգեցրեց թե՛ հին արևելյան երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացմանը և թե՛ մի նոր, բաղադրյալ, հելլենիստական կոչվող հարուստ մշակույթի ստեղծմանը: Դարաշրջանին բնորոշ էր նաև քաղաքային կյանքի բուռն զարգացումը, հին քաղաքների կողքին առաջացան հարյուրավոր նոր, հիմնադիր արքաների անունները կրող քաղաքներ: Այս բոլոր երևույթները, ինչպես կոսանենք, հատուկ էին նաև Հայաստանին:

Աքեմենյան տերության վերացումից հետո Փոքր Հայքը, որ գրավում էր մոտավորապես նախկին Հայաստյի տարածքը, մտավ Ալեքսանդրի տերության մեջ: Բուն Հայաստանը կամ Մեծ Հայքը ղերծ մնաց նրա իշխանությունից և վերականգնվեց որպես ինքնուրույն թագավորություն: Այստեղ գահակալեց Հայաստանի վերջին արքեմենյան կառավարիչ և Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից Երվանդը:

Հայկական այս թագավորությունը հնագույն պետական ավանդույթների կրող էր: Դրանք գալիս էին և՛ մ. թ. ա. VI դարի վաղ հայկական թագավորությունից, և՛ նրան նախորդած Ուրարտու պետությունից ու Արմե՝ պետության նախադուռը հասած ցեղային միությունից: Իշխող դինաստիան՝ հինավուրց Երվանդական տոհմը, կառավարման մեծ փորձ էր կուտակել: Այն նաև ազգակից էր համարվում Աքեմենյան տոհմին (Երվանդներից մեկի՝ պարսից արքային փեսայանալու կապակցությամբ): Այս բոլորը ամրապնդում էր Հայկական թագավորության դիրքը նորաստեղծ հելլենիստական պետությունների համակարգում:

Ալեքսանդրի հսկայածավալ տերությունը երկար կյանք չունեցավ: Տիրակալի մահվանից հետո (մ. թ. ա. 323 թ.) նրա հաջորդակ դորավարները ձեռք բերված ժառանգությունից իրենց համար մի շարք պետություններ ձևեցին, որոնցից ժամանակի ընթացքում կազմավորվեցին երեք խոշորները՝ Պտղոմեոսին՝ Եգիպտոսում, Անտիգոնոսի հետնորդներին՝ բուն Մակեդոնիայում ու Հունաստանում և Սելևկոսին՝ Առաջավոր Ասիայում: Այս վերջինը ամենածավալուն էր երեքի մեջ, ընդգրկում էր Ալեքսանդրի նվաճած գրեթե բոլոր ասիական երկրները և մեծ վտանգ էր ներկայացնում Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային գոտու ավելի փոքր պետությունների համար, որոնցից էին Հայաստանը (Մեծ Հայքը), Ատրպատականը, Վրաստանը (Իբերիա), Կապադովկիան, Պոնտոսը, Փոքր Հայքը, Պերգամոնը և այլն: Մ. թ. ա. III դարում Սելևկյանները փորձում էին տիրանալ Հայաստանին կամ գոնե հարկատու դարձնել նրան: Հայաստանին մեծ մասամբ հաջողվում էր պահպանել անկախությունը, և այն վարում էր ինքնուրույն, ըստ որում հակասելկյան քաղաքականություն: Այսպես, դեռևս IV դարի վերջերին հայոց թագավորը, հավանաբար նույն Երվանդը, ռազմական ուժ է տրամադրում հարևան կապադովկիայի թագաժառանգ Արիարթեսին, որի օգնությամբ սա մակեդոնացիներին դուրս է մղում իր երկրից ու նստում հայրենի գահին: Նմանօրինակ մի դեպք է տեղի ունենում նաև III դարի կեսերին, Բյութանիայի թագաժառանգ Զիաեխսը Հայաստանի թագավորի օգնությամբ վերանվաճում է իր երկիրը:

Երվանդականներն իրենց պետության կենտրոն են դարձնում Յրատյան դաշտը և նախապես մայրաքաղաք ընտրում Արգիշտիի խնիլ քաղաքի հիմքի վրա առաջացած հայկական Արմավիրը: Նրանք շինարարություն են ծավալում այս երկրամասում և հիմնադրում մի շարք քաղաքներ: Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրում կառուցվում է Երվանդաշատ խոշոր քաղաքը, որը շուտով դառնում է Հայկական թագավորության մայրաքաղաք, փոխարինելով Արմավիրին: Վերջինս հարատևում է որպես պաշտամունքային կենտրոն: Մի այլ խոշոր սրբատեղի է ստեղծվում Ախուրյանի վրա՝ Բաղարանում, որի քրմապետներ են նշանակվում իշխող թագավորների եղբայրները: Հիմնադրվում են Երվանդավան ու Երվանդակերտ բնակավայրերը:

Երվանդականների օրոք Հայաստանը ընդամենը առմամբ պահպանում էր արքեմենյան շրջանում իր ունեցած սահմանները: Մ. թ. ա. III դարի առաջին կեսում Երվանդյանների իշխանությունը տարածվում է հայկական Մոփր երկրամասին հարող անդրեփրատյան Կոմմագենեն (հին Կոմմաթիս) երկրի վրա: Կոմմագենեն և Մոփրը վերածվում են վարչական մի միավորի, որը այնուհետև առանձնացվում է հայկական թագավորությունից և դառնում ինքնուրույն՝ Երվանդական Շամ (Սամոս) թա-

գաւորի իշխանության ներքո: Սրան հաջորդում է իր որդի Արշամը: Այս թագավորները մի շարք քաղաքներ են հիմնադրում Մոփքում ու Կոմմագենեում, որոնք դառնում են Առաջավոր Ասիայի կարևորագույն առևտրական ուղիների հանգույցակետեր: Այսպես, Շամի օրոք, շուրջ 245 թ. մ. թ. ա. ստեղծվում է Սամոսատ (Շամշատ) քաղաքը Կոմմագենեում և Սամոկարտը՝ Մոփքում: Արշամը կառուցում է Արշամաշատը (Արսամոսատան)՝ Մոփքում և երկու քաղաք միևնույն Արսամեա անունով՝ Կոմմագենեում:

Երվանդականների պետության այս նոր ճյուղավորումը ևս զրսեւորում է հակաեթելեկյան քաղաքականություն: Շուրջ 235 թ. Արշամ թագավորը հյուրընկալում և օժանդակություն է ցույց տալիս Սելևկոս III-ի ապստամբ եղբայր, գահի եռանդուն հավակնորդ Անտիոքոս Հիերաքսին:

Մոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը, սակայն, երկար կյանք չի ունենում և տրոհվում է երկու մասի:

Մ. թ. ա. III դարի երկրորդ կեսում հզորացման շրջան են ապրում Վրաստանը (Իբերիան) և Ատրպատականը: Հայաստանը, որն ընկած էր նրանց և Սելևկյան պետության միջև, տերիտորիալ կորուստներ է ունենում հյուսիսում և Արաքսի հովտում: Ատրպատականի հզորացումը, սակայն, անհանգստացնում էր հենց Սելևկյաններին, մանավանդ, երբ նրանից օժանդակություն ստացան ապստամբ սելևկյան սատրապները: Անտիոքոս III Մեծը (մ. թ. ա. 223—187 թթ.) ապստամբությունը ճնշելուց հետո արշավում է Ատրպատական և պարտության մատնում նրա թագավոր Արտաբազանին:

212 թ. Անտիոքոս III-ը պաշարում է Մոփքի կենտրոն Արշամաշատը: Սակայն, երբ հաշտության հնարավորություն է ստեղծվում, նա վերացնում է պաշարումը, դաշինք կնքում Մոփքի արքա Քսերքսեսի հետ և նույնիսկ նրան կնուստյան տալիս իր քույր Անտիոքիսին: Շարունակելով արշավը, նա ընկճում է պարթևներին, հասնում Միջին Ասիա, Հինդուկուշի վրայով իջնում Հնդկաստան:

Արևելյան հաղթարշավից ոգևորված, Անտիոքոսը սկսում է պատրաստվել արևմտյան արշավանքին, որի նպատակն էր նվաճել Փոքր Ասիայի անկախ պետությունները և ոտը դնել Եվրոպա: Թիկունքն ապահովելու համար նա որոշում է գրավել Հայաստանը: Մ. թ. ա. 201 թ. իր քույր Անտիոքիսի ձեռքով սպանել է տալիս Քսերքսեսին և տիրանում Մոփքին: Այնուհետև նույն բախտին է արժանանում բուն Հայաստանը և նրա թագավոր Երվանդ վերջինը: Գրավվում են նաև մյուս հայկական թագավորությունները: Դրանք վերածվում են սելևկյան սատրապությունների, որոնց վրա կարգվում են Անտիոքոսի մոտ ծառայության մեջ գտնվող զորավարներ. բուն Հայաստանում և Մոփքում՝ հայ մեծատոհմիկներ Արտաշեսը և Զարեհը, Կոմմագենեում, որտեղ ուժեղ էր հելլե-

նականացումը՝ մակեդոնացի Պտղոմեոսը, Փոքր Հայքում՝ Անտիոքոսի մյուս քրոջ և մի հայ իշխանավորի որդի Միհրդատը: Այս վիճակը շարունակվում է շուրջ տաս տարի:

Այդ ընթացքում Անտիոքոսը իրականացնում է իր ծրագրած արշավանքը և 192 թ. մ. թ. ա. Հելլենսպոնտոսն անցնելով՝ ներխուժում Հունաստան: Սակայն նա թերագնահատել էր այդ ժամանակ արդեն ձևավորված ու հզորացած Հռոմեական հանրապետության կարողությունները: Հռոմը հակահարձակման է դիմում և իր հերթին անցնելով նեղուցները, մտնում է Ասիայի հողը: Մ. թ. ա. 190 թ. Մագնեսիայի մոտ հռոմեացիները ջախջախիչ պարտության են մատնում Անտիոքոս III-ին:

Հռոմի առաջին մուտքը Ասիա դպալի նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար: Հույն պատմիչ և աշխարհագիր Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ Արտաշեսն ու Զարեհը Անտիոքոսի պարտությունից հետո հարել են հռոմեացիներին և իրենց թագավոր հայտարարել, մեկը՝ բուն Հայաստանում, մյուսը՝ Մոփքում: Անկախանում են նաև Կոմմագենեն ու Փոքր Հայքը: Այս դեպքերը, սակայն, չհանգեցրին, ինչպես սպասելի էր, շուրջ անջատ թագավորությունների միաձուլմանը՝ հայկական մեկ մեծ պետության մեջ: Հայոց աշխարհի քաղաքական միավորումը ընթացավ այլ ուղիներով, ըստ որում այդ միավորման մեջ առաջատար դեր խաղացին Մեծ Հայքը և նրա թագավորները:

3. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ը ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Այս վճռական պատմական պահին մեծ դեր էր վիճակված Հայաստանի արքա Արտաշես I-ին (մ. թ. ա. 189—մոտ 160 թթ.), որը հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի նշանավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչներից մեկն էր:

Արտաշեսը մեծ համբավ է ունեցել հին աշխարհում: Նրան ճանաչում ու հիշատակում են բազմաթիվ հունա-հռոմեական հեղինակներ, մ. թ. ա. II դարի պատմիչ Պոլիբիոսից մինչև մ. թ. IV—V դարերի եկեղեցական հեղինակ Հիերոնիմոսը: Խորենացու պատմության մեջ պահպանվել են նրա մասին հյուսված ժողովրդական ավանդություններ, ինչպես և նրան նվիրված՝ հայ մեհենական պատմադիր Օղյումայ քուրմի երկը: Ավանդություն է պահպանվել Արտաշեսի մասին նաև վրացական հնագույն աղբյուրներում: Վերջապես, մեզ են հասել և իր՝ Արտաշեսի վավերագրերը՝ արամեերեն լեզվով գրված վիմական արձանագրություններ: Վերջինների մեջ նա հանդես է գալիս որպես «Արտաշես արքա, Բարի, որդի Զարեհի, Երվանդական»:

«Երվանդական» տոհմանվան հիշատակությամբ Արտաշեսը հատկապես ցուցադրել է իր կապը նախորդ իշխողների և, նրանց միջոցով,

Արեմենյան հռչակավոր տոհմի հետ, մի բան, որ հիմնավորում էր նրա իրավունքները դահի նկատմամբ:

Մ. թ. ա. III դարում Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասերը արդեն ներգրավված էին հայկական էթնոսի ու հայոց լեզվի ոլորտը, բայց տակավին շարունակում էին մնալ պետական այլ միավորների կազմում: Արեմուտքում ստեղծված մանր հայկական թագավորություններն ընդգրկում էին հայկական էթնոսի անշան մասը: Այս պայմաններում լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանները զբաղեցնող Երվանդականների թագավորությունը այն կորիզն էր, որի շուրջն աճելու էր միացյալ հայկական պետությունը: Այդ տեղի է ունենում Արտաշես I-ի օրոք:

Մ. թ. ա. I դարի հեղինակ Ստրաբոնը այսպես է նկարագրում ժամանակի իրողությունները. «Պատմում են, թե Հայաստանը նախապես փոքր լինելով, աճել է Արտաքսիասի (Արտաշես) և Զարիադրիսի (Զարեհ) միջոցով... հետագայում... թագավորել է սա՝ Սոփենեի (Մոփե) ... և մի քանի այլ գավառների վրա, նա էլ (Զարեհը)՝ Արտաշատի շրջակայքում: Երկուսն էլ աճեցին շրջակա ազգերից հողեր գրավելով. Մարերից՝ Կասպիանեն (Կասպից երկիր), Փավնիտիսը և Բասորոպեդան (Պարսպատունիք), Իբերներից՝ Պարիադրես (Պարխար) լեռան ստորոտները, և Խորդենեն (Խորձան) և Գոգարենեն (Գուգարք), որը գտնվում է Կուրի մյուս կողմը, Խալտեներից և Մոսյունոյկներից՝ Կարենիտիսը (Կարնո աշխարհ) և Դերքսենեն (Դերջան), որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից են և կամ նրա մասն են կազմում, Կատաոններից՝ Ակիլիսենեն (Նկեղյաց դավառ) և Անտիտավրոսի շրջանը, Ասորիներից՝ Տամոնիտիսը (Տմորիք), ուստի և բոլորը միալեզու են»:

Միալեզու լինելու հանգամանքը, իհարկե, թվարկված նվաճումների ոչ թե հետևանքն է եղել, ինչպես հավանաբար, պատկերացրել է Ստրաբոնը, այլ նրանց հիմքը, դրդապատճառը: Սոսկական նվաճումները երբեք չեն հանգեցրել, ինչպես տեսանք Ուրարտուի օրինակով, միալեզվության: Ուստի հայալեզու երկրամասերի «նվաճումները» ավելի ճիշտ են բնորոշվում «միավորում» բառով:

Մոփեի մասնակցությունը այս իրադարձություններին համեմատ էր, վճռական դերը պատկանում էր բուն Հայաստանին, «Արտաշատի շուրջն ընկած երկրին», որը, ինչպես տեսնում ենք, ընդարձակվել էր բոլոր շրջակայքերով:

Բազմաթիվ նյութեր հաստատում ու լրացնում են այդ տեղեկությունները: Խորենացու մոտ ևս նկարագրված է Արտաշեսի օրոք կատարված արշավանքը դեպի «ապստամբ» Կասպից երկիրը (Ստրաբոնի նշած Կասպիանեն), որ նույն Փայտակարանն է՝ Կուրի և Արաքսի միավորման վայրը, և նրանից դեպի Կասպից ծովը ձգվող տարածքը: Նույն երկում պատմվում է նաև Արտաշեսի հյուսիսային արշավանքների մասին, ու-

րոնք էլ ավելի մանրամասն նկարագրված են վրացական աղբյուր «Փարթիս ցխովերա»-ում: Այստեղ որպես արշավանքի վայր հիշատակվում են Զավախքն ու Թոնգրը՝ Ստրաբոնի նշած Գուգարքի մասերը:

Արեմուտքում Հայաստանը գործ ուներ ավելի բարդ ու դժվարին քաղաքական իրադրության հետ, որ ստեղծվել էր փոքրասիական ոչ մեծ, բայց բավական ուժեղ պետությունների միջև: Մ. թ. ա. 183—179 թթ. Փոքր Ասիայում պատերազմ էր տեղի ունենում երկու խմբավորումների՝ մի կողմից Պոնտոս պետության ու նրա հետ դաշնակցած Փոքր Հայքի, մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի ու նրա դաշնակիցների միջև: Այս խմբավորումը հովանավորվում էր Հռոմի կողմից, իսկ Պոնտոսի թիկունքում կանգնած էին Սելևկյանները: Պոնտոսի թագավոր Փառնակը և Փոքր Հայքի տեր Միհրդատը, որոնք պատերազմի սկզբնական շրջանում հաջողություններ էին ձեռք բերել, ի վերջո տանուլ տվեցին պատերազմը և ստիպված եղան հաշտություն կնքել ծանր պայմաններով:

Արծաթյա պոչակ (Արին բերդ)

Հայաստանը իր որոշակի դիրքավորումն ուներ երկու խմբավորումների հակասելիկյան քաղաքական դժի նկատմամբ և օժանդակում էր Կապադովկիային՝ ընդդեմ Պոնտոսի: Ուստի և հաշտության պայմանագրի մեջ, որի տեքստը հասել է մեզ Պոլիբիոսի երկում, որպես շահագրգռված կողմ հանդես է գալիս նաև «Հայաստանի մեծ մասի տիրակալ» Արտաշես I-ը: Այս պարագաներում է, որ, օգտագործելով Փոքր Հայքի ու նրան սատարող Պոնտոսի թուլացումը, Արտաշեսը դիվանագիտական ու ռազմական ճնշմամբ կարողացել է ձեռք բերել և իր պետությանը

միացնել Կարնո շրջանն ու Դերջանը, որոնք, ըստ Ստրաբոնի հաղորդման, հարում էին Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն էին:

Հայաստանի ամենավաղագույն հարեանը մտնում էր Սելևկյան պետությունը: Անտիոքոս Մեծի մահվանից հետո անտեղ թագավորում էր նրա թուլամորթ որդի Սելևկոս IV-ը (187—175 թթ.): Այդ տարիների ընթացքում Հայաստանը դառնում է խոշոր և ուժեղ պետություն, ձգտելով ծավալվել դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հայաբնակ ծայրամասերը: Հարավային կողմում աղապիսի երկրամասեր էին Վանա լճից հարավ ընկած վայրերը մինչև Ադիաբենես, որտեղ ևս, ըստ Ստրաբոնի, հայկական տարրը ուժեղ էր:

168 թ. (մ. թ. ա.) հայկական զորքերը մտնում են Սելևկյանների իշխանության տակ գտնվող այդ երկրամասերից մեկը՝ Տմորիք և միացնում այն Մեծ Հայքի պետությանը, այս հատվածում ևս նրա սահմանը հասցնելով մինչև Տիգրիսի ափերը: Տմորիքի նահանգապետ է նշանակվում Արտաշես I-ի մերձավորներից մեկը, որն անմիջապես սկսում է երկրամասի իրացման գործը:

Սելևկյան Անտիոքոս IV էպիփանեսը (մ. թ. ա. 175—164 թթ.), եռանդուն, բայց բախտախնդիր իշխող, այդ ժամանակ պատերազմի մեջ էր Եգիպտոսի հետ: Միայն մ. թ. ա. 165 թ. է նա կարողանում անդադարեցնել Հայաստանի գործերին: Իր զորքերով անցնում է Եփրատը և ընդհարվում հայկական ուժերի հետ Միջագետքում: Ճակատամարտը խիստ արյունահեղ է լինում, հատկապես մեծ կորուստներ են տալիս հայերը, բայց այն էապես չի փոխում ստեղծված իրավիճակը: Անտիոքոսը չի անցնում Տիգրիսը: Շուտով նա իր ռազմերթը ուղղում է Մոփքի դեմ, գրավում երկրի կենտրոն Արկաթիակերտը, որն իր վերադիր անունով կոչում է էպիփանիա: Մոփաջ արքան՝ Զարեհի որդին սպանվում է, իսկ նրա երկու եղբայրները փախչում են. ավագը՝ Մեհրուծանը՝ Կապադովկիա, կրտսերը՝ Արտաշեսի մոտ: Շուտով Անտիոքոսը սպանվում է Մարաստանում:

Մոփքի դա՛ր այս իրադարձություններից հետո մի քանի տարի թափուր է մնում: Արտաշեսը ջանում է օգտագործել այդ հանգամանքը և Մոփքը միացնել իր պետությանը, բայց այս խնդրում նրան վճռաբար դիմադրում է Կապադովկիան: Ինչ-ինչ պատճառներով Արտաշեսը տեղի է տալիս և Մոփքի միացման գործը հետաձգվում է շուրջ 70 տարով, մինչև Տիգրան II-ի օրերը:

Արտաշեսի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են II դարի 60-ական թթ. վերջին, երբ նրան տեսնում ենք դարձյալ Սելևկյանների դեմ մաքառողի դերում՝ Բաբելոնիայի և Մարաստանի սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի ապստամբությունը օժանդակելիս:

Այսպիսով, մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսին Հայաստանը վերա-

ճում է ուժեղ, ինքնուրույն և ընդարձակ պետության և, բնականաբար, կարիք է զգում այլևայլ ներքին բարեփոխումների՝ տնտեսության, վարչաքաղաքական, ռազմական և ուրիշ բնագավառներում: Կարևորագույն դեր էր վիճակված հայ ժողովրդի պատմության մեջ Արտաշես I-ի հիմնադրած նոր Արտաշատ մայրաքաղաքին, որը շուտով դարձավ հին աշխարհի քաղաքական, առևտրական ու մշակութային երևելի կենտրոններից մեկը: Քաղաքային կյանքի բուռն զարգացումը Հայաստանում հանգեցրեց նաև մի շարք այլ քաղաքների, դարձյալ Արտաշես I-ի նախաձեռնությամբ, հիմնադրմանը: Իրականացվեց հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին հողային ռեֆորմը, որի հուշարձաններն են Արտաշես I-ի թողած սահմանաքարերը՝ արամեերեն արձանագրություններով: Դրանցից մեկը հայտնի է առայժմ մեկ տասնյակ: Ռեֆորմի մասին մանրամասն հաղորդում է նաև Մովսես Խորենացին: Այն կոչված էր զատելու համայնային և մասնատիրական հողերը, դրանով կասեցնելով հողորացող ծառայող ազնվականության տնտեսական գրոհը համայնքի վրա: Արտաշես I-ը սահմանեց նաև թագավորական նախնիների պաշտամունքը Հայաստանում, ըստ խոշոր հելլենիստական պետությունների օրինակի: Այն կոչված էր բարձրացնելու թագավորական իշխանության հեղինակությունը ժողովրդի աչքում: Որոշ տեղեկություններ կան Արտաշեսի օրոք ռազմական գործի վերակառուցման մասին, որով, մասնավորապես, երկրի ռազմական ակտիվության հիմնական ուղղությունների համար շորս՝ հարավային, հյուսիսային, արևմտյան և արևելյան զորավարություններ են կարգվում: Պետության կառավարման դյուրացումն էր հետապնդում երկրի նոր վարչական բաժանումը: Այս և նման ձեռնարկումների հիմքը երկրի տնտեսական վերելքն էր, որ դրսևորվում էր թե՛ քաղաքի և նրա հետ կապված արհեստագործության ու առևտրի և թե՛ գյուղի ու գյուղատնտեսության բնադաշտում:

4. ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտաշես I-ին հաջորդել են նրա երկու որդիները՝ Արտավազդ I-ը (մ. թ. ա. 160—115 թթ.) և Տիգրան I-ը (115—95 թթ.): Այդ նույն ժամանակաշրջանում Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցավ քաղաքական ուժերի արմատական փոփոխություն: Դեռևս III դարի կեսերին Իրանական բարձրավանդակում ստեղծված Պարթևական պետությունը, վերելք ապրելով, պայքարի մեջ մտավ թուլացող Սելևկյան պետության հետ և հաղթանակ տանելով նրա նկատմամբ՝ գերակշռություն ձեռք բերեց: Պարթև արքա Միհրդատ II-ը (մ. թ. ա. 123—87 թթ.) իր պետության արևմտյան սահմանները հասցրեց մինչև Եփրատ: Նա բախվեց նաև հա-

Արտաշես I-ի սահմանադրած
արամեերեն արձանագրությանք

տարածքի ամբողջացումը: Մոփբեի իշխում էր Արտաշեսը, Զարեհի շահավիդը: Արդեն 94 թ. հայկական զորքը ներխուժեց Մոփաց աշխարհը և առանց դժվարության գրավեց այն:

Այս վճռական քայլը դուրս բերեց Հայաստանը ժամանակի միջադեպին հարաբերությունների ոլորտը: Մոփբե վաղուց ի վեր քաղաքական կապերով կապված էր իր արևմտյան հարևան Կապադովկիայի հետ, որի ջանքերով էր հիմնականում պահպանում իր ինքնավարությունը: Այժմ Կապադովկիան ճգնաժամի մեջ էր և գտնվում էր հարևան Պոնտոսի կողմից կլանման վտանգի տակ: Պոնտոսի թագավորը՝ Միհրդատ նվաճողը մեծ շահագրգռվածություն ցուցաբերեց Հայաստանի զինակցության հանդեպ: Նա հատուկ զենսկան ուղարկեց Տիգրանի մոտ դաշինք կնքելու առաջարկով: Պոնտոսն այդ շրջանում ոտք էր դնում իր հզորության փուլը և նրա դաշնակցությունը Հայաստանի հետ ցանկալի էր Տիգրանի համար:

Դաշինքը կնքվեց ու ամրապնդվեց Տիգրանի ամուսնությունից Մի-

յոց Արտաշատ I արքայի հետ, հաղթեց նրան ճակատամարտում և պատանդ վերցրեց Տիգրան I-ի որդի Տիգրանին:

Երբ հայոց գահը մ. թ. ա. 95 թ. թափուր դարձավ, պարթևները Տիգրանին ուղարկեցին Հայաստան՝ թագավորելու, որպես փրկագին ստանալով «Յոթանասուն հովիտներ» կոչվող երկրամասը՝ Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում: I դարի (մ. թ. ա.) առաջին տասնամյակները հայ ժողովրդի պատմության մեջ յուրահատուկ տեղ են զբաղում: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Հայաստանի նոր արքան՝ Տիգրան II-ը (95—55 թթ.) բռնեց արտաքին նվաճումների ուղին և ստեղծեց մեծ տերություն: Հայկական պետության տերիտորիան եռապատկվեց ի հաշիվ շրջակա մոտ ու հեռու երկրների: Հայաստանը դարձավ ժամանակի հզոր տերություններից մեկը:

Տիգրան II-ը (Մեծը) սկսեց այնտեղից, ուր անհաջողություն էր կրել իր պապը՝ Արտաշես I-ը. դա Մոփբեի միացման խնդիրն էր, որով կիրականանար Մեծ Հայքի

հերդատ Պոնտացու դեռատի դստեր հետ: Կողմերը պայմանավորվեցին, որ Կապադովկիայի տարածքը կանցնի Պոնտոսի գերիշխանության տակ, իսկ այն ամենը, ինչ կարելի է տեղաշարժել՝ մարդիկ, անասուններ, հարստություն՝ կտնօրինի Տիգրանը: Այդ երկիրը այսպիսով, ստրկատիրական Հայաստանի համար դառնալու էր մարդկային զանգվածների մի շտեմարան, որից լրացվելու էր ինչպես քաղաքային բնակչության, այնպես էլ ստրուկների պակասը:

Առաջին արշավանքը դեպի Կապադովկիա հայկական զորքը կատարեց Մոփբեի միացման հաջորդ տարին՝ 93 թ.: Արիորարդանը՝ Կապադովկիայի թագավորը, փախավ Հոռմ: Այնուհետև հոռմեական նահանգ դարձած Լեոնային Կիլիկիայի վարչապետ Սուլլան վերականգնեց իրերի նախկին վիճակը: Սակայն արդեն 91 թ. հայոց զորավարներ Միթրաասը և Բագոասը նորից ներխուժեցին Կապադովկիա: Միայն երկու տարի անց Հոռմին հաջողվեց Արիորարդանին վերականգնել գահի վրա:

Տիգրանի նվաճողական ծրագրերի իրագործման ճանապարհին կանգնած էին առաջին հերթին պարթևները, որոնք տիրել էին Ատրպատականին, Մարաստանին ու Հյուսիսային Միջագետքի երկրներին և, բացի այդ, իրենց ձեռքում էին պահում հայկական «Յոթանասուն հովիտները»: Սակայն քանի դեռ կենդանի էր Տիգրանի դաշնակիցը և փեսան՝ պարթևների թագավոր Միհրդատ II-ը (Տիգրանի Արիադատե-Ավտոմա զբոսեր ամուսինը), Տիգրանը խուսափում էր բախումներից: Վիճակը փոխվեց 87 թ., երբ Միհրդատ II-ը մահացավ: Հայկական զորքերը մտան «Յոթանասուն հովիտները»: Լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, նրանք շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը և ներխուժեցին Ատրպատական-Մարաստանի սահմաններն ու կտրելով-անցնելով երկիրը, մտան բուն Մարաստան: Հետապնդելով պարթևական զորքերին, նրանք հասան մինչև Էկբատան՝ պարթևական արքայից-արքայի նստավայրերից մեկը: Էկբատանի պաշարման ժամանակ հրի մատնվեց պարսպներից դուրս գտնվող թագավորական զոյակը՝ Ադրապանան: Ահաբեկված պարթևական թագավորը՝ Գողգեծը, շտապեց հաշտություն կնքել ու հրաժարվեց ոչ միայն «Յոթանասուն հովիտներից», այլև Ատրպատական-Մարաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի երկրների գերիշխանությունից: Տիգրանը ամրապնդեց ստեղծված իրավիճակը դինաստիական մի նոր ամուսնությունից՝ իր դստերը կնության տվեց Ատրպատականի թագավորին: Հաղթելով պարթևներին, նա իրեն վերապահեց մինչև այդ պարթևական թագավորներին պատկանող «արքայից արքա» տիտղոսը:

Հաջորդ ազդարարված ուղղված էր դեպի հարավ: Այստեղ մեկ դար առաջ Հայաստանին էր միացվել Տմորիքը. այժմ հայկական բանակը նվաճեց նրա արևմտյան կողմում ընկած Կորդուքը և Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջը տեղավորված Ադիաբենեն: Տիգրիսն անցնելով, զորքե-

րը դուրս եկան Հյուսիսային Միջագետք ու գրավեցին Միգդոնիան՝ Մրծ-բին մայրաքաղաքով և Օսրոյենեն՝ Եդեսիա կենտրոնով։ Այսուհետև Եփ-րատն էր միայն, որ բաժանում էր Տիգրանի տերությունը Սելևկյանների ձեռքում պահպանված երկրներից։

Սելևկյան արտաքին նվաճումների հաջորդ փուլը՝ պայքարը Սելևկյան-ների դեմ։ Վերջիններս արդեն կորցրել էին իրենց երբեմնի հզորությունը, որի առջև դրվում էր ամբողջ Արևելքը։ Կենտրոնական իշխանությունը ուժ չունեի այլևս ապահովելու երկրի քաղաքական ամբողջությունը, առևտրի անվտանգությունը, տիրող դասակարգի պահանջները, իր շուր-ջը համախմբելու պետության կարևորագույն մասը՝ հելլենիստական քա-ղաքները։ Իշխող դասակարգը մտածում էր նոր տիրոջ մասին։ Հուս-տինոսը պատմում է. «Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Մի-հրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին... Բոլորը հա-մաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սե-փական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին։ Եվ այսպես, հրավիրված լինե-լով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարվա ընթացքում կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ»։

Այսպես, Տիգրանը 83 թ. նստեց Անտիոքում, Սելևկյանների գա-հին։ Հայկական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը Միջերկրակա-նի ափով և մտավ Փյունիկիա։

Հաջորդ քայլը Դաշտային Կիլիկիայի նվաճումն էր, որով հայկա-կան տերությունը դարձավ Հռոմեական հանրապետության անմիջական հարևան. վերջինս հաստատվել էր Սելևկյան պետությունից նվաճված Լեոնային Կիլիկիայում։ Կոմմազենեի նվաճմամբ Տիգրանն ավարտեց իր առաջխաղացումը։

Ստեղծված տերությունը ընդգրկում էր Առաջավոր Ասիայի մի նշա-նակալից մասը. այն տարածված էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Կասպիականը և Կուր գետից մինչև Միջագետք։ Ինչպես ամեն մի հզոր պետություն, նա իր ազդեցության ոլորտի մեջ առավ հարևան ա-վելի թույլ երկրները. զրանցից էին Վիրքը և Աղվանքը՝ հյուսիսում, բազ-մաթիվ արաբական ցեղերը՝ հարավում։ Տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով։

Նորաստեղծ տերությունը տիրիկ հելլենիստական պետություն էր, հար և նման նրան նախորդող՝ Սելևկյանների ու Ալեքսանդր Մակեդո-նացու տերություններին, որոնց նախատիպն էին Աքեմենյան, Նոր-Բա-բելոնյան, Մարական և Ասորեստանյան պետությունները։ Մթանք բո-լորը, ինչպես և Տիգրանի պետությունը, տնտեսական ու էթնիկական կապերով չամրապնդված ռազմաքաղաքական միավորումներ էին, կազ-

մրված բազմազգ ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակի վրա գտնվող տարրերից։

Նվաճված երկրներից կարևորագույնը և տնտեսության ու մշակույ-թի տեսակետից ամենից զարգացածը Ասորիքն էր, Սելևկյանների եր-բեմնի ընդարձակ տերության կորիզը։ Նրա մեջ էին մտնում, իրենց լայնատարած հողային տարածություններով հանդերձ, Սելևկյանների գլխավոր ռազմական կենտրոն Ապամեա քաղաքը, նրանց կարևորագույն նավահանգիստներից՝ Լաոդիկեան և Սելևկիան և, վերջապես, աշխար-հահռչակ Անտիոքը՝ Սելևկյանների մայրաքաղաքը, որը դարձավ նորա-ստեղծ հայկական տերության գլխավոր քաղաքը հարավում։ Արտաշատը մնացել էր հեռու հյուսիսում։ Ավելի հարավ, Միջերկրականի արևելյան ափի երկայնքով մեկ ձգված էին Փյունիկիայի քաղաքները՝ Տյուրոս, Սիդոն, Բերիթ (Բեյրութ), Արադ և այլն, որոնք մ. թ. ա. I դարում պահ-պանում էին իրենց նշանակությունը Արևելքի և Արևմուտքի տարանցիկ առևտրի մեջ։ Նրանք նաև ստրկավաճառության խոշոր շուկաներ էին։ Դաշտային Կիլիկիան ևս հարուստ էր քաղաքներով՝ Տարսոս, Սուր, Մոփ-սուեստիա, Անադարբա, Ադանա, Էպիփանիա, Մալլոս և ուրիշներ։ Սելևկ-յաններից նվաճած երկրների վրա վարչապետ նշանակվեց Տիգրանի մեր-ձավորներից Բազարատը, որի նստավայրը դարձավ Անտիոքը։

Հայաստանի հարավային սահմանին հարող Օսրոյենեն և Միգդո-նիան Հյուսիսային Միջագետքի ամենաբարեբեր երկրներն էին։ Սրանց և Հայաստանի միջև Տիգրանի օրոք հաստատված տնտեսական, հատ-կապես մշակութային կապերը գնալով ամրապնդվեցին։ Միջագետքի երկրների վրա վերակացու էր կարգված թագավորի Գուրաս եղբայրը, որը նստում էր Մծբինում։

Միգդոնիայից դեպի արևելք, Տիգրիսի ձախ ափին, ընկած էր Կուր-դուքը, որը այդ ժամանակ արդեն հայացած էր և հետագայում կազմեց պատմական Հայաստանի մի մասը։ Տիգրիսի հոսանքով ներքև ձգված էր Ադիաբենե երկիրը, որն ընդգրկում էր պատմական բուն Ասորեստա-նի մեծ մասը և հատկապես նրա նինվե մայրաքաղաքը։

Վերջապես, այդ երկրներից արևելք ու մինչև Կասպից ծով տարած-վում էր Ատրպատական-Մարաստանը, Գանձակ և Փրաասպա քաղաքնե-րով։ Երկրի լայնատարած տերիտորիան նոսր էր բնակեցված ու բնակ-չությունը գտնվում էր սոցիալական զարգացման դեռևս համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա։ Նա նոր էր թևակոխել ստրկատիրական հասա-րակարգը։

Նվաճված երկրներից գանձվում էին հարկեր ու տուրքեր, որոնք, դատելով Տիգրանի կուտակած հարստություններից, արքունիքի շքեղու-թյունից, շինարարության թափից, ռազմական ծախսերի մեծությունից և այլն, պետք է ծանր լինեին։ Հասկանալի է, որ հարկերի մի զգալի

մասն էլ գանձվում էր Հայաստանի բնակչությանը: Նվաճված երկրները պարտավոր էին ըստ պահանջի գործ տրամադրել Հայաստանին: Նման պարտավորություններ ունեին նաև տերության մեջ չմտնող, բայց նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրները: Տիգրանի գործը, Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, բացի հայերից բաղկացած էր Ատրպատականի մարերից, ադիաբենցիներից, կորդվացիներից, արաբներից, մարդերից, վրացիներից, աղվաններից և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներից:

Նվաճված երկրների իրավիճակը միատիպ չէր: Այսպես, եթե Ատրպատականի և Կորդուքի թագավորները մնացին իրենց գահերին և նույնիսկ սրանցից առաջինը դարձավ հայոց թագավորի փեսան, ապա Միջագետքը և Ասորիքը վերածվեցին նահանգների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից կարգված վարչապետների միջոցով:

Տերության ներքին կազմակերպման կարևորագույն միջոցառումներից մեկն էր առևտրի կարգավորման գործը: Այն կարևոր էր ոչ միայն առևտրականների, այլև հողատերերի, անասնատերերի, արհեստավորական արտադրության տերերի համար: Նորաստեղծ տերությունը իր մեջ էր առել արևելքից արևմուտք՝ դեպի միջերկրածովյան նավահանգիստները տանող հիմնական տարանցիկ ուղին, ինչպես և հենց այդ նավահանգիստները: Ծանապարհները դուրին ու անվտանգ դարձնելու նպատակով և մաքսերի դանձման գործը կարգավորելու ու պետության ձևերում կենտրոնացնելու համար Միջագետքի տափաստանների արաբական որոշ քաղաքական ցեղեր բնակեցվեցին առևտրական ուղիների երկայնքով, հատկապես դրանց հանգուցակետերում, ինչպես, օրինակ, Եփրատի կարևոր գետանցում՝ Զեզմայում և Կիլիկիան Ասորիքից բաժանող Ամանոսի լեռնանցքում: Մովսիսի առևտրի կարգավորման գործում ևս Տիգրանը, շունենալով սեփական նավատորմի, հենվում էր նվաճված առափնյա բնակչության վրա:

Տիգրանը, ըմբռնելով քաղաքների, հատկապես Ասորիքի հարուստ և ազդեցիկ քաղաքների հսկայական նշանակությունը իր պետության համակարգում, նրանց հանդեպ ցուցաբերում է համապատասխան վերաբերմունք: Նրա օրոք լիովին պահպանվում է քաղաքների արտոնյալ վիճակը: Դեռ ավելին, մի շարք քաղաքներ ստանում են սեփական դրամ հատելու իրավունք և այլ արտոնություններ, որոնցից նրանք զուրկ էին Սելևկյանների ժամանակ: Այս փաստերը հաստատում են Հուստինոսի՝ վերելում մեջ բերված հաղորդումը, ըստ որի Տիգրանի իշխանության ժամանակաշրջանում Ասորիքի համար ստեղծված են եղել համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ:

Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, նորը՝ Անտիոքը, հայկական բնաշխարհից դուրս էր գտնվում: Անհրաժեշտ էր բուն Հայաստանում ստեղծ-

ծել նոր մայրաքաղաք, որ միաժամանակ գտնվեր նաև ամբողջ տերության կենտրոնում: Եվ ահա 80-ական թթ. վերջերին սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարության. Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի հարմարավետ հովտում, Աղձնիք նահանգում կառուցվեց Տիգրանակերտը:

Տիգրանը մի շարք հարկադրական վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայի, Կապադովկիայի, Միջագետքի քաղաքներից: Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժարը, Կիլիկիայից՝ Սուրի, Մալլոս, Ադանա, էպիփանիա և մի շարք այլ (ընդամենը 12) հելլենական քաղաքներ:

Իհարկե, այդ հսկայական, շուրջ կես միլիոնի հասնող մարդկային դանդաղները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրանակերտը անտիկ պատմագիրների երկերում նկարագրվում է որպես խոշոր, շքեղ կառուցված և հարուստ քաղաք, 25 մետր բարձրություն ունեցող պարիսպներով և պարիսպներից դուրս գտնվող արքայական պալատներով ու պարտեզներով: Սակայն այդ քաղաքի կյանքի առաջին փուլը, մինչև նրա ավերումը հռոմեացիների կողմից, տևեց միայն 10—15 տարի ու այդ ժամանակի ընթացքում քաղաքի բնակչությունը կարող էր հասնել ամենաշատը հարյուր հազարի: Մնացյալ վերաբնակեցվածները տեղավորվում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ գոյություն են ունեցել Տիգրանակերտ անունով, այսինքն՝ Տիգրանի օրոք հիմնադրված քաղաքներ, բացի Աղձնիքից, նաև երկրի հյուսիս-արևելյան նահանգներում՝ Արցախում և Ուտիքում, Տիգրանավան՝ Գողթնում: Այս բոլորից բացի օտարերկրացիները տեղավորվել են մասամբ նաև Արտաշատ, Արմավիր, Երվանդաշատ, Զարհավան, Զարիշատ և այլ քաղաքներում:

Հայկական քաղաքների նորեկ բնակչությունը, բացի հրեաներից, որոնց ներքաղաքային համայնքները Հայաստանում տակավին պահպանվել էին մ. թ. IV դարում, շուտով բռնեց հայերի հետ մերվելու ուղին:

Ավելի մնայուն էր հելլենիզմի ազդեցությունը: Նրան ենթարկվել էր իշխող դասակարգի բարձրագույն շերտը, հատկապես՝ արքունիքը: Սա բացառություն չէր, այլ օրինաչափություն այդ շրջանի Արևելքի համար, ուր հելլենիստական մշակույթը դյուրությանը ներթափանցում էր բոլոր երկրները և որդեգրվում հասարակության վերնախավի կողմից: Հունական մշակույթի համար ուղի էր հարթում հունարեն լեզուն, որը դարձել էր միջազգային և առևտրական հարաբերությունների լեզու: Իհարկե, անհամեմատ ավելի նվազ է եղել հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը բուն ժողովրդի վրա, եթե նկատի չառնենք քաղաքների բնակչությունը:

Տիգրանը Մեծի թագավորության այս առաջին փուլը իր արտացոլումն է գտել ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Ավանդությունը հասել է մեղևորենացու «Պատմության» էջերում, բայց որում պատմահայրը միահյուսել է այն մ. թ. ա. VI դ. գործիչ Տիգրան Երվանդյանի մասին եղած ավանդությանը՝ ամբողջը վերագրելով վերջինիս: Սակայն ավանդության մեջ պարզորոշ կերպով ի հայտ են գալիս Տիգրան Մեծի ու նրա ժամանակի մի շարք բնորոշ գծերն ու կարևոր իրադարձությունները:

ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՀՌՈՄԸ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԸ

1. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մինչդեռ Հայաստանում զբաղված էին մեծածավալ տերության ներքին գործերով, Արևմուտքում պատրաստվում էին նոր արշավանքների. հռոմեական վտանգը աստիճանաբար մոտենում էր Հայաստանի սահմաններին: Հռոմը չէր կարող հաշտվել արևելքում իրեն ախոյան մի նոր աշխարհակալության ստեղծման փաստի հետ: Բախման պահը մոտենում էր:

Երբ Տիգրան II-ը առաջին անգամ ղիվանագիտական շփում ունեցավ հռոմեացիների հետ (70 թ. մ. թ. ա.), Հայաստանի հարևան Պոնտոսը, սկսած մ. թ. ա. 88 թ., արդեն երեք պատերազմ էր մղել Հռոմի դեմ: Առաջին շրջանում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորը բացառիկ հաջողություններ ունեցավ, տիրացավ գրեթե ողջ Փոքր Ասիային և պատերազմի թատերաբեմը տեղափոխեց Բալկանյան թերակղզի: Սակայն հռոմեացիներին հաջողվեց երկու ճակատամարտերում ջարդել Պոնտոսի զորքերը. 84 թվականին կայացած համաձայնությամբ Միհրդատը հրաժարվեց իր նվաճումներից ու պարտավորվեց մեծ ռազմատուգանք վճարել: Պոնտոսի երկրորդ պատերազմը Հռոմի դեմ (83—81 թթ.) տեղական բնույթ էր կրում և էական հետևանքներ չունեցավ:

Հայաստանը այդ երկու պատերազմներին մասնակցություն չի ունեցել. միայն երրորդ պատերազմի նախօրյակին՝ 74 թվականին, հայկական զորքերը նորից մտել են Կապադովկիա և գերեվարել այնտեղից 30 բյուր (300 հազար) մարդ: Միհրդատը մեծ պատրաստություններ էր տեսել և դաշնակցել Իսպանիայում Հռոմի դեմ ապստամբած Սերտորիոսի հետ: Սկզբում բախտը ժպտում էր Պոնտոսին, բայց հետո սկսվեցին անհաջողությունները: Լուկիոս Լուկուլլոսին, Հռոմի լավագույն զորավարներից մեկին, հաջողվեց հետզհետե ստիպել Միհրդատին՝ քաշվել իր երկիրը: Այստեղ Լուկուլլոսը ծանր պարտություն հասցրեց նրան (71 թ.): Միհրդատը փախավ Հայաստան. սկսվեց այն բախումը Հռոմի հետ, որը վերաճեց Հայաստանի համար ծանր հետևանքներով հղի հայ-հռոմեական պատերազմի:

Միհրդատի փախուստից հետո Լուկուլլոսը Հայաստան ուղարկեց իր աներորդի Ապպիոս Կլավդիոսին՝ պահանջելով Միհրդատին հանձնել իր ձեռքը։ Պոնտոսի թագավորը պետք է զարդարեր Լուկուլլոսի հաղթանակները Հռոմում։ Տիգրանը Ապպիոս Կլավդիոսին ընդունեց Անտիոքում և կտրականապես հրաժարվեց բավարարել Լուկուլլոսի պահանջը։ Պատերազմի առիթը հռոմեացիների համար պատրաստ էր։

Ապպիոս Կլավդիոսը, նախքան Անտիոք հասնելը, լրտեսական մի շրջագայություն էր կատարել Հայաստանում, փորձելով պառակտում մտցնել Տիգրանին հպատակ իշխանների միջև և հասել էր որոշ հաջողությունների, կաշառելով նրանցից մի քանիսին, հատկապես՝ Կորդուքի տեր Զարբինոսին։ Հռոմեացիները, անկախ պատվիրակության բերած պատասխանից, արդեն պատրաստվում էին պատերազմի։ Իսկ Տիգրանը շարունակում էր Եգիպտոսի սահմանի մոտ գտնվող Պտղոմայիս քաղաքի պաշարումը և ավարտեց այն, գերի վերցնելով Սելևկյան Սելենե թագուհուն, որը հետագայում մահապատժի ենթարկվեց։ Այստեղ շքեղ նվերներով Տիգրանի մոտ ժամանեցին Պաղեստինի Ալեքսանդրա թագուհու պատվիրակները՝ նրան այդ երկրի վրա արշավելուց հու պահելու նպատակով։

Ապպիոսի գործերով էր զբաղված Տիգրանը 69 թ. գարնանը, երբ անսպասելիորեն իմացավ, որ Լուկուլլոսի զորքերն անցել են Հայաստանի սահմանը։ Իր դրանիկ գնդի հետ նա շտապ վերադարձավ Հայաստան, Ասորիքի հայկական սատրապ Բագարատին հրամայելով զորքերը վարել իր ետևից։

Լուկուլլոսի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով հռոմեացիների դեմ ուղարկվեց Մեհրուծան զորավարը, որի ջոկատը, սակայն, բավարար չէր ուժեղ թշնամու դեմ պայքարելու համար։ Անհավասար կռվում ջոկատը պարտվեց, սպանվեց նաև Մեհրուծանը։

Տիգրանը, ժամանելով Հայաստան, արդեն պաշարված գտավ Տիգրանակերտը։ Մի մութ գիշեր հայերի վեցհազարանոց ջոկատը սրբնթաց ճեղքեց հռոմեական զորքի ամրությունները, մտավ քաղաք ու վերադարձավ՝ դուրս բերելով արքայական կանանոցը և գանձարանը։

Տիգրանը հապճեպորեն հավաքել էր 70—80 հազարի չափ զորք՝ ճակատամարտ տալու հռոմեացիներին։ Վերջիններիս բանակի կազմում կային թրակիական, գալաթական, կապադովկիական, բյութանական օժանդակ ջոկատներ, իսկ զորքի կորիզը՝ 15—16 հազար մարտիկներ, բազկացած էր փորձված ու մարզված, միհրդատյան պատերազմների բովով անցած հռոմեական զինվորներից։

Բանակները հանդիպեցին Տիգրանակերտի մոտ, Նիկեփորիոն (ներկայումս՝ Փարկին-սու) գետի ափին, մ. թ. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին։ Լուկուլլոսը մի զորամաս թողնելով քաղաքի պարիսպների տակ՝ քա-

ղաքի կայազորի կողմից սպասվող հարձակման վտանգը կանխելու նպատակով, դիրքեր գրավեց գետի մի ափին։ Հակառակ ափին տեղավորվել էր հայկական զորքը։ Անսպասելիորեն երկու կողմից հարձակվելով Տիգրանի բազմաքանակ, բայց խալտաբեղեղ զորքի վրա, հռոմեացիներին հաջողվեց խուճապի մատնել այն։ Հայկական զորքը կորցրեց իր մարտական կարգը և դիմեց անկանոն նահանջի, ապա ցրվեց՝ այդպես էլ գրեթե կռվի չբռնվելով հռոմեացիների հետ։

Հռոմեացիների նպատակն էր այժմ գրավել Տիգրանակերտը, որը նրանք մի քանի ամիս շարունակ ապարդյուն պաշարել էին։ Խնդիրը զյուրացրին Տիգրանակերտի վերակացու Մանկայոսի հույն վարձկանները, որոնք պարիսպների բարձունքից ճակատամարտի ելքը տեսնելով՝ բացելիքաց ապստամբեցին և ներս թողեցին հռոմեացիներին։ Հռոմեական բանակը կողոպտաի ենթարկեց և քարուքանդ արեց նորակերտ նշանավոր քաղաքը։

Մինչ այդ Տիգրանը և Միհրդատը նոր զորք էին հավաքում ու դաշնակիցներ փնտրում։ Նրանք դիմեցին նաև պարթևների թագավոր Հրահատին՝ դաշինք կնքելու առաջարկությամբ՝ ընդգեմ հռոմեացիների, խոստանալով վերադարձնել հայերի գրաված պարթևական հողերը։ Հրահատը տատանվում էր, մանավանդ որ Լուկուլլոսից ևս պատվիրակ էր եկել դաշինք կնքելու առաջարկությամբ։ Նա բավարարվեց երկու կողմերին էլ անորոշ խոստումներ տալով։

Լուկուլլոսը որոշեց արշավել Արտաշատի վրա և բռնեց դեպի հյուսիս տանող ճանապարհը։ Հայկական զորքը, սակայն, ընտրել էր նոր տակտիկա՝ խուսափել մեծ ճակատամարտերից և ջլատել թշնամու ուժերը մանր, բայց հաճախակի հարձակումներով, պարենավորումն արգելակելով, առանձին խմբեր ոչնչացնելով։ Լուկուլլոսը, որ իր արշավն սկսել էր ամռան սկզբին, աշնանը հազիվհազ կարողացավ հասնել Արածանիին։ Հոգնած ու նվաղած իր լեզեոններին նա ոգևորում էր «Հայկական Կարթագենի»՝ Արտաշատի հարստություններին տիրանալու հեռանկարով։

Արտաշատին սպառնացող վտանգը ստիպեց Տիգրանին ճակատամարտ տալ։ Մարտը տեղի ունեցավ Արածանիի գետանցի մոտ։ Այս անգամ հռոմեացիների դեմ կանգնած էր մի բանակ, որը կազմակերպվել ու մարզվել էր Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո։ Ճակատամարտում հռոմեացիները մեծ կորուստներ կրեցին և անկարող եղան շարունակել առաջխաղացումը։ Լուկուլլոսը ստիպված էր նահանջել և թողնել Մեծ Հայքի սահմանները։

Բանակի բարեհաճ վերաբերմունքը կրկին շահելու համար, հռոմեական զորավարը որոշեց գրավել Ասորիքի Մծբին քաղաքը, որի վերակացուն էր Տիգրանի եղբայր Գուրասը, և նրա հարստությունները բա-

նկատմամբ: Պոմպեոսը նույնիսկ վերականգնեց Տիգրանի «արքայիցարքա» տիտղոսը, որը նրա պարտությունից հետո պարթևները ետ էին առել: Հռոմը զգում էր գալիք պարթևական վտանգը և սիրաշահում Հայաստանին: Հրահատ III-ը ըմբռնելով հռոմեացիների քաղաքականությունը, որոշեց լեւոյսյան տեղի տալ, հույս ունենալով հետագայում դաշնակցել Հայաստանի հետ՝ ընդդեմ Հռոմի:

63 թ. տարածվեց Միհրդատ Պոնտացու մահվան լուրը: Հռոմեացիներն այն ընդունեցին մեծագույն հրճվածությամբ: Աննկուն ծերունուն մինչև իր վերջին օրը չէր լքել Հռոմը ծունկի բերելու միտքը: Բոսպորում նա կարողացել էր հավաքագրել ու մարզել մի ուժեղ բանակ, որի օգնությամբ մտադիր էր Սև ծովի հյուսիսային ափերով ու Թրակիայի վրայով ներխուժել Իտալիա՝ Հաննիբալի օրինակով, և հաշիվ տեսնել հռոմեացիների հետ իրենց իսկ երկրում:

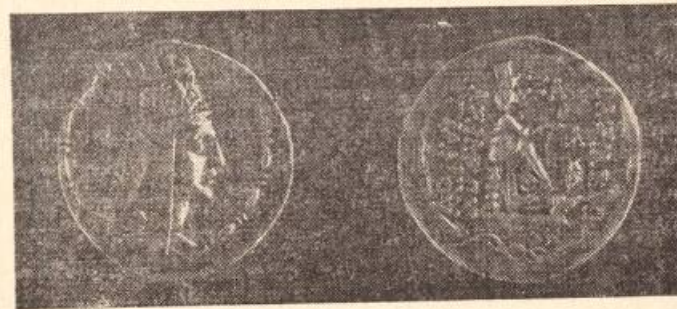
Պարթևների հետ 64 թ. տերիտորիալ վեճերի լուծումից հետո, երբ Կորդլաց աշխարհը վերջնականապես մտավ Հայաստանի կազմի մեջ, մինչև Տիգրան II-ի մահը (մ. թ. ա. 55 թ.) ու նրա որդի Արտավազդի դահակալությունը, մոտ մեկ տասնամյակ, հայոց աշխարհը խաղաղության մեջ էր: Հայաստանը փոքր-ինչ շունչ քաշեց անցած դաժմական ու քաղաքական մորթիներից:

2. ՀՌՈՄԵԱՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՋՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Նշված տասնամյակում հետզհետե փոխվում է քաղաքական ու ռազմական ուժերի տեղաբաշխումն ու հարաբերակցությունը Առաջավոր Ասիայում: Հայաստանը ստիպված էր հրաժարվել աշխարհակալական ձգտումներից և արտաքին նվաճումներից: Նրա հետագա խնդիրը պետք է լիներ պաշտպանել իր անկախությունը և պահպանել մեծ ջանքերով ձեռք բերված իր տարածքային ամբողջականությունը: Հռոմեացիներն արդեն զրեթե կլանել էին Փոքր Ասիայի մեծ մասը և Սելևկյանների ժառանգության արևմտյան բաժինը: Հաջորդ քաջին նրանք պետք է բախվեին պարթևների հետ: Պարթևական տերությունն իր հերթին արդեն դուրս էր եկել այն ճնշված վիճակից, որի մեջ նրան զրեթե էր Տիգրան II-ը և որոճում էր իր սեփական նվաճողական ծրագրերը: Իսկ Հայաստանը աշխարհագրական տեսակետից գտնվում էր այդ երկու ուժերի արանքում: Նրա համար ամենանպաստավոր քաղաքականությունը՝ չեզոքությունը, երկու տերություններից ոչ մեկին չէր բավարարում: Նրանք Հայաստանից պահանջում էին մասնակցել իրենց ռազմական ձեռնարկումներին, մեծ շահով դրա մեջ տեսնելով հաջողության առհավատաշյան,

և կամ Հայաստանը դարձնում էին իրենց բախումների ասպարեզ, անթիվ ազետներ բերելով ժողովրդին: Մ. թ. ա. I դարի կեսերից սկիզբ առած այս իրավիճակը տևեց դարեր շարունակ:

Մ. թ. ա. 60 թվականին Հռոմում կազմվել էր Հուլիոս Կեսարի, Պոմպեոսի և Մարկոս Կրասոսի այսպես կոչված «առաջին եռապետությունը»: Սա մի դաշինք էր, որի կողմերից յուրաքանչյուրը հետապնդում էր

Տիգրան II-ի դրամներից

իր շահը: Կեսարը ցանկանում էր մնալ Գալլիայում, Պոմպեոսը՝ իշխել Իսպանիայում, Մարկոս Կրասոսն էլ ձգտում էր ղեկավարել Արևելքը: Կրասոսը՝ այդ ընշաքաղց վաճառական-զորավարը, Սպարտակի ապստամբության ճնշողը, հույս ուներ ոչ միայն նվաճել ու կողոպտել պարթևների երկիրը, այլև երազում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրինակով հասնել «մինչև բակտրիացիները, հնդկները և նրանցից այն կողմ գտնվող ծովը» (Պլուտարքոս):

54 թ. (մ. թ. ա.) Կրասոսը Ասորիքում մերժեց պարթևների թագավոր Օրոդեսի պատվիրակների արած խաղաղության առաջարկը:

Հայոց նոր թագավորը՝ Արտավազդ II-ը (մ. թ. ա. 55—34 թթ.) նույնպես ժամանեց 6000-անոց հեծյալ դրանիկ զնդի հետ, քանի որ Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքված դաշնագրի համաձայն Հայաստանը համարվում էր «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից», և մեծ խոստումներ տվեց Կրասոսին՝ առաջարկելով տրամադրել նրան ևս 10-հազարանոց հեծյալ զույգ և 30 հազար հետևակ զորք: Պայման դրեց, սակայն, որ Կրասոսը հարվածի պարթևներին ոչ թե Միջագետքի տափաստանների վրայով, որոնք շատ բարենպաստ էին պարթևական հեծելազորի գործողությունների համար, այլ Հայաստանի հարավային լեռնոտ շրջաններով, որտեղ նրանց հեծելազորը չէր կարող հաջողությամբ գործել: Այս ձևով Արտավազդը նաև մտադիր էր հռոմեացիների օգնությամբ զերծ պահել իր երկիրը պարթևների ներխուժումից: Կրասոսը

չսեց նրան և 53 թվականին Զեզմայի մոտ անցավ Եփրատը, իսկ Արտավազդը մեկնեց Հայաստան: Դեպքերի այսպիսի ընթացքը բարեբախտություն էր Հայաստանի համար, և նրանով սրբազրվեց Արտավազդի՝ սույն խնդրում ցուցաբերած քաղաքական որոշ անհեռատեսությունը: Հայերին մնում էր միայն խաղաղության բանակցություններ սկսել Օրոդեսի հետ և կնքել դաշինք, որն ամրապնդվեց Արտավազդի ղստեր հետ պարթևական թագաժառանգ Բակուրի ամուսնությամբ:

Մինչ այդ, Կրասոսը իր զորքերով հասավ Միջագետքի խառան քաղաքի շրջակայքը: 53 թ. (մ. թ. ա.) մայիսի 6-ին տեղի ունեցավ այն ճակատամարտը, որի մասին հետագայում սոսկումով էին հիշում հռոմեացիներին մի քանի սերունդներ: Հռոմեացիների բանակը զլխովին ջախջախվեց, տալով 20 հազար սպանված, որոնց թվում էր և ինքը՝ Կրասոսը:

Ի նշան տարած հաղթության, պարթևների զորավար Սուրենը Տիգրիսյան Սելեկիայում ծաղրական հաղթահանդես կազմակերպեց՝ հռոմեական ռճով, իսկ Կրասոսի գլուխը ուղարկեց Օրոդեսին, որը գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտավազդի մոտ: Գլուխը բերող սուրհանդակը, Պլուտարքոսի հաղորդմամբ, Արտաշատ ժամանեց այն պահին, երբ երկու թագավորները և նրանց շրջապատը, խնջույքն ավարտած, դիտում էին հույն ողբերգակ Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը:

Կրասոսին պարտության մատնելուց հետո Սուրենը սպանվեց Օրոդեսի հրամանով, որը նախանձում էր նրա փառքին: Զորքի հրամանատար կարգվեց երիտասարդ թագաժառանգ Բակուրը և նրան որպես խորհրդատու կցվեց Վասակ հայ զորավարը՝ հայկական մի ջոկատով: 51 թ. աշնանը զորաբանակը անցավ Եփրատը և մտավ Ասորիք: Պարթևների այս արշավանքը, սակայն, դեռևս նպատակ չուներ նվաճել Ասորիքը, այլ փորձնական մի ասպատակություն էր:

Պոմպեոսի և Հուլիոս Կեսարի միջև սկսված քաղաքացիական պատերազմում հայերը և պարթևները օժանդակում էին Պոմպեոսին: Հաղթանակ տանելուց հետո Կեսարը սկսեց պատրաստություններ տեսնել դեպի Արևելք արշավելու համար, սակայն նրա սպանությունը (44 թ.) հայերին և պարթևներին ազատեց լուրջ վտանգից: Կեսարի կողմնակիցների՝ Անտոնիոսի ու Օկտավիանոսի և հանրապետականների միջև ծագած նոր քաղաքացիական պատերազմը նորից կաշկանդեց հռոմեացիների ձեռքերը:

Մ. թ. ա. 40 թ. պարթևական զորքերը, թագաժառանգ Բակուրի ղեկավարությամբ և հայկական մի զորամասի մասնակցությամբ, կրկին ներխուժեցին Ասորիք: Միացյալ բանակը գրավեց Ապամեա քաղաքը: Այնուհետև ուժերը բաժանվեցին երկու մասի. մի մասը, Հռոմից փախած հանրապետական լաբինոսի ղեկավարությամբ, հասավ արևմտյան Փո-

քրը Ասիա, մյուս մասը՝ Բակուրի հրամանատարությամբ, Միջերկրականի ափերով արշավեց դեպի հարավ: Ասորիքի և Փյունիկիայի քաղաքները, շնչին բացառությամբ, խանդավառ վերաբերմունք էին ցույց տալիս նվաճողներին: Նրանք դժգոհ էին հռոմեական տիրապետությունից: Հայկական ղեկավորները նորից Պտղոմայիսում էին, բայց այս անգամ՝ որպես պարթևական արշավանքի մասնակիցներ: Այստեղից զորքը մտավ Պաղեստին, պարթևները միջամտեցին հրեաների դինաստիական գործերին, Հյուրկանոս քահանայապետին փոխարինելով Անտիոքոսով: Հյուրկանոսը գերեվարվեց Բաբելոն: Նրա հետ միասին գերեվարվել էր նաև որոշ թվով բնակչություն, որի մի մասը բերվեց Հայաստան:

Մ. թ. ա. 39 թ. Անտոնիոսը պարթևների դեմ ուղարկեց իր տաղանդավոր զորավարներից մեկին՝ Բենտիդիոս Բաստսին: Վճռական ճակատամարտում պարթևները ծանր պարտություն կրեցին և Բակուրը սպանվեց:

Անտոնիոսն այժմ որոշում է արշավել պարթևների երկիրը: Ցանկալի դաշնակիցներից կարևորագույնը համարվում էր Հայաստանը: Արտավազդի մոտ ուղարկված Պուբլիոս Կանիդիոսը ճնշումով և հորդորներով կողմնեց նրա խոստումը՝ օգնական զորք տրամադրել Անտոնիոսին: Բանն այն է, որ ծրագրված արշավանքի երթուղին անցնում էր հարավային Հայաստանով (համընկնելով ժամանակին Արտավազդի կողմից կրասոսին առաջարկած երթուղու հետ) և Արտավազդը, թեև արդեն Կրասոսին առաջարկած էր, պարզապես չէր կարող խուսափել մասնակցությունից: Սակայն այս անգամ նա անհամեմատ ավելի քիչ զորք խոստացավ՝ 6 հազար հետեակ և 7 հազար այրուձի:

Արշավանքը սկսվեց մ. թ. ա. 36 թվականին: Զորքը կազմված էր մոտ 100 հազար հռոմեական ու դաշնակից մարտիկներից և մեծ քանակությամբ պաշարողական տեխնիկայից: Անտոնիոսը շտապում էր հասնել Ատրպատական և գրավել նրա մայրաքաղաքը՝ Փրասպան: Նա արագացրեց իր հիմնական ուժերի արշավը, երկու լեզեոն թողնելով՝ դանդաղաշարժ պաշարողական տեխնիկան ուղեկցելու համար: Փրասպայի պաշարումը, սակայն, երկարեց, իսկ մինչ այդ պարթևները հարձակվեցին հիշյալ երկու լեզեոնների վրա և ոչնչացրեցին մեծքանակությամբ: Այս իրադարձությունը ավելի ևս սառեցրեց հայերի վերաբերմունքը ռազմական այդ արշավի հանդեպ և դրեց նրանց խաղաղ հրաժարվել արդեն անհույս դարձած ու պարզապես վտանգավոր գործից: Արտավազդը ետ քաշեց իր զորքերը: Եթե Հռոմի շահերը պահանջում էին, որ շարունակվեր նրա մասնակցությունը, ապա Հայաստանի շահերին այդ չէր համապատասխանում: Սակայն Անտոնիոսը Արտավազդի այդ քայլը պիտի հռչակեր որպես դասալքություն և իր պարտության հիմնական պատճառ՝ Հռոմի առջև արդարանալու համար:

Փրաասպայի պաշարումը ծանր էր նստում հոռմեացիների վրա, զորքը բարոյալքված էր: Ի վիճակի չլինելով ճակատամարտի բռնվել պարթևների թագավոր Հրահատի մոտեցող զորքերի հետ, Անտոնիոսը սկսեց նահանջը, որը, անընդհատ տեղացող հարվածների տակ, շատ կորստաբեր եղավ: Արշավանքի ժամանակ հոռմեացիները կորցրին մոտ 35 հազար մարդ: Վիճակը թեթևացավ միայն այն ժամանակ, երբ անցնելով Արաքսը, հոռմեացիները ոտք դրին Հայաստանի հողին:

Հայաստանից Անտոնիոսը մեկնեց Ալեքսանդրիա՝ Եգիպտոսի Կլեոպատրա թագուհու մոտ, որի հետ ամուսնացած էր: Այնտեղ նրա մոտ եկավ Ատրպատականի թագավորի պատվիրակը և դաշինք առաջարկեց Անտոնիոսին: Վերջինս մեծ ուրախությամբ ընդունեց առաջարկը:

Այս դաշինքը չափազանց բարդացրեց Հայաստանի դրությունը: Շուտով հայոց թագավորը Անտոնիոսից հրավեր ստացավ ժամանել Եգիպտոս՝ պարթևների դեմ ծրագրվող նոր արշավանքի մասին խորհրդակցելու համար, բայց չգնաց: Պատմիչ Դիոն Կասիոսը համոզմունք է հայտնում, որ Անտոնիոսը պարզապես ուզում էր ծուղակը գցել Արտավազդին: Որոշ ժամանակ անց հայոց արքունիք ժամանեց Անտոնիոսի մտերիմներից՝ Դելլիոսը մի նոր առաջարկով, ամուսնացնել Արտավազդի դստերը Անտոնիոսի որդու՝ Ալեքսանդրի հետ, բայց մեկնեց ձեռնուհանդես: Համոզվելով, որ դիվանագիտությունը արդյունքներ չի տալիս, Անտոնիոսը, զորքի գլուխ անցած, արշավեց Հայաստան: Նա դադար առավ Նիկոպոլիսում՝ Փոքր Հայքում և նորից իր մոտ հրավիրեց Արտավազդին, ու դարձյալ՝ ապարդյուն: Անտոնիոսի լեգեոնները ներխուժեցին Հայաստան և մոտեցան Արտաշատին: Այս անգամ արդեն Արտավազդը ստիպված էր գնալ նրա մոտ: Անտոնիոսը ձեռքակալեց նրան ու իր փրկագին նշանակեց. ըստ որում, փրկագին գանձման պատրվակով գրավեց մի շարք բերդեր, բայց Արտավազդին չազատեց. նրա մտադրությունն էր այս ձեռով տիրանալ Հայաստանին: Սակայն հայերը չհանդուրժեցին: Հայկական զորքերի մի մասը համախմբվեց թագավորի ավագ որդու՝ Արտաշեսի շուրջը և պատերազմ սկսեց հոռմեացիների դեմ: Պարություն կրելով, Արտաշեսը ստիպված եղավ փախչել ու առժամանակ ապաստանել պարթևների մոտ:

Անտոնիոսը, ըստ հոռմեական սովորության, իր հաղթանակի կապակցությամբ հաղթահանդես կազմակերպեց Ալեքսանդրիայում: Թափուրի մեջ գնում էր ոսկե շղթաներով շղթաված Արտավազդը իր ընտանիքով, որը շքերթի գլխավոր զարդարանքն էր: Անտոնիոսը հանդիսավոր կերպով ոսկեզօծ գահի վրա բազմած Կլեոպատրա թագուհուն հանձնեց Արտավազդին ու նրա ընտանիքը: Գերիներին ամեն կողմից հորդորում էին մեծարանքի խոսքեր ասել թագուհուն, բայց նրանք լուռ էին: Փոխարենը խոստանում էին ազատություն, բայց նրանք ոչ մի զրվատա-

կան ածական չավելացրին Կլեոպատրայի անվանը: Շրջապատի վրա, ինչպես հաջորդում են հոռմեական պատմիչները, դա ուժեղ տպավորություն գործեց, բայց Կլեոպատրան չներեց. Արտավազդը նետվեց զնդան, իսկ երեք տարի անց գլխատվեց:

Դեռ Արտավազդի մահվանից առաջ Անտոնիոսը Հայաստանի թագավոր էր հայտարարել իր և Կլեոպատրայի որդուն՝ 6 տարեկան Ալեքսանդրին, որին նա մինչ այդ ուզում էր ամուսնացնել Արտավազդի զրատեր հետ, իհարկե, «օրինական» կերպով Հայաստանին տիրանալու նպատակով: Այժմ նա ընտրեց իր դաշնակից Ատրպատականի թագավորի դստերը՝ Իոտապենին: Մ. թ. ա. 33 թվականին դաշնակիցները պայմանավորվեցին այդ մասին և ատրպատականցին Անտոնիոսից ստացավ հոռմեական մի զորամաս՝ պարթևների ներխուժման վտանգը կանխելու համար:

Այնուհետև Անտոնիոսն այլևս հնարավորություն չունեցավ զբաղվելու արևելյան գործերով, քանի որ անխուսափելի էր դարձել նրա բախումը Օկտավիանոսի հետ. նրա որդին, Հայաստանի մանկահասակ «թագավոր» Ալեքսանդրը, այդպես էլ չտեսավ Հայաստանը: Նրա փոխարեն Ատրպատականի թագավորը որոշեց զավթել երկիրը և սկզբում, հոռմեական զորամասի օգնությամբ, որոշ հաջողությունների հասավ:

Այնինչ Արտավազդ II-ի որդի Արտաշեսը, որն ապաստանել էր պարթևների մոտ դեռ մ. թ. ա. 34 թվականին, Հայաստան վերադառնալու հարմար առիթի էր սպասում: Ակցիոնի ծովամարտից (մ. թ. ա. 31 թ.) քիչ առաջ Անտոնիոսը ետ էր կանչել Ատրպատականի թագավորին տրամադրած զորամասը և, բացի այդ, վերցրել էր դաշնակցի հեծելազորի մի մասը: Ծովամարտից հետո, երբ Անտոնիոսը պարտվեց և այլևս վրտանգ չէր ներկայացնում, Արտաշեսը պարթևների տրամադրած զորքի օժանդակությամբ հարձակվեց Ատրպատականի թագավորի վրա, ջախջախեց նրա զորքերը և թագավորին գերի վերցրեց: Մ. թ. ա. 30 թվականին նա հաստատվեց Հայաստանի գահի վրա:

Օկտավիանոսի հաղթանակից և նրա՝ Օգոստոս կայսր հայտարարվելուց հետո, ազատվելով ներքին պառակտումներից, Հռոմը ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում հարևան և սահմանակից երկրների, առաջին հերթին՝ Հայաստանի համար: Վերջին մեկ և կես հարյուրամյակի պատմությունը ցույց էր տվել, որ Հռոմի գերիշխանությունը կամ տիրապետությունը անհամեմատ ավելի դժվար ու խիստ էր, քան պարթևներին: Բացի այդ, բարբերի, տնտեսաձևի և այլ կողմերով հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին, քան հոռմեացիներին: Հասկանալի է, որ Հայաստանը պետք է հարեր պարթևներին: Այդ դրությունը ընդհանուր առմամբ (մի կողմ թողնելով առանձին միջադեպերը) շարունակվեց երկար

ժամանակ, գրեթե մինչև պարթևական պետության անկումը (մ. թ. 226 թ.):

Արտաշես II-ը հռոմեացիների հանդեպ ունեցած վրիժառության զգացումին հաղորդ տալու նպատակով հրամայեց ընաչինջ անել երկրում գտնված հռոմեական բոլոր կայազորները: Դրանով Հայաստանը միանգամից և վճռականորեն ազդարարեց իր անկախության մասին:

Արտաշես II-ի իշխանության տարիներին (մ. թ. ա. 30—20 թթ.) Հայաստանը կոիվներից ղերծ մնաց: Հավանական է, որ Արտաշեսի իշխանությունը տարածվել է նաև Ատրպատական-Մարաստանի վրա, որի թագավորին նա գերի էր վերցրել: Արտաշես II-ի դրամի վրա դրոշմված է «արքայից-արքա» տիտղոսը:

Հռոմեացիները, իհարկե, չէին կարող երկար հանդուրժել այդ վիճակը: Առժամանակ խուսափելով ռազմական ներխուժումից, նրանք սկսեցին շրջապատել Հայաստանը իրենց դաշնակիցներով: Որոշ նախապատրաստություններից հետո Օգոստոս կայսրը փորձ արեց Հայաստանում իշխանության գլուխ կանգնեցնել Հռոմին ցանկալի անձնավորության: Նրա հրամանով զորավար Ներոնը մեծ զորաբանակով շարժվեց դեպի Հայաստան: Նա իր հետ բերում էր Արտաշեսի եղբորը՝ Հռոմում դաստիարակված Տիգրանին, որը և պետք է բազմեր Հայաստանի գահին: Ռազմական այս ցույցից առաջ հռոմեասեր կուսակցությունը դավադրություն կազմակերպեց Արտաշես II-ի դեմ. վերջինս սպանվեց: Դրանով Հայաստանը զրկվեց գարծունյա և ուժեղ կազմակերպչից, որի մեջ վառ էին դրսևորված երկրի հզորության և անկախության ավանդները պահպանելու ձգտումները:

3. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՆՃԱՆԸ ԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Արտաշես II-ի մահվանը հաջորդած երկու տասնամյակները Արտաշեսյան հարստության աստիճանական անկման ժամանակաշրջանն էին: Սրանից հետո էլ, մոտ կես դար շարունակ, Հայաստանի գահը զբաղեցնում էին հռոմեական դրածոները: Հայկական պետությունը 75-ամյա տեղատվություն ապրեց:

Պետության այս ճգնաժամը, սակայն, չէր շոշափում հայկական բազմադարյան պետականության հիմքերը, որովհետև նրա պատճառները զուտ արտաքին-քաղաքական էին ու ոչ ներքին. սոցիալ-տնտեսական և էթնիկական միատարր երկրի համար, ինչպիսին էր Հայաստանը, դրանք կործանարար չեղան: Շարունակվում էր հայ ժողովրդի հասարակական զարգացումը նախկին հունով, երկիրը պահպանում էր

իր ռազմատնտեսական կարողությունները: Ըստ մ. թ. I դարի հռոմեական հեղինակ Հուստինոսի բնորոշման, Հայաստանն իր նշանակությամբ մնում էր երրորդը հին աշխարհի պետությունների մեջ՝ Հռոմից ու Պարթևստանից հետո: Պարզապես երկու հարևան հզոր հակամարտ տերությունների մրցակցության հորձանուտում ներգրավվելու պատճառով Հայաստանում ժամանակավորապես թուլացել էր կենտրոնական իշխանությունը:

Արտավազ II-ի դրամներից

Արտաշես II-ի սպանությունը մ. թ. ա. 20 թվականին և Տիգրան III-ի գահակալումը մեծ խանդավառություն առաջացրին Հռոմում: Այստեղ այն կարծիքի էին, թե Հայաստանի կնճռոտ խնդիրը վերապես լուծվեց: Տիգրան III-ը, սակայն, մի քանի տարի անց, Հայաստանում գոյություն ունեցող քաղաքական մթնոլորտի ազդեցության տակ փոխեց իր կողմնորոշումը: Նրա մահից հետո (մ. թ. ա. 8 թ.), Հռոմի մտադրությունները անտեսելով, հայկական գահը զբաղեցրեց նրա որդի Տիգրան IV-ը, ամուսնանալով, հելլենիստական աշխարհում տիրող բարքերի համաձայն, իր քրոջ՝ Էրատոյի հետ: Տիգրան IV-ը կրում էր «արքայից-արքա» տիտղոսը: Մ. թ. ա. 5 թ. հռոմեացիները զահաղորդ արին նրան և փոխարինեցին իր հորեղբորով՝ Արտաշես II-ի մյուս պատանդ եղբայր Արտավազով, որին, սակայն, միայն երեք տարի կարողացան պահել գահի վրա: Ապստամբության հետևանքով կրկին իշխանության գլուխ անցավ Տիգրան IV-ը՝ Էրատոյի հետ միասին: Տիգրան թագավորը, սակայն, շուտով սպանվեց հյուսիսից Հայաստան ներխուժած լեռնականների դեմ պատերազմելու ժամանակ, Էրատոն էլ հրաժարվեց գահից: Այսպիսով, մ. թ. I թվականին ընդհատվեց Արտաշեսյան հարստությունը: Այս անբարենպաստ իրադարձությունը տեղի ունեցավ մի ժամանակ, երբ արտաքին քաղաքական իրավիճակը հատկապես ծանր էր Հայաստանի համար: Պարթևներն այդ տարիներին պաշ-

սիվ դիրք էին բռնել, և Հոռմի հետ պայքարի ողջ ծանրությունը բնկել էր հայերի ուսերին:

I դարի (մ. թ.) առաջին տասնամյակներում Հայաստանում հաջորդաբար թագավորում են հռոմեական դրածոներ Արիոբարզանը, Արտավազդ IV-ը, Վոնոնը և Զենոնը: Վերջինս, որ ընդունել էր հայերի համար նվիրական Արտաշես անունը, բավական երկար իշխեց՝ 18-ից մինչև 34 թվականը: Այնուհետև, պարթևական Արշակ արքայազնի միամյա թագավորությունից հետո գահը կրկին անցնում է հռոմեական դրածոյի՝ Վրաստանի արքայի եղբայր Միհրդատին, որը թագավորում է մինչև 51 թ.: 37—41 թթ. սրա թագավորությունն ընդմիջվում է հայերի ապստամբությամբ՝ ոմն Դեմոնաքսի ղեկավարությամբ, որը հավանաբար Դիմաքսյան հայկական իշխանական տոհմից էր: Միհրդատից գահը խլում է նրա եղբորորդին՝ վրացական արքայազն Հռադամիստը, նենգաբար սպանելով նրան Գառնի ամրոցում:

Սակայն հայկական պետության, նրա կենտրոնական իշխանության տասնամյակներ տևած ճգնաժամն արդեն մոտենում էր իր ավարտին: Այն պիտի հաղթահարվեր հայ ժողովրդի և պարթևների միացյալ ջանքերով:

Հայ-պարթևական հարաբերությունները իրենց զարգացման ընթացքում և՛ բարենպաստ, և՛ անբարենպաստ փուլեր էին անցել, բայց երբեք չէին հասել այն սրությունը, որպիսին հաճախ դիտվում էր հայ-հռոմեական հարաբերությունների մեջ: Վերջին հարյուրամյակում, սկսած Արտավազդ II-ի գահակալությունից, Հայաստանը թեև բազմիցս տուժել էր իր հարևանների մրցակցությունից, բայց պարթևների հետ բախումներ գրեթե չէր ունեցել, ավելին. հայ-պարթևական դաշինքը գնալով ավելի էր հակադրվել Հռոմին:

Պարթևստանում 51 թ. գահ է բարձրանում Արշակունի հարստության խոշորագույն գործիչներից մեկը՝ Վաղարշ I-ը: Նրա օրոք, պարթևական պետության տևական կայունացման պայմաններում, բոլոր նախադրյալները կային հայ-պարթևական համագործակցության եռանդուն դրսևորման համար: Բնական էր, որ այդ նպատակով մշակված ծրագրերը կըրում էին գործակիցներից ուժեղագույնի՝ պարթևական կողմի աշխարհակալական ձգտումների որոշակի դրոշմը: Այսպես, Հայաստանը հայտարարվեց Արշակունի տոհմի երկրորդ ինքնուրույն թագավորություն, իսկ նրա գահի թեկնածու՝ Վաղարշի եղբայր Տրդատը:

52 թ. Վաղարշը, Տրդատի հետ միասին, զորքով մտնում է Հայաստան, գրավում Արտաշատն ու Տիգրանակերտը: Չմոռանք, սակայն, նաև է քաշվում: Սա փորձնական քայլ էր՝ շոշափելու քաղաքական իրավիճակը և հայ ավագանու դիրքավորումը: Հռադամիստը, որն այդ ժա-

մանակ հեռացել էր Վրաստան, վերադառնում է, բայց ծագած խիստ դիմադրությունը հարկադրում է նրան կրկին դիմել փախուստի, ըստ որում՝ այնքան տագնապալից, որ ստիպված է լինում դաշունհարել ու գետը նետել իր հղի կնոջը՝ Զենոբիային, որին հայերը փրկում են: Իմանալով կատարվածի մասին, Վաղարշը զորք է ուղարկում Հայաստան՝ Տրդատի ղեկավարությամբ: Սա գալիս և նորից գրավում է Հայաստանի գահը: Այս իրադարձությունը հանգեցրեց տասնամյա պատերազմի (54—64 թթ.)՝ հռոմեացիների և պարթևա-հայկական դաշնակցությունից միջև:

Հռոմեական զորքերի հրամանատարը՝ Դոմիտիոս Կորբուլոնը հապճեպություն չցուցաբերեց. միառժամանակ զբաղվեց զորքերը համալրելով ու մարզելով և միայն 57 թ. մտավ Հայաստան: Երկու տարի պատերազմական գործողությունները բավական դանդաղորեն էին ծավալվում: 59 թ., սակայն, տեսնելով, որ Վաղարշը զբաղված է Վրկանաց երկրի հետ պատերազմով և Տրդատին մնացել են միայն հայկական զորքերը, Կորբուլոնը շարժվում է Արտաշատի վրա: Ճանապարհին նրան լուրջ դիմադրություն են ցույց տալիս մի քանի բերդերի և մանավանդ՝ Վոլանդ ամրոցի բնակիչները: Այդ բերդերը նա գրավում է մեծ ջանքերի ու կորուստների գնով: Արտաշատը, սակայն, չի դիմադրում. Կորբուլոնը հրամայում է հիմնահատակ քանդել այն, պատճառաբանելով, թե զորք չունի Արտաշատի նման խոշոր քաղաքում կայացրոթողնելու համար: Տրդատը քաշվում է Ատրպատական:

Հռոմեական բանակը շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ, որը ևս անձնատուր է լինում: Բայց այս քաղաքի նկատմամբ Կորբուլոնը ուրիշ վերաբերմունք է ցուցաբերում. ո՛չ քանդում է, ո՛չ իսկ կողոպտում, թեև Տիգրանակերտի ճանապարհին ևս հռոմեական զորքը զգալի հարվածներ էր ստացել զայրույթի գազաթնակետին հասած ժողովրդից:

Հայաստանը վերստին նվաճված էր, և Հռոմը 60 թ. Տիգրանակերտում հայոց թագավոր է կարգում Տիգրան VI-ին, դարասկզբին Հայաստանում թագավորած հռոմեական մի այլ դրածոյի՝ Տիգրան V-ի եղբորորդուն: Օժանդակ մի զորամաս թողնելով նրան, Կորբուլոնը անցնում է Ասորիք: Նրա հեռանալուց անմիջապես հետո նորելուկ արկածախնդիր թագավորը ասպատակում է Միջագետքը, լարելով իր դեմ նույնիսկ հռոմեացիներին, որոնք ամենևին չահագրգռված չէին ավելի սրել հարաբերությունները պարթևների հետ:

Այս միջադեպի անմիջական արդյունքը եղավ այն, որ Վաղարշը հապճեպ հաշտությամբ ավարտեց պատերազմը Վրկանաց երկրում և բոլոր ուժերով շտապեց դեպի արևմուտք: Կորբուլոնը գերադասեց բանակցություններ վարել և համաձայնության եկավ Վաղարշի հետ: Որոշվեց Հայաստանից դուրս բերել թե՛ պարթևական, և թե՛ հռոմեական զո-

րամասերը: Փաստորեն այս քայլով Կորբուլունը հրաժարվեց Տիգրանից ու իր արշավանքի բոլոր արդյունքներից և Հայաստանը հանձնեց Տրդատին, որի այստեղ վայելած համակրանքը անմիջապես նրա համար ճանապարհ հարթեց դեպի իշխանություն: Մինչդեռ հռոմեացիները, քաշված Եփրատի այն կողմը, ամրացնում էին սահմանը, Վաղարշը, ինչպես - պայմանավորվել էր Կորբուլունի հետ, դեսպանություն ուղարկեց Հռոմ՝ ներոն կայսրից իր եղբոր համար Հայաստանի թագը խնդրելու:

Ներոնը մերժեց Տրդատին հեռակա կարգով թագադրելու առաջարկը և Հայաստանի վրա մի նոր բանակ ուղարկեց՝ Կորբուլունի փոխարեն հրամանատար նշանակելով Կեսսնիոս Պետոսին:

62 թ. Պետոսի առաջնորդած բանակը Հայաստանում, Հռանդեա կոչված վայրում, դեռ ճակատամարտի մեջ չմտած, շրջապատվեց և մի քանի օրից անձնատուր եղավ նվաստացուցիչ պայմաններով՝ անցնելով նիդակներով կաշմված «լծի» տակով:

Ներոնը, սակայն, համառում էր և 63 թ. Վաղարշի Հռոմ ժամանած պատվիրակներին հաճախեց, որ Տրդատին ինքը գա թագ ստանալու: Կորբուլունին հանձնարարվեց նոր արշավանք սկսել: Սա դարձյալ չէր շտապում և միայն հաջորդ՝ 64 թվականին սկսեց իր արշավը, միաժամանակ մասնավոր կարգով խորհուրդ տալով Վաղարշին ու Տրդատին՝ համաձայնվել ներոնի պահանջին: Այս անգամ, վերջապես, նրանք տվին իրենց համաձայնությունը:

Նույն Հռանդեայում, հանդիսավոր պայմաններում, Տրդատը թագը

գլխից վայր դրեց ներոնի կիսանդրիի առջև՝ կայսեր ձեռքից այն հոստանալու պայմանով: Որոշվեց, որ այսուհետև հայոց թագավորները թագը պետք է ստանան կայսրից: Հսկայական շքամբի ուղեկցությամբ Տրդատը 65 թ. ճանապարհ ընկավ դեպի Հռոմ և վերադարձավ 66 թ.: Ներոնը նրան փառահեղ ընդունելություն էր ցույց տվել, պատվել կրեկեսային խաղերով ու այլևայլ հանդեսներով: Ի հատուցումն Արտաշատի ավերման, նա մեծ գումար էր նվիրել և արհեստավորներ տրամադրել՝ մայրաքաղաքը վերականգնելու համար: Վերականգնված Արտաշատը այդ կապակցությամբ մի քանի տարի կրում էր ներոնեա անունը:

Այսպես հաղթահարվեց հայկական պետության տասնամյակներ տևած ճգնաժամը: Ամրացած ու կայունացած կենտրոնական իշխանություն առջև կանգնած էին կարևոր խնդիրներ. վերանորոգել պետական կառուցվածքի այս կամ այն չափով խախտված ու վթարված օղակները, բարձրացնել երկրի պաշտպանունակությունը, մշակել արտաքին քաղաքականության սկզբունքները այն ծանր պայմաններում, որոնցում շարունակվում էր գտնվել Հայաստանը:

Տրդատը, 300 տարի շարունակ իշխած Արշակունի տոհմի շուրջվիղը, իհարկե, տոգորված էր տոհմի և ընդհանրապես Պարթևստանի պետական ավանդույթներով, և այս հանգամանքը չէր կարող իր կնիքը չդնել նրա գործունեության վրա: Սակայն միևնույն ժամանակ Հայաստանում Արտաշեսյանների պետության ավանդույթները այնքան արմատացած, ուժեղ և կենսունակ էին, որ պարթևագրի իշխողները հայանում են, սկսած հենց իրենից՝ Տրդատ Առաջինից: Ժողովուրդը ոչ միայն ընդունում է նրան, այլև շուտով դարձնում իր բանահյուսության սիրելի հերոսներից մեկը, նրա կերպարը նախ հարադրելով, ապա և միախառնելով այնպիսի մի հեղինակավոր անձնավորության կերպարի հետ, ինչպիսին էր Արտաշես Առաջինը:

Տրդատի ժամանակի և գործունեության մասին մեր ունեցած հավաստի տվյալները սահմանափակ են: Նրա վարած պատերազմներից հայտնի է միայն 70-ական թթ. կատարած արշավանքը հյուսիսից ներխուժած ալանական ցեղերի դեմ, որոնք նախապես ասպատակել էին Ատրպատականը և փախուստի մատնել Տրդատին՝ այնտեղ իշխող եղբայր Բակուրին: Տրդատի այդ արշավանքը արտացոլվել է թե՛ I դարի հրեա պատմիչ Հովսեփոս Փլավիոսի երկում և թե՛ Խորենացու պահպանած հայ պատմական ավանդության մեջ:

Տրդատի օրոք շինարարական զգալի աշխատանք է ծավալվել, որն ընդգրկել է, բացի Արտաշատի արդեն հիշատակված վերանորոգումից, նաև երկրի այլ շրջանները: Այդ մասին են վկայում Գառնիում 77 թ. Տրդատի թողած արձանագրությունը տեղի ամրոցի կառուցման մասին

և ամբողջի բարեձև ու հզոր պարիսպներն ու մյուս կառույցները. մանավանդ հոյակերտ հեթանոսական տաճարը:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ II—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայաստանի II—III դարերի պատմության մասին պահպանված տվյալները թեև սուղ են, բայց, այնուամենայնիվ, թույլ են տալիս ընդհանուր հայացք ձգել երկրի զարգացման ուղու վրա և նշել, որ այն հանգել է տնտեսական ու մշակութային որոշակի առաջընթացի:

80-ական թթ. Տրդատ Առաջինին հաջորդել է Սանատրուկ թագավորը: Հույն մատենագիր Սվիդասի երկում պահպանված բնութագրմամբ, սա բարձր հատկություններով օժտված անձնավորություն է եղել՝ «արդարադատ... և ուղղամիտ, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմեացիների մեջ»: Բացի այդ, նշվում է Սանատրուկի հատուկ հակումը ուղի-մական գործի նկատմամբ: Հավանական է, որ 91—109 թթ. Սանատրուկը իշխել է նաև Հայաստանի հարավային հարևան Օսրոյնների վրա (Ասորիքի մի մասը):

Հայաստանում Սանատրուկի օրոք հիմնադրվել է Մծուրք քաղաքը՝ Արածանիի հովտում, և գուցե՝ միառժամանակ ծառայել որպես մայրաքաղաք, բայց հետագայում քանդվել է երկրաշարժից ու լքվել:

Սանատրուկը թաղվել է Արշակունիների տոհմական հանգստարանում, Դարանաղաց Անի ամրոցում: Նրան հաջորդել է պարթևական Բակուր թագավորի որդի Աշխադարը (110—113 թթ.), սրան էլ՝ իր եղբայր Պարթամասիրը (113—114 թթ.): Վերջինս զահակայել էր առանց Հռոմի գիտության: Տրայանոս կայսրը Հռոմեացիի համաձայնագրի այս խախտումը ծառայեցնում է որպես պատրվակ՝ պարթևների և հայերի դեմ ծրագրած ու նախապատրաստած արշավանքը սկսելու համար. 114 թ. նա մեծ զորքով մտնում է Հայաստան և հայտարարում այն հռոմեական պրովինցիա: Հռոմեական բանակը գրավում է Միջագետքը, Բաբելոնիան, պարթևների Տիգրոն մայրաքաղաքը, հասնում Պարսից ծոցի ափերը: Շուտով, սակայն, կայսրը մահանում է, և նրա արկածախնդրական ձեռնարկության արդյունքները ի չիք են դառնում:

Հայաստանում թագավորում է Վաղարշ Առաջինը (117—140-ական թթ. սկիզբը), հայոց Սանատրուկ թագավորի որդին: Սրա օրոք, նախկին վաճառաշահ Վարդգեսավանի տեղում հիմնադրվում է Հայաստանի ապագա մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատը կամ՝ «Նոր քաղաքը»: Քաղաքի շուրջը ամուր պարիսպներ են կառուցվում:

Վաղարշ Առաջինի թագավորությունն ավարտվում է մեկ անհայտ պարագաներում և հայոց զահին, կայսր Անտոնինոս Պիոսի ջանքերով,

բազմում է էմեսայի իշխանական տոհմից՝ Սոհեմոսը, որն իշխել է Հայաստանում մինչև 180-ական թթ. սկիզբը, երեք տարի ընդհատմամբ: Սոհեմոսի արքունիքում է ապրել ասորի մատենագիր Յամբլիքոսը, հընում բավական հայտնի «Բաբելոնական» հունարեն գրված վեպի հեղինակը:

Պարթևաստանի թագավոր Վաղարշ III-ը 161 թ. զորքով ներխուժում է Հայաստան և զահին նստեցնում իր Բակուր որդուն: Բայց 163 թ. Ստատիոս Պրիսկոս զորավարի հրամանատարությամբ հռոմեացիները մտնում են Հայաստան, գրավում ու ավերում Արտաշատը: Հաջորդ տարի Սոհեմոսը կրկին զահ է բարձրանում, սակայն արդեն «Նոր քաղաքում»՝ Վաղարշապատում, որն այնուհետև դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք:

Հայաստանում ծագած ապստամբությունը՝ Տրդատ հայ իշխանի ղեկավարությամբ, դաժանորեն ճնշվում է. Տրդատը աքսորվում է Բրիտանիա: Հայաստանում հռոմեական ռազմաշոկատ է թողնվում:

180-ական թթ. սկզբներից զահ է բարձրանում Վաղարշ II-ը: Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը 194 թ. արշավում է Արևելք, բայց Վաղարշին հաջողվում է նվերներով ու դիվանագիտությամբ հաղադնել Վաղարշապատում գտնվող հռոմեական կայազորից և նյութական նպաստ ստանում Հռոմից՝ իր սեփական ռազմական ուժերը հզորացնելու համար: Հայոց թագավորը նույնիսկ տիրույթներ է ստանում Կապադովկիայում: Այսօրինակ վերաբերմունքի պատճառը հյուսիսային լեռնականների վտանգն էր, որին Հռոմը ցանկանում էր հակադրել հայկական ուժերը: Վաղարշ II-ը զոհվում է այդ ցեղերի հետ ընդհարման ժամանակ: Նրան փոխարինում է իր որդի Խոսրով Առաջինը:

Վաղարշ II-ից ու Խոսրով Առաջինից սկիզբ է առել հայ Արշակունիների ժառանգական հարստությունը (մինչև այդ հայոց թագավորները նշանակվում էին պարթևական թագավորի կողմից՝ Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչների թվից):

215 թ. կայսր Անտոնինոս Կարակալան, մտադրվելով հռոմեական պրովինցիաների վերածել Հայաստանը և Օսրոյնեն, իր մոտ է կանչում դրանց թագավորներին ու բանտ նետում, որտեղ և Խոսրովը մեռնում է: Սակայն Հայաստան ուղարկված զորավար Թեոկրիտոսը ծանր պարտություն է կրում, և Հայաստանում թագավոր է կարգվում Խոսրովի որդի Տրդատ II-ը: Շուտով Կարակալան սպանվում է և հաջորդ կայսրը՝ Մակրինոսը, 217 թ. հաշտություն է կնքում պարթևների հետ ու Տրդատ II-ին ճանաչում հայոց թագավոր, թագ ուղարկում Տրդատին, ազատ արձակում Խոսրովի հետ բանտարկված նրա մորը և վերադարձնում Հայաստան:

տանից տարած ավարն ու խոսրոզի կապաղովկիական տիրույթները: Տրդատ II-ը թագավորում է Հայաստանում մինչև 252 թվականը:

226 թ. Իրանը ցնցվում է ահեղ իրադարձություններից, որոնք, փոփոխելով պետության նկարագիրն ու ձգտումները, խորապես անդրադառնում են նաև նրա հարեանների վրա: Իրանի Պարս երկրամասի արքա Արտաշիր Պապականը՝ Սասանի տոհմից, տապալում է պարթև Արշակունի Արտավան V-ին և տիրանում գահին: Նրանով սկզբնավորված Սասանյանների հարստությունը իրեն հայտարարում է Աքեմենյանների հետնորդ ու ժառանգ, որ կոչված է վերականգնելու Իրանի հզորությունն ու աշխարհակալությունը:

Հայաստանը, որ Սասանյանների այդ մտայնության ու ծրագրերի հիմնական խոչնդոտներից էր, դառնում է նրանց գլխավոր հակառակորդներից մեկը, մանավանդ որ այնտեղ շարունակում էին իշխել ախոյան Արշակունիները: Բնականաբար, ուժեղանում է Հայաստանի արդեն իսկ սկսված մերձեցումը Հռոմի հետ:

Ստեղծված հայ-պարսկական աշտ հակամարտությունը արտացոլվել է հայ պատմական բանավոր ավանդության մեջ, որն այնուհետև գրի են առել V դ. պատմիչներ Ագաթանգեղոսն ու Խորենացին: Հայաստանի թագավոր Տրդատ II-ը աչքի ընկնող պետական ու ռազմական գործիչ էր, որի կերպարն էլ հենց պահպանվել է նշված ավանդության մեջ՝ անվան փոփոխմամբ (Տրդատին վերագրվել է իր հոր՝ Խոսրովի անունը): Տրդատի շուրջն էին հավաքվել Արտավան V-ի փախստական որդիներն ու պարթև մեծատոհմիկներ, որոնք ձգտում էին վրիժառության: Իր սեփական և պարթևական ուժերից բացի, Տրդատն ուներ նաև հայերին բախտակից վրացիների ու աղվանների օժանդակությունը:

230 թ. Արտաշիրը պատերազմի է դուրս գալիս Հռոմի և Հայաստանի դեմ, սակայն եթե արևմուտքում նրան հաջողվում է հասնել Ասորիք ու Կապաղովկիա, ապա Հայաստանում շարաշար պարտվում է Տրդատ II-ի գլխավորած ուժերից: Հաջորդ տարիներին հայկական զորքերը լուրջ օժանդակություն են ցույց տալիս հակադրոհի անցած կայսր Ալեքսանդր Սևերոսին՝ նրա զորքերի հետ միասին ասպատակելով Մարաստանը: Սրանից հետո շուրջ քսան տարի, մինչև III դարի կեսը, Սասանյանները չեն դիպչում Հայաստանին, թեև հուժկու հարվածներ են հասցնում Հռոմին:

252 թ. ռազմատենչ Շապուհ Առաջինը նվաճում է Հայաստանը կամ նրա մեծ մասը և շարունակելով արշավը, հասնում Միջերկրականի ափերը: Տրդատ II-ը հեռանում է Հռոմ, իսկ Հայաստանում թագավոր է կարգվում Շապուհի որդի Ուրմիզդ-Արտաշիրը՝ «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսով:

Կայսր Ավրելիանոսի 271—273 թթ. կատարած արշավանքի ժամա-

նակ, Հայաստանի արևմտյան մասում հռոմեացիների օգնությամբ դահ է բարձրանում Տրդատ II-ի որդի Խոսրով II-ը:

297 թ. պարսից դահը գրաված Ներսեհը պատերազմ է սկսում Հռոմի դեմ, բայց ծանր պարտություն է կրում կայսր Գալերիոսից: 298 թվականին Հայաստանում թագավորում է Խոսրով II-ի Հռոմում ապաստանած որդի Տրդատը՝ Տրդատ Մեծը: Նույն տարին, Մծբինում կնքված հաշտությամբ Հայաստանը դուրս է գալիս Սասանյանների գերիշխանությունից և անցնում է Հռոմի հովանավորության տակ: Մծբինի հաշտությանը հետևում է 40-ամյա խաղաղության շրջան: Արևելքի ժողովուրդները ռազմական արհավիրքներից հետո ազատ շունչ են քաշում:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

V և IV դարերի (մ. թ. ա.) սահմանազլխին հույն պատմիչ Քսենոփոնի այցելած Հայաստանը իր ժամանակի համար զարգացած գյուղատնտեսական երկիր էր՝ անասուններով հարուստ և երկրագործական ճյուղավորված արտադրանքով: Հետագայում տեղի է ունենում արհեստագործության վերելք՝ քաղաքային կյանքի զարգացման անբաժան ուղեկիցը: Հելլենիստական դարաշրջանը, երբ բավականին աշխուժանում են երկրներն ու ժողովուրդները միացնող կապերն ու հարաբերությունները, բերում էր իր հետ միջազգային տարանցիկ առևտուր, որը ոչ միայն իր ուղիները հարթեց Հայաստանի վրայով, այլև անհամեմատ ավելի մեծ չափով, քան առաջ էր, երկիրը ներգրավեց հեռավոր ու մոտավոր առևտրական կապերի մեջ, բազմապատկելով Հայաստանից արտահանվող և Հայաստան ներմուծվող ապրանքների քանակն ու տեսակները: Հելլենիստական աշխարհի ազդեցությունը զգալի էր և երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ոլորտում: Հասունացավ ու ձևավորվեց ստրկատիրական հասարակարգը:

Գյուղական համայնքում, որը Հայաստանում գոյություն ուներ երկար դարեր և տակավին երկրի տնտեսության հիմքն էր կազմում, ծագում էին նոր երևույթներ: Դասակարգային հարաբերություններն իրենց շոշափուկներն էին ձգում համայնքի մեջ և քայքայում այն: Համայնքը շերտավորվում էր: Որոշ ընտանիքներ ավելի մեծ կարողություն և ուժ էին ձեռք բերում, յուրացնում լավագույն հողերը, թույլ մասնակցություն ցույց տալով պետական հարկերի վճարմանը, պարհակներին և այլն: Մի մասի տնտեսական ուժեղացումը կատարվում էր, բնականաբար, մյուս մասի թուլացման գնով: Առաջանում էին ընտանիքներ, որոնք կորցնում էին իրենց տնտեսական հավասարակշռությունը, դառնում պարտապաններ, ընկնում կախյալ վիճակի մեջ՝ պարտքի դիմաց աշխատելով պարտատիրոջ համար:

Ստրկատիրական հասարակության պայմաններում այսօրինակ կախյալ վիճակն ու շահագործումը նմանվում էր ստրկականին և հանգում դրան: Այսպիսի պարտային ստրուկների կողքին աշխատում էին դրսից գնված ստրուկները: Ստրկատիրական հարաբերությունները ներթափանցում էին և համայնքի բաղադրիչ մասի՝ ընտանիքի մեջ, անդրադառնում կանանց և երեխաների վիճակի վրա:

Այսուհանդերձ, համայնքը թեև քայքայվում էր, բայց չէր կազմալուծվում, քանի որ հողի մշակումը, նրա ոռոգումը ապահովելու համար կոլեկտիվ ջանքերի անհրաժեշտություն կար: Գյուղական համայնքը դառնում է պետական հարկային սխտեմի կարևորագույն ու հարմարագույն օղակ, ինչպես նաև մատակարարում է զորքի մի սովորական մասին: Պետությունը իր հովանավորության տակ է վերցնում նրա վերնախավը, միևնույն ժամանակ միջոցներ ձեռնարկելով հավերժացնելու համայնքը՝ ընդհուպ մինչև նրա անդամներին այն լքելու իրավունքից զրկելը:

Համայնական հողատիրության կողքին դարեր առաջ ծայր էր առել և արագորեն աճում էր մասնավոր հողատիրությունը, որը սերտորեն կապված էր ստրկական ուժի կիրառման հետ: Մի շարք հանգամանքներ խթանում էին մասնատիրական տնտեսությունների զարգացմանը: Դրանք էին՝ տնտեսական ընդհանուր վերելքը, ստրկական ուժի բազմապատկման արտաքին ու ներքին նոր հնարավորությունները, որոնք ընդհանրապես արտաքին ու ներքին հանգամանքներով, մյուս կողմից՝ հասարակության սոցիալական բևեռացմամբ, և, վերջապես, նորանոր հողերի յուրացումը, որը պետությունը խրախուսում և օժանդակում էր:

Ռազմական արշավանքներում, երկրի տնտեսական ու վարչական կազմակերպման բնագավառում առաջ էր քաշվում սոցիալական նոր շերտ՝ ծառայող ավագանին, որը համալրում էր իշխող դասակարգի կազմը, որոշ իմաստով հակադրվելով մեծատեմիկ ավագանուն: Այդ շերտի ներկայացուցիչները անընդհատ պահանջում էին նորանոր հողային տարածություններ, որ և առատորեն տրամադրում էր թագավորը: Սրանց կողքին հողեր էին ստանում նաև միջին և մանր ծառայողներն ու ղինվորները՝ ընդմիշտ կամ ժամանակավորապես՝ ծառայության դիմաց:

Այս հողերի վրա կազմակերպվում էին մասնատիրական գյուղական տնտեսություններ՝ դաստակերտներ կամ ագարակներ: Սրանք լինում էին մեծ ու փոքր, մասնագիտացված՝ տնտեսական տարբեր ուղղություններով (երկրագործական՝ հացահատիկային, այգեգործական, բանջարաբուծական և կամ՝ անասնապահական) ու հիմնականում մշակվում էին ստրուկների ուժերով: Այստեղ աշխատող ստրուկները կոչվում էին «ծառաներ» ու «մշակներ»: Սրանք հին արևելյան և հելլենիստական եր-

կըրնե՞րում մեծ տարածում գտած այն ստրուկների տիպին էին պատկանում, որոնք տիրող հողագործական գործիքներով մշակում էին հողակտորը և աշխատանքի դիմաց ստանում որոշ քանակությամբ կենսամթերք կամ բերքի որոշ մասը:

Նշված տնտեսությունների աճը էական վտանգ էր ներկայացնում համայնական գյուղացիության համար: Հարուստ և ուժեղ հողատեր-ստրկատերերը փորձում էին յուրացնել նրա հողերի մի մասը: Համայնքը չէր կարող հանդուրժել իր հողերի ջլատումը, և ծավալված դասակարգային պայքարը ուղեկցվում էր սուր ընդհարումներով: Ճգնաժամի խորացմանը պետք է սահման դնել Արտաշես Առաջինի իրականացրած հողային ռեֆորմը: Այդ մասին մեզ հաղորդում է Մովսես Խորենացին. «Արտաշեսը... հրամայում է որոշել գյուղերի և ազարակների սահմանները... Եվ հաստատեց սահմանների այսպիսի նշաններ. հրաման տվեց կոփել քառակուսի քարեր և վրաները պնակաձև փոսեր անելով՝ տնկել հողի մեջ, իսկ դրանց վրա կանգնեցրեց երկրի մակերևույթից փոքր բարձրություն ունեցող քառակուսի սյուներ»։ Այդ սահմանաքարերից մոտ մեկ տասնյակի շափ հասել է մեզ՝ Արտաշես Առաջինի արամներեն արձանագրություններով:

Ռեֆորմը, որի իմաստն էր հստակ սահմանադրել համայնական («գյուղերի») և մասնատիրական («ազարակների») հողերը, նպատակ ուներ կայունացնել քայքայվող համայնքը: Միևնույն ժամանակ, ռեֆորմը պաշտպանում էր և թագավորի հենարան հանդիսացող նորեկով հողատեր-ստրկատերերի՝ ռազմա-վարչական ավագանու շահերը, քանի որ օրինականացնում էր արդեն տեղի ունեցած հողային հափշտակումները:

Ստրկական ուժի ազդյունները երկուսն էին՝ ներքին և արտաքին: Ներքին ազդյունները՝ պարտային ստրկությունը, երեսանների վաճառքը, հանցավորների ստրկացումը և այլն, հատկապես մեծ նշանակություն են ունեցել Արեւելքի երկրներում, ուրեմն և Հայաստանում, բայց այդ մասին մեզ քիչ տեղեկություններ են հասել: Ընդհակառակն, արտաքին ազդյունների՝ պատերազմների ու նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարությունների մասին հաղորդում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Խորենացին, հենվելով հին գրավոր աղբյուրների վրա, հիշատակում է մի շարք երկրներից Արտաշեսի օրոք կատարված գերեվարությունները, նշելով, որ Արտաշեսը «բազմամարդացրեց հայոց աշխարհը բազմաթիվ ազգեր ներմուծելով և բնակեցնելով լեռներում, դաշտերում և հովիտներում»։ Տիգրան II-ի օրոք նվաճված երկրներից հարյուր հազարավոր մարդիկ են բռնագաղթեցվել Հայաստան:

Հայաստան բերված այդ մարդկանց մի մասն էր միայն ստրկացվում և օգտագործվում երկրի տնտեսության տարբեր բնագավառներում: Մի այլ մասը, հատկապես քաղաքային բնակչությունը, տեղավորվում

էր հին և նորաստեղծ հայկական քաղաքներում: Ստրկական ուժից ոչ պակաս քաղաքային բնակչության պահանջ էր դրացվում:

Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքների պատմության առաջին էջերը վերաբերում են ուրարտական շրջանին: Ուրարտուի անկումից հետո քաղաքային կյանքը որոշակի տեղատվություն է ապրում, ուրարտական քաղաքների մեծ մասը հանգչում է, մի քանիսը միայն շարունակում են ապրել և պահպանել հին ավանդույթները: Մ. թ. ա. IV դարից սկսվում է զարգացման մի նոր փուլ, հարմարավետ վայրերում աշխուժանում է քաղաքային կյանքը (Արմավիր, Վան), ապա վրա է հասնում հելլենիստական շրջանը՝ բերելով իր հետ քաղաքային կյանքի իսկական ծաղկում ու նորանոր քաղաքների առաջացում:

Վերն արդեն խոսվել է Հայաստանում III դարում առաջացած կամ հիմնադրված մի քանի քաղաքների մասին (Երվանդաշատ, Արշամաշատ և ուրիշներ), որոնց օրրաններն էին Արարատյան դաշտը և Ծոփքը: II դարում քաղաքների աճը շարունակվում է: Իր դերով ու նշանակությամբ առաջինը, անշուշտ, Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Արտաշատն էր: Պատահական չէ, որ այն կառուցվել է Արարատյան դաշտում: Այստեղ են գտնվել Հայաստանի գրեթե բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին, մեր օրերում՝ Երևանը: Արարատյան դաշտը արդեն մ. թ. ա. IV դարից դառնում է Հայաստանի սիրտը: Այստեղ էին խաչաձևվում նաև հարավից հյուսիս ու Արաքսի վրայով՝ արևմուտքից արևելք ձգվող տարանցիկ առևտրական ուղիները, որոնք քաղաքառաջացման կարևոր գործոն էին:

Արտաշատը հիմնադրվել է Արտաշես Առաջինի օրոք և կոչվել նրա անունով: Ըստ Պլուտարքոսի պահպանած տեղեկության, քաղաքի տեղը ընտրելու և հատակագիծը կազմելու գործում հայոց արքային օգնել է կարթագենացի հռչակավոր զորավար Հաննիբալը: Ճշմարիտ է Հաննիբալի մասնակցության վերաբերյալ լուրը, թե ոչ, դժվար է ասել, բայց պարզ է, որ Արտաշատը նախապես կազմված հատակագիծ է ունեցել, որը պետք է համապատասխաներ ժամանակի քաղաքաշինության առաջատար սկզբունքներին: Ստրաբոնի հաղորդմամբ, Արտաշատը եղել է խիտ բնակեցված թագավորանիստ քաղաք, նրա պարիսպները երեք կողմից ողողվել են Արաքսի՝ թերակղզի առաջացնող հոսանքով, իսկ չորրորդ կողմից քաղաքը պարփակված է եղել խրամով ու պատվարով:

Ըստ Խորենացու հաղորդման, Արտաշատ է տեղափոխվել Երվանդաշատ քաղաքի բնակչության մի մասը: Սա ևս հելլենիստական քաղաքաշինության սկզբունքներից էր՝ շենացնել նորաստեղծ քաղաքը ա-

մշակում հունարեն և արամեերեն գրվող թագավորական արձանագրությունների տեքստերը: «Մեծ դատավարությունը» զբաղվում էր իրավունքի ու դատարանի խնդիրներով և հարակից այլ հարցերով:

Վաղ շրջանում Հայաստանը ժառանգել է մոտավորապես Ուրարտու պետության սահմանները: Այնուհետև, հայաբնակ հողերի միացման հետևանքով, Արտաշես Առաջինի օրոք պետության սահմանները հյուսիսում և արևելքում հասան Կուրի հոսանքին և Կասպից ծովի մերձափնյա շրջաններին, հյուսիս-արևմուտքում՝ Ճորոխի հոսանքին և Պարսար լեռնաշղթային, հարավում՝ Տիգրիսին: Երրորդ փուլը կապված է Տիգրան Մեծի ձեռնարկումների այն մասին, որը վերաբերում է հայաբնակ հողերի միավորմանը: Այդ ժամանակ հայկական պետության կազմի մեջ մտան Կորդուքը, Հայկական Միջագետքը, Մոփքը, Բարձր Հայքը: Այդ վիճակը, անկարևոր փոփոխություններով, պահպանվեց մինչև մ. թ. IV դարի վերջերը:

Տրդատ Առաջինի ժամանակակից հռոմեական մատենագիր Պլինիոս Ավագը հաղորդում է, որ Հայաստանը բաժանված էր 120 «պրեֆեկտուրաների», որոնց Հայաստանում անվանում էին «ստրատեգիաներ»: Այս բաժանումը սահմանված պետք է լինի դեռևս Արտաշեսյանների, թերևս հենց Արտաշես Առաջինի ժամանակ: Ստրատեգիաների տարածքները, պայմանավորված լինելով Հայկական լեռնաշխարհի ներքին բնական սահմաններով, լեռներով ու գետահովիտներով, անշուշտ, ներկայացնում էին հետագա «գավառների» համակարգը՝ իր նախնական տեսքով:

Ստրատեգիաների կառավարիչները նախապես կոչվել են «ստրատեգոսներ»: Այս հունարեն բառը ներմուծվել է Սելևկյանների պետությունից Արտաշես Առաջինի կողմից, որը հենց ինքը սկզբում սելևկյան ստրատեգոս էր: Այնուհետև Արշակունյաց շրջանում այդ կառավարիչները սկսել են կոչվել պարթևական ծագում ունեցող «նախարար» բառով, որը սկզբնապես եղել է սոսկ վարչական, նշանակովի պաշտոնի անվանում, ինչպես, օրինակ, «սատրապը», և հետագայում է միայն ստացել ֆեոդալ-իշխանի իմաստ:

Ստրատեգիաները երկրի վարչատարածքային հիմնական միավորներն էին: Սակայն կային մի քանի ստրատեգիա ընդգրկող միավորներ, որոնք գտնվում էին պետության սահմաններին մոտ և կոչվում բղշխություններ: Սրանց գլուխ կանգնած բղշխները օժտված էին բարձր իրավունքներով:

Ստրատեգիաները մանրացված չափերով կրկնում էին պետության կառուցվածքը և ունեին իրենց դիվանատները, ֆինանսական, ռազմական և այլ վարչություններ: Նրանք բաղկացած էին գյուղական համայնքներից: Համայնքի ղեկավար զեղջավաղը դեռևս Արեմենյան շրջանի Հայաստանում պետական ստորին պաշտոնյա էր համարվում, որը զբաղ-

վում էր հարկերի ու տուրքերի, պարհակների, զորակոչների ու այլ խնդիրներով:

Քաղաքները, գոնե նրանցից ամենանշանավորները՝ շուրջ մեկ տասնյակ, տեղական իշխանությունների իրավասությունից դուրս էին գտնվում, անմիջականորեն ենթակա լինելով թագավորին, որը անհրաժեշտ դեպքերում իր կամքն էր արտահայտում նրանց՝ հրաման-ուղերձների միջոցով: Քաղաքները, ինչպես հիշատակվել է վերը, ունեին ինքնավարության իրավունքներ ու արտոնություններ և, հավանաբար, իրենց զինված ուժերը: Ինքնավարության մարմիններին՝ քաղաքի ավագների խորհրդին ու այլևայլ պաշտոնյաների կաճափին կից կար թագավորի ներկայացուցիչը՝ քաղաքի վերակացուն կամ շահապը, որը հսկում էր այդ մարմինների գործունեության վրա և թագավորի համար բարենպաստ ուղղություն տալիս նրան:

Պետական մեքենայի կարևորագույն մասն էին երկրի զինված ուժերը: Հին Հայաստանի բանակի մասին եղած թվական տվյալներից պետք է զատել այն թվերը, որոնք վերաբերում են Տիգրան II-ի զորքերին, քանի որ աղբյուրներում հիշատակված՝ Տիգրանի շուրջ 300-հազարանոց բանակը հավաքագրված էր ոչ միայն Հայաստանից, այլև վասալ ու նվաճված երկրներից: Բուն հայկական բանակի համար աղբյուրները տալիս են շուրջ 100 հազար թիվը:

Զորքի գլխավոր հարվածող ուժը ծանր զրահավոր հեծելազորն էր, որից բացի կար և հետապնդման ու արագ տեղաշարժերի նպատակով կիրառվող ավելի բազմաբանակ թեթև հեծելազոր: Ի տարբերություն պարթևական զորքի, որի գերակշռող մասը բաղկացած էր հեծելազորից, հայկական զորքի ամենաստվար մասը հետևակն էր՝ բաղկացած զրահավոր նիզակակիրներից և անզրահ նետաձիգներից ու պարսավորներից: Օժանդակ զորամասերից աղբյուրներում հիշատակվում են պաշարողական տեխնիկայի ստորաբաժանումները և գումակը:

Գոյություն ուներ թագավորական ընտիր հեծյալ թիկնապահ գունդ, 6000 մարտիկներից բաղկացած, որոնց հույն հեղինակ Պլուտարքոսը անվանում է հայոց թագավորի «թիկնապահներ ու ուղեկիցներ»: Բացի դրանից կային և ուրիշ կանոնավոր զորամասեր, բայց զորքի մեծ մասը հավաքագրվում էր պատերազմի նախօրյակին կամ ընթացքում:

Ռազմական գործին մասնակցում էին բնակչության բոլոր շերտերը, համալրելով զորքի տարբեր տեսակները՝ յուրաքանչյուրն իր նյութական կարողությունը համեմատ, ծանր զրահավոր այրուծից սկսած մինչև «մերկեր» կոչվող թեթևագին հետևակն ու գումակը: Ներգրավվում էին ոչ միայն ազատ բնակչությունը, այլև դաստակերտ-ազարակների ստորուկ-հողագործները:

Հին Արևելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրների նման Հայաս-

տանում ևս ընդունված էր զինվորական ծառայության զինաց հողակտոր տրամադրել անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար: Կադրային և նույնիսկ ժառանգական զինվորականության այս խավը, որ Հայաստանում «ոստանիկ» էր կոչվում, կայունություն էր հաղորդում բանակին: Էթնիկապես միասնական Հայաստանում տարածում չգտավ վարձկան զինվորությունը, որը խիստ բնորոշ էր էթնիկապես խաչտաբղետ մի շարք հելլենիստական երկրների համար և նրանց ռազմականության աքիլեյան գարշապարն էր: Նույն հանգամանքը զերծ էր պահում Հայաստանը նաև պետական ռազմավարական ասպարատի այն ուռնացումից, որ հատուկ էր հելլենիստական պետություններին:

Այսպիսին էր, ընդհանուր գծերով, հին Հայաստանի պետական կարգը, որը դասական, հունահռոմեական ստրկատիրությունից էապես տարբեր՝ արևելյան, հելլենիստական ստրկատիրության ուղիներով ընթացող հայ հասարակության բազմադարյան զարգացման արդյունք էր: Հին պետությունը գնում էր գեպի իր մայրամուտը՝ հին հասարակության հետ միասին. սակայն մինչ այդ, հասարակության ընդերքում տեղի ունեցող ֆեոդալականացման աղղղեցության տակ նա կրեց կարևոր ձևափոխություններ, որոնց կանդրադառնանք իր տեղում:

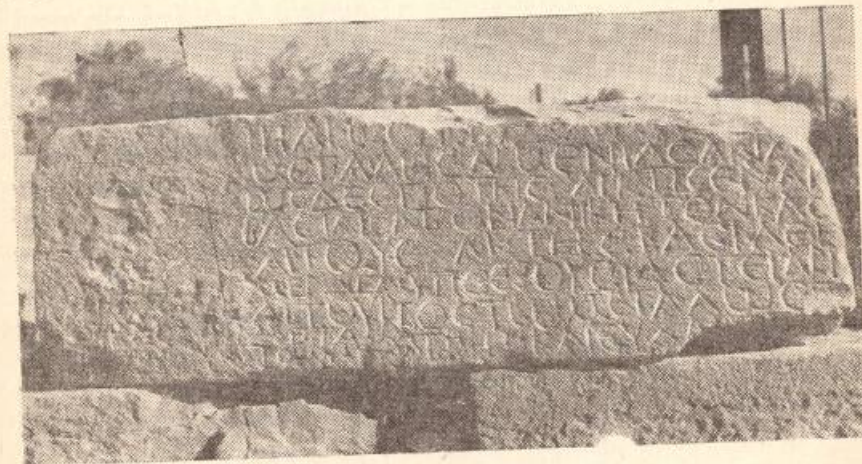
3. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ա. Վաղ հայկական մշակույթը

Վաղ հայկական նյութական ու հոգեոր մշակույթը առաջացել ու ձևավորվել է Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներում բնակվող ցեղերի ու ժողովուրդների մշակույթների հիմքի վրա: Բնականաբար, այստեղ առանձնապես մեծ է բազմահարուստ ուրարտական մշակույթի դերը: Սակայն վերջինիս տարրերը վաղ հայկական մշակույթի մեջ որոնելիս պետք է հաշվի առնել մի կարևոր հանգամանք. սոսկ ռազմաքաղաքական միավորում լինելով, Ուրարտուի կուլտուրան խոր արմատներ չձգեց իր զբաղեցրած հսկայական տարածքի բնակչության մեջ: Նրա մշակույթը կապված մնաց հիմնականում իր պետության ու նրա հիմնադրած քաղաքների, բերդերի ու տաճարների հետ և զգալի չափով օտար էր տեղական բնակչությանը: Ուստի պետության անկման հետևանքով նրա այս հենակետերի ճնշող մասի կործանումը հանգեցրեց նաև ուրարտական մշակույթի ու քաղաքակրթության էական շերտերի կորստյանը: Օրինակ, ուրարտական սեպագիր դպրությունը իր կատարյալ վախճանն ապրեց պետության հետ միասին:

Սակայն այդ քաղաքակրթության ու մշակույթի մասը, այնուամեն-

նայնիվ, պահպանվել ու փոխանցվել է լեռնաշխարհի՝ հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած ցեղերին, երկար դարեր տևած հարևանական շփումների ընթացքում, մասավանդ՝ Ուրարտուի կործանումից հետո, երբ հայկական տարրը ընդգրկեց նաև բուն Բիաինիլին, և ուրարտացիները լուծվեցին նրա մեջ՝ զորեղացնելով այդ տարրը իրենց մարդկային զանգվածով և մշակույթով:

Տրդատ I-ի հունարեն արձանագրությունը (Գառնի)

Այսպես, հնագույն հայ առասպելարանության մի ամբողջ շերտ կապված է հզոր Ասորեստանի դեմ մղվող պայքարի զրվագների հետ: Իհարկե, հայալեզու ցեղերը իրենք էլ բախվել են այդ զինատիչ պետության հետ: Բայց Առաջավոր Ասիայի համար բախտորոշ նշանակություն են ունեցել նաև ուրարտա-ասորեստանյան հուժկու բախումները: Հայկի ու ասսորա-բաբելական աստված Բելի առասպելական պայքարը այդպիսի բախումներն է արտացոլում ու ամփոփում, ուստի և ենթադրելի է, որ ուրարտական միջավայրում ևս գոյություն ունեցած լինի համապատասխան դուցադնավեպ, որը միախառնվել է հայկական առասպելին ու հայացել:

Արամի պատմությունը, ինչպես և Արայի ու Շամիրամի առասպելը ևս պետք է որ այդ նույն բաղադրական շերտին պատկանեն:

Հատկանշական է, որ դպրության բացակայության պատճառով մեղ սոսկ փշրանքների ձևով հասած հայկական հոգևոր մշակույթի սուղ նըմուշներից իսկ հնարավոր է դառնում այսպիսի կամուրջներ ձգել դեպի ուրարտական մշակույթը:

Մեզ հասել են նաև այլ, հաջորդ պատմաշրջանն արտացոլող մի

Բ. Հայկական մշակույթը մ. թ. ա. III— մ. թ. III դդ.

Մ. թ. ա. III— մ. թ. III դդ. մշակույթը իր մի շարք ընդհանուր գծերով թույլ է տալիս պայմանականորեն բնութագրել այն որպես հելլենիստական, տարբերելով զարգացման երկու փուլ՝ բուն հելլենիստական (մ. թ. ա. III—I դդ.) և հոհելլենիստական (մ. թ. I—III դդ.): Այս շրջանի մեզ հայտնի հուշարձանների մեծ մասը Հայաստանում, ինչպես և նրան շրջապատող առաջավորասիական երկրներում, պահպանելով հանդերձ տեղական ուրույն գծերը, կրում է ժամանակին լայն տարածում ստացած հունական («հելլենական») մշակույթի ազդեցության որոշակի կնիքը, որի համար և կոչվում է «հելլենիստական»: Դրանք, սակայն, գերազանցապես տիրող դասակարգին սպասարկող մշակույթի նմուշներ են, իսկ ժողովրդականը հեռու է մնացել այդ գրոշմից:

Դժբախտաբար, մեր գիտելիքները հին Հայաստանի մշակույթի մասին բավական սուղ են, որովհետև IV դարի սկզբում Հայաստանում հաղթանակած քրիստոնեությունը ոչնչացրեց շատ արժեքներ: Պետք է նկատել, որ այս հարցում իրեն զգացնել է տալիս նաև դարաշրջանի նյութական հետքերի հնագիտորեն առաջժամ թույլ ուսումնասիրված լինելու հանգամանքը:

ա. Նյութական մշակույթ

Ինչպես ողջ Առաջավոր Ասիայում, այնպես էլ Հայաստանում հելլենիստական դարաշրջանը եղել է քաղաքների զարգացման շրջան: Հայաստանում այդ ժամանակ ծագել ու զարգացել են տասնյակ նոր քաղաքներ: Իրենց գոյությունն են շարունակել հին, դեռևս ուրարտական հիմքերից աճած քաղաքները, ինչպես, օրինակ, Արմավիրը և Վանը: Քաղաքաշինության տեղական հնամենի ավանդույթները՝ բեղմնավորված հելլենիստական քաղաքաշինության առաջատար սկզբունքներով, խոշոր արդյունք են տվել: Օտար պատմիչները՝ Ստրաբոնը, Պլուտարքոսը, Ապիանոսը, հիացմունքով են խոսում Հայաստանի մայրաքաղաքների՝ Տիգրանակերտի և Արտաշատի մասին: Պլուտարքոսը նշում է, որ Արտաշատի կառուցումից առաջ արքայի պատվերով կազմվել է նրա հատակագիծը, կապակցվել տեղանքի հետ ու նոր միայն իրականացվել: ստեղծվել է հայկական թագավորանիստ քաղաք, որը հոռմեացիներն անվանում էին «հայկական Կարթագեն»: Վերջին տարիներին իրականացվող պեղումները հաստատում և լրացնում են այդ տվյալները: Ուրվագծվում է խոշոր մայրաքաղաքի նկարագիրը, իր հզոր պաշտպանական կառույցներով, ինք հարևան բլուրներ ընդգրկող համակարգով:

Հայտնաբերված բազմաթիվ իրերը՝ արձաններ, զենք ու զրահ, աշխատանքային գործիքներ, ոսկերչական արվեստի շինվածքներ և այլն, հատուկ պատկերացում են տալիս հին Հայաստանի քաղաքային բնակչության կյանքի մասին:

Վառ գույներով են նկարագրում անտիկ և հայ պատմիչները Տիգրանակերտի պարիսպների հզորությունը, շքեղ հասարակական շենքերն ու պալատները, թատրոնը, պարիսպներից դուրս գտնված թագավորական պարտեզը: Պահպանված նյութական մնացորդները և զրավոր տեղեկությունները վկայում են նաև այլ մայրաքաղաքների՝ Երվանդաշատի, Վաղարշապատի և մյուսների իսկական քաղաքային նկարագրի մասին:

Հին հայկական ամրոցների վերաբերյալ մեզ պատկերացում է տալիս հատկապես Գառնիի ամրոցը, հայոց թագավորների ամառային նրսիս տալայրը, իր պարիսպներով, պալատով, տաճարով և հասարակական շինություններով: Ամրոցի պարիսպները կառուցված են յուրաքանչյուր մի քանի տոննա կշռող սրբատաշ բազալտե վեմերից, որոնք հորիզոնական ուղղությամբ միացված են իրար կապարով ամրացված երրիզոնական ուղղությամբ միացված են իրար կապարով ամրացված երկաթե զամբրով: Շաղախ չի օգտագործվել: Պարիսպների հաստությունը կազմում է մեծերից ավելի է, բարձրությունը եղել է տասը մետրից ոչ պակաս: Պարիսպներն ունեցել են քառակուսի հատակագիծ ունեցող հուժկու աշտարակներ, որոնց հեռավորությունը մեկը մյուսից տարբեր է պարսպի զանազան հատվածներում: Այնտեղ, ուր պարիսպը նայում է հարթ տարածությանը, աշտարակները խիտ են դասավորված, ավելի դժվարամատույց հատվածներում՝ նոսր, իսկ ամրոցի՝ Ազատ գետի խորունկ կիրճի վրա կախված եղբերը ընդհանրապես հարկ չի եղել պարսպապատելու: Պարսպի վրա նշմարելի են մի քանի շինարարական շերտեր, որոնք առանձնանում են կառուցման տեխնիկայով: Ամենավաղը մ. թ. ա. III դարին է վերաբերում, երբ հիմնադրվել է բուն ամրոցը: Իսկ ամրոցի ներսում գտնված ուրարտական սեպագիր արձանագրությունը՝ էլ ավելի հին մի «վիշապի» վրա փորագրված, ինչպես նաև հնազանդության բազմաթիվ այլ նյութեր վկայում են, որ հնագույն ժամանակներից արդեն այստեղ բնակավայր է եղել: Մեզ հասած պարսպի հիմնական մասը պատկանում է մ. թ. I դարին՝ Տրդատ Առաջինի ժամանակաշրջանին. այդ մասին հաղորդում է վեմերից մեկի վրա պահպանված հունարեն արձանագրությունը:

Ամրոցի ներսում պեղված շինություններից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում պալատական շենքը, որն, ըստ երևույթին, ժամանակին ներքին ու արտաքին շքեղ հարդարանք է ունեցել: Պահպանված մնացորդների հիման վրա վերականգնվում է հատակագիծ մի մասը:

Պալատից ոչ հեռու տեղադրված է բաղնիքը, որը պատկանում է III դարի վերջերին և կրում է այդ շրջանի հոռմեական բաղնիքների

կերներ, վերևում ձգվող առեղծվածային հունարեն արձանագրությամբ՝ «աշխատեցինք, ոչինչ չստանալով»։ Կենտրոնական քառակուսու շուրջը և խճանկարի եզրերի երկարությամբ պատկերված են զանազան աստվածություններ՝ համապատասխան հունարեն մակագրություններով, և ձկներ։ Խճանկարը պատրաստված է տեղական քարերի 15 տեսակներից։ Այն սերտ աղեքսներ է դրսևորում III—IV դարերի ետհելլենիստական ու հոմեոնական համապատասխան արվեստանմուշների հետ, բայց ունի և տեղական գծեր։

Հին հայկական կերպարվեստի մասին պատկերացում են տալիս նաև կիրառական արվեստների մեզ հասած առարկաները։ Դրանցից առաջին հերթին հիշատակելի են հին հայկական բազմաթիվ դրամները։ Սրանց վրա թագավորների, մասնավորապես Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի պատկերները դիմանկարային են, արտահայտիչ, ցույց են տալիս յուրաքանչյուրի անձին բնորոշ գծերը։

Արտաշատում և այլ բնակավայրերում հայտնաբերված են հարյուրի չափ կավե (տերակոտ) բարձրարվեստ արձանիկներ՝ ձիավորների, մոր ու մանկան, երաժիշտ-երաժշտուհիների և այլն, որոնք ևս հավանաբար պաշտամունքային դեր են ունեցել։

Փորագիր ակների և կնիքների մեզ հասած մի քանի նմուշները՝ մարդկանց, կենդանիների, թռչունների պատկերներով՝ վկայում են հին Հայաստանում նաև արվեստի այդ ճյուղի գոյության և մակարդակի մասին։

Ոսկերչական արվեստի զարգացման աստիճանի մասին համանման վկայություններ տալիս են մեզ հասած ոսկյա և արծաթյա զարդերը՝ ականջօղեր՝ Գառնիի պեղումներից, մեղալիոններ՝ Արմավիրից ու Կամոյից, հեռավոր Կուբանում հայտնաբերված Բակուր թագավորի անունը կրող քանդակազարդ արծաթե թասը և այլն։

Վերջապես, հարկ է հիշատակել Գառնիի, Արտաշատի պեղումներից և այլուր հայտնաբերված բարձրարվեստ ապակեղենը՝ տարբեր մեծությամբ, գույնի ու տեսակի գեղեցիկ ապակյա սրվակները՝ սլացիկ ու վերջավորված ձևերով և նրբին զարդերով։ Սրանց մի մասը օտար ծագում ունի, հատկապես ներմուծված է Ասորիքի բազալներից, մյուս մասը, սակայն, տեղական արտադրանք է։

Պահպանվել են խեցեգործության բազմաթիվ ու բազմատեսակ նմուշներ, որոնք ցույց են տալիս, որ համընդհանուր տարածում և կարեւոր տնտեսական նշանակություն ունեցած այս արհեստը իր պատշաճ տեղն է գրավել հին Հայաստանում։ Կան մետաղագործության, փայտամշակման արտադրանքի նմուշներ։ Սակայն ընդհանուր առմամբ նյութական մշակույթի մեզ հայտնի մնացորդները քիչ են։ Պահպանված զրավոր հարուստ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ այն, ինչ մենք

առաջում ունենք մեր ձեռքի տակ, ժամանակին գոյություն ունեցած գեղարվեստի և արհեստագործության արտադրանքի սոսկ շնչին փշրանքներն են։

բ. Հոգևոր մշակույթ

Նախաքրիստոնեական հայկական հոգևոր մշակույթի մասին մեզ հասած տեղեկությունները ևս սակավ են և, պահպանված լինելով գերազանցապես վաղ միջնադարյան հայ քրիստոնյա հեղինակների մոտ, հաճախ աղճատ ու անհարազատ ձևով են ներկայացնում դարեր առաջ գոյություն ունեցած և քրիստոնեական մտայնությանը խորթ երևույթները։ Այսուհանդերձ, եղածի հիման վրա հնարավոր է դառնում ընդհանուր պատկերացում կազմել հին հայկական կրոնի, ժողովրդական բանահյուսության և հոգևոր մշակույթի այլ մարդերի մասին։

Հայկական աստվածների հնագույն պանթեոնը որոշ էական ձևափոխություններ է կրել՝ իրանական տարրի հետ սերտ շփման հետևանքով։ Պանթեոնի գլուխ է կանգնել Արամազդը՝ աստվածների հայրը։ Նրան իրենց նշանակությամբ հաջորդել են մի շարք աստվածներ, որոնցից կարևորագույններն էին Վահագնը՝ ռազմի՝ կայծակի ու որոտի վիշապասպան աստվածը և Անահիտ դիցուհին։ Անահիտը առանձնապես մեծ համարում է ունեցել Հայաստանում, որպես երկրի հովանավոր դիցուհի։ Ստրաբոնը հայտնում է, թե «հայերը արտակարգ եռանդով են պաշտում Անահիտին, որի պատվին տաճարներ են կառուցված, բազմաթիվ տեղերում և մանավանդ Եկեղիքում» (ի դեպ, Եկեղյաց գավառը, և՛ հայ, և՛ անտիկ մատենագիրները անվանում են Անահիտի անունով՝ «Անահտական գավառ», «Անահիտի երկիր»)։ Ազաթանգեղոսի մոտ Անահիտը անվանված է «փառք ազգի մերոյ և կեցուցիչ», «մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան»։ Միհրը և Տիրը տարբեր ժամանակներ եղել են արևի աստվածներ, վերջինս՝ նաև իմաստության ու դպրության աստված։ Աստվածություններից հայտնի էին նաև Նանեն և Աստղիկը՝ սիրո դիցուհին։

Եթե իրենց անուններով հին հայկական աստվածները հաճախ նման են իրանական աստվածներին, ապա հին հայկական հեթանոսական կրոնի բուն էությունը միանգամայն տարբեր է իրանական զրադաշտից։ Այստեղ իսպառ բացակայում է իրանական կրոնի ամենաբնորոշ սկզբունքը՝ նրա երկվական բնույթը (դուալիզմը), որը ներկայացված է Ահուրա-Մազդայի և Ահրիմանի՝ բարու և չարի մարմնավորումների մշտնջենական պայքարով։

Անահիտ դիցուհու արձանի գլուխը

Հայկական հեթանոսական դիցաբանության մասին մենք ստիպված ենք դատել հիմնականում այն հատուկ նյութական արձանների հիման վրա, որ թողել են մեզ Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին և այլ քրիստոնյա մատենագիրները: Խորենացին պատմում է շորս տարբեր Արամազդների պաշտամունքի մասին, հանգամանք, որ հուշում է, թե յուրաքանչյուրի հետ կապված պիտի լինեն որոշակի առասպել: Վահագնի շուրջ հյուսված առասպելներից պատմահայրը բառացի պահպանել է սքանչելի մի հատված, որի մեջ նկարագրվում է աստծու ծնունդը.

«Երկնէր երկին,
Երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի.

Երկն ի ծովուն ունէր և գլաւմբիկն եղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծովս ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եվ ի բոցոյն վազէր խաւառաշ պատանեկիկ:

Նա հուր հեռ ունէր.

Ապա թէ

Բոց ունէր մորուս.

Եվ աշկունքն էին արեգակունք»:

(«Երկնում էր երկինքը, երկնում էր երկիրը, երկնում էր և ծիրանի ծովը, երկունքը բռնել էր ծովում նաև կարմրիկ եղեգնիկին: Եղեգնի փողով ծովս էր ելնում, եղեգնի փողով բոց էր ելնում, և բոցից դուրս էր վազում մի խաւառաշ պատանեկիկ: Նա հուր մազեր ուներ, բոց մորուր ուներ, և աչքերն արեգակներ էին»):

Պատմիչն ավելացնում է, որ առասպելում սրան հաջորդում էր Վահագնի սխրանքների նկարագրությունը, թե ինչպես նա կռվել է վիշապների հետ ու հաղթել նրանց և այլն: Վահագնի հետ են կապվել Միր Կա-

թինի առաջացումը: Վահագնի ամուսինն էր Աստղիկ դիցուհին, որի մեհյաններից մեկը կոչվել է «Վահագնի սենյակ»: Իսկ Աստղիկի՝ սիրո աստվածուհու մասին պատմվել է, որ լողանքի պահին նա գետի վրա մշուշ է առաջացրել, որպեսզի շրջակայքում դարանակալած կտրիճները շտեմենն իր մերկությունը:

Հետաքրքրական է, որ նոր պանթեոնի առաջացմամբ հնագույն հայկական աստվածները՝ Հայկը, Արա Գեղեցիկը, Տորքը, ոչ թե տեղ են գտնում նոր աստվածների կողքին, այլ մարդայնացվում են, սկսում են համարվել պատմական անձնավորություններ, հերոսներ: Հայկը և Արան՝ հայոց երբեմնի նահապետներ, իսկ Տորքը՝ իշխանական մի տոհմի նախնի: Նոր աստվածներից Վահագնը, ընդհակառակը, սկզբում պատկերացվել է որպես մարդկային էակ, իսկ հետագայում աստվածացվել է: Այսպիսի մտայնությունը շատ բնորոշ է հելլենիստական դարաշրջանի ուսուցիչական գրքերի համար:

Հելլենիստական դարաշրջանն ընդհանրապես որոշ դրոշմ է դրել հայկական պանթեոնի վրա: Ինչպես այդ տեղի է ունեցել Արեւելքի՝ Հայաստանին հարեան այլ երկրներում, հայկական պանթեոնի աստվածները ևս համադրվել ու նույնացվել են հունական՝ իրենց հատկություններով նրանց հարող, աստվածների հետ: Այսպես, Արամազդը նույնացվել է Զևսի հետ, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Անահիտը՝ Աթենասի, Տիրը և Միհրը՝ Ապոլոնի կամ Հելիոսի, Աստղիկը՝ Ափրոդիտի հետ և այլն: Պանթեոնի այս հելլենականացումը թեև տիրող դասակարգի՝ դեպի հելլենական մշակույթն ու հունարեն լեզուն ունեցած հակման հետևանք է եղել, բայց որոշակի հետքեր է թողել Հայաստանում, որոնք ձգվում են մինչև V դար: Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի և Խորենացու երկերում հանդիպում ենք հայ հեթանոսական աստվածների նաև հունական անունների հիշատակմանը:

Հին Հայաստանի կրոնի մեջ իր տեղն է գտել թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, և որպես սրա բաղադրատարր՝ իշխող թագավորի աստվածացումն ու նույնացումը որեւէ աստծու հետ: Այս երեւույթն իր արտացոլումն է գտել նաև հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Այսպես, Խորենացու հաղորդած Տիգրանի և վիշապ Աժդաթյան մեջ: Այսպես, Խորենացու հաղորդած Տիգրանի և վիշապ Աժդաթյան մեջ (և պատմական անցքերի հիշողությունների պարուրված) առասպելի մեջ Տիգրանը որոշակիորեն հանդես է գալիս վիշապասպան Վահագնի դերում: Արտավազդի՝ վիհում կալանավորվելու և աշխարհին վերջ տալու նրա ձգտման մասին առասպելը Միհր աստծու շուրջը հյուսված առասպելի մի տարբերակն է:

Բացի դիցաբանական առասպելներից, հին Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել նաև վիպական դրույցները, որոնք հյուսվել են պատմական այս կամ այն երևելի անձնավորության՝ Երվանդ թագավորի,

Արտաշեսի, Տիգրանի, Տրդատի, Սանատրուկի և ուրիշների շուրջ: Սրանցից ևս խորենացին մի շարք գունեղ նմուշներ է պահպանել: Այստեղ հիշենք այն զրույցները, որոնցից խորենացին բառացի հատվածներ է մեջ բերում: Դրանք հիմնականում վերաբերում են Տրդատ Առաջինին, որը վիպասանքում հանդես է գալիս Արտաշես անվան տակ:

Ալանների ներխուժմանը հաղթաբար դիմադրելիս, Արտաշեսը զերի է վերցնում նրանց արքայազնին: Սրա քույրը՝ Սաթենիկը, ելնում է Կուր գետի ափը և ձայնում մյուս ափին գտնվող Արտաշեսին.

«Քեզ եմ ասում, ֆաջ այր Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ականների ֆաջ ազգին,
Եկ համաձայնվիր իմ՝ ականների գեղաշյա դստեր, խոսքերին
Եվ տուր այդ պատանուն:
Որովհետև օրենք չէ, որ քեզի համար դուրսագումները
Այլ դուրսագումների ժառանգների կյանքին վերջ տան,
Կամ ծառա դարձնելով, ստրուկների կարգում պահեն.
Եվ երկու ֆաջ ազգերի միջև
Հավիտենական բշտամուրյուն հաստատեն»:

Արտաշեսը հավանում է արքայադստերը, խնամախոսներ է ուղարկում հոր մոտ, բայց ալանների արքան մերժում է.

«Եվ որտեղի՞ց ֆաջ Արտաշեսը պիտի տա
Հազար հազարներ և բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կույսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Այնժամ.

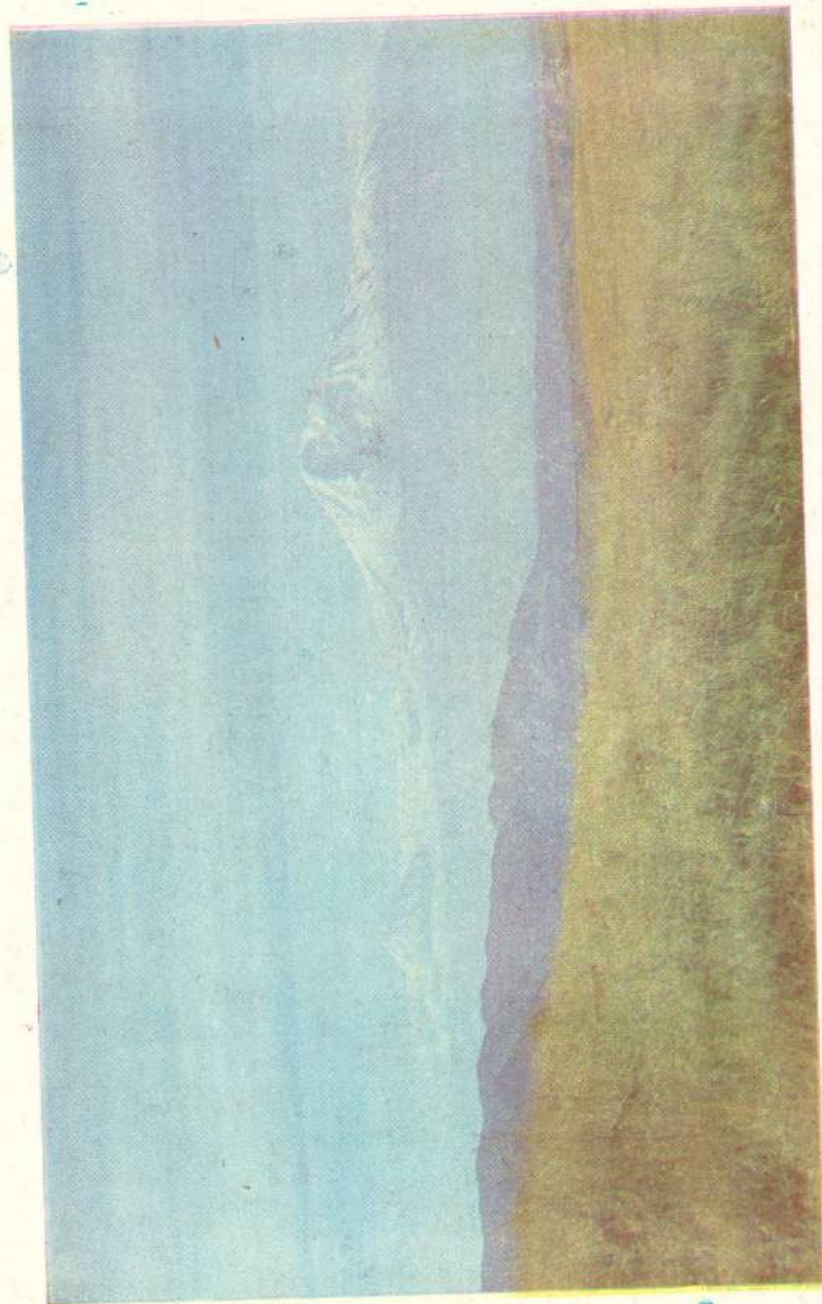
«Հեծավ արի Արտաշես արքան իր գեղեցիկ սև ձին,
Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,
Եվ անցնելով գետը իբրև սրաթև արծիվ,
Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,
Գցեց մեջքը ալանաց օրիորդի,
Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
Արագորեն իր բանակը հասցնելով»:

Արտաշեսն ու Սաթենիկը ամուսնանում են.

«Ոսկե անձրև էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Մաթենիկի հարսնության ժամանակ»:

Բայց ամուսնությունը երջանիկ չի լինում, թագուհին սիրահարվում է վիշապ Արգավանին: Սրանից ոգևորված.

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
Եվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դանդիկում»:

Մաթիս Լեոլ

Զվարթնոցի ավերակները

Զայրացած Արտաշեսը հրամայում է ջնջել Արգավանի տոհմը:

Հատվածներ են պահպանվել և Արտավազդի առասպելից: Արտաշեսի մահվան պահին շատերը ինքնասպան էին լինում: Արքայազն Արտավազդը տրտնջում է.

«Երբ դու գնացիր,
Ու ամբողջ երկիրը ֆեզ հետ տարար,
Ես այս ավերակների վրա
Ո՞ւմ քաղավորեմ»:

Արտաշեսն անիծում է որդուն.

«Թե դու ձի հեծնես, որսի գնաս
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաջֆեղ ֆեզ բռնեն տանեն
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Այնտեղ մնաս և լույս չտեսնես»:

Անեծքը կատարվում է, և Արտավազդը շղթավում է ստորերկրյա քարայրում:

Հիրավի, բանաստեղծական զոհարներ է պահպանել Խորենացին, որոնք վկայում են հին Հայաստանում անգիր խոսքի բարձր կուլտուրայի մասին:

Հայ դպրության բացակայության պայմաններում հին Հայաստանում գրավոր լեզուներ են եղել ժամանակի միջազգային լեզուները՝ հունարեն և արամեերենը: Հունարեն լեզվով մեզ հասել են թեև փոքրաթիվ, բայց տարբեր բնույթի ու բովանդակության վիժական արձանագրություններ, որոնք վկայում են, որ այդ լեզուն կիրառվել է կյանքի մի շարք բնագավառներում:

Հնագույն հունարեն արձանագրությունները գտնված են Արմավիրում: Դրանք փորագրվել են մ. թ. ա. III—II դարերի սահմանագծում: Երկու մեծ քարերի վրա գրված յոթ արձանագրությունների մեջ հանդիպում ենք թագավորական մի նամակի, որ գրել է արմավիրցիների «թագավոր» («բասիլևս»՝ հավանաբար տաճարային համայնքի ղեկավար) Միթրասը Երվանդ թագավորին: Այստեղ կան նաև զրական տեքստեր, որոնցից մեկի մեջ հիշատակված է մ. թ. ա. VII դարի հույն հռչակավոր բանաստեղծ Հեսիոդոսը, իսկ մյուսը քաղված է ինչ-որ գեղարվեստական երկից: Սրանք ցույց են տալիս, որ արդեն այդ հին շրջանում Հայաստանում հետաքրքրություն կար հունական մշակույթի հանդեպ, և որ հունարենին տիրապետողները փոքր թիվ չէին կազմում:

Գառնիում գտնված հունարեն արձանագրությունը թվագրված է մ. թ. 77 թվականով և պատմում է Տրդատ Առաջինի շինարարական գործունեության մասին: III դարում է գրվել Ապարանի հունարեն արձանագրությունը, որով թագավորը (Տրդատ II-ը) հողեր է նվիրաբերում

Գնթունի տոհմին: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Տիգրանակերտի ավերակներում գտնված հունարեն ծավալուն արձանագրությունը, որը հայոց թագավորի (հավանաբար՝ Տրդատ Մեծի) հրովարտակն է Տիգրանակերտ քաղաքին: Կան և այլ հունարեն արձանագրություններ՝ տապանաքարերի վրա:

Հայաստանում առայժմ գտնված արամեերեն վիճադիր արձանագրությունները, բացի մեկից, պատկանում են Արտաշես Առաջինի ժամանակին և հիշատակում են նրա անունը: Սրանք բոլորը գրված են հուդաբաժան այն սահմանաքարերի վրա, որոնց մասին վերը արդեն խոսվել է Արտաշեսի իրականացրած հուդաբաժանումների կապակցությամբ: Գտնվում գտնված արամեերեն արձանագրությունը պատկանում է մ. թ. II—III դարերի եզրին. այստեղ հիշատակված է հայոց Վաղարշ II թագավորը:

Այս օտարալեզու, բայց հայկական արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ հայ դպրության բացակայության պայմաններում արքունիքը իր վարչական գործերը վարելիս օգտագործում էր հիշյալ լեզուները: Հավանաբար, բոլոր պաշտոնական գրությունների մագաղաթյա պատճենները պահվում էին արքունի դիվանում:

Որոշ տվյալներ կան հին Հայաստանում պատմագրության գոյության մասին: Այն զարգանում էր արքունիքում և հեթանոսական մեհյաններում: Վաղ ժամանակներից սկսած արքունիքը մշակութային կենտրոն է եղել: Տիգրան II-ի արքունիքում ապրել են երկու կարկառուն հույն մտավորականներ՝ Ամփիկրատես Աթենացին և Մետրոդորոս Սկեփսացին՝ «Հռոմեաության» մականվամբ: Վերջինս, բացի մի շարք այլ գործերից, գրել է նաև Տիգրան II-ի պատմությունը, որը մեզ, ցավոք, չի հասել: Հաջորդ պատմագիրը և գրողը արդեն հայազգի է եղել՝ Արտավազդ II թագավորը՝ իր ժամանակի ուսյալ մարդկանցից մեկը: Պուտարքոսի հաղորդման համաձայն նա գրել է ճառեր, ողբերգություններ և պատմական երկեր, որոնք ընթերցվում էին դեռ մ. թ. I—II դարերում, բայց մեզ չեն հասել: Արշակունիների օրոք արքունի պատմագրությունը շարունակվել է. նրա ներկայացուցիչներից մեզ հայտնի է Մար-Աբաս Մծուրնացին, որի մատյանից հետագայում մեծապես օգտվել է Մովսես Խորենացին:

Մեհենական պատմագրության ներկայացուցիչ է մ. թ. I դարում ապրած Օղյումպ (Օլիմպիոս) պատմիչը, Արամազդ աստծու՝ Դարանազյաց Անիի հռչակավոր տաճարի քուրմը: Գրել է Արտաշես Առաջինի մանրամասն պատմությունը, օգտվելով թե՛ ժողովրդական բանահյուսության տվյալներից և թե՛ գրավոր աղբյուրներից: Օղյումպի մատյանը ևս կարևոր աղբյուր է ծառայել Խորենացուն: Նրա գործը մ. թ. III դարում շարունակել է ասորի հայտնի մատենագիր և բանաստեղծ Բարդաժանը:

Պետք է կարծել, որ ինչպես հին արևելյան, այնպես էլ հայկական հեթանոսական տաճարներում, բացի պատմագրությունից, զբաղված են եղել նաև տոմարագիտությամբ, մաթեմատիկայով, բժշկությամբ և այլն: Սրանց մասին, սակայն, առայժմ տեղեկությունները պակասում են:

Քիչ գիտենք նաև հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթի այնպիսի կողմերի մասին, ինչպիսիք են երաժշտությունն ու պարը: Մատենագիրների առանձին ականակներից հնարավոր չէ ամբողջական պատկերացում կազմել, բայց կարելի է եզրակացնել, որ մշակույթի այդ բնագավառները իրենց պատշաճ տեղն ունեին և որոշակի մակարդակի վրա էին գտնվում:

Համեմատաբար շատ են մեզ հասած տեղեկությունները Հայաստանում հելլենիստական թատրոնի գոյության մասին: Հայտնի է, որ Տիգրան II-ը Տիգրանակերտում թատրոն էր կառուցել և այնտեղ ներկայացումներ տալու համար Հայաստան էր հրավիրել հույն անվանի դերասանների: Հելլենիստական թատրոնը եղել է մասսայական հանդիսատեսի թատրոն: Թատերական շենքերը՝ ամֆիթատրոնները, մեծ են եղել:

Տիգրանակերտի թատրոնը երկար կյանք չի ունեցել, բայց Տիգրանի գործը այդ ասպարեզում շարունակել է Արտավազդ II-ը: Նույն Պուտարքոսի հաղորդումից հայտնի է (ինչպես արդեն ասվել է IV գլխում), որ Արտաշատի արքունի պալատում ներկայացումներ են տրվել, դարձյալ՝ հույն դերասանների կատարմամբ: Հայտնի է այդ դերասաններից մեկի անունը՝ Յասոն Թրալլացի, և բեմադրված ողբերգությունը՝ Նվրիպիդեսի «Բաբոսուհիները»: Միանգամայն հավանական է, որ Արտաշատում ևս, Տիգրանակերտի նման, գոյություն է ունեցել քաղաքային թատրոն, մանավանդ որ Արտավազդը ևս ողբերգություններ է հեղինակել: Դրանք, բնականաբար, առաջին հերթին պետք է բեմադրվեին Արտաշատում:

Անշուշտ, բացի այս հունալեզու հելլենիստական թատրոնից, Հայաստանում, երկրի պատմության նախորդ շրջաններում ստեղծվել էին պաշտամունքային-թատերական տիպի խաղեր ու ներկայացումների ձևեր, որոնք և՛ ինքնուրույն կիրառում պետք է ունենային, և՛ ներառվեին հելլենիստական թատրոնի մեջ, դուրացնելով սրա մուտքը Հայաստան և իրենց ազդեցությունը գործելով նրա զարգացման ընթացքի վրա:

Հին Հայաստանի մշակույթը, այսպիսով, իր մի շարք ասպարեզներում հասել է բարձր մակարդակի, ստեղծելով ինչպես ուրույն, այնպես էլ հելլենիստական տիպի բազմաթիվ արժեքներ. նա հանդիսացել է այն հիմքը, որի վրա հաջորդ դարաշրջանում պետք է զարգանար հայկական միջնադարյան ազգային հարուստ մշակույթը:

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄԸ

1. ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ՍԿՋԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄԸ

Մ. Թ. III—IV դարերը խոշորագույն հասարակական տեղաշարժերի ժամանակաշրջան էին համաշխարհային պատմության մեջ: Առաջավոր Ասիայի ու միջերկրածովյան երկրները հին ստրկատիրական հասարակարգից անցում էին կատարում դեպի նոր՝ ավելի առաջավոր ֆեոդալական հասարակարգը:

Հայաստանը բացառություն չէր կազմում դեպի ֆեոդալիզմ զնացող երկրների մեջ և նույնիսկ ընթանում էր նրանց առաջին շարքերում. ֆեոդալականացման պրոցեսները այստեղ ավելի վաղ են սկսվում և առավել արագ ընթանում, քան այն հասարակություններում, որտեղ խոր արմատներ ձգած դասական ստրկատիրական հասարակարգը մեծ դժվարությամբ էր տեղի տալիս:

Նոր դարաշրջանի մուտքը նշանավորվում է երկու դասակարգերի առաջացմամբ՝ ֆեոդալ-հողատերերի և ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիության: Շահագործվող այս նոր դասակարգի առաջացումը երկու հանդիպակաց սոցիալ-տնտեսական պրոցեսների հետևանք է: Ազատ գյուղական համայնականները կամ շինականները, զեղ-ջուկները, որոնց պարտականությունն էր սոսկ հարկեր տալ պետությանը և պարհակներ կատարել, այժմ ընկնում են լրացուցիչ շահագործման տակ՝ իրենց հողերին տիրացած ֆեոդալներին սկսում են վճարել արդյունքի մի մասը և կատարել նրանց համար պարտադիր աշխատանքներ՝ հողի օգտագործման իրավունքի դիմաց: Շահագործման այս սաստկացումը տարբեր ձևեր էր ընդունում՝ որոշ դեպքերում հասցնելով ընդհուպ մինչև շինականության ամրակցումը հողին, մինչև ճորտություն:

Մյուս կողմից փոխվում է և մասնատիրական տնտեսությունների՝ ազարակ-դաստակերտների մշակների շահագործման բնույթը: Ստրկական տիպի շահագործումը, իրեն հատուկ ցածր արտադրողականությամբ,

արդեն չի բավարարում նոր պայմաններին: Մշակները պայքարի դնով և հասարակական զարգացման օրինաչափություններին համընթաց հետը հետևելով ձեռք են բերում որոշ ինքնուրույնություն ու իրավունքներ, որոնք տանում են դեպի նրանց հավասարեցումը շինականներին: Դասատակերտ-ազարակները աստիճանաբար ավելի են նմանվում գյուղերի:

Ֆեոդալական շահագործող դասակարգը ևս իր արմատներն ունի նախորդ հասարակության ընդերքում: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում պետության տարածքի մեծ մասը զբաղեցնում էին արքունի հողերը: Հետագայում արքունի հողային ֆոնդը սկսում է քայքայվել: Վարչական ստորաբաժանումների վրա կարգված արքունի կառավարիչները՝ ստրատեգոսները կամ նախարարները, հետզհետե հորից որդի ժառանգական են դարձնում իրենց պաշտոնները, որով նրանց իրավունքները համապատասխան երկրամասերի վրա աստիճանաբար վերածվում են ֆեոդալական սեփականության իրավունքի, իսկ իրենք՝ նախարարները՝ իսկական ֆեոդալ-իշխանների: IV դարում այս պրոցեսները շատ էին առաջադիմել, ուրեմն նրանց սկզբնավորումն ու զարգացումը պետք է վերագրել նախորդ II—III դարերին: Պետության տարածքի մեծ մասն արդեն պատկանում էր մի քանի տասնյակ նախարարական տոհմերի և եկեղեցուն, որը նույնպես մի խոշորագույն ֆեոդալ էր:

Երկրի կյանքի այլևայլ բնագավառները ղեկավարող արքունի գործակալությունները ևս դառնում են այս կամ այն հզոր նախարարական տոհմի ժառանգական մենաշնորհ: Այսպես, սպարապետությունը վերապահվում է Մամիկոնյան տոհմին, հազարապետությունը՝ Գնունյաններին և Ամատունյաններին, թագադիր ասպետությունը՝ Բագրատունյաններին, մաղխազությունը՝ Խորխոռունյաններին և այլն, ըստ որում այդ տոհմերը հաճախ անվանվում են ըստ իրենց սեփականած պաշտոնի՝ «Ասպետունի», «Մաղխազունի», «Մարդպետական» և այլն:

Նախարարական տոհմերը գրանցվում են հատուկ պաշտոնական վավերագրում՝ «Գահնամակում» որոշակի կարգով, ըստ իրենց կարողության ու նշանակության: Առաջին շուրջ մեկ տասնյակ նախարարությունները համարվում են ավագ, մյուսները՝ կրտսեր, այդ հերթականությամբ էլ բազմում են արքունիքում: Մրցություն ու պայքար է ծավալվում ավելի բարձր գահի համար:

Ստեղծված ֆեոդալական իշխանությունները՝ նախարարությունները, զարգացման ընթացքում զնալով ավելի են նմանվում առանձին պետական միավորների: Իր տիրույթների տարածքում, իր «աշխարհում» ֆեոդալը, որ սովորաբար տանուտեր կամ պարզապես տեր էր կոչվում, ուներ թագավորի իշխանությունը հիշեցնող անսահմանափակ իշխանություն՝ և՛ վարչական, և՛ ռազմական, և՛ դատական: Ուներ իր ստորադրյալ վասուլ-հողատերերը, մասամբ՝ իր ազգականներից և մասամբ՝

այլ տոհմերից, որոնցից ավագները իր նման կոչվում էին իշխան ու նախարար, իսկ կրտսերները՝ սեպուհ և ազատ: Նրա ռազմական ուժերը, ըստ կարողության, հասնում էին հարյուր զինվորից մինչև բյուրի (տասը հազարի), և ֆեոդալներն ալդայես էլ անվանվում էին՝ «հարյուրավորներ», «հազարավորներ» և կամ «բյուրավորներ»: Այս դորքը պատերազմի էր ելնում իր իշխանի հրամանատարությամբ և նրա զորշի ներքո:

Մեծ Հայքի արքան ու նրա գլխավորած կենտրոնական իշխանությունն, այսպիսով, այժմ գործ ուներ ոչ թե ռազմատրևատիրական ավագանու՝ արքայից մեծապես կախված ու նրան հյու-հպատակ ներկայացուցիչների հետ, այլ՝ ինքնիշխան նախարարների, որոնք կենտրոնական ալդ իշխանության գոյությունը շատ էլ անհրաժեշտ ու ցանկալի չէին համարում, գտնելով, որ իրենք էլ ի վիճակի են իրականացնել նրա ֆունկցիաները: Այսպիսի մտայնությունն անընդհատ ապստամբություններ և նույնիսկ արյունահեղ պատերազմներ էր ծնում նախարարությունների և կենտրոնական իշխանության միջև: Սակայն Հայաստանը այն պետություններից չէր, ուր նման պայքարը մնար որպես երկրի զուտ ներքին գործ: Պարսկասեր և բյուզանդասեր նախարարությունները չէին վարանում դիմելու համապատասխան երկրի ռազմական օգնությանը իրենց թշնամու դեմ: Հատկապես վտանգավոր էին պարսկասեր թևի նախարարությունների գործողությունները, քանի որ Պարսկաստանի քաղաքականությունն այդ դարաշրջանում նպատակ ուներ քայքայել հայկական կենտրոնացված պետությունը, մինչդեռ Հռոմը ինչ-որ չափով շահագործված էր այդ պետության պահպանմամբ, որպես պատվարի՝ իր գլխավոր ախոյան Պարսկաստանի դեմ:

Հայոց թագավորների իշխանության ներքին նեցուկ էին մնում այն մի շարք նախարարությունները, որոնց համար այս կամ այն պատճառով անջատողական քաղաքականությունը ձեռնառու չէր, ապա և՛ քաղաքները, որոնք խորթ էին մնում հասարակությանը համակած ֆեոդալականացմանը, և արքունի բանակը, որը թեև չուներ նախկին տեսակարար կշիռը, բայց, այնուամենայնիվ, դեռ պահպանում էր իր գերակշռող դիրքը նախարարական զորքերի նկատմամբ:

Հենվելով ահա այս ուժերի վրա, Արշակունիները մերթ սիրաշահման (հողային նվիրատվություններ, պաշտոնների շնորհում), մերթ ահարեկման (նախարարական հողերի բռնագրավում, տոհմերի պատժում, ընդհուպ մինչև ֆիզիկական բնաջնջումը) միջոցներով ջանում էին սանձահարել պառակտիչ, կենտրոնախույս տարրերը, ապահովել միասնական կենտրոնացված պետության գոյությունը: Եվ այդ նրանց բավական երկար ժամանակ հաջողվում էր, շնորհիվ մասնավանդ ևս մեկ գործոնի՝ ժողովրդի լայն օժանդակությանը այն օրհասական պահերին, երբ

կենտրոնական իշխանությունը հանդես էր գալիս որպես օտար բռնակալությունից երկրի պաշտպանության կազմակերպիչ:

Այս բոլորով հանդերձ, սակայն, Արշակունյաց պետությունը խոր ճգնաժամի մեջ էր, և հին հայկական պետականությունը իր գոյության եզրափակիչ փուլն էր ապրում: Լինելով նախորդ հասարակության ծրնունդ, այն ինչ-որ չափով հարմարվում էր նոր հասարակության պայմաններին, կրում որոշ ձևափոխություններ, բայց այդ ուղին անվերջ շարունակվել չէր կարող. հակասությունները սրվում էին և հայկական ինքնուրույն պետությունը, տեղի տալով Հռոմի և Պարսկաստանի քայքայիչ միջամտություններին, իր աստիճանական վախճանն է գտնում IV դարի վերջերին և V դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում: Սրան հետևում է գրեթե հինգհարյուրամյա պետականազուրկ շրջան:

Նոր՝ ֆեոդալական հասարակարգի զարգացումն իր սկզբնական փուլերում սպառնում էր նաև քաղաքների զարգացմանը և նույնիսկ գոյությանը: Քաղաքային կյանքը Հայաստանում տակավին աշխույժ էր մ. թ. IV դարի առաջին կեսին: Բարգավաճ վիճակում էին և պահպանում էին իրենց նշանակությունն ու արտոնությունները հնադարյան այնպիսի քաղաքներ, ինչպես՝ Արտաշատը, Երվանդաշատը, Վաղարշապատը, Զարեհավանը, Զարիշատը, Տիգրանակերտը, Վանը: Սակայն տնտեսական կղզիացումը, առևտրական կապերի թուլացումը, քաղաքների մշտական հովանավոր կենտրոնացված պետության քայքայումը մահացու վտանգ էին սպառնում հին քաղաքներին: Քաղաքային կյանքին քիչ ուշադրություն նվիրող հայ պատմիչների երկերում, այնուամենայնիվ, պահպանվել են քաղաքների ու ֆեոդալների հակամարտության մի քանի դրվագներ:

Հայաստանի քաղաքային կյանքին ծանր հարված հասցրին IV դարի 50—60-ական թթ. հայ-պարսկական պատերազմները, որոնց ընթացքում, դարձյալ ոչ առանց հայ նախարարության ներկայացուցիչների օժանդակության, ավերվեցին Հայաստանի խոշոր քաղաքները: Նման մի հարված հնում կհանդեսներ երկրում քաղաքային կյանքի ժամանակավոր անկման: Իսկ այժմ, վաղ ֆեոդալիզմի պայմաններում, այն ունեցավ արդեն բախտորոշ նշանակություն. հին հայկական քաղաքներն ընդմիջտ դադարեցին գոյություն ունենալուց: Նրանց տեղերում առաջացան գյուղեր կամ ավաններ: Միակ բացառությունը Դվինն էր, որի բարգավաճումը կապված էր նրա՝ տարանցիկ առևտրի հանգույց և պարսկական ու արաբական վարչական կենտրոն լինելու հանգամանքների հետ: Քաղաքային կյանքը Հայաստանում վերածնվեց միայն կես հազարամյակ անց:

Վաղ ֆեոդալիզմի պայմաններում հին հայկական պետության և քաղաքների նման իր վախճանն է ապրում նաև հին մշակույթը, մասնա-

վորապես՝ նրա կարևոր հատվածը կազմող հեթանոսական կրոնը, որը նույն IV դարի սկզբներին, դարձյալ դիմադրությունից ու պայքարից հետո, իր տեղը զիջում է նոր հասարակությանն ավելի համապատասխանող գաղափարախոսությանը՝ քրիստոնեությանը:

2. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տրդատ III-ի թագավորության ժամանակաշրջանում (298—330 թթ.) տեղի ունեցավ մի խոշոր իրադարձություն՝ քրիստոնեության ընդունումը և հռչակումը Հայաստանում որպես պաշտոնական, պետական կրոն:

Մայր առնելով մ. թ. առաջին դարում, քրիստոնեությունը II և III դարերի ընթացքում լայն տարածում գտավ Հռոմեական կայսրության մեջ և Արևելքում, որպես կեղեքվող ու զրկված խավերի գաղափարախոսություն, որը կենսական արհավիրքների ու զրկանքների դիմաց հատուցում ու երջանկություն էր խոստանում հանդերձյալ կյանքում: Գրեթե բոլոր պետությունները, ուր տարածում էր գտնում նոր վարդապետությունը, թշնամաբար էին վերաբերվում նրա հետևորդներին, հալածում էին նրանց, ջանում ճնշել ամենադաժան միջոցներով: Շարժումը, սակայն, կենսունակ էր. շնայած բոլոր խոշորագույններին, այն անընդհատ տարածվում ու ծավալվում էր:

Ժամանակի ընթացքում, սակայն, քրիստոնեությունը փոխում է իր դասակարգային բնույթը՝ ի դեմս հոգևորական նվիրապետական սանդուղքի ստեղծելով մի կազմակերպություն, որը հեշտությամբ կարող էր մերվել ֆեոդալականացող հասարակությանը, իր ուսմունքը ի սպաս զննելով իշխող դասակարգին, որպես շահագործվող զանգվածների զրսաման մի նրբին, ավելի կատարյալ միջոց: Ըմբռնելով այս ճշմարտությունը, պետությունները մեկը մյուսի հետից փոխում են իրենց վերաբերմունքը քրիստոնեության նկատմամբ, զինվում նրանով, դարձնում այն պաշտոնական կրոն: «Այն փաստը, որ արդեն 250 տարի անց նա դարձավ պետական կրոն, բավականաչափ ցույց է տալիս, թե նա մինչև որ աստիճան համապատասխանում էր այն ժամանակվա հանգամանքներին» (Ֆ. Էնգելս):

Այստեղ էա, ինչպես ֆեոդալական հասարակության զարգացման խնդրում, Հայաստանը առաջին շարքերում էր, որը մեծ չափով պայմանավորված էր անցած դարերի ընթացքում հելլենիստական մշակույթին ու գաղափարախոսությանը նրա ակտիվ հաղորդակցմամբ:

Քրիստոնեությունն արդեն II—III դարերում Հայաստան էր ներթափանցում հարավից՝ Ասորիքից, և արևմուտքից՝ Կապադովկիայից ու Փոքր Հայքից: Այս երկրներից քրիստոնեական քարոզիչները մտնում էին

Հայաստան և ծավալում իրենց գործունեությունը: Նրանք պետք է որ քարոզած լինեն հայերեն լեզվով, մատուցելով ավետարանի տեքստերը բանավոր հայերեն թարգմանությամբ. այլապես նման քարոզները տեղ չէին հասնի: Գոյանում էին քրիստոնեական համայնքներ: Ըստ ավանդության, քրիստոնեությունը սկսել է Հայաստան թափանցել զեռես մ. թ. առաջին դարում, Քաղեսոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների քարոզչության միջոցով:

Տրդատ III-ը սկզբում խիստ հալածանքներ է սկսում քրիստոնյաների դեմ: Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմյան կույսերի ավանդական պատմությունները («վարքագրություններ») որոշակի պատկերացում են տալիս այդ մասին: Հալածանքների ուժգնությունն ու ծավալը իրենց հերթին վկայում են, որ քրիստոնյաները III—IV դարերի սահմանում Հայաստանում արդեն նշանակալից ուժ էին ներկայացնում և վտանգավոր էին դարձել պետության համար: Տրդատի կազմակերպած հալածանքները ժամանակով համընկնում են Հռոմում Դիոկլետիանոս կայսեր՝ քրիստոնյաների դեմ սկսած դաժան հալածանքներին (302—303 թթ.) և նույնիսկ, ինչպես վկայում է Աղաթանգեղոսը՝ այդ ժամանակի հայոց պատմության մեր հիմնական աղբյուրը, փոխադարձաբար կապված էին իրար հետ: Երկու միապետներն էլ պետության ամրապնդման ու միավորման ճանապարհին քրիստոնյաներին դիտում էին որպես քայքայիչ տարրեր և ջանում վերացնել նրանց: Սակայն հալածանքների քաղաքականությունն արդեն իր դարն էր ապրում և կայսր Կոստանդիանոս Մեծը 313 թ. իր հռչակավոր՝ Միլանի հրովարտակով քրիստոնեությունը օրինական է հայտարարում և իրավահավասար՝ կայսրության մյուս կրոններին:

Տրդատն իր նախկին քաղաքականության բեկման մեջ էլ ավելի հեռու է դնում. խաղաղ հրաժարվում է հեթանոսությունից, արդեն լայն կրոնը, ընդունում քրիստոնեություն և այն դարձնում հայկական պետության պաշտոնական կրոն: Այս տեղի ունեցավ IV դարի սկզբին, հավանաբար, 314—315 թթ. (հայոց դարձի ավանդաբար ընդունված թվականը 301-ն է), և այդպիսով Հայաստանը դարձավ առաջին պետությունը, որտեղ քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչվեց:

Նշված շրջադարձն ուներ նաև իր զորեղ քաղաքական հիմք. Հայաստանալով, որ քրիստոնեությունն անհնարին է արմատախիլ անել, պետությունը ջանում է այն դարձնել հենարան երկրի միավորում և ու կենտրոնացման համար: Այս վերջին խնդիրը, միշտ էլ կարևոր լինելով, այժմ, ֆեոդալական անջատողականության ծավալմանը համ ընթաց, պետության համար դարձել էր բախտորոշ հարց:

Քրիստոնեության պետական կրոնի վերածմանը, ընդունումն ու հանգամանքները ևս մեզ հիմնականում հայտնի են վարքագրական եր-

կերից, ուստի և լրիվ չափով ստույգ համարվել չեն կարող, սակայն հիմնական փաստերը կասկած չեն հարուցում: Թագավորական իշխանությունը պայքար է սկսում հեթանոսության դեմ, հարվածներ տեղում նրա կենտրոնների՝ երկրով մեկ տարածված մեհյանների վրա, և ձգտում հեթանոսությունն արմատախիլ անել ժողովրդի միջից: Մեհյանները զիմադրում են արքունի զորքերին իրենց ունեցած զինված ուժերով, և պայքարը վերաճում է արյունահեղ պատերազմի, որի ընթացքում մեկը մյուսի հետից հիմնահատակ կործանվում են Արամազդի, Անահիտի, Վահագնի, Տիրի, Միհրի և մյուս աստվածների մեհյանները, քրմերը բնաջնջվում կամ ցրվում են, տաճարային հողերը՝ բռնագրավվում: Տաճարների տեղերում կառուցվում են եկեղեցիներ ու վանքեր: Ավանդությունների այս հաղորդումները հաստատվում են հնագիտական պեղումների արդյունքներով. մի շարք հնագույն եկեղեցական շենքերի հիմքերում հայտնաբերված են հեթանոսական տաճարային կառույցների բեկորներ:

Հայաստանի եկեղեցու զուլիս է կանգնում քրիստոնեության հաստատման մեջ կենտրոնական դեր խաղացած Գրիգորը, որն այդ դերին համապատասխան՝ Լուսավորիչ է կոչվել: Ըստ ավանդության Գրիգորը Տրդատի հորը՝ Խոսրովին սպանող պարթև Անակի որդին է եղել և Տրդատի կազմակերպած հալածանքների ժամանակ մեծապես տուժել է, չարչարվել, բանտ նետվել և այլն: Գրիգորը ձեռնադրվում է Կեսարիայում և գալով Հայաստան, կաղմակերպում այստեղ եկեղեցական ողջ նվիրապետությունը:

Այս գործողությունները Հայաստանի քրիստոնեացման միայն սկիզբն էին, իսկ նրա ընթացքն ընդգրկում է ողջ IV դարը և անցնում V դար: Փալատոսի և Կորյունի պատմածից գիտենք, թե ինչ դժվարությամբ էր տեղի տալիս հեթանոսությունը և այն էլ՝ ոչ միայն ժողովրդի միջավայրում, այլ նաև՝ նախարարության ու արքունիքի: Հետագայում էլ պահպանվում են հեթանոսական ծեսերի ու արարողությունների որոշ տարրեր, որոնց մի մասը եկեղեցին որդեգրում է:

Սկսված պայքարի մեջ եկեղեցին գնալով հասունանում է, դառնալով երկրի իշխող գաղափարական ուժը: Զուգահեռաբար նա ձեռք էր բերում նաև տնտեսական հզորություն: Դեռևս սկզբում, հեթանոսական տաճարների կործանման շրջանում, նրան են անցնում բռնագրավված տաճարային լայնատարած հողերը՝ սրանց վրա ապրող ու աշխատող բնակչությամբ: Դրանց ավելանում են նորանոր հողային նվիրատվություններ: Բացի եկեղեցական տիրույթներից, Տրդատը հոգևորականությանն է հանձնում յոթական հողամաս՝ «հող երդոյ» երկրի բոլոր գյուղերում և շորսական՝ բոլոր ագարակներում: Նրան են նվիրաբերվում նաև բազմաթիվ այլ հարստություններ:

Եկեղեցին, այսպիսով, ժամանակի ընթացքում դառնում է երկրի խոշորագույն հողատերերից մեկը և այդ առումով սկսում մրցել ոչ միայն նախարարական ամենահարուստ տներին, այլև հենց իր՝ թագավորի հետ: Այս հանգամանքը երկվական բնույթ պետք է հաղորդեր նրա քաղաքականությանը՝ IV դարում միապետության ու նախարարության միջև ծավալված պայքարում: Իր գաղափարական էությունը նա սատարելու էր միապետներին, շահագրգռված լինելով երկրի միավորմամբ ու կենտրոնացմամբ, իսկ տնտեսական ֆեոդալական էությունը՝ նախարարներին: Հետագայում, սակայն, հայկական պետության բացակայության պայմաններում, եկեղեցին մասամբ փոխարինելու էր պետությանը՝ ստանձնելով նրա որոշ ֆունկցիաները, և ընդհանրապես կարևոր նեցուկ էր ծառայելու հայության գոյության ու հայ մշակույթի պաշտպանության համար մղվող պայքարում:

Այս բոլորով հանդերձ, սակայն, պետք է նշել նաև քրիստոնեության հաստատման բռնի ընթացքի, նրա՝ այլ գաղափարախոսությունների նրկատմամբ դրևսորած ծայրահեղ անհաշտության բացասական ազդեցությունը հայ մշակույթի զարգացման վրա: Հին հայկական նախաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը հասել էր, ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, բավական բարձր աստիճանի, կուտակել հոգևոր ու նյութական մշակույթի արժեքներ: Եվ ահա քրիստոնեությունը խզեց ու խաթարեց հինգ եկող քաղաքակրթական-մշակութային շատ թելեր ու ավանդույթներ:

3. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրդատ III-ի ժամանակաշրջանի այլ իրադարձությունների մասին մեզ քիչ բան է հայտնի: V դարի հայ պատմիչների երկերում այդ ժամանակաշրջանը, ի տարբերություն հաջորդ տասնամյակների, հիշատակվում է որպես արքայի, նախարարության ու եկեղեցու կատարյալ համերաշխության շրջան:

Տրդատ III-ի հետ, սակայն, անցնում է այդ համերաշխության դարը: Նրա մահվանից հետո երկու խոշոր նախարարական տոհմեր՝ Մանավազյանները և Որդունիները, արյունալի պատերազմ են սկսում իրար դեմ: Աղբիւսնոս եպիսկոպոսը, նախկին քրմական տոհմից, փորձում է նրանց հաշտեցնել, բայց անարգանքի է ենթարկվում, իսկ լմբոստ տոհմերը տարածում են իրենց գործողությունները նաև արքունի հողերի վրա:

Նոր թագավոր Խոսրով III-ը (330—338 թթ.), Տրդատ III-ի որդին, որն իր կարճահասակության պատճառով Կոտակ էր կոչվել, բայց իր

խստությամբ գերազանցում էր IV դարի մյուս հայ թագավորներին, գործ է ուղարկում իշխաններին սանձահարելու: Վաչե Մամիկոնյան սպարապետը կոտորում է երկու տոհմերի բոլոր արական ներկայացուցիչներին: Նրանց տիրույթները բռնազավթում են և տրվում եկեղեցուն:

Այնուհետև ապստամբում է մի այլ նախարար՝ հայոց զորավարներից Դատարեն Բզնունին, որը, ըստ Փավստոսի, «միաբանության խորհուրդ դրեց պարսից զորքերի իշխանների հետ և կամեցավ նրանց ձեռքը մատնել հայոց արքային»: Սրան ձերբակալում են և թագավորի առջև քարկոծ անելով սպանում: Տոհմը էլ ավելի խիստ է պատժվում, քան նախորդները՝ այն լիովին բնաջնջվում է, և նրա տիրույթները ներառվում են արքունի հողերի մեջ:

Խոսրովը, ջանալով կանխել նման դեպքերը, օրենք է սահմանում, որ խոշորագույն նախարարները, հատկապես՝ «հազարավորներն» ու «բյուրավորները», մշտապես արքունիքում գտնվեն, իր հսկողության ներքո: Այս միջոցը, սակայն, էական պտուղներ չի տալիս: Կրկին ապստամբություն է ծագում և այս անգամ ավելի վտանգավոր. ընդլվում է պետության առաջին ղեմերից մեկը՝ Աղծնիքի Բակուր բռնշխը՝ դարձյալ ապավինելով Պարսկաստանին: Բայց սա էլ պարտություն է կրում Խոսրովի ուղարկած զորքերից և մարտում սպանվում իր եղբայրների ու որդիների հետ միասին:

330-ական թթ. կեսերին Հայաստանը ենթարկվում է մերձկասպյան մազրութ (մասագետ) ցեղերի ասպատակությանը: Անցնելով Կուր գետը, մազրութները հասնում են կենտրոնական Այրարատ նահանգը և գրավում Վաղարշապատը: Հանկարծակիի եկած Խոսրովը խույս է տալիս և փակվում Կողովիտ գավառի Դարույնք բերդում, մինչև որ հնարավոր է լինում ժողովել ու կարգի բերել զորքը: Այնուհետև վաչե սպարապետի զլխավորությամբ հայոց զորքը հակահարձակման է անցնում, գրավում Վաղարշապատը և մեծ ճակատամարտ տալիս մազրութներին: Սրանք կատարյալ պարտություն են կրում և ցրվում, իսկ նրանց թագավոր Սանեսանը սպանվում է:

Հենվելով հայկական պետության դարերի ընթացքում ստեղծած ռազմավարական հզոր մեքենայի վրա, Խոսրով Կոտակին, ինչպես տեսնում ենք, առանց մեծ դժվարության հաջողվում է հաղթող հանդիսանալ թե՛ ներքին հակառակորդի և թե՛ արտաքին թշնամու նկատմամբ: Պետական մեքենան ղեկուս հուսալի է և ապահովում է ոչ միայն ռազմական գերակշռություն, այլև երկրի ներքին կայուն վիճակ ու խաղաղ շինարարության հնարավորություն:

Խոսրովի կարճատև թագավորությունը նշանավորվում է նաև քաղաքաշինությամբ: Հին մայրաքաղաք Արտաշատից հյուսիս-արևմուտք, հարմարավետ մի վայրում, որի կենտրոնում միջնաբերդի համար պիտանի

բլուր էր բարձրանում, հիմնադրվում է հայոց թագավորների նոր նրստավայրը՝ Դվինը, որը շուտով նսեմացնում է Արտաշատին, խլելով նրանից միջադպարին տարանցիկ առևտրի հանգույցի դերը: Դվինի մերձակայքում անտառներ են տնկվում, երկու մեծ արգելավայրեր ստեղծվում, որոնցից մեկը անվանվում է «Տաճար մայրի», մյուսը՝ «Խոսրովական»: Սրանք լցվում են այլևայլ կենդանիներով ու գազաններով և վերածվում արքայական որսատեղիի:

Խոսրովի զործուներությունը նպաստել է այն հանգամանքը, որ Պարսկաստանը և Հռոմը տակավին պահպանում էին Մծբինում կնքված պայմանագիրը և պատերազմներ չէին վարում: Խաղաղությունը խախտվում է 338 թ. Պարսկաստանի հարձակմամբ Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող երկրների, այդ թվում և՛ Հայաստանի վրա: Այդ ժամանակ էլ վախճանվում է Խոսրովը:

Նոր՝ Տիրան թագավորը շարունակում է հոր՝ Խոսրովի քաղաքական գիծը, բայց՝ պակաս բարենպաստ ներքին ու արտաքին պայմաններում: 345 թ. Պարսկաստանը կրկին պատերազմի է բռնվում Հռոմի հետ, և դարձյալ տուժում է Հայաստանը: Ներքին բնագավառում շարունակվում է թագավորի ու մի շարք նախարարական տների հակամարտությունը, որին ավելանում են թագավորական իշխանության առաջին բախումները եկեղեցու հետ:

Հայոց եկեղեցին իր կազմակերպման օրվանից ղեկավարում էր Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը, որի ժամանակ եկեղեցին ընթացել էր անընդհատ հզորացման ուղիով թե՛ գաղափարական և թե՛ տնտեսական ու քաղաքական բնագավառներում: Վերջին հանգամանքը չէր կարող լռելյայն ընդունվել աշխարհիկ իշխանությունների կողմից: Եվ ահա գրեթե անսկզբ է ծագում Տիրանի և Հուսիկ կաթողիկոսի միջև: Հուսիկը սպանվում է թագավորի հրամանով: Կաթողիկոսությունը խլվում է Լուսավորչի տոհմից և տրվում անշահ մի անձնավորության՝ ոմն Փառնի: Ակներևաբար, թագավորին զրգոտ էր եկեղեցու դիրքը, որն իր բնույթով սկսում էր հարել նախարարական շարժմանը:

Նախարարությունների դեմ կենտրոնական իշխանության վարած պայքարում Տիրանի օրոք հանդես է գալիս մի խոշոր քաղաքական գործիչ, որը զլխավորում է պետության կենտրոնացման ու միավորման գործը՝ Հայր մարդպետը, որին Փավստոսը, լինելով նախարարության ջատագով, ամենաբացասական կերպարանքով է ներկայացնում: Սրա նախաձեռնությամբ խիստ պատժվում են Արծրունի և Ռշտունի ապստամբ նախարարական տոհմերը:

Տիրանին 350 թվականից հաջորդում է իր որդի Արշակ II-ը: Արշակի թագավորության առաջին տաս տարիները, մինչև 359 թ., խաղաղ

են անցել: Նա վերադառնում է Տրդատ III-ի մեղմ քաղաքականությանը, ձգտելով համերաշխության եզրեր գտնել եկեղեցու և նախարարության հետ: Կաթողիկոսությունը վերադարձվում է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին. այն ստանձնում է Հուսիկի թոռ Ներսես Մեծը, որը մինչ այդ զինվորական էր: Արշակի իշխանության առաջին շրջանում Ներսեսը թագավորի մերձավորագույն գործակիցն ու խորհրդատուն էր: Հռոմի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով պատվիրակություն է հղվում կայսեր մոտ՝ Ներսեսի գլխավորությամբ: Այս տարիներին է, որ Արշակը Մասիսի հարավակողմում հիմնադրում է իր «ղաստակերտ» Արշակավանը, որը հետագայում մեծ խռովության պատճառ է դառնում:

Աշխարհիկ և հոգեոր իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում օրենսդրական խնդիրներին: Հրավիրվում է առաջին հայկական եկեղեցական ժողովը Աշտիշատում, որտեղ թե՛ եկեղեցական և թե՛ աշխարհիկ բնույթի բազմաթիվ կանոններ են ընդունվում: Հատկանշական է այն կետը, որ հորդորում է տերերին, ստորագրյալների նկատմամբ գուլթունենալ, շծանրաբեռնել չափազանց հարկերով և այլն: Սրանք դասակարգային պայքարի սրման և այդ սրությունը նվազեցնելու փորձի հետևանք էին: Հիշենք, որ նույն այդ ժամանակաշրջանում բավական լայն ծավալ էր ստացել աշխատավոր ժողովրդի՝ իր կեղեքիչների դեմ, ճիշտ է պասսիվ, բայց, այնուամենայնիվ, պայքարի այնպիսի մի ձև, ինչպիսին էր «անապատականությունը», մարդկանց փախուստը խուլ ու անմատչելի վայրեր, ուր նրանք կրոնական համայնքներ էին կազմում: Մի շարք կանոններ են ընդունվում հեթանոսական կրոնի ու կենցաղի դեմ, օրինակ, արգելվում է մերձավոր հարադատների ամուսնությունը:

Նրկիի այս ներքին խաղաղ վիճակը, սակայն, 350-ական թթ. վերջերին խախտվում է: Կրկին քաղաքական ասպարեղ է իջնում Տիրանի օրոք գործած Հայր մարդպետը և դուրս մղում Ներսես կաթողիկոսին: Ներսեսին ստիպում են զիջել կաթողիկոսությունը ոմն Չունակի, որը, Փավստոսի արտահայտությամբ, «ստրուկ էր՝ արքունի ստրուկներից», այսինքն՝ հյու-հպատակ էր արքայի կամքին: Անհնազանդության պատճառով դաժանորեն պատժվում է Կամսարականների նախարարական տոհմը: Հայր մարդպետը հատկապես ձգտում էր սասանել եկեղեցու տնտեսական հզորությունը, բացեիքաց պարսավելով Տրդատ III-ի՝ եկեղեցուն առատորեն հողեր նվիրաբերելու քաղաքականությունը: Նրան, սակայն, չի հաջողվում իրականացնել իր ծրագրերը՝ սպանվում է նախարարների ձեռքով:

Արքունիքում սրվում է պարսկասեր և հռոմեասեր խմբավորումների պայքարը, որի ընթացքում զոհվում են թագավորի մի շարք մերձավորներ՝ նրա եղբորորդիներ Գնեկը և Տիրիթը, Մամիկոնյան տոհմի նահապետ Վարդանը: Սպանվում է Օլիմպիա թագուհին, որին Արշակին կնու-

թյան էր ուղարկել Կոստանդինոս կայսերը, և Արշակն ամուսնանում է Գնեկի ալրի Փառանձեմի հետ:

Հոսանքների պայքարը սողոսկում է նաև նախարարական տների ներսը: Այսպես, Մամիկոնյան տոհմը, որ ընդհանուր առմամբ հռոմեասեր չէր, երկու թեկ է բաժանվում. մեկը ներկայացնում է Վասակ սպարապետը, Արշակ թագավորի մերձավորագույն զինակիցը, մյուսը՝ նրա եղբայր Վահան Մամիկոնյանը, որը դիմում է իսկական դավաճանության, անցնում Պարսկաստան և դառնում Շապուհ II-ի գործակալ (հետագայում սա սպանվում է իր որդի Սամվելի ձեռքով): Պարսկաստան են անցնում և մարգալետական տոհմի իշխաններից մեկը՝ Գդակ անունով, Մեհրուժան Արծրունին և Արտավան իշխանը:

359 թ. նոր պատերազմ է ծագում Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Նույն տարին պարսիկները մտնում են Հայաստանի հարավային շրջանները, գրավում Տիգրանակերտը, Զիատա ամրոցը և ավերում դրանք: Նրանք պաշարում են Անգեղ բերդը, բայց չեն կարողանում գրավել, և Դարանաղի գավառի Անի բերդը, որը առնում են դավաճանության միջոցով և թալանում Արշակունյաց տոհմական դամբարանները:

Հենց այս ժամանակ էլ, ըստ երևույթին, կործանվում է Արշակավանը: Հելլենիստական ավանդույթների համաձայն հիմնադրված այս քաղաքը անչափ զրգռում էր նախարարներին, նախ այն պատճառով, որ թագավորի իշխանության մի նոր հենարան էր, և ապա՝ Արշակի երկրով մեկ արված հրավերին՝ գալ բնակվել նոր քաղաքում, արձագանքում էին մեծ մասամբ նախարարների կեղեքումներին ևնթակա աշխատավոր պանզվածները և խումբ-խումբ փախչում, պատսպարվում այնտեղ: Օգտնվելով պարսկական զորքերի ներխուժումից, որոնց Հայաստան էր առաջնորդել Մեհրուժան Արծրունին, նախարարների առավել զրգռված մասը միանում է նրանց և զրոհում Արշակավանի վրա: Նորաստեղծ քաղաքը հիմնահատակ քանդվում է, բնակիչների մեծ մասը՝ կոտորվում:

Արշակ II-ը անցնում է Վրաստան և շուտով վերադառնում վրացական մի զորամասի հետ: Նրա շուրջն են հավաքվում իր կողմնակիցները: Նախարարական և արքունի զորքերի ճակատամարտը չի հանգեցնում կողմերից որևէ մեկի հաղթանակին: Խախուտ հաշտություն է կընքվում Ներսեսի միջնորդությամբ, որը կրկին վերադարձել էր իր կաթողիկոսական պաշտոնին:

360 թ. Կոստանդինոս կայսրը Արշակ II-ին հրավիրում է Կեսարիա, ամրապնդելու համար հայ-հռոմեական դաշինքը: Շուտով իշխանությունն անցնում է կայսր Հուլիանոսին, որը հեթանոսական կրոնի վերականգնման իր փորձերի և քրիստոնեության հալածանքների համար ստացել է «Ուրացող» մականունը: 363 թ. Հուլիանոսը մեծ զորքով հարձակվում է Պարսկաստանի վրա: Նրա երկու զորաբանակներից մեկը

շարժվում է Հայաստանի հարավային շրջաններով ու այստեղից, Արշակ II-ի զորքերի հետ միասին, ներխուժում ու ավերում է Մարաստանի երկիրը՝ երկրամասը: Հուլիանոսի հիմնական զորաբանակը շարժվում է եփրատի երկայնքով և հասնում Տիգրոսի մոտերը: Սակայն Հուլիանոսն իր անզգուշության հետևանքով սպանվում է ճակատամարտում: Նորընտիր կայսր Հովիանոսը, շտապելով վերադառնալ Հոմ՝ ամրապնդելու իր իշխանությունը, պարսիկների հետ հաշտություն է կնքում, որը հոռմենական պատմիչ Ամմիանոս Մարկելլիանոսն անվանում է «ամոթալի պայմանագիր», արված զիջումներից առավել ամոթալին համարելով այն կետը, ըստ որի Հոմը բախտի քմահաճույքին էր թողնում Հայաստանը: Բացի այդ, Պարսկաստանին են անցնում Հայաստանի հարավային մի քանի երկրամասեր:

Արգեն հաջորդ՝ 364 թ., Շապուհ II-ը, ապահով զգալով իրեն Հոմի միջամտությունից, հարձակվում է Հայաստանի վրա: Սկսվում է քառամյա հայ-պարսկական պատերազմը, որի ընթացքում Հայաստանը, ինչ-որ չափով միավորված այս վտանգի առջև, անհավասար պայքար է մղում իր անկախության համար: Սակայն, տեսնելով պատերազմի մոտալուտ աննպաստ վախճանը, նախարարներից շատերը լքում են Արշակի ճամբարը. մի մասն անցնում է պարսիկների կողմը, մյուս մասն իբր թե չեղոք դիրք է բռնում, որն առկա պայմաններում շատ չէր տարբերվում դավաճանությունից:

Այս պայմաններում Շապուհ II-ը հրավիրում է Արշակ II-ին իր մոտ, իբր հաշտություն կնքելու: Այս խորամանկ առաջարկը ջերմ արձագանք է գտնում հայ նախարարների միջավայրում: Արշակն ակամա ընդունում է հրավերը և Վասակ Մամիկոնյանի հետ միասին ներկայանում Տիգրոս: Այստեղ նա կալանավորվում է ու նետվում հեռավոր բերդերից մեկը, ուր և կնքում է իր մահկանացուն: Արշակի և Վասակի երթը Տիգրոս, նրանց մահը իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ:

368 թվականին Շապուհը կրկին զորք է ուղարկում Հայաստան, իր կողմն անցած երկու հայ իշխանների՝ ներքինի Գղակի և Արտավանի հրամանատարությամբ: Թագուհի Փառանձեմը արքայազն Պապի հետ փախվում է Արտազես ամրոցում: Երկար ապարդյուն պաշարումից հետո Գղակն ու Արտավանը որոշում են լքել պարսիկներին և օգնել թագուհուն: Անսպասելի հարձակմամբ բերդի կայազորը մեծ ջարդ է տալիս պարսկական զորքին: Թագաժառանգ Պապը ուղարկվում է հոռմենացիներին մոտ:

Կայսր Վաղեսը, ստանալով հայերի խնդրանքը՝ թագավորեցնել նրան, և չցանկանալով միևնույն ժամանակ խախտած լինել Հուլիանոսի կնքած «ամոթալի պայմանագիրը», Տերենտ զորավարին հանձնարարում

է Պապին իշխանության գլուխ դնել, բայց առանց թագի և օժանդակ զորքի: Պարսկական արքունիքը նոր զորք է ուղարկում Հայաստան՝ Զիկ և Կարեն զորավարների հրամանատարությամբ: Պապը փախչում է մերձսեծովյան շրջանները (Լազիկա), իսկ պարսիկները գրավում են Արտազեսը և գերի վերցնում Փառանձեմ թագուհուն: Նույն 369 թ. պարսկական զորքերը, հայ դավաճան իշխաններ Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի աջակցությամբ, գրավում ու ավերում են Հայաստանի խոշորագույն քաղաքները՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, Զարեհավանը, Զարիշատը և Վանը:

Վաղես կայսրը 370 թ. զորք է ուղարկում Արինթես զորավարի գլխավորությամբ, որը և թագավորական գահին է նստեցնում Պապին: Հաջորդ 371 թ., տեսնելով պարսիկների պատրաստությունները՝ Հայաստան արշավելու համար, կայսրը օժանդակ զորքեր է ուղարկում: Բազմաթիվ մոտ հոռմենական և հայկական զորքերը Վասակ Մամիկոնյանի որդի, սպարապետ Մուշեղի հրամանատարությամբ կարևոր հաղթանակ են տանում, որը վերջապես ամրապնդում է Պապի իշխանությունը և հնարավորություն տալիս մի քանի տարի զբաղվել երկրի ներքին գործերով:

Առաջին ձեռնարկումը լինում է Արշակի իշխանության վերջում անջատված երկրամասերի միավորումը: Նոր սպարապետին, շնայած իր ունեցած զորքի համեմատական փոքրաթվությանը, հաջողվում է մեկը մյուսի ետևից հնազանդեցնել Հայաստանի գրեթե բոլոր ժայռազավառները: Կարճ ժամանակով վերականգնվում է Մեծ Հայքի պետության տարածքը:

Սանձահարելով կենտրոնախույս նախարարներին, Պապը անդրադառնում է եկեղեցուն: Նախորդ հայ թագավորները: Թեև մերթ ընդ մերթ գծովում էին հոգևոր իշխանության հետ, նույնիսկ սպանում կամ գահազրկում կաթողիկոսներին, բայց չէին դիպչում եկեղեցու տնտեսական պատվանդանին՝ հողային ունեցվածքին: Պապը առաջինն է դիմում զբաղմունքին: Վերացվում է եկեղեցուն առանձին տրվող հարկը՝ տասանորդը, էապես նվազեցվում են այն հողերը, որ սահմանված էին երկրի բնակավայրերում դեռևս Տրդատի ժամանակ, եկեղեցական պաշտոնյաների համար: Ավաններում յոթական և ազարակներում չորսական հոգամահում (հող երդոյ) թողնվում է միայն երկուական՝ գլուղի երեցի և սարկավագի համար: Երեցիների ու սարկավագների եղբայրներին ու որդիներին, որ ազատ էին զինվորական ծառայությունից և պարհակներից, զրկում են այդ արտոնությունից:

Բնական է, որ այս բոլոր քայլերը, դիպչելով եկեղեցու ամենակենսական շահերին, Պապի նկատմամբ թշնամություն ու ատելություն էին առաջացնում եկեղեցականների մեջ: Այդ ատելությունը փոխանցվել է

և V դարի մեր պատմիչներին, որոնք Պապին անհամար արատներ, դիվական զագրանքներ ու խելագարություն են վերագրում: Նրա գործն են համարում նաև ներսես կաթողիկոսի մահը՝ թունավորման միջոցով, որը, սակայն, դատելով Փալատոսի նկարագրած ախտանշաններից, կարող էր և սոսկական հիվանդություն լինել: Պետք է ասել, որ Պապին այլ կերպ է ներկայացնում հռոմեական պատմիչ Ամմիանոս Մարկելլիանոսը, պատկերելով նրան որպես ձեռներեց, խիզախ ու խելոք իշխողի: Իսկապես, IV դարի հայոց թագավորների շարքում Պապն առավել վառ և խնքնատիպ անձնավորություններից է, որի քայլերն ուղղված են եղել շատ ծանր պայմաններում պետության միավորմանն ու ամրապնդմանը, նրա անկախացմանը արտաքին ուժերից:

Հոռմեական զենքի ուժով զահին բազմած Պապը լավ էր ըմբռնում, որ հոռմեացիները դաշնակից են, քանի զեռ Հայաստանն ու նրա թագավորը պատրաստ են կատարելու նրանց կամքը: Ուստի իր համար որոշ ներքին հենարան ու ռազմական ուժ ապահովելուց հետո, նա դիմում է զիվանադիտական փորձերի՝ կապ հաստատել Պարսկաստանի հետ՝ ուժերի հավասարակշռման միջոցով իր ձգտած անկախությունը ձեռք բերելու նպատակով:

Մակայն հոռմեացիները ուշիուշուով հետևում էին Պապի յուրաքանչյուր քայլին։ Կայսրը հրավիրում է հայոց թագավորին իր մոտ՝ իբր նրա հետ խորհրդակցելու։ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում Պապն իր շքախմբով քողարկված բանտարկության է ենթարկվում։ Հասկանալով բանի էությունը, նա երեք հարյուր յուրացիների հետ դուրս է պրծնում քաղաքից և բռնում Հայաստանի ճանապարհը։ Մեծ հմտությամբ շրջանցելով իրեն որսալու ուղարկված հոռմեական զորամասերը, Պապը հասնում է անմիտանգ վայր։

Կայսրը հանձնարարում է Հայաստանում Տերենտին փոխարինած Տրայանոս զորավարին՝ վերացնել հայոց թագավորին: Խաբեության մեջ շողորորթության մեթոդներով Պապի զգոնությունը, Տրայանոսը խնդույթ է հրավիրում նրան և սպանել տալիս:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ.
ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Պապից հետո հռոմեացիների ընտրությամբ Հայաստանի թագավոր է դառնում նրա ազգակիցներից Վարադշատը, որին մեր պատմիչները բնութագրում են որպես հուժկու, օլիմպիական խաղերում փառքի արժանացած մարմնամարզիկի և միամիտ մարդու։ Այս տարիներին ծավալվում է Մուշեղ Մամիկոնյանի քաղաքական գործունեությունը, որը մասամբ կաշականդված էր նախորդ արքայի հետ նրա ունեցած տարա-

ձայնությունների պատճառով: Սպարապետը բարենորոգումների լայն ծրագիր է առաջ քաշում, որի նպատակն էր ամրապնդել հայկական պետությունը, ուժեղացնել քաղաքական կենտրոնացումը: Սակայն Մուշեղն իր առաջարկների իրականացման համար ներքին հենարան չէր տեսնում և ապավինում է Հռոմին:

Մուշեղ Մամիկոնյանի քաղաքական հակառակորդն էր Բատ Սահառունին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում թագավորի մոտ: Սրա թեկադրանքով Վարազդատը Մուշեղին մեղադրանք է ներկայացնում դավաճանություն և Պապի սպանությանը օժանդակելու մեջ, և սպարապետը սպանվում է նույն պարագաներում, ինչ որ Պապը՝ խնջույքի ժամին: Շուտով, սակայն, նրա դեմ ընդվզում է, Պարսկաստանի օժանդակությամբ, Մամիկոնյան տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ, Մանվելը, որը հակառակադրում հաղթելով արքային, վտարում է նրան երկրից: Վարազդատը անցնում է հումեաքիների մոտ, կաշանավորվում և քսութվում (378 թ.): Հայաստանում թագավորում է Պապի որդի Արշակ III-ը (378—389 թթ.), իր կրտսեր եղբոր՝ Վաղարշակի զահակցությամբ և Մանվել Մամիկոնյանի խնամակալությամբ, որը տեսնում է մինչև վերջինիս մահը՝ 385 թվականը:

Գեոռևս Վարադգիտաթի օրոք, 375—376 թթ., պարսկահռոմեական դիվանագիտական շրջաններում սկսում է շոշափվել Հայաստանի խնդրի լուծման նոր ուղի՝ երկրի բաժանումը երկու պետությունների միջև։ Նոր կայսրը՝ Թեոդոսը և պարսից արքա Շապուհ III-ը (385—389 թթ.) շարունակում են արժարժել ալդ խնդիրը և համաձայնության են գալիս 387 թվականին։ Հայաստանը բաժանվում է երկու անհավասար մասերի՝ արևմտյան զավառները՝ Կարին, Սեկեդիք, Գերջան, Մանանադի, Դարանադի, Խորձյան, Մզուր և այլն, անցնում են Հռոմին, իսկ մնացած ամբողջ երկիրը՝ Մեծ Հայքի երեք քառորդը՝ Պարսկաստանին։ Արշակ III-ը տեղափոխվում է հռոմեական մասը և այնտեղ թագավորում ևս երկու տարի։ Պարսկական մասում նոր թագավոր է կարգվում Խոսրով IV-ը՝ նույն Արշակունի տոհմից։ Արշակ III-ի մահվանից հետո հռոմեացիները նրան հաջորդող չեն նշանակում, այլ երկրամասը դարձնում են իրենց պետության նահանգներից մեկը, հռոմեական նահանգապետի կառավարման ներքո։

Խոսքով IV-ը ևս հրկար չի թաղավորում: Դժգոհ հայ նախարարները, ինչպես հաղորդում է Ղազար Փարպեցին, մեղադրում են նրան հռոմեափրոթյան մեջ, և պարսից թագավորը Պարսկաստան է կանչում ու գահազրկում Խոսքովին: Նրան փոխարինում է հղբայրը՝ Վռամշապուհը:

Վոսմանյանի թաղամասի թաղապետի պաշտոնը (389—415 թթ.) եղել է Հայաստանի համար արտաքին խաղաղության և ներ-

քին հանգստության շրջան: Հոռմեական կայսրությունն ու Սասանյանները լուծված էին համարում Հայաստանի խնդիրը, մյուս կողմից Վառամ-շապուհը հրաժարվել էր նախարարության նկատմամբ ակտիվ քաղաքականությունից և ստանձնել սոսկ միջնորդի դեր՝ հայ նախարարության ու պարսից արքայի միջև: Երկրի հոգևոր կյանքում մեծ դեր էր խաղում դեռևս խոսքով IV-ի ժամանակ կաթողիկոս ընտրված Սահակ Պարթևը՝ Ներսես կաթողիկոսի որդին, հանձին որի Լուսավորչի տոհմը նորից ձեռք էր բերել կաթողիկոսության պաշտոնը:

Վառամշապուհի մահվանից հետո կրկին թագավորում է Պարսկաստանից վերադարձած խոսքով IV-ը, բայց՝ մի քանի ամիս միայն: Սրա մահվանից հետո պարսից Հազկերտ I-ը նոր քաղաքականություն է կիրառում Հայաստանի նկատմամբ, մի կողմից երկյուղ կրելով Հայաստանի և Հռոմի դավանանքի ընդհանրությունից ծագող սպառնալիքներից և մյուս կողմից համարելով, որ արդեն հասունացել են Հայաստանը Պարսկաստանին քաղաքականապես ու նույնիսկ կրոնի առումով միաձուլելու պայմանները: Այդ նպատակով Հայաստանի թագավոր է կարգվում պարսից արքայազն Շապուհը (416—420 թթ.): Իրականում, սակայն, վերոհիշյալ պայմանները ոչ միայն չէին հասունացել, այլև երբեք չէին հասունանալու, ինչպես ցույց տվին հետագա զեպքերը: Շապուհը մնում է Հայաստանի համար խորթ տարր: 420 թ. նա իր հոր հետ միասին սպանվում է Տիգրանում՝ պարսկական արքունիքում տեղի ունեցած հեղաշրջման ժամանակ:

Պարսկաստանի դահը զրավում է Վառամ V-ը, որի օրոք սաստկանում են Հազկերտի թագավորության վերջին շրջանում ծայր առած՝ քրիստոնեությունից հալածանքները, և պատերազմ է սկսվում Հռոմի դեմ: Կրկին պատերազմի թատերաբեմ է դառնում Հայաստանը, նրա հարավային շրջանները: Սակայն 421—422 թթ. պատերազմի՝ Պարսկաստանի համար խիստ անբարենպաստ ընթացքը ստիպում է Վառամ V-ին ոչ միայն հաշտության պայմանագիր կնքել Հռոմի հետ, այլև վերանայել Հայաստանի նկատմամբ իր նախորդի վերջին տարիներին վարած քաղաքականությունը: 423 թ., եռամյա անիշխանությունից հետո, Հայաստանում թագավոր է կարգվում Վառամշապուհի որդի Արտաշեսը:

Արտաշեսի վեցամյա թագավորության ընթացքում թագավորն ու նախարարությունը կրկին պայքարի մեջ են մտնում: Եկեղեցին այս պատասխանատու պահերին զգում է, որ կենտրոնական իշխանության հետ իր ունեցած հակասությունները պակաս կարևոր են, քան ընդհանուր շահերը, և Սահակ Պարթևը հանդես է գալիս Արտաշեսի հետ ձեռք ձեռքի՝ որպես պետության պահպանման ջատագով: Նա ջանում է հաշտության եղբեր գտնել թագավորի ու նախարարների միջև, բայց ապարդյուն: Վերջիններս արդեն, ինչպես հայտնում է Ղազար Փարպեցին,

ընդունել էին այսպիսի որոշում. «... այլևս հայ թագավոր պետք չէ, այլ ժամանակ առ ժամանակ պարսիկ որևէ իշխան կգա և մեզ վերակացու կլինի»: Պարսկաստանի համար ավելի հաճելի և ընդունելի առաջարկ չինել չէր կարող: Արտաշեսը զահագուրկ արվեց, միաժամանակ կաթողիկոսությունից զրկվեց և Սահակ Պարթևը: Հայաստանը վերածվեց պարսկական նահանգի՝ մարդպանության, և մարդպան կարգվեց պարսիկ մեծատոհմիկ Վեհմիհրշապուհը:

Այսպես, 428 թվականին վերացավ Արշակունի հարստությունը և նրա հետ՝ հին հայկական պետությունը: Ինչպես տեսանք, նրա վերացումը սոսկ արտաքին քաղաքական ու ռազմական ճնշման հետևանք չէր, այլ նաև՝ երկրի ներքին զարգացման, ֆեոդալական նոր հարաբերությունների հաստատման արդյունք: Հնարավոր է, որ արտաքին քաղաքական ավելի նպաստավոր պայմաններում ֆեոդալիզմի հարուցած ներքին ճգնաժամը պետության կողմից հաղթահարվեր, և այն, հարմարվելով նոր ֆեոդալական կարգերին, գոյատևեր, ինչպես եղավ հարևան Վրաստանում: Սակայն այդ տեղի չունեցավ:

Կորցնելով իր պետականությունը, Հայաստանը կորցրեց և մեկն այն միջոցներից ու զենքերից, որով նա պաշտպանվում էր արտաքին թշնամուց: Սակայն հայ ժողովուրդը հենց այդ օրհասական պահին մի նոր, միանգամայն այլ բնույթի զենք ու միջոց կոչեց՝ դարերի մեջ իր գոյությունն ու ինքնությունը ապահովելու համար: Ստեղծվեց հայկական գիրը:

5. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտը կարծես մի ջրբաժան գիծ է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ. նրանից առաջ՝ հայ հասարակության քաղաքական ակտիվություն, հզոր պետության ստեղծում, մշակույթի բնագավառում՝ արժեքների աստիճանական կուտակում, նրանից հետո՝ պետականության կորուստ, բայց և՛ մշակութային հզոր վերելք, քաղաքական ազդեցության տարածման փոխարեն՝ քաղաքակրթիչ ազդեցության առավել լայն տարածում:

Հայ հասարակությունը մինչ այդ էլ գուրկ չէր գրերից: Դեռևս յոթ-ութ հարյուրամյակ առաջ նա սկսել էր օգտագործել արամեերեն և հուներեն լեզուները՝ իրենց դպրությունների հետ միասին, իսկ III—IV դարերում սրանց էին ավելացել ասորերենն ու պարսկերենը, որոնցով էլ տարվում էին գործերը և արվում վճիռները արքունի դիվաններում: Բացի այդ, ըստ ավանդության, գոյություն են ունեցել նշանագրեր նաև հայոց լեզվի համար, այսպես կոչված «Դանիելյան նշանագրերը», որոնք, սակայն, ընդօրինակված լինելով օտար աղբյուրներից, չէին բավարարում հնչյուններով հարուստ հայոց լեզվի պահանջներին, ուստի, ինչ-

պես և մի շարք այլ պատճառներով, տարածում չգտան, մնալով թերևս սոսկ քրմության նեղ շրջանակի հատուկ գրառումների միջոց:

Մինչդեռ ավելի էր հարստանում հայոց լեզուն, բանավոր դրականությունը՝ ժողովրդական բանահյուսությունը, զարգանում էր գիտական-փիլիսոփայական միտքը, հայ ալլալեղու պատմագրությունը և այլն: Այս ամենը հրամայաբար պահանջում էին ունենալ հայոց լեզվի գրեր, որոնք մեծ նախադրյալներ ու հնարավորություններ կստեղծեին մշակութի ծաղկման ու ծավալման համար:

Հարկավ, ճիշտ այս ձևով չէ, որ ժամանակակիցների կողմից գիտակցվում էր գրերի անհրաժեշտությունը: Որպես անմիջական պատճառ ծառանում էր քրիստոնեական «հոգևոր սնունդը» ժողովրդին հասցնելու նկատառումը, առաջին հերթին՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Բայց այս նկատառման մեջ, առավել կամ պակաս գիտակցված ձևով, խտացված էին վերը նշված պատճառները:

Հայկական գրերը ստեղծեց Մեսրոպ Մաշտոցը: Նա ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում, շուրջ 360 թվականին: Խոսքով IV-ի օրոք ծառայության է մտնում արքունիքում, վարժ լինելով արդեն հունական դպրությանը: Արքունիքում նա յուրացնում է նաև այստեղ գործածական ասորերենը և պարսկերենը, լրացնում իր կրթությունը ընթերցանությամբ, խորամուխ լինում երկրի ու պետության վիճակի ու գործերի մեջ: Նա եղել է նաև զինվորական ծառայության մեջ: Այնուհետև Մաշտոցը հոգևոր կոչում է ընդունում և իր աշակերտների հետ անցնում Գողթան գավառը՝ քարոզչական գործունեության նպատակով: Այսպիսով նա խոր և լայն պատկերացում է կազմում հայ հասարակության վիճակի, նրան հուզող հարցերի մասին: Գողթան գավառի ժողովրդի մեջ տակավին խոր արմատներ ունեցող հեթանոսության դեմ պայքարի պայմաններում Մաշտոցը միտք է հղանում ստեղծել հայ դպրություն:

Վերագառնալով Վաղարշապատ, նա իր զաղափարի ջերմ պաշտպան է գտնում՝ ի դեմս Սահակ Պարթև կաթողիկոսի: Հայ դպրության ստեղծման ջատագով է դառնում նաև Վոսմշապուհ թագավորը, որը հաջորդել էր Խոսրով IV-ին, և իր բոլոր հնարավորություններն ի սպաս է դնում այդ գործի իրականացմանը: Մտաբերելով իր երբեմնի լսածը ասորի ոման Դանիել եպիսկոպոսի մոտ հայերենի նշանագրեր լինելու մասին, նա մարդ է ուղարկում դրանք բերելու: Ստանալով նշանագրերը, Մաշտոցն ու Սահակը փորձում են դրանցով հայերեն գրել սովորեցնել մի խումբ աշակերտների, սակայն երկամյա այդ փորձը դրական արդյունք չի տալիս. պարզվում է, որ «Դանիելյան նշանագրերը» անբավարար են հայոց լեզվի հնչյուններն արտահայտելու համար: Անհրաժեշտ էր ավելի կատարյալ այբուբեն:

Մեսրոպ Մաշտոց

Մաշտոցը մի խումբ աշակերտների հետ մեկնում է Ասորիք, նպատակ ունենալով նրա հնամենի մշակութային կենտրոններում աշխատել նշանագրերի ստեղծման վրա: Այստեղ նրան բարյացակամ ընդունելություն և օժանդակություն են ցույց տալիս: Ու մինչդեռ նրա հետ եկած աշակերտները, երկու խմբի բաժանված, սովորում էին, մեկը՝ հունական դպրություն, Սամոսատ քաղաքում, մյուսը՝ ասորական՝ Նգեսիայում, ինքը՝ Մաշտոցը, այստեղ 406 թվականին ձեռնամուխ է լինում իր առջև դրված խնդրի լուծմանը:

Հարմար ու զեղեցիկ նշանագրերի մշակման դժվարին գործին պետք է նախորդեր դժվարագույնը՝ հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ հնչյունաբանական վերլուծության պետք է ենթարկվեր հայոց լեզուն և կենդանի խոսքից անջատվեին-առանձնացվեին նրան հատուկ հնչյունները: Այս գործը Մաշտոցը կատարել է այնքան փայլուն, որ նրա ստեղծած նշանագրերը կատարելապես համապատասխանել են ժամատակի հայոց լեզվի հնչյունական համակարգին, իսկ մինչև մեր օրերը, նաև հայոց լեզվի հնչյունական համակարգին, իսկ մինչև մեր օրերը, անցած 15 դարերի ընթացքում սոսկ այնպիսի փոփոխություններ են մտցվել նրանց մեջ, որոնք միայն հայոց լեզվի հետագա զարգացման արդյունք են հանդիսացել:

Այնուհետև նա ձեռնարկել է տառաձևերի հորինմանը և, ստեղծելով նրանց ատաղձը, իրեն որպես խորհրդատու ընտրել սամոսատցի հուլյն գեղագիր Հոսփանոսին՝ տառերին վերջնական տեսք տալու համար: Այսպես մշակվել են այն տառերը, որոնցով մինչև այժմ գրում ենք հայերեն: Նորաստեղծ ալբուրենի առաջին փորձարկումը Մաշտոցը ձեռնարկել է իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ, գրավոր թարգմանելով մի հատված Աստվածաշնչից:

Ասորիքից իր աշակերտների հետ վերադարձող Մաշտոցին վաղարշապատում ընդունում են ցնծությամբ: Սկսվում է նորաստեղծ ալբուրենի և գրավոր հայերենի երկրորդ մեկ տարածման ոգևորիչ ու աշխատատար գործը՝ դպրոցների բացելու միջոցով:

Մաշտոցի կյանքը և գործունեությունը իսկական սխրանք են: Նա ոչ միայն նոր վեհ հաղափար առաջ քաշեց, այլև դրա իրագործմանը նվիրաբերեց իր ողջ կյանքը: Հայ գրերի ստեղծողն իր մահկանացուն կնքել է 440 թվականին: Նույն թվականին մահացել է և Սահակ Պարթևը:

Գրերի գյուտը ամրակուռ պատվանդան ստեղծեց բաղմամբի՝ դարեր բանավոր դարձացում անցած հայոց լեզվի նվաճումների հաստատման, նրա կայունացման ու հարատևման համար: Նրա մոտակա ու հեռավոր մշակութային ու քաղաքական հետևանքներն ու արդյունքները բազմաթիվ են և անգնահատելի: Նրանից անմիջապես հետո ծայր առավ ու մի քանի տասնամյակների ընթացքում ծաղկուն վիճակի հասավ մեարդատառ հայ մատենագրությունն իր երկու ճյուղերով՝ թարգմանական, որը դավանաբանական գրականության հետ մեկտեղ հայ ժողովրդին տվեց համաշխարհային մշակույթի բաղմամբի արժեքներ՝ գիտական, փիլիսոփայական և գեղարվեստական գրականության բնագավառում, և ինքնուրույն, որը հենց իր ակունքում ծնեց պատմագրական կոթողների մի հոյակապ շարան՝ Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Նղիշեի, Ղազար Փարպեցու և, վերջապես, հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացու երկերը, ինչպես նաև՝ դավանաբանական-փիլիսոփայական ու գիտական գրականության բաղմամբի նմուշներ՝ Մաշտոցի, Նզնիկ Կողբացու, Դավիթ Քերականի և այլոց գրչին պատկանող: Սրանց մեջ, իրենց ծնած դարաշրջանի իրողություններից բացի, ամփոփվեցին նաև հայ հոգևոր մշակույթի տարբեր բնագավառների նախամաշտոցյան ու նախաքրիստոնեական շրջանի կուտակումները:

Մեարդատառ գրականությունը բեղմնավորեց ամբողջ հայ մշակույթը, որն ապրեց իր ծաղկման շրջանը: Եվ այդ մշակույթը դարձավ մեկն այն հզոր միջոցներից, որոնց օգնությամբ ժողովրդը կարողացավ դարերի ընթացքում պահպանել իր ինքնությունը:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ V—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. 450—451 թթ. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ

Արշակունիների թագավորության անկումից հետո (428 թ.) Արևելյան Հայաստանն, ինչպես տեսանք, ընկավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ: Հայ նախարարները դառնալով այդ պետության ենթականեր, պարտավոր էին արքունի գանձարան մուծել սահմանված հարկը և պատերազմի ժամանակ իրենց զորքերը տրամադրել պարսից «արքայից արքային»:

Սասանյանները սկզբնական շրջանում պահպանեցին հայ մեծ ու փոքր նախարարների ավատատիրական իրավունքները: Վերջիններիս ձեռքում թողնվեցին երկրի կարևորագույն պաշտոնները՝ տնտեսական կյանքը տնօրինող հազարապետությունը, զորքերի ղեկավոր հրամանատարությունը (սպարապետությունը), նույնիսկ երկրի ընդհանուր կառավարչի՝ մարզպանի պաշտոնը: Բյուզանդիայից սպասվող հարձակման վտանգի և քուշանների ու հոնների ասպատակությունների պատճառով Պարսկաստանն առայժմ հանդուրժում էր Արևելյան Հայաստանի կիսանկախ վիճակը և հարկադրված էր առժամանակ բավարարվել սոսկ գերիշխանության իրավունքներով:

Սակայն 40-ական թվականների վերջերին, երբ պարսից Հազկերտ II արքային (438—457 թթ.) հաջորդեց կարգավորել իր հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ և պարտության մատնել ու Պարսկաստանի սահմաններից հեռացնել քուշաններին, գործնական քայլեր կատարվեցին Արևելյան Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը վերացնելու, հայ ժողովրդին կրոնափոխ անելու և ձուլելու քաղաքականություն իրականացնելու ուղղությամբ: Այսպես, հազարապետի պաշտոնը վերցնելով Ամատունիներից, Հազկերտ II-ը հանձնեց այն պարսիկ ազնվականի, իսկ «մեծ դատավարության» գործակալությունը հայոց կաթողիկոսի փոխարեն տրվեց մոգպիտին:

Նախարարների միասնությունը խախտելու, աշխարհագիր կատարելու և ծանր հարկեր նշանակելու հանձնարարությամբ 447 թ. Հայաս-

տան ուղարկվեց արքայի ներկայացուցիչ Դենշապուհը: Աշխարհագիր կատարելուց հետո հարկ էին վերցնում «ոչ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերում», տուրքերը «առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավաղակաբար հափշտակելով», հաղորդում է Նդիշեն: Պարսիկները հարկ էին դանձում հասարակության բոլոր խավերից՝ շինականներից, արհեստավորներից ու առևտրականներից, ամբողջ ազատանուց, հոգևորականությունից: Ժամանակի պատմագիրներ Նդիշի և Ղազար Փարպեցու վկայությամբ՝ Դենշապուհին հաջողվել էր նաև որոշ հայ նախարարների թշնամացնել իրար հետ:

Այս բոլորին հաջորդեց կրոնափոխության մասին Հաղկերտ II-ի հազարապետ Միհրնեսին հրովարտակը, որով նա հայերին համարում էր «ճիշտ ուղուց մոլորված» և արքայից արքայի անունից պահանջում էր ընդունել զրադաշտական կրոնը: Այդ սոսկ կրոնական հարց չէր: Սասանյանները զրանով փորձում էին վերջ տալ հայ ժողովրդի ինքնուրույն գոյությանը, ձուլել, պարսկացնել հայերին:

Արտաշատում գումարված հայ նախարարների ժողովը մերժում է այդ պահանջը: Սասանյան արքային նման պատասխան են տալիս նաև վրաց ու աղվանից ավատատերերը, որոնց նույնպես առաջարկված էր ընդունել զրադաշտական կրոնը: Այդ կտրուկ մերժողական պատասխաններից հետո Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիզբոն են կանչվում Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանից աշխարհի ներկայացուցիչները: Հայաստանից Տիզբոն գնացած տասը նախարարների թվում էին նաև մարդպան Վասակ Սյունին ու սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: Ծուղակից ազատվելու, հայրենիք վերադառնալու և անհրաժեշտ դիմադրություն կազմակերպելու նպատակով նրանք առերես ուրանում են քրիստոնեությունը և ընդունում զրադաշտական կրոնը: Հաղկերտ II-ը հավատարմով նախարարների այդ վճռին, նրանց մեծ նվերներով, 700 մոզերի ու հատուկ զորագնդի ուղեկցությամբ ուղարկում է Հայաստան:

Մինչև նրանց Հայաստան հասնելը երկրում ծայր է առնում տարերային շարժումը: Ժողովրդի բոլոր խավերը գիտակցում էին Սասանյանների քաղաքականությունից սպասվող մեծ վտանգը: Առանձնապես ավելի էր ծանրանալու շինականների, արհեստավորների ու առևտրականների դրությունը, նախարարները կորցնելու էին իրենց իրավունքը, վերանալու էր եկեղեցական դասը:

Առաջին ընդվզումը տեղի է ունենում 449 թ. սեպտեմբերի վերջերին, երբ Տիզբոնից վերադարձող հայ նախարարները և նրանց ուղեկցող մոզերն ու զորագունդը հասնում են Բագրևանդ գավառի Անգղ գյուղաքաղաքը: Շինականները Ղևոնդ Երեցի գլխավորությամբ Անգղից դուրս են շարժում մոզերին, որոնք փորձում էին տեղի եկեղեցին վերածել

մեհյանի, իսկ Զարեհավան քաղաքում ըմբոստացած բազմությունը ոչնչացնում է նոր հիմնված զրադաշտական մեհյանը:

Անգղի և Զարեհավանի ղեկավարից հետո շարժումն ընդգրկում է ողջ Հայաստանը. հասունանում էր ազատագրական պատերազմը: Վերանում են որոշ նախարարների տատանումները, բոլորը խոստանում են մինչև վերջ մարտնչել անկախության և ինքնուրույնության համար: Նախարարների առաջարկով ապստամբության անմիջական ղեկավարությունն ստանձնում է սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, իսկ մարդպան Վասակ Սյունին զբաղվում է նախապատրաստական աշխատանքներով և դաշնակիցներ ձեռք բերելու գործով:

450 թ. գարնանից արագ թափով համալրվում են հայկական զորագնդերը: Թիկունքն անվտանգ դարձնելու համար ոչնչացվում են Հայաստանում գտնվող պարսկական կայազորները և երկրի կարևոր կենտրոնում տեղավորվում են հայկական ջոկատներ: Դաշինք է կնքվում Վրաստանի և Աղվանքի հետ, որոնք նույնպես ըմբոստացել էին Սասանյանների դեմ: Օգնության համար հայերը դիմում են հոներին և Բյուզանդիային, բայց բյուզանդական կայսր Մարկիանոսը (450—457 թթ.) կտրականապես մերժում է և այդ մասին նենգաբար տեղեկացնում պարսից արքունիքին: Օգնություն չի ստացվում նաև հոներից: Այսպիսով, ապստամբները պետք է հենվեին լոկ իրենց ուժերի՝ երկրում եղած կանոնավոր զորքի և աշխարհազորի վրա:

Ապստամբության ղեկավար Վարդան Մամիկոնյանն առանց հապաղելու դիմում է արագ գործողությունների: Նա հայկական զորքերը բաժանում է երեք զորաբանակի, որոնցից մեկը ներշապուհ Արծրունու գլխավորությամբ ուղարկում է Պարսկահայք նահանգի Հեր և Զարեհանդ գավառները՝ երկրի հարավային սահմանը անակնկալ հարձակումներից պաշտպանելու համար, երկրորդ բանակը մարդպան Վասակ Սյունու հրամանատարությամբ մնում է թիկունքում՝ երկրում, իսկ երրորդն իր հրամանատարությամբ գնում է օգնելու աղվաններին: Վարդան Մամիկոնյանին հաջողվում է խաղաղում (այժմյան Ղազախ քաղաքի մոտ) ջարդել Հաղկերտ II-ի թվական մեծ գերակշռություն ունեցող զորաբանակը, շարունակել առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, ոչնչացնել Ալանաց դուանը (Դարիալի կիրճ) եղած պարսկական կայազորը և դաշն կնքել հոների հետ: Վերջիններս հանձն են առնում ռազմական օգնություն ցույց տալ ապստամբներին:

Սակայն շուտով Վասակ Սյունին փոխում է իր դիրքը. նա անխուսձմ քայլ է համարում պատերազմել պարսկական մեծ բանակի դեմ, քանի որ բյուզանդական կայսրը և նրա թեևադրանքով՝ Հայաստանի բյուզանդական մասի նախարարները հրաժարվում են օգնել ապստամբներին: Այնուհետև, Սյունին մի կողմից փորձում է հորդորել պարսկական ար-

են ցմահ բանտարկության ու արքայազնի մերձկանության անապատային շրջանները: Պարսկական կայսրերն են տեղավորվում Հայաստանի՝ ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող վայրերում, իսկ երկրի մարզպանի ու զորահրամանատարի պաշտոնները տրվում են պարսիկներին:

Ավարայրի ճակատամարտը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության ամենափառապանծ էջերից է: Անկախության և ազատության համար ոտքի ելած հայ նախարարները, շինականները, քաղաքների բնակիչներն ու հոգևորականները այս ճակատամարտում մարտնչել են անօրինակ հերոսությամբ ու անձնազոհությամբ: Մեր պատմագիրները, ողջ ժողովուրդը այդ պատերազմը համարել են սրբազան, «հայրենիքի նահատակներ» են կոչել ճակատամարտում զոհված Վարդան Մամիկոնյանին ու նրա զինակիցներին: Ավարայրի ճակատամարտը, որ ավելի հայտնի է «Վարդանանց պատերազմ» անունով, դարձել է մեր ժողովրդին, դարձել նրա ազատագրական պայքարի խորհրդանիշը:

2. ԱՋԱՍԿՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ 481—484 թթ.

Ավարայրի ճակատամարտից հետո սասանյան արքունիքի՝ Հայաստանում կատարած զիջումները ժամանակավոր էին: 460-ական թվականներին նորից է գործի դրվում հայ ժողովրդին բռնությամբ կրոնափոխելու և պարսկացնելու հին քաղաքականությունը: Նոր արքա Պերոզը անտեսում է նախարարների ժառանգական իրավունքները և մենաշնորհումներ տալիս միայն զրադաշտական դավանանքն ընդունած ու պարսկասեր ազնվականներին:

Մայր են առնում զանգվածային դժգոհություններ. հասունանում է մի նոր ապստամբություն: Շուտով ստեղծվում է հարմար պահ: Պարսիկները պարտություն են կրում հոների ղեմ մղված պատերազմում, հարևան Վրաստանում բռնկվում է ապստամբություն: Հայ նախարարներն առանց հապաղելու Շիրակում գումարում են զադտնի ժողով և որոշում միահամուռ ուժերով դուրս գալ օտարերկրյա նվաճողների ղեմ: Մի քանի նախարարներ (Գրիգոր Սյունի, Գաղիշ խորխոռունի և ուրիշներ) անցնում են թշնամու կողմը, բայց դա չի կասեցնում նախապատրաստվող ապստամբության ընթացքը: Ապստամբության գլուխ է անցնում Վահան Մամիկոնյանը: Ոտքի է կանգնում ժողովուրդը: Ահաբեկված ապստամբ ժողովրդի ցասումից՝ պարսիկ մարզպանն իր յուրայիններով նախ ապաստանում է Անիում, ապա այստեղից էլ մի կերպ ճողովրդում Արտաշատ: Սակայն նրան չեն փրկում ո՛չ Անիի և ո՛չ էլ Ար-

տաշատի ամրակուռ պարիսպները: Նա սարսափահար փախչում է Պարսկաստան:

Ապստամբները դառնում են երկրի տերը: Սահակ Բագրատունուն նշանակում են մարզպան, իսկ Վահան Մամիկոնյանին՝ սպարապետ, Դավիթը դառնում է մարզպանության կենտրոն: Ապստամբությանը մասնակից ազնվականների ընտանիքներն ու գանձերը նախօրոք փոխադրվում են անմատույց վայրեր:

Սասանյանները և նրանց կողմնակիցներն աշխատում են ձնշել ժողովրդական շարժումը ղեկի ուժով: Շուտով Հայաստան է ներխուժում պարսկական բանակը: Խուտափելով մարտի բռնվել բաց դաշտում, հայերը թշնամուն վարպետորեն քաշում են դեպի Մասիսի լեռնալանջերը և Ակոռի գլուղի մոտ ծանր պարտության մատնում նրան: Հակառակորդի բանակի մնացորդները դիմում են փախուստի:

Ակոռիի ճակատամարտի լուրը տարածվում է երկրով մեկ և մեծ արձագանք գտնում բոլոր շրջաններում: Ապստամբների շարքերը ստվարանում են. աշխարհազորից բացի, նրանց են միանում մի քանի նախարարներ, որոնք մինչ այդ վարանում էին:

Ապստամբությունը ձնշելու համար Պերոզը 482 թ. Հայաստան է ուղարկում նոր, ավելի մեծ բանակ՝ Սալար զորավարի հրամանատարությամբ: Վահան Մամիկոնյանը նախարարական զորքերից ու աշխարհազորայիններից բաղկացած իր բանակով շտապում է դիմակայել թշնամուն, որպեսզի կանխի նրա հետագա շարժումը դեպի երկրի խորքերը:

Հակառակորդ բանակները հանդիպում են Արտազ զավառի (Մակունի շրջան) ներսեհապատ գլուղի մոտ, Ավարայրից ոչ հեռու: Հայկական զորաբանակը թշնամու գերակշռող զորքի ղեմ հարձակվում է երեք թևով: Կենտրոնում գործող զորամասի հրամանատարը Սահակ Բագրատունին էր, աջ թևում՝ Բաղշ Վահանունին, իսկ ձախ թևում՝ Կամսարական եղբայրները: Ընդհանուր հրամանատարն էր Վահան Մամիկոնյանը:

Ճակատամարտը տեղի է ունենում 482 թ. մայիսին և տևում է մի ամբողջ օր՝ վաղ առավոտից մինչև երեկո: Հայկական ալյուրին ու ներքան միացած աշխարհազորը կռվում են հերոսաբար: Ճակատամարտն ավարտվում է ապստամբների կատարյալ հաղթանակով: Հակառակորդի ծանր պարտություն կրած բանակը դիմում է փախուստի: Հայկական զորաբանակը հետապնդում է խուճապահար փախչողներին և հարուստ ավար վերցնում: Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ հակառակորդ բանակի տված զոհերի թիվը կենդանի մնացածներից ավելի շատ էր:

Ներսեհապատի հաղթական ճակատամարտից հետո՝ 482 թվականի ամռանը, վրաց Վախթանգ թագավորի խնդրանքով Վահան Մամիկոնյանը, հայկական զորքերի մի մասի ղլուխ անցած, օգնության է գնում դաշնակից վրացիներին: Պարսկական մի խոշոր բանակ Միհրան զորա-

վարի հրամանատարությունները այդ ժամանակ արշավել էր Վրաստան և ավերում էր երկրերը: Վրաստանը օգնություն էր սպասում նաև հոներից, բայց նրանք չկատարեցին իրենց խոստումը: Միհրանի բազմահազարանոց բանակի դեմ հանդես եկան միայն հայկական ու վրացական փոքրաթիվ զորքերը: Ճակատամարտը երկու կողմերի միջև տեղի է ունենում Տփղիսից ոչ շատ հեռու, Կուր գետի մոտ՝ Ճարմանայի դաշտում: Չնայած հայ-վրացական զորքերը մարտի սկզբում ձեռք են բերում որոշ առավելություն, բայց վերջիվերջո պարտություն են կրում և հարկադրված նահանջում դեպի լեռնային անառիկ վայրերը: Մարտում ընկածների թվում էին նաև Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանի եղբայրը՝ Վասակ Մամիկոնյանը:

Միհրան զորավարը հետապնդում է դեպի Տալք նահանջող հայկական զորքերին: Սակայն հեփթաղների և Պարսկաստանի միջև սկսված պատերազմի պատճառով նրան իր զորքի հետ միասին կանչում են Տիգրան: Վահան Մամիկոնյանն անարգել վերադառնում է Դվին: Մինչև հաջորդ տարվա գարնան ամիսները երկրի իշխանությունն ամբողջովին գտնվում էր ապստամբների ձեռքին:

483 թ. գարնանը պարսկական մի մեծ բանակ, զորավար Հազարափութի հրամանատարությամբ մտնում է Հայաստան և պաշարում Դվինը, բայց այնտեղ գտնվող հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը հանկարծակի հարձակմամբ շփոթեցնում է թշնամուն և ճեղքելով նրա զորքերի շղթան՝ իր փոքրաթիվ ջոկատով բարձրանում է լեռնային շրջանները: Այնուհետև, մինչև 484 թվականի ամռան վերջերը նա կռիվներ է մղում Հազարափութի զորքի դեմ: Ժողովուրդն ամենուրեք օգնում ու օժանդակում է ապստամբներին, նրանց տրամադրելով սննդամթերք ու ապաստարան, անհրաժեշտ տեղեկություններ է հաղորդում թշնամու գործողությունների ու մտադրությունների մասին: Հանդուգն և հանկարծակի հարձակումներով Վահան Մամիկոնյանն արյունաքամ է անում թշնամու բանակը՝ մաս առ մաս ոչնչացնելով նրա առանձին ջոկատները: Հազարափութի փոխարինած Միհրան-Շապուհը, ի վիճակի չլինելով վերջ տալու այդ կռիվներին, ամբողջ զայրույթը թափում է անդեն ու խաղաղ բնակիչների վրա, ավերելով ու ամայացնելով բնակավայրեր ու ամբողջ շրջաններ: Սակայն շուտով պարսիկները պարտվում են հոն-հեփթաղների դեմ մղված պատերազմում: Կռվում սպանվում է նաև Պերոզ արքան. դա է բարձրանում նրա եղբայրը՝ Վաղարշը, որը երկրի խառնակ դրությունը հաշվի առնելով՝ Միհրան-Շապուհին իր զորքով ետ է կանչում Տիգրան: Հայաստանի տեր ու տնօրեն դարձյալ մնում են Վահան Մամիկոնյանն ու ապստամբության մասնակից մյուս նախարարները:

Նկատի ունենալով իր նախորդների՝ Հաղկերտի և Պերոզի անհաջո-

m

p

q

մանրանկարչություն
Հայկական միջնադարյան

ա) Հովիվ (1323 թ. ձեռագիր)

բ) Հողագործ
(XVIII դ. սկզբի ձեռագիր)

գ) Իրիկով կիներ
(1316 թ. ձեռագիր)

Հայկական միջնադարյան մանրանկարչություն
Ավետում (XIII դ. 80-ական թթ. ձեռագիր)

դուքյունները Հայաստանում, Վաղարշը հարկադրված է լինում վարել հայերին սիրաշահելու քաղաքականություն: Տեսնելով, որ բռնություններն ու ռազմական արշավանքներն ապարդյուն են անցնում, նա նպատակահարմար է գտնում որոշ զիջումների գնով համաձայնության գալ ապստամբների հետ: Համաձայնագիր կնքելու նպատակով 484 թ. վերջերին Հայաստան է ժամանում Վաղարշի ուղարկած դեսպանությունը՝ Նիխորի ղլխավորությամբ: Հայ նախարարները նրան ներկայացնում են հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Հեր գավառի սահմանամերձ նվարսակ գյուղում (այժմյան Խոյ քաղաքի մոտ) կայացած կարճատև բանակցություններից հետո կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով վերականգնվում են հայ նախարարների ավատատիրական-ժառանգական իրավունքները, դադարեցվում են կրոնական հալածանքները, և քրիստոնեությունը ճանաչվում է որպես Հայաստանի պետական կրոն: Երկրի բարձր պաշտոնները տրվում են հայ նախարարներին, որոնք, սակայն, համարվում են պարսից արքայի վասալներ: 485 թ. աշնանը Վահան Մամիկոնյանը նշանակվում է նաև երկրի մարզպան՝ պարսիկ Անդեկանի փոխարեն:

Հայաստանն, այսպիսով, իր այդ կիսանկախ վիճակը վերականգնում է զենքի ուժով, 450—451 և 481—484 թթ. ժողովրդական-ազատագրական պատերազմների շնորհիվ: Նվարսակի հաշտությունից հետո, մոտ 15 տարի երկիրն ապրում է խաղաղ կյանքով: Ներքին ինքնուրույնություն ունեցող «Տանուտիրական Հայաստանը» (հաշտությունից հետո այդպես էր կոչվում մարզպանական Հայաստանը) բռնում է տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացման ուղին: Վերականգնվում են պատերազմի ընթացքում ավերված գյուղերն ու քաղաքները, գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը մտնում են իրենց զարգացման բնականոն ընթացքի մեջ: Դվին քաղաքը դառնում է Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային խոշոր կենտրոն:

V դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին պարսկա-բյուզանդական հարաբերությունները նորից լարվում են: Պարսկաստանի ներսում ծայր են առնում երկպառակություններ և ժողովրդական շարժումներ: Օգովելով առիթից, Սասանյաններին ենթակա ժողովուրդները, որոնց թվում և հայերը, ապստամբության դրոշ են բարձրացնում՝ անկախության համար: Սակայն պարսկա-բյուզանդական պատերազմն ավարտվելուց և այդ երկու երկրների միջև հաշտության պայմանագիր կնքվելուց հետո, 509 թ. Արեւելյան Հայաստանում վերականգնվում է Պարսկաստանի գերիշխանությունը, երկիրը նորից վերածվում է մարզպանության:

Սասանյանների դաժան ճնշումներն ու հարստահարությունները նորից պատճառ են դառնում մասսայական դժգոհությունների: 571 թ. Արեւելյան Հայաստանում բռնկվում է նոր ապստամբություն: Ապստամբ-

ները Վարդան Մամիկոնյանի (որը հայտնի է Կրտսեր կամ Կարմիր Վարդան անունով) ղեկավարությամբ գրավում են Դվինը և փախուստի մատնում Սուրեն մարզպանին: Օգնության խնդրանքով Վարդանը հատուկ ղեկավարություն է ուղարկում Բյուզանդիա: Հուստինոս II կայսրը խոստանում է օգնել հայերին, բայց պայմանով, որ մարզպանական Հայաստանը ենթարկվի Բյուզանդիայի գերիշխանությանը: Ապստամբությունը գնալով ավելի լայն ծավալ է ստանում: Ուրբի են ելնում նաև Վրաստանն ու Աղվանքը: Սուրեն մարզպանի ղեկավարությամբ Հայաստան ուղարկված զորքը Դվինում պարտություն է կրում, որից հետո մարզպանական Հայաստանի մեծ մասը անջատվում է Պարսկաստանից և ընկնում Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ: Ժամանակի այդ երկու մեծ պետությունների միջև ծագում է պատերազմ, որ տևում է մոտ 20 տարի և ավարտվում միայն 591 թվականին: Հայաստանը վերաբաժանվում է երկրորդ անգամ, ընդ որում նրա մեծ մասն այս անգամ անցնում է Բյուզանդիային:

3. ԻՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տարբեր ժամանակներում բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ ընկած Արևմտյան Հայաստանի մարզերը՝ Փոքր Հայքը, Նեոֆին Հայքը և Նախարարական Հայաստանը, ունեին վարչաքաղաքական տարբեր վիճակ: Փոքր Հայքը, որ տարածվում էր Եփրատ գետից արևմուտք, Գալլ գետի ավազանում և Ալիուսի վերին հոսանքի շրջանում, հոռմեական տիրապետության տակ էր անցել դեռևս առաջին դարում (մ. թ. ա.): Այն III դարի (մ. թ.) վերջերից վերածվել էր կայսրության սովորական մի պրովինցիայի, իսկ IV դարի (մ. թ.) վերջերին բաժանվել էր երկու պրովինցիայի՝ Առաջին Հայքի (Սեբաստիա կենտրոնով) և Երկրորդ Հայքի (Մելիտինե, այժմ՝ Մալաթիա կենտրոնով): Դրանք ռազմական ու քաղաքական առումով կայսրության մյուս պրովինցիաներից ոչնչով չէին տարբերվում, բայց հայ իշխանները տակավին պահպանում էին իրենց ֆեոդալական իրավունքները:

Արշակ III թագավորի մահից հետո (391 թ.) Արևմտյան Եփրատի վերին ու միջին և Ճորոխի վերին հոսանքներում տարածվող Ներքին Հայքը վերածվեց կայսրության պրովինցիայի: Սակայն այստեղ հայ նախարարները պահպանում էին իրենց ավատատիրական իրավունքները, և կայսրությունից ունեցած կախվածության աստիճանով երկրի այս մասը նման էր մարզպանական Հայաստանին: Ներքին Հայքի գերագույն կառավարիչը, որ կրում էր կոմես անունը, նշանակվում էր կայսեր կողմից: Ռազմական տեսակետից երկրամասը ենթարկվում էր զոր-

քերի ղեկավար հրամանատարին՝ մագիստրոսին: Պատերազմի ժամանակ նրա ընդհանուր հրամանատարությունն էին ենթարկվում նաև հայ նախարարների զորքերը:

Ավելի մեծ իրավունքներ ունեին Նախարարական (կամ Սատրապական) Հայաստանի հայ իշխանները: Նախարարական Հայաստան էր կոչվում Մեծ Հայքի (Պատմական Հայաստանի) հարավ-արևմտյան մասը, որը տարածվում էր Արևմտյան Տիգրիսի վերին ու Արածանիի (Արեւելյան Եփրատի) ստորին հոսանքների շրջանում: Հայաստանի այս հատվածը կայսրության կողմից զավթվել էր 363—368 թթ. ընթացքում: Այստեղ գոյություն ունեին հայկական վեց նախարարություններ (Մեծ Մոփե, Անգեղտուն, Պաղնատուն և այլն), որոնք օժտված էին ներքին ինքնուրույնությամբ: Բյուզանդիայից ունեցած կախումը արտահայտվում էր միայն նրանով, որ հայ նախարարները պարտավոր էին՝ յուրաքանչյուրն իր մասում պաշտպանել կայսրության սահմանները պարսկական հարձակումներից:

Ինչպես Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական նահանգներում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեին ազատ ու ամրացված գյուղացիներ: Դրանցից առաջինները հողի ազատ վարձակալներ էին և ցանկացած դեպքում կարող էին թողնել ու հեռանալ, իսկ մյուսները, որ կազմում էին գյուղական բնակչության մեծ մասը, ամրացված էին կալվածատիրոջ կամ վանքապատկան հողին: Ժամանակի ընթացքում հողին ամրացված գյուղացիների թիվը ի հաշիվ ազատների ավելի է մեծանում: Անաստասիոս կայսեր (491—518 թթ.) օրոք արձակվում է մի հրովարտակ, ըստ որի միևնույն հողը 30 տարուց ավելի վարձակալելու դեպքում վարձակալողը ամրացվում էր հողին և զրկվում էր հեռանալու իրավունքից: Գյուղացիներից բացի կային նաև մեծ թվով ստրուկներ, որոնց աշխատանքն օգտագործվում էր և՛ տնային տնտեսություններում, և՛ երկրագործության մեջ:

Ծանր էին աշխատավոր բնակչությունից գանձվող հարկերը, հատկապես հողահարկն ու գլխահարկը: Այդ պատճառով Արևմտյան Հայաստանում բռնկվել են մի շարք ապստամբություններ:

Քաղաքային կյանքի զարգացման համար Արևմտյան Հայաստանում չկային նպաստավոր պայմաններ: V և VI դարերում Արևմտյան Հայաստանի քաղաքների մի զգալի մասը (Տիգրանակերտ-Մարտիրոսոպոլիս, Կաբքին-Թեոդոսոպոլիս և այլն) վերածվել էր կայսերական զորքերի հենակետերի՝ կորցնելով նախկին առևտրատնտեսական նշանակությունը: Պարսկա-բյուզանդական սահմանի վրա ստեղծվել էին մի շարք բեցդաքաղաքներ և բազմաթիվ ամրոցներ: Առևտրատնտեսական տեսակետից շատ թե քիչ նշանակություն ունեին Հայկական Միջագետքի և Փոքր Հայքի քաղաքները (Ամիդ, Անաստասոպոլիս, Մելիտինե, Սե-

բաստիա և այլն), որոնք շարունակում էին պահպանել իրենց առևտրական կապերը Արևմուտքի և Արևելքի քաղաքների հետ: Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո (387 թ.) Փոքր Հայքի քաղաքները սկսեցին առևտրատնտեսական ավելի մեծ նշանակություն ձեռք բերել, մասնավոր, երբ Մեծ Հայքից մի շարք գավառներ կայսրությանը միացնելուց հետո նրանք դադարեցին սահմանային բերդաքաղաքներ լինելուց:

Արևմտյան Հայաստանի վարչակարգը փոխվում է Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ (527—565 թթ.): Սասանյանների հարձակումներից կայսրության արևելյան սահմանները պաշտպանելու, հայ նախարարների ներքին ինքնուրույնությունը վերացնելու և երկրամասը կայսրության մեջ ձուլելու նպատակով Հուստինիանոսը կատարում է մի շարք վերափոխություններ: 529 թ. հրովարտակով նա կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հայկական բոլոր հողերը միացնելով կազմում է ռազմական մի շրջան՝ իր կողմից նշանակվող ստրատեգի զխավորությանը կենտրոն ունենալով Թեոդոսուպոլիս (Կարին) բերդաքաղաքը: Վերացվում են հայ նախարարների առանձին զորք պահելու իրավունքները, նրանց զորքերը ձուլվում են կայսերական լեգեոնների մեջ: 536 թվականին կատարված վարչական վերափոխության համաձայն Արևմտյան Հայաստանն ամբողջապես զրկվում է իր ներքին ինքնուրույնությունից՝ դառնալով կայսրության սովորական մի երկրամաս: Ըստ այդ վարչական վերափոխման Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերը բաժանվում են չորս պրովինցիայի՝ Առաջին Հայքի, Երկրորդ Հայքի, Երրորդ Հայքի և Չորրորդ Հայքի:

Արևմտյան Հայաստանին պակաս հարված չհասցրեց Հուստինիանոսի՝ ժառանգական իրավունքին վերաբերող հրովարտակը, ըստ որի ժառանգական իրավունք էին ստանում հայ նախարարական տների նաև կրտսեր ժառանգները և իգական սեռի ներկայացուցիչները: Դրա հետևանքով հայկական նախարարությունները բաժան-բաժան են լինում ու փոշիանում՝ կորցնելով իրենց տնտեսական ու քաղաքական հզորությունը:

Կայսրության հարկային ծանր քաղաքականությունը, բերդերի ու ամրոցների կառուցման համար սահմանված անտանկի պահպանները, հայ նախարարների ներքին ինքնուրույնության ունչացումը, կրոնական-դավանաբանական վեճերն ու հալածանքները, որոնք ծայր էին առել 451 թվականին կայացած Քաղկեդոնի եկեղեցական տիեզերաժողովից հետո, դժգոհություն առաջացրին Արևմտյան Հայաստանի բնակչության լայն շերտերում: 6-րդ դ. կեսերին Արտավան Արշակունու զխավորությանը Առաջին Հայքում տեղի է ունենում ապստամբություն: Սպանվում են դաժան պրոկոնսուլ Ակակիոսը և նոր ուղարկված մագիստրոս Սիտ-

տասը: Ապստամբությունը, սակայն, ճնշվում է մայրաքաղաքից ուղարկված կայսերական լեգեոնների կողմից:

4. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

7-րդ դ. սկզբներին ստեղծվեց Արաբական խալիֆայությունը՝ ռազմա-ֆեոդալական մի հզոր պետություն, որի կազմավորման գործում մեծ դեր խաղաց նոր կրոնը՝ իսլամը (մահմեդականություն): Պետության գլուխ է կանգնում խալիֆը («Մուհամեդի հաջորդը»), որն իր ձեռքում կենտրոնացնում է հոգևոր և աշխարհիկ ամբողջ իշխանությունը՝ օժտված բռնակալական բոլոր իրավունքներով: 630—640-ական թվականներին արաբները կործանիչ հարվածներ են հասցնում Սասանյան աշխարհակալ պետությանը: Նրանց առաջխաղացումը չեն կարողանում կասեցնել նաև բյուզանդացիները: Բյուզանդական կայսրությունը կորցրել է բազմաթիվ երկրներ ու շրջաններ: Խալիֆայությունը ծավալվելով դառնում է մեծ տերություն, որի սահմանները ձգվում էին Պամիրից մինչև Ատլանտյան օվկիանոսի ափերը, Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Արաբական ծովը:

Խալիֆայության զորքերը առաջին անգամ Հայաստան են ներխուժում հարավից, 640 թ. աշնանը: Չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, նրանք ավերում են Արարատյան դաշտի արևելյան շրջանները, կարճատև պաշարումից հետո գրավում Դվին մայրաքաղաքը և մեծ ավար ու հազարավոր գերիներ վերցնելով հեռանում:

Երկու տարի անց՝ 642 թ. գարնանը, արաբները կրկնում են իրենց արշավանքը: Սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին իր 2000 հեծյալներով հանկարծակի հարձակմամբ կարողանում է զլխովին ջախջախել Կոզովիտ գավառի Արծափի բերդը գրաված արաբական 3000-անոց ջոկատը և ազատել բազմաթիվ գերիներ: Հայկական կայազորներն ու զինված բնակիչները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս և հարձակվող թշնամուն ետ են շարտում Երևանի ու Նախճավանի բերդերի մատույցներից: Բայց այս անգամ ևս նվաճողներին հաջողվում է ավերել մի շարք գավառներ և բազմաթիվ գերիներով ու հսկայական ավարով ետ վերադառնալ: 650 թվականին նրանք երրորդ անգամ են հարձակվում Հայաստանի վրա, դարձյալ հասնում երկրի կենսական կենտրոն Արարատյան դաշտը և մեծ թվով գերիներ ու ավար վերցնելով՝ նորից ետ քաշվում: Հայաստանում տեղավորված բյուզանդական զորքերի հրամանատար Պրոկոպիոսը երկշտաբար մերժում է միացալ ուժերով արաբներին դեմ դուրս գալու՝ սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու առաջարկը:

Հայաստանն, այսպիսով, VII դարի կեսերից սկսում է ավերածությունների ենթարկվել Արաբական խալիֆայության կողմից: Երկիրն ավերումից ու բնակչությունը բնաջնջումից փրկելու նպատակով հայրենասեր նախարարները փորձում են օգտվել ախոյան պետությունների՝ Բյուզանդիայի ու խալիֆայության հակասություններից և սկսում են բանակցություններ վարել նրանց հետ: Նշանավոր զորավար և դիվանագետ Քեոզորոս Ռշտունին 652 թվականին արաբների հետ կնքում է Հայաստանի համար բավական ձեռնտու մի համաձայնագիր: Արաբական կառավարիչ, հետագայում խալիֆ Մուավիայի հետ կնքված այդ պայմանագրի համաձայն Հայաստանը ճանաչում է Արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, պայմանով, որ երեք տարի ազատվի հարկ վճարելուց, երկրի բերդերում ու քաղաքներում արաբական կայազորներ չլինեն, արաբ պաշտոնյաներ չուղարկվեն Հայաստան, արտաքին հարձակման դեպքում խալիֆայությունը ռազմական օգնություն ցույց տա և այլն: Սակայն կնքված պայմանագիրը չապահովեց Հայաստանը նոր արշավանքներից: 652—661 թվականներին երկիրը մի քանի անգամ ենթարկվում է բյուզանդացիների և արաբների հարձակումներին: Այն մի փոքր շունչ է քաշում Մուավիա I-ի (661—680 թթ.) խալիֆայության շրջանում, երբ վերականգնվում են 652 թ. կնքված պայմանագիրը և երկրի ներքին ինքնուրույնությունը:

VII դարի վերջերին Հայաստանի քաղաքական դրությունը նորից է ծանրանում: Երկիրը մի քանի անգամ ենթարկվում է նոր արշավանքների: Արաբական զորավար Մուհամմեդ իբն-Մուվանը 698 թ. հրի ու սրի է մատնում ամբողջ երկիրը: Հայաստանում նրա թողած կառավարիչ՝ Աբդալուլան, շարունակում է ոչնչացնել հայ նախարարներին ու նրանց աչքուձին, իսկ նոր զորավար Մուհամմեդ Բեն-Օբբան արյան մեջ խեղդում է Սմբատ Բագրատունու ղեկավարությամբ 703 թվականին բռնկված ապստամբությունը: Եվ այսպես, VII դ. վերջերին և VIII դ. սկզբներին Հայաստանում հաստատվեց արաբական խալիֆայության տիրապետությունը, որը տևեց ավելի քան մեկուկես դար:

Նվաճված երկրներն իր տիրապետության տակ հյուսիս-հնարանդ պահելու, նրանց տնտեսական ու ռազմական հնարավորությունները աշխարհակալ պետության համար ի սպաս դնելու նպատակով խալիֆայությունը կատարում է վարչական կարգի մի շարք փոփոխություններ: Խալիֆի հրամանով Արևելյան Վրաստանն ու Աղվանքը միացվում են Հայաստանին և կազմում «Արմինիա» (էրմենիա) փոխարքայությունը՝ Գլին, իսկ հետագայում՝ Պարտավ կենտրոնով:

Արմինիայի կառավարիչը՝ ամիրը, որ հայ մատենագրության մեջ հայտնի է ոստիկան անունով, նշանակվում էր արաբ կամ պարսիկ ազնու-

վականներից և երկիրը կառավարում էր խալիֆի անունից: Նրան էին ենթակա բոլոր պաշտոնյաները, որոնց թվում և՛ Հայոց իշխանն ու հակական զորքերի հրամանատարը՝ սպարապետը:

VIII դարի երկրորդ կեսից Հայաստանի կարևոր քաղաքներում ու բերդերում՝ Գլինում, Խլաթում, Արճեշում, Կարինում, Տիգրանակերտում և այլուր խալիֆայությունը պահում է բազմամարդ կայազորներ, իսկ Գլինի շրջակայքում, Գողթնում, Վանա լճից հյուսիս, հյուսիս-արևելք ու արևմուտք ընկած շրջաններում և այլ վայրերում բնակեցնում թափառաշրջիկ ցեղեր, որոնք աստիճանաբար նվաճում են երկրի դաշտային ընդարձակ շրջանները, իսկ բնիկներին դուրս մղում դեպի լեռները: Միաժամանակ, երկրում հենարան ունենալու և Բյուզանդիայի դեմ հաջող պայքար մղելու նպատակով խալիֆայությունը ժամանակ առ ժամանակ արտոնություններ էր տալիս հայ ազնվականությանն ու հոգևորականությանը: Օգտվելով այդ քաղաքականությունից, երկրում հզորանում են Բագրատունիները, Արծրունիները և Սյունիները՝ իրենց իշխանությանը ենթարկելով նորանոր զավառներ: Զգալի արտոնություններ են տրվում նաև հայոց կաթողիկոսին:

• VIII դարում խալիֆայության հարկային լուծն ավելի է ծանրանում: Աշխարհակալ պետության ռազմական հսկայական ծախսերը, բազմամարդ արքունիքի շուրջ կյանքը, նվաճված երկրներում պահվող բազմաթիվ կայազորները, ուռճացած վարչական ապարատը պահանջում էին ահռելի միջոցներ, որոնց մեծագույն մասը հարկերի ու տուրքերի, ռազմական ավարի ու արտակարգ գանձումների ձեռով կորզվում էր նրվաճված երկրներից: Հաստատվում են ավելի ծանր հարկադրույթներ, ծխահարկը փոխարինվում է գլխահարկով և հողահարկով, որոնք գանձվում էին 15—60 տարեկան բոլոր հպատակ տղամարդ բնակիչներից: Հարկերի մեծ մասը դանձվում էր դրամով, որ բնատնտեսության պայմաններում ավելի էր ծանրացնում բնակչության վիճակը: VIII դարի կեսերին հարկի տակ էին պահվում նույնիսկ մեռածները, իսկ նույն դարի վերջերին և IX դարի սկզբներին՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆի օրոք, հարկահանությունը բացարձակ կողոպուտի տեսք է ստանում:

VII—IX դարերում ծանր էր նաև Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայկական դրությունը: VIII դարում արդեն Արևմտյան Հայաստանի գյուղական ազատ համայնքը հիմնականում վերացել էր, գյուղացիները կախման մեջ էին ընկել ավատատերերից: Շարունակում էր գոյատևել ստրկական աշխատանքը: Աշխարհիկ ֆեոդալներին համահավասար խոշոր կալվածատերեր էին դարձել քաղկեդոնական վանքերը, որոնք մեծ արտոնություններ էին ստացել կայսերական իշխանությունների կողմից:

5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ VIII—IX ԴԴ.

Հայաստանում Արաբական խալիֆայության դեմ խոշոր ապստամբություն տեղի ունեցավ 747—750 թվականներին, երբ, օգտվելով խալիֆների գահակալական կոիվների ժամանակ ստեղծված նպաստավոր դրությունից, ապստամբության դրոշմ բարձրացրին խալիֆայությանը հպատակ մի քանի ժողովուրդներ:

Հայաստանում շարժումն սկսվում է 747 թվականին: Սակայն նախարարների միջև բավարար միասնություն չկար: Խալիֆները կարողացել էին հակառակություններ ու թշնամանք սերմանել երկրում մեծ ազդեցություն ունեցող Բագրատունիների ու Մամիկոնյանների միջև՝ առաջիններից բավական լայն արտոնություններ տալու միջոցով: Սպարապետ Աշոտ Բագրատունին նախ տատանվում է, ապա բռնելով դավաճանության ուղին, անցնում է նվաճողների կողմը: Որոշ անհամաձայնություն կար նաև ապստամբության մասնակից մյուս նախարարների միջև: Չնայած այդ բոլորին, տեղի են ունենում զինված ելույթներ: Ապստամբները բռնում և կուրացնում են Աշոտ Բագրատունուն՝ զրկելով նրան երկրի քաղաքական գործերին մասնակցելու հնարավորությունից, իսկ նրա ջոկատը՝ վնասազերծում: Շարժման ղեկավարությունը ստանձնում է Գրիգոր Մամիկոնյանը, որին 748 թվականին հռչակում են Հայոց իշխան և սպարապետ: Ապստամբության կենտրոն և սպարապետի նստավայր է դառնում Կարին քաղաքը, որն ամրացվում է պաշտպանական նոր կառույցներով:

Ժողովուրդն իր պայքարի սլաքն ուղղում է նաև հայ ազնվականության դեմ. ավերվում են ոչ միայն արաբ աստիճանավորների, այլև շատ հայ ավատատերերի կալվածքները: Նախարարների մի մասը, ահաբեկված ժողովրդական ղանգվածների ցասումից՝ ետ է քաշվում սկսված շարժումից: Ապստամբությունը ձախողվում և վերջիվերջո ճնշվում է: Խալիֆայությունը հաշվհարդար է տեսնում ապստամբության մասնակից ռամիկ ժողովրդի և նախարարների հետ: Հայոց իշխանի և սպարապետի պաշտոնները բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող Մամիկոնյաններից խլվում և արվում են Բագրատունիներին: Երկրի իշխան է նշանակվում Սահակ Բագրատունին, իսկ սպարապետ՝ Սմբատ Բագրատունին:

Ապստամբական նոր ելույթ է տեղի ունենում 762 թ., երբ արաբ զորավար Սուլեյմանը, արշավելով դեպի Հայաստանի արևելյան շրջանները, կողոպտում ու ավերում է Վասպուրականի գավառները և ոչնչացնում հաղարավոր բնակիչների: Վասպուրականի Արծրունիներից՝ Սահակ և Համադասպ իշխանները կազմակերպում են ուժեղ ինքնապաշտպանություն: Բնակչությունը ոտքի է կանգնում: Սահակն ու Համադասպը մի

փոքրիկ ջոկատով անցնում են թշնամու թիկունքը և իրենց կյանքի գրեթե հերոսաբար կռվում թվական մեծ գերակշռություն ունեցող զորքերի դեմ: Ժողովրդական-ազատագրական կոիվներն այնուհետև ղեկավարում է նրանց եղբայրը՝ Գագիկը, որը կարողանում է պարտության մատնել արաբական բանակին և ոչնչացնել նրա զգալի մասը: Սպանվածների թվում էր նաև Սուլեյմանը:

762 թվականի ապստամբությունից հետո երկրում դրությունը դարձյալ լարված է մնում: Ժողովուրդը պատեհ առիթի է սպասում՝ նորից զենքի դիմելու: 774 թվականին Արտավազդ Մամիկոնյանն իր փոքրիկ ջոկատով Դվինից անցնում է Շիրակի գավառը և Կումայրի գյուղում ոչնչացնում հարկահաններին: Այս դեպքը լայն արձագանք է գտնում երկրում: Սկսվում է հզոր շարժում, որը գնալով ծավալվում է և ընդգրկում նորանոր շրջաններ: Ապստամբության գլուխ է կանգնում Մուշեղ Մամիկոնյանը, որի ջոկատները, անակնկալ հարձակվելով արաբական առանձին կայազորների ու հարկահանների խմբերի վրա, ոչնչացնում են նրանց: Պարտություն է կրում նաև Կարինից ուղարկված զորամասը: Այնուհետև ապստամբները կարևոր հաղթանակ են տանում Բագրևանդ գավառում. այստեղ նրանք գերում են արաբական ամբողջ կայազորը: Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ Դվինից ուղարկվում է 4000 հոգուց բաղկացած մի զորագունդ: Մամիկոնյանն իր փոքրիկ ջոկատով Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանում նախահարձակ է լինում և փախուստի մատնում թշնամուն: Հայկական ջոկատները հետապնդում են արաբական այդ զորազնդերին և երկրորդ հարվածը հասցնում Կոգովիտ գավառի Արուն գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Բագրևանդի ու Արունի ճակատամարտերից հետո ապստամբությունը դառնում է համաժողովրդական: Հայաստանում եղած արաբական զորքերը այլևս չեն հանդգնում դուրս գալ ապստամբների դեմ: Երկրում ժողովրդական-ազատագրական պատերազմ էր ծավալվել:

Ապստամբությունը, սակայն, ուներ և թույլ կողմեր: Ղեկավարության մեջ համաձայնություն չկար: Առաջին հաջող մարտերից հետո ուժերը համախմբելու և միասնական բանակ կազմելու փոխարեն մի շարք նախարարներ՝ Արծրունիները, Ամատունիները և ուրիշներ, իրենց ջոկատների գլուխն անցած քաշվում են հայրենի գավառները: Ապրստամբները չունեին բավարար հետախուզություն և սխալներ էին թույլ տալիս: Այդ բոլորի հետևանքով 775 թվականի սկզբներին Ամր զորավարի հրամանատարությամբ Հայաստան ուղարկված 30 հազարանոց բանակը կարողանում է ապրիլի 15-ին՝ Արճեշ քաղաքի մոտ և ապրիլի 24-ին՝ Բագրևանդ գավառի Արձն գյուղի շրջակայքում, պարտության մատնել թվով մի քանի անգամ պակաս և վատ զինված ապստամբներին: Այդ երկու ճակատամարտերում հայերի տված զոհերի թիվը հաս-

նում էր 4500-ի: Զոհվածների թվում էին նաև Մուշեղ և Սամվել Մամիկոնյաններն ու սպարապետ Սմբատ Բագրատունին:

Ժողովրդական շարժումը ճնշելուց հետո խալիֆայությունն աշխատում է ոչնչացնել ապստամբությանն ակադիլորեն մասնակցած նախարարական տները՝ Մամիկոնյաններին, Մանուկյաններին և այլոց: Միաժամանակ, երկրի ներսում հենարան ստեղծելու նպատակով, Ղուլանավորում է որոշ նախարարների՝ հատկապես բյուզանդական սահմանագլխին հաստատված Բագրատունյաց տան ներկայացուցիչներին: Օգտբերվելով ստեղծված դրուժյունից, վերջիններս կարողացան տեր դառնալ հրապարակից վերացած հայ նախարարների կալվածքների մեծ մասին և VIII դարի վերջերին ու IX դարի սկզբներին իրենց իշխանությունն տակ վերջնել Հայաստանի ղզալի մասը:

Փայտակարանում, Աղվանքում և Ատրպատականում IX դարի սկզբներին սկսվեց բաբեկյան հզոր շարժումը, որը մոտ 30 տարի սարսափի մեջ էր պահում խալիֆայությանը: Իր բնույթով գյուղացիական այդ շարժումը թեև ճնշվեց արյան մեջ, բայց խարխլեց արաբական պետության հիմքերը: Բաբեկյան շարժումն իր արձագանքները դրավ խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող շատ երկրներում, որոնց թվում և՛ Հայաստանում:

IX դարի առաջին տասնամյակներում Արաբական խալիֆայությունն արագորեն քայքայվում էր: Նա ուժերի գերազույն լարումով միայն կարողացավ 830-ական թվականներին ճնշել Բաբեկի ապստամբությունն ու հաղթանակ տանել Բյուզանդիայի նկատմամբ: Խալիֆի մեծաթիվ վարձկան զորքերը հսկայական միջոցներ էին կլանում: Նրանք ցանկացած ժամանակ խալիֆայական զահին էին բարձրացնում իրենց թեկնածուներին: Աշխարհակալ պետությունն աստիճանաբար մասնատվում էր մանր ու խոշոր իշխանությունների՝ ամիրայությունների, որոնցից շատերը ձգտում էին լիակատար անկախություն: IX դարի 40-ական թվականներին բավական ինքնուրույն էին դարձել նաև հայ իշխանները, հատկապես Բագրատունիները, որոնք Տայքից ու Տարոնից բացի, տեր էին դարձել նաև Շիրակին, Արշարունիքին և դրանց շրջակա գավառներին: Խալիֆներից ստանալով «իշխանաց իշխան» տիտղոս, Բագրատունիները փաստորեն դարձել էին Հայաստանի գերագույն կառավարիչներ և, օգտվելով խալիֆայության թուլացումից, հրաժարվում էին հարկեր վճարել:

Խալիֆները, սակայն փորձում են պահպանել նախկին վիճակը: 849 թվականին Մուսավաթիլ խալիֆը Հայաստանում ոստիկան է նշանակում Աբուսեթին և նրան զորքեր տալով ուղարկում է արքունի հարկերը հավաքելու և պաշտոններից հեռացնելու Հայոց իշխանաց իշխան Բագա-

րատ Բագրատունուն և զահերեց իշխան Աշոտ Արծրունուն: Բայց արաբ ոստիկանը մատնվում է անհաջողության: Աբուսեթի զորքերը հարձակվում են Վասպուրականի ու շրջակա գավառների վրա, սակայն ջախջախվում են հայկական ջոկատների կողմից: Հայաստանում սկսվում է ազատագրական մեծ շարժում, որը վերածվում է արյունահեղ կռիվների և տևում մինչև 855 թվականը:

Ապստամբությունը ճնշելու նպատակով 851 թվականին դեպի Հայաստան է արշավում մի նոր բանակ՝ Աբուսեթի եղբայր Յուսուֆի հրամանատարությամբ: Սա իլաթ քաղաքում նենգությամբ բռնում է Հայաստանի իշխանաց իշխան Բագրատ Բագրատունուն և ուղարկում խալիֆայության կենտրոն: Այնուհետև իր բանակով շարժվում է դեպի արևմուտք, դեպի Մուշ՝ ձմեռն այնտեղ անցկացնելու և ապա գարնանը ապստամբ սասունցիների ու խուժեցիկների վրա արշավելու համար: Սակայն, մինչդեռ Յուսուֆը Հայաստանի այդ բարեբեր գավառում և նրա կենտրոն Մուշ քաղաքում բանակ դրած սպասում էր օրերի տաքանալուն, ապստամբները խուժեցիկ Հովնանի և բանտարկված Բագրատ Բագրատունու Աշոտ ու Դավիթ որդիների զլխավորությամբ, 851—852 թվականի ձմռան վերջերին, հանկարծակի հարձակվում են Մշո դաշտում ցրված արաբական բանակի վրա և զլխովին ջախջախում այն: Սպանվում է նաև Յուսուֆը, որն իր կյանքը փրկելու համար թաքնվել էր Մուշ քաղաքի եկեղեցու զմբեթում:

Սասունցիների ու խուժեցիկների հաղթանակի լուրը տարածվում է ամբողջ երկրում: Ոտքի են կանգնում Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Նախճավանի և այլ «աշխարհների» ու գավառների բնակիչները: Զենք գործածելու ընդունակ հազարավոր մարդիկ միանում են ապստամբներին: Ապստամբությունը ծավալվում և համաժողովրդական բնույթ է ըստանում:

Խալիֆը դաժան զորավար Բուղայի հրամանատարությամբ մեծ բանակ է ուղարկում Հայաստան՝ նրան ցուցում տալով անխնա լինել բոլորի նկատմամբ: 852—853 թվականներին Բուղայի հսկայական բանակը ավերում է Սասունը, Վասպուրականը, Ռշտունիքը, Մոկաց աշխարհը՝ Տարոնը և ուրիշ շատ շրջաններ: Ապստամբներն ամենուրեք հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս: Թվական մեծ գերակշռություն ունեցող բանակին, այնուամենայնիվ, հաջողվում է մեծ զոհերի գնով ճնշել ապստամբությունը: Այնուհետև, 853—854 թվականներին Բուղան արշավում է դեպի Տփղիս, Կախեթ, Աղվանք, Ուտիք և Արցախ, սակայն մանաբար և Արցախում նա ծանր պարտություն է կրում: Շուտով նորից ոտքի է կանգնում Վասպուրականը՝ Արծրունի իշխանների զլխա-

վորութիւնը: Վասպուրականցիները քաջաբար կռիւելով ջարդում և փախուստի են մատնում արաբական զորքերին: Հենց այդ ժամանակ խալիֆայութեան գործերը վատանում են նաև կենտրոնում: 885 թ. Բուղան իր զորքով ետ է կանչւում Հայաստանից:

849—855 թթ. ժողովրդական-ազատագրական պատերազմը ավելի թուլացրեց Արաբական խալիֆայութեան հիմքերը Հայաստանում: Այդ հզոր շարժումից հետո փաստորեն երկրի տեր ու տնօրեն դարձան հայ իշխանները՝ Բագրատունիները, Արծրունիները, Սյունիները և ուրիշներ:

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ V—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայկական մշակույթը մեծ վերելք ապրեց V—VII դարերում: Գրականութեան, պատմագրութեան, փիլիսոփայութեան, բնական գիտությունների, թարգմանական գրականութեան, ճարտարապետութեան և այլ բնագավառներում ստեղծվեցին այնպիսի երկեր ու հուշարձաններ, որոնք իրենց նշանակութեամբ դուրս են գալիս ազգային սահմաններից ու պատշաճ տեղ գրավում համամարդկային մշակույթի պատմության մեջ:

Այս շրջանի հայկական մշակույթի կոթողները թեև կրում են քրիստոնեական դոգմաների խոր կնիքը, սակայն նրանցից շատերն ունեն հայրենասիրական ու մարդասիրական բնույթ և իրենց սուր ծայրով հիմնականում ուղղված են օտար նվաճողների ձուլողական քաղաքականության դեմ: Գաղափարական այդպիսի նպատակ ու երանգ ունեին ինչպես պատմագրական, փիլիսոփայական բազմաթիվ երկեր, այնպես էլ արվեստի շատ ստեղծագործություններ: Պետական անկախությունը կորցնելուց հետո, երբ Բյուզանդիան ու Սասանյան Պարսկաստանը սպառնում էին հայ ժողովրդի ինքնուրույն գոյությունը, զենքի և ազգային մշակույթի օգնությամբ հաջողվեց դիմադրել թշնամիներին, խափանել օտար նվաճողների ձուլողական քաղաքականությունը և ապահովել հայության ազգային գոյությունը:

Պետք է նկատել, սակայն, որ VIII և մասամբ IX դարերում հայկական մշակույթը վայրէջքի շրջան ապրեց, որը քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանք էր:

1. ԴՊՐՈՑՆԵՐ, ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ գրերի գյուտից հետո բացվեցին բազմաթիվ հայկական զրպրոցներ: Այդ գործի նախաձեռնողը դարձյալ մեծ լուսավորիչ Մեսրոպ Մաշտոցն էր: Նա դպրոցներ հիմնեց ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում: Մաշտոցի բացած դպրոցների սաներից շատերը

դարձան ազատագրական շարժումների ականավոր դեմքեր, մատենագիրներ, ուսուցիչներ, թարգմանիչներ:

Դպրոցները հիմնականում գործում էին վանքերին կից և լիովին ենթակա էին նրանց ազդեցությանը: Նշանավոր վանքերին կից հիմնվում են նաև ավելի բարձր կարգի ուսումնարաններ՝ «վարդապետարաններ», որտեղ մայրենի լեզվից, օտար լեզուներից և աստվածաբանությունից բացի ավանդվում էին նաև փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, համարողական արվեստ, քերթողական արվեստ, քերականություն: Հայ երիտասարդներն այժմ հազվադեպ էին գնում Մերձավոր Արևելքի ու Բյուզանդիայի կենտրոնները: Ավարտելով Սյունիքի, Արշարունիքի և այլ տեղերի բարձր տիպի դպրոցներ, նրանք ստանում էին «վարդապետ», «քերթող» կամ «փիլիսոփա» տիտղոսները և իրենց նվիրում մշակույթի զարգացման գործին:

Մինչև մայրենի լեզվով ինքնուրույն գրականության ստեղծումը, որը պահանջում էր բավական երկար ժամանակ, Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես նաև հելլենիստական հայտնի կենտրոններում կրթություն ստացած նրա աշակերտները՝ Եղնիկ Կողբացին, Հովսեփ Պաղնացին, Կորյունը և ուրիշներ, որոնք մեր պատմության մեջ հայտնի են «ավագ թարգմանիչներ» անունով, ծավալում են թարգմանական լայն գործունեություն: Ասորերենից և հունարենից առաջին հերթին թարգմանվում են «Աստվածաշունչը», Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և այլոց աստվածաբանական աշխատությունները, ինչպես նաև՝ հոգևոր ճառեր ու այլ երկեր: Թարգմանական արվեստի տեսակետից առանձնահատուկ նշանակություն ունի «Աստվածաշունչը». նրա թարգմանության ընթացքում հղվել ու կատարելության է հասել զրաբարը, մեծապես հարբստացել նոր տերմիններով ու հասկացություններով: «Աստվածաշունչի» այդ թարգմանությունը համարվում է մեր դասական թարգմանական գրականության ամենակատարյալ հուշարձաններից մեկը: Մեծ է նաև Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» թարգմանության նշանակությունը (ներկատենը, որ այդ աշխատության հունարեն բնագիրը մինչև վերջերս հայտնի չէր և պահպանվել էր միայն զրա հայերեն օրինակը):

Թարգմանական գրականությունը հնարավորություն տվեց ծանոթանալու անտիկ հեղինակներին, պատմագրության, գրականության, բնական գիտությունների ասպարեզում նրանց թողած մեծ ժառանգությանը: Միաժամանակ V դարի թարգմանիչներն ու հեղինակները հիմք են դնում ինքնուրույն գրականության, որի մի քանի ճյուղեր, հատկապես պատմագրությունը և փիլիսոփայությունը, ծաղկում են ապրում արդեն նույն դարի երկրորդ կեսին:

2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

V դարի հայ դպրության մեջ առաջնության դասին պատկանում է պատմագրությանը: Նշանավոր պատմագիրներ Մովսես Խորենացին, Կորյունը, Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին իրենց աշխատություններով մեծ չափով զարգացրին մշակույթի այդ ճյուղը:

Մեզ հայտնի հայագիր պատմագրական առաջին աշխատությունը Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյուն վաղապետի «Վարք Մաշտոցի» խորագրով երկասիրությունն է, որը նա գրել է 440-ական թվականներին: Դեպքերին ժամանակակից հեղինակը շարադրել է իր ուսուցիչ Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը, նրա լուսավորական գործունեության հայկական գրերի գյուտի, մայրենի լեզվով դպրոցների բացման, գրագիտության տարածման, հայ գրականության սաղմնավորման պատմությունը: Կորյունի աշխատության մեջ տեղեկություններ կան նաև հարեվան վրաստանում ու Աղվանքում գրերի ստեղծման ու այլ անցքերի մասին:

V դարից մեր պատմագրության մեջ հայտնի է «Պատմություն Հայոց» խորագիրը կրող մի աշխատություն, որի հեղինակը Ագաթանգեղոսն է: Նրա երկասիրության մեջ կարևոր տեղեկություններ կան Հայաստանի ավատական կարգերի, քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչվելու, Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության, հեթանոսական կրոնի մասին: Ժամանակագրական առումով այն հիմնականում ընդգրկում է Տրդատ III-ի թագավորության տարիները (287—330 թթ.): Այս գիրքը թարգմանված է մի շարք լեզուներով:

Ագաթանգեղոսի կրտսեր ժամանակակիցներից է Փավստոս Բուզանդը: Նրա «Պատմություն Հայոցը» ընդգրկում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածումից (IV դ. սկիզբ) մինչև երկրի առաջին բաժանումն (387 թ.) ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը: Հայ ժողովրդի հին շրջանի պատմության համար շատ կարևոր այս սկզբնաղբյուրի մեջ հայրենասիրական զգացմունքներով ու մանրամասնությամբ նկարագրված են IV դարում ժողովրդի մղած պաշտպանական պատերազմները սասանյան զավթիչների դեմ: Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ այլևայլ աղբյուրների հետ միասին օգտագործված են նաև ժողովրդական զրույցներ ու ավանդավեպեր: Բուզանդի երկը վավերագրական շատ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների մասին:

Եղիշեն մասնակից է եղել 450—451 թվականների ազատագրական պատերազմին: Նրա անունով հայտնի են մի շարք աշխատություններ: Դրանց մեջ կարևորը «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» պատմագրական երկն է, որն ընդգրկում է հայ Արշակունիների թագավորու-

թյան անկումից (428—429 թթ.) մինչև 464—465 թվականներն ընկած մոտ 35 տարվա պատմությունը: Աշխատության մեծագույն մասը նվիրված է 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտին և դրան նախորդած ու հաջորդած իրադարձություններին: Երկը գրված է հայրենասիրական շնչով և գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ: Ականատես հեղինակը արժանահավատ տեղեկություններ է հաղորդում Արշակունիների թագավորության անկմանը հաջորդած՝ Հայաստանի շուրջ 20 տարվա իրադարձությունների, ապա՝ Պարսկաստանի արքա Հազկերտ II-ի՝ հայերին բռնությամբ կրոնափոխ անելու փորձերի, Հայաստանում, Վրաստանում ու Աղվանքում բռնկված ժողովրդական ապստամբությունների, հայոց նախարարների ռազմահայրենասիրական գործունեության, 450—451 թթ. ապստամբության և դրան հաջորդած դեպքերի մասին: Անդուգական է մանավանդ Ավարայրի ճակատամարտի նկարագրությունը: Հայրենասեր պատմիչը մեծ առելություն է խոսում դավաճանների ու մատնիչների մասին: Գերազանցապես եղիշեի շնորհիվ է, որ Վարդանանց պատերազմի պատմությունը ստացավ լայն ժողովրդականություն:

Ղազար Փարպեցին եղիշեի կրտսեր ժամանակակիցն է և ծնվել է 440-ական թվականների սկզբներին, Արագածոտն գավառի Փարպի գյուղում: Բարձրագույն կրթություն է ստացել Բյուզանդիայում (Կ. Պոլսում) և քաջատեղյակ է եղել հին հունական մշակույթին: Նրա գրչին պատկանող «Հայոց պատմությունը», որը գրել է 490—495 թթ.՝ մարզպան Վահան Մամիկոնյանի հանձնարարությամբ, ընդգրկում է 387—485 թվականների պատմությունը: Այդ աշխատության հիմնական նյութը կազմում են 450—451 և 481—484 թվականների ժողովրդապաշտպանական պատերազմներն ու դրանց հետ անմիջապես առնչվող դեպքերը: Հեղինակը Հայաստանում բռնկված ապստամբությունները նկարագրում է, կապելով դրանք հարևան Վրաստանում ու Աղվանքում տեղի ունեցած ազատագրական շարժումների հետ: Փարպեցու երկը մի շարք դեպքերում ճշտում ու լրացնում է եղիշեի աշխատության մեջ նկարագրված դեպքերը, իսկ 481—484 թթ. ազատագրական պատերազմների համար այն միակ արժանահավատ ու ամբողջական աղբյուրն է: Պարզ ու պատկերավոր է Ղազար Փարպեցու լեզուն: Ժողովրդական հերոսներին, հայրենի երկրի (մասնավորապես՝ Այրարատյան աշխարհի) բարերարությանը նվիրված նրա տողերը հայրենաշունչ են ու պատկերավոր: Իր բովանդակությամբ և ճարտասանական արվեստով մեծ արժեք ունի մանավանդ հեղինակի՝ մարզպան Վահան Մամիկոնյանին գրած «Թուղթը»:

Հայ հին և միջնադարյան հարուստ պատմագրության ամենախոշոր դեմքը Մովսես Խորենացին է: Նա ապրել է V դարում, եղել է Մեսրոպ Մաշտոցի ու Սահակ Պարթևի կրտսեր աշակերտներից մեկը, բարձրագույն կրթություն է ստացել Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում: Խո-

րենացուն են պատկանում մի շարք աշխատություններ, որոնց թագն ու պսակը «Հայոց պատմությունն» է՝ գրված 480—481 թթ., իշխան Սահակ Բագրատունու հանձնարարությամբ:

Խորենացու՝ երեք գրքի բաժանված «Հայոց պատմությունը» ընդգրկում է մեր ժողովրդի ընդհանուր պատմությունը Հայկ նահապետից մինչև մ. թ. V դարի կեսերը: Իր այդ երկասիրությունը գրելու համար հեղինակը օգտագործել է հայերեն և օտար լեզուներով մի քանի տասնյակ սկզբնաղբյուրներ, ժողովրդական ավանդություններ, լեզվական և հնագիտական նյութեր, վիժագիր արձանագրություններ, ազգագրական տվյալներ և այլն: Խորենացին գիտնական պատմագիր է: Նա իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների նկատմամբ ունի քննական վերաբերմունք: դրանց հաղորդած տեղեկությունները վերլուծում է պատմագետի խորաքննադատությամբ, ամենուրեք արձանագրելով դրանց արժանահավատ լինելու կամ չլինելու հանգամանքները: Խորենացին պատմագրության հիմքը իրավացիորեն համարում է ժամանակագրությունը, առանց որի չի կարող լինել իսկական պատմություն. «Զիս ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության», — գրում է նա: Մեծ պատմագրի տեսադաշտից չի վրիպել ժողովրդի կյանքի քիչ թե շատ նշանակալի որևէ դեպք՝ կամ իրողություն՝ քաղաքական իրադարձությունները, ավատական կարգերի բնորոշ կողմերը, մշակութային երևույթները, ժողովրդական ստեղծագործությունները, թագավորների, զորավարների, քաղաքական ու կրոնական գործիչների բնութագրերը, երկրի տնտեսական կյանքը, քաղաքաշինությունը, նախարարությունների ծագման հարցերը, տարբեր երկրների հետ Հայաստանի ունեցած տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կապերն ու առնչությունները, հայրենի բնաշխարհի հարստությունները և այլն: «Թեպետ մենք փոքր ազգ ենք և թվով շատ սահմանափակ ու զորությամբ թույլ և շատ անգամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես մեր երկրում էլ գրելու և հիշատակելու արժանի շատ սխրագործություններ են կատարվել...», — հպարտությամբ գրել է նա և աշխատել հարազատ ժողովրդի կատարած հիշատակության արժանի բոլոր գործերը ներկայացնել իր գրքում:

Հայ մատենագրության մեջ Մովսես Խորենացին արգարացիորեն ստացել է «քերթողահայր» և «պատմահայր» տիտղոսները:

Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ անգնահատելի տեղեկություններ կան հարևան ու հեռավոր երկրների՝ Վրաստանի, Աղվանքի, Պարսկաստանի, Ասորիքի, Եգիպտոսի, Հունաստանի ու Բյուզանդիայի, Հնդկաստանի և նույնիսկ Զինաստանի մասին: Նա իր դարի խոշորագույն պատմագիրներից ու մտածողներից էր: Հունարենի, ասորերենի, պարսկերենի իմացությունը, քաջատեղյակությունը հույն ու լատին հե-
10—1673

դինականների երկերին, կուռ տրամաբանությունը, գիտական զուսպ, լակոնիկ, բայց միաժամանակ պատկերավոր ոճը, պատմական ամենատարբեր նյութերի մեջ խորամուխ լինելու և դրանք պատմա-համեմատական լույսի տակ քննարկելու մեծ տաղանդը, ջերմ հայրենասիրությունը, պատմական իրադարձությունների ու անձնավորությունների գործունեության նկատմամբ անաչառ վերաբերմունքը կազմում են պատմահոգի անուրանալի բարեմասնությունները:

Մովսես Խորենացու աշխատությունը մեր դպրոցներում դարեր շարունակ ծառայել է որպես Հայաստանի պատմության դասագիրք: Նրանով դաստիարակվել են հայրենասերների բազմաթիվ սերունդներ: Այն մեծ ազդեցություն է թողել հայ պատմագրության հետագա զարգացման վրա: Եվ պատահական չէ, որ «Հայոց պատմություն» ուսումնասիրել են հայ ու օտարազգի տասնյակ հեղինակներ: Այն թարգմանվել է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով:

Պատմագիր Սեբեոս Լոփսկոպոսն ապրել է VII դարում: Նրա աշխատությունն ընդգրկում է հայոց պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 661 թվականը: Աշխատության առաջին բաժնում տրվում է հնագույն, իսկ երկրորդում՝ 579—661 թթ. պատմությունը: Գրքի երկրորդ մասն ունի ավելի մեծ նշանակություն և ավելի հավաստի է, որովհետև հեղինակն այդ ժամանակաշրջանը նկարագրում է որպես ականատես: Առանձնապես ուշադրության արժանի են Կարմիր վարդանի ղեկավարած ժողովրդական ազատագրական ապստամբության և Արաբական խալիֆայության դեպի Հայաստան ձեռնարկած առաջին արշավանքների, Թեոդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև կնքված պայմանագրի մասին նրա հաղորդած տեղեկությունները: Արվեստի, լեզվի ու ոճի, գրական վարպետության տեսակետից Սեբեոսը գիշում է իր մեծ նախորդներին: Միջնադարյան մյուս պատմագիրների նման նա ևս զրտնրվում է «Աստվածաշնչի» ազդեցության տակ: Սակայն Սեբեոսի երկը արժեքավոր աղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Մերձավոր Արևելքի VI—VII դդ. պատմության համար:

VIII դարում է ապրել պատմագիր Ղևոնդ Երեցը: Նրա «Պատմություն» խորագիրը կրող երկում պատմվում է արաբական առաջին և հետագա արշավանքների, արաբական խալիֆների, նրանց գործադրած բռնությունների, հայ ազնվականությանը ոչնչացնելու և թալանչիական հարկային քաղաքականության, ինչպես նաև Հայաստանում ծագած ժողովրդական-ազատագրական հուժկու ապստամբությունների մասին: Ղևոնդի այդ երկը հայ ժողովրդի VIII դարի պատմության առաջնակարգ աղբյուրն է:

3. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

V—IX դարերում Հայաստանում փիլիսոփայությունը հասնում է նշանակալից հաջողությունների: Այդ ժամանակների ականավոր փիլիսոփաներից են Նզնիկ Կողբացին, Դավիթ Անհաղթը, ինչպես նաև Հ. Մայրավանեցին, Ստ. Սյունեցին և ուրիշներ:

Նզնիկ Կողբացին Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից է, բարձրագույն կրթություն է ստացել Բյուզանդիայում, տիրապետել է ասորերենին ու հունարենին: Իր գիտական-գրական գործունեությունը նա սկսել է թարգմանությամբ, ապա 440-ական թվականներին գրել է «Նզդ աղանդոց» («Աղանդների հերքումը») փիլիսոփայական երկը, որի երեքական գալը պայմանավորված էր V դարի առաջին կեսին Հայաստանի քաղաքական դրությամբ: Մասանյան Պարսկաստանն այդ ժամանակներում սպառնում էր հայ ժողովրդի ինքնությունը պոլությունը, իր ձուլողական քաղաքականության նեցուկը դարձնելով պարսկական պաշտոնական կրոնը՝ զրադաշտությունը: Կողբացին իր աշխատության մեջ փիլիսոփայություն հերքում է այդ կրոնն ու հեթանոսական կրոնի հիմունքները, հիմնադրում քրիստոնեությունը, որն այդ ժամանակ զաղափարական զենք էր պարսկական լծի դեմ կռվելու և հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունը պաշտպանելու համար: Նա գրում է, որ «երկիրն ավերելը, բնակչությանը ոչնչացնելը, ազահաբար դույք և հարստություն կողոպտելը ճակատագրի կանխորոշում չէ»: Նզնիկ Կողբացին աշխատում էր ազատագրական շարժմանը տալ փիլիսոփայական-գաղափարական հիմնավորում:

Հայ միջնադարյան փիլիսոփայական մտքի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Դավիթ Անհաղթն է, որն ապրել է V—VI դարերում և կրել է «Նեոմեծ փիլիսոփա» մականունը: Դավիթ Անհաղթը մեկնաբանել է Արիստոտելի մի շարք աշխատություններ: Իր աշխարհայացքով նա Պլատոնի ու Արիստոտելի հետևորդն է, որոնց փիլիսոփայական հայացքները աշխատել է վերլուծել նորպլատոնականության դիրքերից: Դավիթ Անհաղթը հուշակ էր վայելում ոչ միայն հայ, այլև հույն և հռոմեացի փիլիսոփաների շրջանում: Նրա «Սահմանք իմաստասիրության» երկը հայ փիլիսոփայական մտքի ամենանշանավոր հուշարձաններից է: Արժեքավոր են հատկապես գրքի այն մասերը, որտեղ քննարկվում են իմացաբանական հարցեր: Դավիթ Անհաղթը ընդունում է արտաքին աշխարհի գոյությունը և նրա ճանաչելիությունը:

Փիլիսոփայական մտքի ներկայացուցիչներից է նաև Սաեփանոս Սյունեցին (VII—VIII դարեր): Սյունեցուց մեղ է հասել «Պիտանի լուծմունք սահմանացն Դավթի և Պորփյուրի» խորագիրը կրող աշխատությունը, ուր նա մեկնաբանել ու վերլուծել է Դավթ Անհաղթի «Սահմանք

իմաստասիրություն» և Պորփյուրի «ներածություն» քննախոսությունները:

Հզալի քայլեր են կատարվել նաև բնական գիտությունների ասպարեզում: V—VII դարերում Հայաստանում զարգացող բնական գիտությունները մի կողմից սերտորեն կապված էին անտիկ գիտությունների ավանդույթների ու ձևեր բերած հաջողությունների հետ, իսկ մյուս կողմից անխուսափելիորեն գտնվում էին քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարական ազդեցության տակ: Հայ գիտնականները, հետևելով Բարսեղ Կեսարացուն (որի «Վեցօրեա» աշխատությունը հունարենից հայերեն էր թարգմանվել տակավին V դարում), ձգտել են անտիկ բնագիտական միտքը հարմարեցնել «Աստվածաշնչի» դոգմաներին: Սակայն, ի տարբերություն այդ ժամանակաշրջանի բյուզանդական հեղինակների, որոնք դարձել էին եկեղեցու «հյու ծառաները», Հայաստանում և Մերձավոր Արևելքի մի քանի այլ երկրներում բնական գիտությունների բնագավառում որոշ չափով շարունակվում էր հելլենիզմի ժամանակաշրջանի առաջընթացը:

Բնական գիտությունների ասպարեզում հայ ամենախոշոր դեմքը Անանիա Շիրակացին է, որն զբաղվել է մաթեմատիկայով, տիեզերագիտությամբ, աշխարհագրությամբ, բնափիլիսոփայությամբ, տոմարագիտությամբ: Ծնվել է VII դարի սկզբներին, Շիրակ գավառում, կրթությունը ստացել է նախ՝ տեղում, ապա՝ ութ տարի շարունակ մաթեմատիկա է ուսանել Տրապիզոնում՝ հույն գիտնական Տյուբրիկոսի մոտ: Նա հայրենիք է վերադառնում գիտական մեծ պաշարով:

Շիրակացու աշխատությունները բազմաթիվ են ու բազմաբովանդակ: Նա հայ իրականության առաջին հանրագիտակն է: Բացառիկ է նրա զերը հայրենական մաթեմատիկայի պատմության մեջ: Նշանավոր գիտնականի հայերեն գրերով կազմած թվաբանական գործողությունների աղյուսակները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց հնությունից ու կատարելությունից:

Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական դատողությունները նման են Արիստոտելի, Պտղոմեոսի մտքերին: Շիրակացին ևս երկիրը համարում է գնդաձև մի զանգված, որը գտնվում է տիեզերքի կենտրոնում և անշարժ է, իսկ նրա շուրջը պտտվում է երկիրը՝ երկնային մարմինների հետ միասին: VII դարում, երբ Արևմուտքում մոռացության էր տրված անտիկ առաջավոր գիտությունը և «Աստվածաշնչի» դոգմաների հիման վրա երկիրը համարվում էր մի մեծ բառակցունի, գնդաձևության գաղափարն ընդունելը առաջադիմական մեծ քայլ էր: Գիտական և առաջադիմական էին նաև Լուսնի ու Արեգակի խավարումների մասին Անանիա Շիրակացու տված բացատրությունները: Հակառակ Արևմուտքի այդ ժամանակաշրջանի աստղաբաշխների, որոնք Արեգակի ու Լուսնի խավա-

րումները կապում էին առասպելական երկնային վիշապի հետ, Շիրակացին հին հույն բնագետների նման այդ խավարումների պատճառը համարում էր այն, որ Արեգակը, Լուսինը և Երկիրը երբեմն-երբեմն գտնվում են մեկ գծի վրա:

Զբաղվելով աշխարհագրության հարցերով, Շիրակացին նկարագրում է այն ժամանակվա հայտնի աշխարհը՝ Եվրոպան, Ասիան և Լիբիան (Աֆրիկան): Նա առանձնապես կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Փոքր Հայքի, Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և Պարսկաստանի մասին: Այդ տվյալների հիման վրա կարելի է կազմել նշված երկրների քարտեզները VI—VII դարերի գրություններով:

V—IX դարերում որոշ չափով զարգացել է բժշկությունը: Ժողովուրդը օգտվել է հանքային բուժիչ ջրերից և գործածել բուսական զանազան դեղորայք: Դեռևս IV դարում Հայաստանի մի շարք վայրերում բացվել էին հիվանդանոցներ, բորոտանոցներ:

Հայոց գրերի գյուտից հետո ժամանակի ընթացքում հունարենից, ասորերենից թարգմանվում են բժշկական գրքեր: Հայաստանում հայտնի են եղել հին աշխարհի ականավոր բժիշկներ Հիպոկրատեսի, Դիոսկորիդեսի, Գաղիանոսի և ուրիշների անունները: VIII դարում հունարենից հայերեն են թարգմանվել IV դարի հայտնի հեղինակներ Նեմեսիոսի «Մարդու բնության մասին» և Գրիգոր Նյուսացու «Տեսություն մարդու կազմության» վերնագրերը կրող կենսաբանական-բժշկական աշխատությունները, որոնք հենվում են անտիկ գիտության տվյալների վրա: Նեմեսիոսի երկը, որը կազմված է հոգեբանության ու ֆիզիոլոգիայի նվիրված բաժիններից, թարգմանել է VIII դարի հայտնի հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցին:

Հայ մատենագրության մեջ զգալի տեղ են զբաղում տոմարագիտական աշխատությունները: Հայաստանում մի քանի անգամ փոփոխության է ենթարկվել տոմարը: Հնագույն ժամանակներում հայերը օգտագործում էին Լուսնային տարին, հետագայում այն փոխարինել են Արևի տարով, բաժանելով 12 ամիսների (յուրաքանչյուր ամիսը՝ 30 օր տեղությունից) և մեկ հավելյալ ամսվա (5 օր տեղությունից): 554 թ. Մովսես Կաթողիկոսը հատուկ ժողով է գումարում և հաստատում հայկական նոր տոմար: Այն հայտնի է Հայոց մեծ տոմար անունով, ըստ որի 552 թվականը համարվում է հայոց 1 թվականը: Հայկական տոմարը նոր բարեփոխման է ենթարկվել 1084 թվականին՝ Հովհաննես Իմաստասերի կողմից: Այս նոր տոմարի համաձայն՝ հայկական նոր տարին (ամանորը) սահմանվեց օգոստոսի 11-ը:

4. ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ մշակույթի պատմության մեջ կարևոր տեղ ունեն շինարարական արվեստն ու ճարտարապետությունը, որոնք IV—VII դարերում մեծ զարգացում ապրեցին: Այդ ժամանակաշրջանում կառուցվեց Դվին մայրաքաղաքն իր ամրակուռ հսկայական պարիսպներով, միջնաբերդի պալատական շենքերով, իշխանական դղյակներով: Սակայն աշխարհիկ կառույցներից քիչ բան է պահպանվել. պարբերաբար երկիրը ներխուժող օտարերկրյա հրոսակախմբերն ավերել են քաղաքները, բերդերը, պալատները, տաճարները, իսկ երկրաշարժերը երկրի երեսից վերացրել են ամբողջական բնակավայրեր և ճարտարապետական կոթողներ: Այնուամենայնիվ, ավերված վիճակում մեզ են հասել Դվին քաղաքի պաշտպանական պարիսպները, բուրգերը, կաթողիկոսական պալատը, իշխանական դղյակները, արհեստավորների բնակարաններն ու արհեստանոցները, Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանական պալատն Արուճում, Կարնո բերդապարիսպները, Մամիկոնյանների մի քանի բերդերի մնացորդները Տալբում ու Տարոնում և այլն:

Հայաստանի վաղ միջնադարյան աշխարհիկ շենքերի ճարտարապետության մեջ օգտագործվել են ժողովրդական-գյուղական շինարարական սկզբունքները: Դրանք եռանավ շինություններ են կամ քառանկյունի հատակաձև ունեցող փայտազմբեթ երդիկավոր սրահներ (գլխատներ), որոնք դիմացել են մինչև քսաներորդ դարի սկզբները: Դվինի պեղումները ցույց են տալիս, որ իշխանների ու մեծազարուստների տներից շատերը բավականին շքեղ են եղել. ունեցել են պատերի մեջ շինված դարդարուն խորշեր, քանդակազարդ գոտիներ, երբեմն էլ շենքի մեջտեղում՝ ներքին բակ:

Այս ժամանակաշրջանի լավագույն աշխարհիկ շենքերից են վերջին մի քանի տասնամյակներում հայտնի դարձած հայ Արշակունի թագավորների գահանիստ դահլիճը (IV դ.) և կաթողիկոսական (V դ.) ու մարզպանական (VI դ.) պալատները Դվինում, Գրիգոր Մամիկոնյանի Արուճի պալատը և այլն, որոնք ունեն ճարտարապետական շքեղ կառուցվածք: Վաղ միջնադարյան աշխարհիկ շենքերը եկեղեցիների ու տաճարների համեմատությամբ ավելի վատ են պահպանվել:

Հայաստանի հնագույն եկեղեցիներից շատերը հեթանոսական տաճարներ են եղել, որոնք IV դարի սկզբին, քրիստոնեության տարածման ժամանակ, վեր են ածվել եկեղեցու: Իրենց կառուցվածքի ձևերով հայոց հնագույն եկեղեցիները համեմատաբար պարզ են և անպաճույճ: Դրանք հետագայում հետզհետե պնդադարձվում են և իրենց հորինվածքով խիստ բարդանում: Հնագույն տաճարները բաժանվում են մի քանի խմբերի.

ա. Միանավ բազիլիկ տաճարներ՝ բոլորն էլ պատկանում են IV—VI

Չվարթնոց տաճարը (վերակազմություն Թ. Թորամանյանի)

դարերին: Սրանք նեղ և երկար, արևելքից արևմուտք ձգված սրահներ են: Այս տիպի տաճարների մուտքերի ու պատուհանների կամարները և ծածկերի թաղերը պայտաձև են: Միանավ բազիլիկ տաճարները շատ տարածված են եղել Հայաստանում. կանգուն կամ ավերակ վիճակում կան Կառնուտում (Դիրաքլար), Գառնիում, Փարպիում, Նղվարդում: Այդ տիպի մի եկեղեցի էլ կառուցվել է Դվինի կենտրոնական թաղում, 553 թ.:

բ. Նոսնավ բազիլիկ տաճարներ՝ նախորդների ոճին են պատկանում, միայն թե ավելի մեծ են և ընդարձակ: Սրանք ունեն կենտրոնական նավի կողքերին աջ և ձախ թևեր, որոնք նրանից բաժանված են սյուների շարքերի միջոցով: Մածկված են կամ փայտով, կամ քարաշեն թաղերով: Սրանց կամարները ևս պայտաձև են: Այդպիսի տաճարներ հայտնի են Քասախում (Ապարան), Նղվարդում, Երեբունյքում, Աշտարակում (Միրանավոր), Օձունում և այլն:

դ. VI—VII դարերում Հայաստանում սկսեցին կառուցել զմբեթավոր եկեղեցիներ էջմիածնի տաճարի և Դվինի Մայր եկեղեցու նմանությամբ: Այգալիսիք են՝ Պտղնիի տաճարը (VI դ.), Արուճի եկեղեցին (VII դ.) և ուրիշներ:

Հայկական ճարտարապետությունը նոր վերելք ապրեց VII դարում, հատկապես նրա առաջին կեսում, երբ առաջ եկան հատակազծային և վերջնամասերի բազմաթիվ նոր ու միանգամայն ինքնուրույն ձևեր:

VI դարի վերջերին առաջ եկավ և VII դարում իր կատարելությանը հասավ հայկական եկեղեցիների մի նոր տիպ, որը հայտնի է «Հռիփսիմեի տիպ» անունով: Այս տիպի տաճարների հնագույն օրինակը Ավանի եկեղեցին է, որ կառուցվել է 591 թվականից առաջ, իսկ ամենակատարյալը՝ Հռիփսիմեի վկայարանն է էջմիածնում, կառուցված 618 թվականին:

VII դ. ստեղծվեցին նաև բազմաբսիղ տաճարներ: Սրանց թագն ու պսակը Զվարթնոցն է, որը կառուցվել է Ներսես Շինող կաթողիկոսի (641—661 թթ.) նախաձեռնությամբ: Զվարթնոցը VII դարի հայ ճարտարապետության գլուխգործոցն է: Մի քանի տասնյակ մետր բարձրությամբ եռահարկ այդ տաճարն իր կառուցողական-տարածական առանձնահատկություններով, շքեղությամբ, կամարներով ու քանդակներով մեծ հետք է թողել եկեղեցական ճարտարապետության զարգացման վրա և ողջանրապես:

Ճարտարապետության և շինարարական արվեստի հետ միասին զարգացել է նաև քանդակագործությունը: Բազմաթիվ շենքերի վրա կան պատկերաքանդակներ ու զարդաքանդակներ, որոնց զգալի մասը պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Քանդակվել են զանազան բույսեր ու կենդանիներ, քրիստոնեական կրոնի հետ կապված, ավատատերերի կյանքն արտացոլող և ժողովրդի զբաղմունքներին վերաբերող պատկերներ, որոնց բարձրարվեստ նմուշները կարելի է տեսնել էջմիածնի, Զվարթնոցի, Թալինի, Արուճի, Աշտարակի, Մրենի և այլ վայրերի ճարտարապետական կոթողների վրա:

V դարից զարգանում են նաև եկեղեցական երգն ու երաժշտությունը. Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, ապա նաև՝ Կոմիտաս կաթողիկոսը (VII դ.) և ուրիշներ գրում են «շարականներ» ու «կցուրդներ», որոնք երգում էին եկեղեցական արարողությունների ու հանդիսությունների ժամանակ: Ժողովրդական լալն զանգվածների մեջ տակավին պահպանվում էին ժողովրդական գուսանական երգերը: Գուսանները հատկապես տարածում էին ժողովրդական երգն ու երաժշտությունը:

Թատերական կյանքը V—VII դարերում արտահայտվում էր ժողովրդական ներկայացումների ու հանդեսների ձևով, որոնք շատ տարածված էին և իրենց «հեթանոսական» բնույթով խիստ անհանգստացնում էին քրիստոնեական եկեղեցուն: Դրանք մեծ ժողովրդականություն հն վայելել: Ժամանակակից Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը բողոքում էր, որ «թատերատես» և «գուսանամուլ» հանդիսատեսներ ավելի շատ են հավաքվում, քան աղոթողներ:

աղահանքերի զիջման գնով 921 թվականին Բյուզանդիայի հետ դաշինք է կնքում և զենքի ուժով հնազանդեցնում շատ ավատատերերի: Ստեղծված իրադրության հետ չէին կարող չհաշտվել նաև խալիֆն ու Ատրպատականի ամիրաները: Արաբական խալիֆը 922 թվականին թագ ու թանկագին նվերներ է ուղարկում Աշոտ II-ին՝ տալով նրան «շահնշահ»՝ «արքայից արքա» տիտղոսը, իսկ Ատրպատականի ամիրաները դադարեցնում են իրենց հարձակումները Բագրատունյաց Հայաստանի վրա:

X դարի երրորդ տասնամյակի սկզբներին Հայաստանում հաստատված խաղաղության շրջանն ընդհանուր առմամբ տևում է ավելի քան հարյուր տարի: Բագրատունի թագավորներին հաջողվում է զերծ մնալ Բյուզանդիայի և անկում ապրող խալիֆայության միջև մղվող պատերազմներից: Երկիրը թևակոխում է տնտեսական ու մշակութային զարգացման մի նոր փուլ:

Աշոտ II-ի հաջորդ Աբասի զահակալության տարիներին (928—953 թթ.) տնտեսությունն արդեն զգալի առաջադիմություն է կատարում՝ վերականգնվում են ավերված քաղաքներն ու գյուղերը, գյուղատնտեսությունը, կանոնավորվում է արտաքին և ներքին առևտուրը: Զարգանում է մանավանդ մայրաքաղաք Կարսը:

Բագրատունյաց թագավորությունը հզորանում է հատկապես Աշոտ III-ի (953—977 թթ.) օրոք: Նրա ջանքերով վերականգնվում և հզորանում է բանակը, որը սպարապետ Գոռ իշխանի հրամանատարությամբ ապահովում է երկիրը օտարերկրյա հարձակումներից և հնազանդ պահում վասալ իշխաններին: Պետության կենտրոնացման համար մեծ նշանակություն է ունենում նաև այն, որ Անի ամրոցը դառնում է մայրաքաղաք (961 թ.): Աշոտ III-ը հռչակվում է «թագավոր ամենայն տանն Հայոց»:

Չնայած գործադրված մեծ ջանքերին, Բագրատունիներին, այնուամենայնիվ, չհաջողվեց ստեղծել այնպիսի միասնական ու միաձուլ պետություն, որի մեջ մտնեին Հայաստանի բոլոր շրջանները: Երկրի առանձին սասերի միջև եղած տնտեսական կապերն անցողիկ ու թույլ էին, չկար միասնական ներքին շուկա, ֆեոդալական ամեն մի իշխանություն ուներ իր տնտեսական ու քաղաքական մասնակի շահերը: Ուժեղ էր կենտրոնախույս ազնվականությունը, որը հաճախ հարևան պետությունների բացահայտ կամ զազանի թելադրանքով դուրս էր գալիս Բագրատունի թագավորների միավորիչ քաղաքականության դեմ: Այս բոլորի հետևանքով Բագրատունիների Անի-Շիրակի կենտրոնական թագավորությունից զատ Հայաստանում առաջացել էին վասալորականի, Վանանդի, Տաշիր-Ձորագետի, Սյունիքի թագավորությունները և մի շարք հայկական իշխանություններ ու արաբական ամիրայություններ (Տարոնի իշխանություն, Խաչենի իշխանություն, Գարդմանի իշխանություն,

Աղձնիքի ամիրայություն, Գողթնի ամիրայություն և այլն): Դրանք թեև հասարակում էին Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության ենթականեր՝ վասալներ, այնուամենայնիվ, գտնվում էին համարյա կիսանկախ վիճակում:

Բագրատունիների Անի-Շիրակի թագավորությունն իր հզորության ամենաբարձր շրջանն ապրեց Գագիկ I-ի օրոք (989—1020 թթ.): XI դարի սկզբներին այդ թագավորության սահմաններն արևելքում հասնում էին մինչև Պարտավ քաղաքը, արևմուտքում՝ մինչև Բասեն, հարավում՝ Մանազկերտ, իսկ հյուսիսում՝ մինչև Շամբոր: Այդ շրջանում Խաչենի, Կոզովիտի, Բագրևանդի, Գարդմանի իշխանությունները, Գողթնի ամիրայությունը կազմում էին Անիի թագավորության բաղկացուցիչ մասերը, իսկ մի շարք այլ իշխանություններ ու թագավորություններ, ինչպես ասվեց, համարվում էին նրա վասալները:

Բագրատունյաց պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը, որն ուներ անսահմանափակ իրավունքներ: Նա էր պատերազմ հայտարարում և հաշտություն կնքում, նրա ձեռքին էր գտնվում արտաքին քաղաքականության ղեկը, նա էր ամբողջ երկրի զբոսաշրջության մեջ մեծ դեր էին խաղում իշխանաց իշխանը և Հայոց սպարապետը: Իշխանաց իշխանի իրավասությանն էին ենթակա հարկահանությունը, արքունիքի բոլոր կալվածքների ու զանձարանի հսկողությունը, բերդապահների ու քաղաքապետների նշանակումն ու նրանց գործունեության վրա հսկելը: Հայոց սպարապետը երկրի ռազմական ուժերի զբաղմունքով հրամանատարն էր: Պատերազմի ժամանակ նրան էին ենթարկվում ոչ միայն Անի-Շիրակի, այլև վերջինիս ենթակա թագավորությունների ու իշխանությունների բոլոր զորքերը: Գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում հանդես էին գալիս նաև Բագրատունի թագավորները:

Չնայած շարունակվող տնտեսական ու մշակութային կյանքի վերելքին և Գագիկ I-ի գործադրած մեծ ջանքերին, երկրի ավատատիրական մասնատումը գնալով ավելի է խորանում: X դարի երկրորդ կեսին ծանրանում է նաև Հայաստանի արտաքին քաղաքական գրությունը: Բյուզանդական կայսրությունը բավականաչափ հզոր զգալով իրեն, վերստին սկսում է զավթողական քաղաքականություն վարել Հայաստանի նկատմամբ: 966 թվականին կայսրության առաջին զոհն է դառնում Տարոնի Բագրատունիների ընդարձակ իշխանությունը: Շուտով նույն բախտին են արժանանում Տաշիրի կյուրոպաղատությունը (1001 թ.) և վասալորականի Արծրունյաց թագավորությունը (1021 թ.): Արծրունի վերջին թագավոր Սենեքերիմը, բնկենելով անելանելի վիճակի մեջ, Բյուզանդիային է զիջում իր ընդարձակ թագավորությունը, իսկ ինքն իր զորքի ու հազարավոր բնակիչների հետ միասին տեղափոխվում է Եփրատից արևմուտք՝ Փոքր Հայք:

Սե ամպեր են կուտակվում նաև Բագրատունիների Անի-Շիրակի թագավորության վրա: Գագիկ I-ի մահից հետո բյուզանդական դիվանագիտությանը կարողանում է երկպառակություններ ստեղծել տիրող վերնախավի մեջ՝ իր կողմը գրավել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին և արքունիքում մեծ ազդեցություն ունեցող Վեստ Սարգիս իշխանին: 1041 թ. մահանում է Բագրատունի նախավերջին թագավոր Հովհաննես-Սմբատը: Շիրակի թագավորությունը և Անի քաղաքը գրավելու համար Բյուզանդիան զորք է ուղարկում Հայաստան: Սակայն ոտքի է կանգնում քաղաքի բնակչությունը և սպարապետ Վահրամ Պահլավունու հրամանատարությամբ հտ շարտում թշնամուն:

Գրանից հետո Բագրատունիների թափուր մնացած գահի վրա հաստատվում է տասնվեցամյա Գագիկ II-ը (1042—1045 թթ.), որը ևս շարունակում է հերոսական կռիվներ մղել նվաճողների դեմ: Չկարողանալով կոտրել հայերի դիմադրությունը, Բյուզանդական կայսրությունը նորից դիմում է նենգ ու խարդախ միջոցների: Բանակցություններ վարելու պատրվակով կայսրը Կոստանդնուպոլիս է կանչում երիտասարդ Գագիկ II-ին և կալանավորում նրան: Միաժամանակ նոր զորքեր են ուղարկվում Հայաստան: Անեցիներն ու ղեկի դիմած շրջակայքի բնակիչները ձերբակալում են Վահրամ Պահլավունու հրամանատարությամբ մահու և կենաց մարտեր են մղում թվով մեծապես գերազանցող ու լավ զինված բյուզանդական զորքերի դեմ՝ հտ մղելով նրանց գրոհները: Բայց Անին, դավաճանության զոհ դառնալով, ընկնում է: 1045 թվականին Անին և Շիրակի թագավորությունն անցնում են Բյուզանդիայի տիրապետության տակ:

2. ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

IX դարի կեսերից Հայաստանը թևակոխում է զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը: Երկրում սկսվում է տնտեսական կյանքի վերելք: Այդ դարում Բագրատունի, Արծրունի, Սյունի և մի քանի այլ խոշոր ֆեոդալական տներ լիովին վերականգնել էին իրենց ժառանգական հողատիրական իրավունքները: Գյուղական համայնքը քայլ առ քայլ վերափոխվում էր ավատատիրական-կախյալ համայնքի՝ ենթարկվելով աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալներին:

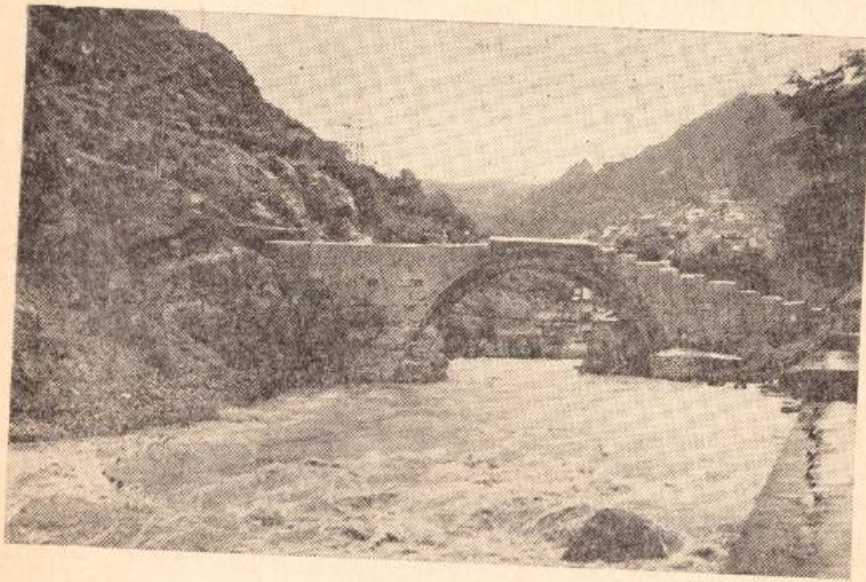
Տնտեսության հիմքը ավատատիրական կալվածքն էր իր կախյալ, մասամբ և ճորտական վիճակի մեջ գտնվող գյուղացիներով, նրանց անշարժ ու շարժական գույքով: Գնման, զավթման և այլ եղանակներով ֆեոդալական կալվածքներն անընդհատ ընդարձակվում էին շրջակայքի

մանր սեփականատեր հողատերերի հաշվին: Խոշոր հողատերերն իրենց ձեռքում պահելով ուղղման ցանցերը՝ լրացուցիչ պայմաններ էին ըստեղծում գյուղացիությանը կախյալ վիճակում պահելու համար: Ավատատիրոջից կախման մեջ գտնվող գյուղացին, ունենալով իր փոքրիկ տնտեսությունը՝ ստիպված էր ֆեոդալի համար կատարել կոռալին աշխատանք և իբրև հողի վարձակալ նրան հարկ տալ: Վիճագիր արձանագրություններից և մատենագրական հիշատակություններից երևում է, որ կոռը խիստ ծանր է եղել գյուղացու համար: Կոռային աշխատանքով էին կատարվում ավատատիրական խոշոր տնտեսության վարն ու ցանքը, բերքահավաքը, կալսումը, բերքի տեղափոխումը և այլ աշխատանքներ: Շինականներից բացի շահագործվում ու կեղեքվում էին նաև արհեստավորները, տարածված էր սևագործ վարձկանների և իրավազուրկ «ծառաների» աշխատանքը: Ավատատերերի հետ միասին զգալի հողային տարածություններ էին զբաղեցնում նաև վանական խոշոր կալվածքները:

Երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերը գյուղում կազմում էին երկրագործությունը և անասնապահությունը, քաղաքում՝ արհեստագործությունն ու առևտուրը: Արգավանդ գետահովիտներն ու դաշտերը (Արևմտյան Եփրատի հովիտ, Արածանիի հովիտ, Արարատյան դաշտ, Շիրակի դաշտ, Կարսի սարահարթ, Վանա լճի ավազան և այլն) նպաստավոր պայմաններ ունեին դաշտավարության՝ հացահատիկի, տեխնիկական, ինչպես նաև բանջարաբոստանային կուլտուրաների, ալգեգործության, խաղողագործության զարգացման համար: X—XI դարերում Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մեջ հիշատակվում են հացահատիկը, մրգեր, զինի, բամբակ և գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ: Ընդարձակ արտադրանքների ու խոտհարքների առկայության շնորհիվ զարգանում էր նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասնապահությունը:

IX—XI դարերում որոշ զարգացում են ապրել արհեստները, լեռնային արդյունագործությունն ու առևտուրը: Խորանում էր աշխատանքի հասարակական բաժանումը, ձևավորվում էր քաղաքային դասը, զարգանում էին գրամական հարաբերությունները, աշխուժանում էր երկրի ներքին շուկան, ծավալվում էր արտաքին առևտուրը:

Արհեստներից առանձնապես զարգացած էին դարբնությունը, զինագործությունը, պղնձագործությունը, ջուլհակությունը, մանածագործությունը, գորգագործությունը, քարտաշությունը, հյուսնությունը, կավաթությունը, գորգագործությունը, քարտաշությունը: Արհեստագործությամբ զբաղվում էին նաև գյուղերում: Գյուղական տնայնագործական արհեստը շնչած թույլ էր զարգացած, բայց ավելի էր տարածված և իր նշանակությամբ չէր զիջում քաղաքային արհեստին:

Սանահինի կամուրջը (XII դար)

Սեփիի քարավանատունը (XIII դար)

Կարևոր զբաղմունքներից էր նաև լեռնային արդյունահանությունը: Պղինձ էր վերամշակվում Բաղքում (այժմյան Ղափանում), Տաշիրքում (Լոռի), երկաթ՝ Աղձնիքում (Վանա լճի հարավում), անագ՝ Վան քաղաքի մոտակայքում, ոսկի՝ Սպերում (այժմ՝ Իսպիր, Ճորոխ գետի վերին հոսանքում), կերակրի աղ՝ Կողբում, բորակ՝ Վանա լճի ափերին:

Հարգացել էր ներքին, արտաքին ու տարանցիկ առևտուրը: Քաղաքային կյանքի առաջադիմության, դրամական հարաբերությունների զարգացման, հարկերի մի մասը դրամով գանձելու հետևանքով աստիճանաբար առաջանում էր երկրի ներքին շուկան: Քաղաքների ու գյուղաքաղաքների շուկաներում, վաճառքին կից և ճանապարհային կայաններում ծավալվում էր ներքին առևտուրը: Մանրածախ ալդ առևտրի հիմնական ապրանքները կազմում էին արհեստավորական արտադրանքներն ու գյուղատնտեսական մթերքները՝ գործիքներ, կենցաղային իրեր, հացահատիկ, միս ու անասուններ, մրգեր, բանջարեղեն, բուրդ, բամբակ, յուղ ու պանիր, գինի, գործվածքներ և այլն: Խոշոր քաղաքներում (Արծն, Դվին, Անի, Կարս, Վան և այլն), վաճառքին կից (Տաթևում, Հաղպատում, Վարազում և այլուր) և ճանապարհների վրա գտնվող գյուղաքաղաքներում կրոնական տոների ժամանակ կազմակերպվում էին տոնավաճառներ:

Առանձնապես մեծ ծավալ էր ստացել միջազգային քարավանային տարանցիկ առևտուրը: Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջանները, որոնք դուրս էին մնացել արաբա-բյուզանդական երկարատև պայքարի ոլորտից, IX—XI դարերում դարձել էին Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող կարևոր օղակներ: Առանձնապես բանով են դառնում Հայաստանի վրայով անցնող տարանցիկ հին ճանապարհները, որոնց կենտրոնը և գլխավոր հանգույցը VIII—IX դարերում Դվինն էր: X—XI դարերում մի շարք նոր կարևոր ճանապարհների գլխավոր հանգույցն է դառնում X դարի երկրորդ կեսից արագորեն զարգացող Անին: Երկրի մայրաքաղաք Անիից տարբեր ուղղություններով ձգվում էին քարավանային մի քանի ճանապարհներ՝ Անի—Լոռի—Տփղիս, Անի—Ախալցխա—Քուֆախ—Սե ծով, Անի—Բագարան—Վաղարշակերտ—Մանազկերտ—Բաղեշ—Միջագետք, Անի—Երևան—Դվին և այլն: Անիից դուրս եկող գլխավոր ճանապարհներից մեկը տանում էր դեպի Բյուզանդիա: Այն Արծնի վրայով անցնում էր դեպի Տրապիզոն և այնտեղից էլ ծովով հասնում էր Պոլիս: Տրապիզոնի վրայով էր անցնում նաև Հարավային Ռուսաստանի հետ կապող առևտրական ճանապարհը: Քարավանային ճանապարհներ կային նաև Վասպուրականում ու Սյունիքում:

Միջազգային քարավանային առևտրին մասնակցում էր նաև Հայաստանը, որը միջազգային շուկա էր հանում հացահատիկ (գլխավորապես ցորեն), մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ և ձիեր, ձուկ, մե-

տաղյա իրեր ու գործիքներ, զենքեր, զանազան տեսակի գործվածքներ (հիմնականում մետաքսե ու բամբակե գործվածքներ), գորգեր, ներկեր (գլխավորապես «որդան կարմիր»), մետաղներ՝ պղինձ և երկաթ, քարաղ, զինի, բուրդ, մրգեր և այլն: Հայաստանից արտահանվող ապրանքների ընդհանուր արժեքը մեծապես գերազանցում էր ներմուծվող ապրանքների արժեքին: Ներմուծվող ապրանքների մեջ գլխավոր տեղը գրավում էին պերճանքի առարկաները, համեմունքները, հախճապակյա իրերը, նուրբ գործվածքները և այլն:

Հայաստանում միջազգային առևտրի հայտնի կենտրոններն էին Անին, Վանը, Դվինը, Կարսը, Արծնը, Բաղեշը, Մանազկերտը և այլ քաղաքներ, որտեղ առևտուր էին անում ոչ միայն հայ, այլև հարևան ու հեռավոր երկրներից եկած վաճառականներ: IX—XI դարերում Հայաստանի քաղաքներն ու քաղաքային կյանքը վերելքի շրջան էին ապրում:

3. ՔԱՂԱՔՆԵՐ

IX—XI դարերում Հայաստանի քաղաքներն ըստ նրանց ծագման կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա. Հին, նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանում առաջացած քաղաքներ, որոնք III—IV դարերից սկսած աստիճանաբար փոխել էին իրենց բնույթը և դարձել ֆեոդալական քաղաքներ: Այդպիսի ծագում ունեին Վանը, նախկին Տիգրանակերտը, որ այժմ կոչվում էր Նփրկերտ կամ Մուֆարկին, Վաղարշապատը, Բագարանը, Դվինը, Նախճավանը և այլն:

բ. Ավատատիրության ժամանակաշրջանում ծագած քաղաքներ, որոնց զգալի մասն առաջացել էր IX—XI դարերում: Դրանցից էին Անին, Կարսը, Արծնը, Լոռին, Կապանը, Մուշը, Բաղեշը, Բերկրին, Արճեշը, Մանազկերտը, Խլաթը և այլն: Մի շարք քաղաքներ գտնվում էին խոշոր ավատատերերի կալվածքներում, լիովին ենթարկվում էին նրանց իրավասությանը և հիմնականում կապված էին գյուղատնտեսության հետ: Դրանք մեծ մասամբ փոքր քաղաքներ կամ գյուղաքաղաքներ էին, որոնց տնտեսական կապերը իրենց շրջակայքից հեռու չէին անցնում: Նման քաղաքներից ու գյուղաքաղաքներից էին Վասպուրականի թագավորությունում՝ Արտամետը, Ոստանը, Սյունիքի թագավորությունում՝ Շաղատը, Անիի թագավորությունում՝ Նրևանը, Նրազավորսը և այլն: Այլ բնույթ ունեին խոշոր քաղաքները՝ Անին, Դվինը, Արծնը, Կարսը, Վանը, Կարինը, Նախճավանը, Խլաթը: Սրանց կապը գյուղատնտեսության հետ համեմատաբար թույլ էր, բնակչության գլխավոր զբաղմունքները կազմում էին արհեստագործությունը և առևտուրը:

Խոշոր քաղաքները, Առաջավոր Ասիայի մեծ քաղաքների նման, կազմված էին երեք մասից՝ միջնաբերդից, պարսպապատ բուն քաղաքից («Հասաստանից») և արվարձաններից: Միջնաբերդը սովորաբար գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում կամ այն մասում, որը պաշտպանական տեսակետից ավելի ապահով էր և իշխում էր քաղաքի ու շրջակայքի վրա: Միջնաբերդերը մեծ մասամբ սկզբում եղել են ֆեոդալական ամրոցներ կամ իշխանական ղոյակներ, իսկ հետո նրանց շուրջը ծավալվել է քաղաքը: Նրանք շրջափակված էին աշտարակավոր պարիսպներով: Միջնաբերդի շուրջը տարածվող բուն քաղաքը՝ «Հասաստանը» որն, իբրև կանոն, շատ ավելի մեծ տարածություն էր զբաղեցնում, նույնպես պատած էր պարսպով: Շահաստանում էին գտնվում գլխավոր եկեղեցիները, խանութները, հյուրանոցները, բաղնիքները, տոնավաճառի շուկա-հրապարակները, արհեստանոցները, որոնք տեղաբաշխված էին ըստ արհեստի տեսակների. յուրաքանչյուրը զբաղվում էր քաղաքի մի փոքրից կամ փոքրից մի մասը: Շահաստանից դուրս գտնվում էին արվարձանները, որոնց բնակիչները նույնպես զբաղվում էին արվարձաններով, որոնց մեծամասնությունն էին կազմում գյուղատնտեսությունը՝ դաշտավարությամբ, այգեգործությամբ և անասնապահությամբ զբաղվողները:

Քաղաքը կառավարում էր ֆեոդալի կողմից նշանակված կառավարիչը, որը կոչվում էր ամիրա: Մայրաքաղաքների կառավարիչներին նշանակում էին թագավորները: Քաղաքների պաշտոնյաներից էին մուֆասիբները՝ շուկաների վրա հսկողները, հարկահավաքները և այլն:

Քաղաքային բնակչությունն ուներ խայտաբղետ կազմ: Քաղաքում ապրում էին աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերեր, առևտրականներ ու արհեստավորներ, գյուղացիներ ու ընչազուրկ բնակիչներ: Բնակչության հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները: Հայաստանի խոշոր քաղաքներն ունեին մինչև 100 հազար բնակիչ (Դրվին, Անի, Արծն), մյուսները՝ մոտավորապես 10, 25, 40 հազար:

Ի տարբերություն արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի մի շարք քաղաքների, որոնք մեծ չափով կորցրել էին իրենց առևտրատնտեսական նշանակությունը և վերածվել սոսկ բերդաքաղաքների, Դվինը VIII—IX դարերում մնում էր որպես Հայաստանի խոշորագույն քաղաքը և դարձել էր Արմինիայի արաբ ոստիկանների աթոռանիստը: Բլրի վրա տեղադրված նրա միջնաբերդը շրջապատված էր հսկայական լայն պարիսպներով և խրամատով, որն արտաքին վտանգի ժամանակ լցնում էին ջրով: Միջնաբերդի շուրջը փռված էր շահաստանը. այն ընդարձակ տարածություն էր զբաղում: Վերջինս նույնպես պարսպված էր, որից դուրս գտնվում էին արվարձանները: Դվինն ուներ շուկա-հրապարակներ, բազմաթիվ արհեստանոցներ, ընդարձակ այգիներ ու ցանքատարա-

ծովթյուններ: Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները ցույց են տալիս, որ Դվինը առևտրական ու մշակութային լայն կապեր է ունեցել Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ: Առանձնապես հայտնի էին քաղաքի կավագործները, մանածագործներն ու ջուհակները, գորգագործները, «որդան կարմիր» ներկ պատրաստողները, զինագործները և այլ արհեստավորներ: Մեր օրերում պարբերաբար կատարվող պեղումների շնորհիվ վերականգնված է Դվինի միջնաբերդի մի քանի շերտերի հատակագիծը, բացվել են պաշտպանական պարիսպները, ճարտարապետական մի շարք կոթողներ, հայտնաբերված են գործիքներ, ղենքեր, խեցեղեն, հախճապակե զանազան իրեր, դրամներ և այլն, որոնց ուսումնասիրությունը լույս է սփռում քաղաքի, միջնադարյան Հայաստանի և մասամբ հարևան երկրների պատմության մի շարք հարցերի վրա:

Միջնադարյան Հայաստանի մեծահռչակ Աճի քաղաքը գտնվում էր Ախուրյան գետի աջ ափին և մինչև X դարի առաջին կեսի վերջերը սովորական բերդաքաղաք էր: Այն սկսում է արագորեն զարգանալ 961 թվականից հետո, երբ Աշոտ III-ը քաղաքը դարձնում է իր թագավորության մայրաքաղաք: Այդ ժամանակվանից սկսած, 40—50 տարվա ընթացքում Անին բարգավաճում, դառնում է Հայաստանի ամենամեծ քաղաքը, Մերձավոր Արևելքի կարևոր կենտրոններից մեկը: Անիի խիստ արագ զարգացումը պայմանավորված էր ոչ միայն երկրի տնտեսական ընդհանուր վերելքով ու մայրաքաղաք դառնալու հանգամանքով, այլ աշխարհագրական նպաստավոր դիրքով: Այն գտնվում էր Բագրատունիների թագավորության գրեթե կենտրոնում և մի շարք հարմար ճանապարհներով կապված էր ինչպես Հայաստանի տարբեր մասերի, այնպես էլ հարևան ու հեռավոր երկրների՝ Վրաստանի, Աղվանքի, Ատրեպատականի, Իրանի, Միջագետքի, Բյուզանդիայի, Սև ծովի առափնյա շրջանների, Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հարավային Ռուսիայի հետ:

Անիի միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում՝ երեք կողմից զառիվեր լանջեր ունեցող բլրի վրա: Նրանից ղեպի հյուսիս-արևելք ընկած էր բուն քաղաքը՝ շահաստանը, որը նույնպես միջնաբերդի նման, պատած էր աշտարակավոր պարիսպներով: Անին ուներ ընդարձակ շուկա-հրապարակ, բազմաթիվ իջևանատներ-հյուրանոցներ: Քաղաքի արտաքին առևտրի զգալի մասը մեծածախ էր և կրում էր միջազգային առևտրի բնույթ: Անին արհեստագործության խոշոր կենտրոն էր: Արհեստների թիվն այստեղ հասնում էր 40-ի: Առավել տարածվածներից էին զինագործությունը, դարբնությունը, ոսկերչությունը, մանածագործությունը, կաշեգործությունը, քարտաշությունը, որմնադրությունը, կավագործությունը, թամբագործությունը:

XI դարի սկզբից Անիում արդեն գոյություն ուներ յուրահատուկ քա-

Անիի Կաթողիկե եկեղեցին

ղաքային ինքնավարություն, որի գլուխ կանգնած էր «երիցանին»՝ քաղաքի ավագների խորհուրդը. նրա կազմի մեջ մտնում էին ազնվականության ներկայացուցիչները, թաղապետները և մայրաքաղաքի եպիսկոպոսը: Քաղաքապետը նշանակվում էր Բագրատունի թագավորների կողմից: Քաղաքի բնակչության թիվը XI—XIII դարերում հասել էր ավելի քան 100 հազար մարդու: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ այն ապաստան էր դառնում նաև շրջակայքի հազարավոր բնակիչների համար:

Անին ուներ բարձրավետ ճարտարապետություն: Հայտնի են հատկապես նրա ներքին ու արտաքին պաշտպանական պարիսպները, ջրմուղը, որն անցկացված էր մոտ 12 կմ հեռավորությունից և քաղաքում կազմում էր բավական խիտ ցանց, Ախուրյանի վրայի միաթեղիք կամուրջները, Գազիկ I-ի օրոք կառուցված արքունական հայտնի պալատը, տասնյակ եկեղեցիներն ու տաճարները՝ Մայր եկեղեցին, Գազկաշեն տաճարը, Առաքելոց եկեղեցին, Հովվի եկեղեցին, շքեղ հյուրանոցները, իշխանական պալատները, տարբեր տեսակի բազմաթիվ աշխարհիկ նշանավոր շենքեր և այլն: Պատահական չէ, որ Արիստակես լաստիվերոցի պատմագիրը Անին համարել է «տիեզերահռչակ» քաղաք:՝ վերջինիս ճարտարապետությունն իր պատվավոր տեղն է գրավում հայ ճարտարապետության պատմության մեջ:

Կարս, ինչպես նաև Կարին անունը կապված է հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող ցեղերից մեկի՝ Կարինիտների անվան հետ: Վաղ միջնադարի մեր պատմագիրները Կարսը կոչում են «Կարուց բերդ»:

X դարի երկրորդ քառորդից ի վեր այն հիշատակվում է իբրև բերդաքաղաք: Կարսի արագ զարգացումը նույնպես կապված էր սկզբում՝ ամբողջ Բագրատունյաց (928—961 թթ.), ապա՝ Վանանդի թագավորության (961—1065 թթ.) մայրաքաղաք լինելու հետ: Այս քաղաքի զարգացումը շարունակվում է նաև հետագայում՝ XII—XIII դարերում, մինչև մոնղոլական լծի հաստատումը: Բագրատունյաց շրջանում են կառուցվում նրա հուշակավոր Մայր եկեղեցին և իր ամրությամբ հայտնի բերդը՝ ամրակուռ պարիսպներով, աշտարակներով, զինանոցներով, զորանոցներով ու գաղտնի անցքերով: XI դարի պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտցին վկայում է, որ Կարսը առևտրական ճանապարհներով սերտ հարաբերություններ ուներ Սև ծովի խոշոր նավահանգիստների և Հայաստանի ու հարևան երկրների շատ քաղաքների հետ: XI—XIII դարերում քաղաքն ուներ մոտ 50 հազար բնակիչ:

Արծնը հիմնվել է IX դարում և իր զարգացման գագաթնակետին է հասել XI դարի առաջին կեսին: Պատմական աղբյուրների համաձայն, այն գտնվում էր Բարձր Հայքում, Կարին քաղաքից ոչ հեռու և շունք պաշտպանական պարիսպներ, այլ մի տեսակ ազատ քաղաք էր, առևտրի ու արհեստագործության հայտնի կենտրոն:

Կարճատև է եղել Արծնի պատմությունը: Սելջուկ թուրքերը դեպի Հայաստան կատարած իրենց երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1049 թվականին, մի շարք այլ բնակավայրերի հետ միասին գրավել ու հիմնահատակ ավերել են այն:

Կարին քաղաքը, որը V դարից կոչվել է նաև Թեոդոսուպոլիս, իսկ XI դարից՝ Արզրում, հին հայկական քաղաքներից է: IV—VI դարերում այն վերածվում է ամուր բերդաքաղաքի: Այդ ժամանակներում են կառուցվում կրկնակի պարիսպներն իրենց աշտարակներով, միջնաբերդը, պաշտպանական ջրային գոտու խրամը, որը վտանգավոր պահերին լրջնում էին ջրով: Հին ժամանակներից ի վեր նրա վրայով էր անցնում Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող քարավանային հայտնի ճանապարհներից մեկը: Սակայն գտնվելով բյուզանդապարսկական և բյուզանդաարաբական սահմանագլխին, հաճախ ենթակա լինելով պատերազմական գործողությունների վտանգին, Կարինը չհասավ Հայաստանի առաջնակարգ քաղաքների մակարդակին, թեև դարեր շարունակ եղել է Արևմուտքյան Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և վարչական կենտրոնը:

Վանը Հայաստանի ամենահին քաղաքներից է, թերևս՝ հնագույնը, որն իր հիմնադրման ժամանակներից ի վեր (IX դար մ. թ. ա.) եղել է

Հայաստանի նշանավոր ու բազմամարդ կենտրոններից մեկը: Քաղաքի ծաղկման շրջան կարելի է համարել նաև X—XIII դարերը, երբ այստեղ որոշակի զարգացում ապրեցին արհեստները (ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, ջուլհակությունը, կավագործությունը, անագագործությունը, նավաշինությունը) և արտաքին ու տարանցիկ առևտուրը: Քաղաքի արևելյան մասում ընդարձակ Այգեհատան թաղն էր, որի բնակիչներն արհեստագործության հետ միասին զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմում, Վանա լճի ափին գտնվող Ավանց գյուղը նավահանգիստ էր, որով Վանը կապվում էր լճափնյա քաղաքների՝ Արճեշի, Խլաթի, Դատվանի, Արտամետի և մյուսների հետ: IX դարի երկրորդ կեսին քաղաքը զգալի չափով բարեկարգվում է Արծրունի Դերենիկ իշխանի կողմից, իսկ X դարի առաջին կեսին, Գագիկ Արծրունու ջանքերով զգալի վերակառուցման է ենթարկվում: Վանը վասպուրականի թագավորության ամենամեծ քաղաքն էր և տնտեսական ու մշակութային նշանավոր կենտրոնը: Ընդարձակ էին նրա առևտրական կապերը: Գտնվելով տարանցիկ ճանապարհներից մեկի վրա՝ Վանը գրեթե միշտ եղել է առևտրի նշանավոր կենտրոն:

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
VII—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներն արդեն IV—V դարերից սկսած իրենց ձեռքում կենտրոնացրին ընդարձակ հողային տարածություններ: Հայաստանի 70-ից ավելի նախարարների՝ Բագրատունիների, Արծրունիների, Մամիկոնյանների, Սյունիների, Ամատունիների, Կամսարականների, Գնունիների և այլոց սեփականությունն էին կազմում Այրարատի, Վասպուրականի, Սյունիքի, Տուրուբերանի և մյուս «աշխարհների» արգավանդ դաշտերն ու գետահովիտները, ջրերն ու ընդերքի հարստությունները: Իրենց կալվածքներով ու հարստություններով աշխարհիկ տերերից հո չէին մնում հոգևոր ավատատերերը: Տակավին IV դարի երկրորդ կեսին կաթողիկոսական աթոռը ընդարձակ տիրույթներ ուներ Հայաստանի 15 գավառներում՝ Արագածոտնում, Տարոնում, Դարանագետում, Եկեղեցեաց գավառում և այլուր: Այդ նույն ժամանակներում հսկայական կալվածքների տեր էին դարձել նաև եպիսկոպոսական թեմերը և տասնյակների հասնող խոշոր վանքերը:

Միաժամանակ գյուղացիությունն ընկնում էր ֆեոդալական կալվածության մեջ: Մանրանում էին հարկերն ու տուրքերը (հողահարկ, գլխահարկ, եկեղեցուն տրվող տուրքեր և այլն), ուժեղանում էր հարկադիր աշխատանքը: Աշխատավոր բնակչությունը, առաջին հերթին՝ գյուղացիությունը, անողոր շահագործման էր ենթարկվում:

Արևմտյան Հայաստանում, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ, լայն տարածում էր գտել հատկապես եկեղեցական հողատիրությունը: Բյուզանդիայի կայսրները VI—VII դարերում մեծ արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ էին տվել եկեղեցիներին ու վանքերին, որի հետևանքով VIII և հետագա դարերում հողերի զգալի մասը գտնվում էր նրանց ձեռքին: Գյուղացիության տնտեսական ու իրավական վիճակը հետզհետե ծանրանում էր:

IX դարից սկսած, ինչպես արդեն հիշատակեցինք, երկրում հնուց իրենց գոյությունը պահպանած նախարարական տներն աստիճանաբար

վերածվում են ֆեոդալական իշխանությունների: Առաջանում են նոր ֆեոդալական տներ: Գյուղացիության կախվածությունը ավելի խորանում և ուժեղանում է, նրա հիմնական մասն ընկնում է ճորտական վիճակի մեջ: Շինականների զգալի մասն ամրացված էր հողին: Ֆեոդալական շահագործման համակարգում դրամական, բնամթերային հարկերի ու պարհակների հետ միասին մեծ չափի է հասնում աշխատավճարը՝ կոռը, որը կիրառվում էր գյուղատնտեսական բոլոր կարգի աշխատանքներում: Ներքին տնտեսական առաջադիմության և տարանցիկ ու արտաքին առևտրի ծավալման հետևանքով Հայաստանում արագորեն զարգանում են դրամական հարաբերությունները. ֆեոդալական կալվածքը աստիճանաբար ընդգրկվում է ապրանքադրամական հարաբերությունների մեջ, ձևավորվում է վաշխառուական կապիտալը, հսկայական հարստություններ են կուտակվում սակավաթիվ անհատների ձեռքին: Այդ բոլորի հետևանքով սաստկանում է աշխատավորության շահագործումը: Ժամանակի աղբյուրներում նշվում է, որ ֆեոդալները դաժան ու ընչաքաղց էին, որ նրանք ծայր աղքատության էին հասցրել գյուղացիությանը: Աշխարհիկ տերերից հո չէին մնում հոգևորականները, որոնք մեծ թիվ էին կազմում: Սյունյաց եպիսկոպոսանիստ Տաթևի վանքը, օրինակ, X—XIII դարերում հարյուրավոր գյուղերից հարկեր գանձելուց բացի, տեր էր դարձել մոտ 50 գյուղերի ու խոշոր կալվածքների: Ընդարձակ կալվածքներ ու հսկայական հարստություններ ունեին նաև մյուս վանքերը՝ Վահանավանքը, էջմիածինը, Աղթամարը, Մշո ս. Կարապետը, Նարեկավանքը և այլն:

Սոցիալ-տնտեսական այդպիսի պայմաններում ծնունդ էին առնում աշխատավոր զանգվածների ելույթները տիրողների, աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դեմ: Որպես հետևանք այդ բոլորի բռնկվեցին աղանդավորական քողով ծածկված գյուղացիական շարժումներ, որոնք ուղղված էին ֆեոդալական կարգերի և այդ կարգերը հավերժացնող քրիստոնեական եկեղեցու դեմ: Այդպիսի ընդվզումներ էին՝ V դարում բուրբուրիտների ու մծղնեականների, VII—IX դարերում՝ պավլիկյանների, իսկ X—XI դարերում՝ թոնդրակեցիների շարժումները: Ըստ էության դրանք բոլորն էլ ունեին հակաֆեոդալական բովանդակություն, սակայն իրենց կազմակերպական ձևերով, ծավալով ու գաղափարախոսությամբ որոշ չափով տարբերվում էին միմյանցից: Դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ իրենց արտահայտությունն էին գտել տվյալ պատմաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների առանձնահատկությունները: Հատկապես մեծ թափ ստացան պավլիկյանների ու թոնդրակեցիների շարժումները:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

VIII—IX դարերում Հայաստանում լայն ծավալ ստացավ գյուղացիական մի շարժում, որը հայտնի է Պավլիկյան անունով (հավանաբար շարժման առաջին ղեկավարներից մեկի՝ Պավղոսի անունով)։ Միջնադարյան գյուղացիական մյուս շարժումների նման այն ևս հանդես է եկել կրոնական-աղանդավորական քողի տակ։

Պավլիկյանները գտնում էին, որ բոլոր մարդիկ պետք է լինեն հավասար, վճռականապես մերժում էին ֆեոդալների իշխանությունը, եկեղեցին, նրա ծեսերն ու իրավունքները։ Պավլիկյանների գաղափարախոսությունն ըստ էության ուղղված էր ավատատիրության դեմ։ Նրանց շարքերը զանգվածորեն համալրվում էին գյուղի ու քաղաքի աշխատավորներից, հարստահարվող շերտերից։ Շարժման մասնակիցների թվում հիշատակվում են նաև դժգոհ հոգևորականներ, քայքայված ազնվականներ և այլք։

Պավլիկյան շարժմանը հայերից բացի մասնակցում էին նաև հույներ, ասորիներ, արաբներ և այլն։ Ժողովրդի լայն շրջաններում իրենց գաղափարախոսությունը տարածելու համար պավլիկյաններն ունեին բազմաթիվ քարոզիչներ, որոնք շրջում էին գավառից-գավառ, բնակավայրից-բնակավայր և մատչելի եղանակով բացատրում իրենց ուսմունքի էությունը։

Արևելյան Հայաստանում պավլիկյաններն առանձնապես ուժեղացան VII դարի վերջերին և VIII դարի սկզբներին։ Շարժումը խափանելու համար եռանդուն գործունեություն է սկսում ծավալել հայոց կաթողիկոսը՝ Հովհան Օձնեցին (717—728 թթ.), որն ստանալով խալիֆի համաձայնությունն ու Արմինիայի ոստիկանի հովանավորությունը, կատարի պայքար է մղում պավլիկյանների դեմ։ Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ 719 թվականին Դվինում հրավիրվում է եկեղեցական ժողով, որը քննարկում է նաև պավլիկյանների դեմ վճռական պայքար կազմակերպելու հարցը։ Ժողովի ընդունած կանոններից մեկում ուղղակի ասված է, թե հավատացյալներին արգելվում է օթևան տալ պավլիկյաններին՝ «սատանայի որդիներին», շփվել, հաղորդակից լինել ու խոսել նրանց հետ։ Օրինազանցների համար նախատեսվում են պատիժներ ու խոշտանգումներ։ Հովհան Օձնեցին պավլիկյանների գաղափարախոսության դեմ պայքարելու համար գրում է «Ընդդեմ պավլիկյանց» աշխատությունը, որտեղ, պաշտպանության տակ առնելով պաշտոնական եկեղեցին, ջանում է արատավորել նրա հակառակորդներին։

Մատենագրական աղբյուրների կցկտուր տեղեկությունները հնարավորություն չեն տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել Արևելյան Հայաստանում պավլիկյան շարժման ծավալի և ընթացքի մասին։ Մի-

այն հայտնի է, որ VIII դարի երկրորդ տասնամյակից շարժումը երկրի այս մասում թուլանում է, իսկ դարի կեսերից Արևելյան Հայաստանում պավլիկյաններն այլևս չեն հիշատակվում։ Հայտնի է, որ նրանք երկրի այս մասից զանգվածաբար տեղափոխվում են Արևմտյան Հայաստան, որտեղ նրանց ուսմունքի տարածման համար պայմաններն ավելի նըպաստավոր էին։

Արևմտյան Հայաստանում և սահմանակից Փոքր Հայքում պավլիկյան շարժումն ավելի երկարատև ու ավելի հզոր է եղել։ Այստեղ այն սկսվել է տակավին VII դարի կեսերից և մի շարք անգամ վեր է ածվել ավատատիրական կարգերի ու Բյուզանդական կայսրության դեմ ուղղված սոցիալական-ազատագրական պատերազմների։ Արևմտյան Հայաստանում պավլիկյանների առաջին նշանավոր ղեկավարն ու կազմակերպիչը Կոստանդին-Սիլվանոսն էր, որը ծնվել է 630 կամ 631 թ., Մոփաց աշխարհի Մանանաղի գյուղում։ Նույն դարի 50-ական թթ. Սիլվանոսը թողնելով արաբների տիրապետության տակ գտնվող հայրենի գյուղը՝ անցնում է Բյուզանդական կայսրության սահմանները, հաստատվում Փոքր Հայքի Կոլոնիա քաղաքի մոտ գտնվող Կիբոսա բերդում և շարունակում տարածել պավլիկյան գաղափարախոսությունը։ Չնայած բյուզանդական կայսրերին հաջողվում է 681 թ. դավադրաբար սպանել տալ Սիլվանոսին, խոշտանգումների ու տանջանքների ենթարկել նրա հետևորդներից շատերին, այնուամենայնիվ, VII դարի 80-ական թթ. կեսերից շարժումը շարունակում է ծավալվել ու ընդգրկել նորանոր շրջաններ։ Նրա հաջորդները՝ Սիմեոնը (VIII դ. առաջին քառորդ), Վահանը, Սերգիոսը, Կարեբասը, Խրիստիբը (IX դ.) և ուրիշներ կարողացել են իրենց շուրջը համախմբել տասնյակ հազարավոր հետևորդների, զինել նրանց և բազմաթիվ արյունահեղ մարտեր մղել կանոնավոր բանակների դեմ։

Շարժումը մեծ վերելք է ապրում հատկապես IX դ. երկրորդ կեսին։ Այդ ժամանակ պավլիկյաններն իրենց համայնքներն էին սահղծել Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում, Տիվրիկ գետի ափին, լայն տեղիտորիաներ զբաղեցնելով Բյուզանդական կայսրության ու Արաբական խալիֆայության սահմանային գոտում։ Նրանք երբեմն կարողանում էին օգտագործել արաբների ու բյուզանդացիների հակամարտությունները։ Պավլիկյանների զինված համայնքները 50—70-ական թթ. ազատագրական մարտեր էին մղում բյուզանդական բանակների դեմ։ Բյուզանդական կայսրերն անխնա էին ապստամբների նկատմամբ։ Սակայն նրանց չհաջողվեց վերացնել պավլիկյանների գաղափարախոսությունը, թեև Վասիլ I-ը (867—886 թթ.) Արևմտյան Հայաստանում ու կայսրության մյուս պրովինցիաներում արյան մեջ խեղդել էր այդ շարժումը։

X դարում Թրակիա գաղթեցված պավլիկյանները շարունակեցին

իրենց գործունեությունը: Նրանց գաղափարներն այնուհետև տարածվեցին Բալկաններում ու եվրոպական մի շարք երկրներում, որտեղ նույնպես պարարտ հող կար նման գաղափարախոսության համար:

Միջնադարյան գյուղացիական շատ ապստամբությունների նման պավլիկյան շարժմանը ևս հատուկ էր մասնատվածությունը, բազմատարրությունը, դասակարգային ցածր գիտակցությունը: Շարժման ղեկավարության մեջ հաճախ առկա էին հակասություններ ու տարաձայնություններ, որոնցից և օգտվում էին թշնամիները:

3. ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ավատատիրական կարգերի դարգացման հետևանքով IX—XI դարերում խորանում է սոցիալական և իրավական անհավասարությունը, ավելի է ծավալվում գյուղացիության ճորտացման պրոցեսը: Ավելանում է ընչազուրկ զանգվածների թիվը: Շահագործվող հիմնական դասատանի բազմաթիվ գավառներում տեղի են ունենում գյուղացիական շարժումներ, որոնք մերթ արտահայտվում են բացարձակ սոցիալական ըմբոստացման ձևով, մերթ էլ՝ աղանդավորական շարժման քողով:

X դարի սկզբներին՝ 910—918 թվականներին գյուղացիական ապստամբություն է բռնկվում Հայաստանի կենտրոնական գավառներում: Ականատես հեղինակ Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Այրարատյան աշխարհի գյուղացիները զենքը ձեռքին կռվում էին խոշոր հողատերերի դեմ՝ ոչնչացնելով նրանց դղյակները և ունեցվածքը:

Գյուղացիական ապստամբություն է ծագում նաև Սյունիքում: Տաթևի վանքի կառուցումից հետո (906 թ.), իշխանական հատուկ հրովարտակով շրջապատի բազմաթիվ գյուղեր տրվում են վանքին իբրև սեփականություն: Գյուղացիները դեմ են կանգնում այդ որոշմանը: Յուրաբերդ, Տամալեկ, Ավելադաշտ և մյուս գյուղերի բնակիչները երկարատև պայքար են մղում կրոնավորների դեմ: Այդ պայքարը մի քանի անգամ վեր է ածվում բացահայտ ապստամբության: Գյուղացիները կարողանում են իրենց հողերից դուրս քշել վանականներին և խլել նրանց ունեցվածքը: Միայն Սյունիքի Սմբատ իշխանի օգնությամբ է վանքին հաջողվում վերջապես տեր դառնալ Ավելադաշտ ու Տամալեկ գյուղերին:

Պայքարն ավելի արյունահեղ բնույթ է կրում Յուրաբերդում: Գյուղացիները հարձակվում են Տաթևի վանականների վրա, գրավում վանքի հողերը և գույքը: Սյունյաց հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսի (880—918 թթ.) խնդրանքով Սմբատ իշխանը ավերում է Յուրաբերդը, ետ խլում ու նորից վանքին հանձնում գրավված հարստությունները:

Խստիվ արգելվում է բնակություն հաստատել գյուղում: Սակայն շատ շանցած ցուրարերգիները՝ նորից ապստամբելով, տեր են դառնում իրենց հողերին և գրավում Տաթևի վանքի ունեցվածքը: Ապստամբության ընթացքում սպանվում է նաև Հակոբ եպիսկոպոսը: Գյուղացիների պայքարը ընդհատումներով շարունակվում է մինչև X դարի վերջերը: Տաթևի Գրիգոր եպիսկոպոսի խնդրանքով Սյունիքի թագավոր Վասակը 990-ական թվականներին հատուկ արշավանք է կազմակերպում ապստամբների դեմ. թագավորական զորքերը հիմնահատակ ավերում են Յուրաբերդը և ոչնչացնում նրա ըմբոստ բնակիչներին, իսկ հողերը նորից տրվում են Տաթևին:

X—XI դդ. լայն ծավալ ստացավ թոնդրակեցիների շարժումը: Նրա բնօրրանը Տուրուբերան աշխարհի Հարբ ու Ապահունիք գավառների սահմանագլխին գտնվող Թոնդրակ գյուղն էր, որի անունով էլ շարժումը կոչվել է՝ «թոնդրակյան», իսկ մասնակիցները՝ «թոնդրակեցիներ»:

Թոնդրակյանները ժխտում էին հոգու անմահությունը, հանդերձալ կյանքը, եկեղեցական ծիսակատարությունները, եկեղեցու ավատատիրական իրավունքները, կողմ էին տղամարդկանց և կանանց իրավահավասարությանը: Իրենց գաղափարների իրականացման համար նրանք IX դարի վերջերին ու X դարի սկզբներին կազմակերպում են համայնքներ, որոնք նման էին վաղ քրիստոնեական շրջանի համայնքներին: Թոնդրակեցիները մարդկանց իրավահավասարության գաղափարի կողմնակից էին, պաշտպանում էին ունեցվածքային հավասարության սկզբունքը:

Ենթադրվում է, որ այս շարժումն սկզբնավորվել է IX դարի առաջին կեսին, և որ թոնդրակեցիները մասնակցել են X դարի սկզբներին Այրարատում ու Սյունիքում բռնկված գյուղացիական ապստամբություններին: IX դարի վերջերին ու X դարի սկզբներին նրանք ակտիվ գործունեություն են ծավալել Հայաստանի մի շարք գավառներում: Շարժման հիմնադիրը համարվում էր Սմբատ Զարեհավանցին՝ բազմակողմանի զիտելիքների տեր մի անձնավորություն:

Շատ հարցերում այս շարժումը նման էր պավլիկյանների շարժմանը և փաստորեն կազմում էր նրա շարունակությունը նոր պայմաններում՝ երկրի քաղաքական անկախության ժամանակաշրջանում: Սակայն եթե պավլիկյանը սոցիալական և միաժամանակ ազատագրական շարժում էր՝ ուղղված արաբական ու բյուզանդական լծի դեմ, ապա թոնդրակյանն ուներ միայն սոցիալ-դասակարգային բնույթ, որովհետև երկիրն այդ ժամանակ նվաճել էր քաղաքական անկախություն:

X դարի առաջին քառորդում, երբ ճնշվում են գյուղացիական մի շարք ելույթներ, թոնդրակեցիների համար ծանր պայմաններ են ըստեղծվում. նրանց շարժումն առժամանակ վայրէջք է ապրում, բայց

նույն դարի կեսերից արդեն թևակոխում է վերելքի նոր շրջան, որը շարունակվում է մինչև XI դարի սկզբները: Շարժումն այդ տասնամյակների ընթացքում ծավալվում է Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում: Թոնդրակյան համայնքներ կային Բարձր Հայքի Մանանաղի գավառի Կաշի, Աղուս և Թուլայլ ավաններում, Խնուսի շրջանում, Հարք գավառում, Շիրակում, Վասպուրականի տարբեր վայրերում, Մոկաց աշխարհում և այլուր: Մատենագիրները որպես թոնդրակյան շարժման աչքի ընկնող ղեկավարներ, բացի Սմբատ Զարեհավանցուց հիշատակում են Թողրոսին, Անանեսին, Հակոբին, Սարգիսին, Ներսեսին և ուրիշներին:

XI դարի սկզբներին թոնդրակյան շարժումը լայն ծավալ է ստանում Հարք և Մանանաղի գավառներում: Հարքում թոնդրակյաններին հարած Հակոբ կրոնավորն իր հետևորդների հետ մեծ գործունեություն է ծավալում, որը խարխում է եկեղեցու հեղինակությունը: Դրանից անհանգստացած՝ Սարգիս կաթողիկոսը (992—1019 թթ.) խաբուսեցումը կալանավորել է տալիս Հակոբին և նրա դեմքին աղվեսադրոշմ խառանում: Հալածանքի են ենթարկվում նաև նրա հետևորդները: Դրանից հետո Հարքի թոնդրակյանների մի մասը ապաստան է գտնում Խլաթ քաղաքի մոտակայքի անմատույց վայրերում:

Առանձնապես համարձակ գործունեություն են սկսում Մանանաղի գավառի թոնդրակյան համայնքները, որոնց ղեկավարը Կոնծիկ աբեղան էր: Նա համայնքների մեջ ընդգրկել էր նաև աղնվականների ու կանանց: Մանանաղիի թոնդրակյանները մի քանի գյուղերում քանդում են եկեղեցիներ, սրբավայրեր, մենաստաններ, խափանում ու վերացնում են կրոնական ծիսակատարություններ: Բայց շուտով եկեղեցուն ու բյուզանդական զորքերին հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը:

Թոնդրակյան շարժումը նորից է աշխուժանում XI դարի երկրորդ քառորդում: Վերականգնվում են Մանանաղի գավառի թոնդրակյան համայնքները, Վանա լճի արևմտյան առափնյա շրջաններում և այլ վայրերում կաղմակերպվում են նորերը: Շարժման լայն տարածումը խիստ անհանգստացնում է աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերին, բյուզանդական իշխանություններին, որոնք միացյալ ուժերով գրոհ են կաղմակերպում թոնդրակեցիների դեմ: Բյուզանդական ջոկատները 1050-ական թվականների սկզբներին ավերում են թոնդրակյան շարժման կենտրոնները՝ Ապահունիք գավառի Թոնդրակ գյուղը և մյուս հանգրվանները, պատժելով ու հալածելով շարժման մասնակիցներին: Դրանից հետո շարժումն աստիճանաբար թուլանում ու վերանում է:

Թոնդրակյան շարժումը, որի հիմնական ուժը գյուղացիությունն ու քաղաքային աշխատավորությունն էր, ուղղված էր աշխարհիկ և եկեղեցական ավատատիրության դեմ:

Պալլիկյանների նման թոնդրակեցիները նույնպես բազմատարր էին:

Այդ շարժմանը մասնակից ցածրաստիճան հոգևորականներն ու աղնվականները շահագործված էին սոսկ իրենց դասային շահերի պաշտպանությամբ՝ բարձրաստիճան աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերի իրավունքների սահմանափակմամբ, իսկ գյուղացիներն ու քաղաքի աշխատավորները՝ ավատատիրական շահագործման վերացմամբ ընդհանրապես:

Թոնդրակյանների շարժման և ուսմունքի մասին մենք գաղափար ենք կազմում գլխավորապես պատմագիր Արիստակես Լաստիվերտցու, փիլիսոփա և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Մադիստրոսի, բանաստեղծ-փիլիսոփա և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Մադիստրոսի, հիման ենք Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու վկայությունների հիման վրա: Այդ նշանավոր սոցիալական շարժման վերաբերյալ հետաքրքիր, թեև զգալի չափով աչառու և միակողմանի տեղեկություններ կան նաև բյուզանդական աղբյուրներում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XI—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԲԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանը XI դարի բառասնական թվականներին, ինչպես տե-
սանք, ընկավ Բյուզանդիայի տիրապետության տակ: Այդ տիրապետու-
թյունը, սակայն, կարճատև եղավ: Շուտով սկսվեցին սելջուկ-թուրքերի
ավերիչ արշավանքները: XI դ. սկզբներին Միջին Ասիայում բնակվող
քոչվոր թուրք-սելջուկները կարճ ժամանակամիջոցում կարողացան գրա-
վել հսկայական տարածքներ և ստեղծել իրենց աշխարհակալությունը,
որի մեջ մտավ նաև Պարսկաստանը: Իրենց առաջին արշավանքը դեպի
Հայաստան նրանք ձեռնարկեցին 1048 թվականին: Հայաստան մտնելով
Ատրպատականի կողմից՝ սելջուկյան ավարառու բանակն առանց դի-
մադրության հասավ Մանազկերտ, ապա առանձին խմբերի բաժանվե-
լով ավերեց մինչև Բասեն, Կարին, Տայք, Սպեր, Տարոն ընկած շրջան-
ները և հարուստ ավարով ու գերիներով վերադարձավ Պարսկաստան:
Հաջորդ տարում՝ 1049 թվականին նրանք երկրորդ անգամ են ներխու-
ժում Հայաստան: Զավթիչները այս անգամ ևս կոտորում են տասնյակ
հազարավոր մարդկանց, ավերում բազմաթիվ շրջաններ ու բնակավայ-
րեր: Գրավում և հիմնահատակ քանդում են Կարինից ոչ հեռու գտնվող
վաճառաշահ Արծն քաղաքը՝ սրի մատնելով նրա բնակչությանը: Նույն
թվականին Բասենում տեղի ունեցած ճակատամարտում բյուզանդական
զորքերը ծանր պարտություն են կրում: Սելջուկները թալանում և ան-
խնա ավերում են մեծ թվով քաղաքներ, ավաններ ու գյուղեր:

Բասենի ճակատամարտից հետո Բյուզանդական կայսրությունը, սել-
ջուկյան վտանգից ահաբեկված, որոշ շափով մեղմացնում է իր քաղա-
քականությունը Հայաստանում. ղզալի շափով թեթևացնում է հարկերը,
մի շարք հայ խոշոր ավատատերերի իրավունք է տալիս վերադառնալ
հայրենիք ու տեղի դառնալ իրենց կալվածքներին, թուլացնում է կրոնա-
կան հալածանքները և այլն: Կայսրությունն այդ եղանակով ուշացած
փորձ է կատարում հայերի ուժերն օգտագործել սելջուկյան առաջխա-
ղացումը խափանելու համար:

Սելջուկյան երրորդ արշավանքը տեղի է ունենում 1054 թվականին,

սուլթան Տուղրիլ բեկի գլխավորությամբ: Սուլթանի զորքերը Հայաստան-
են ներխուժում դարձյալ Ատրպատականի կողմից՝ Վասպուրականի վրա-
յով: Առանձին ջոկատներ կազմելով նրանք ցրվում են երկրով մեկ և
ավերում բազմաթիվ շրջաններ: Մի քանի վայրերում հայերը հերոսա-
կան դիմադրություն են ցույց տալիս: Գագիկ Աբասյան թագավորի զոր-
քերը մարտի բռնվելով սելջուկյան հրոսակների հետ՝ կարողանում են
նրանց ետ շարտել Կարս քաղաքի մատուցներից: Ավելի հերոսական
էր Մանազկերտի բնակչության դիմադրությունը: Ամրացնելով իրենց
քաղաքը՝ մանազկերտցիները մոտ մեկ ամիս կենաց ու մահու կռիվ են
մղում Տուղրիլի հսկայական բանակի դեմ, որն իր նահանջի ժամանակ
պաշարել էր Մանազկերտը և ամեն կերպ փորձում էր գրավել այն:
Կարսն ու Մանազկերտը մնում են կանգուն ու աննվաճ: Բայց ահաբե-
կին երկրի ավերածությունը, գերեվարությունը, կողոպուտը:

Սելջուկյան կրկնվող արշավանքների հետևանքով հայ ժողովրդի
որոշ հատվածներ բռնում են գաղթի ուղին, իսկ մի մասը հարթավայ-
րերից քաշվում է դեպի լեռնային շրջանները, որի հետևանքով երկրի
արգավանդ շրջաններում հայ բնակչությունը բավական նոսրանում է,
և թուլանում է այդ գավառների պաշտպանունակությունը:

Տուղրիլ բեկին հաջորդած սուլթան Ալի-Արսլանը 1064 թվականին
սկսում է սելջուկյան շորորդ մեծ արշավանքը: Սուլթանն իր զորքով և
նրան ուղեկցող վաշկատուն ցեղերով անցնում է Աղվանքով ու Վրաս-
տանով և մտնում Հայաստան: Կարճ ժամանակամիջոցում նրան հա-
ջողվում է իր գերիշխանությանը ենթարկել Լոռու և Սյունիքի թագավո-
րությունները, գրավել ու ավերել Անին (1065 թ.) և Արարատյան դաշ-
տը՝ շրջակա գավառներով: Ալի-Արսլանին հնազանդություն է հայտնում
նաև Կարսի Գագիկ թագավորը: Սելջուկյան սուլթանն այսպիսով 1064—
1065 թթ. գրավում է Արարատյան աշխարհը, Սյունիքը, ինչպես նաև
Աղվանքն ու Արևելյան Վրաստանը: 1071 թվականին Ալի-Արսլանը ձեռ-
նարկում է նոր արշավանք՝ Հարավային Հայաստանն ու բյուզանդական
արևելյան պրովինցիաները գրավելու համար: Նույն թվականի օգոստոս-
ին Մանազկերտի մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում
բյուզանդական հսկայական բանակը վճռական պարտություն է կրում և
տալով մեծ թվով զոհեր ու գերիներ, զիմում է փախուստի: Մանազկե-
րտի ճակատամարտը պատմական բախտորոշ նշանակություն ունեցավ:
Կնքված հաշտության պայմանագրով սելջուկներին են անցնում Հայաս-
տանի կենտրոնական շրջանները, Կարինը, Նրզնկան, ինչպես նաև Փոքր
Ասիայի արևելյան մի շարք գավառները: Այսպես հաստատվեց սելջուկ-
ների տիրապետությունը գրեթե ողջ Հայաստանում:

Ալի-Արսլանի հաջորդի՝ Մելիք-շահի գահակալության ժամանակ
(1072—1092 թթ.) սելջուկյան պետությունը ավելի է հզորանում: Սա-

Ամրերդ բերդի պարիսպները

կայն Մելիք-շահի մահից հետո, ընդամենը երկու-երեք տասնամյակի ընթացքում այն մասնատվում է մի շարք իշխանությունների՝ ամիրայությունների, որոնք իրարից անկախ էին և հաճախ պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ: Հայաստանում հաստատվում են Անիի, Դվինի, Կարսի, Նախիջևանի, Կարինի ամիրայությունները: Այս իշխանությունները հիմնականում զբաղվում էին երկրի հարթավայրային շրջանները, ուր ժամանակի ընթացքում հաստատվեցին մեծ թվով անասնապահ սելջուկներ՝ տեղացի բնակիչներից շատերին դուրս մղելով հայրենի գավառներից: Իրենց գոյությունը պահպանած Վանանդի, Սյունիքի, Լոռու թագավորությունները, Մամիկոնյանների Սասունի, Արծրունիների Վանի, Պահլավունիների Բջնիի և այլ հայկական իշխանությունները XI—XIII դարերում անհավասար կռիվներ մղեցին սելջուկյան ամիրայությունների դեմ: Սասունի և Աղթամարի իշխանությունները կարողացան պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը, Սյունիքի, Վանանդի թագավորությունները երկարատև մաքառումներից հետո ընկան սելջուկյան տիրապետության տակ: Լոռու թագավորության մեծ մասը 1110—1123 թվականներին միացվեց Վրացական պետությանը:

Սելջուկյան արշավանքների և տիրապետության ժամանակ տնտեսական ու իրավական խիստ ծանր վիճակ ստեղծվեց հայ ժողովրդի հա-

մար: Հայաստանի արգավանդ դաշտերը վերածվեցին արոտավայրերի, երկրագործությունն ու այգեգործությունը զգալի չափով իրենց տեղը զիջեցին քոչվորական անասնապահությանը, ավերվեցին շատ քաղաքներ, որոնց թվում՝ Անին, Դվինը, Արծնը, Կարինը, Վանը և այլն: Գյուղատնտեսությունը, քաղաքային կյանքը և առևտուրը մեծ հարված ստացան:

2. ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XII—XIII ԴԴ.

XI—XII դդ. մեծապես ուժեղացավ Վրացական պետությունը: Երկիրը ազատագրվեց սելջուկ-թուրքական հորդաններից: Ավելին. վրացական զինված ուժերը հայկական ջոկատների հետ միասին սկսեցին երկարատև պայքար նաև հարևան Հայաստանը և մասնավորապես նրա հյուսիս-արևելյան շրջանները ազատագրելու համար:

Այս ուղղությամբ առանձնապես զգալի քայլեր կատարվեցին Թամար թագուհու օրոք (1184—1213 թթ.), երբ միջնադարյան Վրաստանը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին: Ստեղծվեց իր ժամանակի համար հզոր բանակ: Պետության քաղաքական կյանքում կարևոր դեր էին խաղում հայ իշխաններ Զաքարի և Իվանի Զաքարյան եղբայրները:

Հզորացած Վրաստանը, հայերի զինակցությամբ ու օգնությամբ, կռիվներ սկսեց Գանձակի, Անիի, Դվինի և սելջուկյան այլ ամիրայությունների դեմ: Վրաց-հայկական միացյալ զորքերը Զաքարիի հրամայությամբ, մեկը մյուսի հետևից սելջուկներից մաքրեցին Ամբերդը, նատարությամբ, մեկը մյուսի հետևից սելջուկներից մաքրեցին Ամբերդը, Բջնին, Արարատյան ու Շիրակի դաշտերը, Անին (1199—1200 թթ.), Դվինը (1203 թ.), Կարսը, Սյունիքը, Սուրմառին, Բագրևանդը, Կոզովիտը, Մաղկոտը, ապա շարունակելով իրենց առաջխաղացումը, հասան մինչև Մանազկերտ, Արճեշ և Նախիջևան: Սելջուկներից ազատագրված Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի կազմի մեջ մտնում էին Վանանդի, Անի-Շիրակի, Տաշիր-Ձորագետի և Սյունիքի նախկին թագավորությունները: Նրա սահմանները ձգվում էին Արցախի (Ղարաբաղ) լեռների, արևելյան լանջերից մինչև Բասենի դաշտի արևմտյան ծայրաշրջանը և Կուր գետի մոտերքից մինչև Մաղկանց լեռների հարավային վերջավորությունները:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանն ընդգրկվեց Վրաստանի կազմում, ըստ ստացված լայն իրավունքների և ինքնուրույնություն: Երկիրը կառավարում էին Զաքարյանները: Անմիջականորեն նրանց էին ենթարկվում բոլոր մեծ ու փոքր ավատատերերը: Մեր պատմագիրները Զաքարյան եղբայրներին կոչում էին ինքնուրույն իշխաններ և նույնիսկ Հայոց թագավորներ: Զաքարյան եղբայրները վրացական արքունիքի բարձրաս-

Լոռի բերդաքաղաքի պարիսպները

տիճան իշխաններ էին և Հայաստանը կառավարում էին վրացական թագավորության անունից: Նրանց իշխանության տակ գտնվող Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի, որոնցից մեկը ենթարկվում էր Զաքարեին, որի մահից հետո՝ նրա որդի Շահանշահին: Մյուս մասը գտնվում էր Զաքարեի եղբայր Իվանեի գերիշխանության տակ: Վերջինիս մահից հետո այդ տերիտորիան ժառանգեց որդին՝ Ավագը: Առաջինների իշխանության տակ էին գտնվում երկրի՝ սելջուկներից ազատագրված մասի արևմտյան գավառները՝ Լոռու և Անիի շրջանները, Արագածոտն, Բագրևանդ, Մաղկոտն և Կոզմովիտ գավառները, Սուրմառիի շրջանը և այլն: Զաքարեի ճյուղի իշխանների աթոռանիստը Լոռին ու Անին էին: Իսկ Իվանեի և նրա որդու տիրապետության տակ էր գտնվում Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանը՝ Բջնին, Գեղարքունիքը, Վալոց ձորը, Արցախի մի մասը, Սյունիքը, ինչպես նաև Նախճավան, Դվին ու Նրևան քաղաքները իրենց շրջակայքով: Այս ճյուղի աթոռանիստը Կալան բերդն էր (Սեվանից հյուսիս-արևմուտք): Զաքարյանների իշխանության ներքո գտնվող գավառների մի մասն անմիջապես կազմում էր նրանց սեփականությունը, իսկ մյուս մասը պատկանում էր նրանց ենթակա հին ու նոր իշխանական տներին:

Զաքարյանների ժամանակաշրջանի հայկական իշխանական տներից էին՝ Դոփյանները, Վահրամյանները, Վաչուտյանները, Օրբելյանները, Պոռշյանները և այլք: Դոփյանները ընդարձակ կալվածք էին ստացել Թարթառ գետի վերնագավառում և Սևանա լճի հարավ-արևելյան կողմում: Վահրամյաններին էին պատկանում Գարդման, Փառիսոս, Տավուշ գավառները իրենց ամուր բերդերով և Շամքոր քաղաքն իր շրջակայքով: Նրանց աթոռանիստը Նախորդ ժամանակաշրջանում Պահլավունիներին պատկանող Ամբերդ գլխակն էր, հոգևոր կենտրոնը՝ Հովհաննանիքունիք: Օրբելյան իշխանները ընդարձակ կալվածքներ ունեին Վալոց ձոր, վանքը: Օրբելյան իշխանները ընդարձակ կալվածքներ ունեին Վալոց ձոր, Գեղարքունիք, Կոտայք ու Կալան գավառներում: Պոռշյանների (Խաղբակյանների) կալվածքները տարածված էին Վալոց ձորում, Շահապունիքում, Ճահուկում, Ազատ գետի վերնագավառում և Կեչառույք վանքի շրջակայքում: Պոռշյանների իշխանության ենթակա շրջաններում էին գտնվում Գեղարդա վանքը և միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի հայտնի կենտրոն Գլաձորը:

Զաքարյանների տիրապետության օրոք վերականգնվում են Բագրատունյաց թագավորության շրջանի ավատատիրական հողային հարաբերությունները, որոնք խախտվել էին սելջուկյան տիրապետության ժամանակ: Միաժամանակ շարունակվում է գյուղացիների կախվածության ու նրանց մի մասի ճորտացման պրոցեսը:

XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30—40-ական թվականները Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում զարգանում են տնտեսության հիմնական ճյուղերը: Վերականգնվում է քայքայված գյուղատնտեսությունը, երկրագործության մեջ ավելի մեծ տարածում է ստանում հացահատիկային եռադաշտյան սիստեմը: Զարգանում են այգեգործությունը և բամբակի ու բրնձի մշակությունը: Հացահատիկային կուլտուրաներ և բամբակի ու բրնձի մշակությամբ հայտնի էին Արարատյան, Ալաշկերտի (Բագրևանների մշակությամբ հայտնի էին Արարատյան, Ալաշկերտի (Բագրևանների) ու Շիրակի դաշտերը, այգեգործությամբ՝ Արարատյան ու Սուրմառիի դի) ու Շիրակի դաշտերը, այգեգործությամբ՝ Արարատյան ու Սուրմառիի դի) ու Շիրակի դաշտերը, այգեգործությամբ՝ Արարատյան դաշտը, անասնապահությամբ՝ Սյունիքը, Գեղամա լճի ավազանը, Տաշիր-Ձորագետը, Վանանդը և Արագածոտնը:

Աշխուժանում է քաղաքային կյանքը: Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի քաղաքների մեջ աչքի էին ընկնում Անին, Դվինը, Կարսը, Լոռին, Նրևանը, Սուրմառին և այլն: Զարգանում էր առևտրավաշխառական կապիտալը, որի խոշոր ներկայացուցիչներն իրենց ցանցն էին գցում նույնիսկ իշխաններին: Նրանք ձեռք էին բերում իրենց ցանցն էին գցում նույնիսկ իշխաններին: Նրանք ձեռք էին բերում հողային հսկայական տարածություններ, ունեին խանութներ, հյուրանոցներ, իջևանատներ, արհեստանոցներ և այլն:

XII—XIII դարերում զարգանում են արհեստները, ապրանքադրա-

ղեցուն տրվող հարկերը («պտուղը») և այլն: Հարկերի մի մասը տրվում էր բնամթերքով, մյուս մասը՝ դրամով: Հարկահավաքները սովորաբար շրջում էին զինված ջոկատներով: Բռնությունները, սպանություններն ու ամեն տեսակի կամայականությունները մշտական և սովորական երկվույթներ էին: Մոնղոլ խաների, հայ ֆեոդալների ու եկեղեցու համար գյուղացիները կատարում էին նաև կոռու զանազան պարհակներ: Բռնի վարչական և հարկային քաղաքականության հետևանքով հայ ավատատերերի մի զգալի մասը զրկվեց իր կալվածքներից: Հողային ընդարձակ տարածություններն անցան մոնղոլ վերնախավի, եկեղեցու ու մասամբ առևտրականների ձեռքը (մոնղոլ խաները հովանավորում էին հայ հոգևորականությունն ու վաճառականներին): Ուժեղացավ գյուղացիների կախվածությունը կալվածատերերից:

Մոնղոլական ծանր լծի դեմ զենքի դիմեցին գյուղացիությունը և դժգոհ հայ ազնվականությունը: Տեղի ունեցան հայ-վրացական միացյալ ապստամբություններ օտար նվաճողների դեմ:

XIII դարի 40-ական թվականների վերջերին խոռու, Տփղիսի ու սահմանակից գավառների հայ և վրացի բնակչությունը փորձեց ապստամբություն բարձրացնել, բայց հաջողություն չունեցավ: 1259—1261 թթ. տեղի ունեցավ հայերի և վրացիների նոր միացյալ ապստամբություն՝ վրաց Դավիթ թագավորի գլխավորությամբ: Հայ իշխաններից շարժմանը մասնակցում էին Զաքարյանների շառավիղները: Ապստամբները մի քանի հարձակումներ են կատարում մոնղոլական ջոկատների վրա, ապա ոչնչացնում նրանց բանակի մի մասը, որը պատժիչ արշավանքի էր դուրս եկել ապստամբների դեմ: Սակայն մոնղոլներին այնուամենայնիվ հաջողվում է ձերբակալել ու սպանել շարժման ղեկավարներից շատերին՝ և արյան մեջ խեղդել ապստամբությունը:

ԿԻՐԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԿԻՐԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՒ ՀԳՐԱՅՈՒՄԸ

XI դարի վերջերին, այն ժամանակ, երբ բուն Հայաստանը զրկված էր անկախությունից և գտնվում էր օտար նվաճողների լծի տակ, Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին՝ Կիրիկիայում, ստեղծվեց հայկական մի նոր պետություն, որը գոյատևեց մոտ 300 տարի՝ 1080 թվականից մինչև 1375 թվականը:

Կիրիկիայի մասին մեզ տեղեկություններ են հասել հնագույն ժամանակներից: Հայկական աղբյուրներում Կիրիկիան կոչված է «Տունն Կիրիկի», «Աշխարհն Կիրիկի» կամ «Սիսվան», իսկ արաբ հեղինակները զլխավոր քաղաքի անունով կոչել են «Սսի երկիր»:

Կիրիկիան ընկած է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան անկյունում և բաժանվում է մակերևույթով ու բնական պայմաններով իրարից խիստ բաժանվում է մակերևույթով ու բնական պայմաններով իրարից խիստ կերպով տարբերվող երկու՝ լեռնային ու դաշտային մասերի: Կիրիկիայի դաշտավայրը, որ ծովի մակերևույթից ունի ընդամենը 150—200 մ բարձրություն, եռանկյունաձև տարածություն է, աշխարհի ամենաարգավանդություն, եռանկյունաձև տարածություն է, աշխարհի ամենաարգավանդ հարթություններից մեկը: Հին ժամանակներից ի վեր այն հայտնի է եղել մերձարևադարձային կուլտուրաներով, բամբակով, բրնձով, խաղողով: Բազմազան է Կիրիկիայի կենդանական աշխարհը: Այն հարուստ է բնական հումքերով՝ երկաթի, պղնձի, կապարի, արծաթի, ոսկու, ծծմբի, բորակի, աղի և այլ հանքանյութերի պաշարներով:

Առաջին դարում (մ. թ. ա.) լեռնային Կիրիկիան ընկնում է Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ: Կարճ ժամանակով նրա դաշտային մասը Տիգրան II-ը միացնում է Մեծ Հայքին, բայց 65 թ. (մ. թ. ա.) պայմանագրով, որ կնքվել էր Տիգրան II-ի և Պոմպեոսի միջև, այն ևս անցնում է Հռոմին, իսկ հետագայում մնում է Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Դաշտային Կիրիկիան նվաճում են նաև արաբները, իսկ ավելի ուշ՝ սելջուկները:

Կիրիկիայում հնագույն ժամանակներում բնակվում էին փոքրասիական ցեղեր: Հետագայում նրա բնակչության զգալի մասը կազմում էին

ները, նախագահում էր ինքը՝ թագավորը: Բարձրագույն պաշտոնյաներից էին համարվում՝ ջանցիները (կանցյեր՝ պետական քարտուղար և արտաքին գործոց նախարար), գունդատարը (սպարապետ), մարաջախտը (մարշալ, գունդատարի օգնականը, որը միաժամանակ թագավորական ունեցվածքի կառավարիչն էր), պրոքսիմոսը (որը վարում էր ֆինանսական վարչությունը), պալը (մանկահասակ թագավորների խնամակալը) և այլն: Բոլոր բարձր պաշտոնները հիմնականում վարում էին խոշոր ու ազդեցիկ ավատատերերը՝ պարոնները: Պետության կառավարման գործերին հաճախ մասնակցում էին նաև կաթողիկոսը և Սահարքեպիսկոպոսը:

XII դարի վերջերին և XIII դարում, համեմատաբար խաղաղ պայմանների շնորհիվ, Կիլիկիայի տնտեսությունը զգալի առաջագիմություն ապրեց: Հողակլիմայական պայմանները, ընդարձակ արոտավայրերն ու խոտհարքները նպաստում էին երկրի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության ու անասնապահության զարգացմանը: Իր արտադրանքով առաջնակարգն այգեգործությունն էր, որն առանձնապես մեծ տարածում ուներ Դաշտային Կիլիկիայում: Այստեղ մշակում էին մերձարևադարձային կուլտուրաներ, բամբակենի, ձիթենի, խաղող, քրնջութ, բանջարեղեն և այլ կուլտուրաներ: Լեռնային Կիլիկիան հայտնի էր անասնապահությամբ, որը տալիս էր երկրի արտաքին առևտրի ապրանքների զգալի մասը, արտահանվում էին ձիեր, ջորիներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, կաշի և բուրդ:

Գյուղատնտեսության մեջ գոյություն ունեին երեք կարգի տնտեսություններ. 1. պետական, 2. ֆեոդալական (ավատատիրական), 3. մանր գյուղացիական: Պետական խոշոր տնտեսությունները սովորաբար ըստ սեղծվում էին թագավորական սեփականություն կազմող խոշոր քաղաքների շրջակայքում. նրանցում գլխավորապես մշակում էին բարձրարժեք կուլտուրաներ և զբաղվում ձիաբուծությամբ: Թագավորական կալվածքների մի զգալի մասում ապրում էին մանր հողակտորներ ստացած գյուղացիները՝ պետական գյուղացիները, որոնք պարտավոր էին բերքի մեկ հինգերորդ մասը պետությանը հանձնելուց բացի, պետության համար կատարել զանազան պարհակներ և մուծել հարկեր: Ֆեոդալական-ավատատիրական խոշոր տնտեսությունները ստեղծվել էին աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերին պատկանող կալվածքներում և գերազանցապես հիմնված էին ճորտացված գյուղացու կուռային աշխատանքի վրա: Ավատատիրական նման խոշոր տնտեսություններում աշխատում էին թե՛ լրիվ ճորտացած գյուղացիները (պարիկոսները) և թե՛ կիսաճորտ գյուղացիները՝ շինականները: Կուռային տնտեսություններն առանձնապես լայն տարածում ունեին վանքապատկան կալվածքներում: Մանր գյուղացիական տնտեսությունը, որ գյուղատնտեսության հիմքը և ամենա-

տարածված ձևն էր, տալիս էր երկրի արտադրանքի մեծագույն մասը:

Կիլիկիան հայտնի էր իր լեռնային արգյունաբերությամբ: Երկրում առաջնակարգ նշանակություն ուներ երկաթահանքերի մշակումը: Ստացված երկաթի մի զգալի մասը արտահանվում էր: Եզիպտական սուլֆանության և Կիլիկիայի հայկական թագավորության միջև կնքված 1285 թվականի պայմանագրի կետերից մեկի համաձայն Կիլիկիան պարտավորվել էր սուլֆանությանը տարեկան տալ 10000 երկաթե ձող: Արգյունահանվում էին նաև ոսկի, արծաթ, պղինձ: Տավրոսյան լեռների շրջանում շահագործվում էին կապարի հարուստ հանքերը: Ստացված կապարի մեծ մասը արտահանվում էր Եվրոպա: Ներքին կարիքների և արտաքին առևտրի համար խոշոր նշանակություն է ունեցել անտառանյութը, որով հարուստ էր երկիրը: Կիլիկիան նավաշինության համար մեծ քանակությամբ անտառանյութ է մատակարարել հատկապես Եգիպտոսին:

XII դարի վերջերից զարգանում են արհեստները: Առանձնապես մեծ նշանակություն են ստանում քաղաքային արհեստները, որոնց արտադրած բազմազան ապրանքները՝ գորգերը, կարպետները, մազաղաթը, բրդյա, վուշե և բամբակյա գործվածքները, արծաթե և պղնձե ամանեղենը, ապակե անոթները, ակնեղենը և ղենքերը մեծ ընդունելություն էին գտնում ներքին ու արտաքին շուկաներում: Առանձնապես մեծ վարպետության էին հասել գորգագործները և արծաթագործները: Կիլիկիայի գորգերը Եվրոպայի շուկաներում մեծ համբավ ունեին:

Երկրի ներքին առևտուրը ևս աշխուժանում է XII դարի վերջերից: Առևտուր կատարվում էր ինչպես ավատական դղյակներում, այնպես էլ երկրի խոշոր քաղաքներում, գյուղաքաղաքներում և վանքերում: Խոշոր նշանակություն ուներ արտաքին առևտուրը: Կիլիկիայի վրայով անցնող տարանցիկ ճանապարհները նրան կապում էին Իկոնիայի, Կոստանդնուպոլսի, Սինոպի, Ասորիքի ու Միջագետքի, Մեծ Հայքի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի, ինչպես և Պարսկաստանի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի հետ: Երկիրը փաստորեն դարձել էր Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրի կարևոր հանգույց:

Կիլիկիայի արտաքին առևտրին հայ վաճառականներից բացի մասնակցում էին նաև հույն, հրեա, ասորի, իտալացի, արաբ առևտրականները: Արտահանվում էին անասուններ (ձիեր և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ), բամբակ, բուրդ, գործվածքներ (առանձնապես գորգեր, կարպետներ), արծաթե ու պղնձե ամանեղեն, մետաղներ և այլ ապրանքներ. ներմուծվում էին, Հնդկաստանից՝ թանկագին քարեր և համեմունքներ, Չինաստանից՝ մետաքս, Պարսկաստանից՝ ընտիր հյուսմունքներ, հյուսիս-իտալական քաղաքներից՝ արհեստավորական զանազան արտադրանքներ: Սինոպի և Դերբենդի վրայով Կիլիկիա էին ներ-

մուծվում ուսական թանկարժեք մորթիներ: Ներմուծված ալդ ապրանքների մի մասը վաճառվում էր Կիլիկիայում, իսկ մյուս մասը փոխադրվում էր այլ երկրների շուկաներ:

Պետութային գանձարանը խոշոր եկամուտներ էր ստանում մաքսերից: Թագավորները ամեն կերպ հովանավորում էին արտաքին ու տարանցիկ առևտուրը՝ մեծ արտոնություններ տալով վաճառականներին: Այգալիսի նպատակ էին հետապնդում, օրինակ, 1201 թ. Ճենովայի և ապա Վենետիկի հանրապետությունների հետ Լևոն II-ի կնքած պայմանագրերը, որոնցով իտալացի վաճառականներին տրվեցին մի շարք արտոնություններ ու իրավունքներ: Ճենովացի վաճառականներին թույլատրվեց Տարսոն և Մամեստիա քաղաքներում ունենալ իրենց հատուկ իջևանները, պահեստները, գրասենյակները և այլն: Նույնպիսի արտոնություններ տրվեցին նաև վենետիկցի վաճառականներին:

Կիլիկիայի խոշոր քաղաքները հիմնականում գտնվում էին Միջերկրական ծովի ափին (Ալաս, Կոռիկոս), քարավանային ճանապարհների վրա (Տարսոն, Անարզաբա, Սիս) և մեծ գետերի նավարկելի մասերի ափերին (Մամեստիա՝ Պիրամոսի ստորին հոսանքում, Ադանա՝ Սարոսի ստորին հոսանքում):

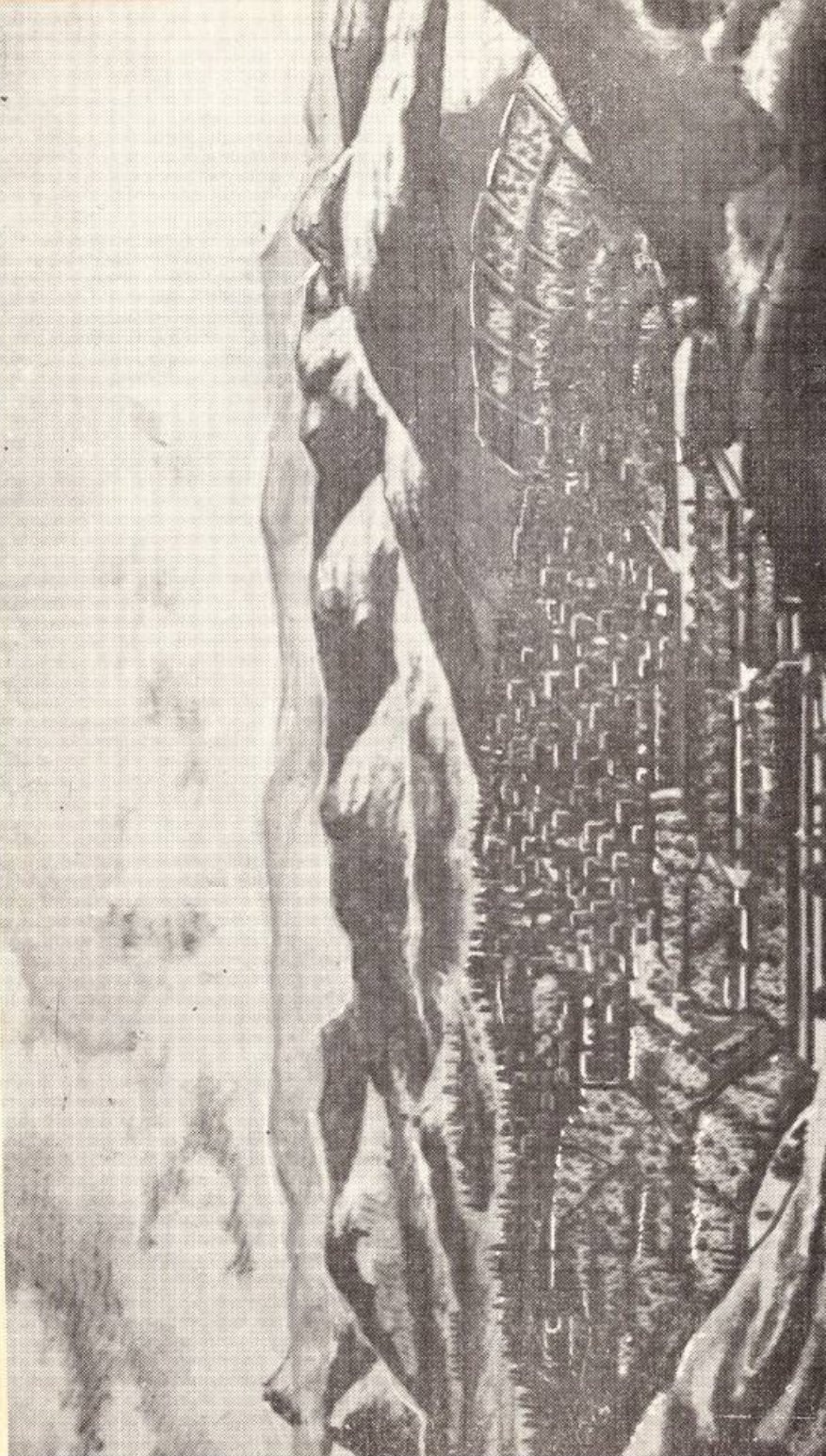
XII դարի 70-ական թվականներին Սիսը դարձավ պետության մայրաքաղաք: Այն գտնվում էր Պիրամոս գետի աջակողմյան վտակներից մեկի ափին և հայտնի էր անմատչելի լեռան վրա տեղադրված իր ամուր բերդով: Սիսը զարդարում էին բազմաթիվ գեղեցիկ շենքեր՝ թագավորական ապարանքներ, տաճարներ, հյուրանոցներ:

Տարսոնը Կիլիկիայի հնագույն քաղաքներից էր: Այն գտնվում էր Կիլիկոս գետի ստորին հոսանքում և իբրև սահմանային քաղաք ուներ ռազմական խոշոր նշանակություն: Քաղաքը շրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով ու խրամատով: Գտնվելով Կապադովկիայից Սիրիա տանող քարավանային ճանապարհի վրա, Տարսոնը Ռուբինյանների օրոք դարձել էր նաև արհեստագործության ու առևտրի գլխավոր կենտրոններից մեկը: Այստեղ էին կատարվում Կիլիկիայի հայ թագավորների թագադրման հանդիսավոր արարողությունները:

Կոռիկոս և Ալաս նավահանգստային քաղաքները արհեստագործության և միջազգային առևտրի ճանաչված կենտրոններ էին: Սկզբնական շրջանում Կոռիկոսի նշանակությունն ավելի մեծ էր, սակայն XIII դարում Ալասը ավելի առաջադիմելով՝ դառնում է երկրի ամենանշանավոր նավահանգիստն ու բազմամարդ քաղաքներից մեկը, միջազգային առևտրի մեջ ձեռք բերելով առաջնակարգ նշանակություն: Թե՛ Ալասը և թե՛ Կոռիկոսը ցամաքի կողմից ամրացված էին պարիսպներով:

Կիլիկիայի մյուս քաղաքներից նշանավոր էին՝ Սարոս գետի ստորին հոսանքում գտնվող Ադանան, որը գետային ճանապարհով կապված

Անի լեռի պարիսպները

Երևանի թանգարանի ցուցման համապատասխանող շարվածքի (XVII դ.)

էր Միջերկրական ծովի հետ և միաժամանակ ցամաքային քարավանային ճանապարհների հանգույց էր, և Մաւաշը (Գերմանիկը)՝ Լեոնային Կիլիկիայի կարևոր կենտրոններից մեկը:

Քաղաքներում բնակվում էին հիմնականում արհեստավորները, առևտրականները, խոշոր ավատատերերը, վաշխառուները, հոգևորականները: Քաղաքներն ունեին կալազորներ: Բնակչության մեծագույն մասը կազմում էին հայերը, սակայն կային նաև ասորիներ, հույներ և իտալացիներ, որոնք ապրում էին առանձին թաղամասերում:

Երկրում և հատկապես նրա լեոնային մասում կային հարյուրից ավելի բերդաքաղաքներ, բերդեր և ամրոցներ: Դրանք հիմնականում գտնվում էին լեռնանցքների մոտ կամ գետահովիտներում, ունեին բազմամարդ կալազորներ, որոնք երկիրը պաշտպանում էին արտաքին թշմամիների ներխուժումներից: Կիլիկիայի հայտնի բերդերից էին՝ Կապանը (Կիլիկյան Տավրոսում, Կապան լեռնանցքի մոտ), Կանչիբեռը (Ջեյթունի ամենանշանավոր բերդը), Գուգլակը (համանուն լեռնանցքի մոտ), Վաեկան (Սարոս գետի միջին հոսանքում) և այլն:

3. ԿԻՒԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը շունեցավ երկարատև խաղաղ կյանք: XIII դարի առաջին կեսերից նրան արդեն սպառնում էր հզորացած եգիպտական մամլուքների սուլթանությունը, որը գրավել էր Սիրիան և գրեթե սահմանակից դարձել Կիլիկիային: Թագավորության մյուս վտանգավոր ախոյանը մնում էր Իկոնիայի սուլթանությունը: Թշմամիներին դիմադրելու, իր գոյությունը պահպանելու համար հայկական պետությունը որոշակի քայլեր կատարեց դաշնակիցներ ձեռք բերելու ուղղությամբ: 1247 թ. պետության զորքերի հրամանատար Սըմբաթ Գունդստաբլը և ապա՝ 1253 թ. նրա թագավոր եղբայրը՝ Հեթում I-ը, անձամբ գնում են Կենտրոնական Ասիա՝ մոնղոլական մեծ խանի մոտ և հարկ ու զորք տալու պայմանով կարողանում են նրան համոզել մամլուքների դեմ կռվել համատեղ: Հեթում I-ին հաջողվեց իր դաշնակիցը դարձնել նաև Անտիոքի իշխանությունը, որին նույնպես սպառնում էին մամլուքները: Մոնղոլների օգնությամբ նա կարողացավ երկիրը որոշ ժամանակ զերծ պահել հարձակումներից: Սակայն 1266 թ. մամլուքները, պարտության մատնելով Հեթումի դաշնակիցներին, հարձակվում են Կիլիկիայի վրա ու մեծ ավերածություններ կատարելով վերադառնում Եգիպտոս:

Հայկական պետության արտաքին քաղաքական դրությունը գնալով դառնում է ավելի աննպաստ: Խախուտ և ծանր էր նաև նրա ներքին վի-

Կիլիկյան թագավորության դրամներից

ճակը: Միջֆեոդալական կոիվները, մշտական պայքարը թագավորի և ավատատերերի միջև մեծապես թուլացում էին երկրի քաղաքական ու տնտեսական հզորությունը: Խոշոր ավատատերերին թագավորական իշխանությունը ենթարկելու համար պահանջվում էին մեծ ջանքեր:

Լևոն III-ը (1270—1289 թթ.) վճռական միջոցների է դիմում պետությունն ուժեղացնելու և մեծ ու մարտունակ բանակ ստեղծելու համար: Նա ոչնչացնում կամ բանտ է նետում ապստամբ մի շարք իշխանների՝ բռնագրավելով նրանց ոստանները: Սակայն ո՛չ Լևոն III-ին և ո՛չ էլ նրա հաջորդներին չի հաջողվում ստեղծել կենտրոնացած ուժեղ պետություն: Կիլիկիայում այդպիսի պետություն ստեղծելու համար չկային համապատասխան սոցիալ-տնտեսական նախապայմաններ, դեռևս թույլ էր քաղաքային դասը:

XIV դարի 20-ական թթ. սկսած Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրությունն ավելի ծանրացավ: Մամլուքների հետ միասին Կիլիկիայի դեմ նորից հանդես եկավ Իկոնիայի սուլթանությունը: Եգիպտական մամլուքներն իրենց մի շարք արշավանքների ընթացքում խիստ ավերեցին ու կողոպտեցին երկրի գյուղերն ու քաղաքները, հայկական թագավորությանը պարտադրելով մեկը մյուսից ծանր պայմանագրեր:

Պետության քաղաքական դրությունը կայունացնելու և եգիպտական հարձակման վտանգը կանխելու համար որոշ քայլերի է դիմում նաև Հեթում II թագավորը (1289—1301 թթ.): Սակայն վիճակը չի փոխվում: Հոռմի պապը խոստացած օգնության փոխարեն ամեն կերպ ձգտում է հայկական եկեղեցին ենթարկել իր իշխանությանը, որը պատճառ է դառնում մեծ հուզումների և ավելի վատթարացնում հայ-եգիպտական հարաբերությունները: 1321 թ. Եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանությունների զորքերը ասպատակում են ամբողջ երկիրը՝ հրի ու սրի մատնելով նրա քաղաքները, գյուղերն ու վանքերը: Լևոն V-ը (1320—1341 թթ.)

հարկադրված էր 1323 և 1335 թվականներին նոր ծանր պայմանագրեր կնքել սուլթանության հետ: Մեծ գումարներ տալուց բացի, նա ստիպված էր սուլթանությանը զիջել երկրի առափնյա մի շարք շրջաններ և հուշակավոր Ալյաս նավահանգիստը: Մամլուքների հարձակումներն ավելի հաճախակի են դառնում մանավանդ 1341 թ. սկսած, երբ Կիլիկիայում թագավորական գահն անցել էր Հեթումյանների ազգակից Լուսինյաններին: Օգնության համար Ֆրանսիային ու Հռոմի պապին ուղղված դիմումները, որոնց սխալմամբ մեծ նշանակություն էր տրվում, միայն ավելի ծանրացրին դրությունը: 1359 թ. մամլուքները գրավեցին Դաշտային Կիլիկիան: 1370 թ. սկսվեցին նոր արշավանքներ: Թշնամու դեմ մղած կոիվներում հերոսի մահով ընկավ քաջ զորավար Լիպարիտը:

Ժողովուրդը շարունակում էր անհավասար մարտեր մղել մամլուքների գերազանց ուժերի դեմ: Ամբողջ երկրում ծավալվում են պարտիզանական կոիվներ: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին: Եռամսյա պաշարումից հետո՝ 1375 թ., թշնամին գրավում է պետության մայրաքաղաք Սիսը: Երկար տարիներ Լեոնային Կիլիկիայի որոշ մասերում ժողովրդի զինված ջոկատները և հայրենասեր իշխանները շարունակում են ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ: Սակայն վերջիվերջո այդ շրջանները ևս գրավվում են: Կործանվում է Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը:

Կիլիկիայի հայկական պետությունն, այսպիսով, ունեցավ մոտ 300 տարվա պատմություն (1080—1375 թթ.): Նա դարձավ հայ ժողովրդի քաղաքական և մշակութային կյանքի կարևոր կենտրոն, մշտական կապերի մեջ մնալով բուն Հայաստանի հետ: Այդ պետության պատմությունը հայ ժողովրդի զարավոր պատմության կարևոր դրվագներից մեկն է:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ X—XIV ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Հայկական մշակույթի զարգացումը շարունակվեց նաև X—XIV դդ.։ Չնայած կղերաֆեոդալական գաղափարախոսությունը պահպանում էր իր իշխող դիրքը, այնուամենայնիվ ձևավորվում է գաղափարական նոր, առաջավոր հոսանք, որն արտահայտում էր ոչ թե ֆեոդալ-ավատատերերի, այլ քաղաքային դասերի (առևտրականների ու արհեստավորության) և առհասարակ՝ հասարակության ներքին խավերի իղձերն ու ձգտումները։ Մշակույթը զգալի չափով բռնում է աշխարհականացման ուղին, իր վրա կրելով ժամանակի հասարակական-տնտեսական կյանքի ուժեղ կնիքը։ Աշխարհիկ և սոցիալական մոտիվները որոշակի տեղ են գրավում գրականության և արվեստի տարբեր ճյուղերում։ Գրականության մեջ, օրինակ, արդեն խոսվում է աշխատավորների ծանր վիճակի, նրանց ընչազրկության, տիրողների ագահության ու ընչաքաղցության մասին։ Այս նոր երևույթը կապված էր քաղաքային կյանքի զարգացման, սոցիալական շերտավորման ուժեղացման և գյուղացիական շարժման ծավալման հետ։

Նշված ժամանակաշրջանում հայկական մշակույթի ծաղկման գլխավոր կենտրոններից մեկը դարձավ Կիլիկիայի հայկական պետությունը։ Գրականության, ճարտարապետության, մանրանկարչության և այլ բնագավառներում ստեղծվեցին կոթողներ, որոնք իրենց արժանի տեղը գրավեցին համաշխարհային մշակույթի գանձարանում։

1. ԳՊՐՈՅՆԵՐ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Տարրական դպրոցները գործում էին հիմնականում եկեղեցիներին ու վանքերին կից և ենթակա էին հոգևոր իշխանությանը։ Սակայն դրանցից բացի տարբեր կարգի ուսումնարաններ բացվեցին նաև քաղաքներում ու ավաններում։ Աշխարհիկ այդ դպրոցները՝ «վարժարանները», առանձնապես մեծ տարածում ունեին Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ։

Մշակույթի աչքի ընկնող կենտրոններ էին բարձր կարգի դպրոց-

ները, որոնք կոչվում էին «վարդապետարաններ» կամ «համալսարաններ»։ Դրանցում բացի աստվածաբանական առարկաներից, ավանդվում էին նաև մաթեմատիկա, տոմարագիտություն, երկրաչափություն, պատմություն, աշխարհագրություն, քերականություն, երաժշտություն, նկարչություն, գրչության արվեստ, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն և այլն։ Շրջանավարտները տիրապետում էին մի շարք լեզուների, ունեին բազմակողմանի կրթություն։ Նրանցից շատերը դարձան մշակույթի հայտնի գործիչներ՝ գիտնականներ, ուսուցչապետներ, մատենագիրներ ու բանաստեղծներ, մանրանկարիչներ ու երաժշտագետներ։

Հայկական բարձրագույն դպրոցներից առանձնապես մեծ համբավ ունեին Սանահինի ու Հաղպատի (X—XI դդ.), Անիի (XI—XIII դդ.), Սսի (XII—XIII դդ.), Գլաձորի (XIII—XIV դդ.), Տաթևի (XIV—XV դդ.) համալսարանները։ Դրանց դասախոս-ուսուցիչներից շատերը՝ Հովհաննես Սարկավազը, Վանական Վարդապետը, գիտնական Կոզեռնը, Գրիգոր Մագիստրոսը, Ծալի Նեցին, Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ հայկական միջնադարյան գիտության, գրականության ու արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներ էին։

Գիտության զարգացումը տեղի էր ունենում գլխավորապես փիլիսոփայության, իրավագիտության, պատմագրության, ինչպես նաև բնական գիտությունների բնագավառներում։

Միջնադարյան հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում մեծ է Գրիգոր Մագիստրոսի (990—1058 թթ.) դերը։ Պահլավունի ավատական տան այդ նշանավոր ներկայացուցիչը փիլիսոփայության, գրականության, բնական գիտությունների, աստվածաբանության մեծ գիտակ էր, իր ժամանակաշրջանի նշանավոր մտածողներից մեկը։ Մագիստրոսն իր փիլիսոփայական մտորումների մեջ զգալի չափով հետևել է անտիկ փիլիսոփայությանը, ձգտելով այն հարմարեցնել քրիստոնեական եկեղեցու վարդապետությանը։ Նա մեծ տեղ է տալիս մարդու ակտիվ գործունեությանն ու բանականությանը։ Նրա փիլիսոփայական դատողությունների մեծ մասը տեղ է գտել մոտ 90-ի հասնող այն նամակներում, որոնք հայ մատենագիտությանը հայտնի են «Մագիստրոսի թղթերը» խորագրով։ Սրանց մեջ Մագիստրոսը քննարկել է հասարակական, դավանաբանական, գիտական, մանկավարժական և այլ հարցեր։ Նա թարգմանել է էվկլիդեսի «Երկրաչափությունը», եղել է բարձրագույն դպրոցի հիմնադիր ու դասախոս։

Փիլիսոփայական միտքը Հայաստանում նոր փուլ թևակոխեց XIII—XIV դարերում, երբ հանդես եկան նոմինալիզմի ուղղությանը հետևող մի շարք հեղինակներ՝ Վահրամ Բաբունին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ։

Վահրամ Բաբունին (XIII դ.) գրել է փիլիսոփայական մի շարք աշ-

խատույթուններ՝ «Լուծումն Պորփյուրի», «Լուծումնք պերիարմինասին Արիստոտելի», «Լուծումնք վասն աշխարհաց գրոց» և այլն, որոնց մեջ պաշտպանում է Արիստոտելի հայացքները: Հետևելով հույն մեծ փիլիսոփային, նա ընդունում է, որ օբյեկտիվ աշխարհը գոյություն ունի մարդկանց գիտակցությունից անկախ:

Հովհան Որոտնեցին (1315—1386 թթ.) թողել է գրական հարուստ ժառանգություն: Նրա փիլիսոփայական ինքնուրույն դատողությունները, ապա Արիստոտելի, Պորփյուրի, Փիլոնի փիլիսոփայական աշխատությունների մեկնաբանություններն իրենց արժանի տեղն են գրավել հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ: Որոտնեցին առանձնապես մեծ տեղ է տվել տրամաբանության ու իմացաբանական հարցերին:

Գրիգոր Տաթևացու (1346—1409 թթ.) գրչին են պատկանում բազմաթիվ աշխատություններ՝ «Գիրք հարցմանց», «Գիրք բարոյության», Արիստոտելի, Պորփյուրի երկասիրությունների մեկնաբանություններն ու վերլուծությունները և այլն: Մի շարք բնական երևույթների մասին գրած նրա քննախոսություններն իրենց բնույթով մատերիալիստական են. նա ընդունում է օբյեկտիվ աշխարհի գոյությունը: Լինելով աստվածաբան, փիլիսոփա, բնագետ ու նկարիչ, նա միաժամանակ Տաթևի համալսարանի ճանաչված ուսուցչապետերից մեկն էր:

Իրավագիտության բնագավառում մեծ համբավ ձեռք բերեց մասնավորապես Մխիթար Գոշը (1130—1213 թթ.): Ուսումնասիրելով Հայաստանում և մասամբ այլ երկրներում գործող օրենքները, Մխիթար Գոշը հայ իրականության մեջ առաջին անգամ կազմում է երկրի ներքին կյանքի բոլոր բնագավառներն ընդգրկող օրենսգիրք՝ «Դատաստանագիրք», ուր իրենց արտացոլումն են գտել հայկական միջնադարի պետական, քաղաքական, քրեական իրավունքը, իրավական բոլոր նորմերն ու հասկացությունները, գույքային, հողային, հասարակական-դասակարգային հարաբերությունները: Եվ չնայած նրան, որ «Դատաստանագիրքը» չստացավ պետական օրենքի ուժ՝ պետականության բացակայության պատճառով, այնուհանդերձ նրանից օգտվում էին ինչպես բուն երկրում, այնպես էլ Եվրոպայի ու Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախներում: Գոշի «Դատաստանագիրքը» պատմաիրավագիտական մեծարժեք հուշարձան է, հարուստ սկզբնաղբյուր միջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության դանազան հարցերի ուսումնասիրության համար:

Նույնատիպ մի օրենսգիրք կազմվեց Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում 1265 թվականին: «Հաղազս դատաստանաց թագավորաց» խորագիրը կրող այս օրենսգիրքը, որի հեղինակը Սմբատ Գունդստաբլն է (1208—1276 թթ.) կազմվել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքի» հիման վրա: Նրանում միաժամանակ զգացվում է լատինական ու բյուզանդական օրենսգրքերի ազդեցությունը:

Ստեղծվեց նաև հարուստ պատմագրություն, զարգացան ժամանակագրությունը և տարեգրությունը: Շատ պատմագիրներ իրենց երկերում կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների մասին:

IX դարի երկրորդ կեսում և X դարի առաջին տասնամյակներում ապրած Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր «Պատմություն Հայոց» երկի մեջ շարադրել է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ սկզբից մինչև 920-ական թվականները: Դրասխանակերտցին փորձում է պատմական դեպքերը բացատրել ամենազոր ճակատագրով և սրբազորձել ավատատիրական կարգերը: Այդ բոլորով հանգիստ, նրա երկը առաջնակարգ սկզբնաղբյուր է հատկապես X դարի առաջին քառորդի համար: Դրասխանակերտցին ջերմորեն պաշտպանում է միասնական կենտրոնացած պետություն ստեղծելու գաղափարը: Նա պատուհաս է համարում ավատատիրական կենտրոնախույս ձգտումները, Արծրունիների և մյուս իշխանների ջլատիչ և երկրի համար կորստաբեր քաղաքականությունը:

Թովմա Արծրունին ծնվել է IX դարի 60-ական թվականներին և ապրել մինչև X դարի 30-ական թվականները: Նրա «Պատմություն տանն Արծրունյաց» վերնագրով հայտնի աշխատության մեջ կարևոր տեղեկություններ կան Հայաստանի, Պարսկաստանի, Արաբական խալիֆայության պատմության և Արծրունիների մասին: Մանրամասնորեն շարադրված են IX դ. երկրորդ կեսին և X դ. սկզբներին Հայաստանում, մասնավորապես Վասպուրականում տեղի ունեցած դեպքերը:

Ստեփանոս Տարոնացին, որ հայտնի է նաև Առդիկ մականունով, ապրել է X դարի երկրորդ կեսին և XI դարի սկզբին: Նրա երկը կրում է «Պատմություն տիեզերական» վերնագիրը և բաժանված է երեք մասի: Առաջին մասում տրված է Հայաստանի, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի, Հռոմի, Ասորեստանի, Մարաստանի, Պարթևաստանի և Հին Հայաստանի թագավորների ժամանակագրությունը, երկրորդի բովանդակությունը կազմում է Հայաստանի համառոտ պատմությունը՝ սկսած Տրդատ III-ից մինչև Աշոտ I-ը: Այստեղ Ասողիկը խոսում է նաև հայոց կաթողիկոսների, Բյուզանդիայի կայսրների և արաբական խալիֆների մասին: Ամենաարժեքավորը աշխատության երրորդ մասն է, որն ընդգրկում է Հայաստանի 117 տարվա պատմությունը՝ սկսած Աշոտ I-ից մինչև Գագիկ I-ի թագավորության ժամանակները: Այս բաժինը, որ հեղինակը շարադրել է մասամբ իրեն ակնատես, արժանահավատ աղբյուր է հայ ժողովրդի պատմության համար: Ստեփանոս Տարոնացու երկը կարևոր աղբյուր է նաև Մերձավոր Արևելքի երկրների միջնադարյան պատմության համար:

Արիստակես Լաստիվերտցին ապրել է XI դարում: Նրա ոչ ծավալուն աշխատությունը կրում է «Պատմություն» խորագիրը և բովանդա-

կուսմ է 1001—1072 թվականներին տեղի ունեցած կարևորագույն անցուղարձերի նկարագրությունը: Առանձնապես արժեքավոր վկայություններ կան թոնդրակեցիների շարժման, ինչպես նաև վաճառականական-առևտրական կապիտալի, խոշոր քաղաքների, սելջուկյան արշավանքների մասին: Լատիվներացին նույնպես հայկական միասնական ուժեղ պետության կողմնակից էր: Նրա լեզուն պարզ է, ոճը՝ պատկերավոր:

XII դարի հայ պատմագիրներից ամենահայտնին Մատթեոս Ուռնայեցին է, որը ծնվել է Ուռնայում (Եդեսիա): Նա բազմաթիվ աղբյուրների հիման վրա գրել է «Ժամանակագրություն» խորագիրը կրող մի աշխատություն, որն ընդգրկում է 952—1136 թվականների մանրամասն տարեգրությունը: Ուռնայեցին իր երկի վրա աշխատել է շուրջ 40 տարի: Երեք մասից բաղկացած «Ժամանակագրության» մեջ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում Հայաստանի, Միջագետքի, Սիրիայի, Փոքր Ասիայի, Վրաստանի և այլ երկրների մասին: Նրա «Ժամանակագրություն» իր հարուստ բովանդակությամբ պատմական առաջնակարգ աղբյուր է և շատ հարցերում լրացնում է մյուս հայ մատենագիրների վկայությունները:

Կիլիկյան հայկական պետության հայտնի զորավար և օրենսդիր Սմբատ Գունդստարվի գրչին են պատկանում նաև պատմագրական աշխատություններ: Գրանցից գլխավորը 951—1276 թվականներն ընդգրկող ժամանակագրությունն է, որտեղ հիմնականում նկարագրված են Բյուզանդիայում, Բագրատունյաց Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական պետությունում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերը, արտաքին հարաբերությունները, սելջուկյան արշավանքները: Հեթումյան թագավորական ընտանիքին պատկանող հայրենասեր պատմագիրը ջերմությամբ է նկարագրում Կիլիկիայի հայկական թագավորության մեջ տեղի ունեցած հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվները:

Հայ միջնադարյան մատենագրության հայտնի գեմքերից մեկը Կիրակոս Փանծակեցին է, որն ապրել է XIII դարում և ակնատես է եղել մոնղոլական արշավանքներին: Իր «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ Փանծակեցին նախ համառոտակի տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում ու հարևան երկրներում IV—XI դարերում տեղի ունեցած անցքերի վերաբերյալ, ապա անցնում XI—XIII դարերի քաղաքական, կրոնական և մասամբ՝ տնտեսական կյանքի պատմության արժանահիշատակ անցուղարձերի նկարագրմանը: Կիրակոս Փանծակեցու աշխատությունն առաջնակարգ աղբյուր է սելջուկյան արշավանքների, հայ-վրացական զորքերի կողմից Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը սելջուկներից ազատագրելու համար մղած պատերազմների, Զաքարյանների գործունեության, Կիլիկիայի հայկական թագավորության և, հատկապես, մոնղոլական արշավանքների ու նրանց տիրապետության

պատմության համար: Փանծակեցու աշխատության մեջ արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Վրաստանի, Աղվանքի, Պարսկաստանի, Մոնղոլիայի և այլ երկրների մասին: Պարզ ու դյուրըմբռնելի է Փանծակեցու լեզուն:

Պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանն ապրել է XIII դարի երկրորդ կեսին: Օրբելյանն իր դարի ամենազարգացած անձնավորություններից էր: Նա տիրապետում էր մի շարք լեզուների և տեղյակ էր հարևան երկրների պատմությանը: Նրա պատմագրական աշխատությունը կրում է «Պատմություն նահանգին Սիսական» խորագիրը և ընդգրկում հնագույն ժամանակներից մինչև XIII դարի վերջերը: Բազմաբովանդակ է այդ երկասիրությունը: Գրքի հիմնական նյութը Սյունիքն է՝ նրա բնությունը, տնտեսական վիճակը, դասային հարաբերությունները, եկեղեցու պատմությունը, մշակույթը, Սյունյաց և Օրբելյան իշխանական տների ծագումը, Սյունիքի թագավորության պատմությունը և այլն: Այդ բոլորը նա շարագրել է Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության ֆոնի վրա: Բազմաթիվ են Օրբելյանի օգտագործած աղբյուրները, որոնց նրկատմամբ նա, պատմահայր Մովսես Խորենացու նման, ունի քննական-քննադատական մոտեցում: Առանձնապես արժեքավոր են նրա կողմից օգտագործված՝ Տաթևի վանքի միջնադարյան վավերագրերը և մի շարք վիճական արձանագրություններ, որոնց մի մասը մեզ չի հասել:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի մյուս հեղինակներից հայտնի են նաև Վարդան Արեւելցին (XIII դ.), Գրիգոր Ակնեցին (XIII դ.) և ուրիշներ:

Հիշատակության արժանի գործեր են կատարվել բնական գիտությունների բնագավառում: Թարգմանական գրականությունից բացի ըստեղծվում են աշխատություններ բժշկության, մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության, աշխարհագրության և քիմիայի վերաբերյալ:

Հայ գործնական ու տեսական բժշկությունը մեծապես առաջադիմել է Մխիթար Հեռացու բժշկական աշխատությունների շնորհիվ: Հեռացին ապրել է XII դարի երկրորդ կեսին: Նրա երկերից մեկ է հասել «Ջերմանց մխիթարություն» աշխատությունը: Այն գրվել է 1184 թվականին, ժողովրդին մատչելի լեզվով: Առանձնապես հետաքրքիր են Հեռացու առաջ քաշած ախտորոշման եղանակները և հիվանդի ջերմությունը բարձրանալու պատճառների մասին նրա դատողությունները, որոնք նորություն էին միջնադարյան բժշկության պատմության մեջ: Հեռացու աշխատությունը համարվում է իր ժամանակի համաշխարհային բժշկական գիտության աչքի ընկնող երկասիրություններից մեկը:

Անիի և Հաղպատի համալսարաններում բնական գիտություններ է դասախոսել Հովհաննես Սարկավազը (1045—1129 թթ.): Բազմաբեղուն

այդ հեղինակի գրչին են պատկանում աշխատություններ մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության, պատմության, փիլիսոփայության, դավանաբանության և այլ հարցերի վերաբերյալ: Հովհաննես Սարկավազը (որ կրում էր Իմաստասեր մականունը), գտնում էր, որ գիտության մեջ Աստվածաշնչից բացի պետք է հենվել անտիկ գիտության տվյալների վրա և մեծ տեղ տալ փորձին՝ գիտության իսկական հիմքին:

2. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովրդական ստեղծագործության թագն ու պսակը «Սասունցի Դավիթ» («Սասնա ծռեր») դուցազնավեպն է, որի հիմքը կազմում են VIII—IX դարերում արաբական խալիֆայության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական հերոսամարտերը: Այն ձևավորվել է Հարավային Հայաստանում՝ Սասունում, Խուսում, Տարոնում և Վասպուրականում, IX—X դարերում, իսկ հետո տարածում գտել Հայաստանի մեծագույն մասում:

Մեծ են «Սասունցի Դավիթ» գաղափարական ու գեղարվեստական արժանիքները: Ժողովուրդն իր հավաքական հերոս Դավիթին օժտել է գերմարդկային լավագույն հատկանիշներով: Նրան հատուկ են անկաշառ ու ջերմ հայրենասիրությունը, մարդասիրությունը, համակրանքը աշխատավորների՝ այդ թվում նաև ալլաղզի աշխատավորների նկատմամբ, լավատեսությունը և վսեմ այլ գծեր: Զորս ճյուղից բաղկացած այդ հերոսավեպը (Սանասար և Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Դավիթ և Փոքր Մհեր) համաշխարհային ճանաչում է գտել, նրա ստեղծման հաղարամյակը տոնվեց 1939 թվականին: «Սասունցի Դավիթը» թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով:

Բարձր զարգացման հասավ հայ գեղարվեստական գրականությունը՝ հատկապես քնարերգությունը: «Միջնադարյան հայ քնարերգությունը մեկն է մարդկային հոգու ամենահիանալի նվաճումներից, որպիսիք ճանաչել է ամբողջ աշխարհի տարեգրությունը», — գրել է ռուս անվանի գրող Վալերի Բրյուսովը:

X—XIV դդ. հայ քնարերգության նշանավոր ներկայացուցիչներն են Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Կոստանդին Երզնկացին, Ֆրիկը, Հովհաննես Թլկուրանցին:

Գրիգոր Նարեկացին (945—1003 թթ.) կրթություն է ստացել Ռըշտունյաց գավառի Նարեկա վանքում: Նարեկացու գրչին են պատկանում տասնյակի հասնող քերթվածներ՝ դանձեր, տաղեր ու ներբողներ: Գեղարվեստական տեսակետից առանձնապես մեծ արժեք են ներկայաց-

նում բանաստեղծությունները՝ տաղերը և «Մատյան ողբերգության» պոեմը, որը ժողովրդի մեջ «Նարեկ» անունն է ստացել:

Մի շարք տաղերում Նարեկացին գովերգել է սերն ու բնությունը, գարունն ու կանացի գեղեցկությունը: Դրանցում որոշակիորեն պոեզիայի աշխարհականացման հակում, վերածնության շունչ է զգացվում: Սա-կայն հեղինակի գլուխգործոցը «Մատյան ողբերգության» ծավալուն պոեմն է: Մեծ շնչով գրված այդ պոեմում գեղարվեստական արտահայտություն է գտել մարմնի ու հոգու, իրական ու հանդերձյալ կյանքի միջև եղած պայքարը: Գեղարվեստական արժանիքներով այն բարձրարժեք գրական հուշարձան է:

Նարեկացին իր ժամանակաշրջանի խոշորագույն բանաստեղծներից է: «Մատյան ողբերգությանը» թարգմանված է աշխարհի մի շարք լեզուներով և իր արժանի տեղն է գրավում համաշխարհային միջնադարյան պոեզիայի մեջ:

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ (1102—1172 թթ.) եկեղեցական գործիչ և խոշոր բանաստեղծ էր: Գրել է պոեմներ, հանելուկներ, բազմաթիվ հոգևոր երգեր: Գրականության մեջ առանձնապես հայտնի է «Ողբ Եղեսիո» պոեմը, որի մեջ հեղինակը նկարագրում է սելջուկների կողմից Եղեսիա քաղաքի պաշարումը և նրա բնակիչների հերոսական պայքարը զավթիչների դեմ: Շնորհալու հանելուկները գրված են պարզ ու անպաճույճ լեզվով: Նրանց զգալի մասը վերաբերում է բնությանն ու բնական երեվոյթներին:

Կոստանդին Երզնկացին (XIII դար) աշխարհիկ քնարերգության հիմնադիրն է հայ գրականության մեջ: Նա հումանիստ է, երկրային, իրական կյանքի, արևի, լույսի, գեղեցկության ու սիրո երգիչ: Երզնկացուց մեզ են հասել 26 ընդարձակ բանաստեղծություններ, որոնք գրված են բարձր արվեստով:

Միջնադարի խոշորագույն բանաստեղծներից է Ֆրիկը (XIII—XIV դդ.), որի բանաստեղծությունների հիմնական թեմաներն են հայ ժողովրդի ճակատագիրը և սոցիալական հարցերը: Ֆրիկի ստեղծագործությունը սերտորեն կապված է ժամանակի իրականության հետ և ճշմարտացիորեն արտացոլում է այն իրավազուրկ վիճակը և քաղաքական ու սոցիալական ծանր պայմանները, որոնց մեջ գտնվում էր հայ ժողովուրդը: Ֆրիկը սուր կերպով զգացել ու ներկայացրել է մարդկանց միջև գոյություն ունեցող դասակարգային ու սոցիալական անհավասարությունները, առանձնապես կեղեքվող աշխատավորության թշվառ դրությունը: Նա գրել է.

«Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հաւանց մուրող լինի,
Մէկին հազար ձի և ջորի,

Մէկին ոչ ու պի, ոչ մաքի,
 Մէկին հազար դեկան ոսկի,
 Մէկին ոչ փող մի պղնձի...
 Մէկին հաւամբն յաջողի,
 Մէկին հալալն կորուսի,
 Մէկն ի զբրկանացն հաւստի,
 Մէկն յիւրայնոցն աղատասցի»:

«Գանգատ» բանաստեղծութեան մեջ Ֆրիկը բողոքում է գույքային և իրավական անհավասարության դեմ, խարաղանում ժողովրդի հարստացմանը: Բանաստեղծն իր տրտունջն է հայտնում «արարչին», որը ստեղծել է այդ անարդարությունները, շահագործվող դասակարգի դիրքերից քննադատում է տիրող հասարակական կարգերը: Ֆրիկի՝ մեզ հասած 45 մեծ ու փոքր քերթվածները, որոնք գրված են ժամանակի խոսակցական լեզվով՝ միջին հայերենով, թե՛ արվեստի և թե՛ բովանդակության տեսակետից միջնադարյան հայ բանաստեղծության լավագույն նմուշներից են:

Հովհաննես Թլկուրանցու (XIV—XV դդ.) քնարերգությունը իր էական մասով անմիջական շարունակությունը և հետագա ծավալումն ու խորացումն է գրականության մեջ մինչ այդ սկզբնավորված աշխարհականացման: Թլկուրանցին երգում ու փառաբանում է սերն ու բնությունն ուղղակիորեն, առանց ալլաբանության: Այս բանաստեղծից հայտնի է նաև նրա «Տաղ քաջին կիպարտի» ընդարձակ էպիկական տաղը, որը նվիրված է Կիլիկիայի հերոս զորավար կիպարտին:

Դասակարգային հակասությունների խորացման պայմաններում լայն տարածում է գտնում առակը: Իր ստեղծած բազմաթիվ առակների միջոցով աշխատավոր ժողովուրդը սուր ծաղրի է ենթարկել հոգևորականներին ու իշխաններին, նրանց ընշաբաղցությունն ու ամբարտաւանությունը: Ժողովրդական այդ առակներից շատերը մշակման են ենթարկել Մխիթար Գոշը և Վարդան Այգեկցին:

Հուլիսավոր օրենսդիր Մխիթար Գոշը միաժամանակ և նշանավոր առակագիր է: Իր ստեղծագործությունների համար նա օգտագործել է հայկական ժողովրդական առակներն ու այլ աղբյուրներ: Իր առակներում Գոշը կոչ է անում տիրողներին՝ մարդկային վերաբերմունք ունենալ ենթակաների նկատմամբ, չափավորել իրենց պահանջները և զգուշանալ ժողովրդի ցասումից:

Հայ առակագրության մեծագույն դեմքը Վարդան Այգեկցին է (XIII դ.), որից մեզ են հասել սոցիալական բովանդակությամբ բազմաթիվ առակներ: Այգեկցին ծաղրի է ենթարկում ազնվականներին, հոգևորականներին, քննադատում նրանց ընշաբաղցությունը, կաշառակերությունը, կամայականությունը, դաժանությունն ու տգիտությունը: Նրա առակ-

ներն իրենց բնույթով ավելի ժողովրդական են և մեծ տարածում են գրտել միջնադարյան Հայաստանում:

3. ԱՐՎԵՍ

X—XIV դդ. մեծ առաջընթաց ապրեց ճարտարապետությունը: Այդ ժամանակաշրջանում ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում կառուցվել են ճարտարապետական բազմաթիվ կոթողներ՝ ամբողջական քաղաքներ (Անի, Արծն, Լոռի, Կապան, Սիս), վանքեր (Տաթև, Հաղարծին, Նոր Գետիկ, Սանահին, Գեղարդ, Մարմաշեն, Տեկոր, Աղթամար, Հոռմկլա, Ակներ և այլն), բերդեր (Կապույտ բերդ, Երնջակ, Բջնի, Ամբերդ, Բարձրբերդ, Կանչիբերդ և այլն), կամուրջներ, քարավանատներ, պալատներ, հյուրանոցներ, իջևանատներ, ջրանցքներ: Դրանցից շատերն իրենց ճարտարապետական կառուցվածքով, մտահղացմամբ, պարզությամբ ու վեհությամբ գլուխգործոցներ են: Մասնագետների կարծիքով հայկական միջնադարյան ճարտարապետությունը իր աղղեցությունն է թողել մի շարք երկրների ճարտարապետության զարգացման վրա:

Հայ վարպետները հնուց ի վեր մասնագիտացել են երկրում՝ այնքան շատ տարածված բնական շինանյութերի՝ տուֆի, որձաքարի, գրանիտի մշակման մեջ: Հաճախ որմնադիր-քարտաշը ինքն էր տալիս կառուցելի հատակագիծը և ինքն էլ այն կառուցում: Սակայն կային նաև պրոֆեսիոնալ ճարտարապետներ, որոնցից մի քանիսի անուններն ու նրանց կատարած գործերը հայտնի են մեզ: X դարի հայ նշանավոր ճարտարապետներից է Մանվելը, որն ապրել ու գործել է Վասպուրականում: Նա հեղինակ է մի շարք հուշարձանների, այդ թվում՝ Աղթամարի ճարտարապետական հայտնի կոթողների: Անիի և Շիրակի Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի ճարտարապետական հուշարձանների զգալի մասը կառուցվել է Տրդատ ճարտարապետի նախագծով, որը մեծ վարպետությամբ ու արվեստով վերակառուցել է նաև Կոստանդնուպոլսի աշխարհահռչակ Ս. Սոֆիայի տաճարի գմբեթը: Ականավոր շատ մասնագետներ Տրդատին համարում են իր ժամանակի մեծագույն ճարտարապետը: Հիշատակվում են նաև ուրիշ մի շարք ճարտարապետներ ու քանդակագործներ՝ Սարգիսը, Վահանը, Հովհաննեսը, Մովսիսը և ուրիշներ:

Քանդակագործությունը սերտորեն կապված էր ճարտարապետության հետ և լրացնում էր նրան: Մեզ հասած ճարտարապետական հուշարձանները զարդարված են բազմաբովանդակ ու բարձրարվեստ քանդակներով, որոնց նրբությունը հասնում է ոսկերչական վարպետության: Շենքերի ու տաճարների վրա քանդակել են մարդկանց, կենդանիներ,

Հաղպատի վանքը

բույսեր, որսի տեսարաններ, գյուղատնտեսական աշխատանքների պրոցեսներ: Քանդակներով առանձնապես հայտնի են Աղթամարի տաճարը, Անիի Տիգրան Հոնենցի կառուցած եկեղեցին, ինչպես նաև Նորավանքը, Գեղարզը, Հաղպատը, Սանահինը, Հառիճը, Տաթևը և հայկական ճարտարապետության ուրիշ շատ հուշարձաններ: Քանդակագործությունը զարգացման բարձր աստիճանի է հասնում XII—XIII դարերում, երբ երկրում մեծ տարածում են գտնում մահարձան-կոթողները և խաչքարերը: Հատկապես աչքի են ընկնում Նոր Գետիկում, Հաղպատում և այլուր պահպանված խաչքարերը: Խաչքարերի նախշազարդերի նրբությունը, անկրկնելիությունը, բազմազանությունը և ուրիշ առանձնահատկություններ դրանք դարձնում են հազվագյուտ կերտվածքներ:

Բարձր զարգացման հասան նաև որմնանկարչությունն ու մանրանկարչությունը: Թագավորական և իշխանական պալատներն ու հանդիսասարահները, եկեղեցիներն ու տաճարները զարդարում և շուք էին տալիս որմնանկարները: Հայտնի են մանավանդ Անիի Բագրատունիների պալատի, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու, Աղթամարի Արծրունիների պալատի և տաճարի, Սանահինի որմնանկարները:

Մանրանկարչությունը հայկական միջնադարյան արվեստի առաջնակարգ ձյուղերից մեկն է: Հաղարավոր ձեռագրերի զարդարման հետ կապված՝ հայ մանրանկարչությունը X—XIV դարերում հասնում է զարգացման բարձր մակարդակի: Պահպանված են հայ անհայտ նկարիչների («ծաղկողների») կողմից նկարազարդված բազմաթիվ ձեռագրեր: XIII—XIV դարերի մեզ հայտնի նկարիչներից են Թորոս Ռոսլինը, Մար-

զարը, Սարգիս Պիծակը, Սիմեոնը, Օգոսենը և ուրիշներ: Դրանց մի մասն ապրել ու գործել է բուն Հայաստանում, մյուս մասը՝ Կիլիկիայում:

Արևմուտքի և Արևելքի արվեստին քաջատեղյակ լինելը մեծապես նպաստեց Կիլիկիայի հայկական մանրանկարչության առաջադիմությանը: Կիլիկիայի նկարիչների վրձնի տակ կենդանություն էին ստանում երկրի բնությունը, բույսերը, ծաղիկները, թռչունները, կենդանիները, բնակչության կենցաղային սովորությունները, թատերական արվեստը, ինչպես նաև կրոնական բովանդակության զանազան թեմաներ: Հայ մանրանկարչության խոշոր ներկայացուցիչներից են՝ կիլիկյան դպրոցի մեծ նկարիչներ Թորոս Ռոսլինը (XIII դ.) և Սարգիս Պիծակը (XIII—XIV դդ.): Նրանց ստեղծած ոսկեշատ ու երփներանգ նկարներն իրենց արվեստով վաղուց արդեն ճանաչված են որպես համաշխարհային մանրանկարչության արժեքավոր նմուշներ: Պակաս զբավիչ չեն նաև բուն Հայաստանում ստեղծված մանրանկարները, որոնք զարդարում են հազարավոր ձեռագրեր:

XIII դարից ի վեր մանրանկարչության մեջ ուժեղանում է թեմաների աշխարհականացումը, իրական կյանքի տարբեր կողմերի պատկերումը: Մանրանկարչության այդ նոր ուղղությունը բուն Հայաստանում հատկապես որոշակի էր արտահայտվում Անիի, Հաղպատի, Աղթամարի, Կարինի և Տաթևի նկարչական դպրոցներում:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԽԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ
ԵՎ ՍԵՖՅԱՆ ՊԱՐՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

XIV դարի վերջերին Հայաստանը ենթարկվեց նոր ավերիչ արշավանքների: Միջին Ասիայի թուրք-մոնղոլական ցեղերից մեկի վերնախավին պատկանող Թեմուր բեկը, որը ոտքից կազալու պատճառով անվանվեց Լենկ (կաղ) Թեմուր, 1370-ական թթ. ստեղծեց հզոր պետություն և կարճ ժամանակամիջոցում գրավեց բազմաթիվ երկրներ, այդ թվում նաև Անդրկովկասը:

Լենկթեմուրի (Թամերլանի) զորքերը առաջին անգամ Հայաստան ներխուժեցին 1386 թ.: Իրենց արշավանքները նրանք կրկնեցին հաջորդ տարում և ապա՝ 90-ական թթ., ավերելով երկրի գրեթե բոլոր մասերը: Բարբարոս բռնակալը ամենուրեք հանդես էր բերում անսովոր դաժանություն. թալանում, ավերում էր գյուղերն ու քաղաքները, անխնա և վայրագորեն կոտորում էր բնակչությանը առանց հասակի ու սեռի խտրության, գերեվարվածներին բռնի կերպով տանում էր իր պետության կենտրոնները: Այդ տարիներին ամայացան Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ: Սեբաստիա քաղաքի ավերման մասին, օրինակ, ժամանակակիցներից մեկը գրել է. «Սուլյն տարում (1400 թ.) Թամուր բեկը գրավեց Սևաստ (Սեբաստիա) քաղաքը, որը քանդեց ու ավերեց, սրախողխող արեց բոլորին, շատ կանանց ու երեխաների գերեվարեց և 3000 մարդու, որոնք նետ էին արձակել իր վրա, փորելով հողը, կենդանի-կենդանի թաղեց»:

Ահեղ բռնակալը մահացավ 1405 թ., որից հետո քայքայվեց և նրա պետությունը: Օգտվելով դրանից Հայաստանում և հարևան երկրներում նորից գլուխ բարձրացրին դեռևս XIII դարի վերջերին Փոքր Ասիայում և Հայաստանում հաստատված թուրքմենական կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու քոչվոր ցեղերը, որոնք հաճախ կոչվում էին միմյանց դեմ, թալանում երկիրն ու կողոպտում բնակչությանը: XV դարի առաջին կեսին Հայաստանում գերիշխող դիրք գրավեցին առաջինները, իսկ երկրորդ կեսին՝ վերջինները:

XVI դարի սկզբներին հանդես եկան թուրք և պարսիկ զավթիչները: Թուրք-օսմանյան ռազմաֆեոդալական պետությունը, որի հիմքը դրեց Օսման բեյը XIII դարի վերջին, Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում, բազմաթիվ արշավանքների ու պատերազմների հետևանքով արդեն XIV դարի ընթացքում նվաճեց մի շարք երկրներ Ասիայում և նվրդալուծ: 1453 թ. օսման թուրքերը գրավեցին Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը և վերջնականապես կործանեցին Բյուզանդական կայսրությունը: Թուրք սուլթանների ավերիչ ու աղետաբեր արշավանքները շարունակվեցին նաև հետագայում:

1502 թ. Իրանում հիմնվեց պարսկական նոր՝ Ղզլբաշների պետությունը, որը կոչվեց Սեֆյան, որովհետև պետության հիմնադիր Շահ-Իսմայիլը սերում էր Արդաբիլ քաղաքի շեյխ Սաֆի-է-Գիլանի տոհմից:

XVI դարի սկզբներից Հայաստանի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև նախու համար Օսմանյան թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև ծայր առան երկարատև կռիվներ: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ նորից ավերվեց երկիրը: Առանձնապես ավերածություններ կատարեցին Օսմանյան զորքերը: Թուրք պատմիչ Իբրահիմ Փենզլին, կատարեցին Օսմանյան զորքերը: Թուրք պատմիչ Իբրահիմ Փենզլին, հպարտությամբ որն անձամբ մասնակցել է մի շարք պատերազմների, հպարտությամբ ու հոխորտանքով է նկարագրում այն բարբարոսությունները, որ կատարել են օսմանցիները Անդրկովկասում: Այսպես, օրինակ, խոսելով այն մասին, որ 1553 թ. թուրքական «հաղթական» զորքերը մտան Շորապյալ (Շիրակ), Փենզլին գրում է. «Այս երկիրը շատ բարեշն է եղել, ունեցել է մշակված հողերով հարուստ բազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է՝ Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ բարեշն գյուղերը, շի-է-Հաղթական ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց»: Այնուհետև թուրքությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց: Այնուհետև թուրքական զորքերը Երևանի շինությունները, պարտեզներն ու այգիները քանդեցին և հողին տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրին... 27-րդ օրը «բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրին»: Բացի այդ, 4—5 օրվա տարածության վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինություններն այն աստիճան քանդվեցին ու ավերվեցին, որ շինության և կենդանության հետքն անգամ չմնաց»:

Ախոյանների միջև հաշտություն կնքվեց 1555 թ.: Արևմտյան Հայաստանը մնաց Թուրքիայի, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Սակայն խաղաղությունը երկար չտևեց: 1578 թ.

օսմանյան զորքերը նորից արշավեցին Անդրկովկաս և գրավեցին նրա մեծ մասը: Պարսկական նոր ինքնակալ Շահ-Աբասը, որ զահ բարձրացավ 1587 թ., ի վիճակի չլինելով դիմադրել զորեղ թշնամուն, ստիպված եղավ 1590 թ. կնքել նոր, ծանր հաշտություն, որով Հայաստանը, Աղբյուր-բեջանը և Վրաստանը անցնում էին Թուրքիային:

Պարսկական շահը, սակայն, որոշեց ժամանակ շահել, վերակազմել ու հզորացնել բանակը և հարմար պահին սկսել նոր պատերազմ: 1603 թ., օգտվելով օսմանյան պետության մեջ սկսված ներքին խլրտումներից, Շահ-Աբասը շարժվեց դեպի Անդրկովկաս և գրավեց Աղբյուր-բեջանի ու Հայաստանի մի զգալի մասը: Մեկ տարի հետո թուրքական սուլթանը մեծ բանակ ուղարկեց Պարսկաստանի դեմ: Խուսափելով կռվի բռնվել թշնամու գերազանց ուժերի հետ, Շահ-Աբասը որոշեց նահանջել և միաժամանակ ավերել ու ամայացնել մի շարք գավառներ, որպեսզի արշավող օսմանցիները, նրանցում չգտնելով պարեն ու օթևան, ընկնեն ծանր վիճակի մեջ:

Շահի հրամանով 1604 թ. քանդվում, ավերվում են Հայաստանի շատ գյուղեր ու քաղաքներ, իսկ նրանց բնակիչները՝ մոտ 350 հազար մարդ, բռնի կերպով գաղթեցվում Պարսկաստանի ներքին նահանգներ: Բռնի տեղահանության ենթարկվող հայ բնակչությունը մեծ զոհեր է տալիս հատկապես Արաքս գետը անցնելու ժամանակ: Ղլլբաշ գինվորները ստիպում էին բնակչությանը շտապ կերպով անցնել գետը, որը սակայն չունեի կամուրջներ, չկային փոխադրական միջոցներ: Սրի ու մըտրակները ուժով գետն են քշվում տասնյակ հազարավոր մարդիկ, որոնց մի մասը, հատկապես կանայք, երեխաներն ու ծերերը խեղդվում են Արաքսի ջրերում: Բնակչության այն մասը, որն անցնում է գետը, դեռ երկար ժամանակ կրում է ծանր զրկանքներ: Մյուս քաղաքների հետ միասին ավերվում, կործանվում է Արաքսի ափին գտնվող նշանավոր Զուլա քաղաքը, իսկ բնակչությունը փոխադրվում է Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանի շրջակայքը, ուր և հիմնադրվում է հայկական նոր քաղաք՝ Նոր Զուլա: Այս դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը տվել է նշանավոր պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին:

Պատերազմական գործողությունները Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև վերսկսվում են 1616 թ. և որոշ ընդհատումներով տևում մինչև 30-ական թթ. վերջերը: Կռիվների ընթացքում թուրքական զորքերը թեև նորից գրավում են Երևանը, սակայն շուտով այնտեղ ծանր պարտություն են կրում: Պարսկական զորքերի հետ միասին օսմանյան զավթիչների դեմ հերոսաբար կռվում էր նաև Երևանի ու Արարատյան դաշտավայրի հայ բնակչությունը: 1639 թ. երկու պետությունների միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն Արևմտյան Հայաստանը նորից անցնում է Թուրքիային, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Պարսկաս-

տանին: Այս վիճակը երկար ժամանակ էական փոփոխություններ չկրեց և հիմնականում պահպանվեց մինչև XIX դարի սկիզբը:

Նվաճված Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրության վարչակարգի համապատասխան բաժանվեց էյալեթների (փաշայությունների)՝ Էրզրումի, Կարսի, Սեբաստիայի, Վանի և Դիարբեքի: Արևելյան Հայաստանում և Աղբյուր-բեջանում ստեղծվեցին պարսկական տիպի վարչական միավորներ՝ խանություններ (Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Շիրվանի և այլն): Վարչական այդ միավորների գլուխ էին կանգնած փաշաները (Թուրքիայում) և խաները (Պարսկաստանում). նրանք նշանակվում էին սուլթանի ու շահի կողմից և ունեին անսահմանափակ իշխանություն:

Ընկնելով թուրքական և պարսկական ռազմաֆեոդալական բռնապետությունների լծի տակ, հայ ժողովրդական ղանդլածները ենթարկվեցին ինչպես աղղալին-կրոնական անօրինակ ճնշումների ու հարստահարության, այնպես էլ սոցիալ-դասակարգային դաժան շահագործման հարուստների: Գյուղացիները կատարում էին կոռ ու բեգլար, վճարում կեղեքումների: Գյուղացիները կատարում էին կոռ ու բեգլար, վճարում բազմաթիվ ու բազմատեսակ ծանր հարկեր ու տուրքեր և՛ օտար, և՛ տեղական հարստահարիչներին: Բերրի հողերը ավելի էին կենտրոնանում աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերի ձեռքում, ընչազուրկ աշխատավորության թիվը գնալով ավելանում էր:

Ուժեղացող սոցիալական ճնշման ու կեղեքման պատճառով տեղի ունեցան մի շարք ելույթներ՝ ուղղված եկեղեցու և կալվածատերերի դեմ: Սոցիալ-դասակարգային բնույթ ունեցող այդ բռնկումները, որոնց մասնակցում էին գյուղացիները և արհեստավորները, հաճախ հանդես էին գալիս կրոնական քողի տակ: Այդ ձևով սկսվեց, մասնավորապես, վարդապետ Մեխլուի գլխավորած շարժումը XVII դարի սկզբներին: Ապրիտամը այդ կրոնավորը ատելություն էր սերմանում պորտաբույծ հոգեվորականության նկատմամբ, կոչ էր անում գյուղացիներին ապստամբել ու հարկեր չվճարել, դեմ էր մասնավոր սեփականությանը, ժխտում էր հանդերձյալ կյանքի գոյությունը, եկեղեցական շատ ծիսակատարություններ և այլն: Սոցիալական անարդարության դեմ ուղղված Մեխլուի քարոզները զգալի արձագանք գտան հայ և աղբյուր-բեջանցի չքավոր գյուղացիության մեջ:

Միաժամանակ չէր մարել ազատագրական պայքարի կրակը: Հայ հայրենասերները, ի վիճակի չլինելով սեփական ուժերով պայքարել օտար զավթիչների դեմ, խնդրագրեր էին ուղարկում Հռոմի պապին ու եվրոպական պետություններին, հույս ունենալով նրանց օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը խաների ու փաշաների լծից: Այսպես, 1547 թ. էջմիածնում տեղի ունեցած գաղտնի ժողովի որոշմամբ կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցին նվիրույթ էր գնում՝ համապատասխան դիմումներ

րով: 1562 թ. Արևմտյան Հայաստանի Սեբաստիա քաղաքում կայանում է նոր խորհրդակցություն, որից հետո հատուկ պատվիրակություն է ուղարկվում Եվրոպա Աբգար Եվդոկացու (Թոխաթեցու) գլխավորությամբ: Ավելի ուշ՝ 1672 թ., Բիթլիս քաղաքից (Արևմտյան Հայաստան) Փարիզ ժամանեց հայ վաճառական Խոջա Մուրադը և գրավոր դիմում ներկայացրեց Լուդովիկոս XIV-ին: Այդ խնդրագրերը, սակայն, ոչ մի հետևանք չունեցան:

XVII դարի 70-ական թթ. սկսած Հայաստանից դիմումներ ուղարկվեցին նաև հյուսիսում աստիճանաբար հզորացող ռուսական պետությանը: Հայ ազատագրական շարժման գործիչները սկսեցին հակվել դեպի Ռուսաստան, նրա հետ կապելով իրենց հույսերը: Այդպես էին վարվել վրացիները դեռևս XVI դարում:

2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻ

Հայ-ռուսական հարաբերությունները սկիզբ են առել դարերի խորքից: X—XII դդ. արդեն հաստատվեցին տնտեսական ու մշակութային կապեր Հին Ռուսիայի և Անդրկովկասի միջև: Ավելին: Պատմիչների տեղեկությունների համաձայն, բյուզանդական բանակում ծառայող ռուսական զրուծիանները ռազմական գործողությունների ժամանակ հանդես էին գալիս երբեմն հայկական զորամասերի հետ կողք-կողքի:

XI—XIII դդ. ռուսական որոշ զորամասեր բյուզանդական զորքերի կազմում գործուն մասնակցություն են ունեցել հայ և վրաց ժողովուրդների՝ սելջուկ նվաճողների դեմ մղած կռիվներում: Հայտնի է, օրինակ, որ ռուսական մի ջոկատ 1054 թ. մասնակցել է Մանազկերտում Տուղրիլ բեկի դեմ մղած կռիվներին և աչքի ընկել իր քաջագործություններով: Ռուսական մի այլ զորամաս վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարի բանակում մասնակցել է 1121 թ. սելջուկ էմիրության դեմ հայ և վրաց ժողովուրդների մղած ազատագրական կռիվներին:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների խորացման ու ամրացման գործում զգալի դեր են խաղացել Ռուսաստանում հիմնված հայ գաղթավայրերը, որոնցից հնագույնը Կիևի գաղթօջախն էր: Այստեղ հայերի բնակություն հաստատելու մասին առաջին տեղեկությունները մեզ հասել են X—XI դարերից: Աստիճանաբար բազմացել է Կիևի հայ բնակչությունը, որը կազմված է եղել հիմնականում արհեստավորներից և առևտրականներից: Նրանք ակտիվ մասնակցություն են ունեցել քաղաքի տնտեսական, մշակութային կյանքում և ռազմապաշտպանական գործում: Ուկրաինացի պատմաբան Դ. Ի. Միշկոն, խոսելով Կիևի հայ բնակչության մասին, գրել է. «Հայերի մեջ եղել են լավ արհեստավորներ,

որոնք իրենց աշխատանքով դրական ազդեցություն են ունեցել արհեստագործության, շինարարական տեխնիկայի և արվեստի զարգացման վրա: Հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Կիևի բնակիչների՝ գերմանական ֆեոդալների և թուրք-թաթարական զավթիչների դեմ ուղղված ռազմական արշավանքներին: Երբ թաթարական ավազակային հորդաները հարձակվել են Կիևի վրա, հայերը շատ անգամ են գտնվել քաղաքի պաշտպանների շարքերում»:

Հայերը մասնակցել են նաև 1410 թ. տեղի ունեցած Գրյունվալդի հայտնի ճակատամարտին: Տևտոնական (գերմանական) զավթիչները, ինչպես հայտնի է, ձգտում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել հարավարևելյան հարևանների վրա: Վտանգավոր այդ պահին լեհերը, չիտվացիները, ռուսներն ու չեխերը դաշնակցել և Գրյունվալդի մոտ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում ջարդել են «տևտոնական զի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում ջարդել են «տևտոնական ասպետներին»:

Այս ճակատամարտում դաշնակից բանակի կազմում ապրող հայերից: Հայկական զորամասերը մասնակցել են նաև 1444 թ. Վառնայի տակ թուրք հարստահարիչների դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտին:

Հայ վաճառականները Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերությունների մեջ են գտնվել X—XI դարերից սկսած: Տեղեկություններ կան, որ նրանք առևտրական գործարքներ են կատարել Մոսկվայում XIV դարի վաթսուհական թվականներին: Հայ-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը մեծապես նպաստեց Վոլգայի գետուղու բացումը, երբ ցար Իվան Ահեղին հաջողվեց 1552—1556 թթ. տիրապետել Կազան և Աստրախան քաղաքներին:

Վոլգայի գետուղին բացելուց հետո, Շամախու հայ վաճառականներից հատուկ պատգամավորություն է գնում Մոսկվա, բանակցություններ վարում և իրավունք ստանում ազատ առևտուր անելու Ռուսաստանի հետ Աստրախանի վրայով: Այնուհետև աշխույժ առևտուր են սկսում Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի և հեռավոր Հնդկաստանի հայ խոշոր առևտրականները՝ խոջաները: Նրանք Ռուսաստան էին ներմուծում մետաքս, թանկարժեք քարեր, խնկեղեն, համեմունք և արևելյան այլ ապրանքներ: Առևտրականների հետ միասին Ռուսաստան անցան նաև հայ գաղթականներ: Աստրախանում ստեղծվեց հայկական ստվար մի գաղթօջախ, որը մեծ դեր խաղաց Հարավային Ռուսաստանի առևտրի զարգացման գործում:

Գալով Մոսկվա, հայ խոջաները արքունիքի համար հաճախ բերում էին թանկարժեք իրեր: Նոր Զուլայի նշանավոր խոջա Զաքարը, օրինակ, 1660 թ. Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարի համար բերեց ադամանդներով զարդարված մի գահ, որն այժմ պահվում է Մոսկվայի Կրեմլի զինապալատում և նրա արժեքավոր ցուցանմուշներից մեկն է: Ռուսական արքու-

նություն խնդրել նաև ռուսական արքունիքից: Որպես Օրու օգնական ընտրվեց Մինաս վարդապետը:

Օրին, Մինաս վարդապետի ընկերակցությամբ, մեկնեց Եվրոպա: Մեկիքների տված լիազորագրով ու դիմումներով նա եղավ Պֆալցի կուրֆյուրստի, Ֆլորենցիայի մեծ իշխանի և Ավստրիայի կայսեր մոտ, սակայն նրանք չկատարեցին ոչ մի գործնական քայլ: Հիասթափվելով եվրոպական արքունիքներից, Օրին վճռական շրջադարձ է կատարում իր դիվանագիտական գործունեության մեջ, թողնում է Արևմտյան Եվրոպան և 1701 թ. մեկնում Ռուսաստան:

Մեկիքների լիազոր-դիվանագետի շրջադարձը դեպի Ռուսաստան կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների պատմության մեջ. այն փաստորեն դուրս էր հանում հայ քաղաքական շրջաններին Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից օգնություն ակնկալելու սխալ ուղուց, կապում Ռուսաստանի հետ, զրանով իսկ ստեղծելով ավելի ռեալ հնարավորություններ Հայաստանի ազատագրման համար:

Հասնելով Մոսկվա, Օրին ռուսական արքունիքին ներկայացրեց մեկիքների դիմումը, որի մեջ նրանք խնդրում էին, որ ցարը գթա հայ ժողովրդին և ազատի նրան պարսկաթուրքական ծանր լծից: «Զուենք այլ հույս,— գրում էին նրանք,— մեր հույսը աստծո և քո երկրի վրա է»: Յար Պետրոս I-ը բարեհաճ վերաբերմունք է ցուցաբերում հայ դիվանագետի խնդրանքի նկատմամբ: Նա ընդունում է Օրուն և խոստանում անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին:

Օրին ռուսական արքունիքին է ներկայացնում իր ծրագիրը, որ պարունակում էր հետևյալ առաջարկները. հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրության համար անհրաժեշտ է Անդրկովկաս ուղարկել ռուսական մի բանակ՝ բաղկացած 25000 հոգուց, որից 15000-ը հեծյալ կողակներ, իսկ 10000-ը՝ հետևակ զինվորներ: Հեծյալ զորամասերը Անդրկովկաս պիտի շարժվեն Դարիալի ճանապարհով, իսկ հետևակ զորամասերը ուղարկվեն Աստրախանից՝ Կասպից ծովով: Անդրկովկաս գնացող զորքերին զինավորելու էին հայ և վրաց ռազմական ուժերը:

XVIII դարի սկզբներին, երբ ռուսական արքունիքում արժարժվում է պարսկական արշավանքի նախապատրաստության հարցը, անհրաժեշտ է համարվում Օրու գլխավորությամբ հատուկ դեսպանություն ուղարկել Պարսկաստան՝ հանձնարարելով նրան ռուսամասերի և այնտեղ տիրող դրությունը, պարզել ժողովրդի տրամադրությունները, տեղեկություններ հավաքել երկրի բերդերի ու ճանապարհների մասին և այլն: Կասկածանքների տեղիք չտալու համար որոշվում է այնպես ներկայացնել գործը, որ իբր Օրին՝ լիազորված Հոռմի պապի կողմից, շահ Հուսեյնի մոտ

է գնում քրիստոնյաների դրությունը Պարսկաստանում թեթևացնելու նըպատակով:

1707 թ. ռուսական բանակի գնդապետի ղինվորական աստիճանով, մեծ շքախմբով և հանդիսավորությամբ Օրին մեկնում է Պարսկաստան: Այնտեղ գտնվող ֆրանսիական միսիոներները աշխատում են դժվարություններ հարուցել Օրու դեսպանության առջև՝ թույլ չտալ նրա ժամանումը Սպահան, փորձում են համոզել շահին, թե Ռուսաստանը նպատակ ունի վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախությունը, թե Օրին այն անձնավորությունն է, որը գահակալելու է Հայաստանում և այլն: Հասնելով Շամախի, Օրին հարկադրված է լինում երկար ժամանակ սպասել այնտեղ, մինչև որ ստացվի շահի թույլտվությունը Սպահան մեկնելու մասին: Այդ ժամանակաընթացքում նա հանդիպումներ է ունենում Անդրկովկասի աչքի ընկնող հայ, վրացի և ադրբեջանցի քաղաքական գործիչների հետ, հուսադրում է նրանց և աշխատում ուժեղացնել բնակչության համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: 1709 թ. Օրին ժամանում է Սպահան, ապա դարձյալ անցնում Շամախի: Այստեղ նա նորից քաղաքական գործունեություն է ծավալում: 1711 թ. վերադառնում է Աստրախան, ուր և հանկարծամահ է լինում:

Իսրայել Օրուն՝ հայ ժողովրդի ազատագրությանը անձնվիրաբար նվիրված այս մեծ հայրենասերին չվիճակվեց մասնակցել պատմական դեպքերի հետագա ընթացքին: Օրու գործը շարունակեց նրա աջակից Մինաս վարդապետը՝ ռուսական արքունիքի առջև հանդես գալով իբրև հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ:

3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՂԱՆԵՐԸ 1720-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XVIII դարի սկզբներին Պարսկաստանը լուրջ քաղաքական ճգնաժամ ապրեց: Միջֆեոդալական պայքարը ընդգրկեց ամբողջ երկիրը, պետության դեմ գլուխ բարձրացրին մի շարք ցեղեր: Սկսվեցին կովկասյան լեռնականների նոր հարձակումները, որոնք մեծ ծավալ ստացան հատկապես 1719—1722 թթ.: Ապստամբ աֆղանները 1722 թ. գրավեցին Սպահանը, գահընկեց արին շահ Հուսեյնին: Թուրքիան պատրաստություններ տեսավ Անդրկովկասում և Պարսկաստանում նոր նվաճումներ կատարելու համար:

Այսպիսի իրադրության մեջ ռուսական կայսր Պետրոս I-ը, որը 1721 թ. հաղթանակով էր վերջացրել Հյուսիսային պատերազմը շվեդների դեմ, սկսեց իր նախագծած «Կասպիական» («պարսկական») արշավանքը, որի նպատակն էր գրավել Կասպից ծովի արևմտյան ափերը, ապահովել ռուսական առևտրի շահերը և կանխել Թուրքիայի նոր ագ-

րեսիան Անգրկովկասում: 1722 թ. ամռանը ռուսական զորքերը կենտրոնացան Աստրախանում և այնտեղից շարժվեցին դեպի հարավ, գրավեցին Դեբրենդ, իսկ հաջորդ տարին՝ Բաքու, Ռեշտ քաղաքները և Մերձկասպիայի մի շարք շրջաններ:

Թուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Կովկաս մեծ հույսեր առաջացրեց հայ և վրաց ժողովուրդների մեջ, որոնք պատեհ առիթի էին սպասում ապստամբելու պարսկական ու թուրքական տիրապետության դեմ: Մավալվեց ժողովրդական ազատագրական շարժում: Ճիշտ է, շուտով Պետրոս I-ը ներքին և արտաքին կարգի մի շարք դժվարությունների պատճառով դադարեցրեց իր արշավանքը, բայց շնայած դրան, զինքի դիմած հայերն ու վրացիները շարունակեցին իրենց հեղոսական պայքարը, որը գնալով ավելի ուժեղացավ:

1720-ական թթ. ծավալված հայ ազատագրական պայքարի մեջ կարևոր տեղ է գրավում այն շարժումը, որը տեղի ունեցավ Սյունիքում, Դավիթ Բեկի ղեկավարությամբ: 1722 թ. հայրենասեր սյունեցիները, համախմբվելով Վրաստանից հրավիրված հայ «արդարակրորով, արիասիրտ» զորավար Դավիթ Բեկի շուրջը, Ղափանում ստեղծեցին զինված ուժեր, ապստամբեցին պարսկական տիրապետության դեմ և համառ կռիվներից ու փալլուն հաղթանակներից հետո երկրամասը ազատագրեցին օտար նվաճողներից: 1723 թ. արդեն Սյունիքում (Ղափանում) ըստեղծվեց հայկական ինքնուրույն իշխանություն:

Ազատագրական շարժման առաջին էտապում՝ 1722—1724 թթ., ապստամբների պայքարն ուղղված էր գավառում և հարևան շրջաններում իշխող խաների ու բեկերի, ինչպես նաև պարսկական շահի դրածո դավաճան մի քանի հայ ֆեոդալների դեմ: Համեմատաբար հեշտ էր պարտության մատնել այդ ուժերին: Սակայն 1725 թ. սկսած ազատագրված Սյունիքի դեմ հանդես եկավ ավելի հզոր թշնամի՝ թուրքական մեծամիլ բանակը, որը ձգտում էր իր տիրապետության տակ առնել ամբողջ Անգրկովկասը:

Թուրքական զորքերը Սյունիքի վրա շարժվեցին 1725 թ. գարնանը: Ապստամբներին հաջողվեց հետ շարտել թշնամուն: Նույն թվականի հունիս ամսին տեղի ունեցավ նոր հարձակում, բայց թուրքերը նորից պարտվեցին:

1726 թ. թուրքական զլխավոր ուժերը հարձակում են սկսում Ղափանի վրա և հաղթահարելով հայերի հերոսական դիմադրությունը, գրավում են գավառի մեծ մասը: Դավիթ Բեկը երկար մաքառումներից հետո իր զորամասով ամրանում է Հալիձորի նշանավոր բերդում: Օսմանյան հսկայական բանակը 1727 թ. մարտին պաշարելով այն, ձեռնարկում է կատաղի գրոհներ, որոնք սակայն ապարդյուն են անցնում: Պաշարված զորամասը անցնում է ակտիվ պաշտպանության: Եվ ահա, ան-

Հալիձորի բերդը

հավասար կռիվների յոթերորդ օրը հայ խիզախ մարտիկները դուրս գալով բերդից, հանկարծակի հարձակում են գործում թշնամու վրա, որը խուճապի մատնվելով ու մեծ կորուստներ կրելով փախուստի է դիմում:

Հալիձորում ծավալված կռիվների և ընդհանրապես սյունեցիների 1720-ական թվականների ազատագրական պայքարի մասին պատմում է այդ պայքարի ղեկավար գործիչներից մեկը՝ Ստեփանոս Շահումյանը իր «Ընտիր պատմություն Դավիթ Բեկին...» աշխատության մեջ:

Հալիձորի փալլուն հաղթանակից հետո Դավիթ Բեկը հետապնդում է թշնամուն: Հաջորդ մեծ հարվածը թուրքերը ստանում են ամռանը, Մեղրի ավանում: Այստեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում ևս Օսմանյան զորքերը կրում են ծանր պարտություն: Այս կարևոր հաղթանակից հետո այնքան բարձրացրին Դավիթ Բեկի հեղինակությունը, որ պարսկական շահ Թահմազը ճանաչեց նրա իշխանությունը և որոշեց դաշնակցել սյունեցիների հետ ընդդեմ թուրքերի:

Թշնամին, սակայն, ընկճված չէր: Կենտրոնացնելով խոշոր ուժեր, թուրքական հրամանատարությունը ձեռնարկում է նոր հարձակումներ: 1728 թ. մահանում է Սյունիքի ազատագրական շարժման կազմակերպիչ և ղեկավար, մեծ հայրենասեր և քաջարի զորահրամանատար Դավիթ Բեկը: Հայ ապստամբների զուխն է անցնում Մխիթար Սպարա-

պետը: Կռիվները շարունակվում են, բայց ուժերի գերազանցությունը թշնամու կողմն էր. նա ձեռք է բերում մի շարք հաջողություններ: Հայ զինվորության մեջ սկսվում են ներքին տարաձայնություններ, որոնք հանգեցնում են ուժերի պառակտման: 1730 թ. դավադրաբար սպանվում է Մխիթար Սպարապետը: Փաստորեն այդ թվականից էլ Սյունիքի ազատագրական շարժումն անկում է ապրում:

* * *

Հայ ազատագրական շարժման մյուս կարևոր կենտրոնը Արցախն (Ղարաբաղ) էր, որտեղ իրենց գոյությունն էին պահպանել մի շարք հայկական ավատական իշխանություններ՝ մելիքություններ (Խաչենի, Զրաբերդի, Գյուլիստանի, Վարանդայի և Դիզակի):

Դեռևս 1718—1720 թթ. Լեռնային Արցախի հայ մելիքները արտաքին թշնամիների հարձակումները հետ մղելու նպատակով կազմակերպել էին ամրացված ռազմական ճամբարներ, որոնք ստացան սղնախների անունը: Դրանցում ձևավորվեցին զինվորական ուժեր: Արցախի այդ զինված ջոկատների ղուլխն էր կանգնած սկզբում Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը, իսկ հետագայում՝ մելիք Ավան Յուզբաշին: Սերտ կապ հաստատելով և համագործակցելով վրացական ազատագրական պայքարը զլխավորող վրաց թագավոր Վախթանգ VI-ի հետ և ոգևորվելով Պետրոս I-ի խոստումներով, արցախցիները 1722 թ. ապստամբեցին խանների ու շահի դեմ և իրենց երկիրը անկախ հայտարարեցին: 1722—1724 թթ. ապստամբները մի շարք ճակատամարտերում փալլուն հաղթանակներ տարան: Ավելին: Այդ տարիներին նրանք մի քանի անգամ զինված օգնություն ցույց տվին Սյունիքում պայքարող Դավիթ Բեկին:

1725 թ. սկսած Արցախի հայրենասերները ևս հերոսական կռիվներ մղեցին Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական զավթիչների դեմ: Այդ թվականի սկզբներին օսմանյան զորքերը անցնելով հարձակման, գրավեցին ռազմաթիվ գյուղեր: Սակայն մարտի 1-ին, մի գիշերվա ընթացքում ապստամբ գյուղացիները գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացրին թուրքական զորամասը և գրավեցին շատ զենք ու զինամթերք:

Օսմանյան զորքերն ավելի մեծ ուժերով հարձակում ձեռնարկեցին 1726 թ. նոյեմբերին: Սղնախների ջոկատներն ու գյուղացիությունը ցույց տվին հերոսական դիմադրություն: Չնայած թշնամին ուներ շուրջ 40000 զինվոր, արցախցիները ութ օր տևող կատաղի ճակատամարտերում ծանր հարված հասցրին նրան, որը ստիպված բռնեց նահանջի ճանապարհը: Օսմանյան զորամասերը խոշոր պարտություն կրեցին նաև 1727 թ. հուլիսին: Ցարական զենեքալ Դուգորուկովը, որ հետևում էր կատարվող

զեպրերին, ռուսական արքունիք ուղարկած իր զեկուցագրերից մեկում ասում էր. «Միայն աստված է պահում հայերին, այլապես անհասկանալի է, թե ինչպես են նրանք դիմանում այդքան զորեղ թշնամուն»:

Սակայն դրությունը զնալով ծանրանում էր: Արցախի վրա էին շարժվում թուրքական նոր զորքեր: Պարզ էր դառնում, որ առանց զրսի օգնության անհնար է դիմադրել Օսմանյան հզոր կայսրությանը: Իսկ օգնություն չէր ստացվում: Հուսահատության և ներքին տարաձայնությունների պայմաններում հայկական զորամասերը կազմավորվեցին: Արցախը ևս ընկավ թուրքական տիրապետության տակ, թեպետ այդ տիրապետությունը շուտով դարձավ ձևական: Առանձին ջոկատներ քաշվելով լեռները և անառիկ վայրեր, որոշ ժամանակ շարունակեցին վարել պարտիզանական կռիվներ: Հայ զինվորականների մի մասը անցավ Ռուսաստան և ծառայության մեջ մտավ ռուսական բանակում:

Հայ ազատագրական շարժման գործիչները, ինչպես Սյունիքում, այնպես էլ Արցախում, հավատացած էին, որ անհրաժեշտ օգնություն կստանան Ռուսաստանից: Այդ հավատը ավելի էր ուժեղանում մասնակցող հայ պատճառով, որ Պետրոս I-ը Անդրկովկաս էր ուղարկել իր պատվիրակ Իվան Կարապետին, որը Մոսկվայի հայ վաճառականներից մեկն էր: 1724 թ. հունվարին գալով Արցախ, նա հանդիպումներ ունեցավ Եսայի Հասան-Ջալալյանի, հայ մելիքների հետ, ապա եղավ Սյունիքում և այլ վայրերում: Իր հետ ունենալով ցարի՝ 1723 թ. հունիսի 3-ի հրովարտակը, Իվան Կարապետը խոստումներ էր տալիս և հուսադրում, թե ցարական կառավարությունը օգնության կհասնի ապրստամբներին: Սակայն այդ օգնությունը չստացվեց: Պետրոս I-ի մահից (1725 թ.) հետո ցարական արքունիքը, չցանկանալով պատերազմի մեջ մտնել թուրքիայի հետ և խուսափելով միջազգային բարդություններից, դադարեց ակտիվ քաղաքականություն վարել Անդրկովկասի նկատմամբ:

1720-ական թթ. ազատագրական շարժման պատմության մեջ փալլուն էջեր են գրել նաև Երևանի, Լոռու, Գանձակի և այլ վայրերի բնակիչները: 1724 թ. գարնանը, երբ թուրքական մի խոշոր բանակ Արդուլա փաշայի հրամանատարությամբ մտավ Արարատյան դաշտ, տեղական բնակչությունը զենքի դիմեց օտար զավթիչներից պաշտպանողական համար: Օսմանյան զորքերին բնակչությունը: Երկարատև և առանձնագյուղի, ապա Երևան քաղաքի բնակչությունը: Երկարատև և առանձնապես փալլուն ու հերոսական էր Երևանի պաշտպանությունը, որը սկզբվեց հունիսին և տևեց մոտ երեք ամիս: Օսմանյան բանակը անընդհատ գրոհներ էր կազմակերպում Երևանի վրա, բայց քաղաքում պաշարված գրոհներ էր կազմակերպում Երևանի վրա, բայց քաղաքում պաշարված բնակչությունը բացառիկ խիզախությամբ և անձնազոհությամբ հետ էր շարժում նրան: Օժանդակ ուժեր ստանալուց հետո միայն Արդուլա փաշարտում նրան: Օժանդակ ուժեր ստանալուց հետո միայն Արդուլա փաշարտում նրան:

շան սեպտեմբերին կարողացավ ներս խուծել քաղաք և սրի քաշել 10000 մարդ: Այդ կռիվներում թուրքերը կորցրին շուրջ 20000 զինվոր: Թուրքերի դեմ հայերի հետ միասին կռվում էր նաև Երևանի բերդի պարսկական կաշազորը: Երևանի հերոսական պաշտպանության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ կան Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն» աշխատության մեջ:

Թուրքական փաշաների և պարսից խանների դեմ մղած ազատագրական պայքարում հայ ժողովուրդը գործակցում էր հարևան վրաց և ադրբեջանական ժողովուրդների հետ: 1722 թ. և հետագա տարիներին սերտ կապեր հաստատվեցին հայ և վրաց ապստամբների միջև: Արցախում, Սյունիքում և Երևանում հայերն ու ադրբեջանցիները հաճախ համատեղ կռիվներ էին մղում ընդհանուր թշնամու դեմ: Գանձակի մոտ ծավալված կռիվներում հայերը, վրացիներն ու ադրբեջանցիները միացյալ ուժերով պարտության մատնեցին թուրքական զորքերին: Բնորոշ է, որ 1724 թ. մարտին Գանձակի և Ղարաբաղի հայերի ու ադրբեջանցիների միջև կնքվեց պայմանագիր փոխադարձ օգնության մասին:

1720-ական թթ. հայ ազատագրական շարժումը, ինչպես տեսանք, վերջացավ պարտությամբ: Սակայն այն պատմական խոշոր նշանակություն ունեցավ: Ժողովրդի խիզախ ու հերոսական պայքարը ստիպեց ղավթիչներին հաշվի նստել նրա հետ, բռնել զիջումների և ավելի զգուշ քաղաքականության ուղին: Հերոսական այդ պայքարը մեծ չափով ուժեղացրեց ժողովրդական զանգվածների ազգային ինքնագիտակցությունը և նրանց հավատ ներշնչեց ապագա հաղթանակի նկատմամբ: Ազատագրական պայքարի այդ փալյուն դրվագը օգնություն աղբյուր հանդիսացավ հայ հայրենասերների հետագա սերունդների համար:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱՆ ԵՐԱԳՐԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

XVIII դարի երկրորդ կեսին բուն Հայաստանում և Ռուսաստանի ու Հնդկաստանի հայ գաղթօջախներում նորից լայնորեն արժարժվեց Հայաստանի ազատագրության խնդիրը: Հայ ազատագրական շարժման գործիչները կապեր հաստատելով ռուս արքունիքի, ինչպես նաև վրաց Հերակլ թագավորի հետ, եռանդուն ջանքեր գործադրեցին հայ ժողովրդին թուրքական և պարսկական դաժան տիրապետությունից ազատագրելու համար:

XVIII դարի երկրորդ կեսին Հայաստանի ազատագրության հարցը առաջինը դրեց էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին: Ռուսական արքունիքին 1760 թ. ուղղված մի խնդրագրում, որը Մոսկվա էր ուղար-

կել վրաց Թեմուրազ թագավորի միջոցով, Շամախեցին խնդրում էր ցարից, որ նա հոգատար լինի հայ և վրաց ժողովուրդների նկատմամբ:

Հայ ժողովրդի ազատագրության հարցով 1760-ական թթ. սկզբներին Ռուսաստան և Անդրկովկաս է գալիս ականավոր քաղաքական գործիչ Հովսեփ էմինը: Նա բանակցություններ է վարում ռուսական և վրացական արքունիքներում, բազմաթիվ տեսակցություններ է ունենում մասնավորապես Հերակլ թագավորի հետ: Էմինը ծրագրում էր հայերից ու վրացիներից կազմակերպել եվրոպական տիպի հզոր մի բանակ և նրա միջոցով, ռուսների օգնությամբ ազատագրել հայ և վրաց ժողովուրդներին թուրքական ու պարսկական տիրապետությունից:

Ռուս-թուրքական 1768—1774 թթ. պատերազմի ժամանակ Աստրախանի հայ բնակիչ, մետաքսի գործարանատեր Մովսես Սարաֆովը 1769 թ. հունիսին ռուսական արքունիքին է ներկայացնում մի ծրագիր, որով նախատեսվում էր զենքի ուժով ազատագրել Հայաստանը օտարորոյվ լծից և Ռուսաստանի հովանավորությամբ ստեղծել հայկական թագավորություն: Այս խնդիրը պետք է լուծեին ռուսական բանակը և հայկական կամավորական զորամասերը, որոնց ծախսերը հոգալու էին հայերը:

Ռուս-թուրքական առաջին պատերազմի ավարտից հետո, ցարական կառավարության համար առաջնահերթ դարձավ Անդրկովկասի հարցը: 1779 թ. ռուսական արքունիքը ծրագրեց արշավանք կազմակերպել զենքի այդ երկրամասը: Սկսվեցին նախապատրաստական աշխատանքներ: 1780 թ. հունվարին Ռուսաստանը բանակցություններ սկսեց երկու հայ գործիչների՝ էջմիածնի ներկայացուցիչ, Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի և մոսկվացի մեծահարուստ Հովհաննես Լազարյանի հետ: Ուշագրավ է, որ բանակցություններին մասնակցում էր նաև ռուս հռչակավոր զորավար Ա. Վ. Սուվորովը:

Արղությանի գործակցությամբ Լազարյանը 1780 թ. կազմում և ռուսական արքունիքին է ներկայացնում մի ծրագիր, որը նախատեսում էր վերականգնել հայկական պետությունը՝ նրա մայրաքաղաքը դարձնելով Երևանը: Առաջարկվում էր կազմակերպել հայկական հատուկ զորագունդ, որը Ղարաբաղի հայ մելիքների զորաբաժինների հետ միասին պիտի ազատագրեր Արարատյան նահանգը, ապա՝ հայկական մյուս գավառները: Սկզբնական շրջանում անհրաժեշտ էր համարվում ռուսական ռազմական օգնությունը, մինչև որ նորաստեղծ հայկական պետությունը չի վիճակի լինել ստեղծել իր բանակը:

Գեպի Անդրկովկաս նախատեսվող ռազմական արշավանքը կազմակերպելու գործը ռուսական արքունիքը հանձնարարեց Ա. Վ. Սուվորովին, որը մեկնելով Աստրախան, կապեր հաստատեց Ղարաբաղի և Արարատյան նահանգի հայ ազատագրական շրջանների հետ ու սկսեց ան-

հրաժեշտ տեղեկություններ հավաքել: Սակայն ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս տեղի չունեցավ:

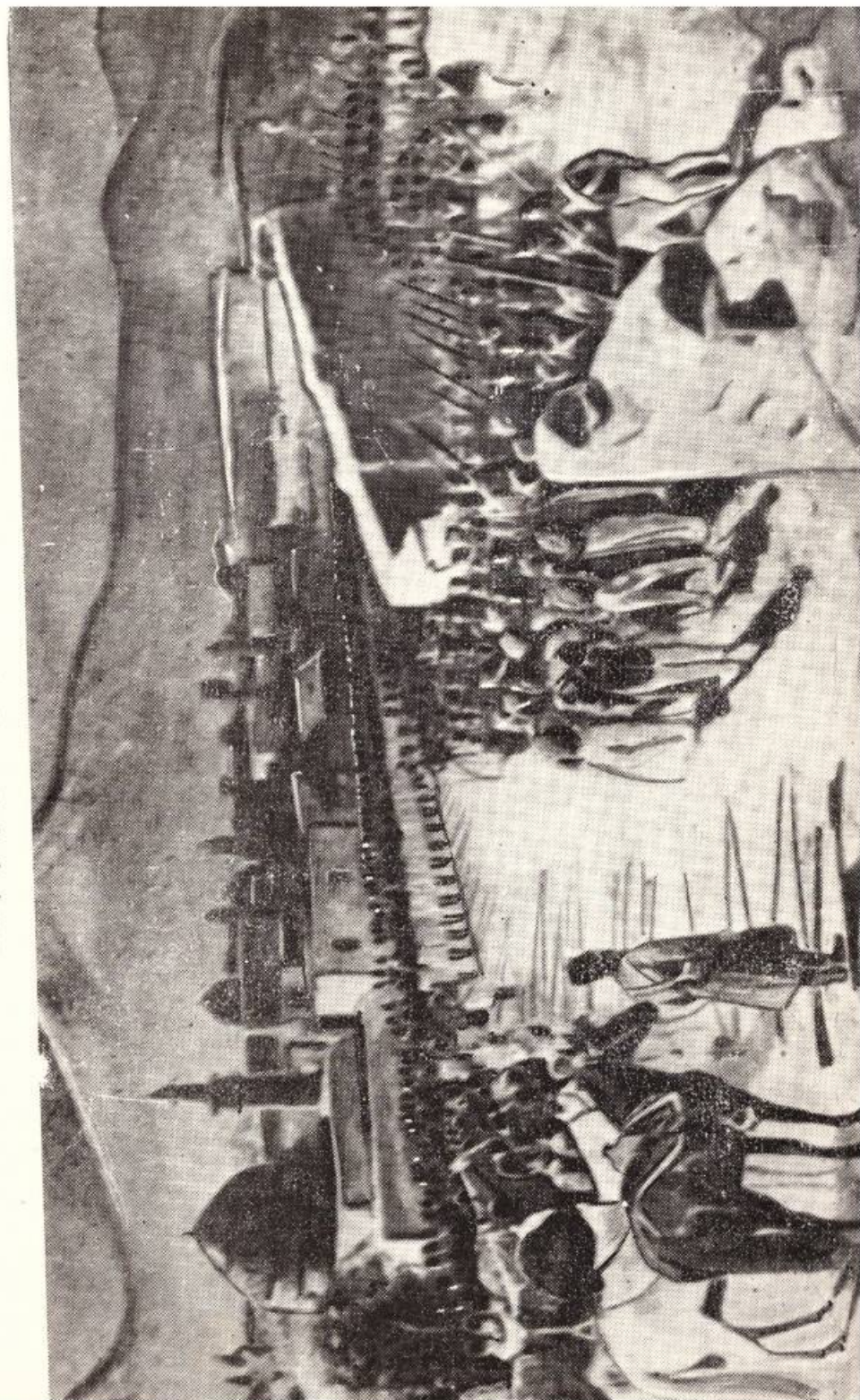
Հետաքրքիր է նշել, որ 1780-ական թթ. հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները կազմել են հայ-ռուսական դաշնագրերի երկու նախագիծ, որոնք ներկայացվել են ցարական կառավարությանը՝ քննարկման համար: Նրանցից մեկի կազմողները Մադրասի հնդկահայ գործիչներն են Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ, իսկ մյուսինը՝ Արդությանը և Լազարյանը: Այս նախագծերում նկատելի են ղզալի տարբերություններ, առաջինն արտահայտել է նոր ասպարեզ իջած բուրժուազիայի, իսկ երկրորդը՝ կղերաֆեոդալական խավերի շահերը:

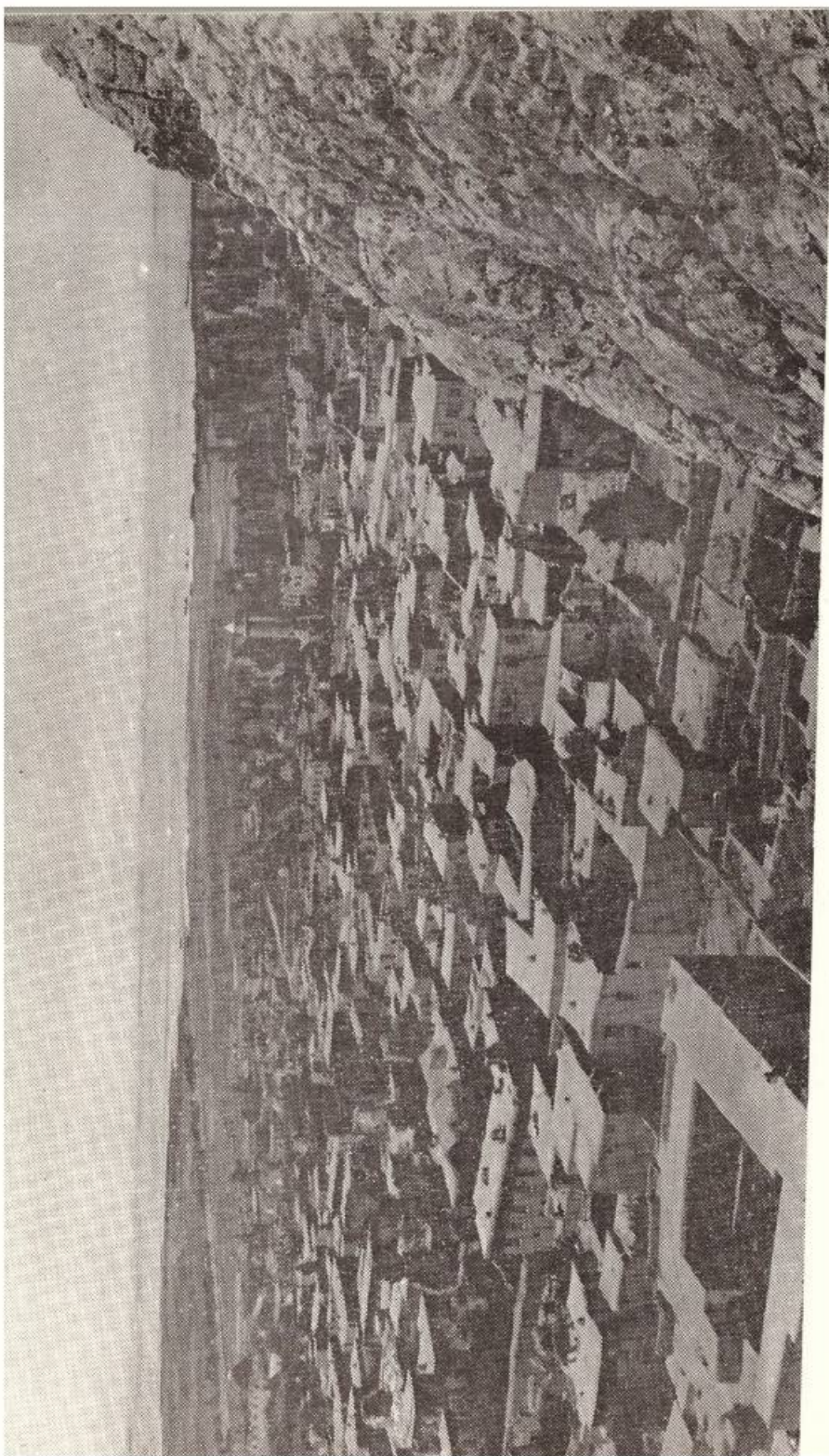
Շահամիրյանի նախագիծով՝ ազատագրված Հայաստանը պետք է դառնար ինքնուրույն պետություն, որն իր դեսպանությունն էր ունենալու Պետերբուրգում: Կնքվելու էր մշտական դաշինք Ռուսաստանի հետ: Վեց հազար հոգուց բաղկացած ռուսական մի զորաբանակ մնալու էր Հայաստանում քսան տարի ժամանակով: Երկրի պետական-վարչական կարգը պետք է լիներ բուրժուական հանրապետություն:

Ըստ Արդությանի նախագծի, որը վերնագրված է «Կերպ դաշնադրության ի մեջ երկու ազգաց՝ ռուսաց և հայոց», Հայաստանը դառնալու էր Ռուսաստանին հպատակ երկիր և որպես վասալական երկրամաս, պետք է վճարեր հարկ և պահանջված դեպքում տրամադրեր զորք: Երկրում հաստատվելու էր ֆեոդալական միապետություն, պահպանվելու էր ավատատիրական հողատիրությունը, սակայն առանց ճորտատիրության: Երկրի մայրաքաղաքն էր լինելու հին հայկական քաղաքներից Անին կամ Վաղարշապատը: Հայաստանն ազատագրվելուց հետո որոշ ժամանակ ռուսական մի զորաբանակ պետք է մնար այնտեղ՝ թշնամական հարձակումներից պաշտպանելու համար: Ռուսական արքունիքին ներկայացված այս երկու նախագծերն էլ, սակայն, ընթացք չստացան:

XVIII դարի 90-ական թթ. հայ և վրաց ժողովուրդներն ապրեցին մի նոր ողբերգություն: Պարսկական դաժան շահ Աղա Մահմեդ խանը 1795 թ. խոշոր բանակով արշավեց Անդրկովկաս, ամենուրեք սփռելով մահ ու ավեր: Նույն թվականի սեպտեմբերին նա գրավեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը, ավերեց այն, սրի քաշեց քաղաքի բնակիչներին, գերեվարեց հազարավոր մարդկանց: Այս աղետին ենթարկվեց Թիֆլիսի թե՛ վրացի և թե՛ հայ ու ադրբեջանցի բնակչությունը:

Երևանի զբոսայգի 1827 թ. (ստ. Ֆ. Թոփուլի)

Վան Բաղամի բնօրինակ տեսարան (XIX դ.)

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրության գյուտը, որ տեղի ունեցավ 1440-ական թթ. Յոհան Գուտտենբերգի ջանքերով, հայ իրականության մեջ իր առաջին պտուղները տվեց XVI դարի սկզբներին։ Սակայն հայերեն տպագիր գրքեր երկար ժամանակ լույս էին տեսնում ոչ թե բուն Հայաստանում, ուր դեռ չկային նախադրյալներ այդ գործի կազմակերպման համար, այլ հայրենի երկրից դուրս, հայկական գաղթօջախներում՝ մեծապես կապված հայ վաճառականության գործունեության հետ։

Հայկական առաջին գիրքը լույս տեսավ 1512 թ. Վենետիկում։ Այն ունի «Ուրբաթագիրք» վերնագիրը և պարունակում է միջնադարյան բժշկությանը վերաբերող նյութեր։ Հաջորդ տարին՝ 1513 թ., լույս տեսան ևս չորս այլ գրքեր՝ «Տաղարան», «Աղթարք», «Պարզատումար» և «Պատարագամատույց»։ Դժբախտաբար, հայ տպագրության առաջին գործչի մասին շատ քիչ տեղեկություններ ունենք։ Հայտնի է միայն, որ հայ առաջին տպագրիչի անունը եղել է Հակոբ։ Բայց ո՞վ է նա, ինչպե՞ս է ընկել Իտալիա, ունեցե՞լ է արդյոք իր սեփական տպարանը, թե ուրիշի տպարանում է տպագրել այդ գրքերը, այս բոլորի մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ։

Հակոբի գործը շարունակեց Աբգար Թոխաթեցին, որը հայտնի է նաև Աբգար Դպիր անունով։ Նա 1565 թ. Վենետիկում լույս ընծայեց մի օրացույց և «Մաղմուսարան»։ Աբգարը, սակայն, շուտով տեղափոխվեց Կ. Պոլիս, ուր և շարունակեց իր հրատարակչական գործունեությունը։

Իտալիայում գործող հայ տպագրության ռահվիրաներից էր Հովհաննես Անկյուրացին՝ հայ մատենագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը, որը կատարելապես տիրապետում էր իտալերենին և հայտնի է նաև որպես թարգմանիչ։ Անկյուրացին 1642—1643 թթ. Վենետիկում հրատարակեց երկու անուն գիրք։

XVII դարում հայ տպագրության կարևոր օջախներից մեկը դարձավ Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը։ Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու հանձնարարությամբ 1660 թ. Մաթեոս Մաթեցին այնտեղ հիմնեց տպարան 15—1673

և սկսեց հայ գրքի տպագրությունը: Այս գործին աջակցում էր տեղացի փորագրիչ Քրիստափոր Վան Դիրը, որը հայկական տպարանի համար մի քանի տառատեսակներ է ձուլել: Տպարանին նյութական օգնություն են ցույց տվել հայ վաճառականները: 1662 թ., Մարեցու մահվանից մեկ տարի հետո, տպագրության գործը Ամստերդամում գլխավորելու համար, էջմիածնից այնտեղ է ուղարկվել Ոսկան Երևանցին: Նրա նախաձեռնությամբ լույս են տեսել Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը», Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցը» և 16 անուն այլ աշխատություններ: Տարիներ անց Ոսկանին փոխարինեցին վանանդեցիներ Թովմաս Նուրիջանյանը և նրա ազգականներ Մատթեոսը, Միքայելը և Ղուկասը: Նրանք հրատարակեցին «Համատարած աշխարհացույցը»՝ հայ քարտեզագրության առաջնեկը, որը լույս տեսավ 1695 թ., ապա պատմահայր Մովսես Նորենացու «Հայոց պատմությունը» և թարգմանական ու ինքնուրույն արժեքավոր այլ աշխատություններ: Վանանդեցիները մինչև 1717 թ. լույս ընծայեցին 14 անուն գիրք, բայց չկարողանալով ծածկել իրենց ծախսերը և ընկնելով պարտքերի մեջ, ստիպված եղան փակել տպարանը:

Նոր Զուղայում հիմնված տպարանում 1641 թ. տպագրվել է սովորածավալ «Հարանց վարք» գիրքը: Ուշագրավ է այն, որ այս գրքի մեջ հայ տպագրության մեջ առաջին անգամ գործ են ածվել գունատիպ ծաղկագրեր:

XVII—XVIII դդ. հայկական տպարաններ հիմնվեցին Լիվոնում, Լիվոնոյում, Մադրասում, ստեղծվեցին նորերը Կ. Պոլսում, Վենետիկում և այլուր: Առանձնապես աշխույժ գործունեություն ծավալեց 1717 թ. Վենետիկում հիմնված հայ կաթոլիկ կրոնավորների միաբանությունը, որն իր հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացու անունով կոչվեց Մխիթարյան միաբանություն: Մխիթարյանները լույս ընծայեցին բազմաթիվ գրքեր ինչպես կրոնաստիճանական, այնպես էլ բանասիրական-հայագիտական բովանդակությամբ: Նրանք միաժամանակ հրատարակեցին թարգմանություններ հին հունական և հռոմեական գրականությունից:

XVIII դարի վերջերին հայկական տպարաններ ստեղծվեցին Ռուսաստանում՝ Պետերբուրգում, ապա Նոր Նախիջևանում ու Աստրախանում: Պետերբուրգի տպարանատեր, վաճառական Գրիգոր Խալաթյանը 1780-ական թթ. հրատարակեց մի շարք արժեքավոր գրքեր, որոնց թվում՝ Նիկիեի «Վարդանանց պատերազմը» և ռուս-հայերեն բառարան:

Բուն Հայաստանում առաջին անգամ տպարան հիմնվել է 1771 թ. էջմիածնում, Սիմեոն Երևանցի կաթոլիկոսի նախաձեռնությամբ: Տպագրվել են մի շարք գրքեր: Սկզբնական շրջանում թուղթը բերվել է Կ. Պոլսից և այլ վայրերից: Հետագայում թղթագործ վարպետներ են հրա-

վիրվել Ֆրանսիայից, որոնք և կազմակերպել ու 1776 թ. գործի են դրել թղթի գործարանը:

2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XV—XVIII դարերի հայ պատմագրության նշանավոր դեմքերից մեկն է Թովմա Մեծոփեցին (1380—1447 թթ.): Նղել է իր ժամանակի խոշոր հասարակական ու կրոնական գործիչներից մեկը: Նրա թողած գրական ժառանգությունից պատմական մեծ արժեք ունի «Լանկ Թեմուրի և հաջորդների պատմությունը» («Պատմություն Լանկ-Թեմուրայ և յաջորդաց իւրոց») խորագրով աշխատությունը: Հեղինակը ականատեսի զգայուն գրչով արձանագրել է այն վայրագությունները, ավերածությունները, կոռուպտիան, կոտորածն ու գերեվարությունը, որոնք կատարել են նրա հարևան երկրներում Թեմուրն ու նրա հաջորդները: Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Անդր-Մեծոփեցու այս աշխատությունն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Անդր-կովկասի և հարևան ժողովուրդների՝ XV դարի պատմության համար:

XVII դարի հայ պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից է Առաֆել Դավրիժեցին: Նրա «Պատմությունը» հիմնականում ընդգրկում է XVI դարի վերջերի և XVII դարի առաջին կեսի պատմական իրադարձությունները: Աշխատության մեջ նկարագրված են Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև տեղի ունեցող ավերիչ պատերազմները: Հանգամանորեն գրի է առնված Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչության բռնազաղթը Շահ-Աբասի կողմից դեպի Պարսկաստանի խորքերը և Նոր Զուղայի հայ գաղթավայրի հիմնումը: Հեղինակը տեղ-տեղ օգտագործել է իրենից առաջ ապրած հեղինակների հիշատակարանները և մանր ժամանակագրությունները:

Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայության և հայ գաղթավայրերի XVII դարի պատմությանն է նվիրված Գրիգոր Դաբաճաղցու (1576—1643 թթ.) «Ժամանակագրությունը»: Հեղինակը ապրել է Ղրիմում, Պոլսում, Երուսաղեմում ու այլ վայրերում և տեսած ու լսած հիշարժան դեպքերն արձանագրել իր ժամանակագրության մեջ:

Պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը»: Այն պարունակում է հեղինակի 1608—1619 թթ. Մերձավոր Արևելքում կատարած ճանապարհորդական տպավորությունները: Սիմեոն Լեհացին եղել է Կ. Պոլսում, Վենետիկում, Հռոմում, Արևմտյան Հայաստանում, Երուսաղեմում, Եգիպտոսում և գրի առել իր տպավորությունները: Նրա «Ուղեգրությունը» արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Մերձավոր Արևելքի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի մասին:

XVII դարի աչքի ընկնող արևելահայ պատմիչներից է Ջաֆարիա Քանաֆեցին: Նրա աշխատության՝ «Պատմագրության» առաջին մասը ծաղկաքաղ նյութեր են՝ վերցված նախորդ հայ պատմիչներից: Ինքնուրույն և արժեքավոր է աշխատության երկրորդ մասը, որը պարունակում է հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունների նկարագրությունը՝ ժողովրդի ծանր վիճակը, հարկահանության ձևերը և այլն:

Նույն դարի արևմտահայ ականավոր պատմիչներից է Երեմիա Քյումուրճյանը (1635—1695 թթ.), որը տիրապետել է եվրոպական ու արևելյան մի քանի լեզուների և քաջատեղյակ է եղել իր ժամանակի քաղաքական իրադարձություններին: Մեզ են հասել նրա մի շարք աշխատությունները, որոնցից հատկապես արժեքավոր են «Ստամբուլի պատմությունը» (չափածո) և «Օրագրությունը», որտեղ հանգամանորեն նկարագրվում են հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Թուրքիայում, թուրքական պաշտոնյաների բռնություններն ու հարստահարությունները:

Հայ ժողովրդի՝ XVIII դարի առաջին երեսնամյակի ազատագրական շարժումների պատմության համար արժեքավոր աղբյուր է հանդիսանում Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Համառոտ պատմություն Աղվանից» աշխատությունը, որը պարունակում է պատմական կարևոր տեղեկություններ Ղարաբաղի հայ բնակչության ծանր վիճակի և նրա ազատագրական պայքարի մասին:

XVIII դարի պատմիչներից է Խաչատուր Զուղայեցին. ծնվել է Նոր Զուղայում, դարի առաջին քառորդում, մահացել է 1796 թ.: Գրել է «Պատմություն պարսից» աշխատությունը, որը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասում տրված է պարսիկ թագավորների ժամանակագրությունը, իսկ երկրորդ մասում նկարագրվում է Պարսկաստանի պատմությունը XVIII դարում:

1721—1736 թթ. Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող պատերազմների նկարագրությանն է նվիրված XVIII դարի հեղինակ Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն» աշխատությունը: Հեղինակը նկարագրել է աֆղանների ապստամբությունը Պարսկաստանում, Սպահանի գրավումը նրանց կողմից և Սեֆյան հարստության տապալումը: Հանգամանորեն նկարագրված են նաև 1725—1736 թթ. Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև տեղի ունեցած կռիվները: Հայ ժողովրդի պատմության համար արժեքավոր են մասնավորապես այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Թուրք հարստահարիչների դեմ Երևանի բնակչության 1724 թ. մղած հերոսական պայքարին:

Հնդկաստանի հայ գաղթավայրի, հայ-հնդկական հարաբերությունների և հայ-հնդկական ռազմական գործակցության համար պատմագի-

տական սկզբնաղբյուր է Թովմաս Խոջամալյանի «Պատմություն հընդկաց» աշխատությունը:

XVIII դարի հայ պատմագիտական մտքի մեծարժեք գործերից է Միխայել Չամչյանի (1738—1823 թթ.) «Հայոց պատմությունը», որը բաղկացած է երեք սովոր հատորներից (լույս են տեսել 1784—1786 թթ.): Չամչյանը, որը շարագրում է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը սկզբից մինչև իր ժամանակները, բացի հայկական աղբյուրներից օգտագործել է նաև հայ ժողովրդի մասին օտար աղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Չնայած իր կղերական աշխարհայացքին, նա ստեղծել է արժեքավոր մի գործ, որը պարունակում է պատմական հարուստ նյութ: Չամչյանի «Հայոց պատմությունը», գրված հայրենասիրական ոգով, մեծ արձագանք գտավ հայ հասարակության լայն խավերում: Պատմաբանի գրչին են պատկանում նաև հայագիտական-բանասիրական այլ աշխատություններ:

Մի շարք հայ գիտնականներ զբաղվել են բնական գիտություններով և մասնավորապես բժշկությամբ:

Հայ բժշկական գիտության ականավոր դեմքերից է Ամիրդովլաթ Ամասիացին, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է նաև որպես «բժշկագետ»: Նա ծնվել է Փոքր Ասիայի Ամասիա քաղաքում XV դարի 20-ական թթ.: Երիտասարդ հասակից զբաղվել է բժշկությամբ: Մասնագիտությունը նրան հնարավորություն է տվել շրջագայել շատ երկրներ և սովորել մի շարք լեզուներ: Իր թողած հիշատակարաններից մեկում Ամիրդովլաթը հետևյալ ձևով է ներկայացնում իր կյանքը. «Եվ շատ դժվարություն և պատահմունք եմ քաշել... դատավորներից և թագավորներից և իշխաններից: Եվ արաբներեն, պարսկերեն, թուրքերեն շատ զբոսներ էի հավաքել, և շատ դարիբույժություն եմ քաշել: Կրել եմ ժամանակի շարն ու բարին և պատահարները, տեսել եմ հարստություն և աղքատություն, շատ եմ շրջագայել երկրից երկիր և բժշկության արվեստը գործածել: Շատ եմ ծառայել հիվանդներին, մեծամեծներին, իշխաններին, հաղարապետներին և հարյուրապետներին, քաղաքացիներին և աղքատներին, մեծին ու փոքրին, և շատ շար ու բարի եմ տեսել, և այժմ այն պիսին եմ դարձել, որ ոչ հարստության համար ուղում եմ ուրախանալ և ոչ էլ աղքատության համար տխրել...»:

Ամիրդովլաթից մեզ հասել է տասը անուն աշխատություն, որոնց մեջ օգտագործված են հունական, լատինական, պարսկական և արաբական բազմաթիվ հեղինակների բժշկական գրքերը: Ամիրդովլաթի աշխատություններից առանձնապես արժեք ունեն երեքը՝ «Օգուտ բժշկության», «Ուսումն բժշկության» և «Ախրապատին»: Առաջինը բաղկացած է 223 գլուխներից: Այստեղ հեղինակը նկարագրում է մարդու կազմությունը, մատնացույց է անում ավելի քան երկու հարյուր հիվանդություն

և նշում դրանց բուժման միջոցները: Հեղինակի մյուս գրքերում տրվել է 3754 զանազան դեղանյութերի ստացման և կիրառման եղանակների նկարագրությունը: Իր աշխատությունները հանրամատչելի դարձնելու նպատակով նա գրել է ժամանակի խոսակցական լեզվով: Ամիրդովլաթի երկերում կուտակված է այն ամենը, ինչ ստեղծել է դարերի ընթացքում բժշկական որոնող միտքը Մերձավոր Արևելքում:

Ամիրդովլաթի ժամանակակից բժշկներից է Գրիգորիսը, որը նույնպես թողել է բժշկական գիտությունը նվիրված աշխատություն, բաղկացած հրկու մասից՝ դեղագիտություն և բժշկարան: Դեղագիտական մասում նկարագրվում են 330 տարբեր դեղեր պատրաստելու եղանակները:

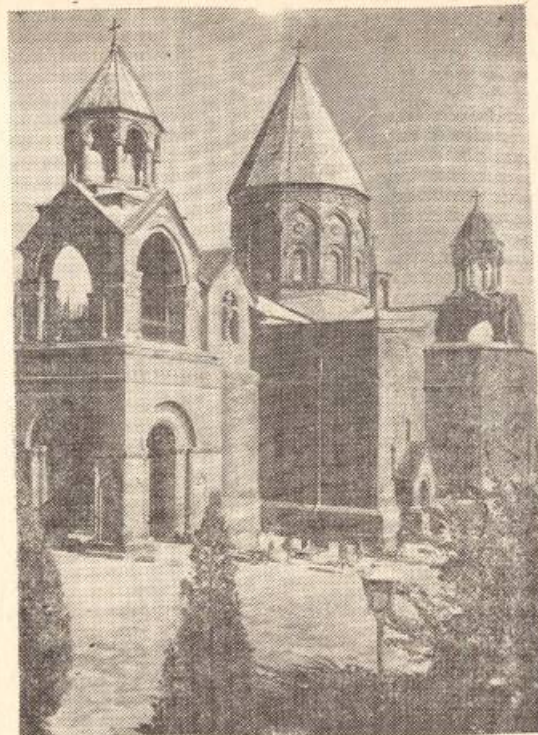
XVII—XVIII դարերում հրատարակվել են մի շարք գրքեր մաթեմատիկայի, երկրաչափության, աստղագիտության մասին: Կատարվել են թարգմանություններ: Հայերեն են թարգմանվել, օրինակ, էվկլիդեսի «Երկրաչափությունը», Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», Պետրոս Ապիանի «Կոսմոգրաֆիան» և այլ աշխատություններ:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍ

XV դարի աչքի ընկնող տաղերգուներից է Մկրտիչ Նաղաշը, որը կենդանի ու պատկերավոր լեզվով գրել է սիրային, խոհական և սոցիալական մոտիվներով բանաստեղծություններ: Նա կատարել է գեղարվեստական լայն ընդհանրացումներ՝ դրվատելով հասարակական կյանքում այն ամենը, ինչ լավ է, բարի ու ազնիվ և պարսավել է հասարակական ու քաղաքական կյանքի արատավոր կողմերը: Մկրտիչ Նաղաշը քննադատության է ենթարկել ազահությունը, ոխակալությունը, իշխող տիրակալների շահամոլությունը և այլն: Նա բացառիկ հուզականությամբ է անդրադարձել պանդխտության հարցին:

XVI դարի հայ աշխարհիկ քնարերգության ինքնատիպ ներկայացուցիչներից է Գրիգորիս Աղբամարցին: Նա եղել է Աղթամարի կաթողիկոս և, չնայած իր կրոնական աշխարհայացքին, գրել է բանաստեղծություններ գարնան, սիրո, դեղեցկության, աշխարհիկ վայելքների մասին և փիլիսոփայական-խոհական ու հայրենասիրական թեմաներով: Նրա քնարական տաղերն առանձնապես աչքի են ընկնում պատկերների ճոխությամբ, լեզվի հյութեղությամբ և արտահայտում են կենսախիղճ տրամադրություններ կյանքի նկատմամբ:

Միջնադարյան հայ գրականության ականավոր դեմքերից մեկն է Նաճապետ Քուչակը: Ապրել և ստեղծագործել է XVI դարում (մահացել է 1592 թ.): Նրա բանաստեղծությունները հայ քնարերգության մարգա-

Էջմիածնի մայր տաճարը

րիտներից են, որոնց մեջ արտահայտված են իր ժամանակի հումանիստական բարձր գաղափարներ:

XVII դարում հանդես եկավ շնորհալի բանաստեղծ Նաղաշ Հովնաթանը, որը միաժամանակ եղել է երգիչ ու նկարիչ: Թողել է շուրջ 80 բանաստեղծություն, որոնք ունեն սիրային, խոհական-խրատական և երգիծական բովանդակություն: Հովնաթանն իր տաղերում ծաղրել է ազահությունը, տգիտությունը, շահագործումը, կոշոպուտը:

XVIII դարում է ստեղծագործել հանճարեղ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան (Հարություն Սայադյանը, 1712—1795 թթ.), մի հեղինակ, որը հանդիսացել է Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամության դրոշակակիրն ու նրանց հույզերի անզուգական երգիչը: Մնվել է Հաղպատում, չքավորի ընտանիքում: Պատանի հասակում Հարությունը թիֆլիսում ծառայության է մտնում ջուլհակագործի մոտ, իսկ հետագայում, երբ ի հայտ են գալիս նրա բացառիկ ընդունակությունները երգի ու երաժշտու-

թյան բնագավառում, հրավիրվում է վրաց Հերակլ թագավորի արքունիքը որպես պալատական երգիչ: Հերակլի պալատում դրսևորվում է Սայաթ-Նովայի հայացքների հակադրությունը պալատական-ազնվականական ըմբռնումներին, և այդ էլ պատճառ է դառնում, որ նա հեռացվի արքունիքից: Սայաթ-Նովան հորինում և երգում է ժողովրդին հուզող, նրա սրտի հետ խոսող երգեր: Կյանքի վերջին տարիներին նա դառնում է Հաղպատի վանքի միաբան: Ենթադրվում է, որ նա սպանվել է 1795 թ. Թիֆլիսում, Աղա Մահմեդ խանի արշավանքի ժամանակ:

Սայաթ-Նովան կատարելապես տիրապետել է հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն լեզուներին և իր բանաստեղծությունները գրել ու երգել է այդ լեզուներով: Նրա երգերի մեջ արտացոլված են հարևան ժողովուրդների անխախտ եղբայրությունը և համերաշխությունը: Խորապես տիրապետել է գուսանական արվեստի նրբություններին, ստեղծել է հիասքանչ և ինքնատիպ բանաստեղծություններ: Նրա լեզուն հյուսիս է, պատկերավոր: Սայաթ-Նովան քննադատել է ֆեոդալական ծանր իրականությունը:

XV—XVIII դարերում որոշ դարձման ապրեց հայ մանրանկարչությունը: Շարունակեց զարգանալ հայկական ձեռագրերը նկարազարդելու արվեստը: XVII դարում հիմնվեց Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցը, որի ներկայացուցիչները հայկական ինքնատիպ մանրանկարչական ավանդները հարստացրեցին իրանական և եվրոպական նկարչության մոտիվներով: Մանրանկարչական այս դպրոցի աչքի ընկնող դեմքերից են Հակոբ Զուղայեցին, Նաղաշ Հովնաթանը, Հակոբջանը և ուրիշներ:

Որմնանկարչության և մանրանկարչության նշանավոր դեմքերից է Մինաս Մաղկարաբը, որի ձեռքով են կատարված էջմիածնի տաճարի շքեղ որմնանկարները: Մինասը եղել է Շահ Սեֆիի պալատական նկարիչը, նա է նկարազարդել նաև Սպահանի պարսկական շահերի մի քանի պալատներ և Շահրիմանյանների եկեղեցին:

Նկարչության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից է Բոգդան Սալթանովը, որի նկարչական գործերից մեկը՝ պղնձե պնակի վրա քանդակազորշմած Լեոնարդո դա Վինչիի «Խորհրդավոր ընթերցող», 1660 թ. նրվել է ուղարկվել ռուսական ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին: Յարական արքունիքում այդ ստեղծագործությունը այնքան բարձր է գնահատվել, որ նրա հեղինակին հրավիրել են Մոսկվա: Գալով ռուսական մայրաքաղաք, Սալթանովը այնտեղ ծավալում է լայն գործունեություն, ստեղծելով արվեստի բազմաթիվ բարձրորակ գործեր:

4. XVIII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՆԵՐԸ

XVIII դարի երկրորդ կեսին ձևավորվեց հայ լուսավորական գաղափարախոսությունը, որն ուներ բուրժուական-հակաֆեոդալական բովանդակություն և խորապես ներթմված էր հայրենասիրությամբ: Իրերի պատմական բերումով այն ծնունդ առավ և կազմավորվեց Հնդկաստանի Մադրաս և Կալկաթա քաղաքների հայ գաղթօջախներում, ուր հանդես եկան մի շարք առաջավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ և մտավորականներ:

Հայ առաջին լուսավորիչները պայքար սկսեցին հին կարգերի, հետամնացության, կղերաֆեոդալական գաղափարախոսության, խավարի ու տգիտության դեմ, կոչ արեցին կազմակերպել երիտասարդությունը կրթության և հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործը, թոթափել պարսկական ու թուրքական լուծը, վերականգնել հայկական պետականությունը, հետևել եվրոպական զարգացած երկրների օրինակին և այլն:

XVIII դարի հայ նշանավոր լուսավորիչներից մեկն էր ազատագրական շարժման ակնաւոր գործիչ Հովսեփ Էմինը (1726—1809 թթ.): Բարձրագույն կրթություն ստացել է Լոնդոնում: Քաղաքական հայրենասիրական գործունեության հետ մեկտեղ աշխատել է նոր, առաջավոր գաղափարներ տարածել իր ժողովրդի մեջ: 1759—1768 թթ. լինելով Հայաստանում, Անդրկովկասում և Ռուսաստանում, նա ամեն առիթ օգտագործել է իր հայրենակիցներին համոզելու, որ պետք է մերժել հնազանդություն ու ստրկամտություն սերմանող տգետ հոգևորականների քարոզները և պայքարել հայրենիքի ազատության ու անկախության համար, պետք է դպրոցներ բացել, լուսավորություն և գիտություն տարածել, հետևել եվրոպական զարգացած երկրների օրինակին: Փրկության և առաջադիմության ուղին ազատությունը, լուսավորությունը և գիտությունն են: Էմինը խիստ քննադատում էր հայրենիքի բախտի նկատմամբ պասիվ և անտարբեր վերաբերմունք դրսևորող հայ հարուստներին ու հին կարգերի կողմնակից հետադեմ հոգևորականությունը:

Իսկական մարդը, գրում էր Էմինը, պետք է ազատասեր լինի, մերժի բոլոր տեսակի բռնակալների լուծը, չնմանվի ձիու կամ ջորու, որի բերանը սանձ են դնում: Բանականություն ունեցող էակը չպետք է իրեն թույլ տա, որ ուրիշի ստրուկը դառնա: Այն մարդը, որը չունի արժանապատվության զգացում, չի տարբերվում անասունից:

Հովսեփ Էմինը հանդես էր գալիս ավատական կարգերի, ճորտատիրության, ֆեոդալական դասային սիստեմի դեմ: Այսպես, օրինակ, վրաց Հերակլ թագավորին ուղարկած իր նամակներում և նրա հետ ունեցած զրույցների ժամանակ նա խորհուրդ էր տալիս բարենորոգումներ

Հովսեփ Էմին

կատարել երկրում, վերացնել ճորտատիրությունը, պատժել ֆեոդալ իշխաններին, որոնք ամեն տեսակ բռնություններ են գործադրում ժողովրդի նկատմամբ:

Ականավոր լուսավորիչներից էր ուսուցիչ, հրապարակախոս, Հ. Էմինի գաղափարների հետևորդ Մովսես Բաղրամյանը: 1772 թ. Մադրասում լույս տեսավ նրա «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» գիրքը, որը նոր էջ բացեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ: Իր այդ հուշակավոր գրքում Բաղրամյանը մանրամասն խոսում է Հայաստանի պատմական անցյալի մասին և ողբում օտար նվաճողների լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի ծանր վիճակը: Երկիրը ավերակի է վերածվել, ժողովուրդը սգի մեջ է, ամենուրեք արտասուք է հոսում, զավթիչների հարստահարություններն ու կամա-

յականությունները ոչ մի սահման չունեն:

Ո՞րն է ելքը: Բաղրամյանը կոչ է անում ոտքի կանգնել և զենքի ուժով ձեռք բերել ազատություն ու քաղաքական անկախություն: Մեր նպատակը պետք է լինի, ասում էր նա, վերականգնել կործանված հայկական պետությունը և ստեղծել ազատ Մայր Հայաստան, որտեղ կհամախմբվեն ցիրուցան եղած մեր բոլոր պանդուխտ հայրենակիցները: Այդ նպատակին հասնելու համար չպետք է կանգնել ոչ մի զոհաբերության առաջ: Պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի ժողովուրդը ապրի ազատության մեջ: Բնորոշ է, որ Բաղրամյանն առանձնապես ընդգծում էր, որ չպետք է կատարել որևէ ոտնձգություն ուրիշների նկատմամբ: «Ոչ, մենք ուրիշ բան չենք ցանկանում, բայց միայն ստանալ մեր սեփական և հավաստի ժառանգությունը, որ կորցրել ենք մեր անկարգության և ծուլության պատճառով: Այն, ինչ կորցրել ենք տգիտությամբ, պարտավոր ենք ետ ստանալ իմաստությամբ և արիությամբ»:

Ազատագրական պայքարի կոչ անող հրապարակախոսն իր հույսը կապում էր երիտասարդության հետ և հորդորում նրան՝ սթափվել թրմությունից ու ծուլությունից: Անհրաժեշտ է դպրոցներ բացել, կրթություն տարածել: Ուսումը, կրթությունը վճռական դեր ունեն ժողովրդի ազատագրության և վերածննդի գործում:

Բաղրամյանը հայկական պետության անկման գլխավոր պատճառներից մեկը համարում է երկրի կառավարման միապետական ձևը: Հայ

թագավորները եղել են միահեծան, ունեցել են անսահմանափակ իշխանություն, որի հետևանքով կատարվել են կոպիտ սխալներ և առաջացել բազմաթիվ դժբախտություններ: Պետությունը կարող է լինել բարեկարգ, առողջ և ուժեղ միայն այն ժամանակ, երբ կառավարվի ոչ թե առանձին անհատների՝ միապետների, այլ ժողովրդի ներկայացուցիչներից կազմված կառավարության կողմից: Այսպիսով, դեռևս XVIII դարի 70-ական թթ., երբ Հայաստանում, ամբողջ Մերձավոր Արևելքում և շատ ուրիշ երկրներում իշխում էին ռազմաֆեոդալական միահեծան կարգերը, Բաղրամյանը, դատապարտելով միապետությունը, կոչ է անում ստեղծել հանրապետական կարգեր:

Հովսեփ Էմինի, Մովսես Բաղրամյանի հետ միասին առաջավոր, լուսավորական գաղափարներով հանդես եկավ նաև մադրասցի դերձակ, ապա ակնավաճառ Շահամիր Շահամիրյանը: 1780-ական թթ. վերջերին լույս տեսավ նրա «Որոգայթ փառաց» հուշակավոր աշխատությունը, ուր ավելի համարձակորեն էին առաջ քաշվում հակաֆեոդալական, բուրժուազեմոկրատական մտքեր: «Որոգայթ փառացը» մանրամասնորեն մշակված սահմանադրության մի նախագիծ է, որը նախատեսվում էր ապագա հայկական պետության համար: Գրքի ներածականում հեղինակն անում էր վերին աստիճանի հետաքրքիր խորհրդածություններ:

Մարդիկ, գրում է Շահամիրյանը, ծնվում են ազատ և հավասար, հետևաբար ազատության մեջ ու հավասար իրավունքներով էլ նրանք պետք է ապրեն: Ոչ ոք իրավունք չունի բռնանալ և իշխել մյուսի վրա: «Անասուններն էլ չունեն իրենց մեջ մեկը, որը ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինի նրանց վրա, ուրեմն որքան ամոթ է մեր բանականության համար լինել հնազանդ մի մարդու, որը մեր նմանություն ու բնություն ունի, որն ինքնակամ հրամայող է դառնում մեղ վրա»: Միայն, շարունակում է Շահամիրյանը, կառավարում է ոչ թե արդար և իմաստուն օրենքներով, այլ քմահաճությամբ ու կամայականությամբ: Միապետությունը միայն աղետ է բերել հայ ժողովրդին:

Վճռականորեն մերժելով միապետական կարգերը, Շահամիրյանը գտնում է, որ անհրաժեշտ է ստեղծել ժողովրդապետություն. երկիրը

«Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ» գրքի տիտղոսաթերթը

կրում: Քաղաքների կառավարիչները կոչվում էին քաղանթարներ, ոստիկանները՝ ֆարրաշներ: Խանության գործերը վարելու համար պահվում էին բազմաթիվ պաշտոնյաներ՝ գլխավոր միրզա (տնտեսական գործերի ղեկավար), խազնադար (ֆինանսական գործերի ղեկավար), սանդուղդար-աղասի (ծախսարար), ամբարդար-աղասի (շտեմարանագետ), մուհասիլ-բեկ (հարկահան), սերաֆյուլ-բեկ (ռազմական գործերի ղեկավար), դալա-բեկ (բերդերի պետ) և այլն:

Արևմտյան Հայաստանը (Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանները՝ Վասպուրական, Տարոն, Սասուն, Ալաշկերտի ու Խարբերդի դաշտերը, Կարսի, Կարինի սարահարթները և այլն) գտնվում էր թուրքական լծի տակ: Այն, ինչպես և Օսմանյան կայսրության մյուս մասերը, վարչականորեն բաժանված էր փաշայությունների (էյալետների): Հայաստանի և հարևան շրջանների տարածքում ստեղծվել էին Բայազետի, Վանի, Դիարբեքի, Կարսի, էրզրումի, Սվաղի (Սեբաստիայի) և մի շարք այլ փաշայություններ: Վարչական այդ միավորները բաժանված էին սանջակների (գավառների), սանջակները՝ գյուղերի: Փաշայությունները կառավարում էին փաշաները, սանջակները՝ սանջակբեկները:

Հայաստանում, ինչպես և ամբողջ Թուրքիայում ու Պարսկաստանում, տիրում էին ֆեոդալական հարաբերություններ: Արտադրող հիմնական դասակարգը՝ գյուղացիությունը և աշխատավորության մյուս խավերը ենթարկվում էին դաժան կեղեքումների ու ճնշումների: Ժողովուրդը ենթակա էր խաների, բեկերի, փաշաների, դերբեյների, հայ մելիքների, կրոնավորների և «բարձր» դասի մյուս ներկայացուցիչների հարստահարություններին ու կամայականություններին:

Աշխատավոր մասսաների տնտեսական շահագործումը և կեղեքումները կատարվում էին գլխավորապես հարկահանությամբ: Հարկերը, որ բազմաթիվ էին ու բազմատեսակ, գանձվում էին հողից, ջրից, արոտատեղերից օգտվելու համար: Հարկ էին հավաքում անգամ աղ գործածելու համար: 15 տարեկանից բարձր տարիք ունեցող յուրաքանչյուր տղամարդ տալիս էր գլխահարկ, ամեն մի ընտանիք՝ ծխահարկ: Հարկերի ու տուրքերի թիվը հասնում էր մինչև 40-ի: Հարկային այս սխտեմի օգնությամբ գյուղացուց խլվում էր նրա եկամտի մեծ մասը: Բազմաթիվ ծանր հարկեր էին վճարում նաև արհեստավորներն ու առևտրականները: Գյուղացիներից դրանք հավաքվում էին գլխավորապես բնարդյունքով, իսկ արհեստավորներից ու առևտրականներից՝ դրամով:

Գանձումները կատարվում էին բռնի միջոցներով: Երևանի խանություն մեջ հարկերը հավաքում էին խանի հատուկ պաշտոնյաները, որոնք կոչվում էին սարքարներ: Սրանց մասին հայ մեծ գրող ու լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը պատմում էր հետևյալը. «Ամեն տարի ամառը մեր գյուղն էր գալիս սարքարը հացի բերքից խանական հարկը հավաքելու»:

համար... Գյուղում նա մնում էր 3—4 ամիս: Այդ ժամանակամիջոցում նրան տրամադրվում էր գյուղի ամենալավ բնակարանը: Սարքարն իր ծառաների ու ձիերի համար խիստ հոգատար վերաբերմունք և լավ սրնունդ էր պահանջում: Ամեն օր սարքարի բնակարանն էին տանում ամենալավ կերակուրները՝ հավ, ձու, յուղ, միս և այլն: Գյուղի գզիրն ամեն օր տնից տուն էր անցնում և պահանջում սարքարի ցանկացածը: Սովորաբար նրա հետ, մտրակը ձեռքին, գնում էր սարքարի ծառան, որպեսզի դանդաղաշարժության դեպքում պատժի գզիրն: Նա (սարքարի ծառան) ծեծելով քշում էր գզիրն և սոսկալի հայհոյանք թափում նրա գլխին: Երբ տանտերն անմիջապես չէր կատարում բոլոր պահանջները, սարքարի ծառան զազանի կատաղությամբ տուն էր ներխուժում, ջարդում ամեն ինչ և ծեծում բոլորին, առանց հասակի ու սեռի խտրության: Եթե սա էր ծառան, ապա կարելի էր եղրակացնել, թե ինչ էր տերը»:

Հարկերը անսխալ չէին: Ամեն ինչ կախված էր խաների, փաշաների ու բեկերի քաջահույսից. միշտ նորանոր հարկեր էին նշանակվում և ավելի բարձրացվում եղածների չափը: Երբ գյուղացիներն ի վիճակի չէին լինում վճարելու պահանջվածը, սարքարները տանում էին նրանց կանանց ու զավակներին: Մեսրոպ Թաղիադյանը՝ XIX դարի առաջին կեսի հայ նշանավոր գրողներից մեկը, Երևանի Հուսեյին խանի հարկահանության մասին պատմում է. «... Անպատմելի խժոժությամբ բռնանում էր, առնում, հափշտակում էր յուր համար ինչ կահ կարասի որ նրանց (գյուղացիների) տանը գտնում էր և սրանց պակասելու դեպքում նրանց կանանց ու որդիներին էլ էր խլում... Շատ էր պատահում, որ այս բոլորից էլ դատարկ մնալով ու չզոհանալով՝ ծեծով յուր համար ոսկիներ էր հանում և տառապալներ ի տանջանքներից արյուն էր հավաքում խմելու համար: Ամբողջ երկիրը կեղեքելով մաշում էր: Ժողովրդի քրտինքով Ղազվիսում դաստակերտներ էր կառուցում և յուր գանձարանը ճոխացնում»:

Նմանօրինակ և ավելի խիստ բռնություններ կատարվում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում: Այդտեղ հարկերի գանձումը հաճախ կապալում տրվում էր զանազան առևտրականների ու վաշխառուների: Օգտվելով իրենց լայն իրավունքներից, նրանք հափշտակում էին գյուղացու ունեցվածքը: Այդ կապալառուները կատարյալ պատուհաս էին ժողովրդի համար:

Աշխատավոր մասսաների սոցիալ-դասակարգային շահագործումը, սակայն, չէր սահմանափակվում հարկերով ու տուրքերով: Գյուղացիները իշխող դասի համար կատարում էին նաև կոռային ու բեգարային պարտավորություններ. կառուցում էին բերդեր, տներ, պահեստներ ու ճանապարհներ, մշակում էին հողեր և այլն: Տարեկան մի քանի օր գյուղական ամբողջ համայնքն իր արտադրության միջոցներով աշխատում

էր խաների, փաշաների ու մյուս իշխողների կալվածքներում: Որոշ տեղերում, ինչպես, օրինակ, Բայազետի, Մուշի ու Դիարբեքիի գավառներում, ֆեոդալի տնային աշխատանքները կատարում էին գյուղացի կանայք ու աղջիկները: Այդ վայրերում գյուղացիները փաստորեն ճորտեր էին: Անլուր կեղեքումների հետեւանքով ժողովուրդը գտնվում էր վերին աստիճանի աղքատության մեջ:

Ծանր էր ժողովրդի նաև իրավական վիճակը: Խանական ու փաշական դաժան ուժով օտնահարել էր հայերի քաղաքացիական ու քաղաքական բոլոր իրավունքները: Հայ ժողովուրդն անվանվում էր ռայա, այսինքն հպատակ, իրավագուրկ, ստորին շերտ: Հայը, որպես քրիստոնյա, իրավահավասար քաղաքացի չէր, նրա վկայությունը դատարանում չէր անցնում, նա իրավունք չուներ ձի հեծնել, զենք կրել, մահմեդականի առաջ նա պետք է գլուխ խոնարհեր և իր հագուստով տարբերվեր նրանից, առանձին գլխարկ ու կոշիկներ հագներ և այլն: Իր ազգային ծագման ու կրոնի համար նա վճարում էր հատուկ հարկեր, որոնցից գլխավորը կոչվում էր խարաջ: Ծահի, խաների ու բեկերի հարեմների համար բնակչությունից բռնությամբ տանում էին աղջիկների ու կանանց: Հայ գյուղացու իրավագուրկ վիճակի մասին Աբովյանը գրել է. «Աղջիկն ասես՝ քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ոչ տունն էր իրանը, ոչ մալը, ոչ ապրանքը, ոչ ջանը, ոչ օղլուշաղը»:

Հայ ժողովուրդը կրում էր բարոյական ծանր հարվածներ, վիրավորվում էին նրա արժանապատվությունն ու նվիրական զգացմունքները: Իշխանությունները, ֆեոդալներն ու հոգևորականությունը սերմանում, ամեն կերպ խթանում ու պահպանում էին ազգային անհավասարությունը: Ազգային-կրոնական այդ ճնշումների ծանրությունն առաջին հերթին ընկնում էր աշխատավորության վրա:

Ժողովրդի վիճակն ավելի էր ծանրանում նաև նրանով, որ Արևելյան և հատկապես Արևմտյան Հայաստանում գրեթե մշտապես անիշխանություն էր տիրում: Կենտրոնական իշխանության հետ թույլ կապերով կապված փաշաներն ու խաները իրենց անկախ հռչակելով՝ արյունահեղ կռիվներ էին մղում մերթ միմյանց, մերթ պետության դեմ: Անընդհատ ու աղետաբեր կռիվներ էին վարում հատկապես Բայազետի, Վանի և Դիարբեքիի փաշայությունների շեյխերն ու բեյերը: Հաճախակի հարձակումներ ու ասպատակություններ էին գործում նաև զանազան վաշկատուն ցեղեր ու ավազակային խմբեր: Այդ կռիվների ու հարձակումների ընթացքում ավերվում ու թալանվում էր երկիրը, կոտորվում և գերեվարվում էր բնակչությունը: Ժողովուրդն ապրում էր մշտական տագնապի մեջ: Չկար կյանքի ու գույքի ապահովություն, չկային ան-

հրաժեշտ պայմաններ խաղաղ աշխատանքի համար: 1805 թ. Արևմտյան Հայաստանով անցած մի եվրոպացի ճանապարհորդ Բայազետի փաշայության մեջ տիրող իրագրություն մասին գրել է հետևյալը. «Այս երկիրը ենթարկված է քրդերի ասպատակություններին: Իզուր է հողագործն այստեղ սերմեր ցանում: Հունձը խլում են դեռ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունից և նահանգում իշխող փաշաների հարստահարություններից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր հոտերով: Այս դժբախտ երկրում գոյություն չունի ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ապահովություն, ո՛չ հանգիստ»:

Տնտեսական կյանքը խիստ հետամնաց էր: Ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր, որը գտնվում էր շատ ցածր, պրիմիտիվ վիճակում: Երկրագործության մեջ կիրառվում էին արորը, մանգաղը, կալսող կամը և հին նահապետական շրջանի այլ գործիքներ: Հողային ընդարձակ տարածություններ անմշակ էին մնում: Անբերրիությունը և դրա հետևանք հանդիսացող սովը կրկնվում էին պարբերաբար: Լեռնային և նախալեռնային շրջաններում զբաղվում էին անասնապահությամբ:

Բնակչության մեծագույն մասը ապրում էր գյուղերում, որոնք գտնվում էին շատ անմխիթար վիճակում: Նրանց մասին մի ականատես գրել է. «Հողով ծածկված փոսեր, որոնք տեղավորված են առանց որևէ կարգի և իրարից բաժանվում են աղբի զարշահոտ կույտերով կամ ոչ պակաս զարշահոտ լճակներով. փոքրիկ ուղիներ, որոնք պտույտներ են անում տների փոխարինող այդ փոսերի շուրջը կամ կտուրների վրայով,— ահա այդ գյուղերի ընդհանուր տեսարանը... Բնակարանների ներսը համապատասխանում է նրանց արտաքինին: Ամենալավ ընդունարան սենյակը գոմն է. այդտեղ են տանում հյուրերին: Այդ բանը ձմեռն իր օգուտն ունի, որովհետև գոմերի մեջ ավելի տաք է լինում, քան մյուս՝ բամիների համար բաց բաժանմունքներում: Իրենք՝ բնակիչները և նրանց ընտանիքները ապրում են առանձին բաժանմունքներում, ուր հատակի մեջտեղը վառած կրակի ծուխը լցնում է ամբողջ սենյակը և ապա դուրս գալիս կտուրի մեջ բացված անցքով՝ երդիկից: Այդտեղ երեխաների հետ միասին գիշերում են հորթերը, գառները, հավերն ու քաղաղները»:

Արհեստներից համեմատաբար տարածված էին հյուսնությունը, դարբնությունը, կոշկակարությունը, ներկարարությունը, ջուլահությունը, դինագործությունը, ոսկերչությունը և այլն: Դրանք գտնվում էին խիստ հետամնաց վիճակում: Արտագործությունը կատարվում էր ձեռքի աշխատանքով, չկային անհրաժեշտ գործիքներ ու սարքավորում, որի հետևանքով մեծ ջանք էր թափվում, բայց ստացվում էր քիչ և ցածր որակի արտադրանք:

Արհեստավորներն ընդգրկված էին արհեստավորական միությունների մեջ, որոնք Արևմտյան Հայաստանում կոչվում էին համքարություններ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ էսնաֆություններ: Այդ միությունները, որ ընդգրկում էին միևնույն զբաղմունքն ունեցող արհեստավորներին, ինքնամիտքի և որոշ շահով ինքնավար կազմակերպություններ էին. նրանք իրենք էին լուծում իրենց տնտեսական հարցերը, վեճերն ու ներքին կարգի մյուս խնդիրները և կազմակերպում ժողովներ, հավաքույթներ ու տոնախմբություններ: Համքարություններն ունեին հատուկ դրոշակներ, գերբեր, ինչպես նաև դրամական միջոցներ փոխադարձ օգնություն համար: Համքարության ղեկավարն էր նշանավոր վարպետներից մեկը՝ ուստաբաշին:

Հայաստանի քաղաքներից էին Երևանը, Կարսը, Էրզրումը, Վանը, Բայազետը, որոնք պահել էին իրենց միջնադարյան բնույթը և ունեին խզճուկ տեսք: Երևանի մասին, օրինակ, ցարական վիճակագիր Ի. Շոպենը գրել է. «Նրա տեսքը միապաղաղ է և տիրություն է առաջացնում... փողոցները նեղ են և այնքան ոլորապտույտ, որ նրանք իրար հարում են զրեթե առանց ուղիղ անկյուն կազմելու: Այդ փողոցները կազմված են երկու շարք ցածր, տձև պատերից, որոնց մի մասը շինված է փրխրուն աղյուսից կամ կոպիճից, բայց հաճախ՝ ուղղակի ցեխից: Զափաղանց տգեղ այդ պատերը երբեմն ընդհատվում են տների ցածր զրուներով, որոնք խնամքով միշտ փակ են լինում: Գլխավոր փողոցների արանքով հոսում է գետակը, որից ջուրը առուներով բաշխվում է այգիներին: Այդ ջուրը, ողողելով ճանապարհը և պատերը, կազմում է վտանգավոր փոսեր, որոնք ամառը դառնում են ժանտահոտ ճահճներ: Զմեռը առուները սառնում են, ջուրը դուրս գալով առուներից, հեղեղում է փողոցները և տեղ-տեղ սառցապատումներ կազմելով, երբեմն բոլորովին ընդհատում է հաղորդակցությունը»:

Առևտուրը երկրում շատացավ լայն զարգացում, թեև մի շարք քաղաքներում կատարվում էր աշխույժ ապրանքափոխանակություն, որին զգալի շահով նպաստում էր այն, որ Հայաստանի վրայով էին անցնում առևտրական ճանապարհներ: Այսպես, դրանցից մեկը, որ Կ. Պոլսը կապում էր Թավրիզի հետ, անցնում էր Սեբաստիայի, Էրզրումի, Բայազետի և Խոյի վրայով, մյուսը՝ Թիֆլիսը կապում էր Էրզրումի հետ և անցնում էր Ղարաբեղիսայով և Գյումրիով: Երևանը կապված էր Թիֆլիսի, Թավրիզի և Էրզրումի, իսկ Վանը՝ Թավրիզի և Էրզրումի հետ:

XIX դարի սկզբներին հայ ժողովրդի մի զգալի մասն ապրում էր Հայաստանից դուրս՝ հարևան և հեռավոր երկրներում: Դարեր շարունակ Հայաստանում տիրող դժնդակ պայմանները, օտար հափշտակիչների ասպատակություններն ու կոտորածները ստիպել էին շատերին

թողնել հայրենիքը և բնակություն հաստատել այլ երկրներում: Գաղթի գլխավոր հայերի բնակատեղերի՝ գաղթօջախների թիվը բավական մեծ էր: XIX դարի սկզբներին հայ գաղթավայրեր կային Մոսկվայում, Թիֆլիսում, Հյուսիսային Կովկասում (Նոր Նախիջևան, Մոզդուկ, Ղալար), Աստրախանում, Ղրիմում, Կոստանդնուպոլսում, Զմյուռնիայում, Հնդկաստանում, Իրանում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում և այլուր:

Հայ գաղթօջախներից շատերը շատերից իրենց կապերը մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ: Գտնվելով համեմատաբար ավելի բարենպաստ քաղաքական ու տնտեսական պայմանների մեջ, նրանք զգալի մասնակցություն ունեցան հայ մշակույթի ու հասարակական կյանքի զարգացման գործում: Այս տեսակետից առանձնապես աչքի ընկան Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Նոր Նախիջևանի, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախները:

Մոսկվայի հայ գաղթավայրը կազմավորվել է XVIII դարի կեսերին: Այն բաղկացած էր զխավորապես Պարսկաստանից գաղթած հայ առևտրականներից, որոնց մեջ առանձնապես աչքի ընկավ Լազարյանների տոհմը: Լազարյանները մեծ հարստություն էին կուտակել և ցարական արքունիքում վարում էին բարձր պաշտոններ: Մոսկվայի հայ գաղթը բազմամարդ չէր, բայց այն նշանակալից դեր խաղաց հայ մշակույթի զարգացման ասպարեզում:

Թիֆլիսի և ընդհանրապես Վրաստանի հայ բնակչությունը մեծ զանգված էր կազմում: XIX դարի սկզբներին միայն Թիֆլիս քաղաքում ապրող հայերի թիվը կազմում էր մոտ 18.000: Վրաստանի քաղաքների հայ բնակչությունն զբաղվում էր զխավորապես արհեստներով ու առևտրով: XIX դարում Թիֆլիսի գաղթօջախը խոշոր դեր խաղաց հայկական մշակույթի զարգացման և մտավոր կյանքի վերածնության գործում:

Նոր Նախիջևանը (Դոնի Ռոստովի մոտ), որն ամբողջապես հայկական քաղաք էր, հիմնվեց 1780 թ.: Նրա բնակչությունը 1778 թ. գաղթել էր Ղրիմից: Դարի սկզբներին Նոր Նախիջևանում և նրա շրջակայքում էր Ղրիմից: Դարի սկզբներին Նոր Նախիջևանում բնակվում էր մոտ 12000 մարդ: հիմնված հինգ հայկական գյուղերում բնակվում էր մոտ 12000 մարդ: Նոր Նախիջևանի հայ համայնքն իր ներքին գործերում ինքնավար էր՝ նա ուներ առանձին դատարան, կուլտուր-կրթական և նման այլ հարցերը լուծվում էին համայնքի ներսում:

Կոստանդնուպոլսի հայ բնակչության թիվը XIX դարի սկզբին կազմում էր 200 հազարից ավելի: Հայերն այդտեղ էին գաղթել զխավորապես Արևմտյան Հայաստանի գավառներից: Կոստանդնուպոլսում էր նստում արևմտահայերի հոգևոր առաջնորդը՝ պատրիարքը: Քաղաքը դարձավ արևմտահայ մտավորականության նշանավոր կենտրոն:

Բուն Հայաստանում ապրող և դժան կեղեքումների ու ճնշումների ենթակա հայ ժողովուրդը XIX դարի սկզբներին ի վիճակի չէր սեփական

բեր ամսին: Պատկերիչ որոշեց գրավել Սարգարապատը և Երևանը: Սեպտեմբերի 9-ին ռուսական զորքերը շարժվեցին դեպի Սարգարապատ:

Սարգարապատի բերդը կառուցել էր Երևանի սարգար Հուսեյն խանը 1815—1817 թթ., ֆրանսիական ինժեներների ղեկավարությամբ: Բերդը ուներ քառանկյուն ձև, պարիսպները երկշարք և բարձր էին, մեծ և ամուր էին բուրգերն ու դարպասները. կայազորը բաղկացած էր 2000 մարդուց: Բերդի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Հասան խանը:

Սեպտեմբերի 13-ին ռուսական զորքերը պաշարեցին Սարգարապատը: Ամսի 18-ին գործեցին պաշարողական հրանոթները: Երկու օր հետո ռուսական զորամասը հայ բնակչության օգնությամբ գրավեց Սարգարապատի բերդը:

Այս հաղթանակից հետո ռուսական զորքերը շարժվեցին դեպի Երևան, որի պաշտպանությունը ևս իր վրա էր վերցրել Սարգարապատից փախած Հասան խանը: Բերդում, խանի հրամանով, բռնի կերպով հավաքված էր մոտ 18.000 մարդ, մեծ մասամբ՝ Երևան քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակիչներ: Ներսես Աշտարակեցին, որը մշտապես գտնվում էր ռուսական բանակում, կապեր հաստատելով նրանց հետ, աշխատում էր ամեն կերպ աջակցել ռուսական բանակին:

Երևանի բերդը ենթարկվեց ուժեղ ուժեղացման: Ամսի 28-ին գործեցին 14 պաշարողական ծանր թնդանոթներ, իսկ 30-ի ամբողջ գիշերը կրակեցին 40 թնդանոթներ: Միայն այդ գիշեր քաղաքի վրա թափվեց ավելի քան 1000 արկ, որի հետևանքով տների մեծ մասը այրվեց ու քարուքանդ եղավ: Խաչատուր Աբովյանը այդ օրերի մասին իր «Վերջ Հայաստանի» վեպում գրել է. «... Երևանու բերդը ծխումը կորավ: 5 օր, 5 գիշեր սար ու ձոր դմբում, դմբում էր: Հենց գիտես Սողոմ Գոմորի բուրբուրթն ու կրակը էս ա վեր ա գալիս: Երևանու բերդը ձեռք հատած պատույթի պես՝ թե մեկ ճրթճրթում էլ էր մեկ սհաթ քիմի, էլ եղ հանգչում, խավարում էր. էնքան թոփի գլուլա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել»:

Հոկտեմբերի 1-ի առավոտյան ռուսական մի ջոկատ գրավեց բերդի հարավ-արևելյան բուրգը, իսկ մի այլ զորամաս, ընդհուպ մոտենալով հյուսիսային դարպասին և խորտակելով այն, մտավ բերդ: Խանի կայազորը, որ բաղկացած էր 3000 սարքազներից (զինվորներից), անձնատուր եղավ: Գերի վերցվեցին Հասան խանը և 205 բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, գրավվեցին մոտ 100 թնդանոթ և այլ ռազմական ավար: Նվազապես, 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին Երևանի բերդի վրա ծածանվեց ռուսական զորքը:

Պատմական այս ակտը առաջ բերեց մեծ խանդավառություն հայ ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ: Նկարագրելով Երևանի հայ բնակչության ուրախությունը և հուզմունքը, Խ. Աբովյանը գրել է. «Սաղաթի տուտը

հենց բերդը մտավ թե չէ, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասուքը էլ չէին թողնում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ էն ձեռներն, էն աչքերը, որ քարացել, սառել երկինք էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենա, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար: ... Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի հայք իրանց զուխն էին թրի տակ թշնամու ձեռք գցել, էս օրը, էս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել»:

Երևանի ազատագրումը պարսկական խաների լծից, որը դարձավ ամբողջ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման խորհրդանշը, անսահման ուրախություն և ոգևորություն առաջացրեց ոչ միայն կովկասահայության մեջ, այլև Ռուսաստանի և այլ երկրների հայաբնակ վայրերում ու հայկական գաղթօջախներում: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է այն խանդավառությունը, որ ապրեցին Հնդկաստանի հայերը: Մագրա-սում և Կալկաթայում տեղի ունեցան հանդեսներ ու տոնակատարություններ: Այդ և այլ գաղթավայրերից ստացվեցին բազմաթիվ ողջուններ ու շնորհավորանքներ: Նրանցից մեկում ասված էր. «Հնդկաստանի տարբեր շնորհավորանքներ: Նրանցից մեկում ասված էր. «Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում բնակվող հայությունը խիստ հիացած է, որ իր հին հայրենիքը՝ Արարատյան աշխարհը էջմիածնի դարավոր մայր տաճարի հետ միասին գտնվում է Ռուսաստանի սահմաններում»: Հայ նշանավոր գրող Մեսրոպ Թադևոսյանը իր հայրենակիցներին (երևանցիներին) Մագրասից ուղղած նամակում գրում էր. «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն շարշարանքներից ազատվեց»:

Երևանի բերդի գրավման կապակցությամբ սահմանվեց հատուկ մեդալ՝ «Երևանի գրավման համար», որով պարգևատրվեցին շատ ռուս զինվորներ և հայ կամավորներ: Գեներալ Պատկերիչը ստացավ «Երևանյան կոմս» տիտղոսը:

Երևանի գրավումից հետո ռուսական զորքերը ձեռք բերեցին նոր հաջողություններ: Հետապնդելով բարոյալքված թշնամուն, նրանք հոկտեմբերի 13-ին գրավեցին Թավրիզը, ապա՝ Խոյի և Սալմաստի գավառները, իսկ ձմռան ամիսներին՝ Մարաղա, Արդաբիլ և Ուրմիա քաղաքները:

Պարսկական շահ առաջարկեց հաշտություն կնքել, որն ընդունվեց ցարական կառավարության կողմից: 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին:

Պետք է նշել, որ 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, որի հետևանքով Արևելյան Հայաստանը ազատագրվեց պարսկական բռնակալական լծից և միացավ Ռուսաստանին, հայ ժողովրդի համար ունեցավ, անկախ ցարական կառավարության ռազմաքաղաքական ծրագրից:

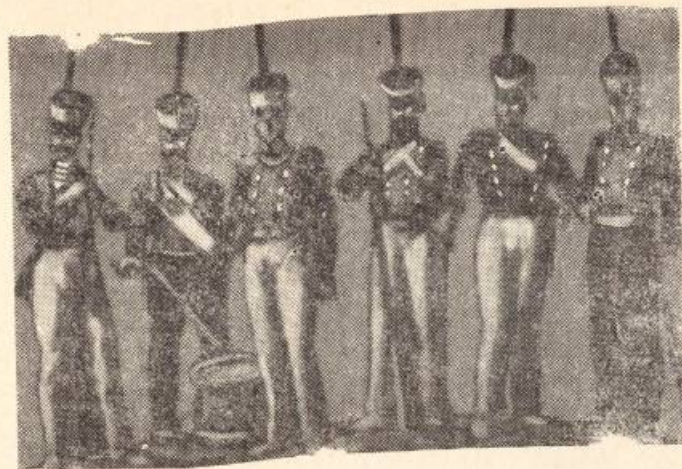
ստացավ ենթասպայի կոչում: Միխայիլ Իվանովիչ Պուշկինը, լինելով սակրավորների գումարտակի հրամանատար, հաջողությամբ կազմակերպեց մի շարք բերդերի և մասնավորապես՝ Երևանի բերդի պաշարման գործը: Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Դեպրերադովիչի մասին իր գնդի հրամանատարը գրել է, որ նա «Սարդարապատ և Երևան ամրոցների պաշարման ժամանակ իրեն դրսևորեց գերազանց բաշխմամբ»: Ֆեոդոր Գավրիլովիչ Վիշնևսկու ծառայության թերթիկում ասված է, որ Սարդարապատի գրավման գործում ցուցաբերած խիզախության համար պարգևատրվել է Գեորգիի զինվորական շքանշանով, իսկ Երևանի գրավման համար արժանացել է ենթասպայի աստիճանի: Ալեքսանդր Եֆիմովիչ Ռինկևիչը մասնակցեց բազմաթիվ մարտերի: Նրա մասին գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. հոկտեմբերին ղեկուցել է ցարին. «Պրապորշչիկ Ռինկևիչը թշնամու դեմ մղված մարտերում իրեն դրսևորեց որպես անվահեր մարտիկ»: Խիզախությամբ էին կռվում Կովկասի գործող բանակում գտնվող նաև մյուս ղեկաբերիստները:

Պատերազմական գործողություններին անմիջական մասնակցություն ցույց տվեցին նաև ղեկաբերիստների ապստամբության շարքային մասնակիցները (զինվորները), որոնցից կազմվեց հատուկ գունդ՝ լեյքզվարդիայի հավաքական գունդ անունով: Գունդը մեծ դեր խաղաց մասնավորապես Երևանը պարսկական խաների լծից ազատագրելու գործում: Բերդի պաշարման ամբողջ ընթացքում շարքային ղեկաբերիստները գտնվում էին պաշարող զորքերի առաջին դիրքերում: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին, Երևանի բերդի գրավման օրը հավաքական գնդի վաշտերը, սկսելով գրոհը, առաջինը մտան բերդ: Գնդի մարտիկները ցուցաբերեցին խիզախության և հերոսության հիանալի օրինակներ:

Ռուսական կովկասյան կորպուսի զանազան ջոկատներում գտնվող ղեկաբերիստները մասնակցեցին նաև 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Կարսի, Ախալցխայի, Էրզրումի, Բաբերդի և մյուս քաղաքների գրավման ժամանակ նրանք թե՛ մարտեր էին վարում թուրքական զորքերի դեմ: Առանձնապես աչքի ընկան, բացի արդեն հիշատակված Լաչինովից, Պուշկինից, Գանգբերովից, նաև Ի. Գ. Բուրցովը (սպանվեց Բաբերդ քաղաքի համար մղվող կռիվներում, 1829 թ. հուլիսին), Պ. Պ. Կոնովնիցինը, Ա. Բեստուժե-Մարլինսկին և ուրիշներ:

Ի տարբերություն ցարական զենեարանների ու չինովնիկների, Կովկաս աքսորված ղեկաբերիստները չեն մղվեցրել մեծ ջոկատներում հայ ժողովրդի նկատմամբ: Յարական բռնապետության դեմ զենք բարձրացրած ռուս հեղափոխականները, որոնց համար հարադատ էր ժողովուրդների ազատագրության գաղափարը, առանձին ոգևորությամբ էին կռվում բռնակալ խաների և փաշաների դեմ:

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին հայ

Երևանի ազատագրմանը մասնակցած ղեկաբերիստ զինվորների մի խումբ

ժողովրդին զգալի օգնություն ցույց տվեց ռուս մեծ գրող, հումանիստ և տաղանդավոր դիվանագետ Ա. Ս. Գրիբոյեդովը: Լինելով ռուսական դեսպան Պարսկաստանում, նա խոշոր դեր խաղաց Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման, ինչպես նաև պարսկահայերի գաղթի կազմակերպման ու նրանց վիճակը բարվոքելու գործում:

1820-ական թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին մասնակցեցին հայ ժողովրդի լայն խավերը: Խաների ու փաշաներին մասնակցեցին հայ ժողովրդի լայն խավերը: Խաների ու փաշաներին հաղթանակի հետ, նրանք կատարեցին հնարավոր ամեն բան այդ ղեների հաղթանակի հետ, նրանք կատարեցին հնարավոր ամեն բան այդ ղեներին հաղթանակն ապահովելու համար: Բնակչությունն իր ուժերի ներածին հաղթանակն ապահովելու համար: Սնունդով և զինամթերքով, անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով և բազմաթիվ այլ ծառայություններ ռուսական զորքերին օգնեց ոչ միայն սնունդով և զինամթերքով, անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով և բազմաթիվ այլ ծառայություններ հաղթանակն ապահովելու համար: Ռուսական զորքերի շարքերում արիաբար կռվում էին բազմաթիվ հայ կամավորներ ու աշխարհազորայիններ:

1826 թ. ամռանը, երբ ղեռ նոր էր սկսվել ռուս-պարսկական պատերազմը, Շամշադինում հոգևորական Գրիգոր Մանուշարյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց կամավորական մի ջոկատ, որը կարճ ժամանակամիջոցում իր շարքերում ընդգրկեց 500-ի չափ հեծյալ մարտիկների: Կովկասի ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարության ցու-

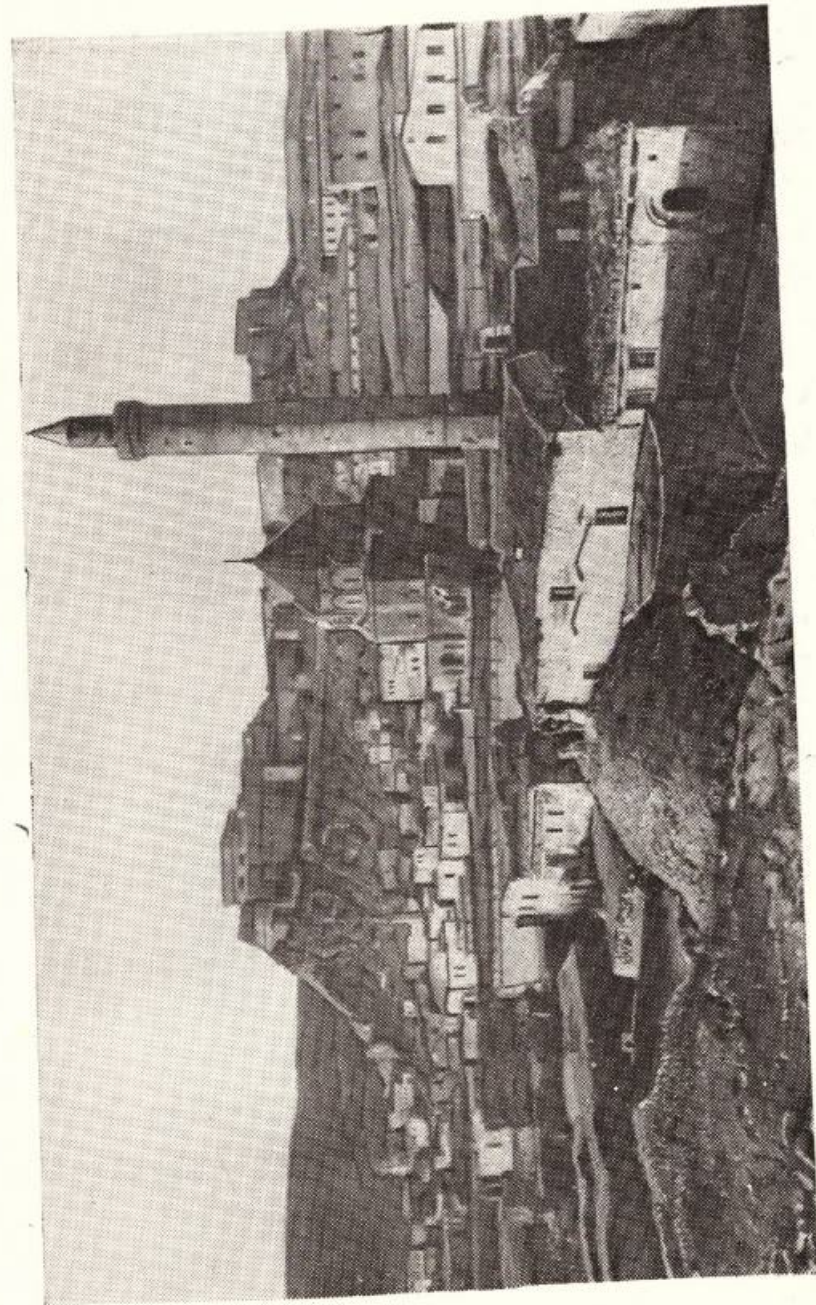

Ա. Ս. Գրիբոյեզով

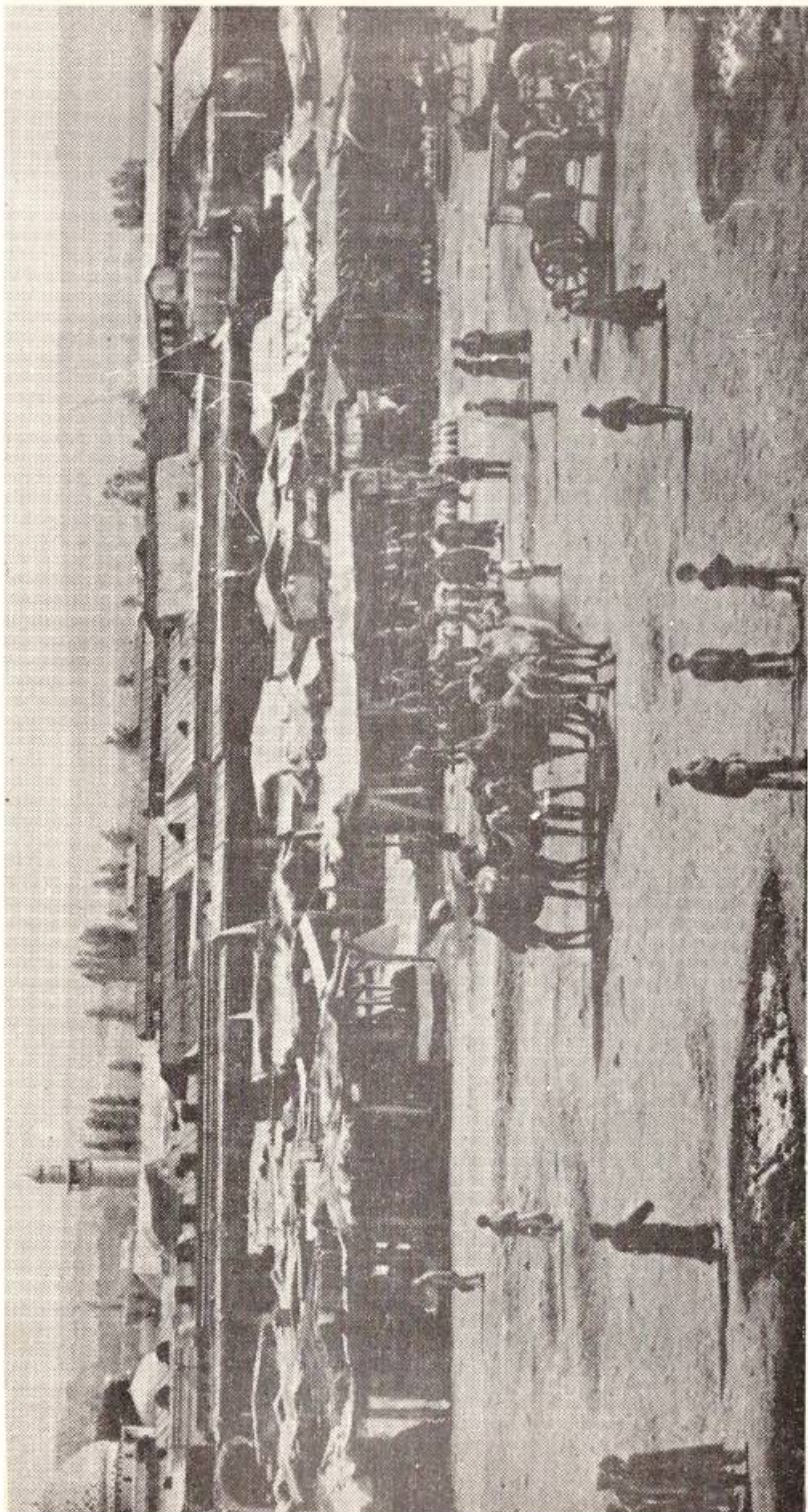
ցումներով նա ռազմական գործողություններ ծավալեց Երևանի սարգարի հրոսակախմբերի դեմ և աչքի ընկնող ծառայություններ մատուցեց ռուսական զորքերին: Նույն 1826 թ. աշնանը գեներալ Մադաթովի նախաձեռնությամբ կամավորական մի ջոկատ ստեղծվեց Ղարաբաղի հայերից: Արիաբար կռվելով ռուսական զորքերի շարքերում, այդ ջոկատը հաջողությամբ կատարեց մի շարք մարտական առաջադրանքներ:

1827 թ. մարտ ամսին Ներսես Աշտարակցու, բանաստեղծ Հարություն Ալամզարյանի և Թիֆլիսի նահանգապետ, գեներալ Սիպյազինի ղեկավարությամբ Թիֆլիսում ստեղծվեց հայկական կամավորական հետևակ զունդ: Հետագայում այն տեղափոխվեց Երևան և առաջապահ զորամասերի կազմում մասնակցեց մարտական գործողություններին: Գունդ կարող էին ընդունվել 18-ից մինչև 30 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ: Զինվորագրվածների մեջ կային թիֆլիսցիներ, ղարաբաղցիներ, կարսեցիներ, էրզրումցիներ, բայազետցիներ, երևանցիներ, խոյեցիներ և այլն: Հայկական կամավորական այս գնդի և նրա մարտիկների մասին ժամանակակիցներից մեկը՝ գեներալ Ն. Ն. Մուրավյովը հետևյալն է պատմում. «Թիֆլիսում հայկական գնդին դրոշակ տրվեց. գունդն արշավանքի դուրս եկավ հոծարակամ և արտասովոր հուանդով. նա ուներ երիտասարդ զինվորների ոգի... թեև այս գունդը զինված էր վատ հրացաններով, բայց կանոնավոր զորքի տեսք ուներ, ենթարկվում էր հրամանատարությանը, շարք էր կանգնում և զրանցվում էր ցուցակներով...: Մարտի մեջ նրանք հանդես էին գալիս ինչպես վայել է զինվորին և կռվում էին այնպես, ինչպես միայն կարելի էր ցանկանալ: Այս նոր զորքը ներշնչում էր լավագույն հույսեր, որ կգա ժամանակ, երբ տեղական զորքերից կարելի կլինի կազմել մի պատկառելի կորպուս...: Այս առաջին գունդը միանալով մեզ, հետզհետե ուժեղանում էր Երևանի խանության բնակիչներով: Բոլորը հավատարիմ ծառայության երդում էին ընդունում և մեզ հետ մասնակցում էին մեր բոլոր արշավանքներին»:

1828 թ., երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, կազմակերպվեցին հայկական կամավորական նոր ջոկատներ: Պատերազմի առաջին ամիսներին Արարատյան դաշտի ու հարևան շրջանների հայ բնակչությունից հավաքագրվեցին հազարից ավելի հետևակ և հեծյալ կամավոր-

Կարս (1890-ական թթ.)

Երևան, Շուկայի հրապարակը (1900-ական թթ.)

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցած հայ կամավորական ջոկատներից մեկի դրոշակը

ներ: Նրանք ունեին հատուկ տարազ. դնում էին կարմիր գլխարկ, հագնում կանաչ ու կապույտ գույնի մահուդից կարած համազգեստ և դեղնագույն կոշիկներ: Ռուս-թուրքական պատերազմի ամբողջ ընթացքում կամավորները գտնվում էին ռուսական բանակի առաջապահ զորամասերում և ակտիվորեն մասնակցում էին գրեթե բոլոր ճակատամարտերին: Երբ պատերազմական գործողությունները ծավալվեցին Արևմտյան Հայաստանում, ապա այնտեղ տեղափոխվեցին կամավորական և աշխարհազորային նոր խմբեր, որոնք 1829 թ. զարնան և ամռան ամիսներին գործեցին Բայազետի, Կարսի և Էրզրումի շրջաններում: Կարսում ստեղծվեց հետևակային գումարտակ և հեծելազույգ: Առանձնապես մեծ եռանդ ու արիություն ցուցաբերեցին Բայազետի շրջանի հայ կամավորները: Ռուսական փոքրաթիվ զորամասի հետ միասին նրանք հերոսաբար պաշտպանեցին Բայազետի բերդը և ետ շարտեցին Վանի փաշայի մեծաթիվ զորքերի կատաղի գրոհները: Բայազետի պաշտպանության ղեկավար, գեներալ մայոր Պոպովը գրել է. «Հայերը կռվում և մեռնում էին որպես հերոսներ»:

Հայ կամավորները կռվում էին պատերազմական գործողությունների ամբողջ ընթացքում: Նրանցից շատերը ցուցաբերած արիության համար ստացան շքանշաններ ու մեդալներ:

Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջադիմական խոշոր իրադարձություն էր, որը նոր, լուսավոր էջ բացեց հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ: Անցնելով ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ, արեւելահայերը, իհարկե, չազատվեցին ազգային ճնշումներից և սոցիալական հարստահարություններից: Ցարական կառավարությունը բերեց շահագործման ու ճնշման նոր ձևեր ու մեթոդներ: Որպես կալվածատերերի պետական օրգան, նա իրականացնում էր աշխատավորության կեղեքումներն ու ճնշումները ինչպես ռուս ժողովրդի և ռուսական կայսրության մեջ մտած մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ցարիզմը վարում էր ազգային ճնշման քաղաքականություն, որի ծանրությունն իր վրա զգաց նաև հայ ժողովուրդը: Սակայն, չնայած այդ բոլորին, Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ստեղծված պայմաններում միակ ելքն էր, որը որոշակի հնարավորություն էր ընձեռում հայ ժողովրդի տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքական կյանքի զարգացման համար:

Այդ նշանավոր իրադարձության հետևանքով հայ ժողովուրդը նախ և առաջ փրկվեց ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից, ապահովվեց նրա թվական աճը և հավաքական գոյությունը: Տեղի ունեցավ շատ կարևոր երևույթ՝ հայության ազգային կոնսոլիդացիան հայրենի երկրում: Պերճախոս է այն փաստը, որ ընդամենը երկու տասնամյակի ընթացքում կրկնապատկվեց Արեւելյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը, որին մեծ չափով նպաստեց պարսկահայերի և արևմտահայերի գաղթը Հայաստան 1828—1830 թթ.: Ժողովրդի անընդմեջ աճն այստեղ շարունակվեց նաև հետագա տարիներին:

Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջադիմական նշանակություն ունեցավ նաև երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Ռուսական կայսրության կազմում Արեւելյան Հայաստանը ստացավ տնտեսական զարգացման նոր հնարավորություններ: Պարսկական խաների և թուրք փաշաների տիրապետության ժամանակ երկրի տնտեսությունը լճացում ու դեգրադացիա էր ապրում: Ունենալով տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, քան Պարսկաստանը և Թուրքիան, Ռուսաստանը խթանեց Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը, ստեղծեց դրա համար բարենպաստ պայմաններ: Չնայած ցարիզմի դադուխտին քաղաքականությանը, Արեւելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում արդեն XIX դարի կեսերից սկսած տեղի են ունենում զգալի տեղաշարժեր տնտեսական կյանքի զարգացման մեջ:

Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր դեր խաղաց հայ մշակույթի զարգացման գործում: Ռուս ժողովրդի հարուստ ու

առաջավոր կուլտուրան նպաստեց հայ գրականության, արվեստի ու գիտության ծաղկմանը: Օրինակ, այնպիսի նշանավոր գրողներ, ինչպիսիք են Խաչատուր Աբովյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Թումանյանը և ուրիշներ, իրենց վրա կրել են ռուս դասական գրականության բարերար ազդեցությունը: Խոսելով այս մասին, Հովհաննես Թումանյանը գրել է. «Սիրով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ռուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ-շատերը»:

Ռուսաստանի առաջադիմական դերը Արեւելքի նկատմամբ նշել է Ֆ. Էնգելսը: 1851 թ. Կ. Մարքսին ուղղած իր նամակներից մեկում նա գրել է. «Ռուսաստանը իսկապես պրոգրեսիվ դեր է խաղում Արեւելքի նկատմամբ»:

Շնորհիվ այն բանի, որ Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին, հայ աշխատավոր մասսաներն իրենց բախտը կապեցին ռուս մեծ ժողովրդի բախտի, նրա ազատագրական պայքարի հետ: Արդեն 1860-ական թթ. նշանավոր հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայիլ Նալբանդյանը քաղաքական սերտ կապեր հաստատեց ռուս ականավոր հեղափոխականների Գերցենի, Օգարյովի և նրանց զինակիցների հետ: XIX դարի վերջերից սկսած հայ բանվորական ու գյուղացիական շարժումներն ընդգրկվեցին համառուսական հզոր հեղափոխական շարժման մեջ, շարժում, որի շրջանորհիվ էլ բազմաշարժար հայ ժողովուրդն ազգային վերածնություն և սոցիալական վիթխարի առաջընթաց ապրեց:

4. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Արեւելյան Հայաստանում խանական վարչական կարգը վերացնելու և ռուսական վարչաձև մտցնելու գործին: 1828 թ. մարտ ամսին ցար Նիկոլայ I-ի հրամանով նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տարածքի վրա ստեղծվում է «Հայկական մարզ» վարչական միավորը՝ բաղկացած Երևանի, Նախիջևանի գավառներից և Օրդուբադի շրջանից: Մարզը ղեկավարում էին ցարական շինովնիկները, վարելով ինչպես վարչական ու դատական, այնպես էլ տնտեսական գործեր: Հայկական մարզը, սակայն, վերացվեց 1840 թ.:

Վարչական մի շարք ռեֆորմներից հետո, որոնց նպատակն էր ամրացնել ցարական կառավարության տիրապետությունը Անդրկովկասում,

1849 թ. ստեղծվեց Երևանի նահանգը, որի մեջ ընդգրկվեցին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Օրդուբադի գավառները: Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանները մտցվեցին Քիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգների մեջ: Վարչական այս բաժանումը հիմնականում պահպանվեց մինչև ցարական ինքնակալության տապալումը, մինչև 1917 թ.:

Ինչպես ամբողջ Կովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում ցարիզմը վարում էր զաղութային քաղաքականություն: Որպեսզի Անդրկովկասում ստեղծի իր սոցիալ-դասակարգային հենարանը, նա ամեն կերպ պաշտպանում էր տեղական կալվածատերերին և ընդարձակում նրանց իրավունքները: Հրապարակվեցին մի շարք օրենքներ, որոնց հետևանքով ավելի ուժեղացավ գյուղացիների կախվածությունը հողատերերից: Գյուղացիները ենթարկվեցին ծանր շահագործման: 1830-ական թթ. վերջերին, ինչպես նաև հետագայում՝ 1840—1850-ական և 1870—1880-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներում բռնկվեցին գյուղացիական հուլումներ, ուղղված ցարական ինքնակալության և տեղական կալվածատերերի դեմ: 1860-ական թթ. հակացարական հուլումներ տեղի ունեցան նաև արհեստավորների շրջանում:

Ցարական կառավարությունը վարում էր աղգային ճնշումների քաղաքականություն: Զգտելով կասեցնել հայ մշակույթի զարգացումը, նա փակում էր դպրոցները, հետապնդում մամուլը: Այս ամենը ուժեղացնում էր հակացարական տրամադրությունները ժողովրդի լայն շրջաններում: 1885թ., երբ Կովկասում փակվեցին հայկական շատ դպրոցներ, ընդհարումներ տեղի ունեցան հայ բնակչության և ցարական ոստիկանության միջև:

XIX դարում Ռուսաստանի և Անդրկովկասի պատմության մեջ մեծ իրադարձություն հանդիսացավ Ղրիմի (Արևելյան) պատերազմը (1853—1856 թթ.), որը տեղի ունեցավ մի կողմից Ռուսաստանի և մյուս կողմից Քուրդիայի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Այդ զավթողական պատերազմը այլ ռազմաճակատների (Բալկանյան, Ղրիմի) հետ մեկտեղ, ուներ նաև Կովկասյան ճակատ:

Երբ 1853 թ. աշնանը թուրքական մեծաթիվ բանակը իր հարձակումը սկսեց Անդրկովկասի վրա, հայ, վրաց, ադրբեջանական ժողովուրդների լայն շրջանները ոտքի ելան իրենց երկրամասը պաշտպանելու և օգնեցին ռուսական զորքերին ետ շարժել թշնամուն ու ծանր հարվածներ հասցնել նրան: Դեռևս պատերազմի սկզբում տեղի բնակիչներից հավաքվեց 10 հազար աշխարհազորայիններ, որոնք ակտիվ մասնակցություն ունեցան համարյա բոլոր ռազմական գործողությունների ժամանակ: Հետագայում կազմակերպվեցին տեղական միլիցիայի, ինչպես նաև հեծյալ

և հետևակային կամավորական ջոկատներ: Երկրամասի բնակչությունը ռուսական զորքերին ցույց էր տալիս նաև նյութական մեծ օժանդակություն: Խոսելով այդ պատերազմին՝ Անդրկովկասի ժողովուրդների մասնակցության մասին, սովետական անվանի պատմաբան, ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարլեն գրել է. «Մարտերին մասնակցած Անդրկովկասի ժողովուրդների հերոսությունը, նյութական զոհողություններ անելու և ամեն իշխանությունների բոլոր պահանջները կատարելու լիակատար պատրաստակամությունը հավաստված է ժամանակակիցների համարյա բոլոր վկայություններով: Զինվորից սկսած մինչև հրամանատարները, վրացիներն ու հայերը մեծապես զգում էին իրենց կենսական շահագրգռվածությունը և լիակատար համերաշխությունն ու բարոյական պատասխանատվությունը ռուսների հետ՝ իրենց հողը ներխուժած թուրքական հափըռակիչներից պաշտպանելու գործում»:

Հայաստանում կամավորների, աշխարհազորայինների և միլիցիայի ջոկատներ կազմակերպվեցին, մասնավորապես՝ Երևանում, էջմիածնում, Սարգարապատում, Ալեքսանդրապոլում, Շորապալի (Շիրակ) և Զանգեզուրի գավառներում: Կովկասյան գործող կորպուսի հրամանատարությանը և ցարական կառավարության ղանազան բարձրաստիճան ներկայացուցիչները բազմիցս նշել են հայ կամավորների «հավատարմությունն ու օրինակելի քաջությունը», ինչպես նաև ռուսական զորքերին Երևանի նահանգի բնակչության ցույց տված զգալի նյութական օգնության փաստը:

Կովկասյան ճակատի ռուսական զորամասը (11 հազար մարդ) գեներալ Վ. Օ. Բեհրեթովի հրամանատարությամբ, 1853 թ. նոյեմբերի 19-ին Բաջբաղբլար գյուղի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց թուրքական զորքերին (36 հազար մարդ): 1854 թ. հուլիսին թուրքական բանակը նոր ծանր պարտություն կրեց: 1855 թ. նոյեմբերին ռուսական զորքերը գրավեցին Կարսը:

Կովկասյան ռազմաճակատի այս հաղթանակները, սակայն, վճռական նշանակություն չունեցան: Պատերազմի գլխավոր Ղրիմի ճակատում, չնայած ռուս զինվորների ցուցաբերած խիզախությանը, ցարական կառավարությունը պարտություն կրեց: Ղրիմի պատերազմը ցույց տվեց ցարական Ռուսաստանի հետամնացությունը տնտեսական, սոցիալական, ռազմական և այլ բնագավառներում: Ցարիզմի պարտությունը նպաստեց երկրում հեղափոխական շարժման նոր վերելքին:

1850—60-ական թվականներին զգալիորեն աշխուժացավ հայ ժողովրդի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքը: Զարգացող առևտրափոխանակային հարաբերությունները քայքայում էին Արե-

վելյան Հայաստանի բնատնտեսությունը, հիմնվում էին կապիտալիստական ձեռնարկություններ, ընդարձակվում էին տնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ: Ինչպես ամբողջ Անդրկովկասի, այնպես էլ Հայաստանի հասարակական կյանքը էլ ավելի հաղորդակցվեց Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատական շարժումը լայն արձագանք գտավ հայկական իրականության մեջ: Միաժամանակ ամրապնդվեց ազգային համախմբումը (կոնսոլիդացիան), ավարտվեց հայ ազգի կազմավորման պրոցեսը: Քաղաքական պայքարի բեմ բարձրացավ իր ժամանակի հայրենասիրական և առաջադեմ գաղափարներով տոգորված դեմոկրատական մտավորականությունը, որի մի մասը սկսեց ներգրավվել ռուսական տարաստիճան (ռազնոչին) մտավորականության հեղափոխական շարժման մեջ: Հասարակական-քաղաքական կյանքը աշխուժացավ նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի, Թիֆլիսի և Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի այլ քաղաքների հայկական գաղթօջախներում: 1850—60-ական թվականները բեկման շրջան հանդիսացան երկրի տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Այդ նույն շրջանում ուժեղացավ պայքարը տարբեր սոցիալական շերտերի և դասակարգերի միջև: Զեալորվեցին հասարակական-քաղաքական երեք հիմնական հոսանքներ. կղերաֆեոդալական, լիբերալ-բուրժուական և հեղափոխական-դեմոկրատական:

Առաջին հոսանքի ներկայացուցիչները (Մսեր Մսերյան, Ստեփանոս Մանդինյան և ուրիշներ) պաշտպանում էին հին կարգերն ու հարաբերությունները, չէին ընդունում փոփոխությունների և բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, պայքարում էին լուսավորական և դեմոկրատական գաղափարների դեմ, ձգտում էին պահպանել եկեղեցու գերիշխող դիրքը, ժողովրդին անհասկանալի գրաբարը և այլն:

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը (Ստեփանոս Նազարյան և ուրիշներ) հանդես էր գալիս կղերաֆեոդալական գաղափարախոսության դեմ, կողմնակից էր ռեֆորմների, հասարակության կապիտալիստական աստիճանական զարգացման, լուսավորության տարածման, պայքարում էր աշխարհաբար գրական լեզվի և նոր մշակույթի համար: Նա, սակայն, մերժում էր հեղափոխական, ազգային ազատագրական պայքարի ուղին:

Հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը, որը գլխավորում էր Միքայել Նալբանդյանը, արտահայտում էր աշխատավոր մասսաների շահերը և ձգտում էր հեղափոխական պայքարի միջոցով ազատագրել ժողովրդին սոցիալական հարստահարություններից և ազգային ճնշումներից: Այս հոսանքի ներկայացուցիչները տարածում էին ժամանակի առաջավոր գաղափարները և աշխատում էին զարգացնել հայ դեմոկրատական մշակույթը:

Նկատենք, որ արևմտահայ իրականության մեջ ևս 1850—1860-ական թթ. գործում էին նման հասարակական-քաղաքական հոսանքներ: 1. կղերաֆեոդալական (Հովհաննես Զամուռճյան-Տերոյենց), 2. լիբերալ-բուրժուական (Գրիգոր Օտյան, Նահապետ Ռուսինյան), 3. Ռադիկալ-դեմոկրատական (Հարություն Սվաճյան, Մատթեոս Մամուրյան, Ստեփան Ոսկան և ուրիշներ):

1870—1890-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի տնտեսական կյանքում տեղի ունեցան որոշակի տեղաշարժեր. զգալիորեն աշխուժացան ներքին և արտաքին առևտուրը, լայն չափերով զարգացան ապրանքադրամական հարաբերությունները:

Կովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը մեծապես նպաստեց ռուսական կապիտալը: Հետեֆորմյան շրջանում, գրում է Վ. Ի. Լենինը, ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր «համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ, համահարթում էր հինավուրց նահապետական ինքնամիտփվածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր ֆաբրիկաների համար շուկա էր ստեղծում: Հետեֆորմյան ժամանակաշրջանի սկզբին նոսր բնակեցված կամ լեռնականներով բնակեցված երկիրը, որ համաշխարհային տնտեսությունից և նույնիսկ պատմությունից դուրս էր կանգնած, դառնում է նալթարդյունաբերողների, գինու առևտուր անողների, ցորենի ու ծխախոտի ֆաբրիկատերերի երկիր»*: Դրան զուգընթաց երկրի տնտեսության մեջ հետզհետե թափանցում էր օտարերկրյա (անգլիական, ֆրանսիական, հոլանդական) կապիտալը:

Հայաստանում գյուղացիական ռեֆորմը անցկացվեց 1870 թ.: Ինչպես Ռուսաստանում և ամբողջ Կովկասում, այնպես էլ Հայաստանում ռեֆորմը գյուղացիների վիճակի մեջ զգալի փոփոխություններ չմտցրեց: Սակայն, չնայած դրան, այն նպաստեց երկրում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ ճանապարհային շինարարությունը: 1870-ական թթ. վերականգնվեցին ու կառուցվեցին Թիֆլիս—Ղարաբախ—Երևան, Երևան—Ջուլֆա, Ալեքսանդրապոլ—Կողբ—Նախիջևան—Գորիս խճուղային ճանապարհները: 1883 թ. սկսեց գործել Բաբու—Թիֆլիս—Բաթում, իսկ 1899 թ.՝ Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Կարս երկաթուղին:

XIX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում զգալիորեն ընդարձակվեց պղնձի արդյունաբերությունը, որի կենտրոնները դարձան Ալավերդին ու Ղափանը (Զանգեզուր): Մինչև 1887 թ. Ալավերդու հանքերը շահագործում էին հույն, իսկ այնուհետև՝ ֆրանսիական կապիտալիստները: Զան-

* Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 3, 754—755:

գեղուրի պղնձահանքերը պատկանում էին հայ և հույն կապիտալիստներին: Պղինձ ձուլող գործարանների արտադրանքը Ալավերդում 1885 թ. վաղմուտ էր 8418 փութ, իսկ Ղափանում, 1887 թ.՝ 15000 փութ:

1880—90-ական թվականներին ստեղծվեցին գինու, կոնյակի, կաշու, բամբակամշակման և այլ արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Հայաստանում, 1896 թ. արտադրվել է 546000 դույլ գինի, 1890 թ.՝ 580000 փութ բամբակ:

Միաժամանակ խորանում էր գյուղացիության շերտավորումը: Աղքատ, սնանկացած գյուղացիները հարուստների մոտ դառնում էին բատրակներ կամ քաղաք էին մեկնում դրամ վաստակելու: 1884 թ. միայն Զանգեզուրի գավառից Անդրկովկասի քաղաքներն է մեկնել մոտ 3000 մարդ:

Աճեց քաղաքային բնակչությունը: 1865 թ. Երևանն ուներ 14000 բնակիչ, իսկ 1897 թ.՝ 29 հազար, 1865 թ. Ալեքսանդրապոլում կար 16000 բնակիչ, իսկ 1897 թ.՝ 31000:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒԺԵՂԱՅՈՒՄԸ

XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ Արևելյան Հայաստանն արդեն զբաղեցրվում էր Ռուսական կայսրության կազմում, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ թուրքական տիրապետության տակ: Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան թուրքիայի տարբեր քաղաքներում ու գավառներում ապրող հայ բնակչության ընդհանուր թիվը այդ ժամանակաշրջանում կազմում էր մոտ երեք միլիոն:

XIX դարում Օսմանյան կայսրությունն ապրեց քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական խորը ճգնաժամ: Որպեսզի կանխեն պետության անկումը, թուրքական սուլթանները փորձեցին դիմել ռեֆորմների: Այդ նպատակով 1839 և 1856 թթ. հրապարակվեցին համապատասխան հրովարտական և դրանցից բխող օրենքներ, որոնք խոստանում էին կայսրության քաղաքացիների կյանքի և գույքի անձեռնմխելիություն, իրավական հավասարություն մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև, վերափոխումներ երկրի տնտեսական ու վարչական կյանքում, ռազմական գործերում և այլն: Սակայն ազդարարված այդ բարեփոխությունները, որ ընդհանուր առմամբ կոչվեցին Թանզիմատ (ռեֆորմներ), ունեցան շնչին հետևանք: Կատարվեցին որոշ փոփոխություններ պետական վարչական սիստեմում, բանակի վերակազմման խնդրում և մասնակի բնույթի միջաբեկ հարցերում: Իսկ հիմնական խոստումները՝ ժողովրդի և մասնավորապես նվաճված ազգությունների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարելավման մասին, մնացին միայն թղթի վրա: Ամբողջ կայսրության մեջ շարունակեցին տիրապետել սոցիալական հարստահարությունների և ազգային ճնշման ամենաբարբարոս ձևերը: 1853 թ. Կ. Մարսը և Ֆ. Էնգելսը գրում էին. «Թուրքական կառավարության բոլոր փորձերը՝ կանգնել քաղաքակրթության ճանապարհի վրա, խղճով վախճան ունեցան»*:

* К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, стр. 6.

Հարկ է նկատել, սակայն, որ XIX դարի կեսերին զգալի չափով աշխուժացավ արևմտահայերի և առանձնապես Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի հայության սոցիալ-քաղաքական կյանքը: Առաջավոր մտավորականությունը, որ գտնվում էր զլխավորապես ֆրանսիական մշակույթի և դեմոկրատական գաղափարների ազդեցության տակ, 1850—1860 թթ. պայքար ծավալեց հայ կղերի ու մեծահարուստ ամիրանների դեմ, նպատակ ունենալով սահմանափակել նրանց իրավունքները և ինքնիշխան գործունեությունը արևմտահայ իրականության մեջ: Այդ պայքարը, որին մասնակցում էին արևմտահայ մտավորականության ինչպես լիբերալ-բուրժուական հոսանքի ներկայացուցիչները (Գ. Օտյան, Ն. Ռուսինյան, Ս. Վիլենյան), այնպես էլ ռադիկալ-դեմոկրատները (Զ. Սըվաճյան, Կ. Փանոսյան և այլն), ունեցավ զգալի հաջողություն: 1863 թ. հաստատվեց այսպես կոչված «Ազգային սահմանադրությունը», որը, սակայն, իրականում մի կանոնադրություն էր արևմտահայերի (զլխավորապես պոլսահայ համայնքի) ներքին գործերի համար: Ուղղված լինելով հայ կղերաֆեոդալական վերնախավի դեմ, այն առաջադեմ երևույթ էր: Բայց չընայած դրան, իհարկե, ի վիճակի չէր բարեփոխումներ մտցնել արևմտահայության և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական և իրավական դրության մեջ:

Այսպիսով, ոչ Թանդիմաթը և ոչ էլ արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրությունը» (կանոնադրությունը) չփոխեցին Արևմտյան Հայաստանի բնակչության վիճակը: Ժողովուրդը շարունակեց մնալ թուրք փաշաների ու բեյերի ծանր լծի տակ: Ավելին: XIX դարի կեսերից սկսած ազգային ճնշումներն ու հարստահարությունները գնալով ուժեղացան: Զգտելով կանխել հակասմանյան ապստամբական շարժումը Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ արդեն պարարտ հող էին գտել ազատագրական պայքարի գաղափարները, սուլթանական բռնակալությունն աշխատեց վերացնել հայկական մի շարք գավառների և հատկապես Զեյթունի ու Սասունի կիսանկախ գրությունը, սրեց հարաբերությունները հայերի ու քրդերի միջև, կազմակերպեց բռնի կրոնափոխություններ ու ջարդեր: Օսմանյան կառավարությունը, նրա տեղական իշխանությունները, փաշաները, բեյերն ու շեյխերը սոսկալի վիճակ ստեղծեցին հայ գյուղացիության համար: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Ղրիմի պատերազմի տարիներին (1853—1856 թթ.) գեներալ Լիխուտինը, որը եղել էր Արևմտյան Հայաստանում, գրում էր, որ հայերը ենթարկվում են զարհուրելի բռնությունների, որ նրանք միշտ գտնվում են ծանր տագնապի մեջ: Մշո գավառի հայ բնակչության վիճակը նշանավոր բանահավաք Գաբեղին Սրվանձտյանը 1864 թ. պատկերում էր հետևյալ բառերով. «Գնդակներու հարձակում, արյան հոսում, ընչից ավար, ըն-

տանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կողոպտում, օրինաց եղծում, կենաց զրավում...»:

Քղի գավառի հայ բնակչության մասին ականատեսը 1869 թ. պատմում էր. «Աս ժողովուրդը բարոյապես և ֆիզիքապես կորսվելու վրա է, իրենց կյանքն ալ, ստացվածքն ալ վտանգի մեջ է, ամեն օր կսպանվին, կվիրավորվին, կկողոպտվին, կհարստահարվին»:

Նույն 1869 թ. Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը հաղորդում էր, որ սուլթանական կառավարությունը գաղտնի հրահանգ է ուղարկել տեղական իշխանություններին՝ ունչացնելու հայկական պատմական հուշարձանները, որպեսզի նրանք չհիշեցնեն Հայաստանի անցյալը և չզարթեցնեն ազգային անկախության գաղափարը հայ ժողովուրդի մեջ:

1876 թ. դեկտեմբերին թուրքական իշխանությունները վան քաղաքում հրդեհեցին հայերին պատկանող բազմաթիվ տներ ու շինություններ, կատարեցին բազմաթիվ բանտարկություններ, սպանություններ և փորձեցին կազմակերպել հայ բնակչության կոտորածներ: Ավելի ուշ իսլամական հրապարակախոս էմ. Դիլլունը գրում էր, թե Արևմտյան Հայաստանի հայկական նահանգներում հաստատված է կառավարման մի այնպիսի գաղանալին սիստեմ, որն ավելի վատ է, քան ստրկատիրական կարգերը:

2. ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ 1860—1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Սուլթանական կառավարության դաժան քաղաքականությունը ոտքի հանեց նաև հայերին: Ի պատասխան անլուր ճնշումների ու կեղեքումների, տեղի ունեցան մի շարք զինված ելույթներ: Իր կյանքը, գոյությունը և պատիվը պահպանելու համար արևմտահայությունը փորձեց կատարեց ազատվելու թուրքական բռնապետության ծանր լծից:

1862 թ. ամռանը խոշոր ապստամբություն բռնկվեց Զեյթունում, որը դարձավ XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման զրկավոր կենտրոններից մեկը:

Զեյթունը՝ Լեռնային Կիլիկիայի մի մասը կազմող այդ երկրամասը՝ գտնվում է Մարաշից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Զահան (Պյուրամիս) գետի ակունքների մոտ: Զեյթուն անունով կոչվել է ինչպես ամբողջ գավառը, այնպես էլ նրա կենտրոն գյուղաքաղաքը: Գավառը, որ հնում անվանվել է Նաև Ունիա, ունի բազմաթիվ ձորեր և անանցանելի կիրճեր, որոնք լեռների հետ միասին նրան տալիս են անառիկ դիրք:

Լեռնային այս գավառում հայերը հաստատվել են դեռևս հին դարերում, բայց այնտեղ համեմատաբար սովոր բնակչություն ստեղծվեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության ժամանակաշրջանում:

Ձեյթուն. քնդհանուր անաբանը

(XII— XIV դդ.) : Բնակչության թիվը XIX դարի կեսերին կազմում էր մոտ 30—35 հազար, որից 17 հազարը ապրում էր Ձեյթուն գյուղաքաղաքում, իսկ մնացածը՝ նրանից ոչ հեռու գտնվող հայկական գյուղերում :

Գավառի տնտեսական կյանքն ուներ փակ, նատուրալ բնույթ : Գյուղացիության սոցիալ-դասակարգային շերտավորումը ղեկավարում էր, վարչաձևը իր վրա կրում էր նահապետական-տոհմական կարգերի գրոշմը : Սակայն, շնայած այդ բոլորին, Ձեյթունում, ինչպես նաև հարևան գավառներում, տիրում էին ֆեոդալական հարաբերությունները : աշխատավոր գյուղացիությունը շահագործվում էր վերնախավի կողմից, առկա էին սոցիալական ներհակություններ : Իշխանությունը գյուղերում գտնվում էր գյուղապետի՝ քեհյայի ձեռքում : Բուն Ձեյթուն ավանը բաժանված էր չորս թաղամասի և ամեն թաղամաս ուներ իր թաղապետը, որը «իշխան» տիտղոսն էր կրում : Ամբողջ գավառին վերաբերող հարցերը քննվում էին գավառային խորհրդում, որի մեջ մտնում էին առանձին գյուղեր ներկայացնող քեհյաները, Ձեյթուն ավանի չորս թաղապետները, իշխանները և եկեղեցու ներկայացուցիչները : Ձեյթունը իրավականորեն գտնվում էր սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ, նորեն գտնվում էր սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ, բայց փաստորեն ուներ կիսանկախ դրություն : Գավառի վարչական, դատական, կրոնական և այլ գործերը լուծվում էին ինքնուրույն կերպով : Ձեյթունցիները, թեև ոչ միշտ, հարկ էին վճարում սուլթաններին :

XIX դարի առաջին կեսին ղեյթունցիները մի քանի անգամ զինված ընդհարումներ ունեցան թուրքական զորքերի հետ : Վերջիններս, օրինակ, 1808, 1819, 1829 և 1835 թվականներին արշավեցին կիսանկախ գավառի վրա : Ձեյթունցիները, որոնք քաջ և հմուտ կռիվողներ էին, հերոսաբար դիմադրում և ետ էին շարժում թշնամուն :

Այս գավառի վրա հատուկ ուշադրություն դարձվեց XIX դարի կեսերին : Վախենալով այն բանից, որ Ձեյթունը կարող է դառնալ հայ ազատագրական շարժման օջախներից մեկը, սուլթանական կառավարությունը որոշեց վերացնել նրա կիսանկախ վիճակը և այն ամբողջովին իրեն նրա մանատարությունը մի զորամաս ուղարկվեց ղեյթունցիների դեմ, որոնք սակայն հաջող հակահարձակումով փախուստի մատնեցին փառաշին : Այս դեպքն ավելի անհանգստացրեց թուրքական կառավարությանը և նա որոշեց անալայման գրավել այդ լեռնագավառը, ցրել ու սրի բաշել նրա հայ բնակչությանը :

Սուլթանի ցուցումով Մարաշի նոր կուսակալ Աղիզ փաշան կազմեց մի խոշոր բանակ և 1862 թ. հուլիսին պաշարեց Ձեյթունը : Գավառի ամբողջ բնակչությունը ոտքի կանգնեց, զենքի դիմեցին բոլորը՝ երիտասարդները, հասակավորները, կանայք ու ծերերը : Աղիզ փաշան սկզբում որոշ հաջողություններ ունեցավ : Նա գրավեց մի քանի գյուղեր և դրանք

ամբողջութեամբ կոտորածի, ավերի ու թալանի ենթարկեց: Այդ դեպքերի ականատեսներէից մեկը Ալաբաշ գյուղի կոտորածի մասին հետեւյալն է գրում. «...արք և կանայք և տղայք բոլորը սրի բերան դնացին, տուները կողոպտեցին և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ: Արշունը փողոցներու մեջ կվազեր և հրդեհին մօտը սոսկում ու սարսափ կծավալեր մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց գյուղին մոտակա հայ վանքին դռները խորտակել, և այս արշան ծարավի մարդիկը կուսակալին աչաց առջև և նորա հրամանով վանահայրը և միաբանքը փողոտեցին»:

Փաշայի հաջողութիւնները, սակայն, երկար չտևեցին: 1862 թ. օգոստոսի 2-ին զեյթունցիները վճռական գրոհի անցան և մեծ ջարդ տվին օսմանյան զորքերին: Թշնամին դիմեց փախուստի: Ազիզ փաշան խայտառակ պարտութիւն կրեց: Հաղթողները մեծ քանակով զենք և այլ ռազմամթերք գրավեցին: Թշնամին դաշտում թողեց մոտ 2000 դիակ: Տեղի ունեցած կոիւններում զեյթունցիները մի անգամ ևս քաջութիւն և պատերազմելու բարձր արվեստ ցուցաբերեցին:

Ժամանակակիցներից մեկի հոգովածում, գրված 1862 թ. դեկտեմբերին, այդ հերոսական ճակատամարտի մասին ասված է. «Օգոստոսի երկրորդ օրը առավոտյան կանուխ Ազիզ փաշան Զեյթունի վրա հարձակվելու նշանը տվավ. այլազգայց բանակին առջևն իբր 150 մուլաներու և շեյխերու մեծ զունդը կերթար և անոնց ամենուն ալ առջևն մեծ մուֆթին: Զեյթունեն կես ժամի շափ հեռավորութիւն հասած ատեննին մեկ բարձր դաշտավայրի վրա ժողովեցան և աղոթելու կեցան և Զեյթունի վրա անձքներ կարդացին... Այլազգի բանակը կես ժամու շափ աղոթելեն վերջը, Զեյթունի վրա հարձակեցավ, որուն առջին ժայռերու ետին տեղ-տեղ զեյթունցիք պահեստի մեջ կեցած էին իրենց շորս զխավորներուն հրամանատարութեան տակ...»:

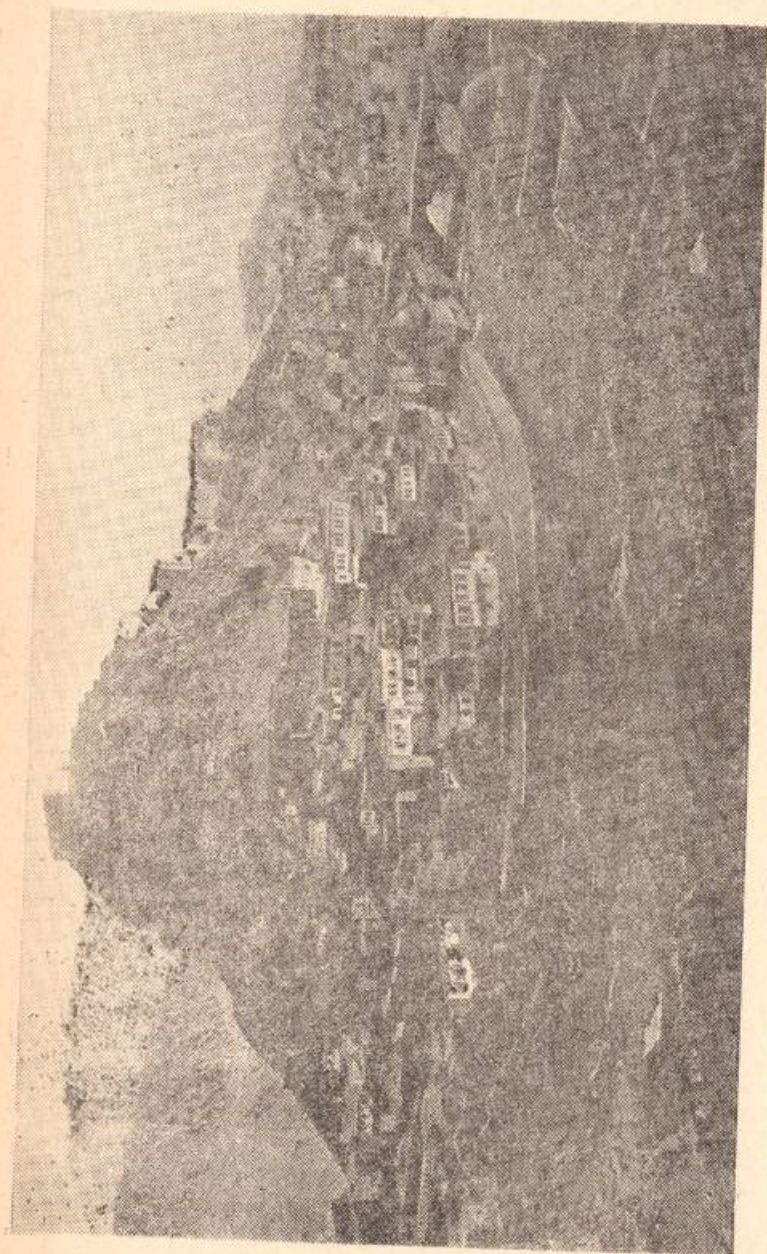
Խոսելով այն գազանութիւնների մասին, որ կատարում էին թուրքական զորքերը իրենց ձեռքն ընկած գյուղացիների նկատմամբ, հոգովածագիրն այնուհետև շարունակում է. «...պատերազմը ամեն կողմը բորբոքած էր, Զեյթունի զանգակաց հնչումը բոլոր հայոց ի զին դիմելու նըշանը տված էր: Կոիվը խիստ կատաղի եղավ: Հայերը ամուր տեղեր բռնած ըլլալովնին՝ այլազգիներուն աղեկ ջարդ մը տվին և զանոնք հտ վըռընդեցին և մինչև Ազիզ փաշային բանակատեղին հասան, որն որ հազիվ կրցավ մազապուրծ խալըսիլ: Անոր նման ջարդ մե կերավ նաև Աստվածածնա վանից կողմը եղող այլազգի գունդը: Զեյթունցիք լերանց կիրճերը և նեղ անցքերը ամրացած ըլլալով, մեծ մնաս հասցուցին այլազգայց բանակին. կոիվը առտվանց մինչև կեսօր տևեց և Ազիզ փաշային զորքերը սկսան անդին ցիրուցան փախչել: Զեյթունցիք մինչև իրիկուն անոնց հետևե ինկան և հալածեցին անոնցմե շատ մարդ ջարդելով: Այս զորացու մեկ մասը Մարաշի ճամփան բռնած էր, որն իր փախստյանը ատեն մե-

ծամեծ կորուստներ ընկեն վերջը՝ հազիվ հազ գիշերը հոն կրցավ մրանել: Մյուս մասը ավելի կարճ ճամբե անցնելով՝ փախչելու համար Զեյթունի աջ ու ձախ կողմերը ուղղած էին իրենց ընթացքը, այլ անոնց մեծ մասը լեռներու, կիրճերու և ձորերու մեջ ջարդվեցան, մեծ մասն ալ զետին մեջ թափվելով՝ խեղդվեցան: Այսպես այլազգայց կորուստը 6 կամ 8 հազարի շափ կհաշվվի: Նողայիներեն 28 պեյ և զնդերու զխավորները պատերազմի մեջ ինկած են: Հետեւյալ օրը, օգոստոսի 3-ին, զեյթունցիք այլազգայց դիակունքը փոսերուն մեջ նետելու զբաղած էին: Ազիզ փաշային բանակի մեջ նաև շատ ձիավորներ ալ կգտնվին: Զեյթունցիվոց մեռելներուն թիվը 110—150 հոգով շափ կհաշվվի»:

Օսմանյան պետութիւնը նորից պատրաստութիւն տեսավ ապրտամբներին ճնշելու համար: Ազիզ փաշան հետ կանչվեց և նրա փոխարեն Մարաշի կառավարիչ նշանակվեց Աշիր փաշան: Սրան հանձնարարվեց նոր արշավանք սկսել ավելի մեծ բանակով: Ապտամբները պատրաստվեցին թշնամուն դիմադրելու, սակայն դեպքերը շուտով այլ ընթացք ստացան: Սկսվեցին բանակցութիւններ երկու կողմերի միջև, որի հետևանքով կնքվեց համաձայնութիւն, ըստ որի Բ. Գուրը դադարեցրեց Զեյթունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքը, իսկ ապտամբները համաձայնեցին վճարել հարկեր և ընդունել կառավարութեան կողմից նըշանակվելիք գալմազամին՝ գավառապետին:

Կնքված համաձայնագիրը էական փոփոխութիւններ չմտցրեց զեյթունցիների կյանքում: Սուլթանական կառավարութեան նպատակը՝ տիրել Զեյթունին և ցրիվ տալ ու ոչնչացնել նրա հայ բնակչութեանը՝ չիրագործվեց: Գավառը ըստ էութեան շարունակեց մնալ գրեթե նախկին վիճակում: Գալմազամը, որ Զեյթուն եկավ 1865 թ., հետևում էր հարկերի գանձման գործին, նրա իշխանութիւնը մեծ մասամբ ձեռնարկ էր և սահմանափակ:

Զեյթունի 1862 թ. հերոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ իրականութեան մեջ: Արևմտահայ մտավորականութեան մի շարք ներկայացուցիչներ կապվելով ապտամբների հետ՝ աշխատեցին զենք ու զինամթերք ուղարկել նրանց: Զեյթունցիների ազատագրական պայքարը երգեցին մի շարք բանաստեղծներ, մասնավորապես՝ Մ. Պեշկևաթլյանն ու Ս. Շահազիզը: Կ. Պոլսի հայ բնակչութիւնը, հատկապես նրա գեմեկրատական խավերը, լարված ուշադրութեամբ հետևում էին կատարվող անցքերին և ամեն կերպ աշխատում նյութական օգնութիւն հասցնել զենքի դիմած հայրենակիցներին: Այս նույն նպատակով հանգանակութիւններ կազմակերպվեցին Թիֆլիսի, Մոսկվայի և այլ քաղաքների հայ բնակչութեան մեջ: Զեյթունի հերոսամարտին նվիրված հոգովածներ տպագրվեցին հայ պարբերական մամուլի բազմաթիվ օրգաններում և մասնավորապես՝

Գարսի բերդը

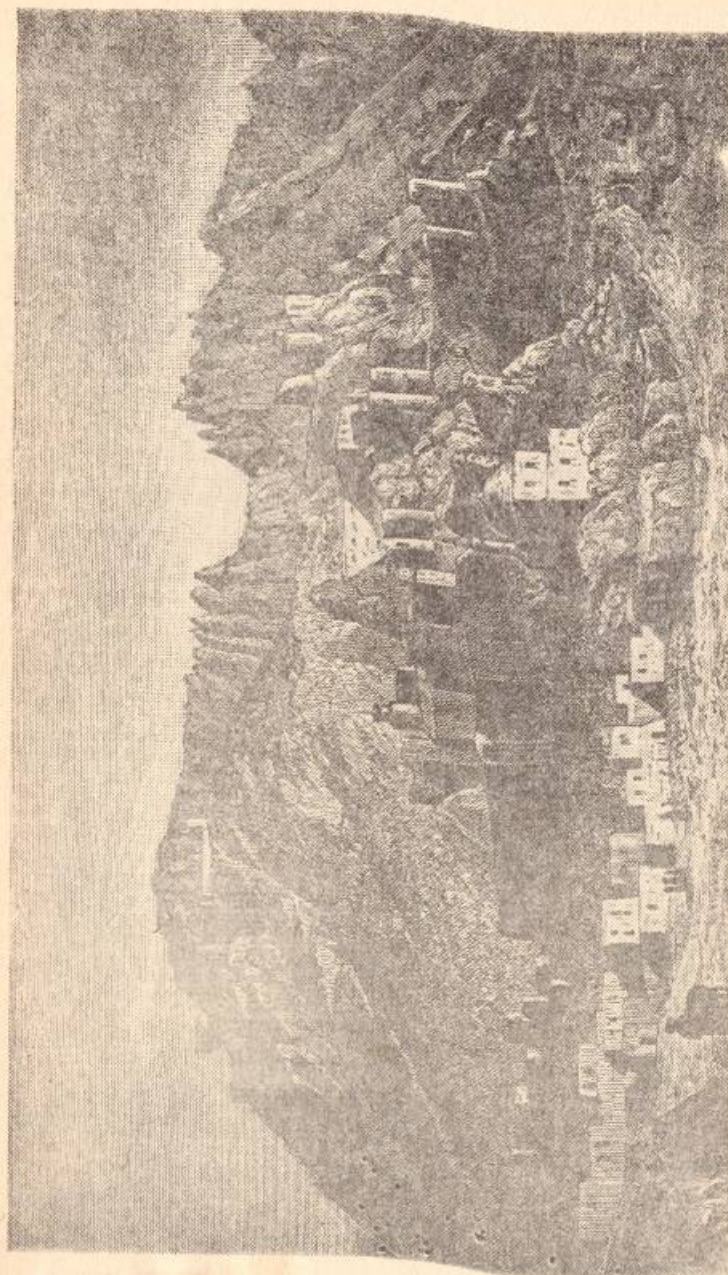
սոն Տեր-Պողոսյանի սխրագործություններն են պատկերված Բաֆֆու «Խենթը» հայտնի վեպում: Կովկասյան ռազմաճակատում տարած հաղթանակների մեջ զգալի դեր խաղացին ռուսական բանակի հայ զենեքավորներ Տեր-Ղուկասովը, Լազարևը, Շելկովնիկովը, Ալխազովը, Քիշմիշևը և ուրիշներ:

Մեծ և վճռական հաղթանակներ տարան Բալկաններում գործող ռուսական գլխավոր զորամասերը: Կոտրելով թշնամու դիմադրությունը, ներառյալ գրավեցին բազմաթիվ ամրացված բերդեր ու քաղաքներ և 1878 թ. մտան Ադրիանապոլիս, որը գտնվում է Կ. Պոլսից ընդամենը 30 կիլոմետր հեռավորության վրա: Թուրքիայի պարտությունը կատարյալ էր:

Ռուսական զենքի հաղթանակը ողջունեցին ու ոգևորությամբ ընդունեցին սուլթանական բռնապետության տակ հեծող ինչպես սլավոն ժողովուրդները, այնպես էլ արևմտահայերը: Թուրքիայի պարտությունը նորից օրակարգի հարց դարձրեց այդ ժողովուրդների ազատագրության խնդիրը: Մագեցին նոր հույսեր ու սպասելիքներ: Արևմտահայությունը, որն ազատագրական պայքար էր մղում սուլթանական ժանր լուծը թոթափելու նպատակով, իր հայացքը նորից դարձրեց դեպի Ռուսաստան: Հայկական ազատագրական շարժման ղեկավար շրջանները պաշտոնական դիմումներ ուղղեցին ցարական կառավարությանը: Նրանք խնդրում էին ազատել արևմտահայությունը թուրքական բռնապետության հարստահարություններից և վարչական-քաղաքական ինքնավարություն տալ Արևմտյան Հայաստանին: Ռուսական արքունիքը, որի շահերն այդ ժամանակ որոշ չափով համընկնում էին արևմտահայերի ձգտումների հետ, ընդունեց իրեն ուղղված դիմումները և խոստացավ ընթացք տալ դրանց:

Պարտված Թուրքիան հաշտություն խնդրեց: Սկսվեցին բանակցությունները: 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Կ. Պոլսից ոչ հեռու գտնվող Սան-Ստեֆանոյում կնքվեց նախնական հաշտության պայմագրեր, որի համաձայն սուլթանական կառավարությունը ճանաչեց Չեռնոգորիայի, Սերբիայի և Ռումինիայի անկախությունը: Բուլղարիային տրվում էր ինքնավարություն, բարենորոգումներ պիտի կատարվեին Բոսնիայում և Հերցեգովինայում, Բեսարաբիայի մի մասը պետք է անցներ Ռուսաստանին և այլն: Այդ պայմանագիրն այնուհետև նախատեսում էր Ռուսաստանին միացնել Բաթումը, Արդահանը, Կարսը, Բայազետը և Ալաշկերտի հովիտը:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի մեկ հոդվածը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանին: Դա 16-րդ հոդվածն էր, որն ընդունվեց Ռուսաստանի պահանջով: Ցարական կառավարությունը արևմտահայությունը քաղաքականապես իր հետ կապելու և ընդհանրապես իր արտաքին-քաղաքական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով պահանջեց սուլթանական կառավարությունից բարենորոգումներ մտցնել Արևմտյան Հայաս-

Բալազանի բերդը

տանում՝ Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Էրզրումի, Սեբաստիայի (Սվազի), խարբերդի (Մամուրեթ-ու-Ազիզի), Դիարբեքիի վիլայիթներում (նահանգներում) և երաշխավորել հայ բնակչության ապահովությունը քուրդ ու շերքեզ հրոսակախմբերից: Այդ դաշնագրի 16-րդ հոդվածում ասվում էր. «Նկատի ունենալով, որ ռուսական զորքի՝ Հայաստանում գրաված, բայց Թուրքիային վերադարձվելիք տերիտորիայից հեռանալը կարող է առաջ բերել ընդհարումներ ու բարդություններ, որոնցից երկու երկրների [Թուրքիայի և Ռուսաստանի] լավ հարաբերությունները կվնասվեն, Բարձրագույն Դուռը [Օսմանյան կառավարությունը] պարտավորվում է հայաբնակ նահանգներում առանց ուշացնելու իրականացնել տեղական կարիքներից բխող բարվոքումներ ու բարենորոգումներ, և երաշխավորել նրանց [հայերի] ապահովությունը քրդերից ու շերքեզներից»:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, սակայն, անկատար մնաց և շուտով շեղյալ հայտարարվեց: Նվրդական մի շարք պետություններ և առաջին հերթին Անգլիան ու Ավստրիան թշնամաբար ընդունեցին պայմանագիրը: Ռուսաստանի հաջողությունները, նրա ազդեցության ուժեղացումը Բալկաններում և Փոքր Ասիայում հակասում էին այդ պետությունների նվաճողական-զավթողական ծրագրերին: Անգլիայի և Ավստրիայի ներկայացուցիչները կտրուկ կերպով հանդես եկան Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի դեմ և պահանջեցին վերանայել այն: Ցարական կառավարությունը տեղի տվեց: 1878 թվականի հունիսի 1-ին Բեռլինում հրավիրվեց կոնգրես, որին մասնակցեցին եվրոպական վեց պետություններ՝ Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան ու Իտալիան: Այս կոնգրեսում, մեկ ամիս տևող բանակցություններից հետո, հունիսի 1-ին (13-ին) Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի փոխարեն կնքվեց ու հաստատվեց Բեռլինի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանը զգալի զիջումներ արեց: Բուլղարիան մասնատվեց, որով Բալազանի բերդը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի փոխարեն Բեռլինի

Բեռլինի կոնգրեսում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու ժամանակ վերաքննության ենթարկվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի հարցը: Իրենց խնդրի նպատակով լուծումն ապահովելու նպատակով արևմտահայերը հատուկ պատգամավորություն ուղարկեցին Բեռլին: Պատգամավորությունը, որին ղեկավարում էր նշանավոր կրոնական և հասարակական-քաղաքական գործիչ Մկրտիչ Խրիմյանը (1820—1907 թթ.), դիմումներ ներկայացրեց կոնգրեսին մասնակցող պետություններին, աշխատելով հաջողացնել արևմտահայերի ազատագրությունը սուլթանական լծից: Այդ դիմումները, սակայն, անհետևանք մնացին: Կոնգրեսը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի փոխարեն Բեռլինի

նի դաշնագրում ընդունեց 61-րդ հոդվածը, որ ասված է. «Բ. Գուռը պարտավորվում է հայաբնակ նահանգներում առանց ուշացնելու իրականացնել տեղական կարիքներից բխող բարվոքումներ և բարենորոգումներ, և ապահովել նրանց [հայերի] ապահովությունը քրդերից ու չերքեզներից: Այս նպատակի համար ձեռք առած միջոցների մասին նա պետք է պարբերաբար հաղորդի պետություններին, որոնք պիտի հսկեն դրանց գործադրության վրա»:

Այսպիսով, եթե Սան-Ստեֆանոյում Արևմտյան Հայաստանի հարցը քննարկվում էր երկու պետությունների՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, ապա Բեռլինում դարձավ եվրոպական վեց պետությունների՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի, ինչպես և Թուրքիայի պաշտոնական բանակցությունների ու քաղաքական դիվանագիտական հարաբերությունների առարկա. այն վերածվեց միջազգային հարցի: 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյում և Բեռլինում կայացած այդ դիվանագիտական հարաբերությունների և բանակցությունների ընթացքում էլ Արևմտյան Հայաստանի հարցը և նրա հայ բնակչության վիճակի բարելավման խնդիրը անվանվեց ու այնուհետև շարունակվեց կոչվել Հայկական հարց՝ Հայաստանի նոր պատմության կարևոր և ժողովրդի լայն խավերին հուզող խնդիրներից մեկը: Սերտորեն կապված լինելով Արևելյան հարցի հետ, Հայկական հարցը այնուհետև բազմիցս քննարկվեց մեծ պետությունների միջազգային կոնգրեսներում և դարձավ նրանց դիվանագիտական խաղերի առարկա:

Պետք է նկատել, որ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու նպատակով Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսվում էին ավելի ունի երաշխիք ու միջոցառումներ, քան թե Բեռլինի պայմանագրով: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի համաձայն Թուրքական կառավարությունը բարենորոգումներ պետք է իրականացնեի Ռուսաստանի վերահսկողությամբ: Ռուսական զորքերը Արևմտյան Հայաստանում պետք է մնային այնքան ժամանակ, մինչև որ Բ. Գուռը իրագործեր պայմանագրով նախատեսված ռեֆորմները: Հարցը դրված էր որոշակի, և սուլթանը ստիպված պիտի լիներ կատարել պայմանագրի պահանջը: Սակայն Բեռլինի կոնգրեսում դրությունը փոխվեց: Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն բարենորոգումների գործի վերահսկողությունը հանձնվում էր հիշյալ վեց պետություններին, որոնք ունեին տարբեր շահեր ու վարում էին տարբեր քաղաքականություն: Ավելին, դրանց մի մասը (Անգլիան, Ավստրիան, Գերմանիան) դեմ էր Հայկական հարցի լուծմանը: Այսպիսի պայմաններում համատեղ վերահսկողությունը դառնում էր միանգամայն ձևական, խաբուսիկ և ոչ իրական: Սուլթանական կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում, օգտագործելով պետությունների միջև եղած հակասությունները, խույս

տալ և չկատարել ծրագրված բարենորոգումները: Փաստորեն Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով Հայկական հարցը թողնվում էր բախտի քմահաճույքին: Հայկական այն շրջանները, որոնք հույսեր էին կապել Բեռլինի կոնգրեսի հետ, խորը հիասթափություն ապրեցին:

Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդող տարիները ցույց տվին, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը, չնայած իր խոստումներին, ոչ մի քայլ չի կատարում բարենորոգումների իրականացման ուղղությամբ: Ավելին. խրախուսվելով այն հանգամանքից, որ մեծ պետությունները լրջորեն մտահոգված չեն Հայկական հարցի լուծման գործով, սուլթանական կառավարությունը նոր հալածանքներ սկսեց արևմտահայության դեմ: 1880-ական թթ. Աբդուլ Համիդի հրամանով փակվեցին շատ հայկական դպրոցներ ու թերթեր, կատարվեցին բազմաթիվ բանտարկություններ, ավելի ուժեղացան հայ գյուղացիության ճնշումներն ու կեղեքումները: Բ. Գուռն և նրա տեղական իշխանությունների հովանավորությամբ ու զորմամբ քրդական հրոսակախմբերը ավերեցին ու թալանեցին բազմաթիվ գյուղեր: Թուրքական կառավարող շրջաններում արդեն խոսում էին այն մասին, թե Հայկական հարցը պետք է լուծել հայությունը ոչնչացնելու ճանապարհով:

Ստեղծված իրադրության մեջ նոր թափ ստացավ արևմտահայ ազատագրական շարժումը, ուժեղացավ նրա գաղափարախոսության պրոպագանդան: Այս գործում առանձնապես մեծ դեր խաղացին հուշակավոր գրող Բաֆֆին, հայտնի բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը և նշանավոր հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին: Ստեղծվեցին մի շարք գաղտնի խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնք ձգտում էին ոտքի հանել արևմտահայ ժողովրդական մասսաներին: 1881 թ. էրզրումում հիմնվեց «Պաշտպան հայրենյաց» անունը կրող գաղտնի կազմակերպությունը, որը նպատակ ուներ զինված ապստամբություն բարձրացնել Թուրքական տիրապետության դեմ: Նույն նպատակով 1882 թ. Մոսկվայում, տեղի հայ ուսանողները ստեղծեցին «Հայրենասերների միությունը»: Սապայն այդ և նման մի շարք այլ ընկերություններ երկար կյանք չունեցան և ըլկարողացան լայն գործունեություն ծավալել:

Ավելի ուշ կազմակերպվեցին քաղաքական կուսակցություններ, որոնց ղլխավոր նպատակը Հայկական հարցի լուծումն էր: 1885 թ. հիմնվեց Արմենականների կուսակցությունը, 1887 թ.՝ Հնչակյան կուսակցությունը («Հնչակ» թերթի անունով), 1890 թ.՝ Դաշնակցություն կուսակցությունը, որ իրեն անվանում էր «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն»: Սակայն ինչպես Հնչակյան կուսակցությունը, որը կապված էր ժողովրդի ներքին խավերի հետ և առաջադրում էր գեմոկրատական ծրագիր, այնպես էլ արմենականներն ու բուրժուա-ազգայնական Դաշնակցություն կուսակցությունը կանգնած էին գործունեության սխալ ու-

զու վրա: Դաշնակցականները հատկապես դիմում էին տեղորի, արկածախնդրական քայլերի, հույսեր էին կապում իմպերիալիստական պետությունների հետ և այլն: Քաղաքական այդ կուսակցությունները չկարողացան լուծել Հայկական հարցը:

1890-ական թթ. տեղի ունեցան սուլթանական բռնապետության դեմ ուղղված հայկական նոր հուզումներ, որոնք, ինչպես գրել է Վ. Ի. Լենինը, ունեին հակաֆեոդալական, ազգային-ազատագրական բնույթ*:

4. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

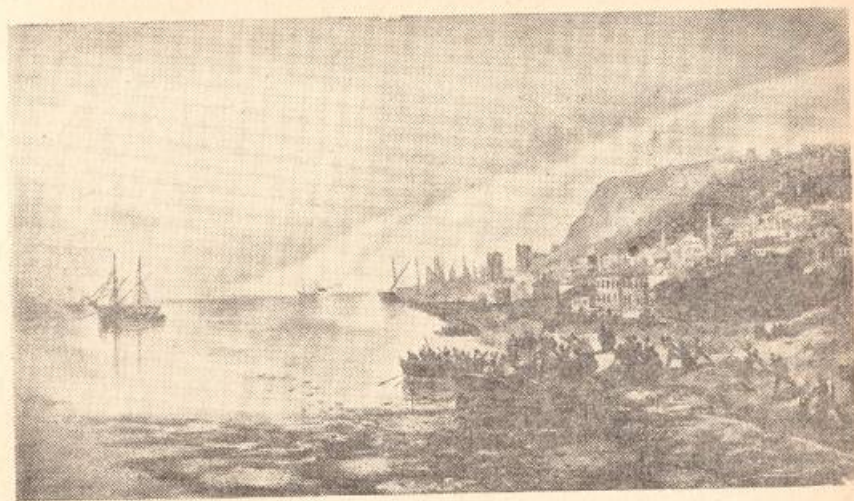
XIX դարի վերջին տասնամյակին թուրքական տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայության վիճակը ավելի ծանրացավ: Սուլթան Աբդուլ Համիդը սկսեց ծրագրեր մշակել հայկական ջարդեր կազմակերպելու համար: Նրա հրամանով 1890—1892 թթ. ստեղծվեցին հատուկ հեծյալ զորամասեր, որոնց հրմնական խնդիրն էր լինելու մասնակցել հայկական կոտորածներին: Այդ զորամասերը իրենց կազմակերպչի անունով էլ կոչվեցին համիդիներ:

Սուլթանական կառավարությունը որոշեց նախ և առաջ հաշվհարդար տեսնել Սասունի հետ, որը հայ ազատագրական շարժման պլանավոր օջախներից մեկն էր: Թուրքական տեղական իշխանությունների դրդմամբ և նրանց մշակած ծրագրով քրդական ավազակախմբերը 1893 թ. հարձակվեցին Սասունի վրա, բայց դիմադրության հանդիպելով՝ ետ շարժվեցին: Սակայն գրոհները շարունակվեցին: 1894 թ. ամռանը թուրքական 4-րդ բանակը, Զեքի փաշայի հրամանատարությամբ, շարժվեց դեպի Սասուն: Թուրքական զորքերին միացան քրդական ուժերը: Արշավողները թիվը հասավ 40000-ի: Օղոստոս ամսին թշնամին մտավ Սասուն:

Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ Սասունի հայ բնակչությունը հերոսական մարտեր վարեց: Հասարակ զենքով զինված հայ գյուղացիները կռվում էին խիղախությամբ և անձնազոհությամբ: Բայց ուժերն անհավասար էին: Թշնամին հալթեց: Սասունը ենթարկվեց անասելի կոտորուտի, բնակչությունը կոտորվեց: Իսպառ ավերվեցին ու կործանվեցին մի քանի տասնյակ գյուղեր: Սրի քաղվեց մոտ 10000 մարդ:

Սասունի կոտորածները բողոք ու զայրույթ առաջացրին բազմաթիվ երկրներում: Հասարակայնությունը իր ձայնը բարձրացրեց արյունարբու սուլթանի դեմ և պահանջեց կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել նրա նկատմամբ: Օրենքոր աճող հասարակական կարծիքի և ժողովրդական զայրույթի ազդեցության տակ Սասունի հայկական ջարդերով զբաղվեցին անգ-

* В. И. Ленин, ПСС, т. 26, стр. 144.

Հայկական կոտորածները Տրապիզոնում 1895 թ. (նկ. Հովհ. Այվազովսկու)

լիական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունները: Կազմվեց բնիշ հանձնաժողով, որը սկսեց գործել 1895 թվականի հունվարից: Վեց ամիս աշխատելուց հետո հանձնաժողովը արձանագրեց, որ տեղի են ունեցել սոսկալի ջարդեր, որ Սասունի հայ բնակչությունը կոտորվել է առանց սեռի և հասակի խտրության: Միաժամանակ նորից առաջ բաշվեց Հայկական հարցը, նորից դրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու խնդիրը: Կոստանդնուպոլսի անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական դեսպանները Արևմտյան Հայաստանի համար մշակեցին ռեֆորմների ծրագիր և ներկայացրին Բ. Դուանը, որպեսզի նա հաստատի ու գործադրության մեջ դնի այն: Մրադիրը սուլթանին ներկայացվեց 1895 թ. մայիսին և այդ պատճառով ստացավ «Մայիսյան ռեֆորմներ» անունը:

Մայիսյան ռեֆորմների ծրագիրը բաղկացած էր 40 հոդվածից, ուներ վարչական բարենորոգումների բնույթ և նախատեսում էր տեղական ինքնավարություն: Բարենորոգումները պետք է կիրառվեին Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքի և Սերաստիայի վիլայեթներում:

Սուլթանական կառավարությունը սկզբում փորձեց մերժել առաջարկված ծրագիրը, բայց վերջիվերջո ստիպված եղավ 1895 թ. աշնանը ընդունել այն: Սակայն դրանից հետո էլ դրությունը Արևմտյան Հայաստանում մնաց անփոփոխ: Սուլթանը զգալով մեծ պետությունների երկդիմի և խարդախ քաղաքականությունը Հայկական հարցում, բարենորոգումնե-

րի ծրագիրն ընդունեց միայն առերես: Գործնականում նա քայլեր կատարեց բոլորովին հակառակ ուղղությամբ:

Այն ժամանակ, երբ անգլիական, ֆրանսիական և ցարական կառավարությունների՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպաններն զբաղված էին Մալթայի ռեֆորմների ծրագրով, սուլթան Աբդուլ Համիդը զաղտագողի նախապատրաստում էր հայկական մասսայական ջարդեր: Իր սև գործը սկսելու համար նա սպասում էր միայն հարմար առիթի: 1895 թ. սեպտեմբերին հնչականները Կոստանդնուպոլսի Բապ-Ալի հրապարակում հակասուլթանական ցույց կազմակերպեցին: Յուցարարները պահանջում էին, որ սուլթանական կառավարությունն ընդունի երեք պետությունների կողմից մշակված ռեֆորմների ծրագիրը և իրագործի այն: Թուրքական ոստիկանությունը զենքի ու ժով ցրեց ցուցարարների բազմությունը և անմիջապես սկսեց հայ բնակչության կոտորածներ Կոստանդնուպոլսում: Այդ կոտորածներն ազդանշան հանդիսացան: Կոստանդնուպոլսի դեսպանների օրինակով ջարդեր սկսվեցին Թուրքիայի հայաբնակ գավառներում և Արևմտյան Հայաստանի շատ մասերում: 1895 թ. սեպտեմբերի վերջերին ջարդեր տեղի ունեցան Տրապիզոնում, հոկտեմբերին՝ Երզնկայում և Մարաշում, այնուհետև՝ Սեբաստիայում, Էրզրումում, Վանում, Բայազետում, Խարբերդում, Տիգրանակերտում և հայաբնակ մյուս վայրերում:

Կոտորածները կատարում էին և՛ կանոնավոր զորքերը, և՛ անկանոն հրոսակախմբերը: Զարդարարները գործադրում էին անառակի բռնություններ ու գաղանձություններ: Կոտորում էին առանց սեռի ու հասակի խտրության, հավասարապես սպանում տղամարդկանց, ծերունիներին, երեխաներին և կանանց, թալանում ու հափշտակում ժողովրդի կայքն ու գույքը:

1895 թ. աշնանից ծայր առած այդ մասսայական կոտորածները շարունակվեցին և հաջորդ տարի: Հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ ավերվեցին, բազմաթիվ շրջաններ ամառացան:

1896 թ. ամռանը Կ. Պոլսում տեղի ունեցան նոր կոտորածներ, որի համար առիթ հանդիսացավ հետևյալ դեպքը: Օգոստոսի 14-ին Դաշնակցություն կուսակցությունը պատկանող մի խումբ զինված երիտասարդներ հանկարծակի հարձակվումով գրավում են Կ. Պոլսի կենտրոնական բանկը՝ Բանկ Օտոմանը, և պահանջում, որ սուլթանը վերջ տա հայկական կոտորածներին ու հրապարակորեն խոստանա ռեֆորմներ մտցնել Արևմտյան Հայաստանում, այլապես կպայթեցնեն բանկը և այդպիսով կոշնչացնեն նրանում եղած ամբողջ հարստությունը: Սուլթանը տատանվում է, քաղաքում սկսվում է խուճապ և իրարանցում: Գործին միջամտում են եվրոպական պետությունների դեսպանները, որոնք, խոսք առաջարկում հաշվի առնել ու քննարկել առաջադրված պահանջները, համոզում են զենքի դիմած երիտասարդներին թողնել բանկը և հեռանալ Թուրքիայից: Կա-

տարված դեպքը առիթ դարձնելով, Աբդուլ Համիդը նոր կոտորածներ սկսեց Կ. Պոլսում: Կառավարական զորքերը և զանազան հրոսակախմբեր հարձակվեցին հայ բնակչության վրա: Ավերվեցին ու կողոպտվեցին բազմաթիվ տներ, սպանվեց մի քանի հազար մարդ:

1890-ական թթ. կոտորածների ժամանակաշրջանում հայ հասարակության տարբեր խավերից բազմիցս դիմումներ կատարեցին մեծ պետություններին՝ խնդրելով նրանց օգնությունը և միջամտությունը: Այդ դիմումները, սակայն, անհետևանք մնացին. ոչ մի պետություն գործնական քայլ չկատարեց ջարդերը կանխելու կամ դադարեցնելու ուղղությամբ:

Հայկական կոտորածները մեծ զայրույթ առաջացրին շատ երկրներում, աշխարհի առաջադեմ մտավորականության մեջ: Տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր ու միտինգներ, Աբդուլ Համիդը անվանվեց «ջարդարար», «արյունարբու»: Սուլթանին ամբաստանողի և արևմտահայերի պաշտպանի դերում հանդես եկան ականավոր գրողներ, հրապարակախոսներ ու քաղաքական գործիչներ: Հասարակական կարծիքը, սակայն, ի վիճակի չեղավ խափանելու սուլթանական Թուրքիայի ջարդարարական քաղաքականությունը:

Կոտորածների տարիներին արևմտահայության որոշ հատվածներ, զենքի դիմելով, վարեցին ինքնապաշտպանական կռիվներ, որոնց մի մասն ավարտվեց հաջողությամբ: Առանձնապես հիշատակության արժանի է Զեյթունի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը: 1895 թ. աշնանը սուլթանական զորքերը ջարդեր կազմակերպելու նպատակով հարձակվեցին Զեյթունի վրա: Տեղի ունեցան կատաղի կռիվներ, թուրքերը մեծ կորուստներ կրեցին, բայց չկարողացան կոտրել լեռնականների դիմադրությունը:

Զեյթունցիների ամիսներ տևող հերոսական ինքնապաշտպանության լուրը տարածվեց շատ երկրներում: Դիմապաշտպանական նկատառումներով գործին միջամտեցին մեծ պետությունների ներկայացուցիչները: Սուլթանական կառավարության և զեյթունցիների միջև սկսվեցին բանակցություններ, կատարվեցին փոխադարձ զիջումներ: Կնքված պայմանագրի համաձայն թուրքական զորքերը ետ քաշվեցին Զեյթունի սահմաններից:

1896 թ. զինված ինքնապաշտպանություն կազմակերպեցին նաև Վանի հայ բնակիչները: Նրանք հերոսաբար դիմադրեցին թուրքական հրոսակախմբերին, բայց ի վերջո պարտվեցին, որովհետև ուժերն անհավասար էին:

Ինքնապաշտպանական կռիվները մեծ մասամբ անհաջող վախճան ունեցան: 1894—1896 թթ. մասսայական կոտորածների ընթացքում զոհվեց մոտ 300000 մարդ: Ավերվեցին ու ամառացան հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ:

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ

XIX դարում հայ ժողովրդի մշակույթը (ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ) զգալի վերելք ապրեց։ Այն առանձնապես մեծ հաջողությունների հասավ դարի երկրորդ կեսին։ Ուժեղացան ուսման հայ մշակութային կապերը, տիրապետող դարձավ գեմնկրատական գաղափարախոսությունը։ Նկատենք, որ այս ժամանակաշրջանում ևս հայ գրականության, արվեստի, գիտության ու մամուլի զարգացման գործում խոշոր դեր խաղացին Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախները։

1850—60-ական թթ. բեկման տարիներ եղան նաև մշակույթի զարգացման մեջ։ Այդ տարիներին և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ իրականության մեջ հանդես եկան առաջավոր, դեմոկրատական հոսանքներ, որոնք վճռական հարված հասցրին հայ կղերաֆեոդալական գաղափարախոսությանը։ Վերջնականորեն ձևավորվեց հայ նոր գրականությունը, աշխարհաբար գրական լեզուն, կատարվեցին դպրոցական ոեֆորմներ, հիմնվեցին կուլտուր-կրթական բազմաթիվ ընկերություններ, զարգացան մամուլը, հրապարակախոսությունը, արվեստը, ավելի սերտ կապեր հաստատվեցին արևելահայ և արևմտահայ մտավորականության միջև։ Այս ամենը նոր հնարավորություններ ստեղծեցին մշակույթի հետագա ծաղկման համար։

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍՏ

XIX դարի սկզբին Հայ գեղարվեստական գրականության մեջ դեռևս ուժեղ էր միջնադարյան սխոլաստիկայի ազդեցությունը։ Գրական իշխող ուղղությունը, այսպես կոչված Հայկական կլասիցիզմը, թեև պատմական անցյալի օրինակներով և, մասնավորապես, զանազան նշանավոր գործիչներին՝ Թափավորներին ու զորավարներին նվիրված ներբողներով հայրենասիրություն, քաջություն և անձնազոհություն էր քաբողում, այնուամենայնիվ ներծծված էր կրոնաաստվածաբանական գաղափարներով, հեռու էր կանգնած ժողովրդից, նրան հուզող առօրյա հարցերից։ Գր-

րականության լեզուն գրաբարն էր, որն անհասկանալի էր ժողովրդական լայն խավերին:

1820—1830-ական թթ. տեղի են ունենում զգալի տեղաշարժեր։ Կլասիցիզմը իր տեղը զիջում է գրական նոր ուղղություններին՝ ռոմանտիզմին և հետագայում՝ ռեալիզմին։ Գրականության զվարթոր թեմաներից մեկը դառնում է ժողովուրդը, նրան հուզող հարցերը, ժամանակակից մարդը իր հոգեկան աշխարհով, իր հույզերով ու զգացմունքներով։ Ավելի շեշտված են արտահայտվում սոցիալական մոտիվները և դեմոկրատական գաղափարները։ Գրաբարին փոխարինում է աշխարհաբար գրական լեզուն։ 1840—60-ական թթ. ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը։

Խաչատուր Աբովյան

կանությունը:

Նոր գրականության ստեղծման ուղղությամբ որոշ քայլեր կատարեցին բանաստեղծ Հաբուքյուն Ալամդարյանը (1795—1834 թթ.) և գրող ու հրապարակախոս Մեսրոպ Թաղիադյանը (1803—1858 թթ.): Սակայն այս գործում ամենախոշոր դերը պատկանում է մեծ լուսավորիչ-դեմոկրատ, գրող ու մանկավարժ Խաչատուր Աբովյանին:

Խաչատուր Աբովյանը (1809—1848 թթ.) ծնվել է Երևան քաղաքի մոտ գտնվող Քանաքեռ գյուղում։ Սկզբնական կրթությունը ստացել է էջմիածնի վանքում, ապա՝ Թիֆլիսի նորաբաց Ներսիսյան դպրոցում։ Մոտ վեց տարի (1830—1836 թթ.) սովորել է Դորպատի համալսարանում, ուր և ձևավորվել է նրա լուսավորական-դեմոկրատական աշխարհայացքը։ Վերադառնալով հայրենիք, նա զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով։

տանքով: Արուվյանը գրել է բանաստեղծություններ, արձակ գործեր, դպրոցական ձեռնարկներ, գիտական ու հրապարակախոսական հոդվածներ: Նրա գլուխգործոցը «Վերք Հայաստանի» պատմական վեպն է, ուր նկարագրված են հայ ժողովրդի վիճակը XIX դարի սկզբներին, նրա ազատագրական տենչերը և պայքարը հարստահարողների դեմ: Վեպի և մյուս գործերի հիմքում ընկած են հայրենասիրության, մարդասիրության և ժողովուրդների բարեկամության գաղափարները:

Աբովյանը համառ պայքար էր մղում ժամանակի հետադիմական ուժերի դեմ: Նա քաղաքացիական իրավունք տվեց աշխարհաբարին, բարե-
նորոգումներ մտցրեց դպրոցական-կրթական գործում, քոլազերծ արեց
ցարական բյուրոկրատիայի և ռեակցիոն կղերականության ներկայացու-

Միքայել Նալբանդյան

ցիլներին: Մեծ լուսավորիչը վիթխարի դեր խաղաց գրական նոր շարժման, նոր մշակույթի զարգացման, հայ իրականության մեջ լուսավորական-դեմոկրատական գաղափարների տարածելու գործում: Նա դարձավ հայ նոր գրականության հիմնադիրը:

1850—1860-ական թթ. հայ նոր գրականությունը, որն արդեն ազատագրվում էր սխոլաստիկայի և կլասիցիզմի կապանքներից, հրապարակ բերեց մի շարք նշանավոր գրողների և հասարակական-քաղաքական գործիչների: Նրանց մեջ ամենափայլուն դեմքը Միքայել Նալբանդյանն էր:

Միքայել Նալբանդյանը (1829—1866 թթ.) ծնվել է նոր Նախիջևանում (Դոնի Ռոստովի շրջանում): Սկզբնական կրթությունն ստացել է տեղում, ապա սովորել է Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում: Նրա աշխարհայացքը ձևավորվել է ուսումնական հեղափոխական դեմոկրատների (Բելինսկու, Զերնիշևսկու, Գերցենի) գաղափարների ազդեցության տակ: Նալբանդյանը գրել է բանաստեղծություններ, պոեմներ, արձակ գործեր, գիտական-քննադատական, հրապարակախոսական հոդվածներ ու զրբեր, կատարել է թարգմանություններ Պուշկինից, Լերմոնտովից, Բերանսեից և Հայնեից: Նրա լավագույն բանաստեղծությունները՝ «Աղատություն», «Մանկության օրեր», «Խալալացի աղջկա երգը» գրված են բարձր արվեստով և համակված են ջերմ հայրենասիրությամբ ու հեղափոխական պաթոսով: Մեծ հեղափոխական-դեմոկրատը համարձակորեն գրել է.

Ես պիտի դուրս գամ դեպ ճապարակ
Առանց ֆեարի, անգարդ խոսքերով,
Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ,
Խավարի ընդդեմ պատերազմելով:
Ներկա օրերում այլ ի՞նչ սև ֆեար,
Սուր է հարկավոր կտրիճի ձեռքին.
Արյուն և կրակ քշեմ մոտ վերս,
Այս պիտի լինի խորհուրդ մեր կյանքին:

Նալբանդյանը ձգտում էր հայ ժողովրդի սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքարը միաձուլել ուսական հեղափոխական շարժման

հետ և այդ նպատակով քաղաքական կապեր հաստատեց հայտնի ուս հեղափոխականներ Գերցենի, Օգարյովի, Բակունինի և մյուս գործիչների հետ: «Նա գերազնվագույն մարդ է... — Նալբանդյանի մասին գրել է Գերցենը, — մենք հիշում և սիրում ենք նրան»:

Հեղափոխական գործունեության համար հայ հեղափոխական-դեմոկրատը բանտարկվեց ցարական ոստիկանության կողմից և 1866 թ. վախճանվեց արքունավայրում՝ Սարատովի նահանգի Կամիշին քաղաքում:

1840—1850-ական թթ. իր քնարը հնչեցրեց Ղևոնդ Ալիշանը (1820—1901 թթ.), հայ նոր, հայրենասիրական պոեզիայի հիմնադիրներից մեկը:

1850—1860-ական թթ. հայ գրականության մեջ իրենց պատվավոր տեղն ունեն արևելահայ անվանի բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը (1840—1907 թթ.), արևմտահայ նոր պոեզիայի անվանի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշյանը (1828—1868 թթ.): Առանձնապես աչքի ընկավ հայ նոր քնարերգության փայլուն դեմքը՝ Պետրոս Դուրյանը (1852—1872 թթ.):

XIX դարի երկրորդ կեսին պոեզիայի և արձակի հետ միասին խոշոր վերելք ապրեցին դրամատուրգիան ու երգիծաբանությունը: Գրականության մեջ ավելի ուժեղացավ ռեալիստական ուղղությունը, ռոմանտիզմը դարձավ մարտական հայրենասիրության և ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարական հզոր զենքը: Այս ժամանակաշրջանի հայ գեղարվեստական գրականության ամենախոշոր դեմքերն են՝ բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը, վիպասան Բաֆֆին, դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը և երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանը:

Ռաֆայել Պատկանյանի (Գամառ Քաթիպա, 1830—1892 թթ.) ստեղծագործությունների հիմնական մոտիվը հայրենասիրությունն է, թուրքական տիրապետությունից արևմտահայերի ազատագրման գաղափարը: Քաղաքացի բանաստեղծը կոչ էր անում սիրել հայրենիքը և պայքարել հանուն նրա ազատության ու անկախության: Օսմանյան բռնակալության անլուր ճնշումներից ու հարստահարությունից ազատվելու համար, գրում էր նա, պետք է դիմել զենքի:

Հայի գուրան, հայի գուրան, որի՞ համար կըջանաս,
Ով ֆեզիմով կըտանջվի, որի՞ն դու կուշտ հաց կուտաս...
Բավ է, գուրան, մեր տանջանքը, համբերությունն վերջ
ունի.
Դու տեսա՞ր, որ մեր դուշմանը ամոք, խելի ու գուք չունի.
Արի փշրեմ ես քո խոփը—տանք դարբենի կոնու,
Կոնեմ, կոփեմ սուր ու սուտե՞ր՝ դուշմանի դեմ կովելու:

Քաղաքացի իր խոսքը արևմտահայ ազատագրական շարժման նկատմամբ անտարբեր վերաբերմունք ունեցող հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին, բանաստեղծը վրդովմունքով գրում է.

Ռաֆայել Պատկանյան

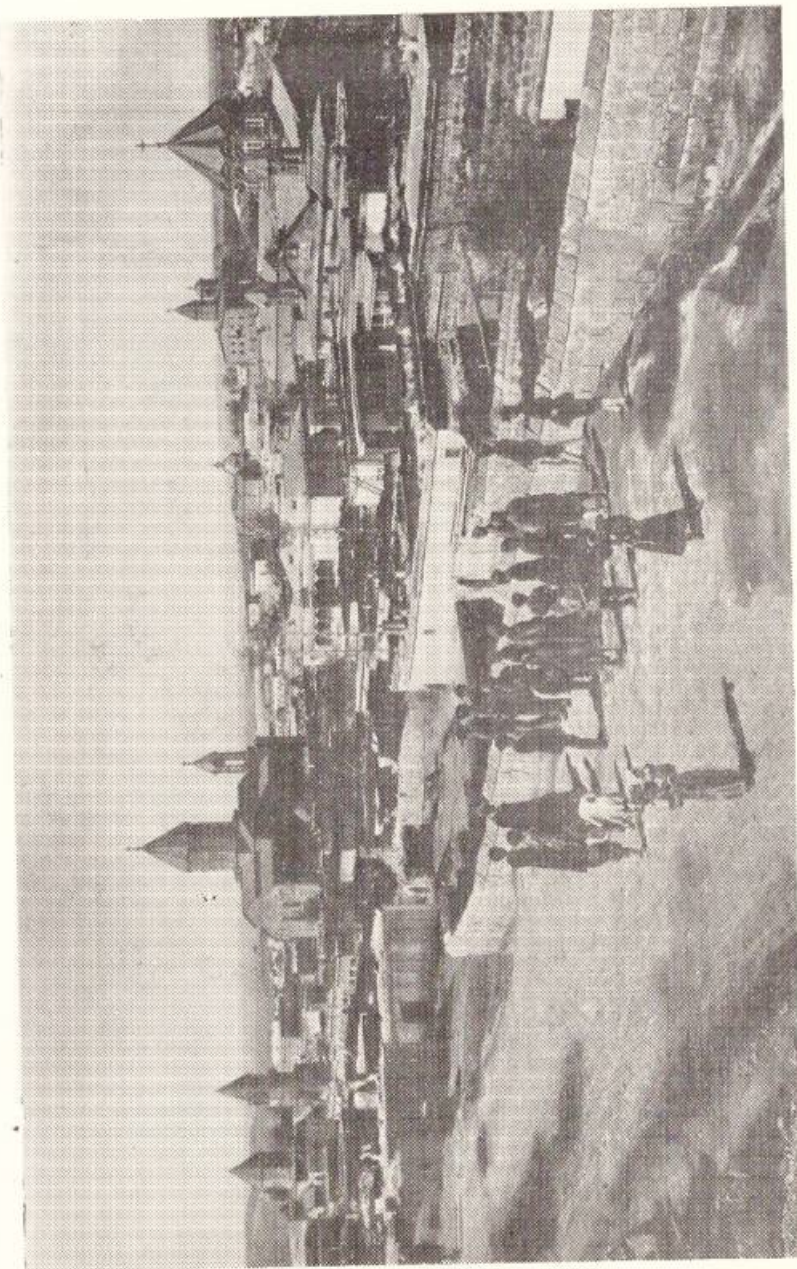
Րաֆֆի

Դուն խելոք, հաշվով վաճառական ես,
Մյուլք, փող ու ապրանք, կասեն շատ ունես.
Բայց քե փողեղ շահ չունի Հայաստան,
Թե՛նք եմք քու ալ, փողիդ ալ վրան:

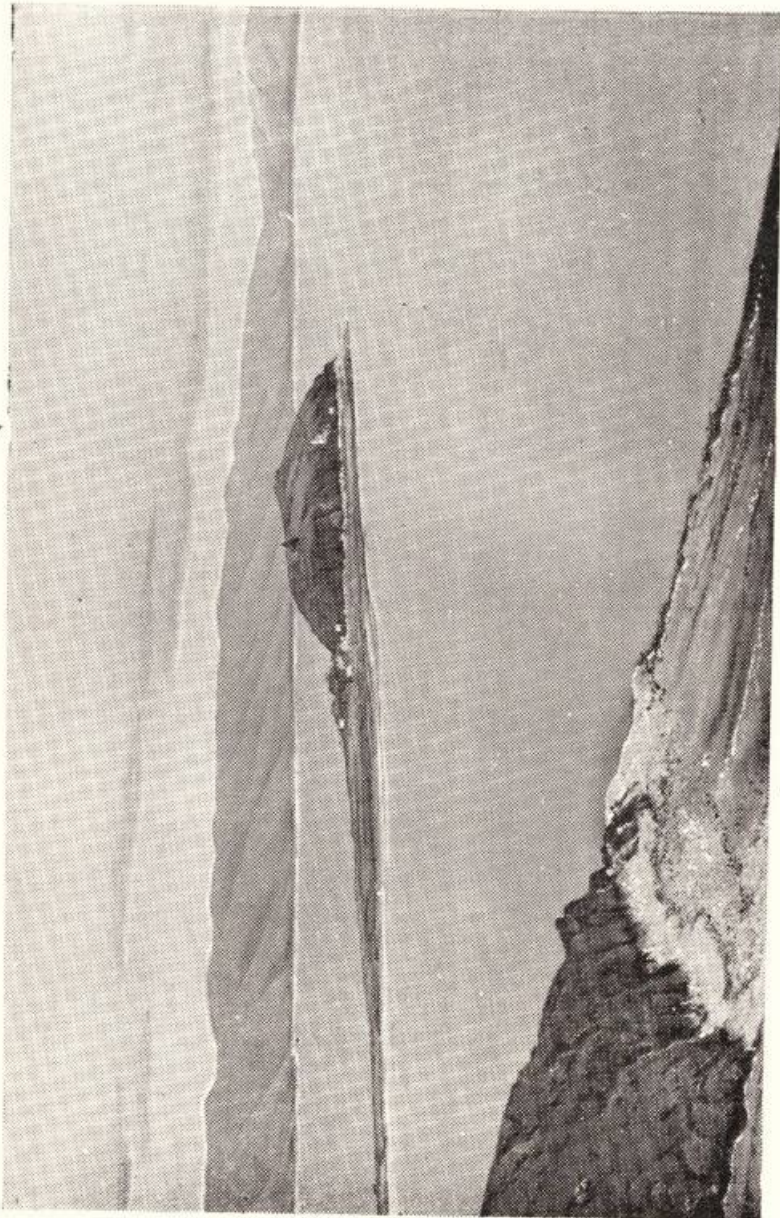
Պատկանյանի հայրենասիրական գործերից առանձնապես մեծ ժողովրդականություն ստացան «Արաքսի արտասուքը», «Աղասու մոր երգը» բանաստեղծությունները, «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմը և այլն: Իր ժամանակ մեծ ընդունելություն գտավ Պատկանյանի «Մայրաքաղաքում կրթված հայ երիտասարդը», «Մայրաքաղաքում կրթված հայ օրիորդը» երգիծական բանաստեղծությունները, որոնցում հեղինակը սուր կերպով ծաղրել է հայ մեծատունների ապաղզվյալացած ու պուրտաբույծ զավակներին: Պատկանյանն օգտագործել է ժողովրդական բանահյուսությունը, ստեղծագործել է պարզ, հասկանալի լեզվով ու պատկերներով, անդրադարձել է օրվա ալյուր հարցերին: Նրա հայրենասիրական քնարը մեծ ազդեցություն է թողել երիտասարդ սերնդի վրա:

Րաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, 1835—1888 թթ.) հայ գեղարվեստական գրականության խոշորագույն վարպետներից մեկն է, հայ վիպասանության մեծագույն ներկայացուցիչը: Գրել է վեպեր («Խենթը», «Կայծեր», «Գավիթ-բեկ», «Սամվել» և այլն), պատմավածքներ, բանաստեղծություններ:

Մեծատաղանդ վիպագիրը ստեղծագործել է բարձր արվեստով, ճշիռ ու պատկերավոր լեզվով: Նրա գլուխգործոցը՝ «Սամվել» պատմավեպը հայ գրականության լավագույն երկերից մեկն է:

Ալեքանդրապոլ (1900-ական թթ.)

Սևաճալիք

Գաբրիել Սունդուկյան

Հակոբ Պարոնյան

Բաֆֆու ստեղծագործությունները համակված են հայրենասիրության, ազատության, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարներով: Նրավեպերն ու բանաստեղծությունները, մասնավորապես «Կայծերը» և «Խենթը», «Ձայն տուր, ով ծովակ» բանաստեղծությունը մեծ արձագանք գտան ժողովրդի լայն խավերում և ղգալի չափով նպաստեցին ժամանակի հայ ազգային-ազատագրական շարժման ծավալմանը:

Բաֆֆին ունի նաև այնպիսի գործեր («Խաչագողի հիշատակարանը», «Ոսկի աքաղաղը» և այլ վեպեր ու պատմվածքներ), որոնցում մերկացվում են վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները, խիստ բնականաբար են ենթարկվում ֆեոդալական հետամնաց կարգերը և դրանց հատուկ հասարակական ու կենցաղային երևույթները:

XIX դարի երկրորդ կեսին հայ գրականությունը հարստացավ դրամատիկական մեծարժեք ոեալիստական գործերով: Ստեղծվեց նոր դրամատուրգիա, որի հիմնադիրը և խոշորագույն ներկայացուցիչը հանդիսացավ Գաբրիել Սունդուկյանը (1825—1912 թթ.):

Սունդուկյանի գրչին են պատկանում «Գիշերվա սաբրը խեր է», «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդած օջախ» և այլ պիեսներ: Հեղինակի լավագույն գործը «Պեպոն» է, որը գրվել է 1870 թ. և առաջին անգամ բեմադրվել մեկ տարի հետո, Թիֆլիսում: Այս երկը խորապես ոեալիստական է: Նրանում հարազատորեն պատկերված է իր ժամանակի իրականությունը՝ հասարակական տարբեր խավերի կյանքը, կենցաղը, սոցիալական հակասությունները, բյուրոկրատ ու կաշառակեր շինովնիկությունը: «Պեպոն» նոր էտապ բացեց հայկական թատրոնի պատմության մեջ:

Պետրոս Աղամյան

Սունդուկյանը հանդես եկավ որպես ըն-
շաղուրկ և իրավագուրկ աշխատավորության
պաշտպան, բուրժուա-վաշխառական տար-
րերի շահատակություններն ու դարձելի ա-
րարքները խարաղանող հեղինակ: Նրա ար-
վեստը բարձր է, հմայիչ ու ազդեցիկ:

Ծաղկեց ու զարգացավ նաև երգիծաբա-
նությունը, որի ամենափայլուն դեմքը Հա-
կոբ Պարոնյանն է (1843—1891 թթ.): Նա
ստեղծել է բազմաթիվ գործեր՝ «Ազգային
շոջեր», «Մեծապատիվ մուրացկաններ»,
«Հոսհոսի ձեռատետրեր», «Պաղտասառ աղ-
բար», «Ատամնաբույժն արևելյան», «Քաղա-
քավարության վնասները», «Պտույտ մը
Պոլսո թաղերուն մեջ» և այլն: Գրել է նաև
մեծ թվով հոդվածներ, ակնարկներ, ֆելիե-
տոններ ու պարոդիաներ:

Պարոնյանը ծաղրել է հետադեմ ուժերին,
խարաղանել ժամանակի իրականության
մուգ կողմերը, պատկերել է հայ հարուստ-
ների տգիտությունը և այլասերումը, թուր-
քական բռնակալության հարստահարու-
թյունները, բացահայտել է եվրոպական տե-
րությունների գաղութարարական նպատակ-
ները: Նրա ստեղծագործությունները ռեա-
լիստական են, գրիչը սուր և դիպուկ: Իր բար-
ձր արվեստով Պարոնյանը չի դիջում հա-
մաշխարհային երգիծարանության դասա-
կաններին:

XIX դարի երկրորդ կեսի հայ գրականու-
թյան մեջ ռեալիստական արվեստով ու դե-
մոկրատական գաղափարներով աչքի բնկան
վիպասան Պետր Պոռնյանը (1832—1904
թթ.) և բանաստեղծ, արձակագիր ու ման-
կական գրող Վազարուս Աղայանը (1840—
1911 թթ.):

Զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին նաև թատրոնի, երաժշտության
ու նկարչության բնագավառում: Եթե մինչև 1850-ական թվականները
հայկական թատերական ներկայացումներն ունեին պատահական բնույթ,
չկային դերասանական մշտական խմբեր, ապա դարի երկրորդ կեսին թա-

Տիգրան Զուրյան

տերական ներկայացումները ավելի սիստեմատիկ դարձան, կազմակերպ-
վեցին դերասանական նոր խմբեր, հանդես եկան պրոֆեսիոնալ դերասան-
ներ ու թատերախմբեր, բեմում կին դերակատար երևաց և այլն: 1850—
1860-ական թթ. ներկայացվեցին մի շարք պատմական դրամաներ ու
կենցաղային կատակերգություններ Մոսկվայում, Քբիլիսիում, Կ. Պոլ-
սում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր: Հաջորդ տասնամյակնե-
րին թատերական արվեստի պրոֆեսիոնալ մակարդակն ավելի բարձրա-
ցավ: Ազգային դրամատուրգիայի հետ մեկտեղ բեմադրվեցին համաշ-
խարհային դասականների պիեսները: Զեալորվեց տաղանդավոր դերա-
սանների մի ամբողջ սերունդ (Միհրդատ Ամերիկյան, Գևորգ Զմեկյան,
Սիրանույշ և ուրիշներ): Առանձնապես մեծ հռչակ էր վայելում Պետրոս
Աղամյանը (1849—1891)՝ հայ դերասանական արվեստի գաղաթը: Նա
խաղացել է Թուրքիայում, Կովկասում և ապա՝ Մոսկվայի, Պետերբուրգի,
Խարկովի ու Կիևի թատրոններում, ամենուրեք արժանանալով ամենա-
բարձր գնահատականների: Աղամյանը, որը մեծ մասամբ հանդես էր դա-
լիս Շեքսպիրի հերոսների, մասնավորապես Համլետի դերում, անգնա-
հատելի ավանդ ունի հայ և համաշխարհային բեմարվեստի զարգացման
գործում:

XIX դարի առաջին կեսին հայ երաժշտության մեջ իշխող էր եկեղե-
ցական ու աշուղական երաժշտությունը: 1850—1860-ական թվականնե-
րը շրջադարձային հանդիսացան մշակույթի նաև այս բնագավառում: Դե-
մոկրատ ու հայրենասեր շատ մտավորականներ զբաղվեցին երաժշտու-
թյան հարցերով, կազմեցին երգարաններ, երգախմբեր, սկսեցին գրի
առնել ու մշակել ժողովրդական երգերը:

Հայ երաժշտության զարգացման գործում բացառիկ դեր խաղաց
արևմտահայ ականավոր կոմպոզիտոր Տիգրան Զուրյանը (1837—
1898 թթ.): Ծնվել է Կ. Պոլսում, երաժշտական մասնագիտական կրթ-
ությունը ստացել է Խալիլյայի Միլան քաղաքում: 1868 թ. մեծատաղանդ
կոմպոզիտորը գրեց «Արշակ Նրկրորդ» օպերան և դրանով իսկ հիմք դը-
րեց հայկական օպերային: Զուրյանը ստեղծել է նաև օպերետներ, ոչ-
րոնցից առանձնապես հայտնի է «Լերլեբիջին» («Կարինեն»): գրել է մե-
ներգեր, զանազան կտորներ դաշնամուրի և նվագախմբի համար, երգեր
և այլն: Զուրյանի ստեղծագործությունները, որոնք ժամանակին մեծ
հաջողություն ունեցան ինչպես հայ իրականության մեջ, այնպես էլ եվ-
րոպական երկրներում, լայն ժողովրդականություն են վայելում նաև մեր
օրերում:

Նշանավոր երաժշտագետ-կոմպոզիտորներ էին Մակար Եկմալյանը
(1856—1905 թթ.) և Քրիստափոր Կարա-Մուրզան (1853—1902 թթ.): Եկ-
մալյանը ստեղծագործելու հետ մեկտեղ ձայնագրել ու քառաձայնի է վե-

րածել հայկական ժողովրդական բազմաթիվ երգեր: Կարա-Մուրզան, կազմելով երգեցիկ խմբեր, համերգներ է տվել Կովկասի և Ռուսաստանի բազմաթիվ քաղաքներում: Միաժամանակ ձայնագրել է հարյուրավոր երգեր ու ստեղծել ինքնուրույն գործեր:

XIX դարի վերջերից երաժշտագիտական լայն գործունեություն ծավալեց հայ մեծ կոմպոզիտոր Կոմիտասը (Սողոմոն Սողոմոնյան, 1869—1935 թթ.):

Կերպարվեստի բնագավառում աչքի ընկան դիմանկարիչ Հակոբ Հովնաթանյանը (1806—1881 թթ.), հայ ժանրային նկարչության հիմնադիր Սեփան Ներսիսյանը (1820—1884 թթ.), բնանկարիչ Գևորգ Բաղինջադյանը (1857—1925 թթ.), պատմական թեմաներով ստեղծագործող Վարդգես Սուրենյանցը (1860—1921 թթ.), ժանրիստ (կենցաղային գեղանկարիչ) Հարություն Շամշինյանը (1856—1914 թթ.), ծովանկարիչ Էմանուիլ Մանեսյանը (1857—1908 թթ.) և ուրիշներ:

Հայ նկարչական արվեստի վրա մեծ ազդեցություն թողեց հանճարեղ ծովանկարիչ Հովհաննես Ալվազովսկու արվեստը (1817—1900 թթ.): Ալվազովսկին ծագումով հայ էր և մոտիկ կապեր ուներ հայ մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչների հետ: Նա ունի նկարներ նաև հայկական թեմաներով՝ «Սեանա լիճը», «Հայերի կոտորածը Տրապիզոնում 1895 թ.», «Խրիմյան Հայրիկ», «Արարատ» և այլն:

2. ՄԱՄՈՒՆ, ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական առաջին պարբերականը՝ «Ազդարար» շաբաթաթերթը լույս տեսավ 1794—1796 թթ. հայ գաղթօջախներից մեկում՝ Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում: Նրա խմբագիրն էր Հարություն Շամվոնյանը, որը տոգորված էր հայրենասիրական և իր ժամանակի լուսավորական գաղափարներով:

«Ազդարարում» տպագրվում էին առևտրական, տնտեսական ու քաղաքական լուրեր, նյութեր պատմության հարցերի վերաբերյալ, հրապարակախոսական հոդվածներ և այլն: Շաբաթաթերթի գլխավոր նպատակն էր հայրենասիրական գաղափարներ տարածել ժողովրդի մեջ:

XIX դարի առաջին կեսին հրապարակվեցին մոտ 30 պարբերականներ, որոնց զգալի մասը լույս տեսավ Կ. Պոլսում, Վենետիկում, Թիֆլիսում: Այդ թերթերն ու ամսագրերը, սակայն, մեծ մասամբ լայն տարածում և երկար կյանք չունեցան: Նրանց մեջ համեմատաբար երկարատև ու բովանդակալից էին «Եղանակ Բյուզանդյան», «Դիտակ Բյուզանդյան», «Արշալույս Արարատյան», «Բազմավեպ» և «Ազգասեր» պարբերականները:

«Եղանակ Բյուզանդյան», որը լույս են ընծայել Վենետիկի Մխիթարյանները 1803—1820 թթ., պարունակում էր քաղաքական, գիտական, առևտրական լուրեր, տպագրում էր հոդվածներ մշակույթի հարցերի մասին, գեղարվեստական երկեր և այլն: Լեզուն արևմտահայ աշխարհաբարն էր:

«Դիտակ Բյուզանդյան» կիսամյա հանդեսը հրատարակվել է նույնպես Վենետիկում 1812—1816 թթ., աշխարհաբարով: Այնտեղ ընդարձակ տեղեկություններ են տրվել ժամանակի քաղաքական ու պատերազմական դեպքերի և մասնավորապես Նապոլեոն I-ի վարած պատերազմների մասին: Տպագրվել են նաև հոդվածներ, թարգմանություններ և այլ նյութեր:

«Արշալույս Արարատյան» լրագիրը սկսեց լույս տեսնել 1840 թ.: Զմյուռնիայում: Նրա էջերում տպագրվել են գիտական, բանասիրական ու քաղաքական հոդվածներ, հայ ժողովրդի կյանքը և մշակույթը լուսաբանող նյութեր, ներքին, արտաքին և առևտրական լուրեր: Այն տարածվել է ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև կովկասահայերի ու պարսկահայերի մեջ:

1843 թ. Վենետիկում սկսեց լույս տեսնել «Բազմավեպ» հանդեսը, որը տպագրվել են մեծ մասամբ հայագիտական և, մասնավորապես, բանասիրական հոդվածներ: Հրապարակվել են թարգմանություններ ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական գրականություններից, տեղեկություններ եվրոպական երկրների տնտեսական, քաղաքական, գիտական կյանքից և այլն: «Բազմավեպը» շարունակում է լույս տեսնել և այսօր:

Նշանավոր գրող Մեսրոպ Թադիսդյանի խմբագրությամբ, Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքում 1845—1848 թթ. հրատարակվեց «Ազգասեր» շաբաթաթերթը, որտեղ տպագրվում էին հայրենասիրական ու լուսավորական բնույթի հոդվածներ:

Կովկասահայերի առաջին պարբերականը «Կովկաս» շաբաթաթերթն է, որը լույս տեսավ 1846—1847 թթ.: Թիֆլիսում: Այստեղ, 1850—1851 թթ. հրատարակվեց «Արարատ» շաբաթաթերթը, որն ուներ ավելի հարուստ և հետաքրքիր բովանդակություն:

«Հյուսիսային»
տիպոգրաֆիկ

Ստեփանոս Նազարյան

Ամսագրի խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանը (1812—1879 թթ.) ծավալեց հրապարակախոսական լայն գործունեություն, բազմիցս հանդես գալով հետադիմական տարրերի դեմ, հանուն լուսավորության և առաջադիմության: Նա միաժամանակ նշանավոր բանասեր, լեզվաբան և արևելագետ էր: Վեց տարի վարել է Կազանի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը, երկար ժամանակ աշխատել է Նազարյան ճեմարանում որպես արևելյան լեզուների պրոֆեսոր-դասախոս: Իր քաղաքական հայացքներով Ստ. Նազարյանը լիբերալ էր, բարենորոգումների, հասարակության աստիճանական զարգացման կողմնակից: «Հյուսիսափայլի» էջերում փայլուն հոգվածներով հանդես էր գալիս Միքայել Նալբանդյանը:

Արևմտահայության նշանավոր պարբերականներից էր «Մեղու» երկշաբաթաթերթը, որը սկսեց լույս տեսնել 1856 թվականից, Կ. Պոլսում: Տարիներ շարունակ թերթի խմբագիրն էր Միքայել Նալբանդյանի զինակից Հառուբյուն Սվանյանը (1831—1874 թթ.): Որպես հետևողական դեմոկրատ և ազատագրական պայքարի ջատագով նա թերթի էջերում համարձակ ու եռանդուն պայքար ծավալեց հետադեմ կղերականության և ամիրայության դեմ: «Մեղուն» դարձավ արևմտահայ դեմոկրատների օրգանը, արևմտահայ աշխատավորության շահերի պաշտպանը և իդեների արտահայտիչը:

Այդ նույն շրջանում առաջավոր, դեմոկրատական գաղափարներ էին քարոզում նաև Զմյուռնիայում հրատարակվող «Մաղիկ» (խմբագիրներ՝

Գր. Զիլինկիրյան և Ա. Հայկունի) և Փարիզում լույս տեսնող «Արևելք» ու «Արևմուտք» (խմբագիր՝ Ստեփան Ոսկան) պարբերականները:

Հետադիմական ուժերը 1850—1860 թթ. հրատարակեցին իրենց թերթերը՝ «Ճոքաքաղ» (Մոսկվա), «Մասյաց աղավնի» (Թեոդոսիա, Ղրիմ), «Երևակ (Կ. Պոլիս)» և այլն: Մամուլի այս օրգանները, որոնց խմբագիրներն էին Մ. Մսերյանը, Գ. Այվազովսկին, Հ. Զամոտճյանը և ուրիշներ, պաշտպանելով տիրող կարգերը, պայքարում էին ոչ միայն հեղափոխական-դեմոկրատների, այլև բուրժուական լիբերալների դեմ:

XIX դարի երկրորդ կեսի հայտնի պարբերականների թվին են պատկանում «Մշակ», «Մեղու Հայաստանի», «Փորձ», «Արևելյան մամուլ», «Մասիս», «Նոր դար», «Արձագանք» թերթերն ու հանդեսները: «Մշակ» լրագիրը սկսեց լույս տեսնել 1872 թ. Թիֆլիսում, հայտնի հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունու (1845—1892 թթ.) խմբագրությամբ: Թերթը հանդես եկավ հետադեմ-պահպանողական տարրերի դեմ, խիստ քննադատության ենթարկեց ֆեոդալական հարաբերությունները և ողջունեց կապիտալիստական արդյունաբերության ստեղծումը Կովկասում: Տպագրելով բազմաթիվ հոգվածներ Հայկական հարցի մասին, «Մշակը» այն տեսակետն էր զարգացնում, ըստ որի արևմտահայերը պետք է բալկանյան ժողովուրդների օրինակով զինված ապստամբություն բարձրացնեն սուլթանական բռնապետության դեմ: Թերթի խմբագիրը գտնում էր որ միայն Ռուսաստանը կարող է իրական օգնություն ցույց տալ արևմտահայերին: «Մշակը» խոշոր ազդեցություն ունեցավ ժամանակի առաջավոր, հայրենասեր երիտասարդության վրա:

«Մեղու Հայաստանի» (1858—1886 թթ., Թիֆլիս) կանգնած էր պահպանողական դիրքերի վրա ու շատ հարցերում հակադրվում էր «Մշակին», որի հետևանքով և ժամանակին բավական ուժեղ պայքար ծավալվեց «մշակականների» ու «մեղուականների» միջև:

«Արևելյան մամուլը» սկսեց հրատարակվել 1871 թ., Զմյուռնիայում: Նրա խմբագիրն էր արևմտահայ նշանավոր հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Մաթթեոս Մամուրյանը (1830—1901 թթ.), որը առաջա-

«Մշակի» տիտղոսաթերթը

վոր, դեմոկրատական հայացքներ ուներ և աշխատում էր իր թերթում պաշտպանել ժողովրդական մասսաների շահերը:

«Մասիս» թերթը, որը լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1852 թվականից, ուներ լիբերալ-բուրժուական ուղղվածություն (խմբագիր՝ Կարապետ Ութուճյան):

«Նոր դար» և «Արձագանք» պարբերականները հրատարակվել են 1880—1890-ական թթ., Թիֆլիսում: Դրանք հասարակական-քաղաքական հարցերը լուսարանել են պահպանողականների դիրքերից, բայց երբեմն փորձել են քննադատել ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը:

1880—1890-ական թթ. աչքի ընկնող թերթերից էին նաև «Արևելքը» և «Հայրենիքը»: Վերջինս, որը խմբագրում էր արևմտահայ նշանավոր ռեալիստ գրող Արփիար Արփիարյանը (1851—1908 թթ.), համարձակորեն քարոզում էր հայրենասիրական և դեմոկրատական գաղափարներ:

Առաջին պարբերականը Արևելյան Հայաստանում՝ «Արարատ» ամսագիրը, սկսեց հրատարակվել 1868 թ., էջմիածնում: Հանդեսն ուներ կըրոնական և պատմաբանասիրական բովանդակություն:

1880 թվականից Երևանում լույս տեսավ «Պսակ» շաբաթաթերթը, որ հոգևածներ էին տպագրվում գրականության, պատմության, մանկավարժության և այլ հարցերի մասին: Բայց իր ազատամիտ և հայրենասիրական գաղափարների համար այն փակվեց ցարական իշխանությունների կողմից 1884 թ.:

Բուն Արևմտյան Հայաստանում առաջին պարբերականը՝ «Արծուի վասպուրականը» լույս տեսավ Վարազա վանքում, 1858—1864 թթ., Մկրտիչ Խրիմյանի խմբագրությամբ:

3. ԳՊՐՈՅ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարում Արևելյան Հայաստանում գործում էին հիմնականում երեք տիպի դպրոցներ՝ ծխական-եկեղեցական, մասնավոր և պետական, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ ծխական ու մասնավոր:

Խիստ սահմանափակ էր դպրոցների քանակը և շատ սակավ՝ սովորողների թիվը: Ամբողջ Կովկասում ծխական-տարրական և պետական միջնակարգ դպրոցներում 1878 թ. սովորում էր մոտ 3000 հայ աշակերտ: Մասնավոր դպրոցներում ընդգրկված հայ աշակերտության թիվը, դարձյալ ամբողջ Կովկասում, 1880 թ. կազմում էր շուրջ 1500: Դրությունն ավելի վատ էր Արևմտյան Հայաստանում:

Դպրոցները գտնվում էին անմխիթար վիճակում: Նրանց մեծ մասը լինելով եկեղեցիներին կից, ուներ երկու կամ երեք դասարան: Ցածր էր

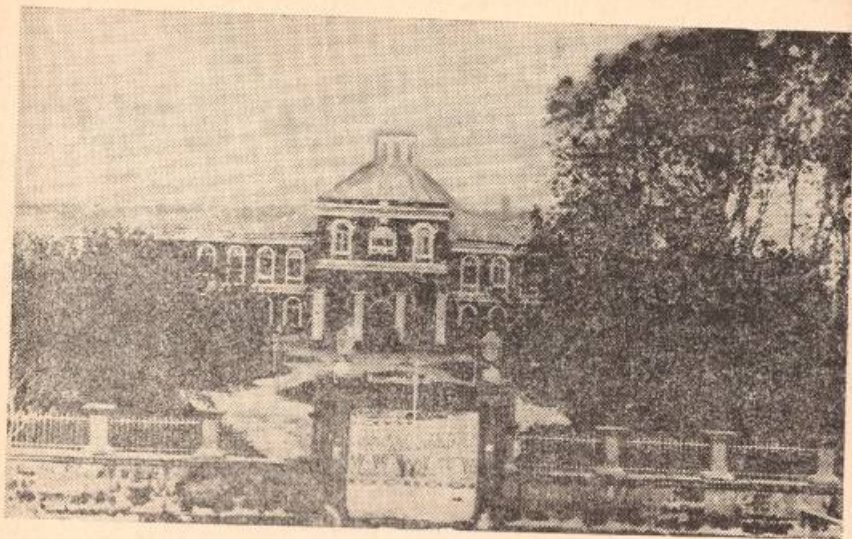
Լազարյան ճեմարանը

ուսուցման մակարդակը, խիստ հետամնաց՝ մանկավարժական մեթոդները: Դասավանդվում էին հիմնականում կրոն և հայոց լեզու:

XIX դարի ընթացքում, սակայն, ստեղծվեցին մի քանի նշանավոր, իր ժամանակի համար առաջնակարգ դպրոցներ: 1815 թ. Մոսկվայում հիմնվեց Լազարյան ճեմարանը, որը հիմնականում միջնակարգ դպրոց էր, բայց ավելի ուշ ուներ նաև բարձր կուրսեր: Ճեմարանում սովորել են բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, որոնք հետագայում խոշոր դեր խաղացին հայ մշակույթի զարգացման մեջ: Այստեղ են սովորել հայ նշանավոր բանաստեղծներ Ռաֆայել Պատկանյանը, Սմբատ Շահազիզը, Գևորգ Գողոթյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Վահան Տերյանը, հայագետներ Մկրտիչ էմինը, Գրիգոր Խաչաթյանը և ուրիշներ: Լազարյան ճեմարանը դարձավ արևելագիտական խոշոր կենտրոններից մեկը Ռուսաստանում և պատրաստեց բազմաթիվ նշանավոր արևելագետներ:

1824 թ. Թիֆլիսում հիմնվեց Ներսիսյան դպրոցը, որը գոյություն ունեցավ մոտ հարյուր տարի և պատրաստեց բազմաթիվ հայ մտավորականներ՝ ուսուցիչներ, հրապարակախոսներ, մամուլի ու արվեստի գործիչներ և այլն: Դպրոցի առաջին շրջանավարտներից են Խաչատուր Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանը: Ներսիսյան դպրոցը մեծ դեր խաղաց մասնավորապես արևելահայության կրթական-լուսավորական գործի զարգացման ասպարեզում:

Տարիներ անց հիմնադրվեցին առաջին դպրոցները Արևելյան Հայաստանի կենտրոնում՝ Երևանի գավառական ուսումնարանը 1832 թ. և Երեվանի թեմական դպրոցը 1837 թ.: Նույն շրջանում բացվեցին՝ 1834 թ.

Գևորգյան ճեմարանը

Մուրադյան դպրոցը Իտալիայի Պադուա քաղաքում, 1836 թ. Ռաֆայելյանը Վենետիկում (ներառելով հետագայում միացան), 1838 թ. Սկյուտարի ճեմարանը Կ. Պոլսում և այլն:

XIX դարի երկրորդ կեսին բացվեցին նորերը, որոնցից առանձնապես աչքի ընկավ 1874 թ. էջմիածնում հիմնված Գևորգյան ճեմարանը, որը տվեց բազմաթիվ ուսուցիչներ և մշակույթի գործիչներ: Բացվեցին նաև օրիորդաց դպրոցներ:

Դպրոցների ցանցը, սակայն, լայն ծավալ չստացավ նաև XIX դարի երկրորդ կեսին: Ցարական կառավարությունը սահմանափակում էր հայկական դպրոցների թիվը և ամեն կերպ աշխատում արժեքազրկել դրանք: Հատկապես ուժեղացավ հալածանքը 1880—1890-ական թթ., երբ բոնի կերպով փակվեցին հայկական շատ դպրոցներ:

Խիստ ծանր էր վիճակը Արևմտյան Հայաստանում: Սուլթանական դաժան ռեժիմը, ազգային հալածանքների ու կոտորածների քաղաքականությունը մեծ չափով կասեցրին դպրոցական-կրթական գործի զարգացումը արևմտահայության մեջ:

Հայ գիտական միտքը XIX դարում զարգացավ գերազանցապես հայոց պատմության, մատենագրության, լեզվի ու հայագիտական այլ հարցերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Դարի առաջին կեսին իրենց գիտական-բանասիրական աշխատություններով հատկապես աչքի ընկան

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամներ՝ պատմաբան, աշխարհագրագետ Ղուկաս Ինճիկյանը (1758—1833 թթ.) և լեզվաբան Մկրտիչ Ավգերյանը (1762—1854 թթ.): Վերջինս երկու այլ հեղինակների (Փ. Ավետիսյանի և Խ. Սյուրմեյանի) հետ միասին Վենետիկում 1836—1837 թթ. հրատարակեց երկու ընդարձակ հատորներից բաղկացած հայոց լեզվի բառարան («Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի»), որը մեծարժեք աշխատություն է և իր գիտական նշանակությունը չի կորցրել նաև մեր օրերում:

Ավելի ուշ՝ XIX դարի երկրորդ կեսին, հանդես եկան նշանավոր հայագետներ Ղ. Ալիշանը, Մ. էմինը, Բ. Պատկանյանը և ուրիշներ:

Ղևոնդ Ալիշանը (1820—1901 թթ.) հայտնի է ոչ միայն որպես բանաստեղծ, այլև որպես խոշոր բանասեր ու գիտնական: Նա բազմաթիվ աշխատություններ է գրել Հայաստանի աշխարհագրության, պատմության և մշակույթի պատմության հարցերի վերաբերյալ: Առանձնապես հայտնի են նրա «Սիսուան», «Այրարատ» և «Սիսական» աշխատությունները:

Մկրտիչ էմինը (1815—1890 թթ.) զբաղվել է հայկական գիտաբանության, հնագիտության, պատմության, գրականության պատմության և էպոսի հարցերով, հայ պատմիչների մի շարք երկեր թարգմանել և հրատարակել է ռուսերեն ու ֆրանսերեն: Նա ընտրվել է ռուսական հնագիտական և արևելագիտական ընկերությունների պատվավոր անդամ:

Քեռովբե Պատկանյանը (1833—1889 թթ.) հրապարակել է արժեքավոր ուսումնասիրություններ հայ ժողովրդի պատմության ու գրականության, ինչպես նաև Արևելքի պատմության վերաբերյալ: Դասավանդել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում: Ընտրվել է ռուսական ակադեմիայի թղթակից-անդամ:

Հայագիտական ուսումնասիրությունների բնագավառում դարի երկրորդ կեսին զգալի աշխատանք են կատարել նաև պատմաբաններ Մ. Գաբաշյանը (1818—1903 թթ.), Հ. Գաբրելյանը (1820—1882 թթ.), հնագետ-պատմաբան Ա. Երեցյանը (1841—1902 թթ.), լեզվաբան Ա. Այտրեյանը (1825—1902 թթ.) և ուրիշներ:

Բնական գիտությունների գծով աչքի ընկավ մասնավորապես նշանավոր երկրաբան, քիմիկոս Անդրեաս Արծրունի (1847—1898 թթ.): Սովորել է Պետերբուրգի և Հայդելբերգի համալսարաններում: 1870-ական

Անդրեաս Արծրունի

թթ. աշխատել է Թիֆլիսում, իսկ հետագա տարիներին՝ Գերմանիայում (Բեռլինի համալսարանում, Աախենի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում և այլն)։ Հիմնականում զբաղվել է Կովկասի և Ուրալի երկրաբանության հարցերով։ Գրել է մի շարք գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ ինչպես երկրաբանության, այնպես էլ հանքաբանության, բյուրեղների քիմիական ու ֆիզիկական հատկությունների և հարակից պրոբլեմների մասին։ 1895 թ. Արծրունին ընտրվել է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ։

XIX դարի հայ գիտնականներից շատերն իրենց մասնագիտական կրթությունը ստանում էին Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Դորպատի, Փարիզի, Բեռլինի, Ժնևի և այլ համալսարաններում։ Հայաստանում շունենալով աշխատանքի համապատասխան ասպարեզ և հնարավորություններ, նրանք մեծ մասամբ գործում էին հայրենի երկրից դուրս։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանը XX դարի սկզբին առաջվա նման բաժանված էր երկու մասի. Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր Ռուսաստանի կայսրության վազմում, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ սուլթանական Թուրքիայի։ Դրանով էլ բնորոշվում էին հայ ժողովրդի երկու մասերի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները՝ Արևելյան Հայաստանում տեղի էին ունենում Ռուսաստանի ընդհանուր զարգացման հետ անքակտելիորեն կապված առաջադիմական պրոցեսներ, արևմտահայերի կյանքը, որն ընթանում էր թուրքական բռնակալության ամենադաժան վարչակարգի պայմաններում, դարձավ էլ ավելի ծանր, լի ողբերգական իրադարձություններով։

XX դարի սկզբին Ռուսաստանը թևակոխեց իմպերիալիզմի դարաշրջանը։ Արդյունաբերության ինտենսիվ զարգացումն ընդգրկել էր ոչ միայն կայսրության կենտրոնական շրջանները, այլև մի շարք ծայրամասեր, այդ թվում՝ Անդրկովկասը։ Այստեղ ևս առաջացան արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ, սկսեց աճել քաղաքային բնակչությունը, ստվարացավ բանվոր դասակարգը։ Տնտեսական կյանքի զարգացման այդ պրոցեսները որոշակի ազդեցություն ունեցան նաև ռուսական կայսրության մի մասը կազմող Արևելյան Հայաստանում։

Հայաստանի արդյունաբերության առաջատար ճյուղը պղնձարդյունաբերությունն էր, որի կենտրոններն էին Ալավերդին և Զանգեզուրը։ XX դարի սկզբին արդյունաբերության այդ ճյուղը ունեցավ զգալի աճ, որը հետևանք էր այն բանի, որ մի կողմից Ռուսաստանը պղնձի մեծ կարիք էր զգում, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի պղնձահանքային արդյունաբերության մեջ ավելի ներթափանցեց արտասահմանյան, մասնավորապես ֆրանսիական կապիտալը։ Ալավերդու, Շամլուղի և մասամբ Ղափանի պղնձահանքերի ու պղնձաձուլական գործարանների շահագործումն անցավ ֆրանսիական բաժնետիրական ընկերության ձեռքը։ Անխնա կերպով շահագործելով տեղական բանվորական ուժը և որոշ

շափով կատարելագործելով արտադրության տեխնոլոգիան՝ օտարերկրյա արդյունաբերողները հասան պղնձի ձուլման ավելացման: Եթե Ալավերդու գործարաններում 1900 թ. արտադրվել է 19,6 հազ. փութ, 1901 թ.՝ 59,7 հազ., ապա 1904 թ.՝ արդեն 116 հազ. փութ պղինձ: Զանգեզուրում 1900 թ. արտադրվել է 50 հազ. փութ, 1904 թ.՝ 68,4 հազ., իսկ 1907 թ.՝ 94 հազ. փութ պղինձ:

Ղափան. պղնձահանք

Պղնձի արտադրությունն աճել է նաև հետագա տարիներին, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Այսպես, Հայաստանում արտադրվել է 1910 թ.՝ 278,2 հազ. փութ, 1913 թ.՝ 343,1 հազ. փութ պղինձ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Հայաստանը տալիս էր ամբողջ ցարական Ռուսաստանում արտադրվող պղնձի 17 տոկոսը:

Զարգացավ նաև գինու-կոնյակի արտադրությունը: 1890-ական թվականներին Երևանում գործում էին Թաիրովի, Աֆրիկյանի, Գյուլալովի, Սարաջևի գինու-կոնյակի գործարանները: 1899 թ. ուս կապիտալիստ Շուստովը ձեռք բերելով Թաիրովի գործարանը և մի քանի այլ ձեռնարկություններ, զգալի շափով ընդլայնեց արտադրանքի թողարկումը: 1913 թվականին Հայաստանում արտադրվել է 188 հազ. դեկալիտր գինի և 48 հազ. դեկալիտր կոնյակ: Հայաստանում արտադրվող կոնյակի, սպիրտի և գինու մոտ 80 տոկոսը արտահանվում էր Ռուսաստան, ինչպես նաև դուրս էր բերվում միջազգային շուկա:

Պղնձի և գինու-կոնյակի արդյունաբերության ձեռնարկությունները որոշում էին Հայաստանի արդյունաբերական դեմքը: Բացի դրանցից կային սննդի արդյունաբերության մի քանի ձեռնարկություններ, ինչպես նաև տնայնագործական տիպի տարրեր արհեստանոցներ: Պաշտոնական տվյալների համաձայն 1912 թ. Երևանի նահանգում եղել է 2307 արտադրական ձեռնարկություն, որոնցում զբաղված էր 8254 մարդ: Այսպիսով, յուրաքանչյուր ձեռնարկությանը միջին հաշվով ընկնում էր 3—4 բանվորից ոչ ավելի: Դրանք հիմնականում գյուղատնտեսական հումքի նախնական մշակման պարզ արտադրահիմնարկներ էին, մեխանիկական արհեստանոցներ և այլն: Հայաստանի արդյունաբերական արտադրանքը գլխավորապես արտահանվում էր կիսաֆաբրիկատների և մասամբ հումքի ձևով, որը հետևանք էր ուսական կայսրության ազդային ծայրամասերի նկատմամբ ցարական կառավարության վարած դադուխային քաղաքականության:

Արդյունաբերության զարգացմանը ուղեկցում էր բանվորների թվի աճը, որին նպաստում էր նաև XX դարի սկզբին ծավալված երկաթուղային շինարարությունը: Թիֆլիս—Կարս և Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուֆա երկաթուղագծերի կառուցման վրա աշխատող շինարար բանվորներից բացի, Հայաստանի պորտտարիատի շրջերը համալրում էին երկաթգիծը սպասարկող բանվորները: Բանվորական կուլեկտիվներ էին կազմվում Ալեքսանդրապոլի, Սանահինի, Կարսի կայարաններում և երկաթուղային դեպոներում: XX դարի սկզբին Հայաստանի բանվորների թիվը հասավ մոտ 10 հազարի:

Հայ բանվորներն զգալի քանակ էին կազմում հարևան Վրաստանում ու Ադրբեջանում. այդ հանգամանքը պայմանավորված էր ոչ միայն Ադրբեջանում և Վրաստանում տեղական հայ բնակչության սովոր թվի առկայությամբ, այլև նրանով, որ մեծ թվով հողագուրկ և չբավոր գյուղացիներ փող աշխատելու համար Հայաստանից գնում էին Անդրկովկասի արդյունաբերական կենտրոնները: Առանձնապես շատ հայեր, որոնք զաղթել էին Զանգեզուրից, Ղարաբաղից, Նախիջևանից, Դարալագյազից և Հայաստանի մյուս վայրերից, աշխատում էին Բաքվի՝ Անդրկովկասի և այդ խոշորագույն արդյունաբերական կենտրոնի նավթահանքերում և այլ ձեռնարկություններում: Դարասկզբին Բաթումի ձեռնարկություններում աշխատող բանվորների ավելի քան մեկ երրորդը հայեր էին, մեծ մասամբ զաղթականներ Արևմտյան Հայաստանից, որոնք Կովկաս էին եկել 1894—1896 թթ. Թուրքիայում կազմակերպված հայկական ջարդերից հետո: Հայ բանվորները, որոնց ընդհանուր թիվը Անդրկովկասում հասնում էր 35—40 հազարի, կենտրոնացած էին երկրամասի այնպիսի արդյունաբերական քաղաքներում, ինչպիսիք էին Բաքուն, Թիֆլիսը, Բաթումը, Ալեքսանդրապոլը, Երևանը, Ալավերդին, Ղափանը և այլն:

Հայ արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիան ևս ցրված էր ամբողջ Անդրկովկասում: Խոշոր արդյունաբերողներ Մանթաշովը, Տեր-Ղուկասովը, Արամյանցը, Մաշիկովը և ուրիշներ իրենց կապիտալը ներդրել էին Բաքվի արդյունաբերության մեջ, ստանում էին վիթխարի շահույթներ և տեղ էին գտել Ռուսաստանի արդյունաբերական բուրժուազիայի առաջին շարքերում: Թիֆլիսի թեթև և սննդի արդյունաբերության շատ ձեռնարկություններ պատկանում էին հայ կապիտալիստներին՝ Աղելիսանովին, Ալիսանովին, Էնֆիաջյանին և ուրիշների: Բուն Հայաստանում պղնձահանքերի և արդյունաբերական տարբեր ձեռնարկությունների սեփականատերեր էին Մելիք-Աղաաթյանը, Մելիք-Ղարազյուզովը, Աֆրիկյանը և ուրիշներ:

Մանր էր բանվորների դրությունը: Աշխատանքի ու կյանքի պայմանները առանձնապես անտանելի էին Ալավերդու և Զանգեզուրի պղնձահանքերում և պղնձաձուլական դործարաններում: Աշխատանքային օրը տևում էր 12—14 ժամ, իսկ երբեմն՝ էլ ավելի: Խիստ ցածր էր աշխատավարձը: Հանքերում ու ձեռնարկություններում անվտանգության տեխնիկական փաստորեն բացակայում էր. տարածված էին պրոֆեսիոնալ հիվանդությունները, աշխատանքը կատարվում էր հակաառողջապահական պայմաններում: Բանվորները շունեին իրենց արհմիությունները և նվաղագույն չափով իսկ չէին մասնակցում հասարակական կյանքին: Այս բոլորի հետևանքով աճում էր բանվորների դժգոհությունը, նրանց բողոքն ընդդեմ անդուսպ շահագործման ընդունում էր ավելի համառ ու կազմակերպված բնույթ, բարձրանում էր պրուետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցությունը:

Խիստ անմխիթար էր գյուղացիության դրությունը: XX դարի սկզբին գյուղում շարունակվում էր բնատնտեսության քայքայման և ապրանքային հողագործության աճի պրոցեսը: Խորանում էին գյուղացիության շերտավորումը և նրա ճնշող մեծամասնության աղքատացումը: Լավագույն հողերը անցնում էին կալվածատերերի ու կուլակների ձեռքը, իսկ գյուղացին վաստակ փնտրելու համար թողնում էր գյուղը և գնում բաղաբ, դիմում օտարության: Արտագնացությունը և պանդխտությունը գյուղական կյանքի սովորական երևույթ էին դարձել: Մանր հարկերը, ճորտական աշխատանքի բազմաթիվ մնացորդները, բացարձակ իրավազրկությունը, առևտրականների ու վաշխառուների հարստահարությունները անտանելի էին դարձնում աշխատավոր գյուղացու վիճակը: Հայաստանի գյուղի մասին ժամանակի թերթերից մեկի թղթակիցը գրում էր. «Դարդ, ցավ, արցունք, արյուն-քրտինք, կարիք, վիշտ, աղքատություն, հարստահարություն, կողոպուտ, զրկանք... ահա գյուղը»:

Չնայած գյուղատնտեսության հետամնացությանը, XX դարի սկզբին ավելացավ բամբակենու ցանքատարածությունը (այդ պայմանա-

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ

վորված էր Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության պահանջով), ընդարձակվեցին խաղողի այգիները, որոնք հումք էին տալիս Հայաստանի գինու-կոնյակի զարգացող արդյունաբերությանը:

* * *

XX դարի սկզին արևելահայերի հասարակական-քաղաքական կյանքը նշանավորվեց մի շարք կարևոր իրադարձություններով. սկսվեց բանվորական շարժման վերելք, բռնկվեցին մասսայական ելույթներ ցարիզմի գաղութային քաղաքականության դեմ, ստեղծվեցին սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ: Անդրկովկասի բանվորների հեղափոխական շարժումը, որը կազմում էր Ռուսաստանի ընդհանուր բանվորական հեղափոխական շարժման մի օրգանական մասը, ընթացավ մարքսիստական գաղափարների ազդեցության տակ:

Հայտնի է, որ XX դարի սկզբից Ռուսաստանը դառնում է համաշխարհային հեղափոխական շարժման կենտրոն: Ռուս բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարը, որին աջակցում էին գյուղացիական մասսաները, վիթխարի ներգործություն ունեցավ համաշխարհային պատմական պրոցեսի վրա: Ռուսաստանի պրոլետարիատը դարձավ ազատագրական, հեղափոխական շարժման առաջատար ուժը: Ռուսաստանում բանվորական շարժման նոր էտապի առանձնահատկությունը նրա միացումն էր մարքսիստական տեսության հետ: Դրանում է մեծ հեղափոխական, հանճարեղ գիտնական և տեսաբան, նոր տիպի մարքսիստական կուսակցության՝ Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության ստեղծող Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի մեծագույն պատմական ծառայություններից մեկը:

Դեռևս ուսանողական տարիներին կանգնելով հեղափոխական պայքարի ուղու վրա, Վ. Ի. Լենինը իր գործունեության հենց առաջին քայլերից մարքսիստական գաղափարների պրոպագանդան սերտորեն շաղկապեց ձեռնարկություններում բանվորների մղած քաղաքական ու տնտեսական պայքարի հետ: Վ. Ի. Լենինի և նրա ղեկավարների ջանքերով 1895 թ. աշնանը Պետերբուրգի բանվորական խմբակները միավորվեցին «Բանվոր դատակարգի ազատագրման պայքարի միության» մեջ: Այդ կազմակերպությունը, կարճ ժամանակ անց Մոսկվայում, Կիևում, Իվանովո-Վոզնեսենսկի ու Երկրի այլ քաղաքներում ստեղծված նման միությունների և խմբերի հետ միասին, իրենցով նշանավորեց բանվորական շարժման հետ մարքսիզմի միացման սկիզբը: Պետերբուրգի «Միության» շարքերում կոփվեցին շատ հեղափոխականներ, այդ թվում նաև՝ Անդրեյ Կովկասից եկած հեղափոխականները:

Մարքսիզմի գաղափարները հայ իրականության մեջ սկսել էին թա-

Ստեփան Շահումյան

Ստեփան Շահումյանի մարքսիստական գաղափարների տարածմանը, երկրամասում պրոլետարիատի հեղափոխական շարժման առաջին քայլերին մեծ շափով նպաստեցին Կովկաս արտաքսված և այստեղ աշխատող ռուս հեղափոխականներ Վ. Գ. Կուրնատովսկին, Գ. Յա. Ֆրանչեսկին, Ի. Ի. Լուզինը, Մ. Ի. Կալինինը, Ս. Յա. Ալիլուևը և ուրիշները:

Հայ հեղափոխական մարքսիստները, Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների հեղափոխական գործիչների հետ միասին, ակտիվորեն մասնակցեցին Ռուսաստանի պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարին, նոր տիպի մարքսիստական կուսակցության ստեղծմանը: Համառոտապատանյան մասշտաբի հեղափոխական խոշոր գործիչներ դարձան Իսահակ Լալայանցը (1870—1933 թթ.)՝ Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ առաջնորդի գործունեության Սամարայի ժամանակաշրջանում (նա հետագայում ակտիվորեն մասնակցեց «Բոկրա» թերթի հրատարակմանը): Բոգդան Կրնույանցը (1878—1911 թթ.)՝ աչքի ընկնող հեղափոխական, որը հեղափոխական դպրոց է անցել Վ. Ի. Լենինի գլխավորած «Բանվոր դասակարգի ազատագրման պայքարի միությունում», այնուհետև ՌՍԴԲԿ II համագումարում ակտիվորեն պայքարել է հանուն պրոլետարական կուսակցության կառուցման լենինյան սկզբունքների: Ստեփան Շահումյանը (1878—1918 թթ.)՝ ականավոր հեղափոխական, մարքսիզմի խոշոր տեսաբան, Բաքվի հերոսական կոմունայի պանծալի ղեկավարը: Սուրեն Սպանդարյանը (1882—1916 թթ.)՝ պրոֆեսիոնալ հեղափոխական, մարքսիզմի բոցաշունչ պրոպագանդիստ, որը մտնում էր ՌՍԴԲԿ ղեկավար կորիզի մեջ:

Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման ազդեցության տակ Անդրը-

կովկասում, առաջին հերթին նրա արդյունաբերական կենտրոններում, սկսեցին առաջանալ մարքսիստական խմբակներ: 1898 թ. Թիֆլիսում ստեղծվեց հայ բանվորների առաջին մարքսիստական խումբը, որի մեջ մտնում էին Մ. Մելիքյանը (Դեղուշկա), Ասատուր Կախոյանը, Գևորգ Ղարաջյանը և ուրիշներ: Խումբը պրոպագանդիստական աշխատանք էր տանում բանվորների շրջանում, կապված էր Թիֆլիսի վրացի և ռուս սոցիալ-դեմոկրատների հետ, հրատարակում էր ձեռագիր «Բանվոր» թերթը: 1899 թ. ամռանը Զալալօղլիում (այժմ՝ Ստեփանավան) ստեղծվեց մարքսիստական խմբակ, որի ղեկավարը Ստ. Շահումյանն էր: Խմբի մեջ մտնում էր տեղի առաջագիտ երիտասարդությունը, որն ուսումնասիրում էր մարքսիզմը և տարածում հեղափոխական թուլացիկներ:

Ռուսաստանում բանվորական մարքսիստական կուսակցության հիմնադրումը խթանեց Անդրկովկասում սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջացմանը, որոնք ստեղծվում էին ինտերնացիոնալ սկզբունքով և հանդիսանում էին ՌՍԴԲԿ տեղական կազմակերպություններ: Դրանց մեծ մասը ստեղծման պահից ակտիվորեն պաշտպանում էր Վ. Ի. Լենինի և նրա խմբագրած «Բոկրա» թերթի մարքսիստական, հեղափոխական սկզբունքները:

1901 թ. կազմակերպվեցին ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի կոմիտեները, որոնք ունեին ընդհատակյա տպարաններ: 1902 թ. վերջին նրանում հիմնվեց առաջին սոցիալ-դեմոկրատական բնիշը, որի կազմի մեջ մտան երկաթուղու և Շուստովի գործարանի բանվորները: Դրանից անմիջապես հետո սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ կազմակերպվեցին Ալեքսանդրապոլում՝ քաղաքում և կայազորում, Կարսում, Ալավերդում և Լոռու մի շարք գյուղերում:

1902 թ. ամռանը Ստեփան Շահումյանի, Բոգդան Կրնույանցի և Արշակ Զոհրաբյանի նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում սկսեց գործել «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը»: Այս կազմակերպությունը աշխատում էր ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեի ղեկավարությամբ, իսկ այնուհետև մտավ նրա կազմի մեջ: Միությունը հիմնեց հայերեն առաջին մարքսիստական անլեզալ թերթը՝ «Պրոլետարիատը»: 1902 թ. հոկտեմբերին լույս տեսավ այդ թերթի առաջին համարը: Այնտեղ ղեկավարված է նաև «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» մանիֆեստը, որի մասին Վ. Ի. Լենինը 1903 թ. հատուկ հոդված տպագրեց «Բոկրա» թերթում: Վ. Ի. Լենինը բարձր գնահատեց միության գործունեությունը, նրա հրապարակած մանիֆեստը: «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը» և նրա օրգան «Պրոլետարիատ» թերթը մեծ դեր խաղացին հայ իրականության մեջ մարքսիստական գաղափարախոսության տարածման և հայ աշխատավորների հեղափոխական դաստիարակման գործում:

Կովկասի բանվորական շարժման շահերը թելադրում էին սոցիալ-

Րոզդան Կոնյանց

դեմոկրատական խմբակների և կազմակերպությունների կազմակերպական միավորման ու երկրամասային միասնական ղեկավար կենտրոնի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Այդ խնդիրը կատարեց ՌՍԴԲԿ Կովկասյան կազմակերպությունների առաջին համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1903 թ. մարտին Թիֆլիսում: Ստեղծվեց ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միություն և ապա նրա ղեկավար կենտրոնը՝ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան կոմիտե, որի կազմի մեջ տարբեր ժամանակ մտնում էին Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման ականավոր գործիչներ Բ. Կնունյանցը, Ա. Մուկուկիձեն, Ս. Շահումյանը, Ա. Զափարիձեն, Ֆ. Մախարաձեն և ուրիշներ: ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության ստեղծումը կարևոր էտապ հանդիսացավ երկրամասի

հեղափոխական ուժերի համախմբման գործում:

XX դարի սկզբին Ռուսաստանում ծավալված բանվորական հեղափոխական շարժումը շուտով ընդգրկեց նաև Անդրկովկասը: 1901 թ. մայիսի 1-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ աշխատավորների ցույց, որը ազդանշան ծառայեց ամբողջ երկրամասում հեղափոխական շարժման ծավալման համար: «Իսկրա» թերթը նշեց, որ «այս օրվանից Կովկասում սկսվում է հեղափոխական բացահայտ շարժումը»:

1901—1904 թթ. քաղաքական գործադուլների ու ցույցերի ալիքը ընդգրկեց նաև Անդրկովկասի արդյունաբերական կենտրոնները: Այդ տարիներին բազմիցս գործադուլ արեցին Բաքվի, Թիֆլիսի, Բաթումի, Ալեքսանդրապոլի, Ալավերդու գործարանների բանվորները: Առանձնապես համառ բնույթ էր կրում 1903 թ. հուլիսին Բաքվի նավթահանքերի ու ձեռնարկությունների բանվորների համբույժանուր գործադուլը: Հալաստանում գործադուլային շարժման ավանգարդում ընթանում էին Ալավերդու պղնձահանքերի բանվորները: Տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները ձգտում էին գործադուլային այդ շարժումը տանել կազմակերպված հեղափոխական պայքարի հունով:

Բանվորների հեղափոխական շարժման ազդեցության տակ աշխուժացավ գյուղացիական շարժումը, որն ուղղված էր կալվածատիրական ճնշման դեմ: 1903 թ. տեղի ունեցավ Լոռու գավառի Հաղպատ գյուղի գյուղացիների ելույթը տեղի կալվածատիրոջ դեմ: Միայն զինված ուժերի օգնությամբ իշխանություններին հաջողվեց ճնշել գյուղացիական այդ ընդլվղումը:

XX դարի սկզբին արևելահայերի հասարակական-քաղաքական կյանքում խոշոր իրադարձություն հանդիսացավ հայ ժողովրդական մասսաների հզոր շարժումը ընդդեմ ցարական ինքնակալության, որը 1903 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց օրենք հայ եկեղեցու հողերի և գույքի բռնագրավման մասին: Իրականացնելով գաղութային-մեծապետական քաղաքականություն, ցարական կառավարությունը մի քանի տարի նախապատրաստում էր այդ օրենքը: Դեռ տարիներ առաջ Կովկասի կառավարչապետ, իշխան Գուլիցինը ձեռնամուխ եղավ հայկական դպրոցների փակմանը, Կովկասում հայկական բարեգործական և հրատարակչական ընկերությունների գործունեության սահմանափակմանը, խիստ զրաքննություն սահմանեց հայ պարբերական մամուլի նկատմամբ:

1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքով հայ եկեղեցու հողերն ու եկամտաբեր ունեցվածքը պետք է բռնագրավվեին և հանձնվեին Ռուսաստանի համապատասխան մինիստրությունների տնօրինությանը: Այդ օրենքը ոչ միայն խախտում էր հայ եկեղեցու տնտեսական հիմքերը, այլև ուղղված էր հայ ժողովրդի, նրա քաղաքական իրավունքների և մշակույթի, հայկական դպրոցի դեմ, քանի որ Անդրկովկասի հայկական դպրոցների մեծ մասը պահվում էր եկեղեցու կալվածքներից ստացված միջոցներով: Հայկական կուտուր-լուսավորական հիմնարկությունների վերացումը պետք է հեշտացներ ցարիզմի գաղութային քաղաքականության իրականացումը: 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը հենց այդպես էլ ընկալվեց հայ ժողովրդի լայն խավերի կողմից: Եվ երբ կառավարության տեղական օրգանները փորձեցին ձեռնամուխ լինել օրենքի իրականացմանը, Անդրկովկասի հայ բնակչությունը պայքարի ելավ ընդդեմ ցարական ինքնակալության:

1903 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին Անդրկովկասի շատ քաղաքներում՝ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Երևանում, Էջմիածնում, Թիֆլիսում, Նիդավետպոլում (Գանձակում), Շուշիում, Բաքվում, Բաթումում, Իգդիրում, Զալաթլիում և այլուր, տեղի ունեցան բազմամարդ միտինգներ, որոնց մասնակիցները պահանջում էին վերացնել հունիսի 12-ի օրենքը և չենթարկվել ցարական իշխանություններին: Շատ վայրերում ցույցերը վերածվեցին զինված ընդհարումների: Արյունալի անցքեր տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Նիդավետպոլում. գործողության մեջ դրվեցին զորքեր, իշխանությունները դաժանորեն հաշվեհարդար տեսան հակացարական ելույթների մասնակիցների հետ, հարյուրավոր մարդիկ ձերբակալվեցին: Կառավարությունը ստիպված էր Թիֆլիսում ռազմական դրություն հայտարարել:

Ցարական ինքնակալության դեմ հայ ժողովրդի ելույթն ընդունեց համազգային շարժման բնույթ: Պայքարին մասնակցեցին ժողովրդի բոլոր խավերը՝ բանվորները, գյուղացիները, արհեստավորները, մտավո-

րականությունը, հոգևորականությունը: Պայքարի մեջ ակտիվորեն ներգրավվեցին հայկական քաղաքական կուսակցությունները, իհարկե, յուրաքանչյուրը յուրովի: Այն ժամանակվա առավել ազդեցիկ հայկական քաղաքական կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, որը նախկինում ժխտում էր Կովկասի հայերի քաղաքական պայքարի անհրաժեշտությունը և ընդունում էր միայն «Թուրքահայ հարցը», այժմ, ծավալվող իրադարձությունների պայմաններում, ստիպված էր հայտարարել, որ «համազգային թուրքահայ հարցի» հետ միասին նա ճանաչում է «ոռասահայ հարցի» առկայությունը: Դաշնակցությունը փորձեց ժողովրդական ելույթը տանել բուրժուական շարժման նեղ ազգային հունով: Հընչակները 1903 թ. հոկտեմբերին անհաջող մահափորձ կատարեցին Կովկասի արխիեպիսկոպոսի կառավարչապետ, իշխան Գուլիցինի դեմ, որը հայտնի էր հակահայկական դաժան քաղաքականությամբ: Գուլիցինը միայն վիրավորվեց:

Տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները մերկացնում էին ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը: Նրանք հրապարակեցին բազմաթիվ թուուցիկներ, որոնցով հայ ժողովրդին կոչ էին անում միավորվել Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հետ՝ ցարական ինքնակալության դեմ մղվող ընդհանուր պայքարում: ՌՍԴԲԿ կենտրոնական օրգան «Իսկրա» թերթը գոհունակությամբ նշում էր, որ Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատները «միանգամայն ճիշտ գնահատեցին հայկական եկեղեցու ունեցվածքի վրա ցարական արշավանքի քաղաքական նըշանակությունը և իրենց օրինակով ցույց տվեցին, թե ինչպես պետք է սոցիալ-դեմոկրատիան վերաբերվի ամեն մի նման երևույթին»:

Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները երկրամասի ժողովուրդներին կոչ էին անում աջակցել հայ ժողովրդի արդարացի պայքարին: Նրանք միաժամանակ հանդես էին գալիս հայ աշխատավորներին դասակարգային պայքարից շեղելու դաշնակցականների փորձերի դեմ, հակահարված էին տալիս նրանց ազգայնական քարոզներին, դատապարտում անհատական տեղորի տակտիկան: Գուլիցինի դեմ անհաջող մահափորձից հետո ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեն բաց թողեց «Գազանը վիրավորված է» թուուցիկը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Գուլիցինները և նրանց նմանները կանհետանան և ինչպես ծուխ կցրվեն միայն ինքնակալության անկմամբ»:

Զինված ուժերի օգնությամբ կոտրելով ժողովրդի դիմադրությունը, կառավարությունը այնուամենայնիվ կիրառեց հունիսի 12-ի օրենքը: Մինչև 1903 թ. վերջը հիմնականում ավարտվեց հայկական եկեղեցու ունեցվածքի և հողերի բռնագրավումը:

Բայց պայքարը շարունակվեց: Հայ գյուղացիները հրաժարվում էին մշակել ցարական իշխանությունների կողմից զավթված հողերը, չէին

վարձակալվում գրավված արհեստավորական և արդյունագործական ձեռնարկությունները: Տեղի էին ունենում ըմբոստություններ ու ելույթներ: Օրավուր աճող ոռոսական հեղափոխական շարժման պայմաններում ցարական կառավարությունը ստիպված էր նահանջել: 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ցարը վերացրեց 1903 թվականի հունիսի 12-ի օրենքը. հայկական եկեղեցու ունեցվածքն ու հողերը վերադարձվեցին:

1903 թ. իրադարձությունները մեծ նշանակություն ունեցան հայ աշխատավոր մասսաների հեղափոխականացման պրոցեսի համար: Այդ նկատի ունենալով, Ստ. Շահումյանը նշել է, որ «1903 թ. շրջադարձային կետ էր կովկասահայերի պատմության մեջ»:

2. ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ 1905—1907 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ռուսաստանի բանվորների ու աշխատավոր գյուղացիների մասսայական հեղափոխական շարժումը XX դարի սկզբին վերաճեց 1905—1907 թթ. բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության, որն առաջինն էր իմպերիալիզմի դարաշրջանում:

Հեղափոխության սկիզբը հանդիսացան 1905 թ. հունվարի 9-ի արյունալի իրադարձությունները, երբ ցարի հրամանով գնդակոծվեց Պետերբուրգի բանվորների խաղաղ ցույցը: Գնահատելով այդ իրադարձությունների նշանակությունը, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Բանվոր դասակարգը քաղաքացիական պատերազմի մեծ դաս ստացավ. պրոլետարիատի հեղափոխական դաստիարակությունը մեկ օրում այնպես առաջ գնաց, ինչպես այն չէր կարողանում գնալ գորշ, առօրյա, խղճուկ կյանքի ամիսների ու տարիների ընթացքում»*: 1905 թ. հունվարից հեղափոխական շարժումը սկսեց ուժեղանալ, ընդգրկելով երկիրը: Ռուսաստանում սկսվեցին բանվորների գործադուլները, որոնք պահանջում էին իրենց դրությունից բարելավում և քաղաքական ազատություններ: Արդեն 1905 թ. հունվարին երկրում գործադուլ էր անում ավելի քան 440 հազար բանվոր: Գործադուլային պայքարը առավել համառ բնույթ ձեռք բերեց Պետերբուրգի, Վարշավայի և Ռիգայի ձեռնարկություններում. այդ քաղաքներում տեղի ունեցան առաջին փողոցային մարտերը:

1905 թ. գարնանն ու ամռանը պրոլետարիատի հեղափոխական շարժումը ծավալվեց նոր ուժով: Բանվորների գործադուլներ և ցույցեր տեղի ունեցան Արևմտյան և Կենտրոնական Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Ուրալի քաղաքներում: 1905 թ. գարնան և ամռան հեղափոխական իրադարձությունների գագաթնակետն էր ապստամբությունը

* Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 9, էջ 244:

«Պոստովկին» զրահանավի վրա, որը ցույց տվեց, որ հեղափոխականացման պրոցեսը շոշափել է բանական ու նախատորմը:

1905 թ. գարնանը գործադուլային շարժման ալիքը հասավ Հայաստան: Մարտ ամսին գործադուլ արեցին Ալավերդու հանքերի, Երևանի Շուստովի և Սարաջևի ձեռնարկությունների բանվորները, Ղարաքիլիսա—Ալեքսանդրապոլ ուղեմասի երկաթուղայինները, Ալեքսանդրապոլի ղեկավարի բանվորները: Ապրիլին Հայաստանի երկաթուղայինները միացան Անդրկովկասի երկաթուղայինների ընդհանուր գործադուլին:

Բանվորական շարժումը Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում զգալիորեն թույլ էր, բան Կենտրոնական Ռուսաստանում: Դա բացատրվում էր ոչ միայն Հայաստանի բանվոր դասակարգի փոքրաթվությամբ, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների թուլությամբ, այլև նրանով, որ ցարական իշխանություններին հաջողվեց Անդրկովկասում հրահրել հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ և աշխատավորների ուշադրությունը որոշ չափով շեղել դասակարգային պայքարից: 1905 թ. եղբայրասպան կոիվներ տեղի ունեցան Բաքվում, Շուշիում, Նախիջևանում, Երևանում, Ելիզավետպոլում և այլ վայրերում, երկու կողմերն էլ տվեցին բազմաթիվ զոհեր: Որոշ տեղերում հայ-ադրբեջանական ընդհարումները շարունակվեցին մինչև 1907 թ.: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեի ղեկավարությամբ վճռականորեն հանդես եկան այդ պրոլետարիայի նախաձեռնողների և մեղսակիցների դեմ, բոլոր ազգերի բանվորներին միասնության և համերաշխության կոչ անելով ցարիզմի դեմ մղվող ընդհանուր պայքարում:

1905 թ. հոկտեմբերին համընդհանուր քաղաքական գործադուլն ընդգրկել էր Ռուսաստանը: Հայաստանում առավել կազմակերպված անցավ երկաթուղայինների ընդհանուր գործադուլը, որի մասնակիցները հանդես եկան քաղաքական մի շարք պահանջներով: Իշխանությունները երկաթուղում ռազմական դրություն հայտարարեցին: Նույն թվականի նոյեմբերին տեղի ունեցավ Ալավերդու բանվորների խոշոր գործադուլը: Կազմակերպվածության և կայունության շնորհիվ բանվորներին հաջողվեց ձեռնարկատերերին ստիպել՝ բավարարել իրենց պահանջների մեծ մասը: Գործադուլի կազմակերպմանը ղեկավար մասնակցություն ունեցավ Ստ. Շահումյանը:

1905 թ. հոկտեմբերին, երբ ռուսական առաջին հեղափոխությունը հասել էր իր գագաթնակետին և Մոսկվայում բռնկվել էր զինված ապստամբություն, Հայաստանում կրկին գործադուլ արեցին երկաթուղայինները, որոնք ստեղծեցին բանվորների զինված ջոկատներ և երկաթուղին պահեցին իրենց ձեռքում: Իշխանությունները զորք ուղարկեցին բանվորների դեմ: Զինված ընդհարումներ բանվորների և ռուսականության միջև

տեղի ունեցան նաև Բաքվում ու Քերիխիում: Երկրամասի կենտրոնում բանվորների դեմ դուրս բերվեցին կանոնավոր զորքեր: Փողոցային այս մարտերին մասնակցեց հայտնի հեղափոխական, լենինյան կուսակցության խիզախ մարտիկ Կամոն (Սիմոն Տեր-Պետրոսյան, 1882—1922 թթ.):

Մոսկվայի ղեկամբերյան զինված ապստամբության պարտությունից հետո երկրում հեղափոխական շարժումը վայրէջք ապրեց: Սկսվեց հեղափոխության նահանջի ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում գործադուլները շարունակվեցին նաև Ալավերդում, Երևանում, Կարսում, Ղափանում և այլ վայրերում: 1906 թ. օգոստոսին Ալավերդու բանվորները կրկին գործադուլ արեցին, որ շարունակվեց մեկ ամիս: Իշխանությունները զորքեր ուղարկեցին Ալավերդի և ճնշեցին գործադուլը: շատ բանվորներ ձերբակալվեցին կամ հեռացվեցին աշխատանքից:

1907 թ. մարտին տեղի ունեցավ Ղափանի հանքերի և գործարանների բանվորների խոշոր գործադուլը: Չնայած այն բանին, որ ամբողջությամբ վերցրած երկրում հեղափոխական շարժումը նահանջել էր, Ղափանի բանվորների գործադուլը վերջացավ հաղթանակով: Գործարանի վարչությունը ստիպված էր բավարարել բանվորների պահանջների մի մասը:

1905—1907 թթ. հեղափոխության ժամանակաշրջանում Հայաստանում, բանվորների հեղափոխական շարժման հետ միասին, տեղի ունեցան գյուղացիական հուզումներ: Իշխանությունների, կալվածատերերի և վաշխառուների դեմ գյուղացիների առավել լուրջ ելույթներ տեղի ունեցան Լոռիում և Զանգեզուրում: Լոռու գավառի մի շարք գյուղերում ըստեղծվեցին գյուղացիական կոմիտեներ, որոնք աշխատում էին տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ: Գյուղացիական հուզումներ տեղի ունեցան նաև Էջմիածնի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և այլ գավառներում: Որոշ վայրերում գյուղացիները դիմում էին վճռական գործողությունների՝ խլում էին կալվածատերական և վանքապատկան հողերը, բռնադրավում էին կալվածատերերի ունեցվածքը, գյուղերից քշում էին հողատերերին: Մի շարք դեպքերում իշխանություններն ստիպված էին պատժել ջոկատներ ուղարկել ապստամբ գյուղացիներին հնազանդեցնելու համար:

Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների համար ռուսական առաջին հեղափոխության տարիները հղան փորձության ժամանակաշրջան: Նրանք ամրապնդվեցին, բարձրացավ նրանց հեղինակությունը: Առաջացան տեղական մի շարք նոր կազմակերպություններ, մասնավորապես 1905 թվականի մայիսին Ստ. Շահումյանի անմիջական մասնակցությամբ ստեղծվեց ՌՍԴԲԿ Երևանի կոմիտեն: Շահումյանի, Կնունյանցի և ականավոր մյուս հեղափոխական-քաղաքական

Սուրեն Սպանդարյան

գործիչների հետ միասին 1905—1907 թթ. Անդրկովկասի և համառուսական հեղափոխական շարժմանը գործուն մասնակցություն ունեցավ նաև հայ նշանավոր բոլշևիկ Սուրեն Սպանդարյանը (1882—1916 թթ.):

Հեղափոխությունը բարձրացրեց Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների դասակարգային գիտակցությունը: Նրա փորձը ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի ազատագրումը ձեռք կբերվի միայն ռուսական հեղափոխության հաղթանակով, հեղափոխություն, որը միավորում է Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդների պայքարը:

Հայտնի է, որ ռուսական առաջին հեղափոխության ժամանակ ՌՄԴԲԿ երկու մասերի՝ բոլշևիկների ու մենշևիկների միջև պառակտումը, որը առաջացել էր դեռևս 1903 թ. կուսակցության II համագումարի ժամանակ, ավելի խորացավ: Հեղափոխության ստրատեգիայի և տակտիկայի կարևորագույն հարցերում բոլշևիկների ու մենշևիկների միջև կային լուրջ տարաձայնություններ: Կուսակցության մեջ տիրող ընդհանուր դրությունն արտացոլվում էր նաև տեղական կազմակերպություններում: Թեպետ Անդրկովկասում բոլշևիկներն ու մենշևիկները դեռևս որոշ ժամանակ ձևականորեն շարունակում էին գտնվել մեկ կազմակերպության մեջ, այնուամենայնիվ պայքարը սրվեց նաև ներքին միջև:

Ռուսական առաջին հեղափոխության պարտությունից հետո սկսվեց ռեակցիայի ժամանակաշրջանը (1907—1910 թթ.): Ցարական ինքնակալությունը, որը մինչ այդ ստիպված էր որոշ զիջումներ անել, այժմ հարձակման անցավ հեղափոխական և առաջադիմական ուժերի վրա:

Երկրում մոլեգնում էր տեռորը: Դաժանորեն հետապնդվում էին բանվորները, գյուղացիները, առաջադեմ մտավորականությունը: Ռեակցիան իր գլխավոր հարվածն ուղղեց բոլշևիկյան կուսակցության դեմ: Զախջախվեցին հեղափոխության տարիներին առաջացած դեմոկրատական կազմակերպություններն ու միությունները: Հետապնդվում և փակվում էին արհեստակցական միությունները:

Հեղափոխության պարտությունից հետո մեծապետական շովինիզմը ավելի սանձարձակ դարձավ: Ցարիզմը նպատակ դրեց լիովին հնազանդեցնել բոլոր ազգային ծայրամասերը, բոլոր ոչ ռուս ժողովուրդներին, ոչնչացնել ազգային իրավունքների համար պայքարելու նրանց ձգտու-

մը: Ցարական կառավարությունը ավելի վճռական քայլեր կատարեց իր ղուլթյամբ:

Ռեակցիայի ընդհանուր հեղձուցիչ մթնոլորտը անդրադարձավ երկրի դեմոկրատական ուժերի վիճակի վրա: Հեղափոխության պարտուններ ու հաղափարական տարրն թացություններ:

Ռեակցիային հաջորդած հեղափոխական (1910—1914 թթ.) ինչպես ամբողջ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում, այնպես էլ Հայաստանում նշանավորվեցին աշխուժացմամբ: 1910 թվականին տեղի ունեցավ Արևելքում բանվորների, Երևանի երկաթուղայինների գործադուլը: 1911—1912 թթ. գործադուլը: 1913 թ. կրկին գործադուլներ տեղի ունեցան Արևելքում ձեռնարկությունների բանվորների միջև: Այդ նույն տարիներին գյուղացիական հուլումներ բռնկվեցին էջմիածնի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Զանգեզուրի, Ալեքսանդրապոլի գավառներում: Մավալվեցին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների նում և նրա մասը կազմող Արևելյան Հայաստանում նորից բարձրացավ հեղափոխական շարժման ալիքը:

3. ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ 1912—1914 թթ.

Արևմտյան Հայաստանը, որը շարունակում էր մնալ օսմանյան լծի տակ, XX դարի սկզբներին ևս չունեցավ տնտեսական զգալի առաջադիճերությունները, գրեթե չկային աչքի ընկնող առևտրական և արդյունավալել էր մեծ մասամբ Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում և Թուրքիայի ծոնականում մանր առևտուր:

Սակայն Արևմտյան Հայաստանի մի շարք մասերում և մասնավորապես Վանի ու Էրզրումի վիլայեթներում, այնուամենայնիվ, զարգացյուղացիության շերտավորումը, օրավուր մեծանում հողազուրկների ուժեղացավ թուրքական կառավարության աղքատացման պրոցեսն ավելի զաքականության հետևանքով: Բ. Դուռը հարկային և ագրարային քաժանր հարկեր և պարբերաբար ու բռնի կերպով բռնագրավում էր հայ

գյուղացիության հոգերը: Տնտեսապես քայքայված աշխատավորները լքում էին հայրենական տունը և մեկնում Ռուսաստան, Արևմտյան Եվրոպա և անգամ Ամերիկա:

Թուրքական բռնակալությունը դարի սկզբին ավելի էր ուժեղացնում ազգային ճնշումների ու հալածանքների իր քաղաքականությունը: Արևմտահայերը ենթարկվում էին նոր բռնությունների, հարստահարությունների և ջարդերի. նրանք կանգնած էին համընդհանուր, մասսայական կոտորածների ահավոր սպառնալիքի առջև:

Ինքնապաշտպանության նպատակով արևմտահայերը մի շարք զինված ելույթներ ունեցան սուլթանական բռնապետության դեմ: Այսպես, 1904 թ. գարնանը զենքի դիմեց Սասունի հայ գյուղացիությունը: Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով թուրքական կանոնավոր զորամասերը և նրանց միացած քուրդ շեյխերի հրոսակախմբերը հարձակվեցին լեռնային այդ գավառի վրա: Խիզախ սասունցիները ցույց տվեցին համառ, հերոսական դիմադրություն, մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն: Բայց ուժերը անհավասար էին: Թուրքական զորքերը, որոնք ունեին թվական մեծ գերակշռություն և ավելի լավ էին զինված, ներխուժելով Սասուն, ավերեցին ու ասպատակեցին այն, սրի քաշեցին հազարավոր կանանց ու երեխաների: Ապստամբների մի քանի զինված ջոկատներ, քաշվելով անառիկ լեռները, շարունակեցին պարտիզանական կռիվներ մղել զավթիչների ու ջարդարարների դեմ:

Սասունում ծավալված այս կռիվներում իր անսովոր տոկունությամբ ու խիզախությամբ նորից աչքի ընկավ արևմտահայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, քաջարի հայդուկ-պարտիզան Անդրանիկը (Անդրանիկ Օզանյան, 1865—1927 թթ.): Դեռևս 1890-ական թթ. նա գործունե մասնակցություն ունեցավ ինքնապաշտպանական այն պայքարին, որ մղում էր արևմտահայ գյուղացիությունը սուլթանական բռնապետության դեմ: Անդրանիկը արդեն XX դարի սկզբներին ձեռք էր բերել լայն ժողովրդականություն ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում:

1908 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում: Սուլթան Աբդուլ Համիդը գահընկեց արվեց, հայտարարվեց սահմանադրություն, իշխանությունը անցավ բուրժուա-նացիոնալիստական, այսպես կոչված «Իթթիհատ վե թերաֆի» («Միասնություն և առաջադիմություն») կամ, ինչպես սովորաբար անվանում են, Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության ձեռքը: Երիտթուրքերի կառավարությունը էական փոփոխություններ չմտցրեց երկրի ներքին կյանքում, չթեթևացրեց ինչպես թուրք ժողովրդի, այնպես էլ մյուս ազգությունների տնտեսական ու

իրավական վիճակը, չվերացրեց ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերությունները, չլուծեց ագրարային հարցը:

Երիտթուրքերը ծայրահեղ ռեակցիոն քաղաքականություն էին վարում մասնավորապես ազգային հարցում: Մինչև իշխանությանը տիրանալը նրանք ներկայացնում էին իրենց որպես «հեղափոխականներ» և ոչ թուրք ժողովուրդներին խոստանում էին ազգային ինքնավարություն, ազգային ճնշումների վերացում և այլն: Սկզբնական շրջանում արևմտահայերի զգալի մասը հավատաց նրանց, իսկ Դաշնակցություն կուսակցությունը համագործակցեց այդ թուրք նացիոնալիստների հետ:

Իշխանության գլուխ անցնելուց հետո երիտթուրքերը զեն նետեցին իրենց դիմակը: Շուտով ակնհայտ դարձավ, որ նրանք ազգային ճնշումների ու հալածանքների քաղաքականության մեջ գերազանցում են ջարդարար Աբդուլ Համիդին: Թուրքական բուրժուական նացիոնալիստները, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին իրականացնել ռեակցիոն պանթուրքիստական գաղափարները, հրապարակորեն հայտարարեցին այն մասին, թե իրենց նպատակն է թուրքացնել, ասիմիլացիայի ենթարկել օսմանյան կայսրության մեջ գտնվող բոլոր ժողովուրդներին, ուստի և մերժում են որևէ իրավունք կամ կյանքի ու գույքի ապահովություն մյուս, ոչ թուրք հպատակներին:

Արդեն 1909 թ. ապրիլ ամսին երիտթուրքերը կազմակերպեցին հայկական նոր ջարդ: Այս անգամ կոտորածները տեղի ունեցան Կիլիկիայի Ադանա քաղաքում և հարևան շրջաններում: Զարդարաները սրի քաշեցին ավելի քան 30.000 մարդ:

Ադանայի կոտորածը, սակայն, թուրքական շովինիստների արյունոտ քաղաքականության առաջին ազդանշանն էր: Երիտասարդ թուրքերը նախապատրաստեցին ավելի մեծ մասշտաբի ոճրագործություններ: Սկսվեց բիրտ ճնշումների ու հարստահարությունների մի նոր ժամանակաշրջան: 1912 թ. բուլղարիկյան «Պրավդա» թերթը իրավամբ գրում էր, թե Երիտասարդ թուրքերի ձգտումը՝ թուրքացնել սլավոններին, հայերին, հրեաներին, հույներին և այլն, ավելի տևական, ավելի կոպիտ-վայրենիքն ունի ստացավ, քան սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք: Այսպիսով, արևմտահայերի դրությունը երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակ ավելի ծանրացավ ու տագնապալի դարձավ:

1912 թ. բռնկվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը, որը մղվում էր մի կողմից Թուրքիայի և մյուս կողմից՝ Բուլղարիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի ու Հունաստանի միջև: Դաշնակից երկրների միացյալ ուժերը պարտության մատնեցին Օսմանյան կայսրությանը: Ազգային-ազատագրական շարժումները Բալկաններում նոր հաղթանակ տարան թուրքական ռազմաֆեոդալական պետության նկատմամբ:

Բալկանյան պատերազմին միջամտեցին եվրոպական խոշոր պետությունները, ցանկանալով օգտվել ստեղծված վիճակից: Ռուսական կառավարությունը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հովանավորող դիրք բռնեց դաշնակից սլավոնական երկրների նկատմամբ և անգամ ազգային ինքնավարություն պահանջեց Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող մի շարք ազգությունների համար: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև Թուրքիայի պարտությունը առիթ տվեցին, որպեսզի նորից առաջ քաշվի Հայկական հարցը: Հաշվի առնելով հայ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների պահանջները, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը դիմեց Ռուսաստանին, խնդրելով նրա օժանդակությունը և միջամտությունը Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների հարցը լուծելու համար: Միաժամանակ նա լիազորեց եգիպտահայ հասարակական գործիչ Պողոս Նուբար փաշային՝ համապատասխան դիմումներ կատարել արևմտաեվրոպական պետություններին:

Հայկական հարցը լուծելու նպատակով մեծ պետություններին արված դիմումներն ընդունելություն գտան, փաստորեն, միայն Ռուսաստանում: Ցարական կառավարությունը, որն այդ տարիներին աշխատում էր իր դիրքերն ամրապնդել Մերձավոր Արևելքում, ստանձնեց Հայկական հարցի պաշտպանի դերը: 1913 թ. հունիս ամսին նա առաջարկեց ռեֆորմների մի ծրագիր, որի համաձայն էրզրումի, Վանի, Բաղևշի (Բիթլիսի), Դիարբեքի, Խարբեքի և Սեբաստիայի վիլայեթները պետք է վարչականորեն միացվեին և կազմեն մեկ Հայկական նահանգ (մարզ): Նահանգը պետք է կառավարեր քրիստոնյա գեներալ-նահանգապետը, որն այդ պաշտոնում պետք է նշանակվեր սուլթանի կողմից, եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ: Ներկայացված ծրագիրը Արևմտյան Հայաստանի համար նախատեսում էր, ընդհանուր առմամբ, ազգային ինքնավարություն:

Ռուսական կառավարության առաջարկած այդ ծրագիրը խիստ դիմադրության հանդիպեց ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ նրա թիկունքում կանգնած Գերմանիայի կողմից: Իմպերիալիստական Գերմանիան, որը Թուրքիան դարձրել էր իր կիսագաղութը և մտադիր էր զավթել ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը դիտում էր որպես մի խուլընդոտ իր ագրեսիվ նպատակների իրագործման ճանապարհին: Նրկդիմի քաղաքականություն վարեցին Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք պաշտոնապես արտահայտվում էին հօգուտ ռուսական նախագծի, բայց իրականում դեմ էին գրան:

Զնայած այդ բոլորին Ռուսաստանը շարունակեց ճնշում գործ դնել Թուրքիայի վրա: Սկսվեցին նոր բանակցություններ: 1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև կնքվեց հա-

մաձայնություն և ընդունվեց Արևմտյան Հայաստանում կիրառվելիք բարենորոգումների նոր ծրագիր: Համաձայնագիրը ազգային ինքնավարության փոխարեն նախատեսում էր սոսկ ռեֆորմներ: Թուրքական կառավարությունը պարտավորություն ստանձնեց կատարել ագրարային, վարչական, դատական և այլ բարեփոխումներ: Նոր ծրագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանը պետք է բաժանվեր երկու առանձին վարչական միավորների՝ սեկտորների (նահանգների), որոնցից մեկն ընդգրկելու էր էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի (Սվազի), մյուսը՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբեքի և Դիարբեքի վիլայեթները:

Յուրաքանչյուր սեկտորի (նահանգի) համար մեծ տեղությունները, սուլթանի համաձայնությամբ, նշանակելու էին մեկական գեներալ-տեսուչ (ընդհանուր վերահսկիչ), որոնք պետք է հսկեին բարձր պաշտոնեությունների և դատական ու ոստիկանական հիմնարկների գործունեության վրա: Հունվարի 26-ի համաձայնագրով նախատեսված ռեֆորմների կենսագործման ընդհանուր վերահսկողությունը իրականացնելու էր Ռուսաստանը:

Սակայն ռեֆորմների նույնիսկ այդ խիստ չափավոր ծրագիրը չիրագործվեց: 1914 թ. ամռանը, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Թուրքական կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց ռուս-թուրքական 1914 թ. հունվարի համաձայնագիրը: Պատերազմի առաջին իսկ օրերից երիտթուրքերը սկսեցին բացահայտ նախապատրաստություններ տեսնել հայկական մասսայական ջարդեր կազմակերպելու համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ 1914—1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1914 թվականի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային խմայերիալիստական պատերազմը: Պայքար մղելով համաշխարհային շուկաների ու գաղութների վերաբաժանման համար, խճճված սուր հակասությունների մեջ, եվրոպական մեծ տերությունները դեռևս պատերազմից շատ առաջ խմբավորվել էին երկու հակամարտ կողմերի մեջ՝ գերմանա-ավստրիական բլոկը, որը և սանձազերծեց պատերազմը, և Եռյակ համաձայնությունը, որի մեջ մտնում էին Անգլիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը: Եվրոպայում սկսված պատերազմը շուտով դարձավ համաշխարհային, նրա մեջ ներգրավվեցին 30 երկրներ: Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին երեք մայր ցամաքներում՝ Եվրոպայում, Աֆրիկայում և Ասիայում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը զավթողական, խմայերիալիստական պատերազմ էր, բոլոր հիմնական պատերազմող երկրները նպատակ էին հետապնդում զավթել նոր տերիտորիաներ և գաղութներ: Դա, ըստ էության, պատերազմ էր արդեն բաժանված աշխարհը վերաբաժանելու համար:

1914 թ. հոկտեմբերի 16 (29)-ին գերմանա-ավստրիական բլոկի կազմում պատերազմի մեջ մտավ նաև Թուրքիան, որը նույնպես ուներ իր զավթողական նպատակները և մտադիր էր դրանք իրականացնել Գերմանիայի օգնությամբ: Համակված պանիսլամիզմի խելացնոր գաղափարներով, երիտթուրքերը իրենց հիմնական նպատակը հռչակեցին Օսմանյան մեծ կայսրության ստեղծումը, կայսրություն, որի մեջ պետք է մտնեին նաև Կովկասը, Ղրիմը, Բաշկիրիան, Թաթարիան, Միջին Ասիան, Սիրիան և Տիբեթը: Այդ ծրագիրն ուներ բացահայտ հակառուսական բնույթ, քանի որ երիտթուրքերը հենց Ռուսաստանն էին համարում իրենց պանիսլամիստական նպատակների իրականացման հիմնական հակառակորդ:

Ռուս-թուրքական կամ, ինչպես ընդունված է ասել, Կովկասյան ռազմաճակատը ուներ 720 կիլոմետր երկարություն և ձգվում էր Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճը: Այստեղ գործում էր թուրքական III բանակը, որի կազմում կար մոտ 300 հազար զինվոր: Բանակի հրամանատարն էր Հասան Իզզեթ-փաշան: Կովկասյան ռազմաճակատում գործողությունների թուրքական պլանը, որը կազմվել էր զինվորական մինիստր էնվեր փաշայի ղեկավարությամբ և հավանության արժանացել գերմանական զինվորական մասնագետների կողմից, նախատեսում էր զորքերի ներխուժում Անդրկովկաս՝ Բաթումի և Իրանական Ադրեբջանի կողմից և ապա ռուսական զորքերի շրջապատում ու ոչնչացում: Ենթադրվում էր արդեն 1915 թվականի սկզբին գրավել ամբողջ Անդրկովկասը և ռուսական զորքերին ետ շարժել Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ: Թուրքական հրամանատարությունը որոշակի հույսեր էր կապում Անդրկովկասի մուսուլման բնակչության օգնության հետ, սակայն այդ հույսերը չարդարացան:

Ռուսական կովկասյան բանակում, որի հրամանատարն էր Կովկասի փոխարքա գեներալ Վորոնցով-Դաշկովը, հաշվվում էր 170 հազարից ավելի մարդ: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական հրամանատարության պլանները կառուցվում էին, հաշվի առնելով այն, որ ռազմական գործողությունների կարևորագույն թատերաբեմը ճանաչվում էր Արևմտյան ռազմաճակատը: Այդ պատճառով սկզբնապես Կովկասյան բանակի խնդիրը հանգեցվում էր Անդրկովկասի պաշտպանությունը. սակայն հետագայում ռազմական գործողությունների ընթացքը մտցրեց իր ճշտումները, Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալվեցին ռուսական բանակի ակտիվ հարձակողական գործողությունները:

Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները սկսվեցին 1914 թ. հոկտեմբերի 19-ին, երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Բաթումի մարզը: Թշնամու գերակշռող ուժերի ճնշման տակ ռուսական զորքերը դիմեցին նահանջի. հակառակորդը գրավեց Արդվին և Արտանուշ քաղաքները: Շարունակելով հարձակումը, թուրքական զորքերը ձգտում էին զարգացնել հաջողությունը, դուրս գալ Կարսի մոտ, որպեսզի թիկունքից հարվածեն Կովկասյան բանակի զխավոր ուժերին Սարիղամիշի շրջանում:

Ռուսական զորքերը հարձակման անցան ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածում: Նրանց հաջողվեց նեղել թուրքական բանակին, մտնել Արևմտյան Հայաստան և շարժվել էրզրումի՝ Արևմտյան Հայաստանում հակառակորդի կարևորագույն այդ հենակետի ուղղությամբ: Սակայն շուտով, օգտագործելով իրենց թվական գերակշռությունը և ըստենդեղով ռուսական զորքերը հյուսիսից շրջանցելու սպառնալիք, թուրքական զորամասերը անցան հակահարձակման և ռուսական զորքերին

ստիպեցին նահանջել: Այդ տակտիկական հաջողությունները թուրքական հրամանատարությունից շրջաններում ընկալվեցին որպես ռուսական բանակի պարտության սկիզբ, և էնվեր փաշան, որը փոխարինել էր Հասան Իզզեթ փաշային թուրքական III բանակի հրամանատարի պաշտոնում, որոշեց հարձակում սկսել Սարիղամիշի վրա:

1914 թ. դեկտեմբերի 9 (22)-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5 (18)-ը՝ ձմեռային ծանր պայմաններում, Կովկասյան ռազմաճակատում կատաղի մարտեր ծավալվեցին, որոնք հայտնի են Սարիղամիշի օպերացիանվամբ: Այդ օպերացիայի սկզբում նախաձեռնությունը թուրքերի կողմն էր, որոնք թվապես գրեթե երկու անգամ գերազանցում էին ռուսներին: Ձգտելով ինչ գնով էլ լինի գրավել Սարիղամիշը, թուրքական հրամանատարությունը նորանոր ուժեր էր նետում մարտի մեջ: Պաշտպանական համառ մարտերում հակառակորդին ուժասպառ անելով, ռուսական զորքերն անցան հակահարձակման: Գրեթե ամբողջ ռազմաճակատով սկսվեց թուրքական զորքերի նահանջը, որը որոշ տեղերում վերածվեց անկանոն փախուստի: Սարիղամիշի օպերացիայի ընթացքում թուրքերը վիթխարի կորուստներ կրեցին, նրանք տվեցին մոտ 90 հազար սպանված ու գերի: Այդ օպերացիան վճռական ազդեցություն ունեցավ Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների հետագա ամբողջ ընթացքի վրա: Ռազմական նախաձեռնությունն անցավ ռուսական զորքերին:

Սարիղամիշի ճակատամարտում հաղթանակ տանելուց հետո ռուսական հրամանատարությունը որոշեց իր ուժերի մի մասը մտցնել Իրան՝ Իրանական Ադրբեջանի կողմից թուրքական զորքերի Անդրկովկաս ներխուժելու վտանգը վերացնելու համար: 1915 թվականի գարնանը օսմանյան զորքերն այստեղ ջախջախվեցին ու ետ շարտվեցին թուրքապարսկական սահմանի մյուս կողմը: Այսպիսով, վերջնականապես վերացավ թուրքական զորքերի Անդրկովկաս ներխուժելու վտանգը: Այնուհետև ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Արևմտյան Հայաստանում:

1915 թ. գարնան ընթացքում, կոտրելով թուրքական զորքերի դիմադրությունը, ռուսական բանակը գրավեց Մանազկերտ, Շատախ, Արճեշ, Բաշկալա, Բիթլիս, Վան քաղաքները: 1915 թ. հուլիսի սկզբին թուրքերին հաջողվեց նորից տիրանալ Վան, Արճեշ քաղաքներին ու շրջաններին և ռուսական զորքերին ստիպել նահանջել դեպի Ալաշկերտ: Այս նահանջը ծանր հետևանքներ ունեցավ տեղական հայ բնակչության համար, որի զգալի մասը կոտորվեց թուրքերի կողմից: Սակայն արդեն հուլիսի վերջին ռուսական զորամասերը վերագրավեցին թողած տեղիատորիաները և Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ հարավարևելյան մասը՝ մաքրվեց թուրքական զորքերից:

1916 թ. սկիզբը նշանավորվեց էրզրումի մոտ ռուսական զորքերի տարած նոր, խոշոր հաղթանակով: Ամբողջ ռազմաճակատով անցնելով հարձակման, 1915 թվականի վերջերին ռուսական զորքերը մոտեցան էրզրումի մատույցներին և կատաղի մարտերից հետո 1916 թ. փետրվարի 3-ին գրավեցին քաղաքն ու բերդը: Էրզրումի օպերացիան կովկասյան ռազմաբեմի երկրորդ խոշոր ճակատամարտն էր, որի ընթացքում թուրքական զորամասերը ունեցան 60 հազարից ավելի սպանված, 13 հազարից ավելի գերի, հսկայական քանակությամբ ռազմական տեխնիկա, ռազմամթերք և պարեն: Ռուսական զորքերի կորուստները կազմում էին 20 հազար սպանված ու վիրավոր: Էրզրումի գրավումը ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն ունեցավ: Թուրքիան, ըստ էության, զրկվեց Արևմտյան Հայաստանից, իսկ Կենտրոնական Անատոլիայի շրջաններն ընկան գրավման սպառնալիքի տակ: 1916 թ. ամռանը ձախողվեց թուրքերի՝ հարձակման անցնելու և Կովկասյան ռազմաճակատում ռազմական գործողությունների ընթացքը փոխելու փորձը: Դրանից հետո թուրքական զորքերի հիմնական խնդիրը դարձավ պաշտպանել Կենտրոնական Անատոլիայի շրջանները:

Ռուսական բանակի կազմում թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին հայկական կամավորական ջոկատներ, որոնցում ընդգրկված էին մոտ 10 000 մարդ: Կամավորական այդ խմբերի շարքային անդամները, համակված ջերմ հայրենասիրությամբ, զենքի էին դիմել, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանը ազատագրեն թուրքական լծից և փրկեն արևմտահայ եղբայրներին՝ նրանց սպառնացող մասսայական կոտորածների վրտանգից: Հայ կամավորները կռվում էին անձնվիրաբար և քաջությամբ: Իր խիզախությամբ նորից աչքի ընկավ կամավորական ջոկատներից մեկի հրամանատար, հերոս և հայրենասեր Անդրանիկը: Կամավորական այդ խմբերը, սակայն, վերացվեցին 1916 թ. սկզբին, որովհետև օրավոր առող հեղափոխական շարժման պայմաններում ցարական կառավարությունը վստահություն չէր տածում ազգային զորամասերի նկատմամբ: Բացի կամավորներից, ռուսական բանակում ծառայում էին ավելի քան 250 000 հայ զինվորներ: Պաղեստինի ռազմաճակատում Թուրքիայի դեմ կռվող ֆրանսիական բանակում գործում էր 4000 մարդուց բաղկացած հայկական զորամաս, որը կռվում էր Արևելյան լեզեոն: Բազմաթիվ հայեր մարտնչում էին անգլիական բանակի կազմում:

Պատերազմի հենց սկզբից արևելահայ բուրժուազիան հանդես եկավ ի պաշտպանություն ռուսական ցարիզմի և նրա քաղաքականության: Նա սերտորեն կապված էր Ռուսաստանի արդյունաբերական շրջանների հետ և ձգտում էր Հայկական հարցը լուծել Ռուսաստանի միջոցով: Հայ լիբերալ բուրժուազիայի օրգան «Մշակը» ուղղակի գրում էր. «Հայկական հարցը, այն է, թուրքաց Հայաստանի հարցը լուծվելու է

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միահամուռ ջանքերով»։ Դրանից ելնելով, «Մշակը» ամբողջ հայ ժողովրդին կոչ էր անում միահամուռ կերպով աջակցել Ռուսաստանին։

Պատերազմում Ռուսաստանին աջակցելու դիրքերի վրա կանգնեցին հայ կադետները, Դաշնակցություն և Հնչակյան կուսակցությունները, որոնք Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գործը կապում էին ցարական կառավարության և նրա դաշնակից պետությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հաղթանակի հետ։ Դրանք, սակայն, սին հույսեր էին։ Մեծ պետություններից և ոչ մեկը նպատակ չունեին ազատություն և ինքնավարություն տալ Արևմտյան Հայաստանին։

Ցարական կառավարությունը, որը 1916 թվականին արգեն գրավել էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, այդ երկրին ինքնավարություն տալու ոչ մի մտադրություն չունեին։ Պատերազմի տարիներին գրավված Արևմտյան Հայաստանը ցարիզմը դիտում էր որպես մի տերիտորիա, որը պետք է պարզապես միացվեր ռուսական կայսրությանը։ Եվ իրոք, ցարական զորքերը այնտեղ ստեղծեցին օկուպացիոն ռեժիմ ու զինվորական հրամանատարությունը ենթակա ռազմավարչական օկրուգներ։ 1916 թ. հաստատվեց «Թուրքիայի՝ պատերազմի իրավունքներով գրավված մարզերի կառավարման ժամանակավոր կանոնադրությունը», որի համաձայն գրավված տերիտորիան հայտարարվում էր Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարությանը անմիջականորեն ենթակա ժամանակավոր զինվորական գեներալ-նահանգապետություն։

Միակ կուսակցությունը, որ ճիշտ ըմբռնեց պատերազմի իմպերիալիստական բնույթը և բացահայտեց պատերազմի մասնակից տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը, բոլշևիկյան կուսակցությունն էր։ Նա հանդես եկավ իմպերիալիստական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու կոչով։ Ղեկավարվելով պատերազմի նկատմամբ բոլշևիկյան կուսակցության վարած քաղաքականության սկզբունքներով, հայ կոմունիստները մերկացնում էին հայ բուրժուազիային, բուրժուազազանական կուսակցություններին՝ հայ կադետներին, Դաշնակցությանը, որոնք անվերապահորեն լծվել էին ցարիզմի և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի մարտակառքին։

2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1915—1916

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայությունն ապրեց սարսափելի ողբերգություն. երիտթուրքերի կառավարությունը կազմակերպեց հայերի մասսայական կոտորած՝ ցեղա-

սպանություն (գենոցիդ), որն իր սոսկալի դաժանությամբ և մեծ ծավալով աննախընթաց էր պատմության մեջ։

Նացիոնալիստ երիտթուրքերը, որոնք, ինչպես ասվեց, ունեին նրվաճողական նպատակներ, ցանկանում էին ստեղծել մեծ ու միաձույլ կայսրություն։ Սակայն Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայերը, ինչպես նաև բախտակից մի շարք այլ ժողովուրդներ, որոնք ենթարկվում էին խիստ ծանր հալածանքների ու ճնշումների, փորձում էին ազատագրվել թուրքական դաժան տիրապետությունից։ Որպեսզի կանխեն հայերի այդ փորձերը և վերջ տան Հայկական հարցին ընդհանրապես, երիտթուրքերը ծրագրեցին ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկել ամբողջ արևմտահայությանը։ Իրենց նպատակն իրագործելու համար նրանք որոշեցին օգտագործել 1914 թ. բռնկված համաշխարհային պատերազմը։

Թուրքական կառավարությունը կոտորածներն սկսեց 1914 թ. վերջերին։ Սկզբնական շրջանում ջարդերը կազմակերպվում էին ծածուկ, զաղտնի ձևով։ Զորահամալսարան և ճանապարհաշինարարական աշխատանքների համար բանվորական ուժ հավաքագրելու պատրվակով իշխանությունները բանակ կանչեցին 16-ից 52 տարեկան հայ տղամարդկանց և ապա նրանց զինաթափ անելով՝ առանձին-առանձին խմբերով գաղտնաբերված կոտորեցին։ Զարդերի այս առաջին շրջանում նրանք միաժամանակ ավերեցին ու թալանեցին ռուս-թուրքական սահմանամերձ շրջանների հարյուրավոր հայ գյուղեր։

Երիտթուրքերը շտապեցին հաշվհարդար տեսնել նաև արևմտահայ մտավորականության հետ։ 1915 թ. ապրիլին Կ. Պոլսում և մյուս քաղաքներում բանտարկվեցին և ապա գազանաբար սպանվեցին հարյուրավոր անվանի հայ գործիչներ։ Նրանց թվում էին ականավոր գրողներ, հրապարակախոսներ Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Միամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Զարդարյանը և ուրիշներ։ Հայ մեծ կոմպոզիտոր Կոմիտասը, որը շապանվեց միայն պատահական զիպվածի շընորհիվ, կատարվող վայրագությունների ազդեցության տակ հոգեկան խանգարում ստացավ։

Դիմադրելու և կովելու ընդունակ հայ բնակչության և մտավորականության մեծ մասին խարդախ միջոցներով կոտորելուց հետո երիտթուրքերը 1915 թ. գարնանից անցան խաղաղ ու անօգնական բնակչության բացարձակ և ընդհանուր ջարդերին, փորձելով դրանք իրականացնել տեղահանությունների՝ գաղթեցումների (դեպորտացիայի) անվան տակ։ 1915 թ. գարնանը հրաման արձակվեց արևմտահայ բնակչությանը Միջագետքի և Սիրիայի անապատները տեղափոխելու մասին։ Բայց իրականում ոչ թե գաղթ էր կազմակերպվում, այլ մասսայական կոտորածներ։ Թուրքական կառավարող ուժակի այդ հրամանը սկիզբ դրեց

Համընդհանուր կոտորածներին: Սկզբեց կանանց, երեխաների ու ծերունիների զանգվածային ոչնչացում: Բնակչության մի մասը կոտորվեց տեղում՝ հայրենի գյուղերում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որ բռնի տեղահանման էր ենթարկվել՝ ճանապարհներին: Երրորդ մասը բնաջնջվում և ոչնչացվում էր Միջագետքի ու Սիրիայի անապատներում:

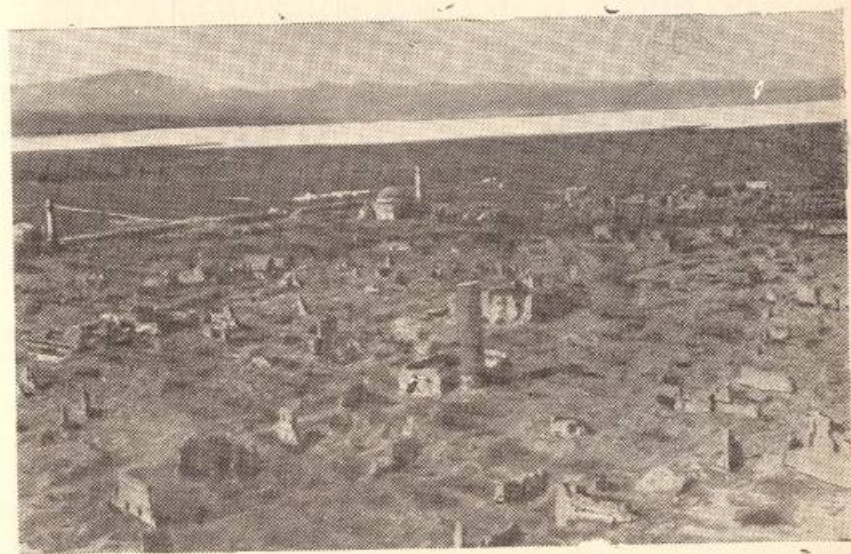
Արևմտահայ բնակչության ջարդերը կատարվում էին հրեշավոր անգթությամբ: Թուրքական կառավարությունը հրահանգում էր իր տեղական օրգաններին՝ լինել վճռական և չխնայել անգամ ծծկեր երեխաներին: Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը, օրինակ, 1915 թ. սեպտեմբերին Հալեպի կուսակալին հեռագրում էր, թե պետք է ոչնչացնել ամբողջ հայ բնակչությանը, չպետք է խնայել անգամ օրորոցի մանուկներին: Զարդարաները դործում էին ամենաբարբարոս միջոցներով: Կորցնելով իրենց մարդկային կերպարանքը, նրանք գետերն էին թափում կամ հողում թաղում երեխաներին, սրախողխող անում հղի կանանց, աճուրդի հանում կամ սպանում աղջիկներին: Անգն բնակչությանը այրում էին փակ շենքերում, խարույկների վրա և ենթարկում ամենազազրելի տանջանքների: Ականատեսներն ամենայն սարսափով ու զարհուրանքով են նկարագրում այդ բոլորը:

Հայ բնակչության բռնահանումը (1915 թ.)

Մասսայական կոտորածները մեծ դայրույթ առաջացրին ժամանակի միջազգային առաջադեմ հասարակայնության մեջ: Հայ ժողովրդի գեներացիոն դեմ իրենց ձայնը բարձրացրին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի

Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը Ֆրանսիայում, Ֆրիտյոֆ Նանսենը Նորվեգիայում, Կարլ Լիրկենխտը, Իոհանես Լեպսիուսը և Յոզեֆ Մարկվարտը Գերմանիայում, Զեյմս Բրայսը Անգլիայում և այլն: Սակայն ոչինչ չազդեց թուրք ջարդարանների վրա, նրանք շարունակեցին իրենց քստմենտի գործը:

Ավերված Վանը

Հայկական կոտորածները, որոնք սկիզբ առան 1914 թ. վերջերից, առանձնապես ծավալվեցին 1915 թ. և շարունակվեցին 1916 թ. ընթացքում: Կոտորածներ տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանի բոլոր մասերում, բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում: Զարդեր կազմակերպվեցին նաև բուն Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում: 1915—1916 թթ. ցեղասպանության ղոհների թիվը կազմում է մոտ մեկ ու կես միլիոն: Այդ նույն տարիներին բռնի կերպով թուրքացվեցին մի քանի հարյուր հազար հայեր:

Արևմտահայերի գեներացիոն գլխավոր կազմակերպիչներն էին՝ Թուրքական կառավարության ռազմական մինիստր էնվեր փաշան, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան, զորահրամանատար Զեմալ փաշան և ուրիշներ: Նկատենք, որ հետագայում հայ վրիժառու հայրենասերները հաշվեհարդար տեսան դրանցից մի քանիսի հետ: Թալեաթը սպանվեց Բեռլինում, 1921 թ., Զեմալը՝ Թիֆլիսում, 1922 թ. և այլն:

Կոտորածների ժամանակ Թուրքական կառավարությանը հովանա-

Կոմիտաս

վորում էր կայսերական Գերմանիան, որը Թուրքիայի դաշնակիցն էր և նպատակ ուներ զավթել ամբողջ Մերձավոր Արևելքը։ Արևմտահայերի ազատագրական ձգտումները խոչընդոտ էին հանգիստանում Գերմանիայի զավթողական ծրագրերի իրականացմանը։ Բացի այդ, գերմանական իմպերիալիստները հույս ունեին հայերի տեղահանությունների միջոցով էժանագին բանվորական ուժ ստանալ Բեռլին—Բաղդադ երկաթուղու շինարարության համար։ Նրանք ամեն կերպ դրդում էին թուրքական կառավարությանը՝ կազմակերպել հայերի ջարդն ու տարագրությունը։ Ավելին, Թուրքիայում գտնվող գերմանական սպաները և պաշտոնական ալլանձինք մասնակցություն էին ունենում հայկական ջարդերի և տեղահանությունների կազմակերպմանը։

Թուրքական վանդալների անպաշտպան դոհերի փրկության ուղղությամբ փաստորեն գործնական քայլեր չկատարեցին Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին համարում էին իրենց դաշնակիցը։ Նրանք սահմանափակվեցին միայն նրանով, որ 1915 թ. մայիսի 24-ին հրապարակեցին հայտարարություն, որով հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը դրեցին երիտթուրքերի կառավարության անդամների վրա։ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որ այդ տարիներին դեռևս չէր մասնակցում պատերազմին, նման հայտարարություն անգամ չարեց։ Ավելին, Պետական ղեկարտամենտը փորձում էր, հակառակ փաստերի, կարծիք ստեղծել, թե հայերի մասսայական կոտորածների մասին տարածված լուրերը չափազանցված են։ Մինչ արյունարբու թուրքական դահիճներն անխնա կոտորում էին հայերին, Ամերիկայի կառավարող շրջանները ամրապնդում էին իրենց առևտրական, տնտեսական ու քաղաքական կապերը հանցագործ կառավարության հետ։

Երբ սկսվեցին համընդհանուր ջարդերը, արևմտահայության մի մասը դիմեց ինքնապաշտպանության և փորձեց, որտեղ այդ հնարավոր էր, պաշտպանել իր կյանքն ու պատիվը։ Զենքի դիմեցին Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Սասունի, Ուրֆայի, Սվեդիայի և մի շարք ուրիշ շրջանների հայերը։

Առանձնապես հաջող անցավ Վանի բնակչության ինքնապաշտպանությունը։ 1915 թ. ապրիլի սկզբներին Վանի կուսակալ Զեդեդ բեյը, կատարելով կառավարության հրահանգը, պատրաստություններ տեսավ հայկական կոտորածներ կազմակերպելու ուղղությամբ։ Իմանալով այդ մասին, վանեցիները դիմեցին նախազգուշական միջոցների։ Ապրիլի 7-ին թուրքական զորքերը հարձակում գործեցին քաղաքի վրա։ Բնակչության զինված ջոկատները ետ մղեցին հարձակումը։ Այդ օրվանից սկսվեցին Վանի ինքնապաշտպանական կռիվները։ Քաղաքը առնվեց օդակի մեջ։ Պաշարվածները որոշեցին կռվել մինչև վերջին հնարավորությունը։ Ինքնապաշտպանության էին դուրս եկել բոլորը՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաները։ Բոլորին համակել էր մի միտք՝ լավ է մեռնել, քան հանձնվել ջարդարարներին։ Վանի զինված հայ բնակչությունը կռվում էր մեծ ոգևորությամբ և արիությամբ։ Այդ է պատճառը, որ թշնամու բոլոր գրոհներն ապարդյուն անցան, չնայած թուրքական զորքերը գերազանցում էին թե՛ քանակով և թե՛ ռազմական տեխնիկայով։ Վանը պաշտպանվեց հերոսաբար։ Ինքնապաշտպանական կռիվները տևեցին մինչև մայիսի 6-ը, երբ ռուսական զորքերը, որոնց կազմում թուրք ջարդարարների դեմ արիաբար կռվում էին հայ կամավորները Անդրանիկի հրամանատարությամբ, մտան Վան, իսկ Զեդեդ բեյը փախուստի դիմեց։ Այսպիսով, մոտ մեկ ամիս տևող հերոսական ինքնապաշտպանական մարտերի շնորհիվ Վանի բնակչությունն ազատվեց կոտորածներից։

Հաջողությամբ վերջացավ նաև Շատախի ու Սվեդիայի (Անտիոքի) հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը։ Վերջինիս մասին վեպ է գրել ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելը։ Այդ վեպը «Մուսա լեռան 40 օրը» վերնագրով, լույս է տեսել աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով։ Անհաջող ելք ունեցան, սակայն Շապին-Գարահիսարի, Սասունի և մի շարք ալլ վայրերի բնակչության ինքնապաշտպանական, հերոսական կռիվները։

1915—1916 թթ. թուրքական կառավարությունը բռնի կերպով Միջագետք և Սիրիա գաղթեցրեց մի քանի հարյուր հազար հայերի, որոնց մի զգալի մասը քաղցի և հիվանդությունների զոհ դարձավ, իսկ կենդանի մնացածները բնակություն հաստատեցին Սիրիայում, Լիբանանում,

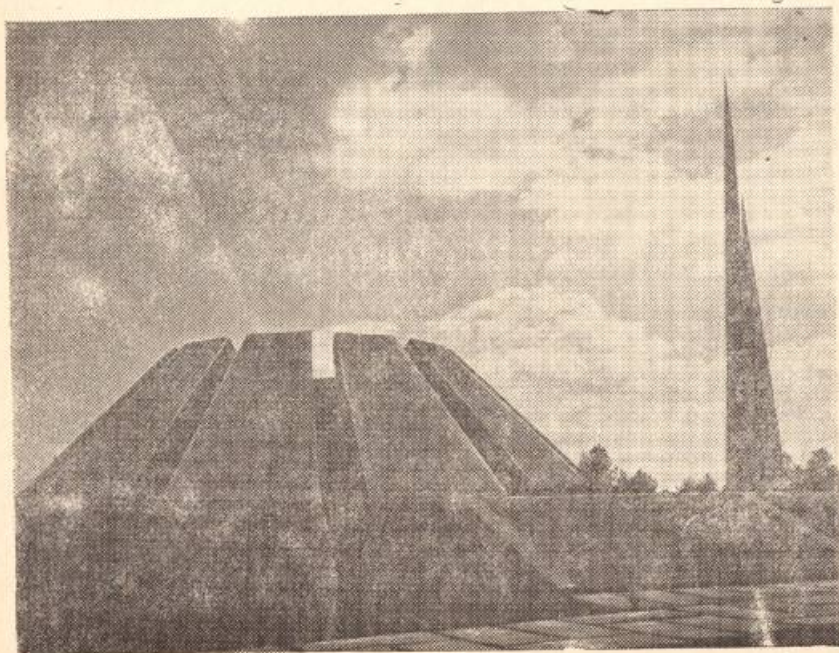

Անդրանիկ Օզանյան

նգիպտոսում կամ անցան եվրոպական երկրներ ու Ամերիկա: Տարագրության մեջ ապրող հայության համար ստեղծվեցին տնտեսական ու իրավական ծանր պայմաններ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արևմտահայերի մի մասին հաջողվեց ռուսական զորքերի օգնությամբ ազատվել կոտորածներից և գաղթել Կովկաս, մասնավորապես Արևելյան Հայաստան: Համեմատաբար մեծ գաղթ տեղի ունեցավ 1914 թ. դեկտեմբերին և 1915 թ. ամռանը: 1914—1916 թթ. ընթացքում Կովկաս գաղթեց մոտ 350 000 մարդ: Գաղթականները տեղավորվեցին Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև Վրաստանում, Ադրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր: Չստանալով նյութական շոշափելի օգնություն, նրանք ծանր զբրկանքներ կրեցին:

...Անցան տարիներ: Մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը հայ ժողովուրդը, ինչպես մայր երկրում, այնպես էլ սփյուռքում, պահպանում է ամենայն սրբությամբ: Մովետական Հայաստանի քաղաքամայր Երևանում կառուցվել է 1915 թ. Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակը հավերժացնող հուշակապ կոթող, որի անշեջ կրակի առաջ իր զուխն է խոնարհում վերածնված հայ ժողովուրդը:

1915 թ. եղեռնի զոհերին նվիրված հուշարձանը Երևանում

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Համաշխարհային պատերազմը ծանր հետևանքներ ունեցավ ինչպես ամբողջ Ռուսաստանի, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի համար: Կանգառան արդյունաբերության շատ ճյուղեր, խիստ քայքայվեց գյուղատնտեսությունը, ուժեղացավ պարենային ճգնաժամը:

Աշխատավորական մասսաների տնտեսական ծանր վիճակը և շարունակվող ավերիչ պատերազմը խոր դժգոհություն ու ցասում առաջ բերեցին ամբողջ Ռուսաստանում: Չնայած պատերազմի ժամանակաշրջանի դաժան օրերներին, ամբողջ երկրում սկսվեց գործադուլային շարժում, որը առանձնապես մեծ ծավալ ու հզոր թափ ստացավ Պետրոգրադում և Ռուսաստանի արդյունաբերական մյուս կենտրոններում: Տնտեսական քայքայումը և պատերազմին վերջ տալու ձգտումը մասսաներին տարբերայնորեն մղում էին դեպի հեղափոխություն:

1917 թ. սկզբին երկրում հեղափոխական ճգնաժամը հասավ իր գագաթնակետին: Հեղափոխական պայքարը կանխելու ուղղությամբ ցարիզմի փորձերն անհաջող անցան: 1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում տեղի ունեցավ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխություն, տապալվեց ցարիզմը:

Հայաստանում, ինչպես և ամբողջ երկրում, ցնծությամբ դիմավորեցին Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակի լուրը: Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Էջմիածնում, Ղարաբաղի խայտում և այլ քաղաքներում ու ավաններում, կայազորներում և զորամասերում տեղի ունեցան բազմամարդ միտինգներ և ցույցեր, որոնց մասնակիցները ողջունեցին ցարական ինքնակալության տապալումը: Աշխատավորները հույս ունեին, թե կլուծվեն ժողովրդին հուզող խաղաղության, հողի և ազգային հարցերը: Սակայն իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ այդ հույսերը ապարդյուն էին: Հեղափոխությունից հետո կադմիաժ բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը, որի գլուխ կանգնեց սկզբում իշխան Գ. Ծ. Լվովը, իսկ հետագայում՝ Լևո Ա. Յ. Կերենսկին, չբարելավեց բանվորների ու գյուղացիների վիճակը:

Ժամանակավոր կառավարության որոշմամբ վերացվեց Կովկասյան փոխարքայությունը և նրա փոխարեն երկրամասը ղեկավարելու համար ստեղծվեց Անդրկովկասի հատուկ կոմիտե, որի կազմի մեջ մտան Պետական դումայի հինգ անդամները՝ կադետ խառնամուղի գլխավորությամբ: Իր գործունեության մեջ կոմիտեն հիմնականում ղեկավարվում էր հին, ցարական օրենքներով:

Ժամանակավոր կառավարությունը շարունակեց ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը: Նա չէր ընդունում ժողովուրդների ինքնու-

րոշման և անկախության իրավունքը: Ո՛չ Արեւելյան և ո՛չ էլ Արեւմտյան Հայաստանին (վերջինիս մեծ մասը այդ ժամանակ գրավված էր ուսական զորքերի կողմից) չտրվեց ինքնավարություն կամ անկախություն: Նույնիսկ չդրվեց բռնի կերպով տարագրված արեւմտահայերի հայրենիք վերադառնալու հարցը: Նման քաղաքականություն ժամանակավոր բուրժուական կառավարությունը վարում էր նաև մյուս ժողովուրդների նրկատմամբ:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ինչպես ամբողջ Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում սկսվեց հեղափոխական և հակահեղափոխական ուժերի համախմբման պրոցեսը: Եթե բուրժուական և մանրբուրժուական կուսակցությունները ցարիզմի տապալումից հետո հեղափոխությունը համարում էին ավարտված և գործակցում էին ժամանակավոր կառավարության հետ, ապա բոլշևիկյան կուսակցությունը, որին ղեկավարում էր տարագրությունից վերադարձած Վ. Ի. Լենինը, զրեց հեղափոխությունը շարունակելու և այն սոցիալիստական վերաճելու հարցը: Միայն սոցիալիստական հեղափոխությունը կարող էր աշխատավորներին ազատագրել սոցիալական և ազգային ճնշումից:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո բոլշևիկյան կուսակցությունը առաջին անգամ հնարավորություն ստացավ լեգալացնելու իր գործունեությունը: Ղեկավարվելով Վ. Ի. Լենինի նշանավոր Ապրիլյան թեզիսներով, բոլշևիկյան կուսակցության 1917 թ. ապրիլյան կոնֆերանսի որոշումներով, ամբողջ երկրի, այդ թվում նաև Անդրկովկասի կոմունիստները հետևողական պայքար էին մղում մասսաներին իրենց կողմը գրավելու համար, նրանց պարզաբանում էին ժամանակավոր կառավարության, նրա տեղական մարմինների հակաժողովրդական քաղաքականության էությունը:

Երկրում երկիշխանությունը տեեց մինչև 1917 թ. հուլիսի սկիզբը: Օգտվելով այն բանից, որ մենշևիկների ու էսէդների կողմից ղեկավարվող սովետները ոչ միայն չէին պայքարում իշխանության համար, այլև փաստորեն վարում էին համաձայնողական քաղաքականություն, բուրժուազիան անցավ հարձակման: Վճռական միջոցներ ձեռք առնելով հեղափոխական շարժման դեմ, ժամանակավոր կառավարությունը իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ իշխանությունը:

Փոխված պայմաններում բոլշևիկների կուսակցությունը վերցրեց զինված ապստամբության կուրս: 1917 թ. հուլիսի վերջին—օգոստոսի սկզբին տեղի ունեցած կուսակցության VI համագումարը նշեց, որ ըստեղծված պայմաններում հեղափոխության խաղաղ զարգացումը դարձել է անհնարին: Համագումարն ընդունեց զինված ապստամբության միջոցով հակահեղափոխական բուրժուազիայի դիկտատուրան վերացնելու անհրաժեշտության մասին պատմական որոշումը: «Այս պատճառով,—

գրել է Վ. Ի. Լենինը,— օբյեկտիվ պայմանների շնորհիվ, մեր ապրած դարաշրջանի օրակարգում գրվում է պրոլետարիատի համակողմանի անմիջական նախապատրաստումը քաղաքական իշխանության նվաճմանը՝ սոցիալիստական հեղափոխության բովանդակությունը կազմող տնտեսական և քաղաքական միջոցառումները իրականացնելու համար»^{*}:

Բոլշևիկյան կուսակցության VI համագումարից հետո տեղական կուսակցական կազմակերպությունները, այդ թվում Անդրկովկասում, եռանդուն գործունեություն ծավալեցին մասսաներին սոցիալիստական հեղափոխության նախապատրաստելու ուղղությամբ: Վճռական իրադարձությունների նախօրեին Անդրկովկասի հեղափոխական ուժերի համախմբման գործում կարևոր դեր խաղաց Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների երկրամասային առաջին համագումարը, որը տեղի ունեցավ Թբիլիսիում, 1917 թ. հոկտեմբերի 2—7-ը: Համագումարը աշխատավորներին կոչ արեց ոչ մի աջակցություն ցույց չտալ ժամանակավոր կառավարությանը: Ընտրվեց ՌՄԴԲ(բ)Կ Երկրամասային կոմիտե, որի կազմի մեջ մտան անդրկովկասյան բոլշևիկների ղեկավարներ Ս. Շահումյանը, Մ. Յիսակյան, Ի. Ֆիդլետովը, Գ. Կորգանովը, Ֆ. Մախարաձեն, Ս. Կասյանը և ուրիշներ:

Այդ համագումարից հետո Հայաստանի բոլշևիկների աշխատանքը մասսաներին սոցիալիստական հեղափոխության նախապատրաստելու ուղղությամբ նոր փուլ թևակոխեց: Կուսակցական կազմակերպությունները ուժեղացրին հեղափոխական պրոպագանդան աշխատավորների լայն խավերի շրջանում: Ինչպես Ռուսաստանում, Անդրկովկասի կոմունիստները ևս կամպանիա ծավալեցին սովետների վերընտրության համար: Միաժամանակ Հայաստանի բոլշևիկները պայքար էին մղում դաշնակցականների և հայ ազգային խորհուրդների դեմ, մասսաներին պարզաբանելով նրանց նացիոնալիստական գործունեության կործանարարությունը:

Մինչդեռ երկրի կենտրոնում և մասնավորապես Պետրոգրադում իրադարձություններն իրենց վճռական փուլը թևակոխեցին: Հեղափոխական ճգնաժամի զարգացումն անդառնալի բնույթ ընդունեց: Սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար հասունացել էին օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պայմանները: Բոլշևիկների կուսակցությունը աշխատավորներին նախապատրաստում և նպատակամղում էր գրոհի բուրժուական իշխանության դեմ, հանուն սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի:

^{*} Վ. Ի. Լենին, ԵԺ, հ. 32, էջ 190:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

XX դարի սկզբին գիտական միտքը որոշակի հաջողություններ է հասավ: Հետազոտությունները առավելապես տարվում էին հայագիտության՝ հայ ժողովրդի պատմության, լեզվի և կուլտուրայի ուսումնասիրության բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանին է բաժին ընկնում հայագետ գիտնականների մի ամբողջ համաստեղությունը՝ որոնք իրենց աշխատություններով դրեցին ժամանակակից հայագիտության հիմքը: Դրանք են խոշոր լեզվաբաններ Ստեփանոս Մալխասյանցը (1857—1947 թթ.), Հրաչյա Անադյանը (1876—1953 թթ.), հայ հին գրականության խոշորագույն գիտակ Մանուկ Աբեղյանը (1865—1944 թթ.), տաղանդավոր պատմաբան և հրապարակախոս Առնո (Առաքել Բաբախանյանը, 1860—1932 թթ.), խոշոր պատմաբաններ Նիկողայոս Ադունցը (1871—1942 թթ.) և Հակոբ Մանանդյանը (1873—1952 թթ.), ազգագրագետ և հնագետ Նուստ Լալայանը (1864—1931 թթ.): 1910-ական թվականներին ձեռնարկվեց Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների, մասնավորապես հին մայրաքաղաք Անիի, ինչպես նաև Վանի շրջանում ուրարտական հուշարձանների ուսումնասիրությունը: Այդ աշխատանքները ղեկավարում էր խոշորագույն գիտնական-կովկասագետ, լեզվաբան ու հնագետ Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառը (1864—1934 թթ.): Այդ նույն ասպարեզում իր առաջին քայլերն էր կատարում երիտասարդ գիտնական-արևելագետ Հովսեփ Օրբելին:

Մինչհեղափոխական տասնամյակների հայ գրականությունն ամենից առաջ ներկայացնում են հայ նշանավոր բանաստեղծներ Հովհաննես Հովհաննիսյանը (1864—1929 թթ.), Հովհաննես Թումանյանը (1869—1923 թթ.) և Ավետիք Իսահակյանը (1875—1957 թթ.): Բանաստեղծների այդ, Վալերի Բրյուսովի արտահայտությամբ՝ «լուսավոր եռաստղությունը» վիթխարի ներգործություն ունեցավ ամբողջ հայ գրականության զարգացման վրա: Լինելով խորապես ազգային բանաստեղծ, իր ժողովրդի ամենանվիրական ակնկալումների արտահայտիչ, ժողովուրդների բարեկամության բոցաշունչ ջատագով, Հովհաննես Թումանյանը իր ստեղծագործությամբ նոր աստիճանի բարձրացրեց բազմադարյան հայ պոեզիան: Նրա գրած բազմաթիվ պոեմները, լեզնդները, բալլադները և բանաստեղծությունները, որոնց ակունքները գրտ-

ներվում են հայկական հարուստ բանահյուսության մեջ, ջերմորեն սիրվել և սիրվում են ժողովրդի կողմից, համընդհանուր ճանաչում բերելով բանաստեղծին:

Մյուս հայ մեծ բանաստեղծի՝ Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությունը աչքի է ընկնում գեղարվեստական ընդհանրացման խորությամբ ու վարպետությամբ: Իզուր չէ, որ Վ. Բրյուսովը, բարձր գնահատելով Իսահակյանի ստեղծագործությունները, մասնավորապես նրա «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմը, 1916 թ. գրել է. «Այստեղ Իսահակյանը հանդես է գալիս որպես եվրոպական բանաստեղծներից մեկը, իր առջև դնելով նույն կամ նման խնդիրներ, որոնք ձգտում են լուծել նաև մյուս ժողովուրդների՝ ֆրանսիացի, գերմանացի, ռուս քնարերգությունները...»: Իր ստեղծագործական ուղին սկսելով XIX դարի վերջին, Ավետիք Իսահակյանը անգնահատելի ներդրում ունեցավ XX դարի հայ պոեզիայի զարգացման գործում:

XX դարի սկզբի հայ պոեզիան ներկայացնում են նաև այնպիսի նշանավոր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Վահան Տերյանը (1885—1920 թթ.), Սիամանթոն (1878—1915 թթ.), Դանիել Վարուժանը (1884—1915 թթ.), Ալեքսանդր Մատուրյանը (1865—1917 թթ.), Հակոբ Հակոբյանը (1866—1937 թթ.) և ուրիշներ: Սիամանթոնի և Վարուժանի կյանքի և ստեղծագործական ուղին կտրվեց 1915 թ., Մեծ եղեռնի օրերին, որի զոհերը դարձան նրանք: Հայ պոեզիայի ամենանուրբ քնարերգուներից մեկին՝ Վահան Տերյանին, վիճակված էր տեսնել սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը, որի գործին նա նվիրեց իր կյանքի վերջին շրջանը: Բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը հայ պրոլետարական պոեզիայի հիմնադիրներից մեկն է. նրա բանաստեղծությունները մեծ մասամբ վրձնվում էին հայ սոցիալ-դեմոկրատական մամուլում: XX դարի սկզբին հայ գեղարվեստական գրականությունը հարստացավ խոշոր արձակագիրներ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի, Վրբանես Փափազյանի, Մուրացանի, Գրիգոր Զոհրապի, Նար-Դոսի և ուրիշների նոր ստեղծագործություններով: Առանձնահատուկ տեղ է գրավում, մասնավորապես, հայտնի վիպասան և դրամատուրգ Շիրվանզադեի (Ալեքսանդր Մովսիսյան, 1858—

Վահան Տերյան

1935 թթ.) ռեալիստական ստեղծագործությունը: XX դարի առաջին տասնամյակների հայ գրականությունը աչքի էր ընկնում գեղարվեստական ժանրերի, ոճերի և գույների մեծ բազմազանությամբ:

Այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվեց նաև հայ մարքսիստական գրական քննադատությունն ու հրապարակախոսությունը, որի հիմնադիրներն էին Ստեփան Շահումյանը և Սուրեն Սպանդարյանը:

Նոր առաջընթաց նկատվեց երաժշտության մեջ: Այս գործում առանձնապես մեծ են հայ հանճարեղ կոմպոզիտոր Կոմիտասի (1869—1935 թթ.) ծառայությունները: Ստեղծագործաբար օգտվելով ժողովրդական երաժշտության անսպառ աղբյուրից, օգտագործելով համաշխարհային երաժշտական կուլտուրայի նվաճումները, Կոմիտասը ստեղծեց հայ ազգային կոմպոզիտորական դպրոցը, հայկական երաժշտությունը դուրս բերեց համաշխարհային ասպարեզ, շատ բանով կանխորոշեց ներա հետագա զարգացումը: Իր ստեղծագործության մեջ կոմպոզիտորը արտահայտեց հայ աշխատավոր ժողովրդի ակնկալություններն ու խոհերը, զգացումներն ու ձգտումները, ստեղծեց անգնահատելի արժեք ունեցող գործեր, որոնք ժողովրդի ստեղծագործական ոգու ամենաբարձր դրսևորումներն էին:

Նույն այդ ժամանակաշրջանում սկսվեց նաև հայ մեկ այլ մեծ կոմպոզիտորի՝ Ալեքսանդր Սպենդիարյանի (Սպենդիարով, 1871—1928 թթ.) ստեղծագործական գործունեությունը: Իր ստեղծագործության մեջ նա յուրացրեց հայկական երաժշտության հարուստ ավանդույթները և ռուսական երաժշտության առաջավոր փորձը: Ռուս նշանավոր կոմպոզիտոր Ա. Գլազունովի բնորոշմամբ, Սպենդիարյանի ստեղծագործությունը հայ և ռուս ժողովուրդների երաժշտական դպրոցների հոգևոր մերձեցման մարմնավորումն է: Ալ. Սպենդիարյանի տարբեր ժանրերի երաժշտական ստեղծագործությունները շատ մեծ ներգործություն են ունեցել Հայաստանի երաժշտական արվեստի զարգացման վրա:

1912 թ. Ալեքսանդրապոլում սիրողական խմբի ուժերով բեմադրվեց հայ նշանավոր կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանի (1879—1950 թթ.) «Անուշ» օպերան: Այն ժամանակից սկսած օպերային արվեստի այդ հիանալի ստեղծագործությունը հայ երաժշտական բեմի զարդն է կազմում:

Հայ թատերական արվեստը ևս զերծ չէր խոշոր վարպետներից: Թեև Հայաստանում դեռևս չկար մշտական թատրոն, սակայն մի շարք քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր հանդես էին գալիս թատերական խմբեր, որոնց խաղացանկում տեղ էին գտել ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս ու եվրոպացի հեղինակների պիեսները: Մեծ և արժանի ժողովրդականություն էին վայելում դերա-

սան Հովհաննես Արեվյանը (1865—1936 թթ.) և մեծ դերասանուհի Սիրանուշը (1857—1932 թթ.):

Զգալի հաջողությունների հասավ հայ կերպարվեստը: Այն ներկայացնում էին այնպիսի ականավոր գեղանկարիչներ, ինչպես Ստեփան Աղաջանյանը (1863—1940 թթ.), Փանոս Թերլեմեզյանը (1868—1941 թթ.), Նիկիտ Թադևոսյանը (1870—1936 թթ.): Այդ նույն ժամանակաշրջանում սկսեց ստեղծագործել հայ խոշորագույն նկարիչ Մաքսիմ Սարյանը. մասնավորապես, 1910—1911 թվականներին նա ստեղծել է նկարների «Կոնստանդնուպոլիսյան» ու «Եգիպտական» շարքերը:

XX դարի սկզբին ամրապնդվեց հայ մշակույթի կապը ռուսական կուլտուրայի հետ, որի առաջագիծ գործիչների շրջանում մեծ հետաքրքրություն առաջացավ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի նկատմամբ: Ռուս մեծ գրող Մաքսիմ Գորկին, ականավոր բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովը, տաղանդավոր գրականագետ ու թարգմանիչ Յուրի Վեսելովսկին մեծ դեր խաղացին ռուս հասարակայնությանը հայ ժողովրդի կուլտուրային և գրականությանը ծանոթացնելու գործում: Հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների թարգմանությամբ զբաղվում էին հայտնի ռուս բանաստեղծներ Վ. Բրյուսովը, Ալ. Բլոկը, Կ. Բալմոնտը և ուրիշներ: Իր հերթին, ռուս գրողների ստեղծագործությունների թարգմանությունը կարևոր տեղ էր գրավում Հ. Հովհաննիսյանի, Հ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Ալ. Մատուրյանի և շատ ուրիշների ստեղծագործությունների մեջ: Սերտ փոխհարաբերություններ ստեղծվեցին նաև արվեստի մյուս բնագավառներում:

XX դարի սկզբին էլ ավելի հարստացան հայ մշակույթի դեմոկրատական ավանդույթներն ու առաջադիմական բովանդակությունը: Այս գործում մեծ դեր խաղաց ռուս ժողովրդի մեծահարուստ դեմոկրատական մշակույթը:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԴՆՈՒՆ ՔՍԱՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵՇ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ: ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

1917 թվականի հոկտեմբերի 25-ին Պետրոգրադի ապստամբած բանվորներն ու զինվորները բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությամբ տապալեցին բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը: Մայրաքաղաքում հաղթանակեց սոցիալիստական հեղափոխությունը: Նույն օրը երեկոյան Պետրոգրադում բացվեց Սովետների համառուսաստանյան երկրորդ համագումարը, որը աշխատավորների անունից իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը:

Նոր ծնունդ առած սոցիալիստական պետության ընդունած առաջին դեկրետները Ռուսաստանի աշխատավոր մասսաներին ցույց տվեցին, որ բանվոր դասակարգի հեղափոխական իշխանությունը իսկական ժողովրդական իշխանություն է, որը կոչված է պաշտպանելու աշխատավորների շահերը: Հեղափոխության երկրորդ օրը սովետների համառուսաստանյան համագումարն ընդունեց հաշտության մասին դեկրետը, հողի մասին դեկրետը, հաստատեց Վ. Ի. Լենինի զլխավորությամբ առաջին սովետական կառավարության՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի կազմավորման մասին որոշումը:

Հաշտության մասին դեկրետը առաջարկում էր «բոլոր պատերազմող ժողովուրդներին և նրանց կառավարություններին՝ անհապաղ բանակցություններ սկսել արդարացի, դեմոկրատական հաշտության մասին»: Միաժամանակ ընդգծվում էր, որ հաշտությունը պետք է լինի «առանց անեքսիաների (այսինքն՝ առանց ուրիշների հողերի հափշտակման, առանց ուրիշ ժողովուրդների բռնի միացման) և առանց ռազմատուգանքի»: Հողի մասին դեկրետը հռչակեց հողի համաժողովրդական

սեփականություն, այսինքն՝ հողի ազգայնացում և կալվածատիրական հողատիրության վերացում: Կալվածատերերին, ցարական ընտանիքին, եկեղեցուն և վանքերին պատկանող բոլոր հողերն անցնում էին վոլոստային հողային կոմիտեների և գյուղացիների դեպուտատների զավառային սովետների տրամադրության տակ, իսկ այնուհետև, հավասար հողօգտագործման հիման վրա, պետք է հանձնվեին գյուղացիությանը:

Հողի և հաշտության մասին դեկրետները վիթխարի նշանակություն ունեին: Դրանք աշխատավոր մասսաներին ցույց տվեցին, որ բոլշևիկների կուսակցությունը, դառնալով կառավարող կուսակցություն, իր հենց առաջին միջոցառումներով եկավ լուծելու առավել կարևոր, ժողովրդի լայն մասսաներին հուզող պրոբլեմները, վերջ տալու ատելի իմպերիալիստական պատերազմին և բավարարելու աշխատավոր գյուղացիության դարավոր անկեղծությունները:

Ազգային քաղաքականության բնագավառում սովետական իշխանության առաջին քայլը հանդիսացավ նոյեմբերի 2-ին ընդունված «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների ղեկավարացիան», որը հռչակեց Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների հավասարությունն ու անկախությունը, նրանց ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև անջատվելը և ինքնուրույն պետություն ստեղծելը, ազգային, կրոնական և ամեն տեսակ արտոնությունների ու սահմանափակումների վերացումը:

Կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության իրականացման համար կազմվեց ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ: Նրան առընթեր ստեղծվեցին մի շարք կոմիսարիատներ ու բաժիններ, որոնք տնօրինում էին առանձին ազգերի հարցերը: Հայկական գործերի կոմիսարիատը կազմվեց 1917 թ. վերջին, նրա գործունեությունը շարունակվեց մինչև 1921 թ. սկիզբը: Կոմիսարիատի հիմնական խնդիրն էր՝ աջակցությունը սովետական իշխանության հաստատման համար Հայաստանում ծավալված հեղափոխական շարժմանը, հայ աշխատավորների շրջանում սոցիալիզմի գաղափարների պրոպագանդան, Սովետական Ռուսաստանի տերիտորիայում ապստամբած հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալը: Հայկական գործերի կոմիսարիատի հաստատվեց սովետական պետության աչքի ընկնող գործիչ, Համառուսաստանյան Կենտգործկոմի նախագահության քարտուղար Վառլամ Ավանեսովը, նրա տեղակալ՝ բոլշևիկ բանաստեղծ Վահան Տերչյանը:

Հայկական գործերի կոմիսարիատը իր բաժանմունքներն ստեղծեց Բաքվում, Աստրախանում, Սարատովում և այլ քաղաքներում: Այդ կոմիտեներում, Արմավիրում, Խարկովում և այլ քաղաքներում Սովետական Ռուսաստանի գործունեության ոլորտն էին ներառվել Սովետական Ռուսաստանի գրեթե այն բոլոր շրջանները, որտեղ կային հայ բնակչություն կամ հայ գաղթականներ: Իր գործունեության ընթացքում կոմիսարիատ

տը մեծ աշխատանք կատարեց հայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալու, Ռուսաստանի հայ բնակչության շրջանում սովետական իշխանության գաղափարները պրոպագանդելու ուղղությամբ, իրականացրեց մի շարք ձեռնարկումներ և միջոցառումներ, որոնք կարևոր դեր խաղացին հայ ժողովրդի սոցիալիստական կուլտուրայի ստեղծման գործում։ Կոմիսարիատը հրատարակում էր «Կոմունիստ» և «Կարմիր գրոշակ» թերթերը, մամուլի իրենց օրգաններն ունեին նաև կոմիսարիատի որոշ բաժանմունքներ։ Հայկական գործերի կոմիսարիատի ղեկավար աշխատողները գործարար մասնակցություն ունեցան «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրեստի մշակման գործին։

1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդն ընդունեց ղեկրեստ «Թուրքահայաստանի մասին», որը ստորագրել էր Վ. Ի. Լենինը։ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հռչակեց Արևմտյան Հայաստանի լրիվ ինքնորոշման իրավունքը։ Դեկրետը նախատեսում էր պատերազմի ժամանակ Թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերը արտաքսված հայ բնակչության, ինչպես նաև աշխարհի տարբեր երկրներում ցրված հայ փախստականների անարգել վերադարձը հայրենի երկիր, օտարերկրյա բոլոր գործերի դուրս բերումը երկրամասից, Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդական կառավարչության կազմակերպումը դեմոկրատական հիմունքներով ընտրված՝ հայ ժողովրդի դեպուտատների սովետի ձևով։

«Թուրքահայաստանի մասին» լենինյան ղեկրեստի իրականացումը կարող էր հայկական նոր պետականության սկիզբը դնել։ Սակայն 1918 թվականի սկզբին ստեղծված միջազգային իրադրությունը և, մասնավորապես, դեպի Անդրկովկաս սկսված Թուրքական ագրեսիան անհնարին դարձրին այդ ղեկրեստով նախատեսված միջոցառումների կենսագործումը։

«Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրեստի ընդունումը, ինչպես նաև Ֆինլանդիայի ու Լեհաստանի անկախության ճանաչումը ցույց տվեցին, որ սովետական իշխանությունը ոչ միայն հայտարարում էր բոլոր ազգերի իրավահավասարություն, այլև գործնականում հավատարիմ էր մնում իր հռչակած ազգային քաղաքականության սկզբունքներին։

✱ * ✱

Սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից հետո սովետական իշխանության հաստատման համար մղվող պայքարը ծավալվեց ամբողջ երկրով մեկ։ Եթե կենտրոնական Ռուսաստանում ուժերի ակնհայտ գերակշռությունը հեղափոխության կողմն էր, ապա ծայրամասերում՝ Կով-

կասում և այլուր դեռևս զգալի էր հետադիմական ուժերի ազդեցությունը, որոնք օգտվում էին օտարերկրյա իմպերիալիստների օգնությունից։

Անդրկովկասի հեղափոխական բանվորները, աշխատավոր գյուղացիները և երկրամասում գտնվող զորամասերի զինվորները խանդավառությամբ դիմավորեցին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի լուրը։ Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում և այլ քաղաքներում ու գյուղերում տեղի ունեցան միտինգներ, մասսաները ամենուրեք ողջունեցին Պետրոգրադի բանվորների ու զինվորների հաղթանակը։ Ունեոր դասակարգերը, սակայն, հանդես եկան հեղափոխության դեմ։

Անդրկովկասի ազգայնական կուսակցությունները թշնամարար դիմավորեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և ամեն ջանք գործադրեցին երկրամասում սովետական իշխանության հաղթանակը կանխելու համար։ Միայն Բաքվում, որտեղ կենտրոնացած էր Անդրկովկասի պրոլետարիատի մեկ երրորդից ավելին, բոլշևիկներին հաջողվեց հաստատել սովետական իշխանություն։ 1917 թվականի հոկտեմբերի 31-ին Բաքվի սովետը որոշում ընդունեց իշխանությունը իր ձեռքը վերցնելու մասին։ Նոյեմբերի 2-ին ընտրվեց սովետի նոր գործադիր կոմիտե՝ Ստ. Շահումյանի գլխավորությամբ։ Բաքվում սովետական իշխանություն հռչակվեց։ Բայց Անդրկովկասի սովետների մեծ մասը, այդ թվում՝ Թիֆլիսի, Երևանի ու երկրային սովետները, Կովկասյան բանակի երկրային սովետը, գտնվում էր հակահեղափոխական կուսակցությունների՝ էսեռների, վրաց մենշևիկների, հայ դաշնակցականների ու ադրբեջանական մուսավաթիստների ձեռքում և հենց սկզբից թշնամական դիրք էր գրավել Հոկտեմբերյան հեղափոխության նկատմամբ։ Ընդհանուր առմամբ Անդրկովկասում հակաժողովրդական ուժերը ավելի կազմակերպված էին։ Արդեն 1917 թվականի նոյեմբերին նրանք Թիֆլիսում ստեղծեցին իրենց պետական-կառավարական օրգանը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, իսկ ավելի ուշ՝ 1918 թ. փետրվարին՝ Անդրկովկասյան սեյմը։ Անդրկովկասում հակահեղափոխությանը սկզբում հովանավորում էին Գերմանիան ու Թուրքիան, իսկ հետո՝ Անտանտի պետությունները, որոնք ձգգտում էին սովետական իշխանության դեմ մղվող պայքարում համախմբել բոլոր ռեակցիոն ուժերը։

Չնայած երկրամասում հեղափոխական իրադրության առկայությանը, հենց այդ հանգամանքները Անդրկովկասում սովետական իշխանության հաղթանակի ուղացման պատճառը դարձան։

Սովետական կառավարությունը, Վ. Ի. Լենինը ուշադրությամբ հետևում էին Անդրկովկասում իրադարձությունների զարգացմանը։ 1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի որոշմամբ Ստ. Շահումյանը նշանակվեց Կովկասի գործե-

ապա անցան հակահարձակման: Ծանր պարտություն կրելով, թուրքական զորքերը հապճեպ նահանջեցին Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ:

Սարգսրապատի ճակատամարտի հետ գրեթե միաժամանակ՝ մայիսի 24—28-ը համառ մարտեր ծավալվեցին նաև Ղարաբեղի սայում: Այստեղ հայկական ազգային զորամասերն ու Դիլիջանի, Փամբակի, Ղազախի և մյուս շրջանների գյուղացիներից կազմված ջոկատները ծանր կորուստներ պատճառեցին թուրքական կանոնավոր բանակի գերակշռող ուժերին, չնայած նրան, որ թշնամին վերջիվերջո գրավեց Ղարաբեղի սան: Այդ օրերին թուրքերը պարտություն կրեցին նաև Բաշ-Ապարանի շրջանում:

Հայերի սխրագործությունները Սարգսրապատում, Ղարաբեղի սայում և Բաշ-Ապարանում կանխեցին Երևանի, Արարատյան դաշտի, Սևանի ավազանի շրջանների զավթումը թուրքերի կողմից, այդ վայրերի հայ բնակչությանը փրկեցին կոտորածից:

Կանգնեցնելով թուրքական զորքերի առաջխաղացումը, հայերը դժբախտով իսկ օբյեկտիվորեն օգնություն ցույց տվեցին Սովետական Բաքվին, որովհետև թուրքերը մտադիր էին Հայաստանի վրայով շարժվել դեպի Բաքու և այնտեղ խեղդել սովետական իշխանությունը՝ Բաքվի կոմունան: Բաքվի կոմունան դիմացավ մինչև 1918 թ. հուլիսի վերջը, երբ նա ընկավ օտարերկրյա ինտերվենտների ու ներքին հակահեղափոխության ճնշման տակ: 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին Բաքվի կոմունայի ղեկավարներ Ստ. Շահումյանը, Պ. Զափարիձեն, Մ. Աղիզբեկովը, Ի. Ֆիդուխանը և նրանց զինակիցները՝ Բաքվի քսանվեց կոմիսարները, անգլիական ինտերվենտների ու էսենների կողմից գնդակահարվեցին Անդրկասպյան երկրամասում: Բաքվի կոմունան Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման պատմության մեջ մտավ որպես սովետական իշխանության, Հոկտեմբերի զաղափարների հաղթանակի համար երկրամասի ինտերնացիոնալ պրոլետարիատի մղած պայքարի ամենահերոսական էջերից մեկը:

Դաշնակցականների, վրաց մենշևիկների ու ադրեբջանական մուսավաթիստների միջև սրված ներքին տարաձայնությունների հետևանքով 1918 թ. մայիսի 26-ին ցրվեց Անդրկովկասի սեյմը: Նույն օրը հռչակվեց Վրաստանի, իսկ մեկ օր հետո՝ Ադրբեջանի անկախությունը: Մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գումարված Հայ ազգային խորհուրդը, որը գտնվում էր դաշնակցականների ձեռքում, Հայաստանը հռչակեց «անկախ հանրապետություն»: Մինչև կառավարության կազմվելը Հայ ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարեց Հայաստանի գերագույն իշխանություն:

Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Թուրքիան Բաթումում բանակցությունները շարունակեց նրանցից յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Թուրքիայի և Հայաստանի միջև բանակ-

ցություններն ավարտվեցին 1918 թ. հունիսի 4-ին, Բաթումի պայմանագրի ստորագրմամբ: Այդ պայմանագրի համաձայն Թուրքիայի տրամադրության տակ մնացին Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և էջմիածնի գավառների մեծ մասը, Երևանի ու Դարալագյազի գավառների մի մասը: Հայաստանի տերիտորիան հասցվեց ընդամենը մոտ 10 հազար քառ. կիլոմետր տարածության, 320 հազար բնակչությամբ: Թուրքիան իրավունք ստացավ Հայաստանի երկաթուղիներն օգտագործել իր զորքերը և բեռները փոխադրելու համար: Նա ցանկացած պահին կարող էր վերսկսել իր ագրեսիան: Սակայն 1918 թ. աշնանը Գեղամահան, Թուրքիան և նրանց դաշնակիցները համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրեցին: Թուրքական զորքերը հեռացան Անդրկովկասից, ազատագրվեց նրանց կողմից օկուպացված Երևանի նահանգի մի մասը և Կարսի մարզը: Վերացվեց Բաթումի ստորացուցիչ պայմանագիրը, վերականգնվեցին 1914 թ. սահմանները:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1918—1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակված Հայաստանի բուրժուական հանրապետության առաջին պառլամենտը բացվեց Նույն թվականի օգոստոսի 1-ին: Կազմվեց կառավարություն, որը գտնվում էր դաշնակցական կուսակցության ձեռքում: Վարչապետ նշանակվեց Հովհաննես Քաջազնունին, արտաքին գործերի մինիստր՝ Ալեքսանդր Խատիսյանը, ներքին գործերի մինիստր՝ Արամ Մանուկյանը: Կառավարության մեջ միակ անկուսակցականը ռազմական մինիստր Հ. Հախվերդյանն էր: Կառավարության կազմը հետագայում ենթարկվեց որոշ փոփոխությունների:

Բուրժուական այդ պետությունը գոյություն ունեցավ երկու և կես տարի: Անցնելով իշխանության գլուխ, դաշնակցությունը, սակայն, չկատարեցին պահանջները խաղաղություն և պայմաններ ստեղծել ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման համար: Պատերազմի տարիներին քաջալված տնտեսությունն ավելի քայքայվեց և կանգնեց կործանման եզրին: Փակվեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը, աշխատում էին միայն մի քանի ձեռնարկություններ: Առանձնապես ծանր դրության մեջ էր գտնվում Հայաստանի արդյունաբերության առաջատար ճյուղը՝ պղնձաձուլական արդյունաբերությունը: Ալավերդու և Զանգեզուրի հանքերի մեծ մասը չէր գործում, խիստ կրճատվեց պղնձի արտադրությունը:

Ծանր էր բանվորների դրությունը: Թեև կառավարությունը օրենք էր ընդունել ութժամյա աշխատանքային օր սահմանելու մասին, բայց այն չէր պահպանվում: Գործող սակավաթիվ ձեռնարկություններում բանվոր-

ներն աշխատում էին օրական 12—15 ժամ: Դրամի արժեքազրկումը խիստ կերպով իջեցնում էր բանվորների ու ծառայողների փաստացի աշխատավարձը: Արհմիությունների մեծ մասի ղեկավարությունը գտնվում էր դաշնակցականների ձեռքում, որոնք ձգտում էին բանվոր դասակարգի այդ կազմակերպությունները վերածել կառավարության հնազանդ հավելուկի: Գնալով ավելի ու ավելի էր աճում Հայաստանի բանվորների դժգոհությունը:

Խիստ անկում էր ապրել գյուղատնտեսությունը՝ Հայաստանի տնտեսության հիմնական ճյուղը: 1919 թ. երկրում ցանքատարածությունները 1913 թ. համեմատությամբ, կրճատվել էին 2,1 անգամ, իսկ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը՝ 6 անգամ: Դաշնակցությունը չլուծեց ագրարային հարցը: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի պառլամենտը օրենք ընդունեց, որի համաձայն երկրի տերիտորիայում ուժի մեջ էին մնում նախկին ռուսական կայսրության օրենքները՝ ժամանակավոր կառավարության, նրա անդրկովկասյան մարմինների և Հայկական հանրապետության պառլամենտի մտցրած փոփոխություններով ու լրացումներով: Շուտով գյուղացիները համոզվեցին, որ կառավարությունը պաշտպանում է խոշոր հողատերերի ու կուլակների սեփականատիրական իրավունքները: Որոշ տեղերում կալվածատերերն ու կուլակները ոչ միայն պահպանեցին իրենց բոլոր հողերը, այլև տիրացան նոր հողերի: Գյուղացիները ենթարկվում էին անխնա շահագործման ու հալածանքների: Բազմաթիվ հարկեր ծանր բեռի նման ընկած էին աշխատավոր գյուղացիության վրա: Գյուղացիների բողոքները կալվածատերերի ու կուլակների կամայականությունների դեմ մնում էին առանց հետևանքների:

1918—1920 թթ. ընթացքում Հայաստանի մի շարք շրջաններում գյուղացիների դժգոհությունը վերածվեց կառավարության քաղաքականության դեմ ուղղված բացահայտ ելույթների: Լոռու, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաբաղի խառնի, Դիլիջանի, Էջմիածնի և այլ գավառների գյուղացիները զավթում էին կալվածատերերի հողերը և բաժանում իրար միջև: Մի շարք դեպքերում կառավարությունը գյուղեր էր ուղարկում պատժիչ ջոկատներ «կարգ ու կանոն» վերականգնելու համար:

Երկրի տնտեսական դրությունը ավելի էր ծանրանում արևմտահայ գաղթականների զգալի քանակի առկայության պատճառով: Գաղթականների մեծամասնությունը (իսկ նրանց ընդհանուր թիվը 1919 թվականին անցնում էր 260 հազարից), շուրջ հող, տուն և աշխատանք: Նրանց ցույց տրվող օգնությունը ակնհայտորեն անբավարար էր: Սովն ու համաճարակները, որոնք ընդգրկել էին ամբողջ երկիրը, պաշտոնական տվյալների համաձայն, գերեզման տարան 450 հազար մարդ:

Երկրում իշխում էին անարխիան, իշխանությունների կամայակա-

նությունները և շարաշահումները, կաշառակերությունը: Խմբապետները, մաուզերիստները թալանում էին անպատիժ ու չէին ենթարկվում իշխանություններին: Չկար անձի և գույքի անձեռնմխելիության երաշխիք:

Դաշնակցականների կառավարությունը չկարողացավ որևէ քայլ կատարել երկրի մշակութային առաջընթացի ուղղությամբ: Պետությունը աննշան նպաստ էր բաց թողնում դպրոցներին, որոնց թիվը սկսեց խիստ նվազել: Տասնյակ հազարավոր աշակերտներ մնացին փողոցում, լավագույն ծրարողները հեռացան դպրոցից:

Այսպիսով, այն երկու տարուց մի փոքր ավելի ժամանակի ընթացքում, երբ իշխանության գլուխ էր կանգնած Դաշնակցություն կուսակցությունը, երկիրը հայտնվեց աղետի եզրին, ժողովրդական մասսաները՝ կործանման սպառնալիքի առջև: Դաշնակցականների հակաժողովրդական քաղաքականությունը հանդիպում էր աշխատավորների շարունակ աճող դիմադրությանը:

* * *

Այն հակասությունները, որոնք հանգեցրին Անդրկովկասի սելմի կազմալուծմանը, բուրժուական երեք հանրապետությունների ստեղծումից հետո ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի խորացան ու վերաճեցին Վրաստանի և Հայաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև զինված ընդհարումների: 1918 թվականի դեկտեմբերին Լոռու գավառի համար ռազմական գործողություններ սկսվեցին դաշնակցականների և վրաց մենշևիկների միջև: Տերիտորիալ վեճերի պատճառով զինված ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև դաշնակցականների ու մուսավաթականների միջև: Զարգերի ենթարկվեցին Ադրբեջանում ապրող հայերը և Հայաստանում ապրող ադրբեջանցիները: Առանձնապես տուժեցին Ղարաբաղի հայերը. գրեթե ամբողջությամբ ավերվեցին Շուշի քաղաքը և հայկական շատ գյուղեր:

Դաշնակցական կառավարությունը թշնամաբար էր տրամադրված դեպի Սովետական Ռուսաստանը: Նա բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել Ռուսաստանի սպիտակգվարդիական ուժերի հետ և իր ներկայացուցիչներն ուներ գեներալ Դենիկինի, իսկ նրա ջախջախումից հետո՝ գեներալ Վրանգելի շտաբներում:

Անդրկովկասի բուրժուական հանրապետությունների այսպես կոչված անկախությունը իրականում, Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ, լիակատար կախվածություն էր Անտանտայի երկրներից, միջազգային իմպերիալիզմից: Գերմանա-թուրքական բլոկի պարտությունից հետո փաստորեն Անդրկովկասի տերը դարձան Անտանտի պետությունները: Արևմուտյան իմպերիալիստները ձգտում էին Սովետական Ռուսաստանի դեմ

մղվող պայքարում Անդրկովկասն օգտագործել որպես պլանցդարմ: Ներառյալ միաժամանակ ցանկանում էին իրենց ձեռքը գցել ու շահագործել նաև երկրամասի բնական հարստությունները: Մեկը մյուսի ետևից Անդրկովկաս էին գալիս Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի զինվորական, տնտեսական ու զինվանագիտական ներկայացուցիչները: Անտանտի խորհրդի որոշմամբ, 1919 թվականի հուլիսին Հայաստանում դաշնակիցների գերագույն կոմիտար նշանակվեց ԱՄՆ-ի բանակի գնդապետ Հասկելը, որի կամքը օրենք էր դաշնակցականների կառավարության համար: Հայաստանի տնտեսությունը, նրա բնական հարստությունները, քաղաքական դրությունը և բնակչության տրամադրությունները ուսումնասիրելու համար Հայաստան ժամանեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի կողմից ուղարկված հատուկ հանձնախումբ գեներալ Հարբորդի գլխավորությամբ: Կատարված հետազոտության արդյունքները պետք է ներկայացվեին ԱՄՆ-ի կառավարությանը, որը ձգտում էր Անտանտի երկրների Փարիզի հաշտության կոնֆերանսից ստանալ Հայաստանի մանդատը:

Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը հրավիրվել էր 1919 թ. հունվարին, Անտանտի տերությունների կողմից Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած պետությունների հետ հաշտության պայմանագիր մշակելու, գրավված մի շարք երկրներ ու տերիտորիաներ իրար մեջ բաժանելու համար: Այդտեղ հիմնական հարցերը լուծվում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի կողմից, որոնք միաժամանակ ծրագրում էին ընդհանուր և ավելի ծավալուն ինտերվենցիա կազմակերպել Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Կոնֆերանսը, որի աշխատանքը ընդմիջումներով շարունակվեց մի ամբողջ տարի, որոշում ընդունեց նաև Ազգերի լիգայի ստեղծման մասին ու հավանություն տվեց նրա կանոնադրությանը:

Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում քննարկվեց նաև Հայաստանի հարցը: Փարիզում էին գտնվում միաժամանակ հայկական երկու պատվիրակություններ՝ դաշնակցականների կառավարության պատվիրակությունը Ալեքսիս Ահարոնյանի և արևմտահայերի պատվիրակությունը Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ: 1919 թ. մայիսի 14-ին Փարիզի կոնֆերանսը որոշում ընդունեց Հայաստանի մանդատը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին հանձնելու վերաբերյալ: Այդ որոշումը հաստատվեց Ազգերի լիգայի կողմից: Սակայն 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի սենատը ձայների մեծամասնությամբ մերժեց պրեզիդենտ Վիլսոնի առաջարկը Հայաստանի մանդատն ընդունելու մասին:

Մինչ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանները ուսումնասիրում էին Հայաստանի մանդատի հարցը, 1920 թ. ապրիլին իտալական Սան-Ռեմո քաղաքում հրավիրվեց դաշնակիցների կոնֆերանսը՝ պարտված Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու:

համառ: Կոնֆերանսին հրավիրված էր Հայաստանի պատվիրակությունը: Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրում (Ֆրանսիա): Սևրի հաշտության պայմանագրի 88—93 հոդվածների համաձայն Թուրքիան պարտավորվում էր Հայաստանը ճանաչել որպես ազատ և անկախ պետություն, որը ելք էր ստանում դեպի Սև ծով: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտին իրավունք էր վերապահվում որոշել սահմանները Թուրքիայի և Հայաստանի միջև՝ էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի վիլայեթներում, դաշնակից պետությունները պետք է զբաղվեին Հայաստանի և նրա հարևանների՝ Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև եղած տերիտորիալ վեճերի հարցերով:

Սևրի հաշտության պայմանագիրը, որի տակ գրված էր նաև Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչների ստորագրությունը, մընաց միայն թղթի վրա: Բանն այն է, որ դաշնակիցները Սևրի պայմանագիրը կնքեցին Թուրքիայի սուլթանական կառավարության հետ, որը այդ ժամանակ արդեն դրության տերը չէր երկրում: Փաստացի իշխանությունը պատկանում էր քեմալականներին, որոնք ոչ միայն չձանաչեցին Սևրի հաշտության պայմանագիրը և պայքար ծավալեցին այն չեղյալ հայտարարելու համար, այլև հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակեցին թուրքերի ազգայնական ու նվաճողական քաղաքականությունը: Թուրքերը չէին պատրաստվում հեռանալ հայկական վիլայեթներից: Դաշնակցականների կառավարությունը ի վիճակի չէր սեփական ուժերով Թուրքիային ստիպել իրականացնելու Սևրի հաշտության պայմանագրի հոդվածները: Իսկ արևմտյան տերությունների խոստումները՝ անհրաժեշտ զորքեր ուղարկել Արևմտյան Հայաստան՝ թուրքերին ստիպելու իրականացնել Սևրի պայմանագիրը, մնացին սոսկ որպես խոստումներ: Զկատարվեց ոչ մի գործնական քայլ, Սևրի պայմանագիրը այդպես էլ չմտավ ուժի մեջ: Հետագայում քեմալականներին հաջողվեց բանակցություններ վարել Անտանտի երկրների հետ Սևրի պայմանագրի վերանայման ուղղությամբ և վերջնականորեն հրաժարվել նրանից: Այսպիսով, դաշնակցական կառավարության փորձերը՝ լուծել Հայկական հարցը արևմտյան պետությունների օգնությամբ, ապարդյուն անցան:

Քեմալականների իսկական մտադրությունները, ինչպես նաև հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ արևմտյան տերությունների վերաբերմունքը պարզ կերպով դրսևորվեց 1920 թ. սկզբին Կիլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների ժամանակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո Կիլիկիան օկուպացվեց անգլիական զորքերի կողմից, որոնց 1919 թ. նոյեմբերին փոխարինեցին նրանց ֆրանսիական դաշնակիցները: Կիլիկիայի հայ բնակչությունը, որի թիվը այն տարիներին հասնում էր 150 հազարի, որոշակի հույսեր էր կապում ֆրանսիական զորքերի հետ, կարծելով, որ Ֆր-

րանսիան կօգնի Կիլիկիայի հայ բնակչությանը ձեռք բերելու ազգային ինքնորոշում: Սակայն այդ հույսերը զուր դուրս եկան. ֆրանսիական իշխանությունները ոչ միայն չաջակցեցին Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական պայքարին, այլև իրենց ուխտագրուծ քաղաքականությամբ քեմալական Թուրքիային սիրաշահելով, Կիլիկիայի հայերին դրեցին թուրք նացիոնալիստների հարվածի տակ, որը հանգեցրեց Կիլիկիայի հայ բնակչության մասսայական ոչնչացմանը:

Հենց Կիլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձություններում ամենից վառ է հայտ եկավ քեմալական շարժման երկակիությունը՝ մի կողմից, նրա ընդհանուր հակաիմպերիալիստական ուղղվածությունը և, մյուս կողմից, հակվածությունը դեպի արդեն ավանդույթ դարձած շո-վինիզմը Թուրքիայի ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Այդ պատճառով քեմալականների պայքարը ֆրանսիական օկուպանտների դեմ զուգակցվում էր Կիլիկիայի հայ բնակչության նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնելու հետ:

1920 թ. հունվար-փետրվարին քեմալականները Մարաշում ապստամբություն կազմակերպեցին ֆրանսիական օկուպանտների դեմ: Կարճատև դիմադրությունից հետո ֆրանսիական զորքերը անսպասելիորեն լքեցին իրենց դիրքերը և նահանջեցին Սիրիա, բախտի բմահաճույթին թողնելով մոտ 20 հազար հայերի: Թուրք ջարդարարները ոչնչացրին Մարաշի հայ բնակչության մեծ մասին: Դրանից հետո, 1920 թ. մարտ-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում, թուրքերը կազմակերպեցին հայ բնակչության կոտորածը նաև Կիլիկիայի մյուս քաղաքներում՝ Հաջնում, Ուրֆայում, Ալնիթայում, Ջելթունում: Կիլիկիայի հայերի լոկ մի աննշան մասին, ջարդարարներին ցույց տված երկարատև դիմադրությունից հետո, հաջողվեց անցնել Սիրիա և ուրիշ երկրներ: Այսպիսով, քեմալականների հետ այն փոխզիջումային քաղաքականությունը, որը վարում էր Ֆրանսիան, թուրք շովինիստներին հնարավորություն ընձեռեց իրականացնելու իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ ոչնչացնելու Կիլիկիայի հայ բնակչությանը:

3. ՀԵՂԱՓՈՒՆԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄՆԵՐԸ 1919—1920 ԹԹ.

Դաշնակցական կառավարության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականությունը հիասթափություն և խիստ դժգոհություն առաջացրեց հայ ժողովրդի լայն խավերում: Ուժեղացավ աշխատավորության հեղափոխական պայքարը հանուն սովետների իշխանության:

1919 թ. դարնանը և առանձնապես ամռանը Հայաստանում գյուղացիական շարժումը նկատելի վերելք էր ապրում, վկայելով կառավարու-

թյան ագրարային քաղաքականությունից գյուղացիական լայն մասսաների դժգոհության մասին: Հայաստանի շատ գյուղերում գյուղացիներն սկսեցին անցնել վճռական գործողությունների, հրաժարվում էին հարկերը վճարել, հողը խլում էին խոշոր հողատերերից: Իշխանությունների և հարուստների դեմ գյուղացիների էլույթներ տեղի ունեցան Զանգեզուրի, Դիլիջանի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաբաղի, Ղարաբաղի և այլ գավառների մի շարք գյուղերում: Աշխուժացավ նաև բանվորական շարժումը: Տեղի ունեցան Երևանի տպագրիչների, Ալեքսանդրապոլի երկաթուղայինների գործադուլներ, գործադուլ էին անում պետական հիմնարկությունների ծառայողները: Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները ուժեղացրին իրենց գործունեությունը մասսաների մեջ:

Նույն թվականի սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների առաջին խորհրդակցությունը, որը կարևոր ուղենիշ հանդիսացավ կոմունիստական կազմակերպությունների միավորման ճանապարհին: Խորհրդակցությունում ընտրվեց Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավար մարմին՝ ՌԿ(բ)Կ Հայկական կոմիտեն:

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների միավորման ուղությունում արվող աշխատանքը շարունակվեց Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին կոնֆերանսում, որը տեղի ունեցավ 1920 թվականի հունվարին, Երևանում: Քննարկելով երկրի քաղաքական դրության հարցը, կոնֆերանսը բոլշևիկյան կազմակերպությունների առաջնահերթ խնդիրը համարեց հեղափոխական պայքարի ընդլայնումը, դաշնակցականների կառավարության տապալումը և Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը:

Կոնֆերանսը ավարտեց Հայաստանի անջատ կոմունիստական կազմակերպությունների միավորումը միասնական ղեկավար կենտրոնի շուրջը և դրանով իսկ կարևոր նախադրյալներ ստեղծեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կազմակերպական ձևավորումը ավարտելու համար: Կոնֆերանսի կողմից ընտրված ՌԿ(բ)Կ Հայկական կոմիտեի կազմի մեջ մտան Ս. Կասյանը, Ա. Մուսվաթյանը, Ս. Ալավերդյանը և ուրիշներ:

Տեսնելով բոլշևիկյան կազմակերպությունների աճող ակտիվությունը, կառավարությունը կտրուկ միջոցների դիմեց հեղափոխական շարժումը խափանելու համար: 1920 թ. փետրվարին ուժեղացան ռեպրեսիաները բոլշևիկյան կազմակերպությունների նկատմամբ, դրանց մի շարք ղեկավարներ արտաքսվեցին երկրից: Կառավարությունը ձգտում էր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությանը օրենքից դուրս հայտարարել: Բայց այդ միջոցառումները ի վիճակի չէին կանխելու երկրում հեղափոխական ճգնաժամի հասունացումը:

Հայաստանում ծավալված հեղափոխական շարժմանը ակտիվորեն մասնակցեց երիտասարդությունը: Երիտասարդ բանվորները և ուսանողները՝ տոգորված կոմունիստական գաղափարներով, պայքարում էին տիրող կարգերի, սոցիալական անհավասարության դեմ: 1919 թ. գարնանը ստեղծվեց Երևանի երիտասարդ կոմունիստների «Սպարտակ» կազմակերպությունը, որը սերտ կապեր հաստատեց Թիֆլիսի ու Բաքվի հեղափոխական երիտասարդական կազմակերպությունների հետ: «Սպարտակի» ղեկավար անդամներից էին Ղուկաս Ղուկասյանը և Աղասի խանջյանը: «Սպարտակը» Հայաստանի առաջին կոմերիտական կազմակերպությունն էր:

Հեղափոխական շարժման ուժեղացումը Հայաստանում մեծ չափով պայմանավորված էր Ռուսաստանում և Անդրկովկասում տիրող ընդհանուր իրադրությամբ: 1920 թ. սկզբներին Սովետական Ռուսաստանը ջախջախել էր ներքին հակահեղափոխության և օտարերկրյա ինտերվենտների հիմնական ուժերը և վստահորեն քայլում էր քաղաքացիական պատերազմի հաղթական ավարտի ուղիով: Նույն թվականի ապրիլին Ադրբեջանի աշխատավորները Սովետական Ռուսաստանի կարմիր բանակի զորամասերի օգնությամբ տապալեցին մուսավաթականների կառավարությունը և սովետական իշխանություն հաստատեցին երկրում: Այդ իրադարձությունները խթանեցին Հայաստանի հեղափոխական շարժման վերելքը:

Հեղափոխական շարժումն իր գագաթնակետին հասավ 1920 թվականի մայիսին: Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում, Ղարաբաղի սայում և այլ քաղաքներում տեղի ունեցած մայիսյան ջրհեղեղից ետևս ու միտինգները անցան հակակառավարական լողուն գնդերով: Ավելի բուռն և կազմակերպված բնույթ ստացան ցույցերը Ալեքսանդրապոլում, որը և փաստորեն դարձավ շարժման կենտրոնը: Այստեղ բոլշևիկյան կազմակերպությունը իր ձեռքը վերցրեց ապստամբության ղեկավարությունը: Մայիսի 2-ին Ալեքսանդրապոլի կայսրանում կանգնած «Վարդան զորավար» զրահագնացքը, Սարգիս Մուսախանյանի հրամանատարությամբ, հրաժարվեց ենթարկվել կառավարությանը, անցավ հեղափոխական մասսաների կողմը և դարձավ ապստամբների շտաբը: Ապստամբությունը ղեկավարելու համար ընտրվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե, որը մայիսի 10-ին աշխատավորներին դիմեց մի կոչով, ուր դաշնակցականների կառավարությունը հայտարարվեց տապալված և Հայաստանում հռչակվեց սովետական իշխանություն: Ալեքսանդրապոլում իշխանությունն անցավ բոլշևիկների ձեռք: Սակայն նրանք հանդես բերեցին դանդաղ կոտորություն, անցան պաշտպանության և բանակցություններ սկսեցին կառավարության ներկայացուցիչների հետ: Այդ հանգամանքը դաշնակցներին հնարավորություն տվեց Ալեքսանդրա-

պոլ ուղարկել իրենց հավատարիմ մնացած զորքերի ջոկատներ, որոնք և գրավեցին քաղաքը: Ալեքսանդրապոլում սովետական իշխանությունն ընկավ, որը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի մյուս մասերում բռնկված ապստամբությունների համար:

Ալեքսանդրապոլից անմիջապես հետո ապստամբություն սկսվեց Կարսում, այնուհետև՝ Սարիղամիշում: Բայց շուտով կառավարական զորքերը գրավեցին նաև այդ քաղաքները: Մայիսի կեսերին շարժումն ընդգրկեց Նոր Բայազետի գավառը. այստեղ ապստամբները բազմաթիվ գյուղեր իրենց ձեռքում պահեցին մինչև մայիսի վերջը: Ավելի քան մեկուկես ամիս կառավարական զորքերին դիմադրություն էին ցույց տալիս Ղազարի և Շամշադինի գյուղերի աշխատավորները: Այնուհետև ապստամբություն բռնկվեց Իջևանի գավառի գյուղերում, իսկ մայիսի վերջին՝ Զանգեզուրում: Այսպիսով, ապստամբական ելույթներն ընդգրկեցին գրեթե ամբողջ երկիրը, թեպետ նրանք մեծ մասամբ տեղի ունեցան միմյանցից անջատ-անջատ: Այդ անջատվածության և անհամաձայնեցվածության, ղեկավարության սխալների ու մի շարք այլ պատճառների հետևանքով դաշնակցականներին հաջողվեց ճնշել Մայիսյան զինված ապստամբությունը: Ապստամբության ելքի վրա ազդեց նաև այն հանգամանքը, որ Սովետական Ռուսաստանը, այդ ժամանակ դեռաված լինելով Վրանդելի և սպիտակ լեհերի դեմ մղվող ծանր պայքարով, զրկված էր Հայաստանի ապստամբներին անմիջական օգնություն ցույց տալու հնարավորությունից:

Դաշնակցականների կառավարությունը դաժան հաշվեհարդար տեսավ ապստամբների հետ: Հերոսի մահով ընկան բազմաթիվ բոլշևիկներ, այդ թվում և Ղուկաս Ղուկասյանը, Հովհաննես Սարուխանյանը: Հատուկ դատարանների վճիռներով գնդակահարվեցին Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ականավոր գործիչներ Ս. Մուսախանյանը, Ս. Ալավերդյանը, Բ. Ղարիբջանյանը և ուրիշներ: Հարյուրավոր մարդիկ բանտ նետվեցին: Ապստամբության շատ մասնակիցներ ստիպված էին անցնել Ադրբեջան:

Մայիսյան ապստամբության զոհերին նվիրված հուշարձանը Լենինականում

Մայիսյան ապստամբությունը ցույց տվեց, որ դաշնակցականները հեղինակություն չունեն մասսաների մեջ: Եվ թեպետ ապստամբությունը պարտություն կրեց, բայց պարզ էր, որ դաշնակցականների կառավարության օրերը հաշվված են: Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը դարձավ աշխատավորների առաջնահերթ խնդիրը:

4. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անտանտի երկրները գործադրում էին բոլոր ջանքերը, որպեսզի Հայաստանը օգտագործեն Սովետական Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում: Սովետական Ռուսաստանը, ընդհակառակը, Հայաստանը Անտանտի երկրներից անջատելու և նրա հետ նորմալ հարաբերություններ հաստատելու փորձեր էր անում: Այդ նպատակով նոր Ռուսաստանի կառավարությունը հանդես եկավ երկու երկրների միջև բանակցություններ սկսելու առաջարկությամբ:

Սովետական կառավարության նախաձեռնությամբ 1920 թվականի մայիսի վերջին Մոսկվայում բանակցություններ սկսվեցին Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի պատվիրակությունների միջև: Սովետական Ռուսաստանի պատվիրակության մեջ մտնում էին արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Ջիզերինը և նրա տեղակալ Լ. Կարախանը: Հայկական պատվիրակությունը ղեկավարում էր գրող Լևոն Շանթը: Սովետական կողմը հայկական պատվիրակությանը առաջարկեց պայմանագիր կնքել երկու երկրների միջև, ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Նա միաժամանակ առաջարկեց իր միջնորդությունը Հայաստանի և Սովետական Ազգայնական միջև սահմանային վեճերի լուծման և հայթույրական հարաբերությունների կարգավորման գործում:

Հայկական պատվիրակությունը ամեն կերպ ձգձգում էր բանակցությունները, որովհետև նրա կառավարությունը իր հիմնական հույսերը կապում էր արևմտյան տերությունների հետ: Դաշնակցականները կարծում էին, որ Անտանտի երկրները պարտված Թուրքիային կստիպեն բավարարել Հայաստանի պահանջները:

Սովետական կառավարությունը առաջարկեց բանակցությունները շարունակել Երևանում, ընդ որում բազմիցս հայտարարվեց, որ Սովետական Ռուսաստանը ղեկավարվում է հայ ժողովրդին օգնություն ցույց տալու անշահախնդիր ձգտումով: «Սովետական Ռուսաստանի բոլոր գործողությունները Կովկասում, — հայտարարում էր սովետական կառավարությունը, — նպատակ ունեն բարեկամական ներգործություն ունենալ հայ ժողովրդի, ինչպես նաև նրա հարևան մյուս ժողովուրդների հետագա»

խաղաղ զարգացման վրա: Հայ ժողովրդի և Մերձավոր Արևելքի մյուս ժողովուրդների ապրած ծանր փորձությունների ժամանակ Սովետական Ռուսաստանը հանդես է գալիս որպես ամեն մի ազգության աշխատավորների անշահախնդիր բարեկամ»:

Երևանում բանակցությունները շարունակելու համար սովետական պատվիրակության ղեկավար նշանակվեց Հայաստանում Սովետական Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը: Բայց դաշնակցականները, հույսները դնելով Սերի պայմանագրի վրա, նորից ձգձգեցին բանակցությունների վերսկսումը: Շուտով, սակայն, պարզ դարձավ, որ բանակցությունների ձգձգումը շատ թանկ նստեց հայ ժողովրդի վրա: Դաշնակցական կառավարության անհեռատես քաղաքականությունը հանգեցրեց այն բանին, որ Հայաստանը մնաց մեկուսացված, քեմալական Թուրքիայի հետ երես առ երես:

Վարելով զավթողական քաղաքականություն, Թուրքիան նոր արշավանք սկսեց Հայաստանի դեմ: 1920 թ. սեպտեմբերին թուրքական զորքերը հարձակման անցան և նույն ամսի 20-ին գրավեցին Սարիղամիշը ու Կադղվանը: 1920 թվականի հոկտեմբերի 30-ին նրանք գրավեցին Վարսը, նոյեմբերի 6-ին՝ Ալեքսանդրապոլը: Իզուր էին դաշնակցականները դիմում Անտանտի պետություններին օգնության համար. նրանց բոլոր խնդրանքները անհետևանք մնացին:

Սովետական կառավարությունը թուրքերի արշավանքը գնահատեց որպես ագրեսիա: 1920 թ. հոկտեմբերին Վ. Ի. Լենինը նշել է, որ թուրքերը, սկսելով հարձակումը Հայաստանի վրա, մտադիր են դավթել ամբողջ Անդրկովկասը*:

Հայ-թուրքական պատերազմը նոր տառապանքներ պատճառեց ժողովրդին: Զավթած տերիտորիայում թուրքերը զազանություններ էին կատարում, բնաջնջում էին հայ բնակչությանը, կողոպտում ու ավերում գյուղերը: Գաղթականների հոսանքները հորդեցին երկրի կենտրոնական շրջանները, ավելի ծանրացնելով ժողովրդի վիճակը:

Պատերազմը կլանեց երկրի նյութական վերջին միջոցները, առանց աշխատող ձեռքերի թողեց քայքայված տնտեսությունը: Ամենուրեք թագավորում էին անիշխանությունը, կողոպուտը և կամայականությունը:

Սարգիս Կասյան

* Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Եժժ, հ. 41, էջ 406:

Կառավարությունը փաստորեն ի վիճակի չէր վերահսկել երկրի ներքին գրությունը. նույնիսկ բանակի զորամասերը չէին ենթարկվում իշխանություններին: Նոյեմբերի 24-ին կառավարությունը հրաժարական տվեց և նույն օրը ձևավորվեց դաշնակցական նոր կառավարություն Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Նոր կառավարությունը ստիպված էր ընդունել, որ երկիրը գտնվում է անելանելի վիճակում: «Տաճիկ զինված ուժերը զրավել են մեր երկրի խոշոր մասը,— ասված էր կառավարության հայտարարության մեջ,— ազգաբնակչությունը գրավված վայրերից տեղահան է եղած և գաղթական վիճակի մեջ անխնա կոտորվում է ցրտից և սովից: Պետության ներքին կյանքի բնական ընթացքը խանգարված է: Վարչական մեքենան թուլացած է մեծապես, ֆինանսական և հաղորդակցության միջոցները քայքայված: Արդարադատությունը անհնարին վիճակում է, պարենի մուտքը դրսից կանգ է առել, իսկ ներքին աղբյուրները ցամաքում են արագությամբ... երկիրն ապրում է ներքին ծանր տագնապ»:

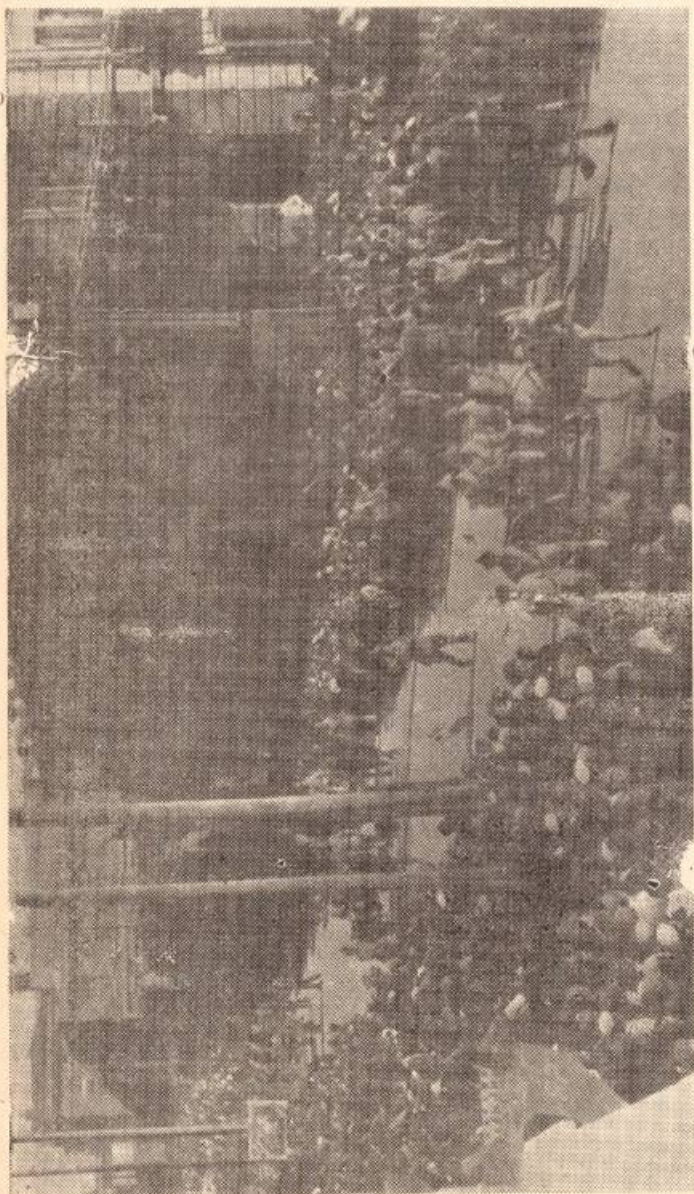
Դաշնակցական կառավարությունը, սակայն, չկարողացավ դուրս գալ այդ դրությունից: Կործանման եզրին կանգնած երկրի փրկության գործը իրենց ձեռքը վերցրին ժողովրդական զանգվածները, բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությամբ: 1920 թ. հունիսին ձևավորվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, որը և գլխավորեց աշխատավորության հեղափոխական ելույթները՝ ուղղված դաշնակցականների կառավարության դեմ: Նոյեմբեր ամսին Բաքվում ստեղծվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն, որի կազմի մեջ մտան Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ակնաւոր գործիչներ Սարգիս Կասյանը (նախագահ), Ասքանազ Մուսվանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և ուրիշներ: Նոյեմբերի վերջերին Ռազմահեղափոխական կոմիտեն տեղափոխվեց Ղազախ, ուր գտնվում էր հայկական ապստամբական ջոկատը՝ կազմված Մալխյանի ապստամբության այն մասնակիցներից, որոնք խույս տալով դաշնակցականների տեռորից, ապաստան էին գտել Սովետական Ադրբեջանում:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ի վաղ առավոտյան Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն հայկական ապստամբական ջոկատի հետ միասին անցավ սահմանը և մտավ Իջևան: Շրջանի աշխատավորները խանդավառությամբ դիմավորեցին ապստամբներին, Իջևանում սովետական իշխանություն հաստատվեց: Նույն օրը հեղափոխական կոմիտեն Իջևանում հրապարակեց իր ղեկավարացիան՝ Հայաստանը Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն հռչակելու մասին: «Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ Հայաստանի

կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը այսօրվանից Հայաստանը հայտարարում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»,— ասված էր ղեկավարացիայում: Հեղափոխական կոմիտեն վրաստահեցնում էր, որ Սովետական Ռուսաստանը, հաղթականորեն ավարտելով քաղաքացիական պատերազմը, եղբայրական օգնություն ցույց կտա հայ ժողովրդին «երկրի առողջ ուժերը հավաքելու, վերականգնանացնելու և Խորհրդային Հայաստանի խաղաղ աշխատանքի հիմքը դրնելու» գործում: Գիտակցելով կատարվող իրողության պատմական ամբողջ կարևորությունը, Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն այնուհետև հայտարարում էր. «Ներկա ծանր պայմաններում ու լուրջ ռուպին ընդունելով իշխանության ամբողջ պատասխանատվությունը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում մեզ աջակցել՝ բանվորա-գյուղացիական իշխանության թշնամիների դեմ կռվելու և կանչում խորհրդային անդուլ, ստեղծագործական աշխատանքի»:

Նոյեմբերի 30-ին, առանց դիմադրության հանդիպելու, ապստամբները գրավեցին Դիլիջանը: Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն հեռագիր ուղարկեց Սովետական Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ Վ. Ի. Լենինին, խնդրելով օգնություն ցույց տալ ապստամբներին: Հեռագրում ասված էր. «Թող հայտնի լինի համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդին, որ Դիլիջանի և Քարվանսարայի շրջանների գյուղացիները, զայրացած դաշնակցական կառավարության հանցավոր քաղաքականությունից և երկրում խորացող անարխիայից, բարձրացրին ապստամբության դրոշմ: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն իսկույն եկավ ստանձնեց այդ տարերային շարժման ղեկավարությունը և ստեղծեց Հայաստանի հեղկոմ, Հայաստանը հայտարարելով Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն: Հասցրված է առաջին հարվածը: Դիլիջան քաղաքը մեր ձեռքումն է: Ողևորված ապստամբներն առաջ են նետվում ատելի թշնամուն՝ Անտանտի գործակալներին վերջնականապես տապալելու համար: Եվ կատարելով ներանց կամքը, մենք, կազմելով Հեղկոմ, առաջ ենք շարժվում այն կատարյալ հույսով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարարը՝ սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի Կարմիր բանակը, մեզ իրական օգնություն ցույց կտա մեր այս դժվարին պայքարում: Հայաստանի բոլոր բանվորների և գյուղացիների անունից մենք խնդրում ենք ժողովուրդներին ցույց տալ այդ օգնությունը»:

Ի պատասխան Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի դիմումի Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ցուցում տվեց այդ ժամանակ Ադրբեջանում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերին՝ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի հեղափոխական աշխատավորությանը: Կատարելով այդ ցուցումը, 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը, որի

Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Երևան

ռազմական խորհրդի մեջ մտնում էին կուսակցության աչքի ընկնող գործիչներ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Ս. Մ. Կիրովը և Ա. Ի. Միկոյանը մտան Հայաստանի տերիտորիան: Հայաստանի աշխատավորները խանդավառությամբ դիմավորեցին իրենց օգնության եկած կարմիր բանակային մարտիկներին: 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին հայտնեց, որ հայկական զորամասերը անցնում են ապրտամբների կողմը և մինչև այժմ ոչ մի կրակոց չի եղել: Դեկտեմբերի 2-ին Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների սովետի նախագահ Վ. Ի. Լենինը հեռագիր ուղարկեց Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի անունով, որի մեջ ասված էր. «Հանձին Ձեզ ողջունում եմ իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Սովետական Հայաստանին: Ձեմ կասկածում, որ Դուք կգործադրեք բոլոր ջանքերը՝ Հայաստանի, Թուրքիայի, Ադրբեջանի աշխատավորների միջև հղբայրական համերաշխություն հաստատելու համար»^{*}:

Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այս օրերին, երբ Հայաստանն արդեն հռչակվել էր սովետական հանրապետություն, դաշնակցական կառավարությունը իր գոյությունը պահպանելու համար ձեռք մեկնեց թուրք զավթիչներին, հույս ունենալով նրանց օգնությամբ կանխել սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում: Այդ նպատակով դաշնակցականները դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում նրանց հետ կնքեցին պայմանագիր, որով Հայաստանի մեծ մասը զիջում էին Թուրքիային: Պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի տերիտորիան պիտի սահմանափակվեր Արարատյան դաշտի և Սևանի ավազանի շրջաններով: Հայաստանը զինաթափվում էր և զրկվում զորք ունենալու իրավունքից: Դաշնակցականների կառավարությունը պարտավորվում էր եվրոպական երկրներինց ետ կանչել իր ներկայացուցիչներին ու հրաժարվել Սևրի պայմանագրից: Թուրքիային իրավունք էր տրվում վերահսկելու Հայաստանի հաղորդակցության ճանապարհները և այլն:

Մնանկացած դաշնակցականներին այս խայտառակ փորձը ևս վերջացավ անհաջողությամբ: Դեկտեմբերի 4-ին Հեղափոխական կոմիտեն^{*}, ապստամբների ու ռուսական կարմիր զորամասերի ջոկատները մտան Երևան: Տապալվեց դաշնակցական կառավարությունը: Նորաստեղծ սովետական իշխանությունը շուտով շեղյալ հայտարարեց Ալեքսանդրապոլի ամրոթալի պայմանագիրը:

Հայաստանի աշխատավորները ցնծությամբ ընդունեցին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը: Փաղաքներում ու գյուղերում տեղի էին ունենում բազմամարդ միտինգներ: Երևանի աշխատավորների միտինգը, որը տեղի ունեցավ 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին, ողջունի հե-

^{*} Վ. Ի. Լենին. Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. 42, էջ 65:

ռազիր ուղարկեց Վ. Ի. Լենինին: Հեռագրում ասված էր. «...Մտնելով խորհրդային հանրապետությունների պրոլետարական ընտանիքի մեջ, մենք հետևում ենք Հոկտեմբերյան հեղափոխության հերոսական օրինակին: Ունենալով ռուս բանվորների անցյալի փորձը և ստանալով աշխատավորական Ադրբեջանի և Ռուսաստանի օգնությունը, խորհրդային Հայաստանի երիտասարդ հանրապետությունը համարձակ ու անվախ դիմում է դեպի ապագան և բնավ չի կասկածում, որ աշխատանքը վերջնականապես հաղթանակելու է կապիտալին»:

Սովետական իշխանության հաստատումը վճռական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի ճակատագրի համար: Սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը հայ ժողովրդին ոչ միայն փրկեց ֆիզիկական բնաջնջման սպառնալիքից, այլև նրա առջև բացեց պետական, տնտեսական և կուլտուրական զարգացման նոր ու լայն հեռանկարներ: Հայ ժողովուրդը ոտք դրեց իր ազգային վերածննդի ուղու վրա:

5. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի դեկլարացիայում, որով Հայաստանը հռչակվեց Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, շարադրված էր նաև հայ ժողովրդի վերածընդնդի ծրագիրը: Այդտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ազատ խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշմը հուսահատության և դաժնությունների անդունդից դուրս կբերի նրա աշխատավոր զավակներին: Հաղթական ինտերնացիոնալի առաջին հնչյունների հետ ընդմիջող կանհետանա Հայաստանում գոյություն ունեցող ցեղական և ազգային պառակտումների ուրվականը և տեղի կտա ժողովուրդների եղբայրության նրանց առօրյա կյանքում: Հայաստանի գյուղացիությունը իր ձեռքը կառնի ամբողջ հողը, որ պատկանում էր մեկիցներին, ինչպես և վանքապատկան, եկեղեցական ու մզկիթների սեփականությունը համարվող հողերը: Ժողովրդի ձեռքը կանցնեն անտառների հարստությունը, ջրերը, լճերն ու հանքերը—Հայաստանի աշխատավոր ազգաբնակչության կարիքները բավարարելու համար: Նույն նպատակով Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության սեփականություն կհայտարարվեն ավել կամ պակաս ծավալի գործարաններ, որոնց ստեղծող բանվորները կտիրանան ազատ աշխատանքի...: Աշխատավոր ինտելիգենցիան խորհրդային Հայաստանին, նրա շինարարական գործին իր փորձով, մտավոր ունակություններով աջակցություն, մասնակցություն ցույց տալու կատարյալ հնարավորություն կստանա...»:

Անցնելով իշխանության գլուխ, Հայաստանի հեղկոմը ձեռնամուխ ե-

ղավ իր հայտարարության մեջ նշված խնդիրների իրականացմանը՝ հեղափոխության արմատական սոցիալական հարցերի լուծմանը, սովետական իշխանության ամրապնդմանը, հայկական սովետական պետականության ստեղծմանը:

Սովետական Հայաստանում սոցիալիստական առաջին միջոցառումները իրականացվում էին բարդ իրադրության մեջ, որը պայմանավորված էր երկրում տիրող տնտեսական խիստ ծանր դրությամբ և թշնամիների կողմից երկրի զգալի մասի օկուպացիայով: Ալեքսանդրապոլի մանկերում կողմից երկրի զգալի մասի օկուպացիայով: Ալեքսանդրապոլի մանկերում կողմից «Զեղթ գոտին», գրավել էին մենշևիկյան վրաստանի զորքերը: Զանգեզուրում դեռևս իշխում էին դաշնակցականները: Այս պայմաններում նորաստեղծ սովետական իշխանությունը, մի կողմից, գործի մանկերում բոլոր ջանքերը երկրի կյանքի նորմալ բնթացքը կարգավորելու համար, իսկ մյուս կողմից ձգտում էր հանրապետության տերիտորիան մաքրել օկուպանտներից:

1920 թ. դեկտեմբերից մինչև 1921 թվականի փետրվարն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանի հեղկոմը և հանրապետության կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն եռանդուն գործունեություն ծավալեցին երկրում տնտեսական-հասարակական հարաբերությունների հին կառուցվածքի ոչնչացման և նոր հարաբերությունների ու սովետական պետական ապարատի ստեղծման ուղղությամբ:

Հայաստանի գյուղացիության համար, որը կազմում էր երկրի բնականության ավելի քան 80 տոկոսը, կարևորագույն նշանակություն ունեցավ Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ի դեկրետը հողի ազգայնացման մասին: Հանրապետության բոլոր հողերը դարձան պետության սեփականություն: Այդ դեկրետով սկիզբ դրվեց ագրարային հարցի այնպիսի լուծմանը, որը լիովին արտահայտում էր աշխատավոր գյուղացիության շահերը: Դրանից անմիջապես հետո օրենքներ ընդունվեցին հանրապետության տերիտորիայում գտնվող ջրերի, անտառների ու ընդերքի ազգայնացման մասին:

Մի շարք դեկրետներով ազգայնացվեցին բոլոր քիչ թե շատ խոշոր, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, հանքերը և դրանց վրա սահմանվեց բանվորական վերահսկողություն: Այդ միջոցառումները, ինչպես նաև բանկերի ազգայնացումը, ավարտին հասցրին Հայաստանում խոշոր մասնավոր սեփականության վերացումը և դրեցին երկրի սոցիալիստական տնտեսության հիմքը: Դեկրետներ ընդունվեցին հին վարչապետական տնտեսության հիմքը: Դեկրետներ ընդունվեցին հին վարչական հիմնարկությունների և պաշտոնների, դասային տարբերությունների, ամեն տեսակ տիրույթների և այլ կոչումների վերացման, նախկին դատարանների արձակման մասին: Միաժամանակ կազմավորվեց սովետական պետական ապարատը: 1920 թ. դեկտեմբերին ժողովրդական

տնտեսության տարբեր բնագավառները և պետական կառավարումը ղեկավարելու համար ստեղծվեցին Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատներ, որոնց ղեկուխ կանգնեցին ակադեմիկոս կուսակցական գործիչները և հեղափոխական պայքարի ակտիվ մասնակիցները. հողագործության ժողովրդական կոմիսար նշանակվեց հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը, ներքին գործերի և արտաքին առևտրի ժողովրդական կոմիսար՝ Ի. Դովլաթյանը, արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար՝ Ա. Բեկլադյանը, լուսավորության ժողովրդական կոմիսար՝ Աշ. Հովհաննիսյանը և այլն:

Սովետական իշխանության առաջին ամիսներին Հայաստանի հեղկոմը անցկացրեց մի շարք միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ դրվեց հայկական սովետական պետականության հիմքը: Դեկտեմբեր ընդունվեցին Հայաստանի կարմիր բանակի կազմակերպման, հակահեղափոխության, սպեկուլյացիայի և հանցագործությունների դեմ պայքարող արտակարգ հանձնաժողովի ստեղծման, ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ հիմնելու մասին, որին հանձնարարվեց երկրի տնտեսական և ֆինանսական ղեկավարությունը:

1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայաստանի հեղկոմն ընդունեց պետական լեզվի մասին դեկրետ, որի համաձայն հանրապետության սահմաններում որպես պետական լեզու ճանաչվեց հայերենը: Դրանից անմիջապես հետո մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկվեցին կուլտուրական շինարարության բնագավառում: Ազգայնացվեցին բոլոր կուլտուր-լուսավորական հիմնարկությունները, դպրոցը անջատվեց եկեղեցուց, իսկ եկեղեցին՝ պետությունից, ստեղծվեց հնությունների և արվեստի հուշարձանների պահպանման հանձնաժողով և այլն: 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին հանրապետության հեղկոմը նամակով դիմեց Հայաստանի սահմաններից դուրս բնակվող հայ մտավորականությանը. սովետական իշխանությունը գիտնական-մասնագետներին, գրականության և արվեստի աշխատողներին առաջարկում էր տեղափոխվել Հայաստան և իրենց ուժերը նվիրել հայրենիքի վերածննդի գործին: Այդ կոչին արձագանքեցին մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ, որոնք սովետական իշխանության առաջին տարիներին վերադարձան հայրենիք և ներգրավվեցին ստեղծագործական աշխատանքի մեջ:

Իրականացնելով սոցիալիստական առաջին միջոցառումները, սովետական իշխանությունը միաժամանակ բոլոր ջանքերը գործադրում էր մենշևիկյան Վրաստանի գործերի կողմից օկուպացված Լոռին ազատագրելու համար: Սովետական Հայաստանի հեղկոմը Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությանը մի քանի անգամ նոտա ներկայացրեց, պահանջելով վրացական զորքերը դուրս բերել այսպես կոչված Լոռու «Չեզոք գոտուց»: Սակայն մենշևիկները չէին կատարում այդ պահանջը: Շու-

տով այնտեղ ծավալվեց աշխատավորների պայքարը օկուպացիոն իշխանությունների դեմ՝ սովետական իշխանություն հաստատելու և Լոռին Սովետական Հայաստանի հետ վերամիավորելու համար: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և Վրաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները ամեն կերպ աջակցում էին «Չեզոք գոտու» աշխատավորների հեղափոխական պայքարին: 1920 թվականի դեկտեմբերին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմը Լոռի ուղարկեց կուսակցական և զինվորական աշխատողների մի խումբ՝ այնտեղ զինված ապստամբություն նախապատրաստելու համար: Ապստամբությունն սկսվեց 1921 թ. փետրվարի 11-ին և արագորեն պսակվեց հաղթանակով: Լոռու աշխատավորները և նրանց օգնության հասած սովետական զորամասերը զավառում սովետական իշխանություն հաստատեցին: Լոռին վերամիավորվեց Սովետական Հայաստանին:

1921 թ. փետրվարի 25-ին սովետական իշխանություն հաստատվեց նաև Վրաստանում: Հայաստանի ու Վրաստանի միջև հաստատվեցին բարեգրացիական հարաբերություններ: Դա մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար, որը հնարավորություն ստացավ Վրաստանի վրայով Սովետական Ռուսաստանից ներմուծելու արդյունաբերական ապրանքներ և պարենամթերք: Մինչև սովետական իշխանության հաստատվելը Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը խոչընդոտում էր Ռուսաստանից ուղարկվող բեռների տարանցիկ փոխադրումը իր տերիտորիայով:

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը ջանքեր գործադրեց նաև Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագիրը վերացնելու, Թուրքիայի կողմից զավթված տերիտորիան ազատագրելու համար: Բռնագրավված շրջաններում թուրքերը բռնություններ էին կատարում, անխնայ թալանում ժողովրդին: Ալեքսանդրապոլի զավառից տեղեկություններ էին ստացվում թուրքերի վայրագության, բնակչության տազնապալի դրության մասին: Հայաստանի հեղկոմը մի քանի անգամ դիմեց քեմալական կառավարությանը, առաջարկելով նոր բանակցություններ սկսել Սովետական Հայաստանի հետ և վերացնել դաշնակցական կառավարության կողմից ստորագրված Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Բայց այդ պահանջը մերժվեց: Թուրքական օկուպացիոն իշխանությունները շարունակում էին իրենց սանձարձակությունները:

Հայաստանի հեղկոմը դիմեց Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը, խնդրելով նրա միջամտությունը: Սովետական Ռուսաստանի պահանջով 1921 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին Մոսկվայում տեղի ունեցավ սովետա-թուրքական կոնֆերանս, որի աշխատանքին մասնակցեց Սովետական Հայաստանի պատվիրակությունը՝ արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Բեկլադյանի գլխավորությամբ: Սովետական կողմը

վճռական պահանջ դրեց Թուրքիայի կողմից դաշնակցականների հետ կնքված 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրով օկուպացված հողերը Հայաստանին վերադարձնելու մասին: Կոնֆերանսն ավարտվեց 1921 թվականի մարտի 16-ին Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի ստորագրումով: Պայմանագիրը որոշեց Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան նոր սահմանը՝ Կարսի, Արդահանի և Արդվիների շրջաններն անցան Թուրքիային, Բաթումը՝ Վրաստանին, Ալեքսանդրապոլը և մերձակա շրջանները վերադարձվեցին Հայաստանին: 1921 թվականի ապրիլին Թուրքական զորքերը հեռացան Ալեքսանդրապոլի գավառից:

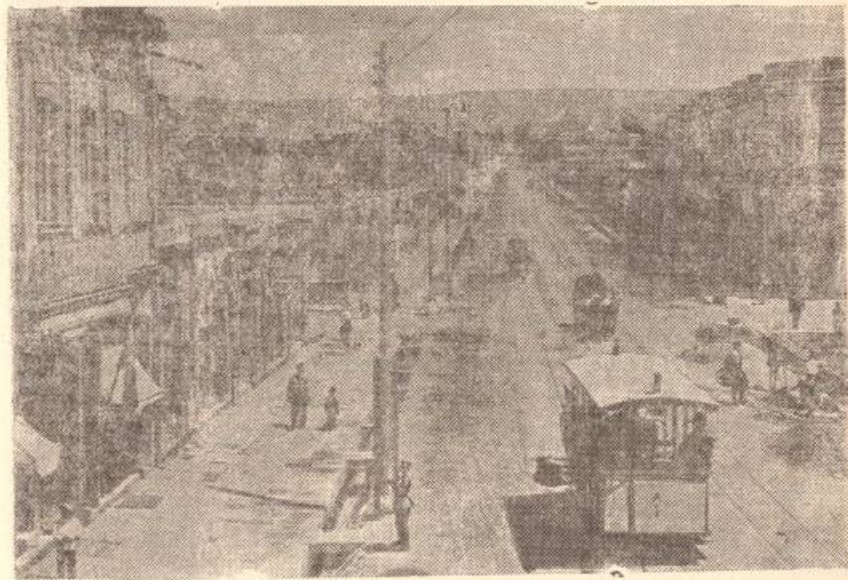
* * *

1921 թ. փետրվարին Հայաստանում բռնկվեց հակասովետական խռովություն, դաշնակցականները նպատակ ունեին վերականգնել իրենց իշխանությունը: Ընդհատվեց խաղաղ շինարարությունը, երկիրը ներքաշվեց քաղաքացիական պատերազմի մեջ, որը շարունակվեց հինգ ամիս:

Խռովությունը սկսվեց 1921 թ. փետրվարի 13-ին, երբ դաշնակցականների զինված ջոկատները Զանգեզուրից ներխուժեցին Քեշիշենդի շրջանը, գրավեցին Դարալագյազը, իսկ այնուհետև՝ Նոր Բայազետը: Միաժամանակ զինված ելույթներ տեղի ունեցան Բաշ-Գառնիում, Աշտարակում, Էջմիածնում, Ապարանում, Ախտալում և այլ վայրերում: Ժամանակավորապես գրավելով այդ շրջանները, դաշնակցականները հաշվեհարդար տեսան կոմունիստների ու սովետական աշխատողների հետ: Փետրվարի 18-ին խռովարարներին հաջողվեց գրավել հանրապետության մայրաքաղաքը՝ Երևանը: Այստեղ դաշնակցականները կազմակերպեցին այսպես կոչված «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»՝ դաշնակցական կառավարության նախկին վարչապետ Ս. Վրացյանի ղեկավարությամբ: Հայաստանի հեղկոմը և կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն նահանջեցին Ղամարլու, այնտեղ ամուր պաշտպանություն կազմակերպեցին և թույլ չտվին խռովության հետագա ծավալումը: Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում ստեղծվեց ռազմահեղափոխական կոմիտե, որը հաստատուն կերպով իր ձեռքում էր պահում Դիլիջանը, Ղարաբեյլիսան, մենշևիկներից ազատագրված Լոռու շրջանը: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը աշխատավորներին կոչ արեց պայքարի ելնել ընդդեմ դաշնակցականների: Ամենուրեք ստեղծվում էին պարտիզանական ջոկատներ, որոնք կատաղի մարտեր էին մղում թշնամու դեմ: Օգնության շտապեցին Սովետական Ռուսաստանի 11-րդ բանակի զորամասերը:

Սկսելով հակասովետական ելույթ, դաշնակցականները հուլիսի էին

կապել մենշևիկյան Վրաստանի օգնության հետ, սակայն շուտով այդ հույսերը հօգս ցնդեցին: 1921 թ. փետրվարի 25-ին տապալվեց նաև վրաց մենշևիկների ղեկավարության կառավարությունը: Վրաստանում սովետական իշխանության հաղթանակով Անդրկովկասում ոչնչացավ հակասովետական վերջին պլացդարմը և դրա հետ մեկտեղ կանխորոշվեց Հայաստանում հակասովետական խռովության պարտությունը: Ս. Վրացյանի ղեկավարած «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» փորձում էր դաշնակցել քեմալական Թուրքիայի հետ: Վերջինս աճապարեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» ճանաչել որպես միակ իշխանությունը Հայաստանում: 1921 թ. մարտի 18-ին Ս. Վրացյանը դիմեց Թուրքական կառավարությանը, խնդրելով ռազմական օգնություն ցույց տալ Հայաստանին: Բայց Թուրքիան, որն ընդամենը մի քանի օր առաջ էր կնքել Մոսկվայի պայմանագիրը, չհամարձակվեց խախտել Սովետական Ռուսաստանի հետ հաստատած իր հարաբերությունը:

Երևանի Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան) փողոցը

Շուտով բեկում առաջացավ ռազմական գործողությունների ընթացքի մեջ: Մարտի կեսերին կարմիր բանակի զորամասերը պարտիզանական ջոկատների հետ միասին հարձակման անցան: Մեկը մյուսի ետևից ազատագրվեցին Նոր Բայազետը, Ախտան, Ապարանը, Աշտարակը: Ապրիլի 2-ին Սովետական զորամասերը մտան Երևան: Հետագանի լով նահանջող հակառակորդին, նրանք մինչև ապրիլի կեսերը ազատա-

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

գրեցին Բաշ-Գառնին, Բասարգեշարի ու Դարալագյազի շրջանները: Թշնամու ջախջախված ուժերի մնացորդները փախան Զանգեզուր:

Դաշնակցականների հակասովետական ավանտյուրան ճնշելուց հետո սովետական իշխանությունն զբաղվեց Զանգեզուրի ազատագրման հարցով, որտեղ շարունակում էին ապաստանել դաշնակցականների ուժերը՝ խմբապետ Նժդեհի գլխավորությամբ: Խաղաղ բանակցությունների ուղիով այդ հարցը կարգավորելու և Զանգեզուրում սովետական իշխանություն հաստատելու սովետական կառավարության փորձերը դրական արդյունքի չհանգեցրին: Դաշնակցականները շարունակում էին հույս դնել ա-

րևմտյան իմպերիալիստների օգնության վրա և եռանդուն պայքարի էին նախապատրաստվում նոր կարգերի դեմ: Սովետական Հայաստանի կառավարությունը վճռական միջոցներ ձեռնարկեց երկրում հակահեղափոխության այդ վերջին հենարանի դեմ: 1921 թվականի հուլիսի կեսերին Զանգեզուրը ամբողջությամբ մաքրվեց հակահեղափոխության ուժերից: Դաշնակցականների մնացորդները փախան Պարսկաստան: Զանգեզուրի ազատագրմամբ Հայաստանում ավարտվեց քաղաքացիական պատերազմը, և հանրապետության աշխատավորները հնարավորություն ստացան վերադառնալու խաղաղ աշխատանքի:

Քաղաքացիական պատերազմի մարտերում բանվորներն ու գյուղացիները, Սովետական Հայաստանի զորամասերի հրամանատարներն ու մարտիկները, հայ ժողովրդին օգնության եկած 11-րդ կարմիր բանակի զինվորները ցուցաբերեցին հերոսության, անձնազոհության ու խիզախության շատ օրինակներ: Սովետական զորքերը հմտորեն էին ղեկավարում ճանաչված հրամանատարներ Մ. Մոլոտովը, Ա. Գեկերը, Մ. Վելիկանովը, Ա. Տոդորսկին, Ա. Բաղդասարյանը, Ա. Աթոյանը և ուրիշներ: Մեծ թվով սովետական մարտիկներ իրենց կյանքը տվեցին սովետական իշխանության համար, հայ ժողովրդի ազատության և անկախության համար: Երախտապարտ հայ ժողովրդի հիշողությունից երբեք չի ջնջվի Հայաստանում մղված քաղաքացիական պատերազմում զոհված հերոսներ Լ. Մխչյանի, Ա. Ֆիշիլեի, Ն. Երմոլենկոյի, Ա. Բուդաղյանի և շատ ուրիշների անունները:

Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանում շարունակվում էր աշխատանքը հայկական սովետական

պետականության ստեղծման ուղղությամբ: 1921 թվականի մայիսի 21-ին Հայաստանի հեղկոմի փոխարեն կազմվեց Ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդ՝ ականավոր հեղափոխական, կուսակցական ու պետական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի գլխավորությամբ: Մյասնիկյանը, որը մինչ այդ աշխատում էր Սովետական Բելուսիայում որպես հանրապետության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահ, ապա ՌԿ(Բ)Կ Մոսկվայի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար, ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ ուղարկվել էր Հայաստան, ամրապնդելու հանրապետության կուսակցական և սովետական ղեկավարությունը: Այլ Մյասնիկյանը նշանակվեց Ժողովրդի խորհրդի նախագահ: Ժողովրդական կոմիտեների խորհրդի առաջին կազմի մեջ մտան Ասքանազ Մրումյանը՝ որպես արտաքին գործերի, Պողոս Մակինցյանը՝ ներքին գործերի, Արամայիս Երզնկյանը՝ հողագործության, Ալեքսանդր Բեկլազյանը՝ պարենի և արտաքին առևտրի, Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ լուսավորության, Սաքո Համբարձումյանը՝ առողջապահության, Արտաշես Կալինյանը՝ արդարադատության ժողովրդական կոմիտեներ և այլն: Այլ Մյասնիկյանի հետ միասին Հայաստան ժամանած կուսակցական ճանաչված գործիչ Ս. Լուկաշինը (Սրապիոնյան) ընտրվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար:

1921 թ. ղեկտեմբերին հանրապետությունում անցկացվեցին բանվորների և գյուղացիների ղեկուսատուների տեղական սովետների ընտրություններ, որոնք ստեղծվում էին հեղկոմների փոխարեն: Ընտրություններն անցան աշխատավորների մեծ ակտիվության պայմաններում և վկայեցին ժողովրդական մասսաների կողմից սովետական իշխանությանը ցույց տրվող օժանդակության մասին: Տեղական սովետների ըստեղծումը թույլ տվեց հանրապետության տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկավարմանը ներգրավել աշխատավորների լայն խավերին:

Հայկական սովետական պետականության ստեղծումն ավարտվեց հանրապետության սովետների առաջին համագումարով, որը տեղի ունեցավ 1922 թ. հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը Երևանում: Համագումարի կարևորագույն որոշումն էր Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության առաջին սահմանադրության ընդունումը: Այդ կարևորագույն փաստաթղթի հիմքում դրվեցին ՌՍՖՍՀ առաջին սահմանադրության դրույթները: Սովետական Հայաստանի սահմանադրության մեջ օրենսդրական կարգով արձանագրվեց սովետական իշխանության հաղթանակի փաստը, ամրացվեց հանրապետության պետական կառուցվածքը՝ հիմնված պրոլետարիատի դիկտատուրայի վրա: «Հա-

յաստանի ապստամբած բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների կամքով, — ասված էր սահմանադրության առաջին հոդվածում, — 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հայտարարված է Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն: Կենտրոնում և տեղերում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների ղեկուսատիների սովետներին»:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԾԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1920—1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո Սովետական Հայաստանի, ինչպես և ամբողջ երկրի աշխատավորները ձեռնամուխ եղան խաղաղ, ստեղծագործական աշխատանքի: Սկսվեց սոցիալիստական շինարարության ժամանակաշրջանը:

Սոցիալիզմի կառուցման պլանը, որը մշակել էր Վ. Ի. Լենինը, նախատեսում էր երկրի ինդուստրացումը, գյուղատնտեսության կոոպերացումը և կոլտուրական հեղափոխության իրականացումը: Սակայն ընդհանուր տնտեսական հետամնացության և քայքայվածության պայմաններում, որոնց մեջ գտնվում էր սովետական ամբողջ երկիրը 20-ական թվականների սկզբին, առաջնահերթ խնդիր էր ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը, տնտեսական քաղաքականության այնպիսի կուրսի մշակումը, որը ամենից ավելի կհամապատասխաներ կապիտալիզմից սոցիալիզմին արդեն սկսված անցումային ժամանակաշրջանին, թույլ կըտար էկոնոմիկայում օգտագործել պետական-կապիտալիստական ձևերը, կաշակցեր բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի ամրապնդմանը նոր տնտեսական, հիմքի վրա և կխթաներ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ավելացումը: Այդպիսի կուրս հանդիսացավ Վ. Ի. Լենինի և կոմունիստական կուսակցության կողմից մշակված նոր տնտեսական քաղաքականությունը (նէպ), որը փոխարինեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը և դարձավ կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու քաղաքականություն:

Սովետական Հայաստանում սոցիալիստական շինարարության պերոցեսը ՍՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման բաղկացուցիչ մասն է: Դրա շնորհիվ հանրապետությունում սոցիալիզմի կառուցումն ընթանում էր ՍՍՀՄ-ում սոցիալիստական շինարարության ընդհանուր օրինաչափությունների համաձայն: Միության բոլոր հանրապետություններում սոցիալիստական շինարարության հիմքում ընկած էին միևնույն սկզբունքները, տեղի էին ունենում համանման պրոցեսներ, լուծվում էին այնպիսի խնդիրներ, որոնք ընդհանուր էին երկրի բոլոր ժողովուրդների հա-

Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին բոլոր գործնական միջոցները ձեռք առնել ֆեդերացիան ամենաարագ կերպով իրականացնելու համար»:

Անդրկովկասի ժողովուրդների միավորիչ շարժմանը ուղղություն էր տալիս երկրամասի կուսակցական կազմակերպությունը, որին ղեկավարում էր 1922 թ. փետրվարին ստեղծված ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեն: Անդրերկրկոմի կազմի մեջ մտնում էին կուսակցության և պետության այնպիսի աչքի ընկնող գործիչներ, ինչպես Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Ս. Մ. Կիրովը, Ն. Ն. Նարիմանովը, Ա. Ֆ. Մյասնիկյանը, Ս. Լ. Լուկաշինը, Ֆ. Ի. Մախարաձեն, Դ. Մ. Օրախելաշվիլին և ուրիշներ:

ԱՍՖՍՆ-ի ստեղծման պրոցեսը ավարտվեց 1922 թ. դեկտեմբերին, երբ սովետների անդրկովկասյան առաջին համագումարը միաձայն որոշում ընդունեց Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության կազմավորման մասին: Անդրկովկասի ֆեդերացիայի ստեղծումը դարձավ ՍՍՀ Միության՝ սովետական միասնական բազմազգ պետության կազմավորման նախադրյալներից մեկը:

Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության ստեղծման նախաձեռնողը և ղեկավարը Վլադիմիր Իլյիչ Լենինն էր: Հենց նա մշակեց միութենական պետության մեջ սովետական ժողովուրդների միավորման սկզբունքները, պետականության նոր՝ սոցիալիստական ֆեդերացիայի ձևը: «Մենք աղքերի կամավոր միություն ենք ուզում, — ընդգծում էր Վ. Ի. Լենինը, — այնպիսի միություն, որը ոչ մի բռնություն թույլ չտար մի ազգի կողմից մյուսի նկատմամբ, այնպիսի միություն, որը հիմնված լիներ լիակատար վստահության վրա, եղբայրական միասնության պարզ գիտակցության վրա, միանգամայն կամավոր համաձայնության վրա»^{*}:

ՍՍՀՄ ստեղծումը նախապատրաստված էր ազգային սովետական հանրապետությունների ամբողջ նախընթաց զարգացմամբ: Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակաշրջանում ստեղծված ռազմաքաղաքական դաշինքը, միասնական դիմադրության ճակատը կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում, տնտեսական համագործակցությունը, որը առանձնապես ամրապնդվեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում՝ այս և մի շարք այլ գործոններ պայմանավորեցին ՍՍՀՄ կազմավորումը: Սոցիալիստական ֆեդերացիայի ձևը լիովին արտահայտում էր ինչպես ամբողջ Միության, այնպես էլ յուրաքանչյուր ազգային հանրապետության կենսական շահերը: 1922 թ. նոյեմբերի 29-ից դեկտեմբերի 3-ը տեղի ունեցած Հայաստանի սովետների երկրորդ համագումարը ՍՍՀՄ կազմավորման մասին իր որոշման մեջ նշում էր. «Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կար-

միբրանակայիների ղեկավարների սովետների երկրորդ համագումարը, լսելով Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության մասին ղեկուցումը, ջերմորեն ողջունում է այդ առաջարկությունը, գտնելով, որ հասել է այդ Միությունը իրականացնելու ժամանակը, որի անհրաժեշտությունը թելադրվում է մեր տնտեսական և քաղաքական շինարարության պահանջներով: Համագումարն ընդգծում է, որ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմավորումը համապատասխանում է բոլոր սովետական հանրապետությունների շահերին, մասնավորապես Սովետական Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների շահերին»:

1922 թ. դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ՍՍՀՄ սովետների առաջին համագումարը, որն ընդունեց Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմավորման մասին պատմական որոշումը: ՍՍՀՄ ստեղծումը ազատ ազգերի կամավոր դաշինքի մասին Վ. Ի. Լենինի գաղափարի գործնական մարմնավորումն էր, կուսակցության ազգային քաղաքականության հաղթանակը: ՍՍՀ Միության կազմավորումը էլ ավելի մեծ չափով խթանեց հասարակության սոցիալիստական վերափոխումը, բոլոր ազգային հանրապետությունների տնտեսական և կուլտուրական զարգացումը, աշխատավորների բազմազգ պետության միջազգային դիրքերի հետագա ամրապնդումը: Միասնական պետության շրջանակներում սովետական ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական և հոգեոր կյանքի ինտեգրացիայի՝ սոցիալիզմի հատուկ պրոցեսները ձեռք բերեցին իրենց առավել նպատակամղված արտահայտությունը:

Ձեռնամուխ լինելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական իշխանությունը ղեկավարվում էին Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով՝ «տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներն սկսել գյուղատնտեսությունից, «աշխատել բարելավել գյուղացիների դրությունը և սկսել էլեկտրիֆիկացիայի, ոռոգման խոշոր աշխատանքները»^{*}:

1921 թ. հունիսին հանրապետության Հեղկոմը ղեկիստ հրապարակեց պարենային հարկ մտցնելու մասին, որի համաձայն գյուղացիները պետք է սահմանված նվազագույն չափերով պետությանը պարենային հարկ վճարեին: Դրանով իսկ գյուղացուն հնարավորություն տրվեց հարկ ավելցուկի մի մասը շուկա դուրս բերել, թույլատրվեց առևտրի ազատություն, որը նյութապես օգնում էր գյուղացիությանը և նպաստում գյուղատնտեսության, իսկ նրա հիման վրա նաև տնտեսության մյուս ճյուղերի արագ վերականգնմանը: Արգելվեց մանր և տնայնագործական

* Վ. Ի. Լենին, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. 40, էջ 52:

* Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 43, էջ 239:

արդյունաբերության ազգայնացումն ու բռնագրավումը. այդ միջոցառումը նպատակ էր հետապնդում քաղաքի և գյուղի բնակչությանը ապահովել լայն սպառման տարբեր ապրանքներով, որ հիմնականում արտադրում էին մանր արհեստավորներն ու տնայնագործները: Այնուհետև իրականացվեց դրամական ռեֆորմ, որը վերջ տվեց դրամի արժեզրկմանը և կարգավորեց երկրի ֆինանսական դրությունը: Այս բոլոր միջոցառումները կազմում էին նոր տնտեսական քաղաքականության (նէպի) բովանդակությունը՝ մի քաղաքականության, որին անցել էր ամբողջ երկիրը 1921 թ. գարնանը և որն ուղղված էր բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության դաշինքի ամրապնդմանը:

Հանրապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց ոռոգման ցանցի վերականգնման և ընդլայնման ուղղությամբ: Արդեն 1922 թ. ամռանը ոռոգելի տարածությունը կազմում էր 1913 թ. ընդհանուր ոռոգելի տարածության 90 տոկոսը: Միաժամանակ ծավալվեց նոր ջրանցքների շինարարությունը: 1923 թ. ավարտվեց էջմիածնի, 1924 թ.՝ մվջիլարի, իսկ 1925 թ.՝ Շիրակի ջրանցքների շինարարությունը: Վերջինս հանդիսացավ սովետական իշխանության առաջին տարիների խոշոր նորակառույցներից մեկը և հնարավորություն տվեց ոռոգելու մոտ 10 հազար հեկտար տարածություն:

1925 թ. հիմնականում ավարտվեց Հայաստանի գյուղատնտեսության վերականգնումը: 1919 թ. համեմատ ցանքատարածությունն ընդլայնվեց ավելի քան երեք անգամ, իսկ գյուղատնտեսության հիմնական արտադրանքը գերազանցեց 1913 թ. մակարդակը: 1925 թ. արտադրանքի ծավալով անասնապահությունն ընդհուպ մոտեցավ 1913 թ. մակարդակին: Նոր տնտեսական քաղաքականությունը արմատապես փոխեց գյուղի դարգացման ուղին: Եթե կապիտալիզմի ժամանակ տեղի էր ունենում գյուղացիության շերտավորման պրոցես, որը տանում էր դեպի չքավոր և կուլակային տնտեսությունների տեսակարար կշռի ավելացում, ապա սովետական իշխանության արդեն իսկ առաջին տարիներին շատ չքավոր գյուղացիներ, ստանալով հող, անասուններ և գյուղատնտեսական գույք, դարձան միջակներ, նրանց թիվը աստիճանաբար ավելացավ: Միաժամանակ խիստ կրճատվեց հողագործի գյուղացիների թիվը, նվազեց կուլակային տնտեսությունների տեսակարար կշիռը:

Վերականգնման աշխատանքները հաջողությամբ էին ընթանում նաև արդյունաբերության մեջ: 1921—1922 թթ. վերականգնվեցին Երևանի «Արարատ» գինու-կոնյակի գործարանը, կաշվի գործարանները, մի քանի մանր հիդրոկայաններ և այլ ձեռնարկություններ: 1923—1924 թթ. սկսեցին աշխատել Ղամարլուի, էջմիածնի և Դավալուի գինու գործարանները: 1925 թ. Հայաստանում գինու և կոնյակի արտադրությունը հասավ 1913 թ. մակարդակին: Նույն թվականին ավարտվեց կաշվի

թամբակաղտիչ արդյունաբերության ձեռնարկությունների վերականգնումը: Մինչև 1925 թ. վերականգնվեցին գրեթե բոլոր էլեկտրակայանները, իսկ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 3,5 անգամ գերազանցեց 1913 թ. մակարդակը: 1923 թ. աշխատանքներ սկսվեց Հայաստանի արդյունաբերության առաջատար ճյուղի՝ պղնձաձուլական արդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ: Այստեղ պահանջվում էր ներդրել զգալի միջոցներ, որոնք բաց թողնվեցին միութենական կառավարության կողմից: 1924 թ. նոյեմբերին Ղափանում վերսկսվեց պղնձի ձուլումը, նույն թվականին սկսվեց հանքաքարի հանույթը նաև Ալավերդու պղնձահանքերում:

Միաժամանակ միջոցներ ձեռք առնվեցին հանրապետության տրանսպորտի վերականգնման ուղղությամբ: Կարգի բերվեցին երկաթուղիները, վերանորոգվեցին կամուրջները, կայարանները և այլն:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց հանրապետությունում աշխատանքներ ծավալվեցին արդյունաբերության նոր ճյուղերի ստեղծման ուղղությամբ: 1925—1926 թթ. սկսվեց քիմիական արդյունաբերության առաջին ձեռնարկությունների կառուցումը: 1925 թ. առաջին արտադրանքը թողարկեց Երևանի Ժխախոտի ֆաբրիկան, հաջորդ տարում շարք մտավ Երևանի ձեթ-օճառի գործարանը: 1925 թ. սկսվեց Երևանի և Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանների կառուցումը, նախագծվեց նոր էլեկտրակայանների շինարարություն հանրապետության մի շարք շրջաններում:

1925—1926 տնտեսական տարում Հայաստանի խոշոր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը հասավ մինչպատերազմյան մակարդակի գրեթե 75 տոկոսին: Հանրապետության արդյունաբերությունը 1913 թ. մակարդակին հասավ 1928 թվականին:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին աշխատանքային խանդավառությունը համակել էր հանրապետության աշխատավորական զանգվածներին: Հասարակական նոր հարաբերությունների ձևավորումը շարժման մեջ դրեց ժողովրդի լայն խավերին, նրանց մերդելով ստեղծագործական եռուն աշխատանքի: Նշանակալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին աշխատավորների նյութական բարեկեցության և կուլտուրական մակարդակի բարձրացման գործում: Նոր կյանքը խոր արմատներ քցեց, վերափոխելով հասարակական հարաբերությունները և կյանքն ու կենցաղը. հասարակության վերափոխման բոլոր հարցերում ամբողջ երկրի և հանրապետության աշխատավորները ղեկավարվում էին մեր երկրում սոցիալիզմ կառուցելու լենինյան նախագծումներով:

1924 թ. հունվարին սովետական ժողովուրդը, ամբողջ առաջադեմ մարդկությունը մեծ կորուստ ունեցան՝ վախճանվեց կոմունիստական

կուսակցության և աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինը: Սովետական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին Հայաստանի աշխատավորները համախմբվեցին կոմունիստական կուսակցության շուրջը, մեծ եռանդով լծվեցին առաջնորդի պատգամներն իրականացնելու գործին: Ընդառաջելով Ալեքսանդրապոլի աշխատավորների ցանկությանը, սովետական կառավարությունը որոշում ընդունեց՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը Լենինական վերանվանելու մասին:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման հաջող ավարտումը հանրապետության աշխատավորներին հնարավորություն տվեց, մեր երկրի մյուս ժողովուրդների հետ միասին, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ ձեռնամուխ լինել սոցիալիզմի հիմքերի կառուցմանը: Սկսվեց Հայաստանի զարգացման նոր ժամանակաշրջանը՝ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման և սոցիալիստական շինարարության ժամանակաշրջանը:

2. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ. ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Իրականացնելով սոցիալիզմի կառուցման Լենինյան պլանը, կոմունիստական կուսակցությունը բռնեց ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման ուղին: Երկրի տնտեսական անկախությունը ամրապնդելու, տնտեսության կապիտալիստական ձևերի վրա սոցիալիստական ձևերի հարձակմանը լայն թափ հաղորդելու համար անհրաժեշտ էր ապահովել արդյունաբերության ավելի արագ աճ, արտադրության միջոցների արտադրության բուռն զարգացում: 1925 թ. տեղի ունեցած կոմունիստական կուսակցության 14-րդ համագումարը որոշում ընդունեց երկրի ինդուստրացման մասին: Զեռնամուխ լինելով սոցիալիստական ինդուստրացմանը, կուսակցությունը միաժամանակ խնդրի դրքեց վերացնել ՍՍՀՄ ժողովուրդների տնտեսական ու կուլտուրական անհավասարությունը՝ բոլոր ազգային հանրապետություններում ինդուստրիայի զարգացման միջոցով:

Հայաստանում ծանր արդյունաբերությունը թույլ էր զարգացած: Արդյունաբերության այդ տեսակին էին պատկանում միայն պղնձաձուլական ձեռնարկությունները: Խնդիր էր դրվում ավարտել պղնձահանքային արդյունաբերության վերականգնումը, թեթև ու սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների տեխնիկական վերակառուցումը և ստեղծել արդյունաբերության նոր ճյուղեր: Բացի այդ, ժողովրդական տնտեսությանը անհրաժեշտ էր էներգետիկ հզոր բազա: Հայաստանի ինդուստրիալ զարգացման ուղիները սահմանվում էին ամբողջ երկրի տըն-

տեսական զարգացման միասնական պլանի համապատասխան: 1928 թ. ՍՍՀՄ-ում սկսեցին կազմել ժողովրդական տնտեսության զարգացման գիտականորեն հիմնավորված հնգամյա պլաններ, որոնք կանխորոշում էին ինչպես ամբողջությամբ վերցրած երկրի, այնպես էլ նրա տնտեսական առանձին շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման հեռանկարները:

Ինդուստրացման առաջին տարիներին հանրապետությունում հիմնականում ավարտվեցին Ղափանի և Ալավերդու պղնձահանքերի ու պղնձաձուլական գործարանների վերականգնման և ընդլայնման աշխատանքները: Բանվորների անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ Հայաստանի արդյունաբերության այդ կարևոր ճյուղում բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը և ավելացավ արտադրանքի թողարկումը: Հանքերի և գործարանների վերականգնմանը զուգընթաց աշխատանքներ էին տարվում դրանց տեխնիկական վերակառուցման ուղղությամբ: 1937 թ. հանրապետության պղնձարդյունաբերությունը հասավ 1913 թ. մակարդակին, իսկ 1940 թ. այդ մակարդակը արդեն գերազանցվեց 47 տոկոսով:

Մինչպատերազմյան հնգամյակների տարիներին Հայաստանում ստեղծվեցին արդյունաբերության մի շարք նոր ճյուղեր՝ քիմիական, մեքենաշինական, տեքստիլ. նշանակալիորեն զարգացավ սննդի և շինանյութերի արդյունաբերությունը: Այդ նույն ժամանակում կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին մոտ հարյուր արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ, այդ թվում՝ Երևանի Սերգեյ Կիրովի անվան և Կիրովականի Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատները, Ալավերդու քիմիական կոմբինատը, Լենինականի մսի կոմբինատը, Դավալուի ցեմենտի գործարանը, Երևանի փայտամշակման կոմբինատը և այլ ձեռնարկություններ: Առանձնահատուկ ուշադրություն դարձվեց էներգետիկ բազայի ստեղծմանը՝ ի հաշիվ հիդրոէներգիայի ռեսուրսների օգտագործման, բանի որ հանրապետությունում չկային քարածխի և օգտագործման, բանի որ հանրապետությունում չկային քարածխի և նավթի հանքավայրեր: Սոցիալիստական շինարարության տարիներին շարք մտան մի քանի խոշոր հիդրոէլեկտրակայաններ (Փանաբեռի, Զորագետի) և մի շարք շրջանային էլեկտրակայաններ: Հանրապետությունում արագորեն աճեց էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը: Այսպես, եթե 1919 թ. Հայաստանում արտադրվել էր ընդամենը 1,7 միլիոն կիլո-վատ-ժամ էլեկտրաէներգիա, ապա 1928 թ.՝ 20,6 միլիոն, 1932 թ.՝ 53,6 միլիոն, 1937 թ.՝ 258,8 միլիոն, 1940 թ.՝ 395 միլիոն կիլովատ-ժամ: 1913 թ. համեմատ 1940 թ. Հայաստանում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը ավելացել էր 77 անգամ:

Մեծ վերելք ապրեց արդյունաբերությունը: 1928 թ. Հայաստանի արդյունաբերությունը 8,7 անգամ ավելի շատ արտադրանք տվեց, քան

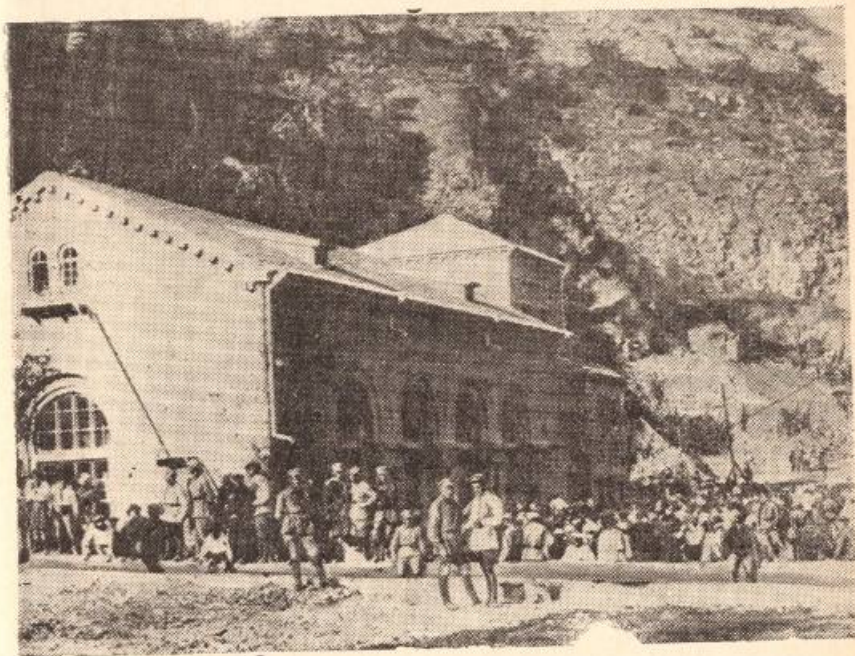
Զորագէտի շինարարությունը

1919 թ., 1932 թ.՝ 8,8 անգամ, 1937 թ.՝ 19 անգամ, 1940 թ.՝ 32 անգամ՝ ավելի շատ: Առանձնապես լայն թափով էր զարգանում խոշոր արդյունաբերությունը: 1940 թ. խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը 17,2 անգամ գերազանցեց 1919 թ. մակարդակը: Արդյունաբերության արագ աճի հետևանքով արմատապես փոխվեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության կառուցվածքը: 1932 թ. ամբողջ ժողովրդական տնտեսության արտադրանքի մեջ արդյունաբերության տեսակարար կշիռը կազմեց ավելի քան 55 տոկոս, իսկ 1940 թ.՝ 80,8 տոկոս: Դա նշանակում էր, որ սոցիալիստական շինարարության տարիների ընթացքում Հայաստանը հետամնաց ագրարային երկրից վերածվեց առաջավոր ինդուստրիալ հանրապետության:

20-ական թվականների երկրորդ կեսին երկրի ինդուստրացումը, որը սոցիալիզմի շինարարության հիմնական խնդիրն էր, հանդիպեց լուրջ դժվարությունների, որոնք ծնունդ էին առնում գյուղատնտեսական մթերքների և հումքի պակասությունից: Երկրում խիստ տարբերություն էր նկատվում խոշոր սոցիալիստական արդյունաբերության և մանր անհատական գյուղացիական տնտեսության զարգացման տեմպերի միջև: Գյուղատնտեսության հտ մնալը արգելակում էր ժողովրդական տնտե-

սության սոցիալիստական վերակառուցումը, խոչընդոտում էր բնակչության բարեկեցության բարձրացմանը: Բացի դրանից, գյուղում պահպանվում էր վերջին շահագործողական դասակարգը՝ կուլակությունը, իսկ նրա հետ միասին՝ նաև գյուղացիության մի մասին շահագործելու փաստը: Այդ պատճառով գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը, գյուղի անցումը զարգացման սոցիալիստական ուղուն դարձան անհետաձգելի խնդիր:

1927 թ. տեղի ունեցած կուսակցության 15-րդ համագումարը որոշում ընդունեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մասին: Կոլեկտիվացման պլանը նախապատրաստված էր գյուղում սովետական իշխանության նախընթաց քաղաքականությամբ: 20-ական թթ. երկրորդ կեսին նվազեց հողազուրկ և սակավահող գյուղացիական տնտեսություն-

Հայաստանի էլեկտրիֆիկացիայի առաջնեկի՝ Երևանի հիդրոէլեկտրակայանի բացումը (1926 թ.)

ների տեսակարար կշիռը, ավելացավ միջակների թիվը: Հենվելով չքավորների ու միջակների վրա, սովետական իշխանությունը կուլակության նկատմամբ անց էր կացնում սահմանափակման և դուրս մղման քաղաքականություն: Մինչև կոլեկտիվացման քաղաքականությանն անցնելը

երկրում լայն զարգացում ստացան կոոպերացիայի տարբեր ձևերը, ըստեղծվեցին առաջին կոլտնտեսություններն ու սովետական տնտեսությունները:

1929 թ. Հայաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Միության մեջ, սկսվեց համատարած կոլեկտիվացման ժամանակաշրջանը: Կուսակցությունը կուլակության սահմանափակման և դուրս մղման քաղաքականությունից անցավ նրա՝ որպես դասակարգ, վերացման քաղաքականությանը: Կոլեկտիվացման առաջին ամիսներին հանրապետությունում նկատելի էր կոլտնտեսությունների բուռն աճ: Այսպես, 1929 թ. նոյեմբերին Հայաստանում կար 17⁸ կոլտնտեսություն, իսկ մեկ ամիս անց՝ արդեն 275: Կոլտնտեսային շարժման աճը շարունակվեց նաև 1930 թ. սկզբին: Սակայն Հայաստանում, ինչպես և ամբողջ երկրում, կոլեկտիվացման ծավալման գործում թույլ տրվեցին սխալներ: Անհիմն կերպով արագացվեցին կոլեկտիվացման տեմպերը, որոշ կոլտնտեսություններ ստեղծվեցին հապճեպորեն, խախտվեց Վ. Ի. Լենինի կողմից սահմանված կոոպերատիվ շարժման հիմնական սկզբունքը՝ գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացման կամավորությունը: Կոլեկտիվացման գործում հանդես բերած վարչարարությունն ու հապճեպությունը հանգեցրին այն բանին, որ 1930 թ. փետրվարին Հայաստանում արդեն կար 668 կոլտնտեսություն, իսկ հանրապետության որոշ շրջաններ հայտարարվեցին համատարած կոլեկտիվացման շրջաններ: Դրան զուգընթաց թույլ տրվեցին նաև այլ կարգի խախտումներ: Հայաստանի որոշ շրջաններում սխալ վերաբերմունք ցուցաբերվեց գյուղացիական հիմնական զանգվածի՝ միջակության նկատմամբ, թույլ տրվեց միջակի նույնացում կուլակի հետ և այլն: Ստեղծված կոլտնտեսությունների որոշ մասը կայուն հիմքերի վրա չդրվեց և արագ քայքայվեց:

Կոմունիստական կուսակցությունը միջոցներ ձեռք առավ թույլ տրված սխալները շտկելու համար: Կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի մի շարք որոշումներով կոլտնտեսային շինարարությունը դրվեց զարգացման նորմալ հունի մեջ: Հայաստանում ևս ցրվեցին հապճեպորեն ստեղծված կոլտնտեսությունները, գյուղացիության շրջանում բացատրական լայն աշխատանք կազմակերպվեց: Կոլեկտիվացման տեմպերը համապատասխանեցվեցին հանրապետությունում եղած ռեալ պայմաններին: Դրա հետևանքով կոլեկտիվացման պրոցեսն ընդունեց ավելի դանդաղ և ավելի կայուն բնույթ: 1932 թ. կոլեկտիվացումն ընդգրկել էր Հայաստանի բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների 37,9 տոկոսը: Հետագա տարիներին կոլեկտիվացումն ընթացավ ավելի արագ տեմպերով: 1938 թ. կոլեկտիվացվել էր գյուղացիական տնտեսությունների 91,9, 1940 թ.՝ 98,3 տոկոսը: Այդ ժամանակ արդեն կոլտնտեսություն-

ներին էր պատկանում հանրապետության բոլոր ցանքատարածությունների 99,9 տոկոսը:

Լենինյան կոոպերատիվ պլանի իրականացումը հանգեցրեց գյուղում հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների արմատական փոփոխության: Վերջ տրվեց մեր երկրի շահագործող վերջին դասակարգին՝ կուլակությանը: Գյուղացիական մանր տնտեսությունները բռնեցին հանրային խոշոր տնտեսության ուղին: Այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին Հայաստանն է, որտեղ բնակչության մեծ մասը զբաղված էր գյուղատնտեսությամբ, այդ վերափոխումը վճռական նշանակություն ուներ: Կոլեկտիվացումն ամրապնդեց բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության դաշինքը, լայն ճանապարհ հարթեց քաղաքի և գյուղի մերձեցման համար: Մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան հայ գյուղացու հոգևոր կյանքում: Հասարակական հարաբերությունների նոր կարգը նպաստեց այն բանին, որ գյուղացին հաղորդակից դառնա ամբողջ հասարակության բարօրության համար ծավալվող ակտիվ գործունեությանը: Կոլտնտեսային արտադրությունը պայմաններ ստեղծեց հումքի և գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ընդլայնման համար:

Ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում սոցիալիստական արտադրական հարաբերությունների հաստատումը նշանավորեց սոցիալիզմի հաղթանակը: Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում ստեղծվեց նոր, սոցիալիստական տնտեսություն:

Սոցիալիզմի կառուցման դժվարությունները հիմնականում իր ուսերին տարավ ժողովրդի այն սերունդը, որը հեղափոխություն կատարեց, պայքարեց սովետական իշխանության ամրապնդման ու ժողովրդական տնտեսության վերականգնման համար: Սոցիալիզմ կառուցողների առաջին շարքերում ընթանում էին կոմունիստները: Ամբողջ կուսակցության հետ միասին Հայաստանի կոմունիստները պայքարում էին իրենց շարքերի միասնության համար, հակահարված էին տալիս կուսակցության ներսում գոյություն ունեցող տարբեր օպոզիցիոն խմբավորումներին, որոնք փորձում էին խեղաթյուրել ներկուսակցական կյանքի լենինյան սկզբունքները: Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները, ընչին բացառությամբ, հավատարիմ մնացին լենինյան կուսակցության գլխավոր գծին: Նրանց մարտունակության բարձրացման, սոցիալիզմի կառուցման մեծ գործի համար աշխատավորների մոբիլիզացման ասպարեզում խոշոր ծառայություն մատուցեցին հանրապետության կոմունիստական կուսակցության և կառավարության ղեկավարները՝ Աղասի Խանջյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և ուրիշներ:

Սոցիալիստական շինարարության տարիներին շարունակում էր աճել աշխատավորների ստեղծագործական ակտիվությունը: Հանրապե-

տույթյան բանվորների, գյուղացիների և մտավորականության լայն զանգվածներն ակտիվորեն մասնակցում էին քաղաքական և տնտեսական միջոցառումներին: Ժողովներում, գործարանային կոլեկտիվներում, գյուղական սովետներում, մամուլի էջերում քննարկվում էին երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանների առաջադրանքները, աշխատավորներն ստանձնում էին պարտավորություններ դրանց կատարման համար: Սոցիալիստական շինարարության ամեն մի նոր կարևոր հաջողություն և նվաճում նշվում էր որպես համաժողովրդական տոն:

Նույն շինարարության այդ տարիներին մասսաների ստեղծագործական ակտիվությունը ծնունդ տվեց սոցիալիստական մրցության հզոր շարժմանը, որն ընդգրկեց տնտեսության բոլոր բնագավառները: Ողջ երկրի սոցիալիստական մրցությունն անցավ կոմունիստական առաջին շաբաթօրյակներից մինչև ստախանովյան շարժումն ընկած ուղին, շարժում, որը 30-ական թթ. կեսերին լայն տարածում գտավ նաև Հայաստանում: Սոցիալիստական մրցությունը հանդիսանում էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման հզոր լծակ: Հանրապետության աշխատավորները ակտիվորեն մասնակցում էին արտադրության նորարարների շարժմանը: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման տարիներին հանրապետությունում լայնորեն տարածվեց շեֆական աշխատանքը, որը հանդիսանում էր բանվոր դասակարգի օգնության ձևերից մեկը զարգացման նոր ուղու վրա կանգնած գյուղացիությանը:

Երկրի արտադրական և հասարակական-քաղաքական կյանքին ակտիվորեն մասնակցեցին կանայք: Հիանալի շատ գործեր նախաձեռնեց երիտասարդությունը, մասնավորապես կոմերիտիությունը:

Սոցիալիստական շինարարության հաջողությունները հնարավորություն տվեցին նկատելիորեն բարձրացնել ժողովրդի բարեկեցության մակարդակը: Հանրապետության քաղաքներում ծավալվեց բնակարանային շինարարությունը, փոխվեց գյուղի տեսքը, բարձրացավ նրա կուլտուրական մակարդակը: 1935 թ. վերացվեց սննդամթերքների քարտային սիստեմը: Աշխատավորներն սկսեցին ավելի ռեալ կերպով զգալ նոր կյանքի բարօրությունը, վայելել իրենց անձնվեր աշխատանքի պտուղները:

Սովետական ժողովրդի նվաճումները որոշ չափով մթազնվեցին Ի. Ստալինի անձի պաշտամունքի հետևանքով, երբ երկրում ոտնահարվում էին ներկուսակցական կյանքի և կոլեկտիվ ղեկավարության լենինյան սկզբունքները, խախտվում էին կուսակցական համագումարների հրավիրման ժամկետները: 30-ական թթ. երկրորդ կեսին թույլ տրվեցին սոցիալիստական օրինականության կոպիտ խախտումներ: Այդ երևույթները լուրջ վնաս հասցրեցին երկրին, զժվարացրին սովետական հասարակարգի նորմալ զարգացումը: Սակայն դրանք, այնուամենայնիվ, չէին

կարող փոխել սոցիալիստական կարգերի բնույթը և նսեմացնել սովետական ժողովրդի ձեռք բերած տնտեսական ու կուլտուրական հսկայական նվաճումները: Սովետական հասարակարգի ընդհանուր զարգացումն ընթանում էր առաջադիմող ուղիով:

Սոցիալիզմի հաղթանակը էականորեն փոխեց երկրի սոցիալ-քաղաքական իրադրությունը: Շահագործող դասակարգերի վերացմանը զուգընթաց օբյեկտիվորեն վերացան այն պատճառները, որոնք հանգեցնում էին սովետական ղեմեկրատիայի որոշակի սահմանափակմանը: Նախադրյալներ ստեղծվեցին սովետական հասարակական և պետական կարգի հետագա ղեմեկրատացման համար: Այդ փոփոխությունները և սոցիալիզմի հաղթանակի բուն փաստը իրենց արտացոլումը գտան ՍՍՀՄ նոր Սահմանադրության մեջ, որն ընդունվեց 1936 թ. դեկտեմբերին: Սահմանադրության համաձայն վերացավ Անդրկովկասյան ֆեդերացիան, որը պատմականորեն կատարել էր իր դերը: Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը դարձավ միութենական հանրապետություն՝ ՍՍՀ Միության իրավահավասար հանրապետություններից մեկը:

1937 թ. մարտին Հայաստանի սովետների 9-րդ արտակարգ համագումարն ընդունեց Հայկական ՍՍՀ նոր Սահմանադրությունը, որտեղ իրենց արտացոլումը գտան սոցիալիստական շինարարության տարիներին Հայաստանում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական փոփոխությունները: 1938 թ. հանրապետությունում առաջին անգամ, նոր Սահմանադրության հիման վրա, անցկացվեցին պետական իշխանության բարձրագույն մարմնի՝ Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի ընտրությունները:

30-ական թվականների վերջերին Սովետական Հայաստանում, ինչպես և ամբողջ Միությունում, ավարտվեց ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի սոցիալիստական վերակառուցումը և հիմնականում կառուցվեց սոցիալիստական հասարակարգը: Իրականացնելով Վ. Ի. Լենինից սոցիալիստական հասարակարգը, հայ ժողովուրդը սովետական իշխանության անխնայ քսան տարիների ընթացքում ձեռք բերեց աննախընթաց հաջողություններ: Ավերակներից ղեպի ժամանակակից զարգացած արդյունաբերություն, գյուղատնտեսության լճացումից և սովից ղեպի տեխնիկապես հագեցված հանրային գյուղատնտեսական արտադրություն, անգրագիտությունից և խավարից ղեպի մշակույթի և գիտության զարգացում, աշակերտին է հայ ժողովրդի ապրած ուղին սոցիալիստական շինարարության տարիներին:

Պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում սոցիալիստական շինարարության խնդիրների լուծումը հնարավոր դարձավ սովետական ժողովրդի անձնվեր աշխատանքի, կոմունիստական կուսակ-

ցության լենինյան ազգային քաղաքականության անշեղ իրականացման շնորհիվ, որը նախատեսում էր կյանքի բոլոր բնագավառներում հասնել ժողովուրդների լիակատար հավասարության: Երկրի տնտեսական շրջանների օրգանական միացումը և պլանաչափ զարգացումը սոցիալիստական շինարարության հենց սկզբից կոմունիստական կուսակցության ղեկավարում էր որպես տնտեսական ու քաղաքական կարևորագույն խնդիր: Այդ խնդիրը սերտորեն միաձուլվում էր ազգային հարցի լուծման հետ, որովհետև միասնական տնտեսական կոմպլեքսի ստեղծումը, ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ միութենական հանրապետություններից յուրաքանչյուրի շահերը պահպանելով հանդերձ, հնարավոր էր միայն ազգերի միջև նախկին հարաբերությունները լիովին վերացնելու, անհավասարությունը և անվստահությունը հաղթահարելու պայմանով: Այդ պըրոբլեմի լուծման գործում առաջատար դերը պատկանում էր ուսումնական, նրա բանվոր դասակարգին: Ռուսական բանվոր դասակարգի պատմական այդ առաքելությունը կանխատեսել էր Վ. Ի. Լենինը, որը դեռևս մինչև սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը նշում էր, որ ուսական պրոլետարիատը պետք է օգնի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցածր աստիճանի վրա գտնվող ժողովուրդներին «անցնելու մեքենաների գործադրմանը, աշխատանքը հեշտացնելուն, անցնելու դեմոկրատիային, սոցիալիզմին»*: Չեռնամուխ լինելով սոցիալիստական շինարարությանը, կուսակցությունը կենսագործում էր Վ. Ի. Լենինի ցուցումը: 1923 թ. տեղի ունեցած ՌԿ(բ)Կ XII համագումարը իր որոշումներում նշեց, որ սովետական ժողովուրդների տնտեսական և կուլտուրական զարգացման մեջ առկա անհավասարությունը հաղթահարել «կարելի է միայն իրենց տնտեսական և կուլտուրական առաջադիմության գործում Միության հետամնաց ժողովուրդներին ուսական պրոլետարիատի ցույց տված իրական ու երկարատև օգնության միջոցով»:

Սովետական Ռուսաստանը, սովետական մյուս հանրապետությունները զգալի օգնություն ցույց տվեցին Հայաստանին տնտեսական կյանքի կարգավորման, էկոնոմիկայի վերականգնման գործում: Այդ օգնությունը, որն արտահայտվում էր արդյունաբերության համար սարքավորում մատակարարելու, ֆինանսական խոշոր միջոցներ հատկացնելու, մի շարք առաջատար ձեռնարկություններ ընդհանուր միութենական բյուջեի հաշվին փոխադրելու, մասնագետների և բանվորների կադրերին հանրապետություն ուղարկելու մեջ, վճռական դեր խաղաց Հայաստանի արտադրողական ուժերի զարգացման, հանրապետության սոցիալիստական էկոնոմիկայի հիմքերի ստեղծման գործում:

Սոցիալիստական ինդուստրացման պրոցեսում մեծ ուղղորդություն էր

դարձվում արդյունաբերության ռաջիոնալ տեղաբաշխման վրա, — այն հաշվով, որպեսզի հաշվի առնվեն ինչպես ընդհանուր միութենական, այնպես էլ միութենական հանրապետություններից յուրաքանչյուրի շահերը: Այդ կուրսը հետևողականորեն իրականացվում էր երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանները մշակելու և իրագործելու ժամանակ: Այսպես, առաջին հնգամյա պլանի կազմման վերաբերյալ դիրեկտիվներում, որոնք հաստատվել էին 1927 թ. տեղի ունեցած կուսակցության XV համագումարում, մատնանշվում էր. «Հինգամյա պլանը պետք է առանձնահատուկ ուղղորդություն նվիրի հետամերձաց ազգային ծայրամասերի ու հետամնաց շրջանների էկոնոմիկայի և կուլտուրայի բարձրացման հարցերին, ելնելով դրանց տնտեսական և կուլտուրական հետամնացությունը աստիճանաբար վերացնելու անհրաժեշտությունից, համապատասխանաբար նախատեսելով դրանց էկոնոմիկայի և կուլտուրայի զարգացման բարձր տեմպ, ելնելով այդ շրջանների կարիքներն ու պահանջներները Միության կարիքների ու պահանջներների հետ շաղկապելուց»:

Սոցիալիստական շինարարության ընթացքում ապահովվեցին երկրի անցյալում հետամնաց ազգային շրջանների, այդ թվում նաև Հայաստանի էկոնոմիկայի աճի առաջ անցնող տեմպերը, որի հետևանքով նախադրյալներ ստեղծվեցին տնտեսական վերելքի հասնելու և դրանց զարգացման մակարդակները աստիճանաբար հավասարեցնելու համար: Այսպես 1913—1940 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում Հայկական ՍՍՀ-ում արդյունաբերության համախառն արտադրանքը ավելացավ 8,7 անգամ (ամբողջությամբ վերցրած ՍՍՀՄ-ում՝ 7,7 անգամ): Այդ ժամանակաշրջանում արդյունաբերական արտադրության աճի տեմպերով Հայկական ՍՍՀ-ն Միության մեջ գրավում էր չորրորդ տեղը:

Սոցիալիզմի հաղթանակի հետևանքով փոխվեց հանրապետության բնակչության դասակարգային կառուցվածքը: Ընդմիջում վերացվեցին շահագործող դասակարգերը. ինչպես ամբողջ Միության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում մնացին բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային դուղացիությունը և մտավորականությունը: Եթե սովետական իշխանության առաջին տարիներին բանվորները և ծառայողները կազմում էին Հայաստանի ամբողջ բնակչության 10 տոկոսից պակաս, ապա, 1939 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, բանվորներն ու ծառայողները կազմում էին ամբողջ բնակչության 32,2 տոկոսը, կոլտնտեսականները՝ 64,1 տոկոսը, մենատնտես գյուղացիներն ու չկոոպերացված տնայնագործները՝ 3,7 տոկոսը: Սոցիալիստական շինարարության մինչպատերազմական տարիների համար բնորոշ է հանրապետության քաղաքային բնակչության զգալի աճը, որը պայմանավորված էր արդյունաբերության բուռն զարգացմամբ: Եթե 1913 թ. Հայաստանի քաղաքային բնակչու-

* Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 30, էջ 149:

թյան տոկոսը կազմում էր 10,4, ապա 1926 թ. այն հասավ 19,0-ի, իսկ 1939 թ. կազմեց 28,6 տոկոս:

3. ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԴԱՅՈՒՄԸ

Երկրի տնտեսության մեջ կատարված վիթխարի փոփոխությունները հիմք հանդիսացան մշակույթի զարգացման համար: Ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման հետ միասին կուլտուրական հեղափոխությունը մեծապես նպաստեց ժողովրդի կյանքի արմատական վերափոխմանը:

Պատմական կարճ ժամանակահատվածում հայ ժողովուրդը ևս լուծեց իր կուլտուրական զարգացման ճանապարհին կանգնած կարևոր խնդիրներ: Դրանցից մեկն էր բնակչության անգրագիտության վերացումը:

Հանրապետությունում անգրագիտության վերացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները ծավալվեցին սովետական իշխանության հենց առաջին ամիսներից: 1921 թ. սեպտեմբերին Սովետական Հայաստանի կառավարությունը ղեկընտ հրապարակեց անգրագիտության վերացման մասին: Գործի անցան ժողովրդական լուսավորության մարմինները, հասարակական կազմակերպությունները, արհմիությունները, կոմունիստական կուսակցության և կոմերիտմիության բջիջները: 1921—1940 թթ. ընթացքում Հայաստանում գրագիտություն սովորեցին մոտ 1 միլիոն անգրագետներ և կիսագրագետներ, այսինքն աշխատավորների ճնշող մեծամասնությունը: Մարդահամարի տվյալներով Հայաստանի մեծահասակ բնակչության գրագիտության տոկոսը 1897 թ. կազմել է 9,2, 1926 թ.՝ 38,7, իսկ 1939 թ.՝ 83,9 տոկոս: Այսպիսով, սոցիալիստական շինարարության տարիների ընթացքում Սովետական Հայաստանը դարձավ բարձր գրագիտության երկիր:

Սովետական իշխանության հաստատումից հետո մեծ աշխատանք տարվեց դպրոցական կրթության ուղղությամբ: Դպրոցը անջատվեց եկեղեցուց, ժողովրդական կրթության ամբողջ ղեկավարությունը անցավ պետության ձեռքը, կրթությունը մատչելի դարձավ աշխատավորների համար: Չնայած երկրում տիրող տնտեսական ծանր դրությանը, սովետական իշխանությունը միջոցներ առանձնացրեց դպրոցական շինարարության համար: Սովետական իշխանության արդեն առաջին տարիներին հանրապետությունում սկսեց արագորեն աճել դպրոցների և դրանցում սովորող երեխաների թիվը: 1921—1922 ուսումնական տարում Հայաստանում կար 506 դպրոց 47,7 հազար սովորողներով, իսկ 1925—1926 ուսումնական տարում՝ 758 դպրոց 76,9 հազար սովորողներով: Սովետական իշխանության առաջին տարիներին իրականացվեցին մի շարք կա-

րևոր ռեֆորմներ, որոնք վերափոխեցին ուսումնական պրոցեսի դրվածքը ու բովանդակությունը:

Դպրոցական ցանցի ընդարձակումը և ուսուցիչների թվի զգալի ավելացումը հնարավորություն տվեցին 1930 թ. սկզբին հանրապետությունում իրականացնել ընդհանուր տարրական կրթությունը և ապա կենսագործել անցումը յոթնամյա պարտադիր կրթության: Դա հանդիսացավ կուլտուրական հեղափոխության խոշորագույն նվաճումներից մեկը: 1940—41 ուսումնական տարում Հայաստանում կար 1155 դպրոց, որոնց մեծ մասը յոթնամյա և միջնակարգ դպրոցներ էին, իսկ աշակերտների թիվը անցնում էր 326 հազարից: Դպրոցներում աշխատում էին ավելի քան 11,200 ուսուցիչներ կամ 10 անգամ ավելի շատ, քան նախասովետական Հայաստանում:

Ստեղծվեց նաև բարձրագույն կրթության սիստեմ: Նրա սկիզբը դրվեց 1920 թ. դեկտեմբերին Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրմամբ, որի առաջին ռեկտորը դարձավ հայ ականավոր պատմաբան Հակոբ Մանանդյանը: Սկզբնական շրջանում համալսարանը հանրապետության միակ բուհն էր. այստեղ տարվում էր ոչ միայն ուսումնական, այլև գիտական աշխատանք: 30-ական թթ. սկզբին համալսարանի ֆակուլտետների հիման վրա Հայաստանում ստեղծվեցին գյուղատնտեսական, պոլիտեխնիկական, մանկավարժական, բժշկական և այլ ինստիտուտներ: Բացի այդ, հանրապետությունում արդեն գործում էին կոնսերվատորիան և անասնաբուժական ինստիտուտը: Այսպիսով, ստեղծվեց ժողովրդական տնտեսության համար բարձրորակ մասնագետ կադրեր պատրաստող բուհերի ճյուղավորված ցանց:

Կազմակերպվեց միջնակարգ մասնագիտական կրթության գործը: Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Էջմիածնում և այլ քաղաքներում ստեղծվեցին տարբեր մասնագիտական թեքումներ ունեցող տեխնիկումներ, որոնք միջին որակի մասնագետներ էին պատրաստում ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի համար: 1940—41 ուսումնական տարում հանրապետությունում կային 9 բուհ 11 120 ուսանողներով և 62 տեխնիկում, որտեղ սովորում էին մոտ 9000 ուսանողներ: Սովետական իշխանության առաջին քսան տարիներին Հայաստանի բուհերն ավարտեց 7250, իսկ տեխնիկումները՝ 13 300 մարդ: Ըստ 1939 թ. մարդահամարի տվյալների, Հայաստանի բնակչության յուրաքանչյուր հազար մարդուն ընկնում էր վեց մարդ բարձրագույն կրթությամբ և 81 մարդ թերի բարձրագույն կրթությամբ:

Ղեկավարվելով կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքներով, սովետական կառավարությունը 1920—30-ական թթ. մեծ ուշադրություն էր նվիրում Հայաստանում բունակվող ազգային փոքրամասնությունների՝ ադրբեջանցիների, բրդերի,

Հակոբ Մանանդյան

գիր կրթության սահմանումը կայուն հիմք ստեղծեց նաև աղգային փոքրամասնությունների հետագա կուլտուրական զարգացման համար:

Գիտության զարգացման առաջին քայլերը Հայաստանում կապված են բուհերի, մասնավորապես Երևանի պետական համալսարանի հետ:

Համալսարանի ամբիոններում տարվում էին գիտական լայն մասշտաբի աշխատանքներ, որոնց ուղղությունը պայմանավորված էր երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման պահանջներով: Միաժամանակ ստեղծվում էին գիտահետազոտական հիմնարկություններ: 1925 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի գիտության և արվեստի ինստիտուտը, որը ակադեմիական տիպի գիտական հիմնարկություն էր: Ինստիտուտի կազմի մեջ մտնում էին երեք տարի ժամկետով ընտրված իսկական անդամներ և թղթակից-անդամներ: Ինստիտուտի իսկական անդամների՝ կառավարության կողմից հաստատված առաջին կազմի մեջ մտան ակադեմիկոսներ և արվեստի գործիչներ՝ Բեհնեմ Բեհնեմյանը, Լևոն Ռոտինյանը, պատմաբաններ Հակոբ Մանանդյանը, Լևոն, ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը, հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը, լեզվաբաններ Հրաչյա Աճառյանն ու Գրիգոր Ղափանցյանը, գրականագետներ Մանուկ Աբեղյանը, Արսեն Տերտերյանը, գրողներ Եղիշ Չարենցն ու Գերենիկ Դեմիրճյանը, նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, կոմպոզիտորներ Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը և ուրիշներ: Գիտության և արվեստի ինստիտուտի վրա դրվեց հանրապետությունում բնական-տեխնիկական և հումանիտար գիտությունների զարգացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքը: Ինստիտուտի գործունեության մեջ գե-

րակշռողը հասարակական գիտություններն էին, որը բացատրվում է հասարակական գիտությունների գծով բարձրորակ գիտական կադրերի առկայությամբ և այդ բնագավառում ստեղծված որոշակի ավանդույթներով: Բայց արդեն 20-ական թթ. վերջերին հատուկ ուշադրության արժանացան այնպիսի գիտություններ, որոնք կապված էին հանրապետության զարգացող ժողովրդական տնտեսության կարիքների հետ: Ստեղծվեց փորձարարական բազա՝ սկզբում բուհերի լաբորատորիաներին կից, իսկ այնուհետև՝ ինքնուրույն գիտահետազոտական հիմնարկություններում: Քիմիայի բնագավառում նշանակալի կշիռ ձեռք բերած հետազոտությունները հանգեցրին հայ քիմիկոսների դպրոցի ստեղծմանը, որը գլխավորում էին Ստեփան Ղամբարյանը և Լևոն Ռոտինյանը: Հիդրոտեխնիկայի բնագավառում կատարված ուսումնասիրությունները, որոնք կապված էին նշանավոր էներգետիկ ինժեներ Իոսիֆ Տեր-Աստվածատրյանի անվան հետ, խթանեցին Հայաստանի էներգետիկայի զարգացումը: Ընդլայնվեցին կիրառական երկրաբանության բնագավառում տարվող աշխատանքները, որոնք ղեկավարում էին Հովհաննես Կարապետյանը և Տիգրան Զրբաշյանը:

Կարճ ժամանակամիջոցում հիմնվեցին տարբեր թեքումներ ունեցող գիտահետազոտական ինստիտուտներ՝ գյուղատնտեսության ինստիտուտ, բույսերի պաշտպանության ինստիտուտ, երկրաբանության ինստիտուտ, կառուցվածքների ինստիտուտ և այլն: 30-ական թթ. սկզբին Սովետական Հայաստանում արդեն կար մոտ 40 գիտական հիմնարկություն: Հանրապետության գիտական մտքի զարգացումը տեղի էր ունենում սովետական ամբողջ գիտության ձեռք բերած նվաճումների անմիջական ազդեցության տակ: Հայաստանում գիտական աշխատանքի կազմակերպման գործին մասնակցում էին ակադեմիկոսներ Ե. Մառը, Հ. Օրբելին, Ֆ. Լեյնսոն-Լեսինգը, Ն. Վալիլովը և ուրիշներ:

Հանրապետության գիտական կյանքում կարևոր իրադարձություն հանդիսացավ 1935 թ. փետրվարին ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի կազմակերպումը, որը զարձակ գիտական ուժերը միավորող կենտրոնը: Մասնաճյուղի կազմի մեջ մտավ հանրապետության գիտահետազոտական ինստիտուտների ղեկավարներ: 1938 թ. ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի նախագահ նշանակվեց սովետական

Հրաչյա Աճառյան

Մամուկ Աքեղյան

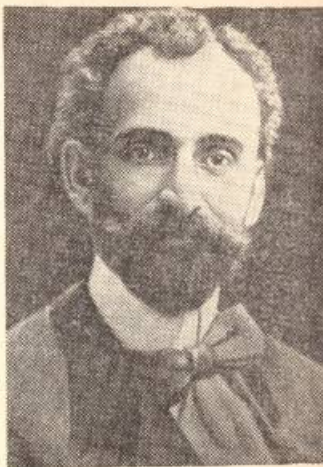
Սոտիկան Ղամբարյան

խոշորագույն արևելագետ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին, որը մեծ դեր խաղաց հանրապետության գիտական կյանքի զարգացման ու աշխուժացման գործում: Աճեցին գիտական կադրերը, ընդլայնվեց գիտական հետազոտությունների բնագավառը, գիտական միտքը ավելի սերտորեն կապվեց տնտեսական շինարարության կարիքների հետ:

Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում պայմաններ ստեղծեց հայ ժողովրդի գրականության և արվեստի բուռն զարգացման ու ծաղկման համար: Սովետահայ գրականության ստեղծմանը մասնակցեցին նախ և առաջ նախահեղափոխական պրոլետարական բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը, արձակագիր Մովսես Արաղին, բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրդինյանը, մարքսիստ գրականագետներ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Պողոս Մակինցյանը, Ասքանազ Մուսվյանը, Արտաշես Կարինյանը և ուրիշներ:

Սովետահայ գրականության ձևավորման ակունքներում կանգնած էին նաև խոշորագույն վարպետներ, հայ գրականության դասականներ, դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչներ Հովհաննես Թումանյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Նար-Դոսը, ինչպես նաև այն ժամանակ արդեն հայտնի գրողներ Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ստեփան Զորյանը, Վահան Թոթովենցը և ուրիշներ: Այդ գրողները, որոնք մինչև հեղափոխությունն արտահայտել էին հայ ժողովրդի իղձերն ու հույսերը, չէին կարող չտեսնել նոր իշխանության շնորհիվ հարազատ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած վիթխարի փոփոխությունները: Եվ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո նրանք առանց վարանելու անցան ժողովրդական

իշխանության կողմը: Ազատագրված հայրենիքին ողջունեցին Ալեքսանդր Շիրվանյանը և Ավետիք Իսահակյանը, որոնք այն ժամանակ գտնվում էին արտասահմանում: Հայ գրականության այդ երկու հռչակավոր ներկայացուցիչների գաղափարական հայացքներում տեղի ունեցած բեկումը մեծ ազդեցություն ունեցավ արտասահմանի առաջադեմ մտավորականության վրա: Ի պաշտպանություն Սովետական Հայաստանի հանդես եկան սփյուռքահայ գրողներ Երվանդ Օտյանը, Արշակ Զոպանյանը, Վահան Թեքեյանը, արվեստագետներ Էդգար Շահինը, Հակոբ Գյուրջյանը և ուրիշներ:

Հովհաննես Թումանյան

Սովետահայ գրականության ձևավորման գործում իրենց ներդրումն ունեցան նաև այն

գրողները, որոնք ակտիվորեն մասնակցել էին սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղվող պայքարին՝ Վահան Տերյանը, Եղիշե Չարենցը, Ազատ Վշտունին և ուրիշներ:

Ավետիք Իսահակյան

Գեղարվեստական գրականության առջև խնդիր դրվեց համախմբել ստեղծագործական ուժերը գաղափարական նոր հիմքի, սոցիալիստական ռեալիզմի սկզբունքների վրա, օգտագործել անցյալի դասական գրականության դեմոկրատական ավանդույթները: Թեև որոշ չափով աշխուժացավ նիհիլիզմը անցյալի մշակույթի նկատմամբ, այնուամենայնիվ սովետահայ գրականությունը կարողացավ հաղթահարել իր կազմավորման ճանապարհին եղած դժվարությունները և ճիշտ վերաբերմունք դրսևորեց դասական մշակույթի հանդեպ: 1929 թ. ստեղծվեց զբոսայգիների միասնական կազմակերպություն՝ Հայաստանի սովետական գրողների ֆեդերացիա. համախմբվեցին հայ գրականության ստեղծագործող ուժերը, որը մեծ նշանակու-

թյուն ունեցավ սովետահայ գրականության զարգացման համար:

Եղիշե Զարենց

1920—1930-ական թթ. Հայաստանում գրական ելույթ կյանքի տարիներ էին։ Ստեղծագործում էին սովետահայ մեծ բանաստեղծ Եղիշե Զարենցը, տաղանդավոր բանաստեղծներ Գուրգեն Մահարին, Գեղամ Սարյանը, Նաիրի Զարյանը։ Եղիշե Զարենցի ստեղծագործությունը նոր դարաշրջան է հայ պոեզիայի զարգացման մեջ։ Սովետահայ բանաստեղծներից Զարենցը առաջինը երգեց հեղափոխությունը և նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինին, բանաստեղծի շատ պոեմներ հայ բաղադրյալական քնարերգության անգերազանցելի նմուշներ են։ Ժողովուրդը, հեղափոխությունը, կյանքը և պոեզիան իրար են միահյուսված Զարենցի ստեղծագործության մեջ. արվեստի գլխավոր նպատակը նա տեսնում էր աշխատավորների բազմամիլիոն մասսաների ձգտումների և զգացումների արտահայտման մեջ։ Արձակի բնագավառում ստեղծագործում էին գեղարվեստական խոսքի հիանալի վարպետներ Ակսել Բակունցը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ստեփան Զորյանը։ 1936 թ. Հայաստան վերադարձավ հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը։ 30-ական թթ. հայ գրականություն մուտք գործեց գրողների նոր սերունդը՝ արձակագիրներ Հր. Քոչարը, Գ. Սևունցը և մի շարք երիտասարդ բանաստեղծներ։ 1932 թ. ստեղծվեց Հայաստանի սովետական գրողների միությունը, որը ամփոփեց գրողների համախմբվածությունը։

Սովետահայ գեղանկարչության ձևավորմանը մասնակցեցին աշխատավոր վարպետներ Մարտիրոս Սարյանը, Սեդրակ Առաքելյանը, Ստեփան Աղաջանյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Հակոբ Կոջոյանը, որոնք մեծապես ազդեցին հայ կերպարվեստի զարգացման վրա և կանխորոշեցին գեղանկարչական դպրոցի բազմազանությունն ու բազմակողմանիությունը։ Նկատելի հաջողություններ ձեռք բերեցին քանդակագործներ Սերգեյ Մերկուրովը, Արա Սարգսյանը, Երվանդ Քոչարը և Սուրեն Ստեփանյանը։

Երաժշտական արվեստը ներկայացնում էին նշանավոր կոմպոզիտորներ Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Նիկողայոս Տիգրանյանը, Արմեն Տիգրանյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը, որոնց ստեղծագործությունը մեծ ներդրում էր հայ երաժշտության մեջ։ Հայ երաժշտության պատմության մեջ անգնահատելի է մասնավորապես Ալեքսանդր Սպենդիարյանի վաստակը։ Ժողովուր-

դական երաժշտության ակունքներից սնված նրա սիմֆոնիկ ստեղծագործությունները, ռոմանսներն ու երգերը համաշխարհային հռչակ բերեցին մեծատաղանդ երաժշտին։ Ալ. Սպենդիարյանի ստեղծագործությունը մեծ խթան հանդիսացավ սովետահայ երաժշտական արվեստի նոր, բուռն վերելքի համար։

Հանրապետության երաժշտական կյանքում խոշորագույն իրադարձություն էր պետական օպերային թատրոնի բացումը 1933 թ., որտեղ բեմադրվեցին ազգային օպերային արվեստի գլուխգործոցները՝ Ալ. Սպենդիարյանի «Ալմաստը» և Ա. Տիգրանյանի «Անուշը»։ Օպերային թատրոնի խաղացանկի մեջ մտան նաև համաշխարհային և ռուսական դասական երաժշտության ստեղծագործությունները։ 30-ական թթ. աչք թատրոնի կատարողական ուժերը գլխավորում էին մեծանուն վարպետներ Հայկանուշ Դանիելյանը, Շարա Տալյանը, Պավել Լիսիցյանը և ուրիշներ։ 1932 թ. Հայաստանում ստեղծվեց պետական Ֆիլհարմոնիա, որի ստեղծագործական կոլեկտիվները մեծ աշխատանք կատարեցին հայ ազգային երաժշտության պրոպագանդան, հայ հանդիսատեսին աշխարհի լավագույն ստեղծագործություններին ծանոթացնելու ուղղությամբ։

30-ական թթ. աչքի ընկան մի շարք երիտասարդ կոմպոզիտորներ, որոնց մեջ հատկապես նկատելի էր Արամ Խաչատրյանի մեծ տաղանդը։ Տարբեր ժանրերի երաժշտական գործեր ստեղծեցին կոմպոզիտորներ Անտոն Մալիկյանը, Հարո Ստեփանյանը և ուրիշներ։

Նշանակալի հաջողություններ ձեռք բերեց թատերական արվեստը։ 1922 թ. հունվարին Գ. Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմադրությամբ բացվեց հայկական պետական դրամատիկական թատրոնը, ուր աշխատում էին հայ բեմի հայտնի վարպետներ Հովհաննես Արելյանը, Հասմիկը, Արուս Ոսկանյանը, Միքայել Մանվելյանը, Վահրամ Փափագյանը, 20-ական թթ. կեսերին թատրոն մուտք գործեցին երիտասարդ տաղանդավոր դերասաններ Հրաչյա Ներսիսյանը, Ավետ Ավետիսյանը, Վաղարշ Վաղարշյանը և ուրիշներ։

Դրամատիկական թատրոնի բեմում ներկայացվեցին հայ, ռուս և համաշխարհային դրամատուրգիայի շատ գլուխգործոցներ։ Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում սովետական դրամատուրգների պիեսների բե-

Ալեքսանդր Սպենդիարյան

Ալեքսանդր Թամանյան

մադրմանը: Թատրոնը հաստատուն կերպով նվաճեց հանրապետության լավագույն ստեղծագործական կոլեկտիվի համբավ, շրջապատվեց աշխատավորների սիրով և հարգանքով:

1924 թ. ծնունդ առավ հայկական կինեմատոգրաֆիան, որի առաջնեկը հանդիսացավ «Խորհրդային Հայաստան» վավերագրական կինոնկարը: Հաջորդ տարի նկարահանվեց առաջին գեղարվեստական ֆիլմը՝ «Նամուսը»: Հետագա տարիներին արտադրվեցին «Զարե», «Զար ոգի», «Մեքսիկական դիվանագետներ» և ուրիշ գեղարվեստական կինոնկարներ: Հայկական կինեմատոգրաֆիայի ստեղծագործական մեծագույն հաջողությունը հանդիսացավ «Պեպո» ֆիլմը,

որը նկարահանվեց 1935 թ., կինոռեժիսոր Համո Բեկնազարյանի կողմից: Հաջորդ տարիներին էկրան բարձրացան «Գիքոր», «Զանգեզուր» «Սեանի ձկնորսները» և այլ ֆիլմեր, որոնց մասնակցում էին հանրապետության գերաստական լավագույն ուժերը:

Նրան քաղաքի շինարարության, ճարտարապետական վերակառուցման ու ձևավորման գործում բացառիկ դեր խաղաց ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը (1885—1936 թթ.), որը փայլուն կերպով մշակեց մայրաքաղաքի զարգացման գլխավոր պլանը: Նրա նախագծերով կառուցվեցին շատ հուշակալ շենքեր, որոնց թվում՝ կառավարական տունը և պետական օպերայի ու բալետի շենքեր:

Հայ բազմադարյան ճարտարապետության ուսումնասիրության ասպարեզում հսկայական գործ կատարեց ճարտարապետ, բազմավաստակ գիտնական Թորոս Թորամանյանը (1864—1934 թթ.):

Սովետական իշխանության առաջին քսան տարիների ընթացքում Հայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի ծաղկուն մշակույթի ձանաչված օջախ: Դա շատ կարևոր նվաճում էր, քանի որ մինչև հեղափոխությունը հայկական մշակութային կենտրոնները գտնվում էին բուն Հայաստանից դուրս: Հայ պետականության ստեղծումը, հոգևոր ստեղծագործության համար ընձեռված լայն հնարավորությունները շուտով Սովետական Հայաստանը վերածեցին մշակութային կյանքի խոշոր կենտրոնի, ուր ծաղկեցին և զարգացան ժողովրդի ազգային մշակույթը, լեզուն, գրականությունը, արվեստն ու գիտությունը:

4. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրներում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող հայ գաղթօջախները ստվարացան Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում տեղի ունեցած կոտորածներից փրկված բնակչությամբ: Առավել խոշոր հայկական գաղութներ կային Սիրիայում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ֆրանսիայում, Ռումինիայում, ԱՄՆ-ում: 20-ական թթ. կեսերից նման գաղթօջախներ սկսեցին ստեղծվել Կանադայում և Լատինական Ամերիկայի երկրներում:

Զգտելով պահպանել իրենց ազգային կերպարանքը, լեզուն, կուլտուրան և խուսափելով ձուլման վտանգից, սփյուռքահայերը իրենց բուն բնակավայրերում ստեղծում էին ազգային կուլտուր-կրթական հիմնարկություններ, հայերեն լեզվով տպագրություն, հասարակական-քաղաքական տարբեր կազմակերպություններ:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակը վճարովյալ իրադարձություն էր նաև սփյուռքահայերի ճակատագրում: Արտասահմանի հայ համայնքների աշխատավոր մասսաները ողջունեցին իրենց հայրենիքի աշխատավոր ժողովրդի հաղթանակը, սեռույն կերպով հետևում էին Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Սփյուռքահայ առաջադեմ գործիչները հասկանում էին, որ սփյուռքահայերի առջև ծառացած հիմնական խնդիրը օտարության մեջ հայապահպանությունն է, ձուլման անդամալի պրոցեսին ընդդիմանալը: Այդ խնդիրը հաջողությամբ լուծելու համար կարևոր էր ոչ միայն օտարության մեջ աղքատ կազմակերպություններ ունենալ, պահել հայկական դպրոցներն ու մամուլը, այլև հենվել հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի վրա, ոգևորվելով նրա նվաճումներով ու ձեռքբերումներով:

Հայկական գաղթօջախներում իրենց գործունեությունը շարունակում էին Դաշնակցություն, Հնչակյան և Ռամկավար-Ազատական կուսակցությունները: Եթե հնչակյաններն ու ազատականները ձանաչում էին Սովետական Հայաստանը և գտնում, որ անհրաժեշտ է ամեն կերպ աջակցել հայրենիքի զարգացմանը, ապա Դաշնակցությունը կուսակցությունը արտասահմանում ևս շարունակում էր իր հակասովետական դաքականությունը: Արտասահմանյան երկրներում հայ կոմունիստները մեծ, իսկ Ֆրանսիայում, Բուլղարիայում, Հունաստանում և ԱՄՆ-ում որոշ ժամանակ կային այդ երկրների կոմունիստական կուսակցություններին առնթեր հայկական սեկցիաներ:

Հայաստանում հաղթանակ տարած սովետական իշխանությունը գիտակցում էր իր պատասխանատվությունը սփյուռքահայ աշխատավոր-

ների ճակատագրի համար, ձգտում էր նրանց հասցնել նորաստեղծ հանրապետության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների էությունը, միջոցներ ձեռք առնել սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը կազմակերպելու ուղղությամբ: Դրա հետ միասին, սկզբնական շրջանում հայրենիքը ևս նրանց օժանդակության կարիքն էր զգում: 1922 թ. տեղի ունեցած Հայաստանի սովետների առաջին համագումարը հատուկ դիմում ընդունեց՝ ուղղված հայկական գաղթօջախների աշխատավորներին, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր. «Հայ աշխատավոր ժողովուրդը, որը եղբայրական համերաշխության մեջ է բոլոր աշխատավոր ժողովուրդների հետ, այսօր հարկ է համարում սովետների իր I համագումարից դիմելու հայ աշխատավորներին, որոնք ցրված են Հայաստանի սահմաններից դուրս հին ու նոր հայկական գաղթօջախներում... Հայաստանի սովետների առաջին համագումարը վստահ է, որ երկրի վերածննդի և նրա պայծառ ապագային հասնելու գործում նրա հետ կլինեն նաև գաղթօջախների հայ աշխատավորները: Կտրված լինելով հայրենիքից, գաղթօջախների աշխատավորները ոչ մի բան չպետք է խնայեն մեր երկրի աշխատավորներին օգնություն ցույց տալու համար...»:

Այդ կոչը լայն արձագանք գտավ արտասահմանի հայկական համայնքների աշխատավորական շրջաններում: Սփյուռքահայերը շուտով գիտակցեցին, որ միայն Սովետական Հայաստանի ամրապնդումն ու վերելքն են արտասահմանում հայկական էթնոսի, նրա ինքնակայության, լեզվի և կուլտուրայի պահպանման հուսալի երաշխիքը: Մայր հայրենիքի և սփյուռքահայության միջև կապերի ամրապնդման գործում զգալի դեր խաղաց 1921 թ. ստեղծված Հայաստանի օգնության կոմիտեն, որը բաժանմունքներ ուներ մի շարք երկրներում:

Հայաստանի կառավարությունը ձգտում էր ճիշտ կողմնորոշել արտասահմանի հայության աշխատավոր զանգվածներին, նրանց ճշմարտացի տեղեկություններ հաղորդել Սովետական Հայաստանի մասին: Այդ նպատակով հայկական գաղթօջախներ ուղարկվեցին ճանաչված հասարակական և մշակութային մի շարք գործիչներ՝ Հովհ. Թումանյանը, Ե. Չարենցը, Դ. Տեր-Միսնյանը, Ա. Երզնկյանը և ուրիշներ:

Սփյուռքահայ աշխատավորների կողմնորոշման հարցում մեծ ներդրություն ունեցավ այն դիրքը, որ գրավել էին հայ առաջադեմ հասարակական գործիչները, գրականության և արվեստի վարպետները՝ զբոսորդներ Արշակ Չոպանյանը, Երվանդ Օտյանը, Զապել Եսայանը, նկարիչ էդգար Շահինը, քանդակագործ Հակոբ Գյուրջյանը և ուրիշներ, որոնք հետևողականորեն հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն Մայր հայրենիքի, հանուն նրա հետ կապերի ընդլայնման, մերկացնում էին բուրժուական նացիոնալիստների հերյուրանքները, որոնք ձգտում էին մոլորեցնել սփյուռքահայերին: Չնայած Սովետական Հայաստանի թշնամիներին

ջանքերին, արտասահմանի հայ հասարակայնության առաջադեմ շրջանները, հայկական համայնքների աշխատավորները հանդես էին գալիս Սովետական Հայաստանի հետ սերտ կապերի օգտին, հասկանալով, որ հայրենիքը իրենց գլխավոր հենարանն է:

Հայկական գաղութներում շարժում սկսվեց Հայաստան վերադառնալու համար: Թեև դաշնակցականները ամեն կերպ խոչընդոտում էին հայրենադարձությանը, այնուամենայնիվ 1921 թ. վերջին Իրաքից Սովետական Հայաստան տեղափոխվեցին հայրենադարձների առաջին քաղաքականները: Չնայած երկրում տիրող ծանր դրությանը, Սովետական Հայաստանի կառավարությունը անհրաժեշտ միջոցներ առանձնացրեց հայրենադարձներին ընդունելու համար, նրանց հոգաբարձին տվեց, հոգ տարավ աշխատանքի տեղավորելու մասին և այլն: 1924—1925 թթ. Իրանից, Թուրքիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից և Սիրիայից հայրենիք վերադարձավ մոտ 20 հազար մարդ:

Հայրենադարձությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: 1926—1929 թթ. Թուրքիայից, Հունաստանից և Ֆրանսիայից հայրենիք վերադարձան մոտ 6 հազար հայեր: 1932—1933 թթ. հայրենադարձների նոր քարավաններ ժամանեցին Բուլղարիայից, Հունաստանից և այլ երկրներից: 1936 թ. Ֆրանսիայից հայրենիք վերադարձավ մոտ երկու հազար մարդ: 1921—1936 թթ. ընթացքում Սովետական Հայաստանն ընդունեց ավելի քան 42 հազար հայրենադարձների: Նրանք բոլորը դարձան հանրապետության քաղաքացիներ և իրենց ներդրումն ունեցան սոցիալիստական շինարարության գործում:

Միաժամանակ արտասահմանի հայկական հայրենակցական միությունները հանդես եկան հայրենասիրական նախաձեռնությամբ՝ Սովետական Հայաստանում ստեղծել նոր բնակավայրեր և դրանք կոչել Արևմտյան Հայաստանի այն քաղաքների անուններով, որտեղ ապրել էին իրենք և իրենց նախնիները: Սովետական կառավարությունն աջակցեց այդ շարժմանը: Սովետական Հայաստանի քարտեզի վրա այսպես երևան եկան նոր Արաբկիրն ու նոր Բուֆանիան, նոր Խարբերդն ու նոր Մալաթիան, նոր Սեբաստիան ու այլ բնակավայրեր: Հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդումը կենարար ուժ հաղորդեց սփյուռքահայ համայնքներին:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԵՎ
ՀԵՏԱԳԱԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՁՅԱՆՈՒՄ

(1930-Ա.ԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ—1950-Ա.ԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋ)

1930-ական թթ. երկրորդ կեսին ավարտվեց ՍՍՀՄ պատմական զարգացման առաջին էտապը, որի գլխավոր բովանդակությունը անցումը էր կապիտալիզմից սոցիալիզմին: Գնալով չորրորդ և հինգերորդ տարիներով, սովետական ժողովուրդը կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ հաղթահարեց մեծ դժվարություններ և կարճ ժամկետում իր անձնվեր աշխատանքով հիմնականում կառուցեց սոցիալիստական հասարակությունը: Մեր երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի փաստը արձանագրվեց 1936 թ. ՍՍՀՄ սահմանադրության մեջ:

Սակայն սոցիալիզմի հաղթանակը վերջնական չէր կարող համարվել։ Սովետական Միության միակ սոցիալիստական երկիրն էր։ Նա գտնվում էր կապիտալիստական շրջապատման մեջ և երաշխավորված չէր միջազգային իմպերիալիզմի զինված ինտերվենցիայի միջոցով կապիտալիզմը վերականգնելու փորձերից։ Երկրի տնտեսական ու պաշտպանական պոտենցիալի հետագա բարձրացումը, արդեն ձեռք բերված հաջողությունների հիման վրա հանրային արտադրության ըստ ամենայնի զարգացումը, սոցիալիստական հասարակության ամրապնդումը և հետագա զարգացումը, սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի նվաճումը՝ ահա քաղաքական ու տնտեսական գլխավոր խնդիրը սովետական երկրի զարգացման նոր ժամանակաշրջանում, որը նա թևակոխեց 1930-ական թվականների երկրորդ կեսից։

1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՆԱԽՐՅԱԿԻՆ

1939 թ. Հաստատվեց ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանը (1938—1942 թթ.), որին կարևոր նշանա-

կույթյուն էր տրվում նոր էտապի տնտեսական խնդիրների լուծման գործում: Այդ պլանը նախատեսում էր 1937 թ. մակարդակի համեմատությամբ երկրի արդյունաբերական արտադրանքի ավելացումը 92 տոկոսով, ինդուստրիայի կարևորագույն ճյուղերի՝ մեքենաշինության, էներգետիկայի, մետալուրգիայի, վառելիքային արդյունաբերության հետագա ինտենսիվ զարգացումը: Դրվում էր երկրի արևելյան շրջաններում՝ Ուրալում, Սիբիրում և Միջին Ասիայում արդյունաբերության արագացված զարգացման կարևոր խնդիրը, որը տեղադրվում էր պաշտպանության շահերով արևմուտքից ՍՍՀՄ-ի վրա ռազմական հարձակման ահող սպառնալիքի պայմաններում: Նախատեսվում էր միջոցառումներ իրականացնել գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազայի հետագա ամրապնդման ուղղությամբ, իսկ նրա համախառն արտադրանքը ավելացնել 52 տոկոսով: Պլանավորվում էր հասնել սովետական ժողովրդի բարեկեցության, նրա կուլտուրական կյանքի մակարդակի նշանակալից բարձրացմանը:

Երրորդ հնգամյա պլանը նախատեսում էր արտադրողական ուժերի տեղաբախշման և աշխատանքի համամիութենական բաժանման հիմնական խնդիրներին համապատասխան ապահովել ազգային հանրապետությունների տնտեսական և կուլտուրական հետագա վերելքը:

Հայկական ՍՍՀ-ում հատուկ ուշադրություն էր նվիրվում գունավոր մետալուրգիայի զարգացմանը: Նախանշվում էր հինգ տարում պղնձի արդյունաբերության արտադրանքը ավելացնել զրեթե 3 անգամ, հանրապետությունում պետք է կազմակերպվեր ալյումինի ու մոլիբդենի արտադրությունը: Նախատեսվում էր զգալիորեն ընդլայնել մեքենաշինության, քիմիական արդյունաբերության կարողությունները, ավելացնել էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը: Զարգացման նոր բարձունքների պետք է հասնեին դյուդատնտեսության հիմնական ճյուղերը՝ խաղողագործությունը, բամբակագործությունը, անասնապահությունը:

Երրորդ հնգամյակի հենց առաջին օրերից հանրապետության աշխատավորները ներգրավվեցին սոցիալիստական մրցության մեջ՝ առաջադրված խնդիրները կատարելու համար։ Հանրապետությունում լայն արձագանք գտան Մոսկվայի, Լենինգրադի, Ուրալի առաջատար ձեռնարկությունների կոլեկտիվների կողմը՝ սոցիալիստական մրցություն ծավալել կուսակցության XVIII համագումարը (1939 թ.) արժանավայել կերպով դիմավորելու համար։ Մրցության ավանգարդում էին ընթանում Զանգեզուրի հանքագործները, Ալավերդու մետալուրգները, Կիրովականի ու Նրևանի քիմիագործները, Լենինականի տեքստիլագործները։ Սոցիալիստական մրցությունը ամրապնդվում էր և ընդլայնվում, այն դարձավ երրորդ հնգամյակը ժամկետից շուտ կատարելու համար ծավալված մրցություն։ Հանրապետության հարյուրավոր առաջավոր բանվոր-

ներ պաշտպանեցին երկրի բանվոր դասակարգի ստեղծագործական ակտիվության նոր ձևերը՝ բազմաՀաստոցային սպասարկումը և մասնագիտությունների համատեղումը:

Գյուղատնտեսության աշխատավորների շրջանում սոցիալիստական մրցութային ծավալվեց 1939 թ. Մոսկվայում բացված համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի մասնակից լինելու իրավունքը նվաճելու համար: Այդ նույն տարիներին ծնունդ առավ մրցութայինը Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի մի շարք գյուղերի միջև, որը հետագայում դարձավ ավանդական:

Լարված ու ոգեշնչված աշխատանքը տվեց իր պտուղները: 1938—1940 թթ. ընթացքում Հայաստանում շարք մտան մի շարք արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ, այդ թվում՝ Երևանի Ս. Կիրովի անվան քիմիական կոմբինատը, Ալավերդու ծծմբաթմբի գործարանը, Լենինականի մանածագործական ֆաբրիկան, Երևանի ավազաց կոմբինատը և այլն: Զգալիորեն ընդլայնվեցին մեքենաշինության, քիմիական արդյունաբերության, շինարարական նյութերի արդյունաբերության առկա ձեռնարկությունների կարողությունները: 1937 թ. համեմատությամբ հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1940 թ. ավելացավ 68 տոկոսով:

Որոշակի հաջողություններ ձեռք բերվեցին նաև գյուղատնտեսության բնագավառում: 1940 թ. մոտերքին հանրապետությունում կուլեկտիվացված էր գյուղացիական տնտեսությունների 98 տոկոսից ավելին: Կոլտնտեսային դաշտերում աշխատում էին 1300 տրակտոր և 250 կոմբայն, որոնց սպասարկում էր գյուղական մեխանիզատորների մի մեծ ջոկատ: Նկատելիորեն ավելացավ ոռոգվող հողերի տարածությունը, որոշ չափով բարձրացվեց հացաբույսերի և տեխնիկական կուլտուրաների բերքատվությունը: 1940 թ., աշխատանքում ձեռք բերելով բարձր ցուցանիշներ, համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի մասնակիցներ դարձան հանրապետության 407 կոլտնտեսություն, 6 սովխոզ, 100-ից ավելի անասնապահական ֆերմա և գյուղատնտեսության մոտ 4 հազար առաջավորներ:

Աշխատավորների ակտիվության բարձր լարվածությամբ նշանավորվեց հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքը 1939-ական թվականների վերջին: 1938 թ. հունիսին, Հայկական ՍՍՀ նոր սահմանագրության հիման վրա անցկացվեցին հանրապետության Գերագույն սովետի, իսկ հաջորդ տարի՝ տեղական սովետների ընտրությունները: Այդ ընտրություններում կոմունիստների և անկուսակցականների բոլոր համողիչ հաղթանակը վկայում էր հանրապետության աշխատավորների նվիրվածությունը կոմունիստական կուսակցությանը:

1930-ական թվականների երկրորդ կեսը նշվեց միջազգային իրա-

դրություն ծայրահեղ սրմամբ: Կապիտալիստական աշխարհը ցնցվեց նոր տնտեսական ճգնաժամից, կտրուկ կերպով սրվեցին իմպերիալիստական տերությունների հակասությունները, որոնցից երկուսը՝ ֆաշիստական Գերմանիան Եվրոպայում և միլիտարիստական Ճապոնիան Ասիայում, բացահայտորեն թեմալիստիկ համաշխարհային պատերազմ սանձաղեղծելու ուղին: Նման պայմաններում Սովետական Միությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում կուլեկտիվ անվտանգության սխեմա ստեղծելու և ագրեսորներին սանձահարելու համար: Սակայն այդ ջանքերը աշակցությունը չգտան Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի կառավարությունների կողմից: Ավելին, թողտվություն հանդես բերելով ֆաշիստական Գերմանիայի նկատմամբ, այդ երկրների կառավարությունները համառորեն ձգտում էին ֆաշիզմի ագրեսիան ուղղել աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության դեմ: Հենց այդ նպատակն էր հետապնդում Մյունխենի համաձայնագիրը, որը կնքվեց 1938 թ. Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների և Գերմանիայի ու Իտալիայի ֆաշիստական տիրակալների միջև: Միաժամանակ ընդլայնվում էր ագրեսիան Արևելքում, որտեղ միլիտարիստական Ճապոնիան 1937 թ. հուլիսից պատերազմ էր մղում Չինաստանի դեմ:

Հայաստանի աշխատավորները, ինչպես և սովետական բոլոր մարդիկ, ուշադրությամբ հետևում էին իրադարձությունների զարգացմանը, իրենց աշխատանքով ամրապնդում էին երկրի պաշտպանական հզորությունը: Խոսան լճի շրջանում (1938 թ.), Խալխին-գոլ գետի մոտ տեղի ունեցած մարտերը, որտեղ Ճապոնական իմպերիալիստները, սրոնք համարձակվել էին ռազմական կոնֆլիկտ սանձաղեղծել մեր երկրի դեմ, կործանիչ հակահարված ստացան, ֆաշիստական Գերմանիայի ընդարձակվող ագրեսիան Եվրոպայում վկայում էին պատերազմի սպառնալիքի ավելացման մասին:

Սկսված երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պայմաններում (1939 թ. սեպտեմբեր) Սովետական Միությունը մի շարք միջոցառումներ իրականացրեց իր անվտանգությունը ամրապնդելու ուղղությամբ, որոնք իրենց արտահայտությունը գտան Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի ազատագրման, Լիտվայի, Լատվիայի և Էստոնիայի հետ փոխադարձ օգնության պայմանագրերի կնքման (1940 թ. այդ երկրներում վերականգնվեց սովետական իշխանությունը և նրանք մտան ՍՍՀ Միության կազմի մեջ որպես միութենական հանրապետություններ), Լեհիստանի անվտանգության ապահովման մեջ:

Սովետաֆիննական պատերազմի ընթացքում (1939 թ. նոյեմբեր - 1940 թ. մարտ) սովետական զորքերի շարքերում մարտնչում էին հայ ժողովրդի մեծ թվով զավակներ: Ցուցաբերած արիության և հերոսության համար նրանցից շատերը արժանացան բարձր պարգևների, իսկ շուրջ

հոգու շնորհիվ Սովետական Միության հերոսի կոչում: Հայաստանի աշխատավորները միահամուռ կերպով պաշտպանում էին կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության քաղաքականությունը, որն ուղղված էր երկրի տնտեսական ու ռազմական հզորության ամրապնդմանը:

Այդ տարիներին հանրապետության կուլտուրական կյանքի կենտրոնական իրադարձություններն էին «Սասունցի Դավիթ» հայկական հերոսական էպոսի 1000-ամյակի տոնակատարությունը (1939 թ. սեպտեմբեր) և Մոսկվայում հայկական արվեստի տասնօրյակի անցկացումը (1939 թ. հոկտեմբեր): «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյա հոբելյանը, որի գաղափարները մոտ ու հասկանալի են բոլոր ժողովուրդներին, նշվեց որպես սովետական բաղաձայն կուլտուրայի տոն: Այդ հոբելյանին նվիրված հանգիստություններ տեղի ունեցան Մոսկվայում ու Երևանում, լայնորեն նշվեցին միութենական մամուլում:

Մոսկվայում հայկական արվեստի առաջին տասնօրյակի ժամանակ ցուցադրվեցին սովետահայ կուլտուրայի հաջողություններն ու նվաճումները: Մայրաքաղաքի հասարակայնությունը բարձր գնահատեց Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնի կոլեկտիվի վարպետությունը, որը Մոսկվայում ցուցադրեց Ա. Տիգրանյանի «Անուշ», Ա. Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերաները, Ա. Խաչատրյանի «Նրբանկություն» (Գայանե) բալետը: Տասնօրյակի ընթացքում Մոսկվայում կազմակերպվեց Հայաստանի նկարիչների ստեղծագործությունների ցուցահանդես, տեղի ունեցան հայ գրողների ստեղծագործական երեկոներ: Թատերական ու երաժշտական կուլտուրայի զարգացման գործում ունեցած մեծ ծառայությունների համար Երևանի օպերային թատրոնը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով, Հայկական ֆիլհարմոնիան՝ Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով: Օպերային թատրոնի մենեջերուհի, նրշանավոր արվեստագետ Հայկանուշ Դանիելյանը հայկական թատերական արվեստի գործիչներից առաջինը արժանացավ ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհու կոչման:

1940 թ. նոյեմբերին հանրապետության աշխատավորները հանգիսավորությամբ նշեցին Սովետական Հայաստանի 20-ամյակը: Նրանք կարող էին հպարտությամբ նայել աշխատանքի և հաղթանակների անցած ուղուն: Սովետական իշխանության 20 տարիների ընթացքում Հայաստանը անճանաչելիորեն փոխվել էր: Ընդմիջող անցյալի գիրկը գնացին տնտեսության քայքայվածությունն ու լճացումը, ժողովրդի խավարամտությունն ու ծեծկվածությունը: Սովետական հանրապետությունների ընտանիքում Հայաստանը մեծ բարձունքների հասավ սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական զարգացման գործում: 1913 թ. համեմատությամբ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1940 թ. ավելացել էր 8,7

անգամ, իսկ ծանր արդյունաբերության արտադրանքը՝ 23 անգամ: Ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր արտադրանքի մեջ արդյունաբերության բաժինը կազմում էր 78 տոկոս. հանրապետությունը դուրս եկավ ինդուստրիալ զարգացման լայն ճանապարհ: 1940 թ. մոտերքին բանվորների ու ծառայողների թիվը կազմում էր 142 հազար մարդուց ավելի:

Վիթխարի փոփոխություններ կատարվեցին գյուղում: Հաղթանակեց կոլտնտեսային կարգը, ավելացան ցանքատարածությունները, գյուղատնտեսությունը գտնվում էր անշեղ վերելքի ճանապարհին: Հանրապետությունը դարձավ համատարած գրագիտության երկիր, բուռն կերպով զարգացավ գիտական միտքը, ծաղկեցին գրականությունն ու արվեստը: Այդ բոլոր նվաճումները հնարավոր դարձան շնորհիվ սովետական բոլոր ժողովուրդների սերտ համագործակցության, կոմունիստական կուսակցության Լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական իրականացման: Հայ ժողովուրդը վստահություն ձեռք բերեց վաղվա օրվա նկատմամբ:

Սակայն շուտով սկսված պատերազմն ընդհատեց սովետական մարդկանց խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքը:

2. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1941 թվականի հունիսի 22-ին հիտլերյան Գերմանիան ուխտագրծորեն հարձակվեց Սովետական Միության վրա: Սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը: Կոմունիստական կուսակցության կողով սովետական ամբողջ ժողովուրդը ոտքի ելավ պաշտպանելու սոցիալիստական հայրենիքը:

Պատերազմը դաժան փորձություն էր սովետական երկրի համար: Քաջ գիտակցելով իր վրա կախված սարսափելի սպանալիքը, սովետական ժողովուրդը պատերազմի հենց առաջին օրերից դրսևորեց իր բարոյական բարձր հատկությունները՝ անսահման նվիրվածություն սոցիալիստական հայրենիքին, տոկունություն և անձնազոհություն, հերոսություն և թշնամուն ջախջախելու հաստատ վճռականություն:

Սովետական բոլոր եղբայրական ժողովուրդների հետ միասին հայ ժողովուրդը նույնպես ոտքի ելավ պաշտպանելու հայրենիքը: Պատերազմի հենց առաջին օրերին հանրապետության գործարաններում և ֆաբրիմի հենց առաջին օրերին հանրապետության գործարաններում և ֆաբրիկաներում, կոլտնտեսություններում և սովխոզներում, հիմնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում տեղի ունեցան աշխատավորների միախմբումներ, որոնք ցուցաբերեցին ժողովրդի համախմբվածությունը կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանու-

Սովետական Միության նավատորմի ծովակալ

Հովհաննես Խաչատրյանի բազմամյա ծառայության միջոցով մարտերի, հասնելով մինչև Պրագա:

1941 թ. նոյեմբերին Հայաստանում կազմակերպվեց 408-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը սկզբում ուներ ինտերնացիոնալ կազմ, իսկ 1942 թ. սկզբներին համալրվեց հայ մարտիկներով և դարձավ հայկական: Նույն թվականի սեպտեմբերին դիվիզիան գնդապետ Պ. Կիցակի գլխավորությամբ մեկնեց Կովկասյան ռազմաճակատ:

390-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան կազմակերպվեց 1942 թ. սկզբին, ռազմաճակատում, մարտական իրադրություններում, Կերչի թերակղզում: Շուտով այն համալրվեց հանրապետությունից ուղարկված շարքային և հրամանատարական կազմերով: Դիվիզիայի հրամանատարը նշանակվեց գնդապետ Ս. Զաքյանը, որն ինչպես նշվեց, մինչև այդ 89-րդ դիվիզիայի հրամանատարն էր: Իր ստեղծումից անմիջապես հետո դիվիզիան կատարել մարտերի մեծ մասով հակառակորդի դեմ, ձգտելով մյուս զորամասերի հետ միասին գրավել Կերչի թերակղզին: Հինգ ամսվա ընթացքում՝ մինչև 1942 թ. մայիսը, այն ծանր մարտեր էր մղում հակառակորդի գերակշռող ուժերի դեմ: Հայ մարտիկները մեծ կորուստներ էին կրում, բայց հերոսական դիմադրություն էին ցույց տալիս հակառակորդին: Մարտում զոհվեցին դիվիզիայի հրամանատար Ս. Զաքյանը, շատ հրամանատարներ ու մարտիկներ: Մայիսին հակառակորդին հաջողվեց գրավել Կերչ քաղաքը: Դիվիզիայի մարտիկներից շատերը տեղափոխվեցին Սևաստոպոլի շրջանը և մասնակցեցին այդ հերոս-քաղաքի պաշտպանությանը:

Հայկական միավորում էր նաև 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան, որի ստեղծման պատմությունը սկիզբ է առնում 1920 թ., երբ կազմա-

կերպվեց Սովետական Հայաստանի կարմիր բանակը: Հայրենական պատերազմի սկզբման պահին դիվիզիան գտնվում էր Հայաստանում, նրա կազմում կային շատ հայ մարտիկներ: 1941 թ. օգոստոսին սովետական այլ զորամասերի հետ միասին այն մտավ Իրան՝ մեր երկրի հարավային սահմանները պաշտպանելու համար: Այնուհետև դիվիզիան ուղարկվեց ռազմաճակատ, մասնակցեց Ստալինգրադի ճակատամարտին, մարտնչեց Կուրսկի աղեղում, մասնակցեց Բելոռուսիայի ազատագրմանը և իր մարտական ուղին ավարտեց Մերձբալթիկայում: 1942 թ. աշնանը Հայաստանում կազմակերպվեց 261-րդ դիվիզիան, որն ամբողջությամբ բաղկացած էր հայերից:

Պատերազմի առաջին շրջանի կարևորագույն իրադարձությունը Մոսկվայի համար մղված պատմական ճակատամարտն էր: Այստեղ ֆաշիստական բանակներին հասցվեց առաջին լուրջ պարտությունը: Սովետական բանակի հաղթանակը Մոսկվայի մոտ հօդա ցնդեցրեց կայծակնային պատերազմի հիտլերյան ստրատեգիայի պլանը: Մոսկվայի համար մղված ճակատամարտում աչքի ընկան նաև այն զորամիավորումները, որոնց հրամանատարներն էին գեներալ Հովհաննես Բաղդամյանը, հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Միքայիլ Պարսեղովը, գնդապետներ Սարգիս Մարտիրոսյանը, Հայկ Մարտիրոսյանը, Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, Իվան Վեբլովը, Ստեփան Գինոսյանը և ուրիշներ: Մոսկվայի հակաօդային պաշտպանությունը գլխավորում էր ավիացիայի գեներալ-մայոր, հետագայում ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակովը (Արմենակ Խանփեյրյանը): Մեծ թվով հայ ռազմիկներ իրենց կյանքը տվեցին մայրաքաղաքի համար մղված մարտերում:

1942 թ. գարնանը գերմանական զինված ուժերը սկսեցին նոր հարձակում սովետադերմանական ռազմաճակատում: Հիտլերյան հրամանատարությունը նպատակ էր դրել ուժեղ հարձակում ծավալել դեպի հարավ-արևելք, գրավել Կովկասը և դուրս գալ Վոլգայի ափը: Հիտլերականները ոչ առանց հիմքի հույս ունեին, որ իրենց զորքերի մուտքը Անդերկովկաս ՍՍՀՄ-ի դեմ պատերազմի մեջ կբաշխի թուրքիային: 1942 թ. ամռանը ֆաշիստական զորքերին հաջողվեց գրավել ձախափնյա Ուկրաինան, Ռոստովը, անցնել Դոնը, անմիջական սպառնալիք ստեղծել

Սովետական Միության կրկնակի հերոս Նեկտե Ստեփանյան

Ստալինգրադի ճակատամարտին ակտիվորեն մասնակցեց 76-րդ դիվիզիան, որի կազմում մարտնչում էին հաղարավոր հայ ռազմիկներ: Մարտական առաջադրանքների օրինակելի կատարման համար դիվիզիան պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով և վերափոխվեց 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի: Մի քանի մարտիկների շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում, այդ թվում նաև՝ Էֆրեյտոր Արամայիս Սարգսյանին: Ստալինգրադի երկնքում խիզախորեն մարտնչում էր օդաչու Սերգեյ Բուռնազյանը, որին նույնպես շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Վոլգայի ափին տեղի ունեցած պատմական ճակատամարտում աչքի ընկան նաև այն զորամիավորումները, որոնց հրամանատարներն էին գեներալ-լեյտենանտ Հայկ Թումանյանը, գեներալ-մայորներ Ասքանազ Կարապետյանը, Սերգեյ Կարապետյանը, հերոսանու գեներալ-լեյտենանտ Իվան Վեբլիովը և ուրիշներ:

Ստալինգրադի ճակատամարտով ավարտվեց Հայրենական մեծ պատերազմի երկրորդ փուլը: Վոլգայի ափին տարած մեծ հաղթանակը արմատական բեկում հանդիսացավ ամբողջ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքի մեջ: Սովետական զորքերը շարունակեցին հարձակումը դեպի արևմուտք, գերմանական զավթիչներից ազատագրելով մեր երկրի տերիտորիան:

Հայ ժողովրդի զավակներն իրենց ավանդը ներդրեցին Ուկրաինան, Բելոռուսիան և Մերձբալթյան հանրապետությունները օկուպանտներից ազատագրելու գործում: Ուկրաինայում մղված մարտերում իրեն հռչակեց 409-րդ հայկական դիվիզիան: Այն մասնակցեց Խարկովի, Կիրովոգրադի, Դնեպրոպետրովսկի և այլ քաղաքների ազատագրմանը: Դիվիզիան պարգևատրվեց Բոգդան Խմելնիցկու շքանշանով, նրան շնորհվեց «Կիրովոգրադյան» անվանումը: Հայ մարտիկները մեծ արիություն ցուցաբերեցին Դնեպրը անցնելու ժամանակ, որի համար Սովետական Միության հերոսի կոչում շնորհվեց 23 հայ զինվորականների, այդ թվում՝ Անդրանիկ Ղազարյանին, Գեղեոն Միքայելյանին, Սուրեն Սարգսյանին և ուրիշներին: Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի ազատագրման համար մղված մարտերում աչքի ընկան բազմաթիվ հայ զորահրամանատարներ, որոնց թվում նաև՝ գեներալ Սարգիս Մարտիրոսյանը: Կիևի ազատագրումից հետո Մարտիրոսյանը նշանակվեց քաղաքի պարետ:

Հայրենական պատերազմի ճակատամարտերում և հասակապես Բելոռուսիայի ու Մերձբալթիկայի ազատագրման ժամանակ զորահրամանատարի իր ունակություններով առանձնապես փայլեց գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանը: Լինելով բանակի հրամանատար, իսկ 1943 թ. նոյեմբերից՝ ղեկավարելով Մերձբալթյան առաջին ռազմաճակատի զորքերը, Բաղրամյանն անմիջականորեն մասնակցեց Բելոռուսիայի և Մերձբալթիկայի ազատագրմանը, իսկ այնուհետև Արևելյան Պրուսիայում՝ հա-

կառավորողի խմբավորումը ջախջախելու խոշոր գործողությունների մշակմանը և իրականացմանը: 1944 թ. հուլիսին նրան շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Սովետական երկրի ազատագրման համար մղված մարտերում աչքի ընկան հայ ժողովրդի բազմաթիվ քաջասիրտ զավակներ, որոնք տարբեր ռազմաճակատներում ղեկավարում էին զանազան ստորաբաժանումներ՝ գեներալներ Ստեփան Գինոսյանը, Սերգեյ Կարապետյանը, Գևորգ Տեր-Գասպարյանը, Հայկ Մարտիրոսյանը, գնդապետներ Սամվել Հարությունյանը, Գևորգ Բաղդասարյանը, առաջին կարգի կապիտան Արտավազդ Շառոյանը, տանկային զորքերի գնդապետ Համազասպ Բաբաջանյանը և շատ ուրիշներ:

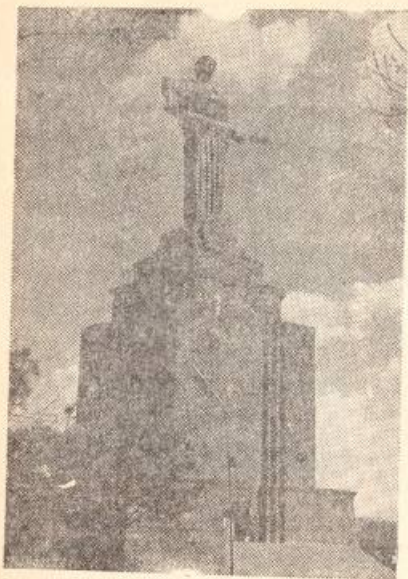
1944 թ. կեսերին սովետական զորքերը ֆաշիստական օկուպանտներից մաքրեցին մեր երկիրը: Պատերազմը տեղափոխվեց հակառակորդի տերիտորիան: Սկսվեց նվրոպայի ժողովուրդների ազատագրումը հիտլերյան լծից:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ֆաշիստական զավթիչների կողմից Սովետական Միության օկուպացված տերիտորիայում ծավալվեց իսկական ժողովրդական պատերազմ: Ստեղծվեցին հարյուրավոր պարտիզանական ջոկատներ ու միավորումներ, որոնք ուժեղ հարվածներ էին հասցնում թշնամուն, հաճախ իրենց գործողությունները համաձայնեցնելով գործող բանակի օպերացիաների հետ: Պարտիզանական ջոկատների մեջ էր մտնում ոչ միայն օկուպացված շրջանների տեղական բնակչությունը, պարտիզանների շարքերն էին ընդունվում նաև սովետական բանակի կանոնավոր զորամասերի այն մարտիկներն ու հրամանատարները, որոնք պատերազմի առաջին ամիսներին շրջապատման մեջ էին ընկել կամ փախել էին գերությունից: Սովետական պարտիզանները կատարեցին բազմաթիվ մարտական գործողություններ և հսկայական վնաս պատճառեցին ֆաշիստական բանակին:

Բելոռուսիայում և Ուկրաինայում, Դրիմում և Կուբանում, Մերձբալթյան հանրապետություններում, Լենինգրադի և այլ մարզերում ծավալված պարտիզանական շարժմանը ռուս, ուկրաինացի, բելոռուս, ղազախ, վրացի և մյուս սովետական ժողովուրդների զավակների հետ միա-

Սովետական Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյան

Մայր Հայաստան հուշարձանը
Երևանում

սին մասնակցում էին բազմաթիվ հայ մարտիկներ: Միայն Ուկրաինայում գործող պարտիզանական ջոկատներում մարտնչում էին մոտ 1000 հայ պարտիզաններ:

Ուկրաինայի Կրասնոդոն քաղաքում գործող «Երիտասարդ զվարդիա» հակաֆաշիստական ընդհատակյա փառաբանված կազմակերպության շարքերում մարտնչում էին նաև հայ ժողովրդի զավակներ՝ Մայա Պեզլիվանովան և Գեորգի Հարությունյանը: Բելոռուսիայի Մոգիլև քաղաքում ըստեղծված սովետական ռազմագերիների «Անընկճելիներ» հակաֆաշիստական ընդհատակյա կազմակերպության աչքի ընկնող անդամներից մեկը Հենրիկ Զաքարյանն էր, որը բազում սխալագործություններ կատարեց թշնամու թիկունքում և ղոհվեց հերոսի մահով:

Տասնյակ հայ մարտիկներ ընդգրկված էին հակաֆաշիստական ընդհատակյա կազմակերպություններում, որոնք ստեղծվել էին համալենտրոնացման և ռազմագերիների ճամբարներում: Ֆաշիստական գերությունից փախած մեծ թվով պարտիզաններ մարտնչում էին Եվրոպայի երկրներում, հարելով Դիմադրության շարժմանը: Ֆրանսիայի հարավում գործում էր մի ջոկատ, որի հիման վրա 1944 թ. ամռանը կազմվեց Ֆրանսիայում սովետական առաջին պարտիզանական գունդը (հրամանատար՝ օդաչու, մայոր Ալեքսանդր Ղազարյան, տեղակալ՝ կապիտան Բարդուղ Պետրոսյան):

Գեոևս մինչև Ֆրանսիայում դաշնակիցների ափ իջնելը սովետական պարտիզանական գունդը ակտիվորեն մասնակցեց ֆաշիստական զորքերից ֆրանսիական մի շարք քաղաքների ազատագրմանը: Մարտնչող Ֆրանսիայի զինվորական հրամանատարությունը, որին գլխավորում էր գեներալ դը Դուրլ, բարձր գնահատեց պարտիզանական այդ միավորման մարտական գործողությունները, գունդը պարգևատրվեց ֆրանսիական շքանշաններով:

Իտալական պարտիզանների շարքերում խիզախորեն մարտնչում էր ֆաշիստական գերությունից փախած Միկերիշ Դաշտոյանը, որին հետմահու շնորհվեց Իտալիայի ազգային հերոսի կոչում: Իտալական հողում

ղոհվեց նաև հերոս պարտիզան Գեորգ Քոլոզյանը, որին Իտալիայի կառավարությունը հետմահու պարևատրեց զինվորական բարձրագույն շքանշանով: Չեխոսլովակիայում սովետական հերոս պարտիզանների շարքերում խիզախորեն մարտնչում էր Արտեմ Պետրոսյանը, որը բազմաթիվ հերոսական սխրանքներ կատարեց: Անվահեր հետախույզը պարգևատրվեց Չեխոսլովակիայի զինվորական շքանշաններով:

Սովետական բոլոր պարտիզանների հետ միասին հայ ժողովրդական միլիտանտները խիզախորեն պայքարում էին ռիսերիմ թշնամու՝ գերմանական ֆաշիստների դեմ:

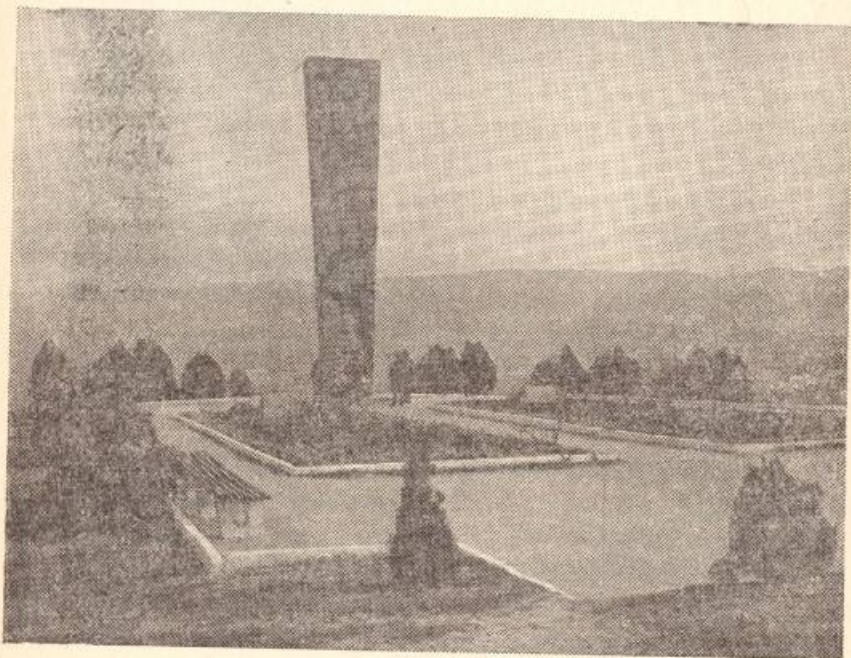
Սովետական հզոր բանակի շարքերում հայ ժողովրդի զավակները արիարար մարտնչեցին նաև պատերազմի եզրափակիչ փուլում: 409-րդ հայկական դիվիզիան մասնակցեց Յասսի-Քիշինևի օպերացիային, Լուբինիայի և Հունգարիայի ազատագրման համար մղված մարտերին: 1945 թ. սկզբին դիվիզիայի զորամասերը կալում էին Չեխոսլովակիայում և այնտեղ առանձնապես աչքի ընկան Բրատիսլավայի համար մղված մարտերում:

89-րդ հայկական դիվիզիան 1-ին բելոռուսական ռազմաճակատի զորքերի կազմում մարտնչում անցավ Լեհաստանը, մտավ Գերմանիայի տերիտորիան և 1945 թ. փետրվարին, անցնելով Օդեր գետը, ամրացավ նրա արևմտյան ափին: Երկու ամսվա ընթացքում զինվորային զորամասերը իրենց ձեռքում պահեցին այդ կարևոր հենակետը, իսկ այնուհետև անցնելով հարձակման, ներխուժեցին Ֆրանկֆուրտ: Դիվիզիան մասնակցեց Հայրենական մեծ պատերազմի եզրափակիչ օպերացիային՝ Բեռլինի գրավմանը: Բեռլինի համար մղված մարտերում հայ մարտիկները կրկին ցուցադրեցին հերոսություն և խիզախության վառ օրինակներ: Ավելի քան 7 հազար մարտիկներ ու սպաներ արժանացան մարտական պարգևների: Դիվիզիան պարգևատրվեց նոր շքանշանով՝ Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: Բեռլինի օպերացիային մասնակցեցին նաև այն զորամիավորումները, որոնց ղեկավարում էին ավիացիայի մարշալ Խուդյակովը, գեներալներ Ս. Գալաշևը, Ս. Կարապետյանը, Ի. Գասպարյանը, Հ. Բաբաջանյանը և ուրիշներ:

Ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախումից հետո Սովետական Միությունը, հավատարիմ մնալով իր դաշնակցային պարտքին, պատերազմի մեջ մտավ միլիտարիստական Ճապոնիայի դեմ: Կարճ ժամկետում սովետական զորքերը ջախջախեցին Ճապոնական Փվանտունյան բանակի ընտիր զորամասերը, ազատագրեցին Մանջուրիան, Հյուսիսա-լին Կորեան, Հարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները: Սովետական Միության մասնակցությունը Ճապոնիայի դեմ մղվող պատերազմում արագացրեց վերջինիս պարտությունը և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը: Սովետական զորքերի շարքերում Հեռավոր Արև-

վելքում մարտնչում էին նաև Սովետական Միության հերոս, հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Պարսեղովը, ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակովը, գեներալներ Անդրանիկ Ղազարյանը, Գեորգ Չալախյանը, Հայկ Թումանյանը և ուրիշներ:

Հայ ժողովուրդը, այսպիսով, իր ավանդը ներգրեց Հայրենական մեծ պատերազմում սովետական ժողովրդի տարած հաղթանակի գործում: Այդ դաժան պատերազմի տարիներին Սովետական Միության զինված

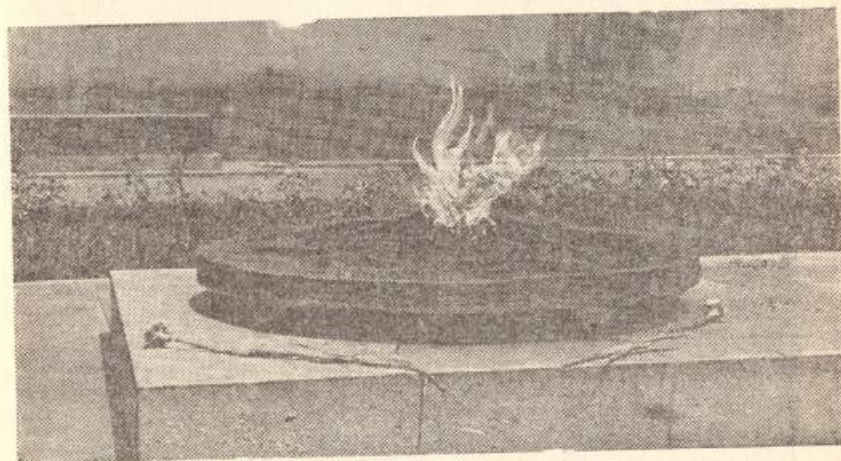

Զոհված հայ մարտիկների հուշարձանը Սևաստոպոլում

ուժերի շարքերը կանգնեցին հայ ժողովրդի ավելի քան 450 հազար զավակներ: Նրանցից ավելի քան 70 հազարը պարզևատրվեցին ՍՍՀՄ շքանշաններով ու մեդալներով: Հայաստանի 103 առավել խիզախ զավակներին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի բարձր կոչում, իսկ նրանցից մեկը՝ օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը, այդ կոչմանն արժանացավ երկու անգամ: Սովետական Միության բարձր հրամանատարական կազմում կային մոտ 60 հայ գեներալներ, որոնք պատերազմի տարիներին գլխավորում էին բանակային խոշոր միավորումներ: Առանձնապես աչքի ընկան Սովետական Միության հերոս, բանակի գեներալ (հետագայում՝ Սովետական Միության մարշալ) Հովհաննես Բաղրամյանը, որը զինվո-

րական օկրուգի օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնից հասավ ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարի աստիճանին, հանդես բերելով զորահրամանատարի փալլոն ընդունակություններ, Սովետական Միության հերոս, Սովետական Միության նավատորմի ծովակալ Հովհաննես Իսակովը, ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակովը, որը ավիացիայի խոշոր միավորումների հրամանատար էր, սովետական բանակի ռազմաօդային ուժերի գլխավոր շտաբի պետը, և ուրիշներ:

Սովետական ժողովրդի բազմահազար զավակներ իրենց կյանքը զոհեցին մեր հայրենիքի ազատության և անկախության համար: Անհայտ հայ հերոսների հազարավոր գերեզմաններ են գտնվում Բրեստի պատե-

Անհայտ զինվորի գերեզմանը Երևանում

րի տակ, Կերչում, Կովկասի լեռնացիներում ու Վոլգայի ափերին, Ուկրաինայի և Ռուսաստանի դաշտերում, Եվրոպայի անժայռածիր ճանապարհներին ու գերմանական հողում: Նրանց մասին, ովքեր փորձության ժամին իրենց կյանքը տվեցին հանուն հայրենիքի, հանուն գալիք սերունդների երջանկության, հիշեցնում են հավերժական կրակը և ցայտող ջուրը այն հուշարձանների, որոնք կանգնեցրել է նրախառապարտ ժողովուրդը Միության և Հայաստանի շատ քաղաքներում ու գյուղերում:

* * *

Հաղթանակի ձեռք բերման գործում իրենց խոշոր ավանդը ներգրեցին նաև թիկունքի աշխատավորները: Պատերազմի առաջին ամիսներին մեր երկրի ամբողջ կյանքը վերակառուցվեց ռազմական ձևով: Ռազմա-

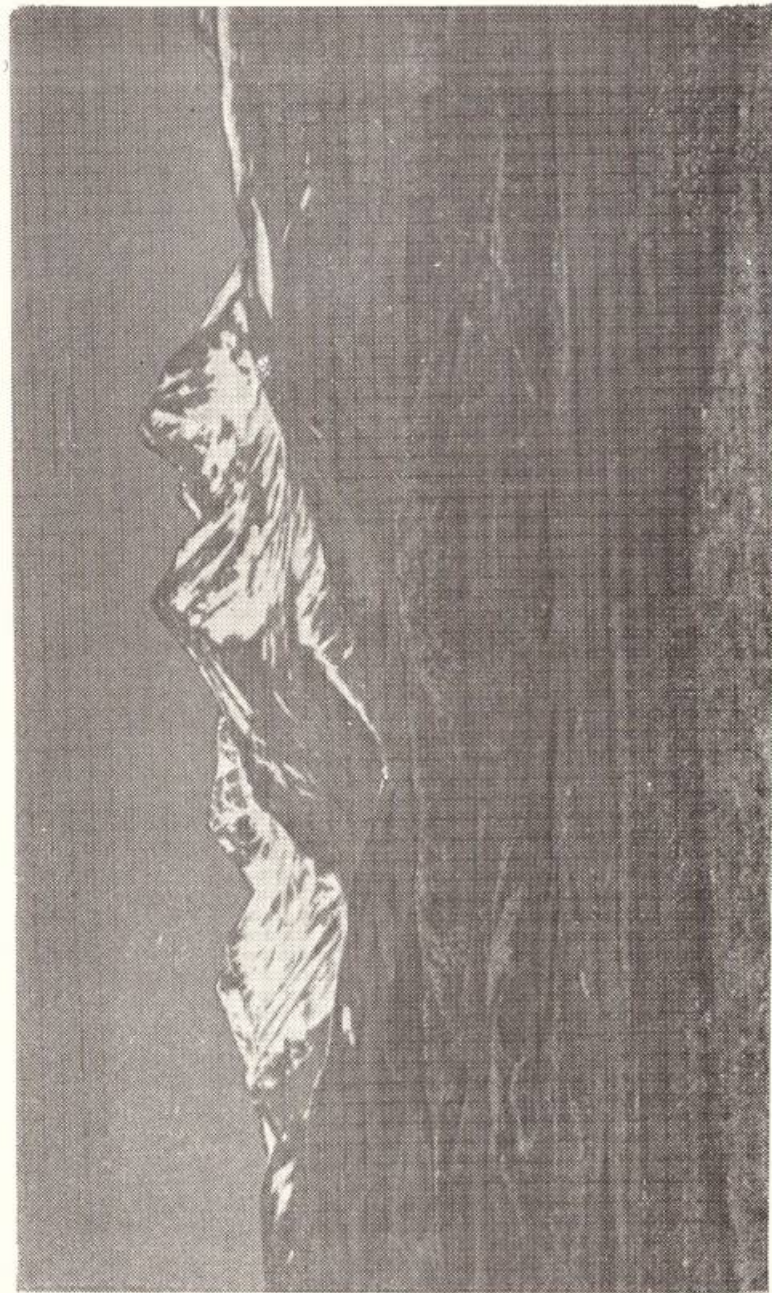
ճակատի կարիքներին էր ենթարկված թիկունքի բոլոր կազմակերպությունների գործունեությունը, արդյունաբերություն, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության աշխատանքը: Սովետական ամբողջ երկիրը վերածվեց միասնական ռազմական ճամբարի: Թշնամուն հակահարված տալու համար մոբիլիզացնելով սովետական ժողովրդի ֆիզիկական և հոգևոր բոլոր ուժերը, կոմունիստական կուսակցությունը ղեկավարվում էր Վ. Ի. Լենինի այն հայտնի ցուցումով, որ «...քանի որ գործը հասել է պատերազմի, ապա ամեն ինչ պետք է ենթարկել պատերազմի շահերին, երկրի ամբողջ ներքին կյանքը պետք է ենթարկված լինի պատերազմին, այդ առթիվ փոքրագույն տատանումն անգամ անթույլատրելի է»*:

Սովետական Միության տնտեսական մեծ պոտենցիալ ունեցող արևմտյան շրջանների օկուպացումը զավթիչների կողմից, վիթխարի քանակությամբ արդյունաբերական ձեռնարկությունների էվակուացումը արևելք, որտեղ դրանք անմիջապես շարք մտցվեցին, ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ Հայաստանի արդյունաբերության առջև դրեցին նոր խնդիրներ, որոնց լուծումը կապված էր զգալի դժվարությունների հաղթահարման հետ:

Քանի որ հումքի փոխադրումը այլ հանրապետություններից խիստ կըրճատվել էր, Հայաստանի արդյունաբերությունը պետք է հույսը դնեք իր սեփական ռեսուրսների վրա, օգտագործել արտադրության բոլոր ռեզերվները: Հանրապետության ձեռնարկությունները պետք է կարճ ժամկետում յուրացնեին արտադրանքի նոր տեսակների՝ գլխավորապես զենքի և ռազմամթերքի արտադրությունը: Հայաստանի թեթև արդյունաբերությունն անցավ բանակի համար հանդերձանքի արտադրությանը, սրնըդի արդյունաբերությունը ռազմաճակատին բազմատեսակ մթերքներ էր մատակարարում: Արդեն 1942 թ. սկզբից Հայաստանում կազմակերպվեց զենքի և ռազմամթերքի մոտ 30 տեսակների՝ արկերի, նռնակների, ականների, ականանետների, պայթուցիկ նյութերի և այլնի արտադրություն: Միաժամանակ ավելացվեց տարբեր տեսակի հումքի (կաուչուկ, պղինձ և այլն) արտադրությունը:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանում կառուցվեցին ավելի քան 30 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ, նշանակալի չափով զարգացավ մեքենաշինական և քիմիական արդյունաբերությունը: Մեքենաշինության համախառն արտադրանքը ավելացավ 70 տոկոսով, քիմիական արդյունաբերությանը՝ 21 տոկոսով:

Երկրի արդյունաբերության կողմից Պաշտպանության պետական կոմիտեի առաջադրանքները կատարելու, ռազմաճակատին զենք ու ռազմամթերք, հանդերձանք ու պարեն մատակարարելու գործում գլխավոր

Արագած վանք

* Վ. Ի. Լենին, ԵԺԺ, հ. 41, էջ 141:

ծառայությունը պատկանում էր բանվոր դասակարգին: Չնայած տղամարդկանց ռազմաճակատ մեկնելու հետևանքով աշխատող ձեռքերի պակասին, բանվոր դասակարգը իր հերոսական աշխատանքով ապահովեց ռազմական կարիքների համար աշխատող արդյունաբերության ճյուղերի պլանավորված զարգացումը: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող կանայք (որոնց թիվը 1945 թ. կազմում էր զգալի տոկոս) ու պատանիները հաջողությամբ տիրապետեցին նոր մասնագիտությունների և հայրենասիրական շարժում ծավալեցին մասնագիտությունների համատեղման, մի բանի հաստոցների վրա աշխատելու ուղղություններ: Պատերազմի տարիներին գործարաններում ու ձեռնարկություններում մրցություն ծավալվեց «զվարդիական բրիգադ» կոչվելու իրավունքի համար, որը զգալիորեն բարձրացրեց աշխատանքի արտադրողականությունը: Պաշտպանության պետական կոմիտեն բազմիցս բարձր գնահատականի է արժանացրել նաև Հայաստանի բանվորների հերոսական աշխատանքը՝ իր փոխանցիկ կարմիր դրոշները շնորհելով հանրապետության առաջավոր ձեռնարկություններին: Պատերազմական շրջանի դժվարին պայմաններում, կարիքի ու զրկանքների մեջ, Հայաստանի արդյունաբերության աշխատավորները սովետական ամբողջ ժողովրդի հետ միասին կռում էին հաղթանակը թշնամու նկատմամբ:

Մեծ դժվարություններ հաղթահարեցին գյուղատնտեսության աշխատողները: Այստեղ առանձնապես զգալի էր աշխատող տղամարդկանց բացակայությունը: Գյուղի կանայք ու պատանիները իրենց ուսերին տարան պատերազմի տարիների ծանրությունը: Նրանք կատարեցին գյուղատնտեսական մթերքների պետական մթերյումների պլանները: Պատերազմի տարիներին կոլտնտեսային գյուղացիությունը շատ զրկանքներ էր կրում, բայց ռազմաճակատին էր տալիս իր աշխատանքի պտուղները և անձնվիրաբար օգնում հայրենիքին:

Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում մասսայական աշխատանք ծավալվեց պաշտպանության ֆոնդի համար միջոցներ, ճակատային զինվորների համար տաք հագուստ հավաքելու, էվակուացված բնակչությանը և վիրավոր մարտիկներին օգնություն ցույց տալու ուղղությամբ: Նրբ սովետական դորքերը սկսեցին օկուպանտներից ազատագրել երկրի արևմտյան շրջանները, աշխատավորները մեծ օգնություն ցույց տվեցին այդ շրջանների ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործին:

Չնայած պատերազմական պայմաններին, Հայաստանի կուսակցական և սովետական մարմիններն ամեն բան անում էին դպրոցների ու բուհերի աշխատանքի ուղիք չխախտելու, պարտադիր կրթության իրականացումը շարունակելու համար: Պատերազմի տարիներին հանրապետության բուհերը երկրին տվեցին 3800 երիտասարդ մասնագետներ,

ՀՍՄՀ ԳԱ առաջին պրեզիդենտ,
ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի

տեխնիկումներն ավարտեց 6400 մարդ: 1943—1945 թթ. ստեղծվեցին նոր բուհեր՝ ուսական մանկավարժական, ֆիզիկական կուլտուրայի և զեղարվեստաթատերական ինստիտուտները Երևանում և մանկավարժական ինստիտուտը Լենինականում:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի կուլտուրական կյանքի կարևորագույն իրադարձությունն էր հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումը: 1943 թվականի նոյեմբերին ՍՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի հիման վրա Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա ստեղծելու մասին, որի հիմնադիր ակադեմիկոսների կազմի մեջ մտան գիտության տարբեր ճյուղերի խոշոր գիտնականներ՝ ֆիզիոլոգ Լ. Օրբելին, ֆիզիկոս Ա. Ալիխանյանը, աստղաֆիզիկոս Վ. Համբարձումյանը, մեխանիկ Ա. Հակոբյանը, լեզվաբաններ Հ. Աճառյանը, Ս. Մալխասյանը, Գ. Ղափանցյանը, գրականագետներ Մ. Աբեղյանը, Ա. Տերտերյանը, բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը, պատմաբաններ Հ. Օրբելին, Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ: Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի առաջին պրեզիդենտ ընտրվեց ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին: Գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումը սկիզբ դրեց մի շարք նոր գիտությունների զարգացմանը հանրապետությունում:

Հայ գիտնականները զգալի ավանդ ներդրեցին գիտության զարգացման, երկրի պաշտպանական հզորության ամրապնդման գործում: Պատերազմի առաջին տարիներին ականավոր աստղաֆիզիկոս Վ. Համբարձումյանը մշակեց մշտապատ միջավայրում լույսի ցրման նոր տեսություն, որը կիրառական նշանակություն ուներ ռադմական գործում: Այդ հայտնագործությունը նշվեց ՍՍՀՄ պետական մրցանակով: Զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման բնագավառում: Հետազոտությունները կատարվում էին Արագած լեռան վրա գտնվող լաբորատորիայում, Ա. Ալիխանյանի և Ա. Ալիխանյանի ղեկավարությամբ: Այդ հետազոտությունները նոր փաստեր տվեցին տիեզերական ճառագայթների բնույթի վերաբերյալ, հետազոտությունների ղեկավարները արժանացան ՍՍՀՄ պետական մրցանակի: Գիտական եռանդուն հետազոտություններ ծավալվեցին հիդրոէներգետի-

կայի, երկրաբանության, գյուղատնտեսական գիտությունների, քիմիայի և հասարակական գիտությունների բնագավառում:

Հայրենական մեծ պատերազմը նոր խնդիրներ դրեց սովետահայ գրականության և արվեստի առջև: Աճեց գրականության և արվեստի հասարակական ներգործման նշանակությունը: Պատերազմի տարիներին շատ հայ գրողներ դարձան ճակատային թերթերի թղթակիցներ, քաղաշխատողներ, զինվորներ ու հրամանատարներ: Սովետահայ գրողների բերդադները մեկնում էին ռազմաճակատ, հանդիպում գործող բանակի մարտիկներին ու սպաներին հետ:

Պատերազմի տարիներին հայ գրականությունը նշանակալի հաջողություններ ձեռք բերեց բոլոր ժանրերում: Առաջին պլանի վրա մղվեց հրապարակախոսությունը. հայրենասիրական կրթող հոգվածներով հանդես էին գալիս Ավետիք Իսահակյանը, Նաիրի Զարյանը, Հրաչյա Քոչարը և ուրիշ գրողներ: Նրանցից շատերը զիմեցին ժողովրդի հերոսական անցյալին: Դերենիկ Դեմիրճյանը և Ստեփան Զորյանը ստեղծեցին «Վարդանանք» և «Պապ թագավոր» հայրենասիրական բարձրարժեք պատմավեպերը: Հայրենասիրության շնչով էին ներթափանցված բանաստեղծներ Գևորգ Սարյանի, Հովհաննես Ծիրազի, Գուրգեն Բորյանի և մյուսների ստեղծագործությունները: Հայ գրականությունը արտացոլում էր սովետական ժողովրդի հերոսական գործերը, նրա իղձերը և հավատը հաղթանակի նկատմամբ:

Աշխատավորների հայրենասիրական դաստիարակության գործում մեծ դեր կատարեցին նաև երաժշտական ու թատերական արվեստի աշխատողները: Հայաստանի երաժիշտների բերդադները ևս լինում էին ռազմաճակատներում, հանդես գալով գործող բանակի մարտիկների առջև: Հայ դերասանների խմբերը ներկայացումներ էին տալիս, ելույթ էին ունենում հոսպիտալներում և զինվորական ստորաբաժանումներում: Հայկական թատրոնի խաղացանկում առաջատար տեղ էին զբաղում հայրենասիրական պիեսները՝ Դերենիկ Դեմիրճյանի «Երկիր հայրենին», Նաիրի Զարյանի «Վրեժը», Ա. Կոռնենյուկի, Կ. Սիմոնովի, Լ. Լեոնովի և սովետական այլ գրողների պիեսները:

Սովետահայ մտավորականությունը բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության հետ միասին պատերազմի ծանր տարիներին իր պարտքը կատարեց հայրենիքի ու ժողովրդի առջև:

Աշխատանքային ճակատում Հայաստանի աշխատավորների սրբազորությունները բարձր գնահատականի արժանացան կուսակցության և կառավարության կողմից: Պատերազմի տարիներին Հայաստանի ավելի քան 66 հազար աշխատավորներ իրենց անձնուրաց աշխատանքի համար պարգևատրվեցին ՍՍՀՄ շքանշաններով ու մեդալներով:

3. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱԴԵՄ ՈՒԺԵՐԸ ՖԱՇԻՉՄԻ ԴԵՄ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին սփյուռքահայությունն առաջադեմ ուժերը եռանդուն կերպով մասնակցեցին ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարին: Այդ պայքարն ավելի ուժեղացավ Սովետական Միության վրա հիտլերյան Գերմանիայի հարձակումից հետո: Սփյուռքահայության լայն շրջանները գտնում էին, որ ծանր փորձություն ժամին պետք է լինել հայրենիքի հետ և ամեն կերպ օգնել նրան: Հայկական գաղթօջախներում ստեղծվեցին բազմաթիվ առաջադիմական կազմակերպություններ, որոնք եռանդուն գործունեություն ծավալեցին ֆաշիզմի դեմ մարտնչող սովետական զինված ուժերին օգնություն կազմակերպելու ուղղությամբ և հանդես եկան Սովետական Հայաստանի հետ սերտ կապեր հաստատելու օգտին: Այդպիսի կազմակերպություններ էին «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը» և «Ամերիկահայ առաջադիմական միությունը» ԱՄՆ-ում, «Հայերի ազգային ճակատը» Ֆրանսիայում, «Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդը», «ՍՍՀՄ բարեկամների միությունը» Իրանում, «Հայ մշակույթի բարեկամների միությունը» Եգիպտոսում, «Արգենտինահայ մշակութային միությունը», մի շարք առաջադիմական կազմակերպություններ Իրաքում, Կիպրոսում, Պաղեստինում և այլ երկրներում:

1943—1944 թթ. սփյուռքի առաջադիմական կազմակերպությունները միջոցներ հավաքեցին «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն կառուցելու համար: Այն կառուցվեց Սովետական Միությունում և 1944 թ. ուղարկվեց գործող բանակ: Դրան ղուգրնթաց միջոցներ հավաքվեցին կարմիր բանակի նյութական ֆոնդի համար:

Արտասահմանի հազարավոր հայեր մասնակցեցին ֆաշիզմի դեմ ուղղված մարտական գործողություններին: Միայն ԱՄՆ-ի բանակում կռվում էին մոտ 20 հազար հայեր: Հազարավոր եգիպտահայեր կռվում էին բրիտանական բանակի շարքերում, Սիրիայի և Լիբանանի շատ հայեր ֆաշիզմի դեմ պայքարում էին ֆրանսիական զորամասերում:

Եվրոպական մի շարք երկրներում սփյուռքահայերը մասնակցեցին Դիմադրական շարժմանը: Ֆաշիստական օկուպանտների դեմ ֆրանսիական ժողովրդի մղած պայքարի պատմության մեջ փառավոր էջ զբրեց այն ինտերնացիոնալ ջոկատը, որի հրամանատարն էր կոմունիստ, ֆրանսահայ ճանաչված բանաստեղծ Միսաք Մանուշյանը: Մանուշյանի ջոկատը տասնյակ զինվորսիտն գործողություններ կատարեց, կազմակերպեց հիտլերյան մի շարք դահճների, այդ թվում նաև Փարիզի շերմանական պարետի սպանությունը: 1943 թ. զենտապոլականներին հաջող-

վեց բանտարկել Միսաք Մանուշյանին և նրա 22 ընկերներին: 1944 թ. փետրվարին հայրենասերները մահապատժի ենթարկվեցին Փարիզում: Միսաք Մանուշյանը ազգային հերոսի համբավ ստացավ: Ֆրանսիայի ազատագրության համար իրենց կյանքը տվեցին նաև Դիմադրական շարժման ակտիվ մասնակիցներ Լուիզա Ասլանյանը, Արփիար Ասլանյանը և ուրիշներ:

Բազմաթիվ հայեր մասնակցեցին ֆաշիստական օկուպանտների դեմ հույն ժողովրդի մղած պայքարին: Հունաստանի ժողովրդաազատագրական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատական է տվել հայկական «Ազատություն» պարտիզանական ջոկատի խիզախ գործողություններին: Թշնամու դեմ մղված մարտերում հերոսի մահով զոհվեցին հարյուրավոր հայ պարտիզաններ, այդ թվում՝ Վահրամ Սահակյանը, եղբայրներ Անդրանիկ և Երվանդ Ղուկասյանները, Ավետիս Յապոնջյանը: Բուլղար ժողովրդի ազատագրական-հակաֆաշիստական պայքարին մասնակցեցին և հերոսաբար ընկան Կարապետ Խաչատրյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Հարություն Պողոսյանը և ուրիշներ: Հայերը մասնակցել են Դիմադրական շարժմանը նաև Լեհաստանում, Հարավսլավիայում, Իտալիայում և այլ երկրներում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Դաշնակցության պարազուկների մի մասը դաշինքի մեջ մտավ հիտլերականների հետ, հույս ունենալով նրանց օգնությամբ վերականգնել իրենց տիրապետությունը Հայաստանում: Այդ խումբը աշխատեց հայազգի սովետական ռազմագերիներից կազմակերպել այսպես կոչված «Հայկական լեգեոններ» և նրանց օգտագործել սովետական բանակի դեմ: Բայց դաշնակցականները լիակատար անհաջողության մատնվեցին: Ֆաշիստները շուտով համոզվեցին, որ հայ զինվորները անհուսալի տարր են իրենց համար: Բնորոշ է, օրինակ, որ 1942 թ. ֆաշիստ ղեկավարների մի խորհրդակցության ժամանակ Հիտլերը հայտարարել է, որ «հայերին պետք չէ վստահել»:

Այսպիսով, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին սփյուռքահայերի ճնշող մեծամասնությունը, որը համախմբված էր առաջադիմական կազմակերպությունների շուրջը, ակտիվորեն մասնակցեց ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարին: Այդ տարիներին Սովետական Հայաստանի և Սփյուռքի առաջադիմական ուժերի միջև հաստատվեցին սերտ կապեր: Հայաստանում ստեղծվեց արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի ընկերություն, որի գործունեությունը մեծ չափով նպաստեց սփյուռքահայության և հայրենիքի կապերի ընդլայնմանը ու ամրապնդմանը:

4. ԽԱՂԱՂ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՎԵՐՍԿՍՈՒՄԸ

Լոնցին Հայրենական մեծ պատերազմի համադարկերը, և սովետական ժողովուրդը կրկին վերադարձավ խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքի: Կոմունիստական կուսակցությունը խնդիր դրեց կարճ ժամկետում վերականգնել երկրի ժողովրդական տնտեսությունը, ավարտել սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը և անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծել կոմունիստական շինարարությանը անցնելու համար: Հետպատերազմյան տարիները ինչպես միութենական մյուս հանրապետությունների, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի համար եղան արտագրողական ուժերի վիթխարի զարգացման, արդյունաբերության բուռն աճի, սոցիալիստական գյուղատնտեսության հետագա ամրապնդման ժամանակաշրջան:

Սովետական հասարակության պատմության նոր, կարևոր էտապը, որը ժամանակագրական կարգով ընդգրկում է 1940-ական թվականների կեսերից մինչև 50-ական թվականների վերջերը, սկսվեց չորրորդ հինգամյակի (1946—1950 թթ.) տարիներով, որի հիմնական տնտեսական քաղաքական խնդիրն էր՝ որքան հնարավոր է արագ տեմպերով վերականգնել մեր երկրի՝ պատերազմից ավերված շրջանները, հասնել և զգալիորեն գերակատարել արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման մինչպատերազմյան մակարդակը:

1946 թ. հուլիսին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նստաշրջանը օրենք ընդունեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման չորրորդ հինգամյա պլանի մասին: Թեպետ պատերազմի շրջանում Հայաստանի տնտեսությունը ավերածության չէր ենթարկվել, սակայն պատերազմի հետևանքով տնտեսության կառուցվածքում տեղի էին ունեցել լուրջ փոփոխություններ: Խախտվել էր համամասնությունը ժողովրդական տնտեսության առանձին ճյուղերի միջև, որը հետևանք էր պատերազմի տարիներին արդյունաբերության այն ճյուղերի գերակշռող զարգացմանը, որոնք կատարում էին ռազմաճակատի պատվերները: Այժմ աշխատավորների առջև խնդիր դրվեց՝ կարճ ժամկետում Սովետական Հայաստանի տնտեսությունը համապատասխանեցնել խաղաղ ժամանակաշրջանին, վերականգնել և գերազանցել տնտեսության հզորության նախապատերազմյան մակարդակը: Այդ խնդիրը կատարվեց մեկ տարվա ընթացքում: Արդեն 1948 թ. հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1940 թ. մակարդակը գերազանցեց 3 տոկոսով:

Հետագա տարիներին շարունակվեց արդյունաբերության բուռն զարգացումը: Չորրորդ հինգամյակի ընթացքում Հայաստանում կառուցվեցին ավելի քան 40 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ, այդ

թվում՝ էլեկտրամեքենաշինական, կաբելի, ժամացույցի, ալյումինի, ավտոգոլերի գործարանները Երևանում, հեծանիվի գործարանը Լենինականում, շաքարի գործարանը Սպիտակում և սննդի ու թեթև արդյունաբերության մի շարք ձեռնարկություններ: Արտադրական նոր կարողությունների գործարկման շնորհիվ զգալիորեն աճեցին արդյունաբերության զարգացման տեմպերը: 1950 թ. հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքը, 1945 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 2,7 անգամ:

Մեծ ուշադրություն էր դարձվում էներգետիկ բազայի ընդլայնմանը: Շահագործման հանձնվեց Սևանի ստորգետնյա հէկ-ը, ավարտվեց Ձորագետի հէկ-ի վերակառուցումը, նոր հզորություններ գործարկվեցին Քանաքեռի հէկ-ում, սկսվեց Սևան-Հրազդան կասկադի ամենախոշոր հիդրոէլեկտրակայանի՝ Գյումուշի հէկ-ի շինարարությունը: 1950 թ. Հայաստանի հիդրոէլեկտրակայանների հզորությունը 60 անգամ գերազանցում էր 1913 թ. մակարդակը:

Չորրորդ հինգամյակի տարիներին հանրապետությունում լայնորեն ծավալվեց սոցիալիստական մրցությունը: Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, հետևելով Մակենկայի մետաղագործների նախաձեռնությանը, մրցում էին չորրորդ հինգամյակի առաջադրանքները ժամկետից շուտ կատարելու և գերակատարելու համար: Հանրապետության հազարավոր առաջավոր բանվորներ դարձան հինգամյակի տարիներին մեր երկրի տարբեր գոտիներում բարձր նվաճումների հասած բանվորների արժեքավոր նախաձեռնությունների հետևորդները: Նրանք պայքարում էին բարձրորակ արտադրանք թողարկելու, արտադրության ներքին ռեզերվները արդյունավետ օգտագործելու, նորարարության և գյուտարարության լայն արմատավորման համար և այլն: Հանրապետության մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողմից էլ ենթակառուցվածքային աշխատանքները և ուրիշներ սոցիալիստական մրցության մեջ առաջավոր տեղեր գրավեցին: Զգալիորեն ընդլայնվեց մրցությունը Հայաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի նույնատիպ ձեռնարկությունների միջև:

Մասսաների աշխատանքային վերելքը գլխավորում էին հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները, որոնց ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, գիտության և տեխնիկայի նվաճումների ներդրման, սոցիալիստական մրցության ղեկավարման հարցերը: Սոցիալիստական մրցության հարցերը լայնորեն լուսաբանում էր հանրապետական մամուլը, արտադրության առաջավորների փորձը, նրանց նվաճումները դարձնելով լայն մասսաների սեփականություն:

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին զգալի դժվարությունների

առջև էր կանգնած հանրապետության գյուղատնտեսությունը: Չորրորդ հնգամյակի պլանային առաջադրանքները գյուղատնտեսության բնագավառում ամբողջությամբ կատարել չհաջողվեց: Հացահատիկի արտադրության նախապատերազմյան մակարդակը գերազանցվեց, սակայն անասնապահական մթերքների արտադրությունը ետ էր մնում բնակչության և սննդի արդյունաբերության պահանջներից: Ամբողջ երկրի գյուղատնտեսության բարելավման հարցերն առաջնակարգ նշանակություն ստացան:

1953 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի պլենումը ի հայտ բերեց գյուղատնտեսության ետ մնալու հիմնական պատճառները և նշեց նրա հետագա զարգացումը ապահովող մի շարք միջոցառումներ:

1947—1948 թթ. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և կառավարությունը մի շարք միջոցառումներ մշակեցին, որոնք ուղղված էին գյուղատնտեսության մեջ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը, արտադրական պրոցեսների մեքենայացմանը, գյուղերի էլեկտրիֆիկացմանը և այլն: Մեծ ուշադրություն դարձվեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների բանվորական կոլեկտիվների կողմից գյուղերի նկատմամբ շեֆական աշխատանքներ ծավալելու վրա: Առանձին կոլտնտեսություններ ու սովխոզներ որոշակի նվաճումներ ձեռք բերեցին բերքատվության բարձրացման, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ավելացման բնագավառում: Այդ տարիներին հանրապետության բարձր բերքի 16 վարպետների շնորհվեց Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում:

Չորրորդ հնգամյակի վերջում կատարվեցին նաև անասնապահության զարգացման պլանային առաջադրանքները: 1950 թ. խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1940 թ. համեմատությամբ աճեց 27 տոկոսով, մանր եղջերավոր անասուններինը՝ 72 տոկոսով, թռչուններինը՝ 3 անգամ: Ընդլայնվեցին տեխնիկական կուլտուրաների՝ ծխախոտի, շաքարի ճակնդեղի, բամբակի ցանքատարածությունները: Զրաշինարարական աշխատանքների ծավալման շնորհիվ զգալիորեն ավելացան ոռոգելի հողատարածությունները:

Հնգամյակի տարիներին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդյունքները ամփոփվեցին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության XV համագումարում (1951 թ.): Համագումարը նշեց, որ արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման զծով հնգամյա պլանը գերակատարվել է 31 տոկոսով, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը աճել է 2,4 անգամ: Նույն ժամանակաշրջանում լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցել հանրապետության արդյունաբերական կառուցվածքում, որն արտահայտվել է ծանր արդյունաբերության, մասնավորապես մե-

քենաշինության տեսակարար կշռի բարձրացմամբ: Ընդլայնվել են Հայկական ՍՍՀ տնտեսական կապերը մյուս սովետական հանրապետությունների հետ, Հայաստանը սկսել է կարևոր դեր խաղալ աշխատանքի համամիութենական բաժանման մեջ:

Չորրորդ հնգամյակի տարիներին մեր երկրում որոշակի նվաճումներ ձեռք բերվեցին բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման բնագավառում, վերացվեց մթերքների բաշխման քարտային սիստեմը, կենսագործվեց դրամական ռեֆորմը, զգալիորեն ավելացվեց սոցիալ-տնտեսական միջոցառումներին հատկացվող միջոցները: Հնգամյակի հիմնական տնտեսական-քաղաքական խնդիրները կատարվեցին: 1950 թ. ՍՍՀՄ-ը արդյունաբերական արտադրանքի նախապատերազմյան մակարդակը գերազանցեց 73 տոկոսով (հնգամյա պլանով նախատեսված 48 տոկոսի փոխարեն): Այդ նվաճումները հնարավորություն տվեցին երկրի առջև դնելու սոցիալ-տնտեսական զարգացման նոր, ավելի բարձր և մասշտաբային խնդիրներ, որոնց լուծումը կարևոր քայլ կհանդիսանար սոցիալիզմի լիակատար և վերջնական հաղթանակը ապահովելու գործում:

Հնգամյակի տարիներին ՀՍՍՀ աշխատավորները, մեր ամբողջ երկրի հետ մեկտեղ ապրեցին աշխատանքային նախաձեռնություններով, խոշոր վերափոխումներով հարուստ հասարակական-քաղաքական ակտիվ կյանքով: Երկար ընդմիջումից հետո, որի պատճառը պատերազմն էր, 1947 թ. անցկացվեցին հանրապետության Գերագույն սովետի և տեղական սովետների հերթական ընտրությունները: Դրանք անցան բնակչության մեծ ակտիվության պայմաններում, մեկ անգամ ևս ցույց տալով հանրապետության աշխատավորության համախմբվածությունը կոմունիստական կուսակցության շուրջը:

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին հանրապետությունում տեղի ունեցան ստեղծագործական կազմակերպությունների՝ գրողների, նրկարիչների հերթական համագումարները, որոնցում ամփոփվեցին գրականության և արվեստի նվաճումները, նշվեցին ստեղծագործական մտավորականության խնդիրներն ու դերը սովետական մարդու դաստիարակության գործում: Մեծ շուքով նշվեց հայկական թատրոնի 2000-ամյակը (1946 թ.), մեծ լուսավորիչ և Աբովյանի մահվան 100-ամյակը (1948 թ.), նշանավոր դրամատուրգ Գ. Սունդուկյանի ծննդյան 125-ամյակը (1950 թ.) և այլն:

Զգալիորեն աշխուժացավ գաղափարական աշխատանքը. գիտական նստաշրջաններ, բանավեճեր անցկացվեցին՝ նվիրված մշակույթին, պատմությանը, հասարակական-քաղաքական մտքին և այլ հարցերի: Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում կարևոր իրադարձություն էր ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի բացումը:

Հանրապետության աշխատավորները միահամուռ պաշտպանեցին Սովետական կառավարության խաղաղասիրական քաղաքականությունը, որի նպատակն էր միջազգային հարաբերությունների կարգավորումը և ժողովուրդների միջև ամուր և կայուն խաղաղության հաստատումը: Սովետական Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, մտավորականները ակտիվորեն մասնակցեցին խաղաղության կողմնակիցների շարժման կազմակերպած միջոցառումներին: 1950 թ. խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսի մշտական խորհրդի ստեղծման կոչի տակ, որն ուղղված էր միջուկային զենքի արգելմանը, ստորագրեց հանրապետության ամբողջ բնակչությունը: Խաղաղության պաշտպանման Սովետական կոմիտեի կազմում 1950 թ. ընտրվեցին նաև հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչները՝ Ավետիք Իսահակյանը, Նաիրի Զարյանը, Վիկտոր Համբարձումյանը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո հայկական շատ գաղթառններում լայն շարժում սկսվեց հայրենիք վերադառնալու համար: 1945 թ. նոյեմբերին ՍՍՀՄ կառավարությունը, ընդառաջ գնալով արտասահմանում ապրող հայերի ցանկություններին և Հայկական ՍՍՀ կառավարության միջնորդությանը, որոշում ընդունեց սփյուռքահայության նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին: Հայաստանի կառավարությանն առընթեր ստեղծվեց հայրենադարձների ընդունման և տեղավորման կոմիտե, ծավալվեց մեծ աշխատանք:

Սփյուռքահայության առաջադիմական կազմակերպությունները հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն հայրենադարձության, ցույց տալով ամեն տեսակ աջակցություն: Այդպիսի դիրք զբաղեցին Հնչակյան և Ռամկավար-ազատական կուսակցությունները, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը՝ սփյուռքահայության ամենաազդեցիկ հասարակական կազմակերպությունը: 1946 թ. այդ կազմակերպությունը հայրենադարձության կարիքները հոգալու համար նվիրաբերեց մեկ միլիոն դոլար: Հայրենադարձության ղեմ հանդես եկավ Դաշնակցություն կուսակցությունը, որը զրպարտչական կամպանիա ծավալեց Սովետական Հայաստանի դեմ:

1946 թ. ընթացքում Սիրիայից, Հունաստանից, Լիբանանից, Իրանից, Բուլղարիայից Սովետական Հայաստան վերադարձան 50,9 հազար հայեր: 1947 թ. հայրենադարձների նոր քարավաններ ժամանեցին Պաղեստինից, Սիրիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, Եգիպտոսից, Հունաստանից, Լիբանանից և Իրաքից՝ ընդամենը 35,4 հազար մարդ: 1948 թ. հայրենիք ներգաղթեց ևս մոտ 10 հազար մարդ: Այսպիսով, 1946—1948 թթ.

ընթացքում տարբեր երկրներից հայրենիք վերադարձան մոտ 100 հազար սփյուռքահայեր:

Հայրենադարձներն ապահովվեցին բնակարանով, ցանկացողները անհատական բնակարանային շինարարության համար դրամական վարկ ստացան արտոնյալ պայմաններով: Նրանք բոլորն իրենց տեղը գտան սովետական երկրում, դարձան նրա լիարժեք քաղաքացիներ: 1946—1948 թթ. ղանգվածային հայրենադարձությունը հանդիսացավ քաղաքական կարեւոր գործոն, որը ամրապնդեց հայրենիքի կապերը սփյուռքահայության հետ և էլ ավելի բարձրացրեց Սովետական Հայաստանի հեղինակությունը սփյուռքահայ աշխատավորների շրջանում:

Մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման շտրկորդ հնգամյա պլանի հաջող կատարումը կարևոր հիմք հանդիսացավ ՍՍՀՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման նոր, ավելի խոշոր խնդիրների լուծման համար: 1950-ական թվականների ընթացքում սովետական ժողովուրդը իր ստեղծագործական աշխատանքով խոշոր նվաճումներ ձեռք բերեց մեր երկրի տնտեսական հզորության ուժեղացման, սոցիալական և հոգևոր զարգացման բնագավառներում: Այդ ժամանակաշրջանը կարևոր փուլ հանդիսացավ մեր երկրում զարգացած սոցիալիստական հասարակության կառուցման ուղիներում:

Սովետական բոլոր հանրապետությունների հետ մեկտեղ այդ ժամանակաշրջանում տնտեսական և կուլտուրական անշեղ վերելք ապրեց նաև Սովետական Հայաստանը: 1950-ական թվականներին հանրապետության տնտեսական զարգացմանը բնորոշ էր արդյունաբերության առաջնահերթ վերելքը: Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման տեմպերը զգալիորեն բարձր էին ՍՍՀՄ միջինից: Այսպես, հանրապետության արդյունաբերական արտադրության համախառն արտադրանքը 1950-ական թվականների վերջում 1950 թ. հետ համեմատած աճեց

Հայրենի հողում

538 տոկոսով (ՍՍՀՄ-ում այն կազմեց 350 տոկոս): 1950-ական թվականների վերջում արդյունաբերության բաժինը հանրապետության համախառն հասարակական արտադրանքում կազմեց 66,7 տոկոս:

Նույն ժամանակաշրջանում լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան հանրապետության բազմաճյուղ արդյունաբերության կառուցվածքում: Առաջատար ճյուղեր դարձան մեքենաշինությունը, մետաղամշակությունը, քիմիական արդյունաբերությունը: Հատկապես բարձր տեմպերով էր զարգանում մեքենաշինությունը, որի համախառն արտադրանքը 1950-ական թվականների ընթացքում ավելացավ մոտ 7 անգամ: Մեքենաշինության առաջատար ճյուղերն էին դազգահաշինությունը, գործիքաշինությունը և էլեկտրատեխնիկական արտադրությունը: Նույն տարիներին սկսեց արմատավորվել ու զարգանալ էլեկտրոնիկան, արտադրության դեկավարման և ավտոմատացման միջոցների արտադրությունը, որոնք կոչված էին նպաստելու գիտատեխնիկական առաջադիմության ծավալմանը:

1950-ական թվականների երկրորդ կեսում արմատավորվեց մեքենաշինության նոր, հեռանկարային զարգացում ունեցող ճյուղ՝ էլեկտրական հաշվիչ մեքենաների արտադրությունը: Երևանում հիմնադրվեց մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտն իր փորձարարական բազայով: Այդ ինստիտուտում մշակվեց և շուտով արտադրվեց «Հրազդան», «Արագած» էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների առաջին սերունդը:

1950-ական թվականների ընթացքում հանրապետությունում կառուցվեցին դազգահաշինական արդյունաբերության մի շարք խոշոր գործարաններ, այդ թվում՝ մետաղահատ հաստոցների գործարանը Երեվանում, հղկող դազգահներինը՝ Լենինականում, ներտաշ հաստոցներինը՝ Չարենցավանում, ճշգրիտ հաստոցների գործարանը՝ Կիրովականում և այլն:

Զգալիորեն ընդլայնվեց գունավոր մետալուրգիայի արտադրությունը: Պղնձի արտադրությունից բացի սկսվեց մոլիբդենի, ալյումինի և ալյթանկարժեք մետաղների արտադրությունը: Պղնձամոլիբդենային հարուստ հանքավայրերի հիման վրա Ձանգեզուրում կառուցվեցին խոշոր լեռնահանքային կոմբինատներ, որոնք հետագայում առաջատար դեր խաղացին հանրապետության գունավոր մետալուրգիայի բնագավառում:

Շարունակում էր զարգանալ քիմիական արդյունաբերությունը: Ընդ որում, հաշվի առնելով հանրապետության էլեկտրաէներգիայի հաշվեկշռում լարված վիճակը, հատուկ ուշադրություն էր դարձվում քիմիական արդյունաբերության սակավ էներգատար ճյուղերի զարգացման վրա: 50-ական թվականների ընթացքում զգալի զարգացում ապրեցին նաև Հայաստանի արդյունաբերության մյուս ճյուղերը, մասնավորապես

շինանյութերի արտադրությունը: Զգալիորեն ընդլայնվեց գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական հզորությունը:

Այդ տարիների արդյունաբերության զարգացման բնորոշ գիծը գիտության և արտադրության կապի ամրապնդումն էր, տեխնիկական առաջադիմության լայն ներդրումը: Կյանքի կոչվեցին առաջին խոշոր կոնստրուկտորական բյուրոները, նախագծային ինստիտուտները իրենց փորձարարական բազաներով, որտեղ մշակվում էին նոր տեխնիկայի և առաջավոր տեխնոլոգիայի բազում բարդ խնդիրներ: Արդյունաբերական արտադրանքի ավելացմանը և նրա որակի բարձրացմանը զգալիորեն նըպաստեց նաև սոցիալիստական մրցության լայն ծավալումը, գյուտարարների ու նորարարների շարժման հետագա զարգացումը: Կատարելագործվում էին մրցության ձևերն ու կազմակերպման մեթոդները: 1950-ական թվականների վերջին Հայաստանում, ինչպես նաև ամբողջ երկրում, սկզբնավորվեց հայրենասիրական նոր շարժում՝ կոմունիստական աշխատանքի համար մրցությունը, որը սոցիալիստական մրցության նոր, բարձր փուլ նշանավորեց: Հանրապետությունում կոմունիստական շարժման համար պայքարի առաջնեկներն էին Երևանի Վ. Ի. Լենինի անվան հայէլեկտրագործարանի, մահուդի կոմբինատի, Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի առաջավոր բրիգադները: Երևանի առաջավոր ձեռնարկությունների կոլեկտիվները հանդես եկան երկու հղբայրական հանրապետությունների՝ Ուկրաինայի և Հայաստանի մայրաքաղաքների միջև սոցիալիստական մրցություն ծավալելու նախաձեռնությամբ: Ընդլայնվեց սոցիալիստական մրցությունը Լենինականի, Քուլթախի, Կիրովականի, ինչպես նաև Կիրովականի և Բաթումի միջև, Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների միջև:

Հինգերորդ հնգամյակի (1951—55 թթ.) և վեցերորդ հնգամյակի առաջին տարիներին (1956—1958 թթ.) հիմնական ուշադրությունը դարձվեց հանրապետության էներգետիկայի զարգացման վրա: Նոր էլեկտրակայանների գործարկմամբ, որոնցից ամենախոշորը Գյումուշի հէկ-ն էր, որն 1953 թ. սկսեց հոսանք տալ, զգալիորեն ավելացավ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը: Այսպես, եթե 1950 թ. Հայաստանում արտադրվել է մոտ 950 մլն կիլովատ-ժամ էլեկտրաէներգիա, ապա 1959 թ. այն հասավ 2688 մլն կիլովատ-ժամ: Հանրապետության էլեկտրակայանների հզորությունը նույն ժամանակաշրջանում աճեց 184,5 հազար կիլովատից 605 հազար կիլովատ: Սակայն արտադրության էներգատար ճյուղերի արագ զարգացման պատճառով 1950-ական թվականների կեսերին լարված վիճակ էր ստեղծվել հանրապետության էլեկտրահաշվեկշռում:

Սեան-Հրազդան կասկադի էլեկտրակայանների կառուցման և Սեա-

նի ջրերը ոռոգման նպատակով օգտագործելու հետևանքով զգալիորեն իջավ լճի մակարդակը և նրա ջրերի հետագա լայն օգտագործումը կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության XVII համագումարը (1954 թ.) անհրաժեշտ համարեց զարգացնել արդյունաբերության սակավ էներգատար ճյուղերը՝ մեքենաշինությունը, գործիքաշինությունը, որը միաժամանակ կնպաստեր բնակչության զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանը: Հայաստանի կոմկուսի XVIII համագումարը (1956 թ.) որոշում ընդունեց Որոտան գետի վրա կառուցվող էլեկտրակայանի շինարարության արագացման մասին: Միաժամանակ աշխատանքներ էին տարվում Սեանի ջրերի օգտագործումը խիստ կրճատելու և բնության այդ հրաշալիքը պահպանելու ուղղությամբ:

1950-ական թվականների երկրորդ կեսում որոշ չափով ընդլայնվեց հանրապետության արտադրողական ուժերի տեղադրման աշխարհագրությունը: Արդյունաբերական երեք հզոր կենտրոնների՝ Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի հետ մեկտեղ արդյունաբերությունը լայն ծավալով սկսեց զարգանալ նաև մյուս քաղաքներում՝ Արթիկում, Հրազդանում, Քաջարանում և այլ վայրերում: Հանրապետության փոքր քաղաքների զարգացման խնդիրը առաջին պլան մղվեց:

1950-ական թվականները մեր երկրի սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացման կարևոր փուլ հանդիսացան: 1953 թ. սեպտեմբերին հրավիրված ՍՄԿԿ Կենտկոմի պլենումը քննարկեց գյուղատնտեսության վիճակը, բացահայտեց նրա ետ մնալու օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները և միջոցառումներ մշակեց երկրագործության և անասնապահության հետագա զարգացման համար: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց կոլտնտեսականների նյութական շահագրգռվածության բարձրացմանը: Կառավարության որոշմամբ զգալիորեն բարձրացվեցին գյուղատնտեսական մթերքների մթերումների և գնումների գները: Կենսագործելով պլենումի որոշումները, ինչպես Միության մեջ, այնպես էլ մեր հանրապետությունում զգալի աշխատանքներ կատարվեցին գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման, պարարտանյութերի արտադրության ավելացման, գյուղում արտադրական և կուլտուր-կենցաղային ձեռնարկությունների կառուցման ուղղությամբ: Կոլտնտեսություններում, սովխոզներում և մեքենա-տրակտորային կայաններում աշխատանքի ուղարկվեցին մեծ թվով գյուղատնտեսական մասնագետներ, մեխանիզատորներ, կուսակցական աշխատողներ: Հատուկ ուշադրություն դարձվեց հանրապետության ջրաշինարարական աշխատանքների ընդլայնմանը: Մի շարք շրջաններում կառուցվեցին ջրրանցքներ, ջրհան կայաններ, սկսվեց ոռոգման նպատակով ստորգետնյա ջրերի օգտագործումը: Այդ բոլորի շնորհիվ ոռոգելի հողատարածու-

թյունները 1953—1960 թթ. ավելացան 12 հազար հեկտարով:

Որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան հանրապետությունում մշակվող գյուղատնտեսական կուլտուրաների կառուցվածքում: 1950-ական թվականների ընթացքում խիստ կրճատվեց և հետագայում վերացվեց բամբակի մշակությունը, որը Հայաստանի պայմաններում էական տնտեսական նշանակություն չուներ: Զգալիորեն ընդարձակվեց շաքարի ճակնդեղի, ծխախոտի, էթերալուղատու բույսերի ցանքատարածությունը, ավելացավ խաղողի և պտղատու այգիների տարածությունը: Մեծ չափերով ընդարձակվեցին անասնակերի ցանքատարածությունները: Զեռնարկված միջոցառումները, ինչպես նաև գյուղատնտեսության բնա-

Խաղողի բերքահավաքը Արտաշատի շրջանում

զավառի աշխատողների անձնուրաց աշխատանքը, անշուշտ, դրական արդյունք տվեց: Աճեցին գյուղատնտեսության զարգացման տեմպերը, ավելացավ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Բարձրացավ գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվությունը: Այսպես, եթե 1950 թ. հացահատիկի բերքատվությունը հանրապետությունում կազմում էր հեկտարից 8,8 ցնետներ, ապա 1960 թ. այն կազմեց 10,4 ցնետներ: Խաղողի բերքատվությունը նույն ժամանակաշրջանում աճեց՝ 38,8

ցենսուրից 53,4 ցենսուրներ: Զգալիորեն ավելացավ անասնապահական մթերքների արտադրությունը:

1958 թ. հանրապետությունը գերակատարեց գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության, մթերման և գնման պլանները: Պետական մթերումների արտադրության և անասունների զխաքանակի ավելացման համար 1958 թ. դեկտեմբերին Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ մեր հանրապետությունում աշխատանքներ ծավալվեցին գյուղատնտեսության տեխնիկական սպասարկումը բարելավելու ուղղությամբ: 1958 թ. գարնանը վերակառուցվեցին ՄՏԿ-ները և գյուղատնտեսական տեխնիկական վաճառվեց կոլտնտեսություններին: ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1958 թ. հունիսյան պլենումը նպատակահարմար գտավ փոխել գյուղատնտեսական մթերքների մթերումների սխեման: Սահմանվեցին գյուղատնտեսական մթերքների միասնական գներ, որը զգալիորեն նպաստեց գյուղատնտեսության աշխատողների նյութական շահագրգռվածության բարձրացմանը: Այդ միջոցառումները դրական ազդեցություն ունեցան գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ավելացման վրա:

Հանրապետության հազարավոր երիտասարդներ, առաջին հերթին կոմերիտականները, ջերմորեն արձագանքելով կուսակցության կոչին, 1950-ական թվականների երկրորդ կեսին ակտիվորեն մասնակցեցին Արևմտյան Սիբիրի և Ղազախստանի խոպան հողերի յուրացման աշխատանքներին: Հանրապետության պատվիրակները գործուն մասնակցություն ունեցան այդ համաժողովրդական հերոսամարտին:

* * *

Կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: 1953 թ. կեսերից կոմունիստական կուսակցությունը սկսեց հետևողականորեն կենսագործել կուսակցական կյանքի լենինյան սկզբունքների վերականգնման կուրսը, աստիճանաբար ուղղել սովետական ղեմավարտի և հեղափոխական օրինականության բնագավառներում անցյալում թույլ տրված լուրջ խախտումները: Անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծվեցին կուսակցական և սովետական կազմակերպությունների ակտիվության բարձրացման, գործարար քննադատության և ինքնաքննադատության ծավալման, սովետների դերի և հեղինակության բարձրացման համար: Համաժողովրդական պաշտպանություն ստացած կուսակցության քաղաքականությունը արժանացավ 1956 թ. հրավիրված ՍՄԿԿ XX համագումարի հավանությանը: Համագումարը դատապարտեց անհատի պաշտամունքը որպես մարքսիզմ-լենինիզմին և սո-

ցիալիստական հասարակության բնույթին խորթ երևույթ և միջոցառումներ նշեց նրա հետևանքները վերացնելու համար: Կուսակցությունը համարձակորեն բացահայտեց անհատի պաշտամունքի պայմաններում սովետական հասարակության զարգացման պրոցեսում տեղ գտած թերությունները:

Արդարացվեցին 30-ական թվականների երկրորդ կեսին անմեղ դատապարտված քաղաքացիները, ժողովրդին ու պատմությանը վերադարձվեց կուսակցական և սովետական բազմաթիվ աշխատողների, գի-

Ստեփան Շահումյանի արձանը Երևանում

տության և կուլտուրայի գործիչների բարի անունն ու գործը: 1956—1958 թթ. ընթացքում ուղղվեցին զաղափարական աշխատանքների բնագավառում թույլ տրված սխալները, մասնավորապես Հայաստանում 1940-ական թվականների վերջերին և 50-ական թվականների սկզբներին պատմության, լեզվաբանության, գրականության ու տնտեսագիտության հարցերի շուրջ ծավալված բանավեճերի ժամանակ:

Ինչպես ամբողջ երկրում, Հայաստանում նույնպես կարևոր միջոցառումներ կազմակերպվեցին աշխատավորության կենսամակարդակի բարձրացման ուղղությամբ: Բարձրացվեց ցածր վարձատրվողների աշխատավարձը, բարելավվեց աշխատավորների սոցիալական ապահովվածությունը, կրճատվեց աշխատանքային օրը: Հանրապետությունում բուռն թափով ծավալվեց բնակարանային շինարարությունը: 1956—1958 թթ. Հայաստանի քաղաքներում կառուցվեցին մոտ 400 հազար քմ ընդհանուր տարածությամբ բնակարաններ: Նույն ժամանակաշրջանում գյուղական վայրերում կոլտնտեսականների համար կառուցվեցին մոտ 28 հազար տներ:

1930-ական թթ. վերջերից մինչև 1950-ական թթ. վերջերը հանրապետության տնտեսական և սոցիալ-կուլտուրական զարգացումը, անշուշտ, անդրադարձավ Սովետական Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքի վրա, որը էական, առաջադիմական փոփոխությունների ենթարկվեց: 1959 թ. մարդահամարի տվյալներով հանրապետության բնակչու-

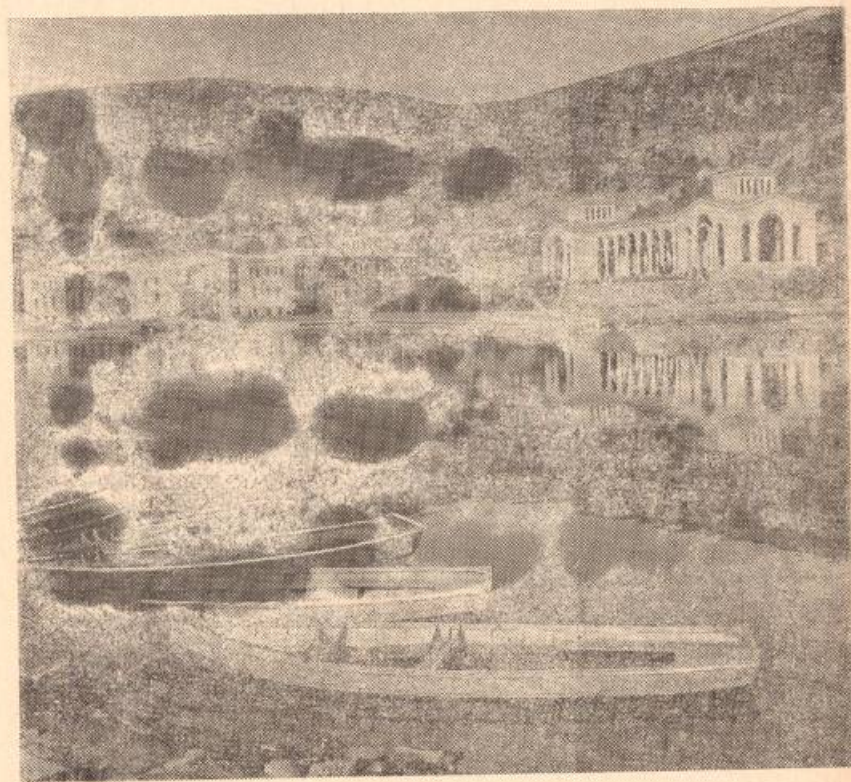

Երևան, Թամանյանի փողոցը

թյան սոցիալական կառուցվածքը հետևյալ պատկերն ուներ. բանվորները կազմում էին ամբողջ բնակչության 39,9 տոկոսը, կոլտնտեսային

գյուղացիությունը՝ 37,5, մտավորականությունն ու ծառայողները՝ 22,4, մենատնտես գյուղացիները և չկոոպերացված տնայնագործները՝ 0,2 տոկոսը:

Հանրապետության բանվոր դասակարգի քանակական աճը (1959 թ.

Մի տեսարան Ջերմուկ առողջարանից

այն կազմում էր 702,6 հազար մարդ) պայմանավորված էր արդյունաբերության բուռն զարգացմամբ: Էականորեն բարձրացել էր Հայաստանի բանվոր դասակարգի կրթական մակարդակը: 1959 թ. յուրաքանչյուր 1000 բանվորից 477-ը ունեին բարձրագույն, միջնակարգ կամ ոչ լրիվ միջնակարգ կրթություն (1939 թ. այդ ցուցանիշը 132 էր):

Զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղական բնակչության կազմում: Աճեց բանվոր դասակարգի գյուղական ջոկատը, որի մեջ մեծ նույնիսկ սովետների բանվորները, մեխանիզատորները և այլն: Ավելացավ նաև գյուղական մտավորականության քանակը, որի մեջ մտնում

էին գյուղատնտեսության մասնագետները, ուսուցիչները, բժիշկները, գյուղական կուսակցական և սովետական աշխատողները:

Արագ տեմպերով աճում էր կոլտնտեսականների կրթական մակարդակը. եթե 1939 թ. 1000 կոլտնտեսականների ընկնում էր բարձրագույն, միջնակարգ կամ ոչ լրիվ միջնակարգ կրթությամբ 25 մարդ, ապա 1959 թ.՝ 366 մարդ:

Չարենցավան՝ հանրապետության նորակառույց քաղաքը

Սոցիալիզմի կառուցման ավարտման ժամանակաշրջանում սովետական հասարակարգում նկատվեց մտավորականության աճի միտում: Մտավորականությունը զառնում է բնակչության առավել արագ աճող սոցիալական խումբը: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր գիտության բուռն զարգացմամբ, գիտատեխնիկական հեղափոխության ծավալմամբ: Հանրապետության բնակչության մեջ մտավոր աշխատողների տեսակարար կշիռը Հայաստանը 1959 թ. Միության մեջ գրավում էր երկրորդ տեղը. հատկապես արագ տեմպերով էր զարգանում ինժեներատեխնիկական մտավորականությունը:

Արդյունաբերության բուռն զարգացման, բանվոր դասակարգի և մտավորականության աճի շնորհիվ արագացավ Հայաստանի ուրբանիզացիայի ընթացքը: 1959 թ. քաղաքային բնակչությունը կազմեց հանրապետության բնակչության 50 %-ը, այն դեպքում, երբ 1939 թ. այն կազմում էր ընդամենը 29 %: Հանրապետության քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը ավելի բարձր էր քան ՍՍՀՄ միջինը (48 %):

Բնակչության կենսամակարդակի բարելավման լավագույն ցուցանիշը ընդհանուր քանակի աճն է: Եթե 1939 թ. Հայաստանի բնակչությունը 1282,3 հազար մարդ էր, ապա 1959 թ. այն հասավ 1763,0 հազար մարդու, կամ՝ 20 տարվա ընթացքում աճեց 37,9 տոկոսով (ՍՍՀՄ բնակչությունն այդ նույն ժամանակաշրջանում աճեց 9,5 տոկոսով):

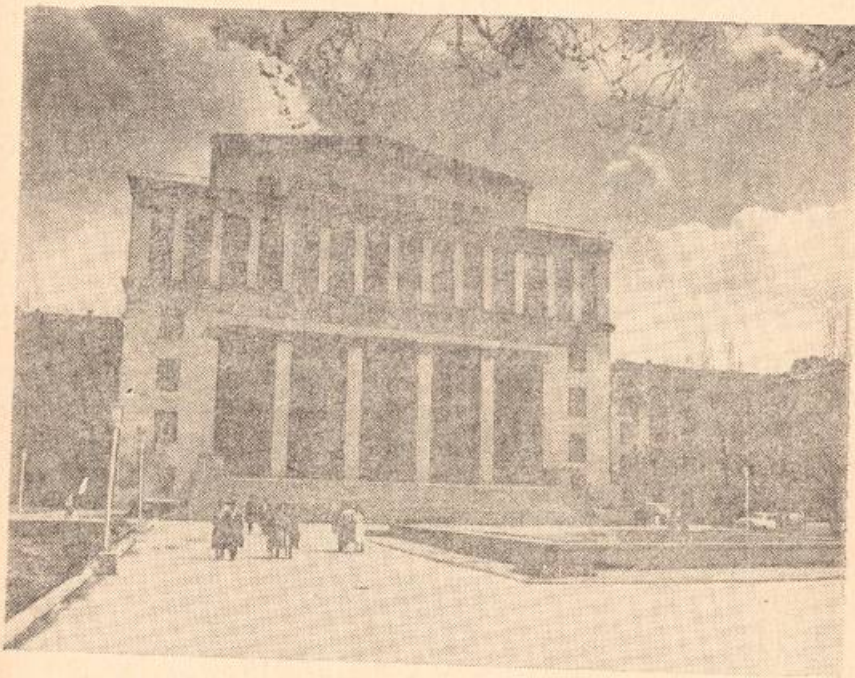
5. ՍՈՎԵՏՍՈՒՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Սոցիալիստական շինարարության հետպատերազմյան տարիները սովետահայ մշակույթի զարգացման կարևոր փուլ հանդիսացան: Նշանակալից հաջողություններ ձեռք բերվեցին հոգևոր գործունեության բոլոր բնագավառներում՝ գիտության և արվեստի, գրականության և կրթության զարգացման ասպարեզներում:

Լուրջ առաջընթաց կատարվեց ժողովրդական կրթության բնագավառում, որն իր արտահայտությունը գտավ ինչպես դպրոցական ցանցի զգալի ընդլայնման, այնպես էլ ուսումնադաստիարակական աշխատանքների նպատակահարմար ձևերի որոնումների մեջ: Հետպատերազմյան առաջին իսկ տարիներին մեծ ուշադրություն դարձվեց ժողովրդական կրթության նյութական բազայի ընդլայնմանը. ծավալվեց դպրոցական շինարարությունը: Չորրորդ հնգամյակի տարիներին կառուցվեցին 28, իսկ 1951—1959 թթ.՝ ևս 129 նոր դպրոցներ: Զգալիորեն բարելավվեցին դպրոցական շենքերի տիպային նախագծերը, ուր ճարտարապետները նախատեսեցին մեծ թվով կաբինետներ և լաբորատորիաներ, մարդահաշիվներ և ճաշարաններ: Լուրջ ուշադրություն դարձվեց հանրապետության գյուղական շրջաններում դպրոցական ցանցի ընդլայնմանը: 1946—1959 թթ. ժամանակահատվածում գյուղերում կառուցվեցին 72 դպրոցներ, որոնց մի մասը՝ կոլտնտեսությունների միջոցներով: Եթե 1946 թ. Հայաստանում կային տարբեր տիպի 1173 դպրոցներ, ուր ընդգրկված էին 251,7 հազար սովորողներ, ապա 1959 թվականին կային 1204 դպրոցներ, իսկ աշակերտների թիվը հասնում էր արդեն 280,6 հազարի: Ժամանակաշրջանի բնորոշ միտումը հանդիսացավ տարրական և յոթնամյա դպրոցների թվաքանակի աստիճանական նվազումը: Դրան զուգահեռ ավելացավ միջնակարգ դպրոցների քանակը, որը պայմանագործաբար ավելացավ միջնակարգ պարտադիր յոթնամյա կրթության խնդրի վերաբերյալ: Երկրորդ տարիներին պարտադիր յոթնամյա կրթության խնդրի վերաբերյալ լուծմամբ: Այսպես, եթե 1946 թ. հանրապետությունում կային 300, ապա 1959 թ.՝ 423 միջնակարգ դպրոցներ, որոնցից քաղաքներում՝ 185, իսկ գյուղական վայրերում՝ 238:

Քանի որ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ղեկահասանելի շատերը ստիպված էին աշխատել արդյունաբերության և գյուղա-

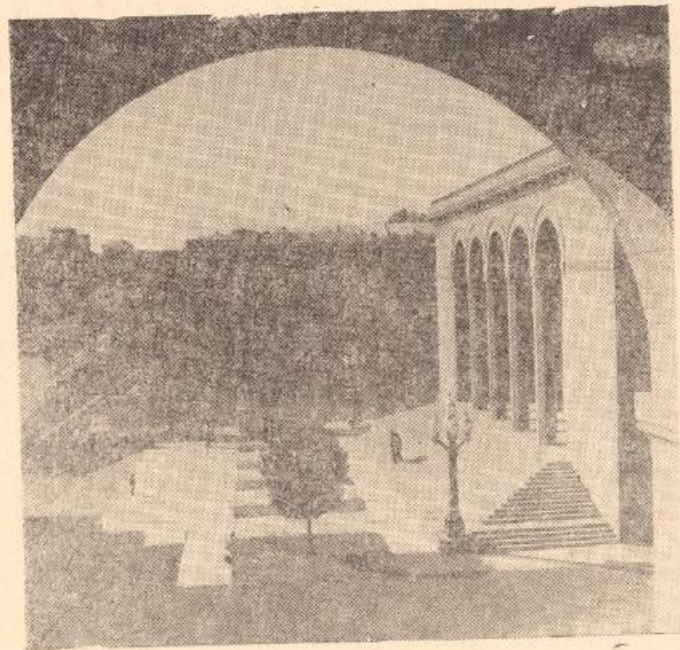
տնտեսության մեջ, ուստի հետպատերազմյան առաջին տարիներին մեծ ուշադրություն դարձվեց երեկոյան, բանվորական և գյուղական երիտասարդության դպրոցների ցանցի ընդլայնմանը, որտեղ կարող էին կրթություն ստանալ բանվորները և գյուղացիները: Դրանով է պայմանավորված նաև երեկոյան և հեռակա բարձրագույն կրթության զարգացումը:

Երևանի պետական համալսարանի կենտրոնական մասնաշենքը

1950-ական թթ. վերջին ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՀ-ում նոր միջոցառումներ անցկացվեցին ժողովրդական կրթության հետագա զարգացման ուղղությամբ: Կուսակցության և կառավարության մի շարք որոշումներ խնդիր դրեցին ամրապնդել դպրոցի կապը կյանքի հետ, հասարակական առաջընթացի և գիտության ու տեխնիկայի ժամանակակից մակարդակի պահանջներին համապատասխան վերակառուցել ուսումնադաստիարակչական պրոցեսը: Այդ աշխատանքը արտահայտվեց դպրոցի պոլիտեխնիկացման առավել արդյունավետ ձևերի որոնման, դպրոցական ծրագրերի փոփոխման, նոր դասագրքերի ստեղծման, ուսուցման ժամանակակից մեթոդների կիրառման մեջ: Առաջին պլան մղվեցին աշակերտների մասնագիտական կողմնորոշման, նրանց ինքնուրույն կյանքին նախապատրաստելու հարցերը:

Սովետական Հայաստանի տնտեսության բուռն զարգացումը, արդյունաբերական նոր ճյուղերի ստեղծումը խթանեցին հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգի հետագա զարգացումն ու կատարելագործումը: 1950-ական թթ. այդ համակարգի զարգացումն իր արտահայտությունը գտավ ոչ միայն ուսանողների և համապատասխանաբար՝ պատրաստված մասնագետների թվաբանակի զգալի ավելացման, այլև բարձրագույն կրթության կազմակերպման լուրջ փոփոխությունների, մասնագիտությունների քանակի ընդլայնման, ուսումնական պրոցեսի հետագա կատարելագործման մեջ:

ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության շենքը

Մեծ ուշադրություն դարձվեց բուհերի ուսումնականության բազայի ընդլայնմանը: Հանրապետության մի շարք բուհեր տեղավորվեցին նոր ուսումնական շենքերում: Շատ ինստիտուտներում ստեղծվեցին գիտահետազոտական բաժիններ և պրոբլեմային լաբորատորիաներ, որտեղ մշակվում էր ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացմանը անմիջականորեն առնչվող թեմատիկա:

1950-ական թթ. վերջին հանրապետությունում գործում էր 11 բուհ՝ 19,6 հազար ուսանողներով և 37 տեխնիկում, որտեղ ընդգրկված էին 14 հազար սովորողներ: Եթե 1950 թ. հանրապետության բուհերը երկրին

ՀՍՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյան

տվեցին 2171, իսկ տեխնիկումները՝ 2368 մասնագետներ, ապա 1959 թ.՝ համապատասխանաբար 3719 և 3479 մասնագետներ: 1950-ական թթ. վերջերին որոշակի տեղաշարժ նկատվեց բուհերի տարածական տեղադրաշխման բնագավառում: Մինչ այդ Երևանը փաստորեն հանրապետության միակ բուհական կենտրոնն էր. 1959 թ. Լենինականում և Կիրովականում Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաճյուղերի ստեղծումով որոշ չափով ընդլայնվեց բարձրագույն կրթության աշխարհագրությունը:

1959 թ. մարդահամարը ցույց տվեց, որ Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված յուրաքանչյուր 1000 մարդուց 527-ը ունեին բարձրագույն, թերի բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն. բնակչության կրթական մակարդակի մասին վկայող

այդ ցուցանիշով հանրապետությունը Միության մեջ զբաղվում էր առաջնակարգ տեղերից մեկը:

1940-ական թթ. երկրորդ կեսը և հաջորդ տասնամյակը գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացման ժամանակաշրջան եղան: Այդ տարիներին հանրապետությունում ստեղծվեցին մի շարք գիտահետազոտական ինստիտուտներ, լաբորատորիաներ, նախագծային ինստիտուտներ և կոնստրուկտորական կազմակերպություններ, որոնք ունակ էին լուծելու տեսական և կիրառական նշանակություն ունեցող խնդիրներ: Լուրջ տեղաշարժ էր նկատվում տեխնիկայի բնագավառում, որտեղ սկսեցին առաջատար դեր խաղալ ավտոմատիկան, էլեկտրոնիկան:

Արագորեն ընդլայնվեց գիտահետազոտական հիմնարկների ցանցը: Եթե 1951 թ. Հայաստանում կար 33 գիտահետազոտական հիմնարկ, ապա 1959 թ. դրանց թիվը հասավ 69-ի: Միաժամանակ աճեց գիտաշխատողների թիվը: Այսպես, եթե 1951 թ. հանրապետությունում գործում էին 1985, ապա 1959 թ.՝ ավելի քան 4 հազար գիտաշխատողներ, այդ թվում՝ գիտության 160 ղեկավարներ և ավելի քան 1400 թեկնածուներ:

Երկրի առաջատար գիտական կենտրոններից մեկը դարձավ Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան: 1947 թ. հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի ընդհանուր ժողովը ակադեմիայի պրեզի-

դենտ ընտրեց սովետական նշանավոր աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանին: Գիտության տարբեր բնագավառներում կատարված հետազոտությունների արդյունքները մեծ նշանակություն ունեցան և լայն ճանաչում գտան համաշխարհային գիտական հասարակայնության կողմից: Հայաստանի գիտական մտքի առաջատար ուղղությունները դարձան ֆիզիկա-մաթեմատիկական, տեխնիկական և քիմիական գիտությունները, ինչպես նաև հայագիտությունը:

Համաշխարհային ճանաչում ձեռք բերեցին աստղաֆիզիկայի բնագավառում կատարված հետազոտությունները: Բյուրականի աստղադիտարանը, որը հիմնադրվեց Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո, շուտով դարձավ աշխարհում աստղաֆիզիկական գիտահետազոտական խոշոր կենտրոններից մեկը: 1940-ական թթ. վերջերին հայ աստղաֆիզիկոսները Գալակտիկայում հայտնագործեցին աստղային համակարգի նոր տիպեր, որոնք ստացան աստղասփյուռ անունը: Դրանց հայտնագործման համար 1950 թ. ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանը և Բյուրականի աստղադիտարանի գիտական աշխատակից (այժմ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս) Բ. Մարգարյանը արժանացան ՍՍՀՄ Պետական մրցանակի:

Զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին ֆիզիկական գիտությունների բնագավառում: Բացի տիեզերական մասնիկների ֆիզիկայից, ֆիզիկայի մյուս ճյուղերում ևս՝ օպտիկայում, էլեկտրոնիկայում, պինդ մարմինների ֆիզիկայում, սկսեցին մշակվել տարբեր պրոբլեմներ: Ֆիզիկական գիտության զարգացման և ֆիզիկայի բնագավառում գիտահետազոտական հիմնարկների ստեղծման գործում զգալի ավանդ ունեցան ակադեմիկոս Ա. Ալիխանովը, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. Ալիխանյանը և Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ Ն. Քոչարյանը:

Մաթեմատիկական գիտության բնագավառում կատարված լուրջ ուսումնասիրությունները հանգեցրին հայկական մաթեմատիկական դրպրոցի ստեղծմանը, որի հիմնադիրն է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. Շահինյանը: Զգալիորեն ընդլայնվեց մաթեմատիկական գիտության հետազոտությունների բնագավառը՝ ընդգրկելով կիրառական մաթեմատիկայի և էլեկտրոնիկայի պրոբլեմները: Մաթեմատիկայի զարգացման գործում զգալի ավանդ ներդրին Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Մ. Զրբաշյանը, Ս. Մերգելյանը: Հետազոտություններ ծավալվեցին մեխանիկայի բնագավառում, որոնք ունեին ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական նշանակություն: Այդ ասպարեզում ճանաչում գտան Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ն. Հարությունյանի, Ս. Համբարձումյանի ուսումնասիրությունները:

1950-ական թվականներին մեծ ուշադրություն դարձվեց տեխնիկայի բնագավառում կատարվող հետազոտությունների զարգացմանը, ու-

րոնք անմիջականորեն կապված էին հանրապետությունում ստեղծվող արդյունաբերական ճյուղերի՝ մեքենաշինության, հաստոցաշինության, էլեկտրատեխնիկայի, ռադիոտեխնիկայի կարիքների հետ: Տեխնիկայի բնագավառում հետազոտությունների զարգացման և որակյալ կադրերի աճի գործին էապես նպաստեց Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ա. Իոսիֆյանի և Մ. Կասյանի գործունեությունը:

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության համար մեծ նշանակություն ունեցան երկրաբանական գիտությունների բնագավառում կատարված հետազոտությունները: Այդ ասպարեզի հիմնական ուղղություններն էին օգտակար հանածոների հանքավայրերի կանխադուշակումը, բացահայտումը և գիտականորեն հիմնավորված մշակումը: Երկրաբանության զարգացման գործում զգալի վաստակ ունեն Հայկական ՍՍՀ ակադեմիկոսներ Կ. Պաֆենհոյցը, Ի. Մաղաբյանը, Ս. Մկրտչյանը:

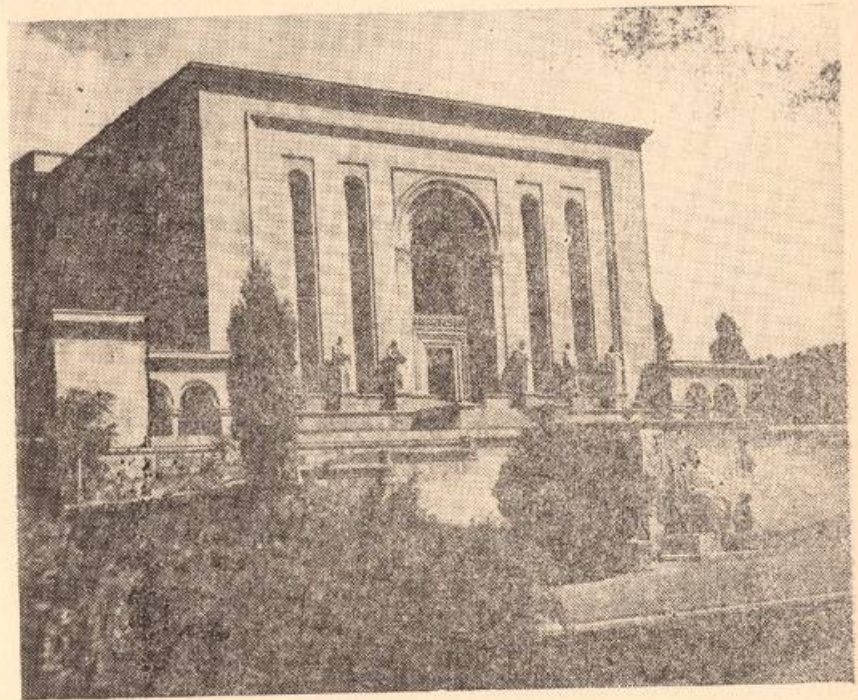
Քիմիական արդյունաբերության ինտենսիվ զարգացումը հանրապետությունում կյանքի կոչեց քիմիական բնույթի մի շարք գիտահետազոտական հիմնարկներ: Մեծ ծավալ ընդունեցին օրգանական և անօրգանական քիմիայի, նուրբ օրգանական սինթեզի, քիմիական ֆիզիկայի, պոլիմերների քիմիայի և այլ բնագավառներում կատարվող հետազոտությունները: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. Մնջոյանի ղեկավարությամբ նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտում ստեղծվեցին մի շարք ղեղավորական պրեպարատներ, որոնք օգտագործվում են բժկության մեջ:

Շարունակվեց և խորացավ կենսաբանական գիտության բնագավառում կատարվող աշխատանքը: 1950-ական թվականների երկրորդ կեսին հաղթահարվեցին կենսաբանական գիտության զարգացման նախընթաց ժամանակաշրջանին բնորոշ սխալ միտումները: Լուրջ աշխատանքներ ծավալվեցին նոր ուղղությունների՝ միկրոբիոլոգիայի, հիգրոպոնիկայի, ճառագայթային ազդեցության ուսումնասիրման ուղղությամբ: Կենսաբանական գիտությունների զարգացման և այդ բնագավառի գիտական կադրերի պատրաստման գործում մեծ ծառայություններ ունեցան Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ա. Թախտաջյանը, Մ. Չալախյանը, Գ. Դավթյանը, Ա. Թամամյանը և ուրիշներ:

Հանրապետությունում ուշադրավ աշխատանքներ էին տարվում ֆիզիոլոգիայի, բիոքիմիայի, սրտաբանության և բժշկական գիտության այլ բնագավառներում: Հայաստանի ֆիզիոլոգների գլուխգործոցը ձևավորվեց սովետական անվանի ֆիզիոլոգ, ակադեմիկոս Լ. Օրբելու ղեկավարությամբ: Այդ բնագավառում մեծ համբավ ձեռք բերեցին Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Խ. Կոշտոյանցի, Է. Հասարթյանի աշխատությունները: Ուղեղի բիոքիմիայի կարևոր հարցեր մշակվեցին Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Բունիաթյանի ղեկավարած գիտնական-բիոքիմիկոսների

կոլեկտիվի կողմից: Լայն ճանաչում գտան Հայաստանի բժշկ գիտնականներ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Լ. Հովհաննիսյանի, Բ. Ֆանարջյանի, ՍՍՀՄ բժշկական գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ա. Ալեքսանյանի և ուրիշների աշխատությունները:

Հանրապետությունում հասարակական գիտությունների հիմնական ուղղությունը հայագիտությունն է: Իրենց բեղուն գործունեությունն էին շարունակում ավագ սերնդի անվանի գիտնական-հայագետներ, լեզվաբաններ Հ. Աճառյանը, Ս. Մալխասյանը, Գ. Ղափանցյանը, պատմաբան

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի շենքը Երևանում

Հ. Մանանդյանը, գրականագետ Ա. Տերտերյանը: Նրանց հետ միասին իրենց աշխատություններով հայագիտության տարբեր՝ հայ ժողովրդի պատմության, լեզվաբանության, գրականագիտության, արվեստաբանության, հնագիտության և ազգագրության բնագավառները հարստացրին գիտնական-պատմաբաններ Աշ. Հովհաննիսյանը, Ար. Հովհաննիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Ս. Երեմյանը, Լ. Խաչիկյանը, հնագետներ Բ. Պիոտրովսկին, Բ. Առաքելյանը, գրականագետներ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ա. Ղանալանյանը, լեզվաբաններ Ա. Ղարիբյանը, Գ. Սևակը, Գ.

Ջահուկյանը է. Աղայանը, և ուրիշներ: Հիմնարար ուսումնասիրման ենթարկվեցին հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության հանգուցային պորթլեմները՝ ստրկատիրական և ավատական հասարակարգերի ծագումը, ազգային ազատագրական շարժման, Ռուսաստանի հետ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացման պատմությունը: Ինտենսիվ աշխատանքներ տարվեցին Հայաստանի հեղափոխական շարժումների, սովետական իշխանության հաստատման համար աշխատավորների մղած պայքարի պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ: Նրան հետևողական առաջին լուրջ աշխատությունները հանրապետությունում սոցիալիստական շինարարության պատմության մասին: Զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին հնագիտության ասպարեզում. պատերազմից հետո վերսկսվեց և ընդլայնվեց ուրարտական, հելլենիստական, վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանների հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությունը: Համաշխարհային ճանաչում ստացան Թեյշեբախիի, էրեբունու, Գառնիի, Դվինի և այլ հուշարձանների պեղումների արդյունքները:

Գրականագիտության բնագավառում աշխատանքներ ծավալվեցին հայ գրողների ստեղծագործության, գրական տարբեր դպրոցների, հայ բանահյուսության ուսումնասիրման ուղղությամբ: Ուժեղացավ հետաքրքրությունը ժամանակի գրական պորթլեմների նկատմամբ: Շարունակելով ավագ սերնդի լեզվաբանների հարուստ ավանդույթները, հանրապետության լեզվաբանները ուսումնասիրություններ կատարեցին հայոց լեզվի պատմության և դարգացման օրինաչափությունների, նրա բառապաշարի, բարբառների, քերականական կարգերի հետազոտման ուղղությամբ: Հետաքրքրություն առաջացավ կիրառական լեզվաբանության հարցերի նկատմամբ:

1950-ական թվականների երկրորդ կեսից նշանակալի չափով հետազոտություններ կատարվեցին կոնկրետ էկոնոմիկայի բնագավառում: Հիմնվեցին տնտեսագիտական բնույթի մի շարք գիտահետազոտական հիմնարկներ, որոնք մշակում էին արդյունաբերության և գյուղատնտեսության էկոնոմիկայի պորթլեմները, զբաղվում հանրապետության աշխատանքային ռեսուրսների, հասարակական արտադրության արդյունավետության ուսումնասիրությամբ:

Ուսումնասիրման առարկա դարձան նաև հայ արվեստի տարբեր բնագավառները՝ երաժշտությունը, ճարտարապետությունը, կերպարվեստը, թատրոնը և կինոն: 50-ական թվականների ընթացքում ստեղծվել են հայ արվեստի պատմությանը նվիրված ընդհանրացնող աշխատություններ:

Հանրապետության գիտնականները մեծ հաջողությունների հասան

գիտության բոլոր բնագավառներում: Սովետական Հայաստանի գիտությունը ավելի ու ավելի աճող դեր խաղաց մեր հասարակության առաջընթացում՝ առանձին ուղղությունների գծով առաջնակարգ գիրքեր գրավելով համաշխարհային գիտության մեջ:

* * *

Հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում սովետահայ գրականության մեջ գերիշխում էր պատերազմի թեմատիկան: Եթե պատերազմի տարիներին գրական առաջատար ժանրը հրապարակախոսությունն էր, ապա այժմ սովետական ժողովրդի հերոսական քաջագործությունը պահանջ էր դնում իմաստավորել այն առավել լայն ընդգրկման կտավներում: Պատերազմին նվիրված գործեր ստեղծեցին գրողներ Հրաչյա Քոչարը, Սերո Խանդավազյանը և ուրիշներ: Հերոսական թեմատիկան հատուկ էր նաև այդ տարիների պոեզիային: Հայրենասիրության գաղափարները, հայրենիքի թշնամիների նկատմամբ տածած ատելությունը արտացոլում գտան նախկին ճակատայիններ Համո Սահյանի, Հրաչյա Հովհաննիսյանի, Վահագն Դավթյանի և ուրիշների բանաստեղծական ժողովածուներում:

1946 թ. տեղի ունեցավ Հայաստանի գրողների երկրորդ համագումարը, որը հանրագումարի բերեց սովետահայ գրականության ձեռք բերած նվաճումները: Համագումարին մասնակցում էին սփյուռքահայ առաջադեմ գրականության ներկայացուցիչներ, գրողներ Կ. Սիրտլը, Վ. Վահանյան, Գ. Աղաբաբյանը և ուրիշներ: Սկիզբ գրվեց սովետահայ և սփյուռքահայ գրողների սերտ կապին, որը նպաստեց սփյուռքահայ գրականության մեջ առաջադեմ, դեմոկրատական միտումների մշակմանը և զարգացմանը:

Սովետահայ գրականության հետագա զարգացման համար հսկայական նշանակություն ունեցավ անցյալի գրական ժառանգության նրկատմամբ ճիշտ դիրքորոշման մշակումը, ակնհայտոր գրողների Բաֆֆու, Պատկանյանի և ուրիշների նկատմամբ մինչև 50-ական թվականների կեսերը իշխող սխալ, ժխտողական վերաբերմունքի հաղթահարումը: Տեղական ընդմիջումից հետո սովետահայ գրականության պատմության մեջ իրենց նախկին առաջատար տեղը գտան հայ մեծ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը և նշանավոր արձակագիր Ակսել Բակունցը: Սկսեցին ժամանակին գումարվել հանրապետության գրողների համագումարները, պայմաններ ստեղծվեցին գրական ակտիվ կյանքի, գրականության զարգացումը խոչընդոտող այնպիսի նրեւյթների հաղթահարման համար, ինչպիսիք են անկոնֆլիկտայնությունը, իրականության գունազարդումը և այլն: 50-ական թթ. երկրորդ կեսին սովետահայ գրականություն ոտք

Պարույր Սևակ

Հաջողությունների հասավ հայ պոեզիան. նոր ստեղծագործություններով հանգես եկան բանաստեղծներ Պարույր Սևակը, Հովհաննես Երազը, Համո Սահյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Գևորգ Էմինը և ուրիշներ: Արձակի բնագավառում ընթերցողների սիրտն ու համակրանքին արժանացան Վախթանգ Անանյանի, Սերո Խանզադյանի, Զարգանդ Դարյանի, Մկրտիչ Սարգսյանի, Ռաֆայել Արամյանի և ուրիշների ստեղծագործությունները:

Նոր բարձունքներ նվաճեց հայ կերպարվեստը: Առաջվա պես երիտասարդական ավելուով էր ստեղծագործում հայ գեղանկարչության փառաբանված վարպետ Մարտիրոս Սարյանը: Հայրենի Հայաստանի ոգեշունչ երգիչը, դիմանկարի խոշոր վարպետը իր կենսահաստատ գեղանկարչությամբ ճանաչվեց արդիականության խոշորագույն նկարիչներից մեկը: Այդ նույն ժամանակաշրջանում ծաղկեց գեղանկարիչներ Մհեր Աբեղյանի, Հովհաննես Զարդարյանի, Գրիգոր Խանջյանի և ուրիշների տաղանդը: Ստեղծագործելով տարբեր ժանրերով, նրանք իրենց կտավներում արտացոլել են Հայաստանի բնությունը, նրա պատմական անցյալը, ստեղծել ժամանակակիցների պատկերաշարը: Մաղկում ապրեց արտասահմանից Հայաստան վերադարձած Հարություն Կալենցի տաղանդը: Այդ նույն տարիներին երևան եկավ երիտասարդ նկարիչների մի ամբողջ համաստեղություն:

Հայ երաժշտական արվեստի զարգացումը նշանավորվեց օպերային, կամերային-գործիքային և սիմֆոնիկ երաժշտության հիմնալիքերի ստեղծմամբ: Արամ Խաչատրյանի երաժշտությունը, որը երանգա-

Հովհաննես Երազ

Մարտիրոս Սարյան

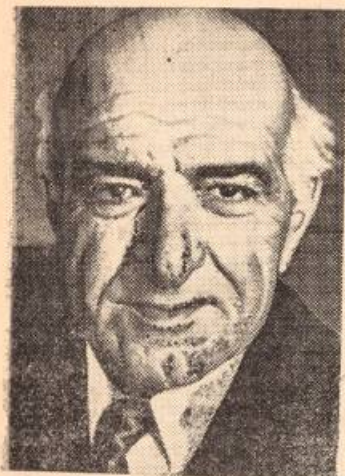
վորված է հայկական ժողովրդական երաժշտության մեղեդիներով, լայն ժողովրդականություն նվաճեց: Ստեղծագործելով սիմֆոնիկ, կամերային և օպերային երաժշտության տարբեր ժանրերով, կոմպոզիտորը չկտրվեց ակունքներից՝ իր ստեղծագործությունը սնուցող հայ ազգային երգից: 1959 թ. «Սպարտակ» բալետի երաժշտության համար Արամ Խաչատրյանին շնորհվեց Լենինյան մրցանակ:

Արամ Խաչատրյան

Վահրամ Փափաղյան

Հրաչյա Ներսիսյան

1950-ական թթ. կեսերից սկսեցին հանդես գալ երիտասարդ, տաղանդավոր կոմպոզիտորներ Առնո Բաբաջանյանը, Ալեքսանդր Հարությունյանը, Էդուարդ Միրզոյանը, Ղազարոս Սարյանը, Էդգար Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Աճեց հետաքրքրությունը հայ հին երաժշտության նկատմամբ, մեծ աշխատանք կատարվեց կոմպոզիտորներ Կոմիտասի, Քր. Կարա-Մուրզայի, Մ. Եկմալյանի, Տ. Չուխաջյանի ստեղծագործությունների պրոպագանդման ուղղությամբ:

Լուրջ պրոցեսներ տեղի ունեցան հայ թատերական արվեստում, որոնք պայմանավորված էին հասարակական շափանիշների նկատմամբ պահանջների աճմամբ և ստեղծագործող սերունդների հերթափոխու-

թյամբ: Հայ թատրոնում շարունակում էին հաջողությամբ գործել բեմի ականավոր վարպետներ, ՍՍՀՄ ժողովրդական դերասաններ Վահրամ Փափազյանը, Հրաչյա Ներսիսյանը, Վաղարշ Վաղարշյանը, Ավետ Ավետիսյանը, Գուրգեն Զանիբեկյանը, հանրապետության ժողովրդական արտիստուհի Օլգա Գուլազյանը և ուրիշներ: Այդ նույն տարիներին թատրոն մուտք գործեցին երիտասարդ դերասաններ Խորեն Աբրահամյանը, Մետաքսյա Սիմոնյանը, Վարդուհի Վարդերեսյանը, Սոս Սարգսյանը, Մհեր Մկրտչյանը և ուրիշներ: Սերնդափոխությունը արտահայտվեց նոր որոնումների, ժամանակակից թեմատիկային ավելի համարձակ դիմելու, դասական խաղացանկը նորովի իմաստավորելու ձգտման մեջ:

Զգալի հաջողությունների հասավ հայ ճարտարապետությունը: Ճարտարապետական արհեստանոցները և նախագծային ինստիտուտները մշակեցին հանրապետության քաղաքների կառուցապատման զլխավոր հատակագծեր: Անվանի ճարտարապետներ Կ. Հալաբյանի, Ռ. Իսրայելյանի, Ս. Սաֆարյանի, Հ. Մարգարյանի, Մ. Մազմանյանի, Մ. Գրիգորյանի և ուրիշների նախագծերով կառուցվեցին բազմաթիվ մոնումենտալ շենքեր, Հայաստանի քաղաքներում ստեղծվեցին նոր թաղամասեր:

Սոցիալիզմի ավարտման և լիակատար հաղթանակի ժամանակաշրջանում սովետահայ մշակույթի զարգացման օրինաչափություններից մեկը սովետական ժողովրդի հոգևոր կյանքի ինտերնացիոնալացման գործում նրա աճող մասնակցությունն է:

Հայ ժողովրդի մշակութային կապերի ընդլայնմանը, հայ ազգային մշակույթի նվաճումների հետ սովետական ժողովուրդների ծանոթացմանը նպաստեցին ինչպես հայ գրական ստեղծագործությունների թարգ-

Մատենի Դավրի հուշարձանը Երևանում (Բաղակազմ՝ Ե. Քոչար)

Երևանի բնօրինակ տեսարանը

մանությունները ուսներեն և այլ լեզուներով, այնպես էլ ուս և երկրի ուրիշ ժողովուրդների գրական երկերի հայերեն թարգմանությունները, որոնք գնալով աճում են, ստեղծագործական կոլեկտիվների ավանդույթ

Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի շենքը Երևանում

դառնող փոխադարձ հյուրախաղերը, Մոսկվայում և միութենական հանրապետություններում անցկացված մշակույթի տասնօրյակները, շաբաթները և օրերը, ցուցահանդեսների փոխանակումները և այլն: 1956 թ. մեծ հաջողությամբ անցավ հայ արվեստի երկրորդ տասնօրյակը Մոսկվայում, որը մայրաքաղաքի խստապահանջ լսարանների առջև Հայաստանի գրականության և արվեստի գործիչների լուրօրինակ հաշվետվությունը հանդիսացավ:

Սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումն ավարտելու ժամանակաշրջանում սովետահայ մշակույթի զարգացումը վկայեց հայ ժողովրդի ինտելեկտուալ պոտենցիալի բարձրացման, բազմազգ սովետական մշակույթի ընդհանուր զանձարանում հայ ուշակույթի զգալի ներդրման, հասարակական կյանքում նրա աճող դերի մասին:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1950-ական թվականների վերջերին, սոցիալիզմի լիակատար և վերջնական հաղթանակի շնորհիվ Սովետական Միությունը թեև ակոխեց զարգացած սոցիալիստական հասարակարգի ժամանակաշրջանը: Հասուն սոցիալիզմի կառուցումը նախընթաց փուլերում առաջին սոցիալիստական պետության օրինաչափ զարգացման հանրագումարն էր, հասարակական առաջընթացի ճանապարհին ՍՍՀՄ ժողովուրդների բարձրագույն նվաճումը: «Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ ՍՍՀՄ-ի մեջ համախմբված ժողովուրդների հեղափոխական-վերակերտիչ գործունեության արգասիքը եղավ զարգացած սոցիալիստական հասարակության կառուցումը, — նշված է «Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմավորման 60-րդ տարեդարձի մասին» ՍՄԿԿ Կենտկոմի որոշման մեջ: Երկրում հաստատվեցին հասուն սոցիալիստական հասարակական հարաբերություններ, հիմնականում լուծվեց սովետական հանրապետությունների տնտեսական զարգացման մակարդակների հավասարեցման խնդիրը: Ապահովվեց բոլոր ազգերի և ազգությունների իրավաբանական և փաստական հավասարությունը»:

Զարգացած սոցիալիզմի կոնցեպցիան ստեղծագործական մեծ ներդրում է մարքս-լենինյան տեսության մեջ: Այն խարսխվում է սոցիալիստական շինարարության հարուստ փորձի և ամենից առաջ՝ ՍՍՀՄ-ում սոցիալիստական հասարակության ստեղծման և զարգացման հիմնական օրինաչափությունների իմաստավորման վրա:

Հայտնի է, որ մշակելով մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման պրլանը, Վ. Ի. Լենինը սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից հետո հասարակության զարգացումը բաժանել է երեք հիմնական փուլերի. կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման շրջան, կոմունիստական հասարակության առաջին և բարձրագույն փուլեր*:

համարեց կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցման շրջանում հասարակության զարգացման ընդհանուր ուղու անխուսափելի փուլեր:

ՍՍՀՄ-ում զարգացած սոցիալիստական հասարակության կառուցման մասին հետևությունը խարսխվում է երկրի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական զարգացման արդի մակարդակի վերլուծության վրա: ՍՄԿԿ-ն գտնում է, որ զարգացած սոցիալիզմի գլխավոր խնդիրը կոմունիզմի նյութատեխնիկական բազայի կառուցումն է և հա-

Երևանի «Զվարթնոց» օդանավակայանը

սուն սոցիալիստական հասարակությունը աստիճանաբար կոմունիստականի վերաճման ապահովումը: Այս խնդրի լուծումը կպահանջի մեծ ջանքեր և երկարատև ժամանակ: ՍՄԿԿ-ն գտնում է, որ մեր երկիրը գտնվում է այդ տեղական պատմական փուլի սկզբին, որը, իր հերթին, կունենա իր ժամանակաշրջանները, աճի իր աստիճանները:

Զարգացած սոցիալիստական հասարակարգը բնութագրվում է տնտեսական պոտենցիալի աննախընթաց աճով, գիտատեխնիկական հեղափոխության ծավալմամբ և տնտեսության բոլոր ճյուղերում նրա նվաճումների արմատավորմամբ, հասարակության սոցիալական կառուցվածքի կատարելագործմամբ (որը տանում է դեպի զարգացած սոցիալ-

* Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 33, էջ 231—232:

«Ամիկ» հյուրանոցի շենքը Երևանում

լիզմի պատմական շրջանակներում անդասակարգ հասարակարգի ձևավորում), հասարակության քաղաքական համակարգի հետագա կատարելագործմամբ, նրա հոգևոր բարձր զարգացմամբ, սովետական ժողովրդի համազգային միասնական մշակույթի վերելքով, ՍՄԿԿ ղեկավար դերի հետագա աճով: Նշված հատկանիշները բնորոշ են արդի փուլում յուրաքանչյուր միութենական հանրապետության սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային զարգացմանը:

Սովետական բոլոր հանրապետությունների հետ միասին հասուն սոցիալիզմի ժամանակաշրջանը թեև կոխեց նաև Հայկական ՍՍՀ-ն:

1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ջարգացած սոցիալիզմի փուլում հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքը նշանավորվում է հասարակության քաղաքական համակարգի հետագա կատարելագործմամբ, սոցիալիստական դեմոկրատիայի խորացմամբ, պետության կառավարման գործում աշխատա-

վորների մասնակցության աճով, ՍՄԿԿ ղեկավարող և կազմակերպչական գործունեության հետագա բարձրացմամբ: Սովետական ամբողջ ժողովրդի հետ Հայաստանի աշխատավորները ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1960—1970-ական թթ. տեղի ունեցած մասսայական բազմազան իրադարձություններին, քննարկեցին երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հերթական հնգամյա պլանների նախագծերը, ՍՍՀՄ նոր սահմանադրության նախագիծը, հավանություն տվեցին կուսակցության համագումարների և նրա Կենտկոմի պլենումների որոշումներին:

Իրենց գործունեությունը զգալիորեն ակտիվացրին հանրապետության Գերագույն Սովետը և տեղական սովետները: Կանոնավոր գումարվող նստաշրջաններում քննարկվեցին տնտեսության, մշակույթի զարգացման, ժողովրդական տնտեսության կառավարման կատարելագործման և այլ բազմաբնույթ հարցեր: Այսպես, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նստաշրջաններում քննարկվեցին ժողովրդական լուսավորության զարգացման, առողջապահության սիստեմի կատարելագործման, հանրապետության քաղաքների, ավանների և գյուղերի բարեկարգման, պատմական հուշարձանների պահպանման և այլ հարցեր. ընդունվեցին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներին վերաբերող մի շարք օրենսդրական ակտեր: 1978 թ. ապրիլին հանրապետության Գերագույն սովետը հաստատեց Հայկական ՍՍՀ նոր Սահմանադրությունը, որի հիմքում ընկան 1977 թ. ՍՍՀՄ Սահմանադրության սկզբունքային դրույթները: Հանրապետության նոր Սահմանադրությունը, պահպանելով ազգային պետական օրենսդրության զարգացման ժառանգականությունը, ամրապնդում է սոցիալ-տնտեսական զարգացման բնագավառում Հայկական ՍՍՀ նվաճումները, երաշխավորում քաղաքացիների հիմնական իրավունքները, ապահովում հանրապետության տնտեսության և ազգային մշակույթի հետագա զարգացումը:

Ընդլայնվեց աշխատավորության մասնակցությունը ժողովրդական դեպուտատների սովետների աշխատանքներում: Պարբերաբար նորացվում էին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի և տեղական սովետների դեպուտատների կազմը: Հանրապետության Գերագույն սովետի և տեղական սովետների դեպուտատներ էին ընտրվում արտագրության առաջավորները, կոմունիստական աշխատանքի հարվածայինները, կոլտնտեսային գյուղացիության և մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները: 1980 թ. փետրվարին ընտրված հանրապետության տեղական սովետների դեպուտատների կազմի 48,4 տոկոսը բանվորներ էին, 21,4 տոկոսը՝ կոլտնտեսականներ. մինչև 30 տարեկան երիտասարդները կազմում էին 33,7 տոկոս: Դեպուտատների կազմն արտացոլում է հանրապետության սոցիալական կառուցվածքը:

1960—1970-ական թթ. ընթացքում հայ ժողովուրդը նշեց իր պատմական անցյալի նշանակալից տարելիցները: 1968 թ. հոկտեմբերին մեծ հանդիսավորությամբ տոնվեց Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակը: Բազմազարյան Երևանի ճակատագրում արտացոլվեց հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղին: Սոցիալիզմի դարաշրջանում Երևանը ձեռք բերեց իր երիտասարդությունը, դարձավ ամբողջ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի կենտրոնը: Համաժողովրդական այդ տոնի նախօրյակին, Հայկական ՍՍՀ-ն տնտեսական և մշակութային շինարարության բնագավառում ձեռք բերած ակնառու նվաճումների համար պարգևատրվեց Լենինի երկրորդ շքանշանով:

Տասը տարի անց, 1978 թ. աշնանը, հայ ժողովուրդը նշեց մեկ այլ նշանավոր հոբելյան՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միավորելու 150-ամյակը: Պատմական այդ ակտը որոշիչ ներդրածություն ունեցավ Արևելյան Հայաստանի հետագա ամբողջ զարգացման վրա: 1920 թ. Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակը հանդիսացավ Ռուսաստանի կազմում հայ ժողովրդի զարգացման օրինաչափ հետևանքը: Հոբելյանական հանդիսավորությունները բարեկամության տոն դարձան հայ և ռուս ժողովրդի, սովետական բոլոր ժողովուրդների համար: Նշանավոր տարելիցի առթիվ և սոցիալիստական շինարարության գործում հանրապետության աշխատավորության ձեռք բերած հաջողությունների համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետը Հայկական ՍՍՀ-ին պարգևատրեց Լենինի երրորդ շքանշանով:

1970 թ. նոյեմբերին լրացավ Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման և հանրապետության կոմունիստական կուսակցության կազմավորման 50-ամյակը: Հայաստանի աշխատավորության հեղափոխական շարժման, սոցիալիստական և կոմունիստական շինարարության գործում ունեցած մեծ վաստակի համար Հայկական ՍՍՀ-ն իր կենդարյա հոբելյանի օրը պարգևատրվեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության շքանշանով:

Հասուն սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ մեր հանրապետությունում, շարունակվեց սոցիալիստական ապրելակերպի կատարելագործումը: Մեր ապրելակերպը բնութագրվում է աշխատավորության սոցիալական ակտիվության անընդհատ աճով, պետության և հասարակության գործի նկատմամբ նրանց իսկական հետաքրքրությամբ, երկրի ներկա և գալիք օրվա նկատմամբ պատասխանատվության զգացումով: Աշխատավորության հասարակական դիրքը զրոսկորվում է ամենից առաջ աշխատանքի նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքի մեջ: Տնտեսության զարգացման բնագավառի բոլոր հաջողությունները ձեռք են բերվել հանրապետության բանվորների, գյուղացիների, մտավորականության գիտակցական, անձնուրաց աշխատանքի

քի շնորհիվ: Հայաստանի աշխատավորները ակտիվորեն մասնակցում էին սոցիալիստական մրցութայիններին, արձագանքում սովետական մյուս հանրապետությունների աշխատավորության առաջավոր նախաձեռնություններին, իրենք հանդես գալիս արտադրական պլանների ժամկետից շուտ կատարման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման արժեքավոր առաջարկություններով: Ութ տարի անընդմեջ՝ տասներորդ հնգամյակի բոլոր տարիներին և տասնմեկերորդ հնգամյակի առաջին երեք տարիներին Հայկական ՍՍՀ-ն հաղթող ճանաչվեց համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ: Այդ մեծ հաջողությունների ձեռք բերման էր ներդրված հանրապետության բազմահազարանոց բանվոր դասակարգի, դաշտերի և ֆերմաների աշխատավորների, մտավորականության աշխատանքը, նրանում մարմնավորված՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կազմակերպչական գործունեությունը:

Զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում աճեց հանրապետության կուսակցական կազմակերպության ղեկավար դերը, ամրապնդվեցին լայն մասսաների հետ նրա կապերը, բարձրացավ հեղինակությունը: 1980 թ. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն իր շարքերում ուներ ավելի քան 160 հազար անդամներ և անդամության թեկնածուներ, որոնց 39,6 տոկոսը բանվորներ էին, 18,4 տոկոսը՝ գյուղացիներ:

Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները կազմակերպչական մեծ աշխատանք էին տանում, ղեկավարում աշխատավորական կոլեկտիվները, նպատակամղում նրանց կոմունիստական կուսակցության նախագծումների լուծմանը: Հանրապետության կուսակցական կազմակերպության կյանքում կարևոր իրադարձություն էր Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի նոյեմբերյան (1974 թ.) պլենումը, որը լուրջ թերություններ բացահայտեց ժողովրդական տնտեսության ղեկավարման մեջ և միջոցառումներ մշակեց դրանք վերացնելու համար: Պլենումը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց ընկեր Կ. Ս. Դեմիրճյանին: Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունը հաջողությամբ իրագործում էր կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքների մակարդակի հետագա բարձրացման, հասարակական կյանքի նեղատիվ երևույթների դեմ վճռական պայքարի կուրսը, որը լրիվ աջակցություն էր գտնում Հայաստանի ամբողջ աշխատավորության կողմից:

ՍՄԿԿ XXVI համագումարը (1981 թ.) երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման նոր հեռանկարներ նախանշեց, հաստատեց սովետական պետության խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականության անսասանությունը: Հայաստանի աշխատավորները սովետական մյուս ժողովուրդների հետ միասին լիակատար հավանություն տվեցին ՍՄԿԿ և սովետական պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությանը, ակ-

տիվորեն պայքարելով կոմունիստական հասարակության կառուցման պլանների կենսագործման համար:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ: ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԵՏԱԳԱ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

1960—1980-ական թվականները հանդիսանում են Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության հետագա ինտենսիվ զարգացման ժամանակաշրջան: Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում հանրապետության տնտեսության զարգացումն ընթանում է ամբողջ երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացմանը բնորոշ հիմնական գծերին համաձայն. դրանք են՝ տնտեսական ռեֆորմի իրականացումը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության կառավարման կատարելագործումը, գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումների լայն արմատավորումը, տնտեսության բոլոր ճյուղերում կառուցվածքային առաջադիմական տեղաշարժերը: Միաժամանակ, Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության զարգացումը բնորոշվում է մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք պայմանավորված են հումքաաշխատանքային ռեսուրսների առկայությամբ, արդյունաբերական արտադրության ձևավորված պրոֆիտով, աշխատանքի համամիութենական բաժանման մեջ Հայաստանի ունեցած դերով և այլն:

Հայտնի է, որ հանրապետությունը հարուստ է հումքային ռեսուրսներով. Հայաստանում, բացառությամբ վառելիքային հումքի, կան օգտակար հանածոների մնացած հիմնական տեսակները: Հանրապետության տերիտորիան փոքր է, այն էլ՝ կտրտված ռելիեֆով, որը սահմանափակում է գյուղատնտեսության տարածական զարգացման հնարավորությունները: Բնակչության մեկ շնչին ընկնող գյուղատնտեսական հանդավարների քանակով Հայաստանը վերջին տեղն է գրավում միութենական հանրապետությունների մեջ: Միաժամանակ, Հայկական ՍՍՀ-ն հարուստ է աշխատանքային ռեսուրսներով՝ որակավորված բանվորներով և ինժեներատեխնիկական կադրերով: Ամբողջությամբ վերցրած նըշված բոլոր գործոններն էլ պայմանավորեցին հանրապետության առավել ինդուստրիալ զարգացումը: Այս միտումը, որը բնորոշ է Հայկական ՍՍՀ նախընթաց ժամանակաշրջանի տնտեսությանը, հատկապես ցայտուն է դրսևորվում հասուն սոցիալիզմի պայմաններում և, ամենից առաջ՝ արտահայտվում արդյունաբերական արտադրության աճի բարձր տեմպերով: Այսպես, 1965 թ. համեմատությամբ 1981 թ. Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերական արտադրության ծավալն ավելացել էր 392 տոկոսով:

Արդյունաբերական արտադրության աճի տեմպերով Հայաստանը 1970-ական թվականներին Միության մեջ գրավում էր երրորդ տեղը, իսկ տասներորդ հնգամյակի տարիներին՝ երկրորդ տեղը:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում հանրապետության արդյունաբերության զարգացումը ուղեկցվում էր առաջադիմական կառուցվածքային տեղաշարժերով, տարածական տեղաբաշխման փոփոխությամբ, գիտաարտադրական միավորումների ստեղծմամբ (սրանք արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման մեջ դուրս եկան առաջատար բնագծեր), արտադրանքի որակական ցուցանիշների բարելավմամբ: Հանրապետության ինդուստրիալ առաջընթացին բնորոշ է նաև արդյունաբերության այն ճյուղերի արագ զարգացումը, որոնք կազմում են գիտատեխնիկական առաջընթացի հիմքը: Դրանք են՝ մեքենաշինությունը, էներգետիկան և քիմիական արդյունաբերությունը: Այդ ճյուղերի զարգացումը բնորոշվում է ոչ միայն քանակական, այլև որակական աճով, արտադրության նոր, առաջավոր ձևերի ստեղծմամբ:

Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության մեջ առաջատար դերը հաստատապես ստանձնեց մեքենաշինությունը: Միայն 1970—1980 թթ. հանրապետության արդյունաբերական արտադրության ընդհանուր ծավալում մեքենաշինության և մետաղամշակության տեսակարար կշիռը 18,6 տոկոսից հասավ 27,9 տոկոսի: Այս նույն ժամանակաշրջանում մեքենաշինական և մետաղամշակման արտադրանքի ծավալն աճեց ավելի քան 3 անգամ:

Հանրապետության մեքենաշինությունը բաղմաճյուղ է՝ նրա կառուցվածքում առաջատար դերը պատկանում է էլեկտրատեխնիկային, սարքաշինությանը, գործիքաշինական արդյունաբերությանը: Հայկական ՍՍՀ-ն էլեկտրատեխնիկական արտադրանքի թողարկման ծավալով ՍՍՀՄ-ում գրավում է երրորդ (ՌՍՖՍՀ-ից և Ուկրաինական ՍՍՀ-ից հետո), սարքաշինության ծավալով՝ չորրորդ, հաստոցաշինության գծով՝ հինգերորդ տեղը: Հանրապետության մեքենաշինական ձեռնարկությունները թողարկում են արտադրանքի այնպիսի տեսակներ, ինչպիսիք են հաշվողական տեխնիկան, մասնավորապես՝ էՀՄ, ավտոմատացման և կառավարման միջոցներ, բազմատեսակ սարքեր, հաստոցներ, այդ թվում՝ ճշգրիտ հաստոցներ, ավտոմոբիլներ, ինքնաբարձիչներ, տրանսֆորմատորներ, կոմպրեսորներ և այլն:

Կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան հանրապետության էներգետիկ արտադրության մեջ: 1960-ական թթ. կեսերից սկսած ապահովվեցին էներգետիկ արտադրության բարձր տեմպեր: Դա տեղի ունեցավ էներգետիկայի ներճյուղային կառուցվածքի առաջադիմական փոփոխությունների շնորհիվ, որոնք արտահայտվեցին ջերմաէլեկտրակայանների տեսակարար կշռի կտրուկ աճով, ինչպես նաև նոր ենթաճյուղի՝ ատո-

մային էներգետիկայի ստեղծմամբ: 1960-ական թթ. հանրապետությունում կառուցվեցին Երևանի, Հրազդանի, Կիրովականի ջերմաէլեկտրակայանները: Հզոր ջերմաէլեկտրակայանների կառուցումը հնարավորություն տվեց հիդրոէլեկտրակայանների Սևան-Հրազդան կասկադը, որը ոչ հեռավոր անցյալում էլեկտրաէներգիայի հիմնական արտադրողն էր, գերազանցապես օգտագործել ոռոգման նպատակներով: 1969 թ. սկսվեց Հայկական ատոմակայանի շինարարությունը, որի առաջին էներգոբլոկը (405 հազ. կվտ հզորությամբ) գործարկվեց 1976 թվականին, իսկ երկրորդը (410 հազար կվտ)՝ 1979 թ. վերջին: Եթե 1960 թ. հանրապետության բոլոր էլեկտրակայանների ընդհանուր հզորության 95,4 տոկոսը և արտադրված էլեկտրաէներգիայի ավելի քան 98 տոկոսը բաժին էր հասնում հիդրոէլեկտրակայաններին, ապա 1980 թ. այդ ցուցանիշները կազմեցին՝ համապատասխանաբար 26,6 և 11,6 տոկոս: Այսպիսով, ներկայումս էլեկտրաէներգիայի ավելի քան 88 %-ը արտադրում են ջերմաէլեկտրակայանները և Հայկական ատոմակայանը: Էլեկտրաէներգիայի արտադրության զգալի ավելացման շնորհիվ նրա արտադրության տեմպերը սկսեցին գերազանցել արդյունաբերության աճի տեմպերին: Ավելին, Հայաստանը սկսեց ավելի շատ էլեկտրաէներգիա արտադրել, քան կարող է սպառել: Ուստի ավելցուկային մասը նա տրամադրում է հարևան հանրապետություններին:

Տեղաշարժեր են տեղի ունենում նաև քիմիական արդյունաբերության ներձյուղային կառուցվածքում, ճյուղ, որն արդեն ավանդաբար որոշում է Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության տեսքը: Այդ տեղաշարժերը զլխավորապես դրսևորվում են հետևյալ ենթաճյուղերի՝ սինթետիկ խիտերի, պլաստմասսայի, արհեստական մանրաթելի, լաբերի, ներկերի արտադրության զարգացման մեջ: Միաժամանակ կրճատվեց հիմնային քիմիամթերքների արտադրության բաժինը: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ուրվագծվեցին հանրապետության քիմիական արդյունաբերության հեռանկարային զարգացման հիմնական ուղղությունները: Դրանք են՝ փոքր քիմիան, սպիտակուցային նյութերի, վիտամինների, միկրոբիոլոգիական պրեպարատների, քիմիական ռեակտիվների արտադրությունը, կենցաղային քիմիան: Քիմիական արդյունաբերության այդ ճյուղերը բավականին հեռանկարային են և բավարարում են արդի գիտատեխնիկական առաջընթացի պահանջները: Միաժամանակ, վերջին 15 տարիների ընթացքում քիմիական արդյունաբերության զարգացման տեմպերը նկատելիորեն դանդաղեցին: Կրճատվեց նրա արտադրանքի տեսակարար կշիռը ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալում: Քիմիական արդյունաբերության զարգացումը կասեցնող գործոններն են որոշ ճյուղերի մեծ էներգատարողությունը, հանրապետության ջրատնտեսական բալանսի լարվածությունը (ինչպես հայտնի է, քիմիական

արդյունաբերությունը ջրի ամենախոշոր սպառողն է), վերջապես, էկոլոգիական կարգի նկատառումները:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում Հայկական ՍՍՀ մետալուրգիական արդյունաբերության զարգացումը առաջվա պես իրականացվում էր երկու ուղղությամբ՝ արդյունահանման և վերամշակման: Հանքաքարի արդյունահանման աճի տեմպերը զգալիորեն գերազանցում են նրա վերամշակմանը, քանի որ հանրապետությունում վերամշակվում է գունավոր մետալուրգիայի հումքի միայն մի մասը: Հայաստանի մետալուրգիական արդյունաբերությունը արտադրում է պղինձ, ալյումին, մոլիբդենի կոնցենտրատ, ցինկ: Քննվող ժամանակաշրջանում ստեղծվեց մետալուրգիայի նոր՝ ոսկու արդյունահանման և վերամշակման ենթաճյուղ: Մեծ ուշադրություն դարձվեց գործող ձեռնարկությունների ընդլայնմանը և տեխնիկական վերազինմանը, իրականացվեցին մի շարք միջոցառումներ հանքաքարի հարստացման տեխնոլոգիայի կատարելագործման ուղղությամբ, որը հնարավորություն տվեց ավելի արդյունավետ օգտագործել հումքը:

Հանրապետության ինդուստրիայի առավել արագ աճող ճյուղերից է շինանյութերի արդյունաբերությունը: 1970—1980 թթ. ժամանակաշրջանում այդ ճյուղի արտադրանքի ընդհանուր ծավալն ավելացավ 1,5 անգամ: Ժամանակակից ինդուստրիալ շինարարության պահանջները հանգեցրին շինանյութերի այնպիսի տեսակների արտադրության ավելացմանը, ինչպիսիք են ցեմենտը, հավաքովի երկաթբետոնային կոնստրուկցիաները, բազմապիսի ծածկերը: Բացի այդ, զգալիորեն ընդլայնվեց տուֆից, բազալտից, մարմարից պատրաստվող երեսպատման սալիկների, տարբեր լցանյութերի, տուֆբլոկների, պեպլիտի և այլ նյութերի արտադրությունը: Հատկապես արագ տեմպերով զարգացավ ապակու, ճենապակու-հախճապակու արդյունաբերությունը, ստեղծված է նոր՝ բարձրորակ բյուրեղապակու արտադրություն: Հանրապետությունում շինանյութերի արդյունաբերության զարգացման ամուր հիմքը հումքային ռեսուրսների հսկայական պաշարների առկայությունն է:

1960—1970-ական թվականներին Հայաստանի ինդուստրիալ արտադրության ընդհանուր ծավալում երկրորդ տեղը պատկանում է թեթև արդյունաբերությանը: Հանրապետության թեթև արդյունաբերությունը բազմաճյուղ է և ունի մանածագործական, կարի, կոշիկի, կաշեգործական և գորգագործական մի շարք ձեռնարկություններ: Քննվող ժամանակաշրջանում թեթև արդյունաբերության համար բնորոշ են այն ճյուղերի աճի առավել բարձր տեմպերը, որոնք թողարկում են վերջավոր սպառողական արտադրանք. այսպես, կարի և գործվածքեղենի արտադրությունը գերազանցեց բամբակեղենի արտադրությանը: Թեթև արդյունաբերության պատրաստի արտադրանքի 95—96 %-ը անմիջականո-

րեն սպառվում է բնակչության կողմից և միայն 4—5 %-ն է տեխնիկական նպատակներով առաքվում այլ ճյուղեր: 1960—1970-ական թրվականներին փոփոխություններ նկատվեցին թեթև արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեղաբաշխման ուղղությամբ. հանրապետության շրջաններում իրագործվեց նոր ձեռնարկությունների, ինչպես նաև գործող ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի տեղաբաշխման կուրսը, որը պայմանավորված է բնակչության զբաղվածության ապահովման, հատկապես՝ հանրային արտադրության մեջ կանանց ներգրավման պրոբլեմով: Այդ նույն ժամանակաշրջանում զգալի չափով ընդլայնվեց թողարկվող արտադրանքի տեսականին, բարձրացավ նրա որակը: Հայաստանի թեթև արդյունաբերական արտադրանքի որոշ տեսակներ, մասնավորապես կոշիկեղենը, մեծ պահանջարկ ունի համամիութենական շուկայում: Չնայած վերջին երկու տասնամյակներում հանրապետության թեթև արդյունաբերության արտադրանքի ընդհանուր ծավալը գրեթե կրկնապատկվել է, այնուհանդերձ նրա տեսակարար կշիռը արդյունաբերական ամբողջ արտադրանքի ծավալում մնաց 21—22,5 %-ի սահմաններում:

Զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում Հայկական ՍՍՀ սննդի արդյունաբերության արտադրանքը աճեց բացարձակ հաշվով. 1965 թ. համեմատությամբ 1980 թ. այդ ճյուղի արտադրանքն ավելացավ 2,6 անգամ: Սակայն դրան զուգահեռ, հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության ծավալում սննդի արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը գրեթե անկման միտում. եթե 1965 թ. սննդի արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը կազմեց Հայկական ՍՍՀ ամբողջ արդյունաբերության ծավալի 30,1 %-ը, ապա 1970 թվականին՝ 27,1, 1975 թ.՝ 24,6, 1980 թ.՝ 21,5 %-ը: Դա բացատրվում է հանրապետության գյուղատնտեսության վիճակով, քանի որ սննդի արդյունաբերության հումքի մեծ մասը արտադրվում է Հայաստանում: Առանձին տարիների կլիմայական անբարենպաստ պայմանները ներգործելով գյուղատնտեսության վիճակի վրա, վերջին հաշվով կասեցնում էին սննդի արդյունաբերության զարգացման տեմպերը:

Հանրապետության սննդի արդյունաբերությունը միավորում է 150 ձեռնարկություններ: Նրա հիմնական ենթաճյուղերն են գինեգործությունը, պահածոների արտադրությունը, հացագործությունը, կաթնամսամթերքների արտադրությունը: Համաշխարհային շուկայում մեծ պահանջարկ են վայելում Հայաստանի տեսակավոր կոնյակը, գինու որոշ տեսակներ, միութենական հանրապետություններ են արտահանվում նաև Հայաստանում արտադրվող պանիրը, մրգի պահածոները և այլն:

Շարունակում են զարգանալ նաև հանրապետության արդյունաբերության այն ճյուղերը, որոնց տեսակարար կշիռը արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալում համեմատաբար փոքր է. դրանք են

փայտամշակությունը, անտառային և ցելյուլոզաթղթային արտադրությունները: Մերձենում են արտադրության միջոցների («Ա» խումբ) և սպառման առարկաների («Բ» խումբ) արտադրությունների աճի տեմպերը: 1970-ական թվականների սկզբից սպառման առարկաների արտադրության աճի տեմպերը սկսեցին առաջ անցնել արտադրության միջոցների արտադրության աճի տեմպերից: Դա հանդիսացավ ամբողջ երկրում սոցիալական զարգացման կարևորագույն խնդիրների լուծման ուղղությամբ կատարվող շրջադարձի արտահայտությունը: 1965—1980 թթ. ընթացքում «Ա» խմբի արտադրանքը ավելացավ 3,45, իսկ «Բ» խմբինը՝ 4 անգամ (այդ նույն ժամանակաշրջանում ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքը աճել էր 3,65 անգամ):

Առաջադիմական լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության տարածական տեղաբաշխման բնագավառում: Հայտնի է, որ ընդհուպ մինչև 1950-ական թվականները արդյունաբերությունը զլխավորապես կենտրոնացված էր Երևանում, մասամբ՝ Լենինականում և Կիրովականում, իսկ մյուս քաղաքների և շրջանների տեսակարար կշիռն աննշան էր: 1950-ական թվականների կեսերից հանրապետության կուսակցական և տնտեսական մարմինները հետևողական կերպով սկսեցին լայն միջոցառումներ մշակել արդյունաբերության տարածական տեղաբաշխումը կատարելագործելու ուղղությամբ: Մի շարք փոքր քաղաքներում, շրջկենտրոններում, գյուղերում կառուցվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ և մասնաճյուղեր: 1980 թ. դրությամբ արդյունաբերական ձեռնարկություններ կային Հայաստանի ավելի քան 130 բնակավայրերում:

Հանրապետության արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման կատարելագործման ուղղությամբ իրականացվող միջոցառումները սոցիալական մեծ նշանակություն ունեն: Հայաստանի փոքր քաղաքներում և շրջաններում արդյունաբերության զարգացումը բնակչության զբաղվածության և միգրացիոն պրոցեսների կարգավորման պրոբլեմի լուծումից բացի անդրադառնում է նաև կյանքի մյուս կողմերի վրա՝ ավելացնում գյուղում աշխատող մտավորականության թվաքանակը, բարձրացնում գյուղական բնակչության հոգևոր պահանջարկը, ձևավորում քաղաքային ապրելակերպի գծեր: Հանրապետության մի շարք շրջանների ինդուստրիալ զարգացմանը նպաստեցին Աղստաֆա—Իջևան, Սևան—Շոթա երկաթգծերի կառուցումը, Իջևան—Հրազդան երկաթգծի շարունակվող շինարարությունը:

Կարևոր նորույթ էր հանրապետությունում արտադրական և գիտաարտադրական միավորումների ստեղծումը: Սրանց աշխատանքի փորձը ցույց է տալիս, որ արտադրության կենտրոնացման այդ ձևը թույլ է տալիս առավել ադյունավետ կերպով լուծել արտադրության մասնագիտաց-

ման, տեխնիկական առաջընթացի իրականացման, գիտության և արտադրության ինտեգրացման խնդիրները: Հայաստանում առաջին արտադրական միավորումները ստեղծվեցին 1960-ական թթ. սկզբներին, իսկ 1981 թ. հանրապետությունում արդեն կային 83 արտադրական և գիտաարտադրական միավորումներ, որոնք տալիս են իրացվող արտադրանքի 53,3 %-ը: «Մասիս» կոշիկի ֆիրմայի, «Նաիրիտ», «Հայէլեկտրալույս», «Հայէլեկտրամեքենա», «Էլեկտրոն», «Հայէլեկտրաշարժիչ» և այլ արտադրական ու գիտաարտադրական միավորումների աշխատանքների փորձը վկայում է սովորական ձեռնարկությունների նրկատմամբ նրանց էական առավելությունների մասին: Այդ առավելությունները դրսևորվում են ոչ միայն արտադրության արդյունավետության և թողարկվող արտադրանքի որակի բարձրացման, այլև աշխատանքային կոլեկտիվների սոցիալական զարգացման պլանների իրականացման առավել լայն հնարավորությունների մեջ:

Հանրապետության արդյունաբերության զարգացման բնորոշ գծերից է գիտատեխնիկական առաջընթացի նվաճումների արմատավորումը արտադրության մեջ: Արդի պայմաններում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը, արտադրանքի թողարկման ավելացմանը պետք է հասնել գլխավորապես արտադրության արդյունավետության բարձրացման հաշվին, որը շատ բանով վճռվում է նոր տեխնիկայի և առաջավոր տեխնոլոգիայի արմատավորմամբ, արտադրական պրոցեսների մեքենայացմամբ և ավտոմատացմամբ, սարքավորումների արդիականացմամբ: Այս բոլոր ուղղությունները կազմում են արդի գիտատեխնիկական առաջընթացի բաղադրամասերը:

Չնայած Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության մեջ վերջին տասնամյակներին աշխատանքի արտադրողականության աճի տեմպերը բարձրացել են, այնուհանդերձ դրանք ետ են մնում միութենական միջին ցուցանիշներից: Հայկական ՍՍՀ-ում համապատասխանաբար ցածր են աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման հաշվին ստացված արդյունաբերական արտադրանքի աճի ցուցանիշները: Այնինչ, ՍՄԿԿ XXV և XXVI համագումարներում ընդգծվել է, որ արտադրանքի թողարկումն ավելացնելու հիմնական ուղին արտադրության զարգացման ինտենսիվ գործոնի, այսինքն՝ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումն է: Դա ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության առջև դրված գլխավոր խնդիրն է:

Զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում Հայաստանում, ինչպես նաև Միության մեջ ամբողջությամբ վերցրած, ուժեղացավ ուշադրությունը էկոլոգիական բնույթի պրոբլեմների նկատմամբ, որոնք տնտեսության զարգացման և շրջակա միջավայրի վրա նրա ունեցած աճող ներգործության հետևանքով կարևոր նշանակություն են ձեռք բերել: Սովե-

տական Հայաստանի պայմաններում, ուր համեմատաբար ոչ մեծ տարածության վրա կենտրոնացված են հարյուրավոր, այդ թվում՝ գունավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկություններ, մեծ նշանակություն ունի շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը: 1960—1970-ական թվականների ընթացքում այդ ուղղությամբ որոշակի աշխատանք տարվեց: Ամենաարմատական քայլը պետք է համարել Սև վանա լճի մակարդակը բնական պայմաններին մոտ բարձրության վրա պահպանելու նպատակով Արփա—Սևան եզակի ջրատարի կառուցումը: Սրա շահագործումը այլ համալիր միջոցառումներով հանդերձ պետք է նպաստի բնության հիանալի ստեղծագործության՝ Սևանա լճի պահպանմանը, լճի ավազանը հանգստյան նպատակով օգտագործելուն: Վերջին տասնամյակներին տեխնոլոգիական պրոցեսների կատարելագործման ուղղությամբ իրագործվեցին մի շարք միջոցառումներ, որոնց նպատակն է հատկապես մետալուրգիական և քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկություններում ստեղծել արտադրության փակ ցիկլեր: 1980 թ. Երևանի «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորման մեջ դադարեցվեց շրջակա միջավայրի վրա վնասակար ներգործություն ունեցող կարբիդի արտադրությունը: Հանրապետության շատ ձեռնարկություններում կատարելագործվեցին կեղտաջրերի ֆիլտրային մաքրման համակարգերը և այլն: Շրջակա միջավայրի վրա արդյունաբերական արտադրության վրնասակար ներգործության վերացման ուղղությամբ հետագա միջոցառումները պետք է նպաստեն բնության պահպանման և նրա ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման կարևոր խնդրի լուծմանը:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում Հայկական ՍՍՀ գյուղատնտեսության զարգացումն ընթանում է ՍՄԿԿ Կենտկոմի մարտյան (1965 թ.) պլենումի մատնանշած խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Ինչպես հայտնի է, 1965 թ. մարտյան պլենումը մշակեց երկրի գյուղատնտեսության վերելքի երկարաժամկետ ծրագիր, որն իր զարգացումը ստացավ կուսակցության հետագա համագումարների, մասնավորապես ՍՄԿԿ XXVI համագումարի (որը նեց պարենային ծրագրի մշակման և լուծման անհրաժեշտությունը) որոշումներում: Արդի փուլում կուսակցության ագրարային քաղաքականության հիմնական դրույթներն են՝ գյուղատնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումների զգալի ավելացումը, գյուղատնտեսության աշխատողների նյութական շահագրգռվածության հետագա բարձրացումը, գյուղատնտեսության տեղափոխումը ժամանակակից ինդուստրիալ հիմքի՝ մեքենայացման, քիմիացման, մեխորացման բազայի վրա, գիտատեխնիկական առաջընթացի նվաճումների լայն արմատավորումը: Այսպիսով, խնդիր է դրվում ոչ միայն հաղթահարել գյուղատնտեսության ետ մնալը և ապահովել նրա կայուն վերելքը, այլև լուծել գյուղատնտեսական աշխատանքը արդյունաբերական աշխատանք-

քի հետ, գյուղական ապրելակերպը քաղաքային ապրելակերպի հետ մերձեցնելու սոցիալական կարևոր պրոբլեմները: Առանձնապես Հայաստանում, որի հողատարածությունները սահմանափակ են, գյուղատնտեսության վերելքի հիմնական ուղին արտադրության ինտենսիվացումն է: Հանրապետության պայմաններում ինտենսիվացման հիմնական լծակներից է ոռոգելի տարածությունների ընդլայնումը, ոռոգման ցանցի զարգացումը: 1960—1970-ական թվականներին մեծ աշխատանք տարվեց արհեստական ջրամբարների, ջրհան կայանների, ոռոգելի ջրանցքների կառուցման ուղղությամբ: Շարք մտան Ապարանի, Ազատի, Վարդաքարի, Մանթաշի և ուրիշ ջրամբարները, զգալի քանակությամբ ջրհան կայաններ, կառուցվեցին Արզնի-Շամիրամի, Նոյեմբերյանի, Թալինի, Քասախի և այլ ջրանցքները, վերանորոգվեցին մի շարք ոռոգման համակարգեր: Այս բոլորի հետևանքով ավելացան ոռոգելի հողատարածությունները. 1965 թ. կալին 253,8 հազ. հեկտար տարածությամբ ոռոգելի հողեր, իսկ 1980 թվականին՝ 291,1 հազար: Այդ նույն ժամանակաշրջանում ցանքատարածությունները 400.1 հազ. հեկտարից հասան 442,0 հազարի: Այդ աճը ձեռք բերվեց լեռնային թեքությունների, աղակալած հողերի և նախկինում շօտագործվող այլ տարածությունների յուրացման հաշվին:

Գյուղատնտեսության վերելքը պայմանավորող միջոցառումների շարքում կարևոր տեղ է գրավում գյուղատնտեսության նյութական բազայի ամրապնդումը, հատկապես նրա մեքենայական պոտենցիալի մեծացումը: Տեխնիկայի մատակարարման աճի հետևանքով բարձրացավ գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացման մակարդակը: 1980 թ. հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվում էին գրեթե 13 հազար տրակտորներ, 1460 հացահատիկային կոմբայն, 15830 բեռնատար ավտոմեքենաներ, մեծ քանակությամբ այլ տեխնիկա: Կոլտնտեսությունները և պետական տնտեսությունները սկսեցին ստանալ տեխնիկայի նոր տեսակներ՝ բուլդոզերներ, էքսկավատորներ, հատիկամաքրիչ մեքենաներ, կթի ագրեգատներ, կերաբաշխման ավտոմատ փոխադրիչներ և այլն: Այնուհանդերձ, ինչպես նշվեց ՍՄԿԿ XXVI և ՀԿԿ XXVII (1981 թ.) համագումարներում, գյուղատնտեսության մեջ, հատկապես անասնապահության բնագավառում, աշխատատար պրոցեսների մեքենայացման մակարդակը դեռևս ցածր է:

Հանրապետությունում որոշակի աշխատանք կատարվեց գյուղատնտեսության քիմիացման ուղղությամբ. ավելացավ հանքային պարարտանյութերի մատակարարումը, լայնորեն սկսեցին օգտագործել բույսերի պաշտպանության քիմիական միջոցները: Շարունակվեցին աշխատանքները մշակվող կուլտուրաների կառուցվածքը կատարելագործելու ուղղությամբ. մասնավորապես, ընդլայնվեցին խաղողի և պտղատու այ-

2256

ԵՐԵՎԱՆ

ՊԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

ԱՆԱՎԵՐԴԻ

ՔԱՂԱՐԱՆ

Եղեգնաձոր

Մաստարա

ՊԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ՀԱՍՏ ԺԱՅՐԱՊԱՐԱՊ

Քաղաքներ հանրապետական ենթակայության

Քաղաքներ շրջանային ենթակայության

Քաղաքատիպ ավաններ

գյուղական բնակավայրեր

երկաթուղիներ

ԱԼԱՎԵՐԴԻ
ՔԱՋԱՐԱՆ
Եղեգնաձոր
Մաստաբա

ՀԱՅԿ մայրաքաղաք
քաղաքներ հանրապետական ենթակայության
քաղաքներ շրջանային ենթակայության
քաղաքատիպ ավաններ
գյուղական բնակավայրեր
երկաթուղիներ

Հնապազորեց Գ.Կ.ԴՈՂՈՍՅԱՆ

գինների տարածությունները, քանի որ հենց դրանք են դարձել այժմ Հայաստանի գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղերը:

Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունը, գյուղատնտեսության աշխատողները մեծ ջանքեր գործադրեցին գյուղատնտեսության մթերքների արտադրությունն ավելացնելու ուղղությամբ: Որոշ չափով բարձրացան գյուղատնտեսական մթերքների համախառն աճի տեմպերը. 1980 թ. գյուղատնտեսական մթերքների համախառն արտադրությունը 1965 թ. համեմատությամբ աճեց 70 % -ով: Բարձրացավ հանրապետությունում մշակվող հիմնական կուլտուրաների բերքատվությունը, ավելի շատ մթերքներ սկսեց տալ անասնապահությունը: Սակայն, ամբողջությամբ վերցրած, գյուղատնտեսության զարգացման տեմպերը, գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվության, անասնապահության մթերքատվության մակարդակները և, հետևաբար, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը ետ են մնում բնակչության և վերամշակող արդյունաբերության պահանջներից:

Արդի փուլում գյուղատնտեսության զարգացման մայրուղին հանդիսանում է գյուղատնտեսական արտադրության հետագա խոշորացումը, մասնագիտացումը, համակենտրոնացումը և նրա փոխադրումը ինդուստրիալ հիմքի վրա: Այդ կարևոր խնդրի լուծմանը կոչված են աջակցելու 1960-ական թվականների վերջին և 1970-ական թվականների սկզբին երևան եկած միջտնտեսային միավորումները և ագրոարդյունաբերական համալիրները: Դրանց կազմակերպումը օրինաչափ քայլ է գյուղատնտեսության առաջընթացի բնագավառում և արտացոլում է գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման առաջադիմական միտումները: Միջտնտեսային միավորումները և ագրոարդյունաբերական համալիրները հնարավորություն են տալիս առաջադրելու և լուծելու այնպիսի խնդիրներ, որոնք պահանջում են զգալի միջոցների ներդրում, տեխնիկայի և բանվորական ուժի առավել արդյունավետ օգտագործում: Բացի դրանից, նրանք հնարավորություն են ընձեռում ապահովելու գյուղի աշխատավորության զբաղվածությունն ամբողջ տարվա ընթացքում, նպաստում գյուղատնտեսական աշխատանքը արդյունաբերական աշխատանքի տարատեսակության վերածելու կարևոր սոցիալական խնդրի լուծմանը: 1970 թ. Հայկական ՍՍՀ-ում կային 10 (այդ թվում 7-ը՝ գյուղատնտեսական), իսկ 1981 թվականին՝ 73 (որից 62-ը՝ գյուղատնտեսական) միջտնտեսային ձեռնարկություններ: Հանրապետության, մասնավորապես, էջմիածնի, Ստեփանավանի, Հրազդանի և այլ շրջաններում կազմակերպված միջտնտեսային միավորումների փորձը վկայում է, որ նման տնտեսությունների արտադրական ցուցանիշները հիմնականում գերազանցում են կոլտնտեսությունների և սովխոզների համապատասխան ցուցանիշները:

Այսպիսով, հասուն սոցիալիզմի պայմաններում Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը, զարգանալով որպես երկրի ժողովրդատնտեսական ամբողջական համալիրի բաղկացուցիչ մաս, հասավ նոր բարձունքների: Ներկայումս հանրապետությունն ունի հսկայական տնտեսական պոտենցիալ, որը հնարավորություն է տալիս աշխատանքի համամիութենական բաժանման մեջ ընդլայնել Հայկական ՍՍՀ մասնակցությունը, բազմապատկել նրա ներդրումը կոմունիստական հասարակարգի նյութատեխնիկական բազայի կառուցման համալիր ծրագրի իրականացման գործում, ինչպես նաև լուծել աշխատավորության բարեկեցության բարձրացման սոցիալական կարևոր խնդիրը:

* * *

Զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում Սովետական Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը բնորոշ են ամբողջ սովետական հասարակության սոցիալական կառուցվածքին: Այդ փոփոխությունները արտահայտվում են ինչպես քանակական (հիմնական սոցիալական խմբերի բացարձակ թվաքանակով և տեսակարար կշռով), այնպես էլ որակական ցուցանիշներով (այդ խմբերից յուրաքանչյուրի՝ բանվոր դասակարգի, գյուղացիության, մտավորականության հանրակրթական, կուլտուր-տեխնիկական և որակավորման մակարդակների աճով):

Էլ ավելի աճեցին հասարակության հիմնական արտադրողական ուժի՝ բանվոր դասակարգի թվաքանակը և տեսակարար կշիռը: 1965 թ. հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների տարեկան միջին թվաքանակը կազմեց 455 հազար, իսկ 1981 թվականին՝ 869,6 հազար մարդ, կամ աճեց 91,0 %-ով: Բանվոր դասակարգի աճի տեմպերով Հայաստանը միութենական հանրապետությունների մեջ զբաղում է առաջատար տեղերից մեկը և գերազանցում ամբողջությամբ վերցրած երկրի համապատասխան ցուցանիշը: Որոշակի տեղաշարժեր նկատվեցին ըստ արտադրության ճյուղերի բանվոր դասակարգի տարաբաշխման ուղղությամբ: Վերջին երկու տասնամյակներին էապես ավելացավ բանվոր դասակարգի ագրարային ջոկատի, ինչպես նաև սպասարկման ոլորտում զբաղված բանվորների թվաքանակը: Բանվոր դասակարգի կազմում տեղի ունեցող ներկառուցվածքային տեղաշարժերը բնորոշ են հատկապես զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանին և արտացոլում են այդ դասակարգի կառուցվածքի զարգացման երկարատև միտումը:

Հասուն սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում Հայկական ՍՍՀ կուլտուր-տեսային գյուղացիությանը բնորոշ է զբաղված բնակչության. կազմում

ինչպես նրա բացարձակ թվաքանակի, այնպես էլ տեսակարար կշռի կրճատումը: Եթե 1965 թ. կուլտուրային աշխատանքներին մասնակցած կուլտուր-տեսականների տարեկան միջին թվաքանակը կազմել էր 121 հազար մարդ, ապա 1981 թ. դրությամբ այն կրճատվեց ավելի քան 1,5 անգամ՝ իջնելով 77 հազ. մարդու: Ներկայումս հանրապետության զբաղված բնակչության կազմում կուլտուրային գյուղացիության տեսակարար կշիռը չի անցնում 9 %-ից: Կուլտուրային գյուղացիության թվաքանակի կրճատումը մի շարք գործոնների ազդեցության հետևանք է. նախ նշենք հանրապետության կուլտուր-տեսությունների թվաքանակի նրկատելի կրճատումը (1965 թ. 536-ի դեմաց 1981 թ. հանրապետությունում կային միայն 280 կուլտուր-տեսություններ) և նրանց մի մասի վերաճումը սովխոզների: Մյուս գործոններն են՝ միգրացիոն պրոցեսները, ինչպես նաև կուլտուր-տեսականների մի մասի աշխատանքի անցնելը գյուղական վայրերում ստեղծված արդյունաբերական ձեռնարկություններում: Միգրացիոն պրոցեսները նախ և առաջ արտահայտվում են ղեպի քաղաք գյուղական բնակչության, մեծ մասամբ երիտասարդության տեղաշարժերով: Հանրապետության պայմաններում միգրացիոն պրոցեսները ոչ այնքան գյուղատնտեսական աշխատանքի մեքենայացման մակարդակի բարձրացման (որը տանում է բանվորական ձեռքի կրճատման), որքան որ քաղաքի և գյուղի միջև դեռևս գոյություն ունեցող պայմանների տարբերությունների հետևանք են: Դա մասնավորապես վերաբերվում է հանրապետության հեռավոր և լեռնային շրջաններին:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում Սովետական Հայաստանի մտավորականության զարգացմանը բնորոշ են ինչպես նրա բացարձակ թվաքանակի և տեսակարար կշռի ավելացումը, այնպես էլ աճի տեմպերի բարձրացումը: Եթե 1965 թ. ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված էին 175,8 հազար ծառայողներ և մտավորականներ, ապա 1980 թվականին՝ 355,1 հազար. այսինքն սոցիալական այդ խմբի բացարձակ թվաքանակը կրկնապատկվեց: Զբաղված բնակչության մեջ մտավորականների և ծառայողների տեսակարար կշիռը հասավ 27 %-ի: Մտավորականությունը բացարձակ թվաքանակով առաջ է անցել գյուղացիությունից, իսկ աճի տեմպերով հանրապետության բոլոր սոցիալական խմբերի մեջ զբաղում է առաջին տեղը: Հայաստանի, ինչպես նաև ամբողջ երկրի մտավորականության թվական աճը պայմանավորված է արդի գիտատեխնիկական հեղափոխության ծավալմամբ, որակավորված մասնագետ-կադրերի նկատմամբ եղած պահանջարկի շեշտակի աճով: Հանրապետությունում առավել արագ կերպով է ավելանում գիտական և տեխնիկական մտավորականությունը: Վերջինս աշխատում է ոչ միայն արտադրության մեջ, այլև բազմաթիվ կոնստրուկտորական, նախագործային կազմակերպություններում, ինստիտուտներում, բյուրոներում,

լաբորատորիաներում: Ստվարանում է նաև գիտական մտավորականությունը. եթե 1965 թ. հանրապետությունում հաշվվում էր 7,8 հազար գիտաշխատող, ապա 1981 թ. նրանց թվաքանակը հասավ գրեթե 20 հազարի: Աճեց և ուսուցիչների, բժիշկների, գեղարվեստական մտավորականության ներկայացուցիչների թվաքանակը: Սոցիալիստական հայ ազգը ներկայումս ունի ինտելեկտուալ այնպիսի մեծ պոտենցիալ, որն ունակ է լուծելու ժամանակակից հասարակության սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր զարգացման ամենաբարդ պրոբլեմները:

Սովետական Հայաստանի մտավորականության զարգացման մյուս տարբերակիչ գիծը նրա գյուղական ջոկատի նկատելի աճն է: Գյուղական մտավորականությունը բաղկացած է կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, միջտնտեսային ձեռնարկություններում զբաղված մասնագետներից, բժշկական աշխատողներից, ուսուցիչներից, ակումբների և կուլտուր-լուսավորական մյուս հիմնարկների աշխատողներից, գյուղի սպասարկման ոլորտի մասնագետներից, սովետական և կուսակցական աշխատողներից. այդ մտավորականության թվին կարելի է դասել նաև գյուղական վայրերում գտնվող արդյունաբերական ձեռնարկություններում ընդգրկված մասնագետներին:

Գյուղական մտավորականության աճը սոցիալական կարևոր նշանակություն ունի. մտավորականության առկայությունը դրական ներգործություն է ունենում գյուղական կյանքի բոլոր կողմերի վրա, նպաստում գյուղի բնակչության կուլտուրական պահանջների աճին, մերձեցնում գյուղական և քաղաքային ապրելակերպերը:

Արդեն նշվել է, որ Հայկական ՍՍՀ սոցիալական հիմնական խմբերի զարգացումը բնութագրվում է ոչ միայն քանակական, այլև որակական փոփոխություններով: Ամենից առաջ նկատելիորեն բարձրացան բանվորների և գյուղացիների կրթական մակարդակները: 1959 թ. 1000 բանվորներից բարձրագույն և միջնակարգ (լրիվ և թերի) կրթություն ունեին 492, 1970 թ.՝ 619, իսկ 1979 թ.՝ 831 մարդ: Կոլտնտեսային գյուղացիության շրջանում այդ ցուցանիշները համապատասխան տարիներին կազմում էին 366, 481 և 693 մարդ: Այսպիսով, 1970-ական թթ. վերջերին բանվորների ավելի քան 83, իսկ կոլտնտեսային գյուղացիների գրեթե 70 % -ը ունեին միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն: Այլ կերպ ասած, առկա է երկու դասակարգերի ոչ միայն կրթական մակարդակների բարձրացման փաստը, այլև նրանց մերձեցման միտումը:

Գիտատեխնիկական առաջընթացը որոշող արդյունաբերական ճյուղերի զարգացումը, արտադրության մեքենայացման և ավտոմատացման մակարդակների բարձրացումը հանգեցրին որակավորում չունեցող և սակավ արտադրողական ձեռքի աշխատանքներում զբաղված բանվոր-

ների թվաքանակի կրճատման: Դրան զուգահեռ, աճեց պահանջարկը բանվոր-ապարատավարների, կարգավորող բանվորների, էլեկտրաեռակցողների, զազաեռակցողների, բարձր կարգի խառատների, փականագործների նկատմամբ: Այսպես 1950-ական թթ. վերջերից մինչև 1970-ական թթ. կեսերը հանրապետության արդյունաբերության մեջ ապարատավարների թվաքանակը ավելացավ ավելի քան 30, զազաեռակցողներինը և էլեկտրաեռակցողներինը՝ 12, փականագործներինը՝ 30, հաստոցների և ավտոմատների կարգավորող բանվորների թվաքանակը՝ 3 անգամ: Անշեղորեն աճում է արդյունաբերական այն բանվորների տեսակարար կշիռը որոնք աշխատում են մեքենաների և մեխանիզմների օգնությամբ: Իսկ այդպիսի աշխատանքը պահանջում է բանվորների տեխնիկական գիտելիքների որոշակի մակարդակ և հատուկ որակավորում:

Կոլտնտեսային գյուղացիության կազմում որակական փոփոխությունները արտահայտվում են մեխանիզատորների տեսակարար կշռի աճի մեջ: Չնայած դրան, մեխանիզատորների բացարձակ թվաքանակը որոշ չափով կրճատվեց, որը պայմանավորված է կոլտնտեսությունների և նրանցում ընդգրկված գյուղացիության կրճատմամբ: Դրան զուգահեռ, կոլտնտեսականների կազմում երևան եկան նոր մասնագիտությունների աշխատողներ՝ կթի ագրեգատները սպասարկող կթվորներ, կերի բաշխումը կարգավորող օպերատորներ, կարգավորողներ և այլն:

Հայկական ՍՍՀ սոցիալական կառուցվածքի կազմում տեղի ունեցող սոցիալական տեղաշարժերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հասուն սոցիալիզմի պայմաններում հանրապետությունում, ինչպես և ամբողջ երկրում, տեղի է ունենում սոցիալական խմբերի, քաղաքի և գյուղի, մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքների մերձեցման պրոցես, ինչը վերջին հաշվով կհանգեցնի հասարակության սոցիալական միատարրության:

3. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Հասուն սոցիալիզմի փուլում սովետահայ մշակույթը հասավ զարգացման նոր բարձունքների: Հանրապետության մշակույթը նոր պայմաններում ձեռք է բերում նոր գծեր, լուծում հասարակական առաջընթացի բարդ խնդիրներ: Այդ վերելքը բնութագրվում է ամենից առաջ հոգևոր ստեղծագործության մեջ նոր բարձունքների նվաճմամբ, մշակույթի ոլորտի և նրա նյութական բազայի հետագա բարձրացմամբ, ինչպես նաև հասարակության սոցիալական բոլոր խավերի կողմից մշակութային արժեքների յուրացման աճող պահանջներով: Մշակույթի զարգացումն ընթանում է գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններ-

րում, որը դառնալով հասարակական առաջընթացի կարևոր գործոն, ավելի ակտիվորեն է ներգործում կյանքի վրա, նպաստում աշխատանքի բնույթի մտավորականացմանը:

Զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանը նշանավորվեց հասարակական կյանքում գիտության դերի և նշանակության աճով: Գիտությունը դառնում է հասարակական կեցության «միսն ու արյունը», վերածվում կյանքի զարգացման վճռական գործոնի: Գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններում տեղի է ունենում գիտությունն անմիջապես արտադրողական ուժի վերածելու պրոցես. հենց դրանով է որոշվում գիտության դերը արդի փուլում:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում սովետահայ գիտության զարգացման գլխավոր ուղղությունները պայմանավորվում են երկու հիմնական գործոնով՝ հիմնարար տեսական հետազոտությունների ընդլայնում և ժողովրդական տնտեսության մեջ գիտական հետազոտությունների արդյունքների ներդրում: Հիմնարար տեսական հետազոտությունները գիտատեխնիկական առաջընթացի հիմքն են, իսկ դրանց արդյունքները ստանում են կիրառական նշանակություն՝ նպաստելով արտադրության հետ գիտության ինտեգրացման պրոցեսին:

Հանրապետությունը զգալի հաջողությունների հասավ այնպիսի գիտությունների բնագավառում, ինչպիսիք են մաթեմատիկան, ֆիզիկան, աստղաֆիզիկան, քիմիան: Հայաստանում մաթեմատիկայի տարբեր ճյուղերում կատարված գիտական հետազոտությունների արդյունքները լայն ճանաչում են գտել: Մաթեմատիկայի զարգացումը խթանեց կիբեռնետիկայի, հաշվողական տեխնիկայի առաջընթացին: Հայաստանի գիտնականների ստեղծած «նաիրի» տիպի հաշվիչ մեքենաները լայն տարածում են գտել և օգտագործվում են ամենատարբեր գիտական, տեխնիկական, ժողովրդական տնտեսական խնդիրների լուծման համար: Հայաստանում արդեն ստեղծված է էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների շորորոգ սերունդը: Այս գործում զգալի ավանդ ունի ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ Ֆ. Սարգսյանը:

Տարրական մասնիկների հատկությունների հետազոտման գործում նշանակալից հաջողությունների հասան հանրապետության ֆիզիկոսները: Այդ բնագավառում ամենախոշոր նվաճումը 1967 թ. էլեկտրոնային օդակաձև արագացուցիչի կառուցումն ու գործարկումն էր Երևանում: Հայկական արագացուցիչում իրենց գիտափորձերն են դնում Միության գիտնականները: Հայաստանի և Վրաստանի ֆիզիկոսների համագործակցությունը պսակվեց մեծ հաջողությամբ՝ տրեկային կայծավոր խցիկի ստեղծմամբ: Այդ աշխատանքի հեղինակները ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Ա. Ալիխանյանի գլխավորությամբ 1970 թ. արժանացան Լենինյան մրցանակի: Ֆիզիկայի տարբեր հարցերում ար-

դյունավետ աշխատանք են կատարում ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Գ. Ղարիբջանը, Մ. Տեր-Միքայելյանը, Գ. Սահակյանը:

1960—70-ական թվականներին հատկապես արգասավոր գործ կատարվեց ֆիզիկական գիտությունների նոր ուղղությունների՝ ռադիացիոն ֆիզիկայի, քվանտային էլեկտրոնիկայի, ոչ գծավոր օպտիկայի մշակման բնագավառում: Այդ հետազոտությունները խթանեցին հանրապետությունում արդյունաբերական նոր ճյուղերի՝ ռադիոտեխնիկայի, էլեկտրոնիկայի զարգացմանը: Մասնավորապես գիտական և գործնական մեծ նշանակություն ունեցան քվանտային օպտիկայի համար ոչ գծավոր և այլ բյուրեղների ստեղծման աշխատանքները, որոնք օգտագործվում են լազերային համակարգերում, սարքաշինության ասպարեզում:

Համընդհանուր ճանաչում գտան Բյուրականի աստղադիտարանում անցկացվող ուսումնասիրությունները: Ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանի գլխավորած կոլեկտիվը առաջ քաշեց աշխարհայացքային նշանակություն ունեցող մի շարք դրույթներ, մասնավորապես՝ երկնային մարմինների առաջացման, գալակտիկաների միջուկի ակտիվության պրոբլեմների վերաբերյալ: Հայ աստղագետների նշանակալից նվաճումը հանդադրվեց մի շարք տիեզերական հրթիռներում և ուղեծրային կայաններում: Այդ լաբորատորիայի օգնությամբ ստացված նյութերը գիտական նշանակալից հետաքրքրություն են ներկայացնում:

1960—70-ական թվականներին ընդլայնվեցին քիմիական գիտությունների տարբեր բնագավառներում կատարված հետազոտությունները: Ամենակարևոր նվաճումներից են՝ կենսաբանական ակտիվ պրեպարատների ստեղծումը, որոնց շնորհիվ մշակվեցին նոր արդյունավետ դեղամիջոցներ, տեխնիկական նոր նյութերի և այլ արտադրանքների ստեղծման վերաբերյալ հետազոտությունները, ինքնաձավալման քիմիական ռեակցիաների ուսումնասիրությունները, որոնք հանգեցրին տարբեր մետաղների ու նոր միացությունների արտադրության եղանակների մշակմանը և այլն: Այս բոլորը գործնական մեծ նշանակություն ունեն:

Զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում առաջնակարգ նշանակություն ստացավ արտադրության հետ գիտության կապի ամրապնդման հարցը: Հանրապետության կուսակցական մարմինները և գիտական հիմնարկները մեծ աշխատանք ծավալեցին այդ ուղղությամբ: Այն իր արտահայտությունը գտավ ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում գիտահետազոտական ինստիտուտների և լաբորատորիաների լայն ցանցի ստեղծման, ինչպես նաև գիտական հիմնարկների և բուհերի ամբիոնների գործունեության պրակտիկ նշանակության բարձրացման մեջ: Առաջին ուղղությունը նշանավորվեց, այսպես կոչված, ձյուղային գիտության նշանակալից զարգացմամբ, գիտաարտադրական

միավորումների ստեղծմամբ: Գիտաարտադրական միավորումներն արդյունաբերական ձեռնարկությունների և գիտական հիմնարկների ինտեգրացիայի ձևեր են, որոնք համապատասխանում են գիտատեխնիկական հեղափոխության առաջադրած պայմաններին, նպաստում գիտությունը անմիջական արտադրողական ուժի վերածվելուն: Հանրապետությունում ստեղծված ԳԱՄ-ների՝ գիտաարտադրական միավորումների փորձը վկայում է, որ նրանց գործունեությունը հանգեցնում է տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների բարելավմանը, «գիտական գաղափար-տեխնիկական մշակում-արտադրության մեջ ներգրծում» շրջապտույտի կրճատմանը:

1970-ական թվականների ընթացքում ամրապնդվեցին արտադրության հետ գիտական հիմնարկների կապերը՝ մասնավորապես քիմիական և կենսաբանական գիտությունների ասպարեզում: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ օրգանական քիմիայի ինստիտուտում իրագործվեցին կաբելային արդյունաբերության և էլեկտրամեքենաշինության համար կարևոր նշանակություն ունեցող նոր մեկուսիչ էլեկտրատեխնիկական նյութերի ստեղծման հետաքրքիր աշխատանքներ: Ինստիտուտի կողակտիվը աշխատանքային սերտ համագործակցության մեջ մտավ Երևանի «Պոլիվինիլացետատ» գործարանի հետ և այս համագործակցությունը հանգեցրեց ձեռնարկության տեխնոլոգիական պրոցեսների կատարելագործմանը: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ընդհանուր և օրգանական քիմիայի ինստիտուտը ձեռնամուխ եղավ բյուրեղապակու ստացման աշխատանքներին: Գյուղատնտեսության բնագավառում զգալի հաջողությունների հասան հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի միկրոբիոլոգիայի ինստիտուտի աշխատակիցները: Ինստիտուտում ստացված նոր միկրոօրգանիզմները, օրգանական պարարտանյութերը, բույսերի պաշտպանության միջոցները գյուղատնտեսության համար մեծ նշանակություն ունեն: Քիմիական և կենսաբանական գիտությունների զարգացման բընագավառում զգալի աշխատանք են կատարել հանրապետության ԳԱ ակադեմիկոսներ Ա. Բաբայանը, Ա. Նալբանդյանը, Վ. Ղազարյանը, Ս. Վարդանյանը, Վ. Ֆանարջյանը, է. Ա. Գրիկյանը և ուրիշներ:

Հաշվի առնելով արտադրության հետ գիտության կապի ամրապնդման գործում ձեռք բերած նվաճումները, Հայաստանի Կոմկուսի XXVII համագումարը (1981) ընդգծեց «Գիտական կազմակերպությունների գործունեության մեջ կատարված շրջադարձը դեպի ժողովրդական տրեստեսության հրատապ պրոբլեմներ» և գիտնականների առջև խնդիր դրեց հասնել «պրակտիկայում գիտական մշակումների ու հանձնարարականների շուտափույթ ներդրմանը, ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի հետ գիտության ստեղծագործական համագործակցության ամրապնդմանը»:

Հասուն սոցիալիստական հասարակության պայմաններում էապես աճեց հասարակական գիտությունների դերը սովետական մարդկանց դաստիարակության գործում: Հայաստանի կոմկուսը հանրապետության հասարակագետների ուշադրությունը բեռեց հումանիտար գիտությունների արդիական պրոբլեմների մշակման, հետազոտությունների տեսական մակարդակի բարձրացման, հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ճիշտ իմաստավորման, հասարակական գիտությունների դաստիարակչական դերի բարձրացման վրա:

Հենվելով նախընթաց ժամանակաշրջանում ձեռք բերած նվաճումների վրա, պատմաբանները, լեզվաբանները, գրականագետները, արվեստաբանները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի գծով խոշոր, հիմնարար աշխատությունների ստեղծմանը: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի կոլեկտիվը հանրապետության նշանավոր պատմաբանների հետ համագործակցելով, նախապատրաստեց և 60-ական թվականների երկրորդ կեսից ձեռնամուխ եղավ «Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակի հրատարակմանը: Հենվելով սովետական պատմագրության ձեռք բերած նըվաճումների վրա, բազմահատորյակում իմաստավորվում է հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղին հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև մեր օրերը:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում շարունակվեցին Հայաստանի տարբեր զարաշրջանների հնագիտական հուշարձանների եռանդուն հետազոտման աշխատանքները: Ստացված արդյունքները, որոնց մի մասը համաշխարհային ճանաչում են գտել, հնարավորություն տվեցին ձեռնարկելու Հայաստանի հնագիտության քարտեզագիր-ժողովածուների հրատարակումը:

Հայ գրականության պատմության վերաբերյալ ստեղծվեցին մի շարք մեծարժեք աշխատություններ: «Հայ նոր գրականության պատմության» հինգհատորյակը 1980 թ. արժանացավ Հայկական ՍՍՀ Պետական մրցանակի: Գրականագետները մեծ ուշադրություն դարձրին սովետահայ գրականության ձևավորման և զարգացման պատմության ուսումնասիրմանը, մենագրություններ գրվեցին հայ անվանի գրողների ստեղծագործությունների մասին: Պատմության, փիլիսոփայության ու գրականության բնագավառում արժեքավոր աշխատություններ են հրապարակել ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Գ. Գալոյանը, էդ. Զրաշյանը և Գ. Բրուտյանը:

Հանրապետության լեզվաբանները մեծ թվով գործեր ստեղծեցին հայոց լեզվի բարբառագիտության, քերականության, պատմության վերաբերյալ: Նշանակալից նվաճում էր բացատրական, երկլեզվյա, մասնագիտական և այլ բնույթի բառարանների ստեղծումը:

Հայաստանի արվեստաբանները ստեղծեցին հայ ճարտարապետության, սովետահայ թատրոնի, երաժշտության, կերպարվեստի պատմությանը նվիրված աշխատությունների ամբողջական շարք: Արտասահմանյան հետազոտողներն ավելի մեծ հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել մեր բազմադարյան արվեստի նկատմամբ: Դրա վկայությունն են իտալիայում և Հայաստանում կայացած՝ հայ արվեստի պատմությանը նվիրված միջազգային սիմպոզիումները:

Ընդլայնվեցին հետազոտություններն էկոնոմիկայի բնագավառում: 1960—70-ական թվականներին հանրապետությունում ստեղծվեցին մի շարք գիտահետազոտական ինստիտուտներ, որոնք ուսումնասիրում են էկոնոմիկայի հարցերը, օգնում հանրապետության պլանավորող մարմիններին:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում զգալիորեն աճեց հանրապետության գիտահետազոտական հաստատությունների և նրանցում ընդգրկված աշխատակիցների թվաքանակը: 1960—1980 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում Հայկական ՍՄՀ-ում կրկնակի աճեց գիտական հաստատությունների թիվը: Ներկայումս հանրապետությունում գործում են ավելի քան 150 գիտական հիմնարկներ՝ ինստիտուտներ, լաբորատորիաներ, գիտահախազծային և լաբորատորիային պատկանող ինստիտուտներ, տարբեր նախագծային բյուրոներ և այլն, որոնք զնալով ավելի ու ավելի են ուղղվում հանրապետության գիտատեխնիկական դեմքը: Զգալիորեն աճեց գիտական աշխատողների թվաքանակը: 1965 թ. հանրապետությունում կար 7,7, 1980 թ. սկզբին՝ 18,2 հազար գիտաշխատող, որոնցից ավելի քան 700-ը դոկտորներ էին, 5,5 հազարը՝ գիտությունների թեկնածուներ: Շոշափելի կերպով արագացան գիտության նորագույն ուղղությունների համար բարձրորակ մասնագետներ պատրաստելու տեմպերը:

Հանրապետության գիտական կյանքում մեծ իրադարձություն էր Հայկական սովետական հանրագիտարանի հրատարակումը: Հայկական ՍՄՀ ԳԱ նախագահությանը կից ստեղծվեց ՀՍՀ հատուկ գիտական խմբագրություն, առաջացան գիտական խմբագրական խորհուրդներ: 1974—1983 թթ. ժամանակահատվածում լույս են տեսել Հայկական սովետական հանրագիտարանի 9 հատորները, որոնց ստեղծմանը ակտիվորեն մասնակցում են հանրապետության նշանավոր գիտնականները:

Նշանակալից աշխատանք տարվեց ժողովրդական կրթության համակարգի հետագա զարգացման, դպրոցներում ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի կատարելագործման ուղղությամբ: Անտարակույս, այդ բնագավառում կարևոր նվաճումներ են ոչ լրիվ միջնակարգ կրթության անցման ավարտումը, ապա՝ աստիճանաբար անցումը պարտադիր միջնակարգ կրթության:

Ընդհանուր միջնակարգ կրթության անցման մասին որոշումն ընդունվեց ՍՄԿԿ XXIII համամարումարում (1966): Այդ որոշման իրականացումը պահանջեց ոչ քիչ ջանքեր և միջոցներ: Այդուհանդերձ, նախապես նշված ժամկետում՝ 1970 թ. ավարտել ընդհանուր միջնակարգ կրթության անցումը՝ չհաջողվեց: ՍՄԿԿ XXIV համագումարը (1971) խնդիր դրեց ութերորդ հնգամյակում «ապահովել երիտասարդության՝ ընդհանուր միջնակարգ կրթության լրիվ անցնելը»:

Կուսակցության այդ որոշման իրականացման համար հանրապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց: Տարեցտարի ընդլայնվեց դպրոցների ցանցը: Ընդ որում հետևողականորեն կրճատվեց տարրական և ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցների թիվը և ավելացավ միջնակարգ դպրոցների քանակը: Համապատասխանաբար աճեց սովորողների թվաքանակը: Այսպես, 1970/71 ուս. տարում կային 103 տարրական դպրոցներ (4,1 հազար սովորողներ), 493 ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցներ (86,1 հազար սովորողներ), 729 միջնակարգ դպրոցներ (525,4 հազար սովորողներ): 1979/80 ուս. տարում տարրական դպրոցների թիվը կրճատվեց մինչև 31-ի (0,7 հազար սովորողներ), ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցների թիվը՝ 355-ի (43,2 հազար սովորողներ), իսկ միջնակարգ դպրոցների թիվը հասավ 943-ի (523,8 հազար աշակերտներ): Այսպիսով, 80-ական թվականների սկզբին հանրապետության դպրոցների գրեթե 70 տոկոսը միջնակարգ էր: Դա երկրում ամենաբարձր ցուցանիշն է:

Կուսակցական կազմակերպությունների, ժողովրդական կրթության մարմինների հետևողական և լարված աշխատանքի շնորհիվ հնգամյակի ընթացքում հանրապետությունում հիմնականում իրագործվեց համընդհանուր միջնակարգ կրթությունը: Այդ իրադարձությունը սոցիալական մեծ նշանակություն ունեցող նվաճում է:

Ժողովրդական կրթության հետագա զարգացման խնդիրները նախանշված են «Հանրակրթական ու պրոֆեսիոնալ դպրոցի ռեֆորմի հիմնական ուղղությունները» ՍՄԿԿ Կենտկոմի նախագծում, որը համաժողովրդական լայն քննարկումից հետո հաստատվեց ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1984 թ. ապրիլյան պլենումի կողմից: 1984 թ. ապրիլին կայացած ՍՄՀ Գերագույն Սովետի նստաշրջանը օրենք ընդունեց հանրակրթական ու պրոֆեսիոնալ դպրոցի ռեֆորմի մասին: Դպրոցական ռեֆորմի հիմնական իմաստը այն է, որ պետք է հանրակրթական ու պրոֆեսիոնալ դպրոցի աշխատանքը բարձրացնել որակական նոր մակարդակի, ապահովել սովորողների կողմից գիտությունների հիմունքների խոր տիրապետումը, նրանց մեջ ձևավորել կոմունիստական կայուն համոզմունքներ, աշխատասիրություն, բարոյական անաղարտություն, նրանց դաստիարակել պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և հայրենասիրության ոգով: Խնդիր է դրվում արմատապես բարելավել դպրոցականների աշխա-

տանքային դաստիարակությունը և մասնագիտական կողմնորոշումը ուսուցումն արտադրական աշխատանքի հետ շաղկապելու հիման վրա, երիտասարդության ընդհանուր միջնակարգ կրթությունը լրացնել ընդհանուր մասնագիտական կրթությամբ: Այսպիսով, հետագա զարգացումը կստանան արդի պայմանների համեմատ միասնական, աշխատանքային, պոլիտեխնիկական դպրոցի լենինյան գաղափարները:

Հասուն սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանի տնտեսության բուռն վերելքը, գիտատեխնիկական առաջընթացի ուղղությունը վճռող արդյունաբերական նոր ճյուղերի ստեղծումը ժողովրդական տնտեսության մասնագետների (ինչպես բանակով, այնպես էլ որակավորման մակարդակով) պատրաստման մեծ պահանջ հարուցեցին: Ուսումնասիրվող փուլում լուրջ ուշադրություն դարձվեց բուհերի և տեխնիկումների ուսումնական և դաստիարակչական պրոցեսների կատարելագործմանը, տնտեսության համար անհրաժեշտ մի շարք նոր մասնագիտությունների զծով մասնագետների պատրաստմանը:

Իրականացվեցին մի շարք միջոցառումներ, որոնք հետապնդում են հասարակության բոլոր խավերի համար բարձրագույն կրթության մատչելիության ապահովումը: Դեռևս 1950-ական թվականների վերջերին արտադրական երիտասարդությանը բուհ ընդունվելու արտոնություններ տրվեցին: 1960 թ. արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կոլտնտեսությունները և սովխոզները իրավունք ստացան իրենց երիտասարդ բանվորներին, կոլտնտեսականներին և ծառայողներին ուղարկելու բուհեր՝ ուսումնառության ամբողջ ընթացքում վճարելով կրթաթոշակ: 1969 թ. ՍՄԿԿ Կենտկոմը և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեցին բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին կից նախապատրաստական բաժիններ կազմակերպելու մասին: Շուտով նախապատրաստական բաժիններ ստեղծվեցին հանրապետության բուհերի մեծ մասում: Այնտեղ ընդունում էին իրենց կոլեկտիվների կողմից երաշխավորված բանվորների և կոլտնտեսականների, որոնք նախապատրաստական բաժինները հաջողությամբ ավարտելուց հետո առանց քննությունների ընդունվում էին առաջին կուրս:

1970/71 ուսումնական տարում հանրապետության 12 բուհերում սովորում էր 54,4 հազար ուսանող, 1975/76 ուսումնական տարում 13 բուհերում՝ 54,1 հազար, իսկ 1979/80 ուսումնական տարում՝ 57,6 հազար ուսանող:

Հանրապետությունում վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում լուրջ աշխատանք է տարվել բուհերի գիտական կարողությունների բարձրացման գծով: Այդ աշխատանքն ընթացավ երկու ուղղությամբ. առաջին՝ բուհերում գիտահետազոտական բաժինների, պրոբլեմային լաբո-

րատորիաների ստեղծում, որոնք կոչված են ոչ միայն հետազոտություններ ծավալել գիտության որոշակի բնագավառներում, այլև նպաստել ուսանողության ներգրավմանը գիտահետազոտական աշխատանքներին և երկրորդ՝ արտադրության հետ բուհական գիտության կապի ուժեղացում, արտադրության մեջ բուհերում կատարված գիտական աշխատանքների արդյունքների ներդրում:

1960-ական թվականներին հանրապետության շատ բուհերում ստեղծվեցին գիտահետազոտական բաժիններ, որոնք կոորդինացում են բուհերի գիտական աշխատանքը: Երևանի պետական համալսարանում կազմակերպվեց 10 պրոբլեմային լաբորատորիա: Բուհերի պրոբլեմային լաբորատորիաներն ակնառու դեր են խաղում ուսումնական պրոցեսի կատարելագործման, գիտական աշխատանքներին ուսանողության ներգրավման գործին:

Ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ հանրապետության մտավորականությունն իր աճման տեմպերով գերազանցում է սոցիալական մյուս խմբերին: Ոչ միայն գիտության, կրթության, կուլտուրայի, այլև նյութական արտադրության բնագավառում, հասարակության ամբողջ կյանքում մտավորականությունն ավելի ու ավելի նշանակալի դեր է խաղում:

Հասուն սոցիալիզմի պայմաններում աճում է մշակույթի մյուս կարևոր ճյուղերի՝ գրականության և արվեստի դերը աշխատավորության գաղափարական և բարոյական դաստիարակության գործում: Գեղարվեստական մշակույթի զարգացման գլխավոր ուղին կուսակցությունը համարում է մեր իրականության բազմազան կողմերի ճշմարիտ արտացոլումը, կոմունիզմի գաղափարների հաստատումը, պաշարը բացասական երևույթների դեմ:

Զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում հայ գեղարվեստական մշակույթի զարգացումը բնորոշվում է գրական և արվեստի ստեղծագործությունների կենսական բովանդակության հետագա խորացմամբ, արտահայտչական միջոցների կատարելագործմամբ: 1960—70-ական թվականներին գեղարվեստական մշակույթի ոլորտը մտավ և իր հաստատուն տեղը գրավեց սովետահայ գրողների, ղեղանկարիչների, դերասանների, արվեստի բոլոր ձևերի ներկայացուցիչների մի նոր սերունդ:

Նշված ժամանակաշրջանում սովետահայ պոեզիայի զարգացումը նշանավորվեց մի շարք խոշոր նվաճումներով, հարուստ ավանդույթների ստեղծագործական յուրացմամբ, բանաստեղծական ստեղծագործությունների բազաբացիական պաթոսի ուժեղացմամբ: Հաթահարելով իրականությունը գունազարդող հնացած ոճը, վերամբարձ տոնը, որոնք ոչ հեռու անցյալում հաճախ հատուկ էին բանաստեղծական ստեղծագործություններին սովետահայ պոեզիան ձեռնամուխ եղավ մեր ժամանա-

կակցի հարուստ ներաշխարհի ճանաչմանն ու բացահայտմանը, նրա խոհերի և ակնկալությունների արտահայտմանը:

Սովետահայ պոեզիայի նոր վերելքին նպաստեցին ավագ սերնդի բանաստեղծներ Նաիրի Զարյանը, Գեղամ Սարյանը, Սարմենը, Գուրգեն Մահարին, Աշոտ Գրաշին և ուրիշներ: Այդ տարիներին հայ պոեզիայի առաջատար ուժը դարձավ բանաստեղծների միջին սերունդը: Մեծ ժողովրդականություն ստացավ Հայաստանի անցյալն ու ներկան, հայ ժողովրդի նվիրական սպասումներն արտահայտող Հովհաննես Ծիրազի պոեզիան: Պարույր Սեակի, Համո Սահյանի, Գևորգ Էմինի, Սիլվա Կապուտիկյանի, Հրաչյա Հովհաննիսյանի, Վահագն Դավթյանի ստեղծագործությունները բովանդակում են ժողովրդի և հայրենիքի բախտի, մարդու ճակատագրի մասին մտորումները: Այդ բանաստեղծների ստեղծագործությունները լինելով խորապես ազգային և դարաշրջանի ոգուն համապատասխան, արտացոլում են համաշխարհային բանաստեղծական արվեստի նվաճումները:

Հայ բանաստեղծների հաջորդ սերունդը, որը գրական ասպարեզ իջավ վերջին երկու տասնամյակներին, իր հետ բերեց նոր ձևերի և արտահայտչական միջոցների որոնումներ:

1960—1970-ական թվականներին լուրջ հաջողությունների հասավ նաև հայ արձակը: Սովետահայ արձակում իր ուրույն տեղն է գրավում Հայրենական մեծ պատերազմի հերոսական թեման: Մ. Սարգսյանը, Ս. Խանզադյանը, Խ. Գյուլնազարյանը գովերգեցին սովետական մարդկանց հերոսությունն ու անձնուրացությունը, վեր հանեցին պատերազմի դաժան առօրյան, ռազմիկի սխրանքը, իմաստավորեցին ժողովրդին զրկանք և դժբախտություն բերող այդ մեծ փորձությունը: Հետագա զարգացում ստացավ հայ գրականության մեջ ավանդույթ դարձած պատմավեպի ժանրը: Ստեփան Զորյանը, Սերո Խանզադյանը, Սուրեն Այվազյանը ստեղծեցին հայ ժողովրդի պատմության առավել դրամատիկ իրադարձություններին, նրա ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված դուրացունե գրական լայն կտավներ: Հրաչյա Քոչարի «Նահապետ» վիպակում տրված է հայ ժողովրդի 1915 թ. ապրիլի խոր ողբերգությունը, վեր է հանված նրա վերածնության գրավականը հանդիսացող կենսունակությունը:

Վերջին երկու տասնամյակում հայ արձակում զգալի տեղ է գրավում քաղաքի և գյուղի ժամանակակից կյանքի թեման: Գրողները դիմում են մեր ժամանակակից հոգևոր աշխարհի, կյանքի իրական բացումների բացահայտմանը:

1960—1970-ական թվականներին երևան եկան նոր անուններ, որոնց ստեղծած երկերը նպաստեցին ժամանակակից հայ գրականության առաջընթացին: Հասարակական մեծ արձագանք գտան ինքնատիպ ու տաղանդաշատ գրող Հրանտ Մաթևոսյանի առաջին խսկ ստեղծագործությունները, որոնք հիմնականում նվիրված են հայ գյուղին և նրա մարդկանց: Հայ գեղարվեստական արձակում իրենց հաստատուն տեղը գտան նաև այդ սերնդի մյուս ներկայացուցիչները՝ Վարդգես Պետրոսյանը, Մուշեղ Գալոսյանը, Աղասի Այվազյանը, Զորայր Խալափյանը և ուրիշներ:

Որոշակի հաջողությունների հասավ հայ գրամատուրգիան: Հայաստանի, ինչպես նաև Մոսկվայի և Միության այլ քաղաքների թատրոնների բեմերում բեմադրվեցին Գ. Տեր-Գրիգորյանի, Գ. Բորյանի, Վ. Պետրոսյանի, Ա. Արաքսմանյանի, Պ. Զեյթունցյանի պիեսները:

Կուսակցությունը աջակցեց գրական ժառանգության նկատմամբ սխալ, նիհիլիստական վերաբերմունքի վերացմանը: Ուժեղացավ հայ հին և միջնադարյան գրականության նկատմամբ հետաքրքրությունը, հրատարակվեցին Գրիգոր Նարեկացու, Նահապետ Քուչակի, Ներսես Շրնորհալու և միջնադարյան հայ գրականության մյուս անվանի ներկայացուցիչների ստեղծագործությունները: Սովետական Հայաստանի ընթերցողը ձեռք բերեց Սիամանթոյի, Դուրյանի, Վարուժանի, Մեծարենցի և ուրիշների ստեղծագործությունները:

1960—70-ական թվականներին սովետահայ երաժշտության զարգացումը նշանավորվեց սիմֆոնիկ ժանրի մի շարք խոշոր ստեղծագործություններով, օպերային և բալետային երաժշտության, էստրադային-կատարողական արվեստի բնագավառներում որոշակի նվաճումներով: Միաժամանակ երևան եկան որակական էական փոփոխություններ: Կոմպոզիտորներն առավել հաճախ են դիմում ժամանակակից թեմային, նկատվում է երաժշտական ստեղծագործությունների ոճական արվեստի նորացման, նրանց զաղափարապատկերային բովանդակության հարստացման ակնհայտ միտում:

Սիմֆոնիկ և կամերային երաժշտության բնագավառում ստեղծվեցին մեծ թվով գործեր: Մինչև իր կյանքի վերջին օրերն անդուլ կերպով ստեղծագործում էր մեր ժամանակի խոշորագույն կոմպոզիտորներից մեկը՝ Արամ Խաչատրյանը: 1960-ական թվականներին նա գրեց ջութակի և թավջութակի, դաշնամուրային նվագախմբի համար համերգների հրաշալի երրորդությունը և շատ ուրիշ ստեղծագործություններ: Ա. Խաչատրյանի վառ, կենսախինդ ստեղծագործությունները վիթխարի ազդեցություն ունեցան ժամանակակից հայ երաժշտության վրա:

Այդ տարիներին սիմֆոնիկ և կամերային ժանրերի նոր երկեր ստեղծեցին կոմպոզիտորներ Ա. Բաբաջանյանը, Ա. Հարությունյանը, է. Հով-

հաննիսյանը, Գ. Եղիազարյանը, Է. Միրզոյանը, Զ. Տեր-Թադևոսյանը և ուրիշներ: 1970-ական թվականներին մի քանի սիմֆոնիաներով հանդես եկավ Ա. Տերտերյանը, որի երաժշտությունը բնորոշվում է նորարարությամբ, ստեղծագործական նոր լուծումների որոնումներով: Երրորդ սիմֆոնիայի համար կոմպոզիտորը արժանացավ Հայկական ՍՍՀ պետական մրցանակի: Երկրի երաժշտական հասարակայնությունը բարձր գնահատեց Ա. Աճեմյանի, Տ. Մանսուրյանի, Է. Արիստակեսյանի, Գ. Հախինյանի նոր սիմֆոնիկ ստեղծագործությունները: Գործիքային ստեղծագործական ժանրում բեղմնավոր գործ կատարեցին Ա. Հարությունյանը, Ղ. Սարյանը, Ա. Խուզոյանը և ուրիշներ:

1960—1970-ական թվականներին սովետահայ կոմպոզիտորները ծանրակշիռ ներդրում կատարեցին ազգային օպերային և բալետային երաժշտության զարգացման գործում: 1960-ական թվականների սկզբներին Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը բեմադրեց Արամ Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետը, որի երաժշտության համար կոմպոզիտորը արժանացել է Լենինյան մրցանակի: Թատրոնում մեկը մյուսի ետևից բեմադրվեցին Էդգար Հովհաննիսյանի «Հավերժական կուռք», «Անտունի» բալետները, ՍՍՀՄ Պետական մրցանակի արժանացած «Սասունցի Դավիթ» բալետ-օպերան, Է. Արիստակեսյանի «Պրոմեթեոս» բալետը, Ա. Տերտերյանի «Հրե օղակ», Ա. Հարությունյանի «Սայաթ-Նովա» օպերաները, Կ. Օրբելյանի «Անմահություն» բալետը:

Սովետական երաժշտության զարգացման մեջ ունեցած մեծ վաստակի համար ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստի բարձր կոչմանն արժանացան կոմպոզիտորներ Ալեքսանդր Հարությունյանը, Առնո Բաբաջանյանը, Գրիգոր Եղիազարյանը, Էդվարդ Միրզոյանը, Կոնստանդին Օրբելյանը:

Հայ դասական և ժամանակակից երաժշտության լայն ժողովրդականացմանը նպաստեցին հանրապետության լավագույն կատարողական կոլեկտիվների՝ Կոմիտասի անվան կվարտետի, Թ. Ալթունյանի անվան Հայկական ժողովրդական երգի-պարի անսամբլի (ղեկավար՝ հանրապետության ժողովրդական արտիստ Էմմա Մատուրյան), անվանի խմբավար Հովհաննես Չեքիջյանի գլխավորած Հայաստանի պետական ակադեմիական երգչախմբի գործունեությունը:

Հենվելով նախընթաց տասնամյակների նվաճումների վրա, զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում նոր բարձունքների հասավ կերպարվեստը: Սովետահայ կերպարվեստի վերելքին մեծապես խթանեց 1950-ական թվականների երկրորդ կեսից սովետական մշակույթի մեջ ստեղծված ստեղծագործական նպաստավոր մթնոլորտը: Վերջին երկու տաս-

նամյակներում հայ գեղանկարչության և քանդակագործության զարգացումը բնութագրվում է ժանրերի, ստեղծագործական յուրաձևությունների մեծ բազմազանությամբ, արտահայտչական նոր միջոցների որոնումներով: Հարուստ ավանդույթները և ժամանակակից ուղղությունները, կայունացած շափանիշները և նորարարությունը ներդաշնակված են հայ գեղանկարչների կտավներում, արտացոլված՝ քանդակագործների աշխատանքներում:

1960-ական թվականներին իր բեղմնավոր աշխատանքն էր շարունակում հայ գեղանկարչության նահապետ Մարտիրոս Սարյանը: «Իմ հայրենիքը» բնանկարների հիանալի շարքի համար նկարիչը 1961 թ. արժանացավ Լենինյան մրցանակի: Սովետահայ գեղանկարչների ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից են այնպիսի հայտնի վարպետներ, ինչպիսիք են Գաբրիել Գյուրջյանը, Գևորգ Գրիգորյանը (Զոտտո), Ալեքսանդր Բաժբեուկ-Մելիքյանը: Բնանկարի, նատյուրմորտի, դիմանկարի, թեմատիկ գեղանկարչության ժանրերով էին ստեղծագործում Մհեր Աբեղյանը, Էդվարդ Իսաբեկյանը, Մարիամ և Նրանուհի Ասլամազյանները, Խաչիկ Եսայանը, Հովհաննես Զարդարյանը, Արա Բեքարյանը, Քնարիկ Վարդանյանը և ուրիշներ: Կյանքից անժամանակ հեռացավ Հարություն Գալենցը, որի ստեղծած կտավները սովետահայ կերպարվեստի առավել ինքնատիպ ստեղծագործություններից են:

1960—1970-ական թվականներին աճեց Հայաստանի գեղանկարչների հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի պատմության, հանրապետության այսօրվա նկատմամբ: Թեմատիկ գեղանկարչության բնագավառում հատկապես բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին Գրիգոր Խանջյանը, Ռուբեն Աղալյանը, Սուրեն Սաֆարյանը և ուրիշներ, դիմանկարային նկարչության, նատյուրմորտի, բնանկարի, թեմատիկ նկարների ժանրերում՝ Լավինյա Բաժբեուկ-Մելիքյանը, Աշոտ Մելքոնյանը, Ալեքսանդր Գրիգորյանը: Այդ տարիների հայ գեղանկարչության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում գույների խոշոր վարպետ Մինաս Ավետիսյանը, որի կտավներին հատուկ է ներքին մեծ արտահայտչականությունը: Կյանքից վաղաժամ հեռացած այդ մեծատաղանդ նկարչի ստեղծագործությունը լայն ճանաչման է արժանացել, հայ գեղանկարչության զարգացման մեջ դարձել է նկատելի երևույթ: 1960-ական թվականների սկզբներին արտասահմանից Հայաստան վերադարձավ գեղանկարչության մեջ արդեն ձևավորված վարպետ, նկարիչ Հակոբ Հակոբյանը: Հայրենիքում նրա ստեղծագործությունը նոր, հզոր մղում ստացավ: Ունենալով գեղանկարչական ինքնատիպ ձեռագիր, Հ. Հակոբյանը ստեղծեց մի շարք կտավներ՝ նվիրված Հայաստանի բնությանը:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում իր նոր որոնումներով գեղանկարչության ասպարեզ մտավ նկարիչների հաջորդ սերունդը

(Մարտին Պետրոսյան, Վրույր Գալստյան, Հենրիկ Էլիֆեկյան և ուրիշներ):

Զգալի հաջողությունների հասավ հայ բանդակագործությունը: Հան-
րապետության քաղաքները զարդարվեցին մի շարք հուշարձաններով,
որոնցից են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման առաջ-
նորդ Վարդան Մամիկոնյանի (բանդակագործ՝ ՍՍՀՄ ժողովրդական նը-
կարիչ Նովանդ Քոչար), ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի (բան-
դակագործ՝ Ա. Հովսեփյան), քաղաքացիական պատերազմի հերոս Գա-
յի (բանդակագործ՝ Ս. Նազարյան) արձանները Նրևանում, բանաստեղծ
Ավետիք Իսահակյանի (բանդակագործ՝ Ն. Նիկողոսյան) արձանը Լե-
նինականում, Սարդարապատի հերոսամարտի (բանդակագործ՝ Ա. Հա-
րությունյան) հուշահամալիրը Հոկտեմբերյանի շրջանում, Դավիթ Բեկի
(բանդակագործ՝ Ս. Բաղդասարյան) արձանը Ղափանում և այլն:

1960—70-ական թվականները հայ ճարտարապետության բուռն վերելքի տարիներ էին: Կազմվեցին Լենինականի, Կիրովականի, հանրապետության մի շարք փոքր քաղաքների կառուցապատման նոր գլխավոր պլաններ: 1960—1970-ական թվականներին, Երևանի զարգացման գերլիալնոր պլանին համապատասխան, քաղաքի գերազանցապես ազատ տարածություններում՝ Աջափնյա կողմ, Վերին Զեյթունում, Էրեբունիում, Շահումյանում, Նորքում ստեղծվեցին մի քանի բնակելի շրջաններ: Միաժամանակ մեծ ուշադրություն դարձվեց մայրաքաղաքի կենտրոնի վերակառուցմանը, հաջողությամբ սկսվեց գլխավոր պողոտայի կառուցումը:

Հանրապետության քաղաքները զարգարող առավել հաջողված հասարակական կառույցների շարքին կարելի է դասել Սոնդուկյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնի շենքը (Ճարտարապետ՝ Ռ. Ալավերդյան և ուրիշներ), «Ռոսսիա» կինոթատրոնը և Երիտասարդական պալատը (Ճարտարապետներ՝ Գ. Պողոսյան, Ա. Թարխանյան, Ս. Խաչիկյան), «Զվարթնոց» օդանավակայանը (Ճարտարապետներ՝ Ա. Թարխանյան, Ս. Խաչիկյան և ուրիշներ), «Հրազդան» մարզադաշտը (Ճարտարապետներ՝ Կ. Հակոբյան, Գ. Մուշեղյան), կամերային երաժշտության տունը (Ճարտարապետ՝ Ս. Քյուրբչյան), Լենինականի Ա. Մռավյանի անվան դրամատիկական թատրոնը (Ճարտարապետներ՝ Ս. Սաֆարյան, Ռ. Բաղդասարյան) և այլն։ Հանրապետության ճարտարապետները ստեղծել են մի շարք հուշահամալիրներ՝ 1915 թ. Նոյեմբի զոհերի հուշարձանը (Ճարտարապետներ՝ Ս. Քալաշյան, Ա. Թարխանյան), Սարգս-րապատի հերոսամարտի հուշահամալիրը՝ Պետական ազգագրական թանգարանի հիանալի շենքով հանդերձ՝ Հոկտեմբերյանի շրջանում (հեղինակ՝ ՍՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ՝ Ռ. Իսրայելյան), Ստեփանավանում գտնվող Ստեփան Շահումյանի տուն-թանգարանը (Ճարտարա-

պետ՝ Ս. Պողոսյան) և այլն: Ճարտարապետական հետաքրքիր լուծում ունեն 1981 թ. բացված Երևանի մետրոպոլիտենի առաջին հերթի վերգետնյա և ստորգետնյա նախասրահները:

1960—1970-ական թվականներին ղգալի փոփոխություններ կատարվեցին նաև հայ թատերական արվեստի կյանքում։ Այդ փոփոխությունները նախ և առաջ արտահայտվեցին ստեղծագործող սերունդների հերթափոխության մեջ։ Կյանքից հեռացան հայ բեմի մեծ վարպետներ՝ Վահրամ Փափազյանը, Հրաչյա Ներսիսյանը, Օլգա Գուլազյանը, Ավետ Ավետիսյանը, Ռուզաննա Վարդանյանը, Գուրգեն Զանիբեկյանը, ռեժիսոր Վարդան Աճեմյանը... Նրանք, որոնք հայ թատերական արվեստի պատմության մեջ մեծ ու փառավոր էջեր են գրել։ Թատրոնների խաղացանկի մեջ էական փոփոխություններ կատարվեցին, որն արտահայտվեց ժամանակակից թեմատիկային առավել համարձակ դիմելու, մեր հասարակական կյանքի բարդ պրոցեսների, իրականության թերի և ատվերոտ կողմերի բացահայտման մեջ։ Միաժամանակ, ռեժիսորների և դերասանների նոր սերունդը նոր, ժամանակակից հնչելություն հաղորդեց համաշխարհային, ռուսական և հայ դրամատուրգիայի դասականների այն գլուխգործոցներին, որոնք առաջվա նման հայ թատրոնի խաղացանկում պահում էին իրենց տեղը։

Հանրապետության մշակութային կյանքում կարևոր իրադարձու-
թյուն էր 1968 թ. դրամատիկական նոր թատրոնի հիմնումը Երևանում
որի գլխավոր ղեկավար դարձավ ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Հրաչյա
Ղափլյանյանը։ Վերջին տասնամյակում երիտասարդ թատրոնը իր ար-
ժանի տեղը զբաղեց հանրապետության ղեկասանական կոլեկտիվների
շարքում, ստեղծագործական շոշափելի հաջողությունների հասավ հատ-
կապես ժամանակակից թեմատիկային նվիրված պիեսների բեմադրու-
թյան գործում։

1960—70-ական թվականներին հանրապետության թատրոններում բեմադրված սովետահայ դրամատուրգների ստեղծագործություններից են Գ. Տեր-Գրիգորյանի «Մենևոդ ֆյուրան» և «Ախ, ներվեր, ներվեր», Ա. Արաքսյանի «60 տարի և երեք ժամ», Վ. Պետրոսյանի «Ծանր է Հիպոկրատի զլխարկը» և «Վերջին ուսուցիչը», Գ. Հարությունյանի «Խաչմերուկ», Արամ-Աշոտ Պապայանի «Աշխարհն, այո, շուտ է եկել», Պ. Զեյթունցյանի «Ավերված քաղաքի առասպելը», Զ. Դարյանի «Հանրապետության նախագահը» և այլ հեղինակների պիեսները։ Այդ նույն տարիներին Հայաստանի ռեժիսորների մասնակցությամբ Մոսկվայի Վախթանգովի և Լենինյան կոմերիտիության անվան թատրոններում ներկայացվեց նշված պիեսների մի մասը։

Հանրապետության թատերական առաջատար կոլեկտիվը՝ Գ. Սուր-
դուկյանի անվան պետական ակադեմիական դրամատիկական թատրո-

նը հյուրախաղերով բազմիցս հանդես եկավ Մոսկվայում և միութենական հանրապետություններում: 1971 և հատկապես 1978 թ. հյուրախաղերից հետո մայրաքաղաքի թատերական քննադատությունը ընդգծեց ինչպես խմբի հաջողությունները, այնպես էլ նրա առջև ծառացած գեղարվեստական խնդիրները, հատկապես ցույց տվեց երիտասարդ կատարողական ուժերի առավել լայն ներգրավման անհրաժեշտությունը:

1960—1970-ական թվականներին հայ թատերական արվեստում առաջատար դիրք զբաղեցրեց ղեկապետների այն սերունդը, որն իր գործունեությունը սկսել էր 1950-ական թվականներին, աշխատել և սովորել էր հայ բեմի ավագ վարպետներից: Այդ սերնդի ներկայացուցիչներն են ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ՝ Բաբկեն Ներսիսյանը, Մետաքսյա Սիմոնյանը, Խորեն Աբրահամյանը, Մհեր Մկրտչյանը, հանրապետության ժողովրդական արտիստ Սոս Սարգսյանը և ուրիշներ: Այդ նույն տարիներին իր ստեղծագործական որոնումներով հանդես եկավ հայ դերասանների հաջորդ սերունդը:

Որոշ հաջողությունների հասավ հայ կինեմատոգրաֆիան: Հայ կինոարվեստի վերելքը սկսվեց 1960-ական թվականների կեսերից: Վերելքի ազդանշանը պետք է համարել նոր ֆիլմերի՝ «Արտակարգ հանձնարարություն» (1965, ռեժիսորներ՝ Ս. Կեռկով և Է. Մելիք-Քարամյան), «Բարև ես եմ» (1965, ռեժիսոր՝ Ֆ. Դովլաթյան) և «Ծռանկյունի» (1967, ռեժիսոր՝ Հ. Մալյան) երեան գալը:

Այդ տարիների սովետահայ կինոարվեստի նվաճումներից են պատմահեղափոխական թեմային նվիրված «Սարոյան եղբայրներ» (1969, ռեժիսորներ՝ Ֆ. Դովլաթյան, Ա. Հայրապետյան, Խ. Աբրահամյան), հայ ժողովրդի պատմության կարևոր իրադարձությունները արտացոլող «Նահապետ» (1977, ռեժիսոր՝ Հ. Մալյան) և «Հուլիսի աստղ» (1978, ռեժիսոր՝ Է. Քյոսսյան) ֆիլմերը: Հանդիսատեսները ջերմորեն ընդունեցին «Արևիկ» (1978, ռեժիսորներ՝ Ա. Աղաբաբով, Ա. Հայրապետյան), «Ապրեցեք երկար» (1979, ռեժիսոր՝ Ֆ. Դովլաթյան) ֆիլմերը:

Հայ կինոյում բեղմնավոր գործունեություն են ծավալել դերասաններ Գ. Թոնոնցը, Ա. Զիգարխանյանը, Ս. Սարգսյանը, Խ. Աբրահամյանը, Մ. Մկրտչյանը, դերասանուհիներ Ա. Ղուկասյանը, Վ. Վարդանյանը և ուրիշներ: Նկատելիորեն աշխուժացել է հանրապետության կինեմատոգրաֆիստների միության գործունեությունը, որի առաջին համագումարը տեղի ունեցավ 1962 թվականին:

Այսպիսով, սովետահայ մշակույթը հասավ զարգացման մեծ բարձունքների: Նրա նկատմամբ կուսակցության և կառավարության հողատարության դրսևորումը հանդիսացավ զրականության և արվեստի բնագավառում 1965 թ. Հայկական ՍՍՀ պետական մրցանակների սահմանում: Նույն թվականի նոյեմբերին Հայկական ՍՍՀ պե-

տական մրցանակների առաջին դափնեկիրները դարձան գրող Հրաչյա Քոչարը, կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը, գեղանկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, երգչուհի Գոհար Գասպարյանը, Կոմիտասի անվան կվարտետը:

Զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում մեծ նշանակություն ձեռք բերեց սոցիալիստական մշակույթի զարգացման օրինաչափություններից մեկը՝ ազգային մշակույթների մերձեցման և փոխհարստացման օրինաչափությունը:

Ազգային մշակույթների մերձեցման և փոխհարստացման գործում առաջատար դեր են խաղում զրական փոխադարձ կապերը: Գրականությունը վիթխարի ինֆորմացիա է պարունակում ժողովրդի կյանքի բոլոր կողմերի, նրա անցյալի և ներկայի, ազգային առանձնահատկությունների, սովորույթների և ավանդույթների, նվիրական սպասումների վերաբերյալ, որոնք արվեստի այդ տեսակի միջոցով հայտնի են դառնում ուրիշ ժողովուրդների: Դրա շնորհիվ զրականությունը դառնում է մշակույթների մերձեցման ազդու գործիք: Գրական փոխկապակցության հիմնական ուղիներից մեկը գեղարվեստական երկերի փոխադարձ թարգմանությունն է:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում մեծ թափ ստացավ ռուսերեն և ՍՍՀՄ այլ ժողովուրդների լեզուներով հայ գրականության երկերի թարգմանությունը: Հայերենից կատարված թարգմանությունների ընդհանուր ցուցակում առաջին տեղը բաժին է ընկնում ռուսերեն թարգմանությանը, այնուհետև՝ վրացերենին, ադրբեջաներենին, ուկրաիներենին և այլն: Վերջին տասնամյակներում ՍՍՀՄ շատ ժողովուրդների լեզուներով թարգմանվել են Եղիշե Չարենցի, Ակսել Բակունցի, Հրաչյա Քոչարի, Հովհաննես Ծիրազի, Սիլվա Կապուտիկյանի, Վախթանգ Անանյանի, Վարդգես Պետրոսյանի, Պարույր Սևակի և սովետահայ այլ գրողների, ինչպես նաև հայ գրականության դասականներ Խաչատուր Աբովյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Ավետիք Իսահակյանի և ուրիշների ստեղծագործությունները: Միության մի շարք հանրապետություններում հրատարակվեցին հայ պոեզիայի ծավալուն ժողովածուներ, ուր ամփոփվեցին հայ բազմադարյան գրականության նմուշներ: Նույն ժամանակաշրջանում զգալիորեն ավելացավ հայերեն թարգմանված ռուսերեն և այլ ազգային գրական երկերի թվաքանակը:

Թատերական կյանքում հետաքրքիր երևույթ էր Հայկական թատերական ընկերության նախաձեռնությամբ 1966 թ. կազմակերպված «Բարեկամություն» թատրոնի գործունեությունը: Այդ թատրոնը ստեղծված է Հայկական ՍՍՀ-ում միութենական հանրապետությունների թատերական արվեստների նվաճումները պրոպագանդելու համար: «Բարեկամություն» թատրոնի բեմում հանդես են եկել երկրի առաջատար թատերա-

կան կոլեկտիվները՝ Մոսկվայի Փոքր թատրոնը, Ե. Վախթանգովի անվան, «Սովրեմեննիկ», Վ. Մայակովսկու անվան, Լենինգրադի Ա. Ս. Պուշկինի անվան, Թբիլիսիի Կ. Մարջանիշվիլու անվան վրացական դրամատիկական թատրոնները և այլ թատերական կոլեկտիվներ:

Լայն տարածում են գտել միութենական հանրապետությունների երկկողմանի մշակութային տասնօրյակները, շաբաթները և օրերը: 1960—1970-ական թվականների ընթացքում Հայաստանում անցկացվեցին Ուղբեկստանի, Հստոնիայի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Ղազախըստանի, Ադրբեջանի գրականության և արվեստի շաբաթները. հայ գրականության և արվեստի շաբաթներն ու օրերը կազմակերպվեցին Հստոնիայում, Լիտվայում, Ադրբեջանում, Ղազախստանում, Մոլդավիայում, Վրաստանում: Ռուսաստանի մարզային կենտրոններում՝ Ուլյանովսկում, Դոնի Ռոստովում, Օմսկում, Լենինգրադում և այլուր բազմիցս անց էին կացվել հայ մշակույթի նվաճումների ստուգատեսներ: 1958 թ սկսած Անդրկովկասյան հանրապետությունների մայրաքաղաքներում պարբերաբար անցկացվում են «Անդրկովկասյան երաժշտական գարուն» փառատոներ, որոնք նպաստում են Անդրկովկասի ժողովուրդների երաժշտական մշակույթների պրոպագանդանը, երիտասարդ տաղանդների հայտնաբերմանը:

4. ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԻ ՄԻՋԵՎ ԿԱՊԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՄԸ

1960-ական թվականների սկզբներին կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ Սովետական Հայաստանի և Սփյուռքի կյանքում. սկսվեց սփյուռքահայության նոր հայրենադարձությունը: Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության հաջողությունները, բնակչության բարեկեցության աճը հնարավորություն տվեցին նորից մասսայական հայրենադարձություն կազմակերպել:

1961 թ. օգոստոսին ՍՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի նոր հայրենադարձության մասին: Այդ որոշման համապատասխան հանրապետությունում նախապատրաստական աշխատանքներ ծավալվեցին հայրենադարձներին ընդունելու համար: 1961 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած Հայաստանի կոմկուսի XXII համագումարը հատուկ նշեց նոր հայրենադարձությունը օրինակելիորեն կազմակերպելու, հանրապետության նոր քաղաքացիներին անհապաղ աշխատանքի տեղավորելու և նրանց բնակարաններով ապահովելու միջոցառումներ մշակելու անհրաժեշտությունը: Համագումարը հանձնարարեց հանրապետության կուսակցական և սովետական մարմիններին. հաշվի առնելով

1946—48 թվականների մասսայական հայրենադարձության փորձը, խուսափել այն ժամանակ թույլ տրված թերություններից: Հանրապետության մի շարք քաղաքներում հայրենադարձների համար բնակարանային տարածություններ առանձնացվեցին, անհրաժեշտ աշխատանքներ տարվեցին երեսաներին դպրոցներում ընդգրկելու, հայրենադարձների մի մասի անգրագիտությունը վերացնելու, նրանց զաղափարապես վերադաստիարակելու ուղղությամբ:

1962 թ. սկզբներին Հայաստան ժամանեց Կիպրոսի հայրենադարձների առաջին խումբը: Ապա հայրենադարձների խմբեր եկան Եգիպտոսից, Սիրիայից, Իրանից, ԱՄՆ-ից, Թուրքիայից, Ուրուգվայից, Արգենտինայից և այլ երկրներից: 1962—65 թթ. հայրենիք վերադարձան մոտ 7 հազար հայեր: Նրանց մեծ մասը տեղավորվեց Երևանում, Կիրովականում, Լենինականում, Աբովյանում, Չարենցավանում, Հրազդանում, Էջմիածնի, Արտաշատի, Արարատի շրջանների սովետային ավաններում: Հայրենադարձությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին: 1962—73 թթ. հայրենիք վերադարձան ավելի քան 26,1 հազար սփյուռքահայեր:

Այդ տարիներին ընդլայնվեցին Սովետական Հայաստանի կապերը Սփյուռքի հետ: Վերլուծելով սփյուռքահայ համայնքների հասարակական-քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները, հիմնական կազմակերպությունների դիրքորոշումը, նրանց վերաբերմունքը ՍՍՀՄ-ի և Սովետական Հայաստանի, խաղաղության և պատերազմի հարցերի ներկատմամբ, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության XXII համագումարը անհրաժեշտ համարեց էլ ավելի ընդլայնել և ամրապնդել կապերը Սփյուռքի առաջադեմ կազմակերպությունների հետ, շարունակել պայքարը դաշնակների հակասովետական գործունեության դեմ:

1964 թ. հունիսին հանրապետության հասարակական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ ստեղծվեց սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեն: Կոմիտեի հիմնական խնդիրներն էին՝ հայրենասիրական աշխատանքներ տանել սփյուռքահայերի շրջանում, նրանց բացատրել ՍՍՀՄ ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական դրույթները, պրոպագանդել Սովետական Հայաստանի տնտեսական և մշակութային նվաճումները, ամրապնդել կապերը Սփյուռքի առաջադեմական կազմակերպությունների, հայրենակցական միությունների, նրանց մամուլի հետ: Այդ հասարակական կազմակերպության ստեղծումը արժանացավ սփյուռքահայ աշխատավորների և առաջավոր կազմակերպությունների ջերմ հավանությանը, և նրանք ցանկություն հայտնեցին համագործակցել կոմիտեի հետ: 1965 թ. սկսեց լույս տեսնել Սփյուռքի հետ մշակութային կապերի կոմիտեի շաբաթաթերթը՝ «Հայրեն-

Վիլյամ Սարոյանը Հայաստանի
պատմության թանգարանում

նրի ձայնը: Սեղմ ժամկետում թերթը լայն մասսայականություն ձեռք բերեց Սփյուռքի համայնքներում:

Սփյուռքահայերի ազգային ինքնատիպության պահպանման գործում մեծ դեր են խաղում Սփյուռքի հետ Սովետական Հայաստանի մշակութային կապերը, որոնք ընդգրկում են լուսավորության, գիտության, գրականության, արվեստի բնագավառները: 1962 թ. Հայկական ՍՍՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց Սփյուռքի դպրոցների համար դասագրքեր հրատարակել, հաշվի առնելով նրանց մոտ ընդունված ուղղագրությունը: 1964 թ. հրատարակվեցին այբբենարան, հայոց լեզվի և գրականության դասագրքեր և անվճար ուղարկվեցին արտասահմանի հայկական դպրոցներ: Մինչև 1974 թ. արտասահմանյան 20 երկրների ավելի քան 150 դպրոցներ ուղարկվեցին 346 հազար օրինակ դասագրքեր: Դրանցից բացի Սփյուռքի դպրոցներին մեծ քանակով գեղարվեստական գրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ, կինոնկարներ և այլ միջոցներ ուղարկվեցին: 1963 թ. Հայկական ՍՍՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց նրանում Սփյուռքի ուսուցիչների համար որակավորման բարձրագույն դասընթացներ կազմակերպելու մասին: 1961—76 թթ. մեր մայրաքաղաքում իրենց մասնագիտական որակավորումը բարձրացրել են Լիբանանի, Սիրիայի, Կիպրոսի, ԱՄՆ-ի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Սուդանի, Հնդկաստանի, Ֆրանսիայի հայկական դպրոցների ավելի քան 400 ուսուցիչներ:

Հանրապետությունը Սփյուռքի համայնքներին օգնություն է ցույց տալիս նաև բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների պատրաստման

գործում: Դեռևս 1950-ական թվականների սկզբներին Սփյուռքի որոշ առաջադիմական կազմակերպություններ դիմեցին Հայկական ՍՍՀ կառավարությանը՝ հանրապետության բուհերում արտասահմանի հայ երիտասարդներին ընդունելու խնդրանքով: Առաջին անգամ սփյուռքահայերը հանրապետության բուհեր ընդունվեցին 1957 թվականին: 1963—1975 թթ. բարձրագույն կրթություն ստացան ավելի քան 350 արտասահմանյան հայեր, որոնք դարձան բժիշկներ, ինժեներներ, մանկավարժներ, երաժիշտներ և այլն:

Սովետական Հայաստանի գիտական հիմնարկների հետ մշտական կապ են պահպանում արտասահմանյան երկրների հայ գիտնականները: Նրանցից առավել աչքի ընկնողները ընտրվել են Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամներ. կենսաբիոլոգ Մանասե Սևակը (ԱՄՆ), արվեստագետ Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանը (Ֆրանսիա), աշխարհագետ Զատիկ Խանզադյանը (Ֆրանսիա), ֆիզիկոս Զարկ Գ. Փափազը (ԱՄՆ):

Զգալիորեն ընդլայնվեցին Սովետական Հայաստանի և Սփյուռքի գրական կապերը: Սովետահայ գրականությունն ավելի ու ավելի աճող ազդեցություն է գործում սփյուռքահայ դեմոկրատական գրականության վրա: Հայաստանի գրողների II համագումարից սկսած (1948 թ.) սփյուռքահայ գրողները մշտապես հրավիրվում են մասնակցելու հանրապետության գրողների համաժողովներին: Սփյուռքահայ առաջադեմ գրողների գործերը պարբերաբար, առանձին գրքերով և մասագրքերի էջերում հրապարակվում են Սովետական Հայաստանում: Լույս են տեսել Կարապետ Սիտալի, Շահան Շահնուրի, Արմեն Դարյանի, Վահե Հայկի, Զարեհ Որբունու, Լուիզ Ասլանյանի, Լևոն Մեսրոպի և այլ գրողների գործերը: Նրանց երկերի հիմնական բովանդակությունը օտարության մեջ գտնվող հասարակ հայ աշխատավորի ու բախտավորներին ու տխրություններն են, հայրենիքի նկատմամբ նրանց ունեցած անմար կարոտը: Լինելով Սովետական Հայաստանում, սփյուռքահայ գրողներից շատերը իրենց պատմելովաժքներում և ճանապարհորդական նոթերում պատկերել են այսօրվա վերածնված Հայաստանը:

Հայ արվեստի և գրականության նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում ամերիկյան նշանավոր գրող Վիլյամ Սարոյանը: Առաջին անգամ նա Սովետական Հայաստան այցելեց 1935 թ., ապա մի քանի անգամ հայրենիք եկավ 1960—70-ական թվականներին: Գ. Սունդուկյանի անվան դրամատիկական թատրոնը ներկայացրեց Վ. Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում է» պիեսը, իսկ նրա ստեղծագործությունները բազմիցս հրատարակվեցին հայերեն: Հանրապետության և սփյուռքի միջև կապերի ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց սովետահայ գրողների ու արվեստագետների այցելությունը ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Լա-

տինական Ամերիկայի, Մերձավոր Արևելքի հայկական համայնքներ:

1960—70-ական թթ. ալիքի հաճախակի դարձան Սովետական Հայաստանի ստեղծագործական կոլեկտիվների ելույթները այն երկրներում, ուր գոյություն ունեն հայկական համայնքներ: Այդ ելույթների շնորհիվ Սփյուռքի հասարակայնությունը հնարավորություն ստացավ ծանոթանալու սովետահայ արվեստի նվաճումներին և համոզվելու, թե ինչ բարձունքների է հասել վերածնված հայ ժողովուրդը:

1960—70-ական թթ. մի շարք երկրներում ներկայացումներ ու համերգներ տվեցին Գ. Սունդուկյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնը (Սիրիա, Լիբանան), Հայաստանի երգի-պարի անսամբլը (Մերձավոր Արևելքի երկրներ), պարի պետական անսամբլը (Իրան, Ֆրանսիա): Նույն տարիներին Սովետական Հայաստան այցելեցին սփյուռքահայ նշանավոր կատարողներ՝ երգիչներ Լիլի Զուգասզյանը և Լուսին Ամարան (ԱՄՆ), Լուիզ Պողոսյանը (Բելգիա), էստրադային երգիչ Շառլ Ազնավուրը (Ֆրանսիա), երգեհոնահար Պերճ Ժամկոչյանը (ԱՄՆ) և ուրիշներ:

Սփյուռքահայ և սովետահայ նկարիչների ստեղծագործությունների բազմաթիվ ցուցահանդեսներ են կազմակերպվել Հայաստանում և արտասահմանում: Սովետահայ նկարիչների կտավները ցուցադրվել են Ֆրանսիայում, Սիրիայում, Լիբանանում, Ավստրիայում, Իտալիայում և այլ երկրներում: Երևանում բազմիցս ցուցադրվել են սփյուռքահայ նկարիչներ Գառուի (Գառնիկ Զուլումյան), Ռիշար Ժերանյանի, Արտավազ Բերբերյանի (Ֆրանսիա), Արման Թադոսյանի (Կանադա), քանդակագործ Նվարդ Զարյանի (Իտալիա) և ուրիշների ստեղծագործությունները: Սփյուռքահայ առաջադեմ կազմակերպությունները, առանձին անձինք հայրենիք են առաքել ոչ քիչ թվով հայկական ձեռագրեր, հայ գրողների արխիվներ, արվեստի հայ գործիչների ստեղծագործություններ:

1980 թ. նոյեմբերին, երբ հայ ժողովուրդը նշում էր Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 60-ամյակը, Երևանում կայացավ սփյուռքահայության ներկայացուցիչների համաժողով: Աշխարհի տարբեր երկրների հայկական համայնքների, սփյուռքահայ առաջադեմ կազմակերպությունների ներկայացուցիչները արտահայտվեցին Հայրենիք—Սփյուռք կապերի հետագա ապրապնդման օգտին, արդարացիորեն գտնելով, որ Սովետական Հայաստանի հետ մերձենալը բխում է Սփյուռքի կենսական շահերից: Ժողովի մասնակիցները ամբողջ սփյուռքահայության անունից դիմեցին Սովետական Միության կառավարությանը, երախտագիտություն հայտնելով նրա՝ սփյուռքահայության նկատմամբ տաժած հոգատարության համար: Այդ նույն օրերին Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, հասարակական կազմակերպությունները, գիտությունների ակադեմիան և ստեղծագործական միությունները մի շարք

մրցանակներ սահմանեցին, որոնք շնորհվում են սփյուռքահայ առաջադեմ ներկայացուցիչներին՝ խաղաղության օգտին ակտիվ գործունեություն ծավալելու, մայր հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման, գիտություն ու մշակույթի զարգացման համար: 1981 թ. նոյեմբերին հայտնի դարձան այդ մրցանակների առաջին դափնեկիրները: Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության մրցանակը՝ «Խաղաղության և մայր հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման օգտին ակտիվ գործունեության համար» շնորհվեց աշխարհահռչակ գրող Վիլյամ Սարգսյանին (հետմահու): Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մրցանակին (լուսավորության ու մանկավարժության ասպարեզում մատուցած ծառայությունների համար) արժանացավ լիբանանահայ հասարակական գործիչ, գրող ու մանկավարժ Վահե Վահյանը: Անանիա Շիրակացու անվան մրցանակը (գիտական արժեքավոր աշխատությունների համար) շնորհվեց պատմաբան և արվեստագետ Սիրարիկ Տեր-Ներսիսյանին (Ֆրանսիա): Կոմիտասի անվան մրցանակի դափնեկիր դարձավ կոմպոզիտոր Համբարձում Բերբերյանը (ԱՄՆ), Աբովյանի անվան մրցանակի դափնեկիր՝ գրող Գառնիկ Ազդարյանը (Լիբանան), Պետրոս Ադամյանի անվան մրցանակին արժանացավ երգչուհի Լիլի Զուգասզյանը (ԱՄՆ), Մարտիրոս Սարյանի անվան մրցանակին՝ նկարիչ Գառու (Ֆրանսիա):

5. ՆՈՐ ԲՆԱԳՄԵՐՈՒՄ

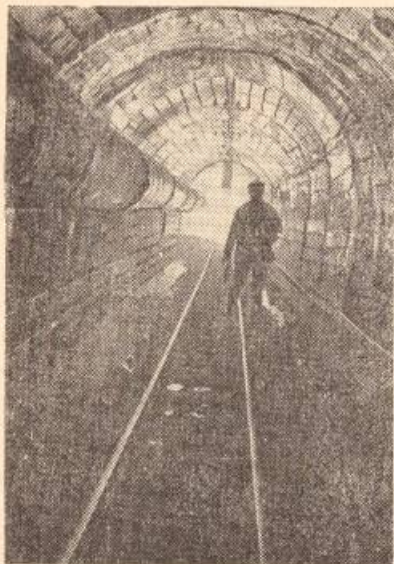
1981 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին տեղի ունեցավ ՍՄԿԿ XXVI համագումարը, որն ամփոփեց տասներորդ հնգամյակի տարիներին երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդյունքները, նշեց, որ սովետական ժողովրդի հայրենանվեր աշխատանքի շնորհիվ զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին ՍՄՀՄ տնտեսական պոտենցիալի հզորացման, ժողովրդի բարեկեցության բարձրացման և երկրի անվտանգության ամրապնդման բնագավառներում: Համագումարը մշակեց տասնմեկերորդ հնգամյակում (1981—1985 թթ.) և մինչև 1990 թվականներն ընկած ժամանակաշրջանում կուսակցության տնտեսական ստրատեգիան: Ընդգծվեց, որ 1980-ական թվականներին կոմունիստական կուսակցությունը հետևողականորեն կշարունակի իր տնտեսական ստրատեգիայի իրականացումը, որի գերագույն նպատակն է ժողովրդի կյանքի, նյութական և կուլտուրական մակարդակի անշեղ վերելքը, անհատի համակողմանի զարգացման լավագույն պայմանների ստեղծումը՝ ամբողջ հանրային արտադրության արդյունավետության հետագա բարձրացման, սովետական մարդկանց սոցիալական և աշխատանքային ակտիվության աճի հիման վրա: Համագումարը նշեց, որ առաջադրված խնդիրները հաջողու-

թյամբ լուծելու համար անհրաժեշտ է ապահովել աշխատանքի արտադրողականության արագ աճ, որի հետևանքով նախատեսված է ստանալ արդյունաբերական արտադրության գերաճի 90 տոկոսից ավելին:

ՍՄԿԿ XXVI համագումարը նախանշեց տասնմեկերորդ հնգամյա պլանի հիմնական խնդիրները: Այդ հնգամյակը կոչված է մարմնավորելու երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կուրսի հաջորդայնությունը և 1980-ական թվականների համար կուսակցության ստրատեգիական կանխատեսումները՝ հաշվի առնելով 1981—1985 թթ. հնգամյակի յուրահատկությունը: Տասնմեկերորդ հնգամյակի գլխավոր խնդիրն է՝ ապահովել սովետական մարդկանց բարեկեցության հետագա աճը, ժողովրդական տնտեսության հաստատուն, առաջընթաց զարգացման հիման վրա, գիտատեխնիկական առաջադիմությունն արագացնելու և էկոնոմիկական զարգացման ինտենսիվ ուղու վրա փոխադրելու, երկրի արտադրական պոտենցիալն ավելի ռացիոնալ օգտագործելու, ռեսուրսների բոլոր տեսակներն ըստ ամենայնի խնայելու և աշխատանքի որակը բարելավելու հիման վրա:

ՍՄԿԿ XXVI համագումարում կրկին հաստատվեց միջազգային հարաբերություններում կուսակցության և սովետական պետության հավատարմությունը խաղաղության ամրապնդման և լարվածության թուլացման կուրսին: Միջազգային իրադրության սրման պայմաններում Սովետական Միությունը հետևողականորեն հանդես է գալիս միջազգային հարաբերությունների հիմնական պրոբլեմների՝ ստրատեգիական սպառազինությունների կրճատման, զանգվածային բնաջնջման զենքի արգելման, միջազգային հարաբերություններում ուժ չբորժադրելու համար համընդհանուր պայմանագրի կնքման օգտին: Այդ կուրսը բխում է համայն մարդկության կենսական շահերից: Համագումարն ընդգծեց, որ խաղաղության պահպանումը ալժմ կուսակցության, ժողովրդի, երկրագնդի ամբողջ մարդկության ամենագլխավոր խնդիրն է:

ՍՄԿԿ XXVI համագումարի որոշումներն արժանացան մեր երկրի աշխատավորության միահամուռ հավանությունը, նրանց կողմից ընդունվեց որ-

Արփա—Սեան ջրատարի շինարարության տեղամաս

պես հասուն սոցիալիստական հասարակարգի հետագա կատարելագործման ծրագիր: Հայկական ՍՍՀ աշխատավորները սովետական ամբողջ ժողովրդի հետ միասին ձեռնամուխ եղան տասնմեկերորդ հնգամյակի պլանային առաջադրանքների կատարմանը:

Հանրապետության աշխատավորները տասնմեկերորդ հնգամյակի առաջին երեք տարիներին որոշակի հաջողությունների հասան իրենց առջև դրված խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Ապահովվեց ժողովրդական տնտեսության կայուն, առաջընթաց զարգացումը: 1981—1983 թթ. հանրապետության արդյունաբերությունը հաջողությամբ լուծեց արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցման, նյութական ռեսուրսների խնայման պլանային խնդիրները՝ մի շարք ցուցանիշներով գերազանցելով պլանային բնագծերը: Հնգամյակի առաջին երեք տարիներին սպառման միջոցների արտադրության աճի տեմպերը գերազանցեցին արտադրության միջոցների արտադրության աճի տեմպերին: Հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները և տնտեսական մարմինները աշխատանքներ տարան լրացուցիչ արտադրական կարողությունների կիրառման, գիտատեխնիկական առաջընթացի նվաճումները արտադրության մեջ ներդնելու ուղղությամբ: Արդյունաբերության մեջ շարունակվեցին աճել արտադրական և գիտարտադրական միավորումները, որոնց 1983 թ. ընկնում էր իրացված արտադրանքի մոտ 60 % -ը: Հանրապետությունում և երկրում լայն ճանաչում գտան «Հայէլեկտրալույս», «Մասիս», «Նաիրիտ», «Հայէլեկտրոմեքենա» միավորումների, Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային և Ալավերդու լեռնամետալուրգիական կոմբինատների, Կիրովականի «Ավտոգենմաշ» գործարանի, Զարենցավանի ավտոտրանսպորտային ձեռնարկության, Հայկական ատոմակալանի և ուրիշ ձեռնարկությունների աշխատանքային կոլեկտիվները, որոնք իրենց գործունեության մեջ հասել են լավագույն արդյունքների:

Հնգամյակի առաջին տարիներին շարունակվում էր Իջևան—Հրազդան երկաթգծի շինարարությունը, որը հայտարարվեց հնգամյակի հարվածային կառույց: Շինարարների կոլեկտիվը, որին օգնում են երկրի բազմաթիվ նախագծային, արտադրական և շինարարական-մոնտաժային կազմակերպություններ, բարդ ուղեգծի պայմաններում մեծ ծավալի աշխատանքներ ծավալեց թունելների, կամուրջների, միջնադիր ուղիների կառուցման գործում: Իջևան—Հրազդան երկաթգծի շինարարությունը թեկնածու է վճռական փուլ:

Տասնմեկերորդ հնգամյակի առաջին երեք տարիներին հանրապետության գյուղատնտեսության աշխատավորները որոշակի հաջողությունների հասան երկրի պարենային ծրագրով նախատեսված խնդիրների իրականացման գործում: Սկսվել և հաջողությամբ իրագործվում

են Ախուրյանի և այլ ջրամբարների ջրերով ոռոգման ենթակա, Արովյանի, Աշտարակի, Նաիրիի, Թալինի, Հոկտեմբերյանի և Նախալենային գոտու մի շարք այլ շրջանների հողատարածություններում խոշոր զանգվածներով խաղողի և պտղատու այգիների ստեղծման աշխատանքները Հանրապետությունում աշխատանքներ են տարվում խոշոր անասնապահական համալիրների և թռչնաֆաբրիկաների ստեղծման ուղղությամբ, որը հնարավորություն է տալիս ավելացնելու մսի և անասնապահական այլ մթերքների արտադրությունը: Հայաստանի մի շարք կոլեկտիվ և սովետական տնտեսություններ տարեցույցի ձևով են բերում կաշույն բարձր արդյունքներ. նրանցից են Նոյեմբերյանի շրջանի «Զինթուն», էջմիածնի շրջանի Թաիրովի անվան սովետական տնտեսությունները, Արովյանի շրջանի Կույբիշևի անվան, Արարատի շրջանի Խանջանի անվան, Արտաշատի շրջանի Սվերդլովի անվան կոլտնտեսությունները:

Տասնմեկերորդ հնգամյակի պլանային առաջադրանքների կատարման գործում հանրապետության աշխատավորության հաջողությունների շնորհիվ Հայկական ՍՍՀ-ն 1981, 1982 և 1983 թթ. հաղթող ճանաչվեց համամիութենական սոցիալիստական մրցությունում: «Տնտեսական և կուլտուրական շինարարության ասպարեզում քաղաքի աշխատավորների ձեռք բերած հաջողությունների» համար 1982 թ. Նոյեմբերին, ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի նախագահության հրամանագրով հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

* * *

1982 թ. Նոյեմբերին մահացավ Լ. Ի. Բրեժնևը: ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի Նոյեմբերյան (1982 թ.) պլենումը գլխավոր քարտուղար ընտրեց Յու. Վ. Անդրոպովին: Ավելի ուշ կայացած ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի նստաշրջանը Յու. Վ. Անդրոպովին ընտրեց ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի նախագահության նախագահ: ՍՄԿԿ Կենտկոմի Նոյեմբերյան պլենումը հաստատեց ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում կուսակցության կուրսի հաջորդայնությունը, ընդգծեց զարգացած սոցիալիզմի հասարակության կատարելագործման ուղղությամբ լուրջ միջոցառումների իրականացման անհրաժեշտությունը:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի Նոյեմբերյան և փետրվարյան (1983 թ.) պլենումների որոշումները երկրի կուսակցական կազմակերպություններին նպատակառոտորեն աշխատանքային կարգապահության ամրապնդման, ըստանձնած գործի նկատմամբ բոլոր աշխատողների պատասխանատվության բարձրացման, մեր կյանքում երևան եկող բացասական երևույթների դեմ վճռական պայքար ծավալելու ուղղությամբ միջոցառումների իրականացմանը: Կուսակցությունը խնդիր դրեց բարձրացնել կուսակցա-

կան կազմակերպությունների մարտունակությունը և հեղինակությունը, հասնել առաջադրված բոլոր խնդիրների պարտադիր կատարմանը: ՍՄԿԿ Կենտկոմի հունիսյան (1983 թ.) պլենումը կարևոր որոշումներ ընդունեց զաղափարախոսական աշխատանքների կատարելագործման ուղղությամբ, ընդգծեց տնտեսական և գաղափարա-դաստիարակչական գործունեության սերտ զուգակցման անհրաժեշտությունը, խնդիր դրեց հանրակրթական և պրոֆտեխնիկական դպրոցների ռեֆորմի իրականացման նպատակահարմարության մասին:

Երկրի, այդ թվում նաև Սովետական Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները մեծ աշխատանքներ ծավալեցին այդ խնդիրների իրականացման ուղղությամբ: Երկրում ամբողջությամբ վերցրած հաջողվեց հաղթահարել 1980-ական թվականների սկզբներին նկատվող տնտեսական զարգացման տեմպերի անկումը:

1984 թ. փետրվարին վախճանվեց Յու. Վ. Անդրոպովը: ՍՄԿԿ Կենտկոմի փետրվարյան (1984 թ.) պլենումը ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար ընտրեց Կ. Ու. Չեռնենկոյին: Պլենումից հետո ընդունված կուսակցության փաստաթղթերում բացահայտվեցին մեր հասարակության հետագա զարգացման հիմնական խնդիրները՝ կատարելագործել ժողովրդական տնտեսության կառավարումը, տնտեսության բոլոր օղակներում բարձրացնել կազմակերպվածությունը և կարգապահությունը, հաստատուն բնույթ տալ հասարակության զարգացման մեջ դրական միտումներին: Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում Սովետական Միությունը անփոփոխ կերպով հանդես է գալիս հանուն կայուն խաղաղության պահպանման, վստահության և համագործակցության պայմանների հաստատման, տարբեր սոցիալական սիստեմների միջև խաղաղ գոյակցության լենինյան սկզբունքների իրականացման:

Կ. Ու. Չեռնենկոյի մահից հետո 1985 թ. մարտին տեղի ունեցած ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի պլենումը միաձայն ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրեց Միխայիլ Սեբգեևիչ Գորբաչովին: Պլենումը ընդգծեց, որ կուսակցությունը հավատարիմ է մնում XXVI համագումարի, ՍՄԿԿ Կենտկոմի հաջորդած պլենումների մշակած ստրատեգիական գծին: Դա երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու, հասարակության կյանքի բոլոր կողմերի կատարելագործման, սովետական ժողովրդի կյանքի նյութական և աշխատանքի պայմանների որակական բարելավման գիծն է: Նշված խնդիրների լուծման համար Կոմունիստական կուսակցությունը ընտրում է տվյալ պայմաններին համապատասխան առավել նպատակահարմար ուղիներ: Մեր հասարակարգի հետագա զարգացման համար այդ տեսակետից վիթխարի նշանակություն ունեցան ՍՄԿԿ Կենտկոմի ապրիլյան (1985 թ.) պլենումի

որոշումները: Կուսակցությունը խնդիր դրեց որակական նոր աստիճանի բարձրացնել արտադրողական ուժերը և արտադրական հարաբերությունները, արմատապես արագացնել գիտատեխնիկական առաջադիմությունը, արագ առաջընթաց ապահովել տնտեսության ղարգացման ստրատեգիական ուղղություններում, կարճ ժամանակամիջոցում՝ մինչև 2000 թվականը, ստեղծել այնպիսի արտադրական պոտենցիալ, որն իր մասշտաբներով հավասար լինի բոլոր նախընթաց տարիների ընթացքում կուտակվածին: Կուսակցությունը մշակեց երկրի սոցիալ-տնտեսական ղարգացումն արագացնելու կոնցեպցիան, որի իրականացումը կարող է ձեռք բերվել գիտատեխնիկական առաջադիմության հետագա ծավալման, տնտեսական, սոցիալական, կազմակերպչական գործոնների մոբիլիզացման միջոցով:

Երկրում մեծ աշխատանք ծավալվեց առաջադրված խնդիրների լուծման բնագավառում: Մշակված և իրականացվում են մեքենաշինության տեխնիկական մակարդակի բարձրացումն և զարգացումն արագացնելու, սև մետալուրգիայի վերակառուցման, նախադժային գործի կատարելագործման, սկզբունքային նոր տեխնոլոգիաների արմատավորման ծրագրեր: Մեծ ուշադրություն դարձվեց գիտատեխնիկական առաջադիմության խթանմանը, գիտության նվաճումների և առաջավոր փորձի արմատավորմանը: Սկզբունքային նոր երևույթ է անցումը մի շարք համասեռ ճյուղերի միասնական կառավարման՝ մասնավորապես մեքենաշինության, ագրոարդյունաբերական համալիրի բնագավառներում:

Միաժամանակ կուսակցությունը մի շարք միջոցառումներ իրականացրեց երկրում բարոյական մթնոլորտի առողջացման ուղղությամբ: Երկրի, այդ թվում նաև Սովետական Հայաստանի աշխատավորական զանգվածները համակողմանիորեն աջակցում են կարգ ու կանոնի և կարգապահության ամրապնդման, պահանջկոտության բարձրացման, նեգատիվ երևույթների դեմ հետևողական պայքար մղելու կուսակցության կուրսին: Կուսակցությունը արդի փուլում մեծ նշանակություն է տալիս աշխատավորական զանգվածների հետ Կոմունիստական կուսակցության կապերի հետագա ամրապնդմանը, աշխատավորության ստեղծագործական ակտիվության բարձրացմանը, աշխատանքի հրապարակայնության և սովետական դեմոկրատիայի ընդլայնմանը:

Սովետական հասարակության ղարգացման հիմնական ստրատեգիական ուղղություններն իրենց արտացոլումը գտան պատմական մեծ կարևորություն ունեցող փաստաթղթերում՝ ՍՄԿԿ ծրագրի նոր խմբագրություն և կուսակցության Կանոնադրության փոփոխման մեջ, տասներկուերորդ հնգամյակի (1986—1990 թթ.) և մինչև 2000 թվականը ընկած ժամանակաշրջանի երկրի տնտեսական և սոցիալիստական ղարգացման Հիմնական ուղղություններում: Այդ փաստաթղթերը հավանու-

թյան արժանացան 1985 թ. հոկտեմբերին կայացած ՍՄԿԿ Կենտկոմի պլենումում, դրվեցին համաժողովրդական քննարկման և կհաստատվեն 1986 թ. գումարվելիք Սովետական Միության Կոմունիստական կուսակցության XXVII համագումարի կողմից: ՍՄԿԿ ծրագրի նոր խմբագրությունը պահպանվում է ՍՄԿԿ տնտեսական և քաղաքական հիմնարար դրույթների հաջորդանությունը: Միաժամանակ խմբագրվեցին, խորվերլուծության ենթարկվեցին տնտեսական և սոցիալական այն լուրջ տեղաշարժերը, որոնք մեր երկրում տեղի ունեցան վերջին քարոզդարում, հաշվի առնվեցին միջազգային իրադրության զարգացման մեջ փոփոխությունները:

Առաջիկա 15 տարիների երկրի սոցիալ-տնտեսական ղարգացման խնդիրների լուծման գործում կարևոր տեղ է հատկացվում տասներկուերորդ հնգամյակին (1986—1990 թթ.): Տասներկուերորդ հնգամյակի զբաղվող խնդիրը տնտեսության ղարգացման տեմպերի արագացումն է և արդյունավետության բարձրացումը գիտատեխնիկական առաջադիմության արագացման, արտադրության տեխնիկական վերադիման ու վերակառուցման, ստեղծված արտադրական պոտենցիալի ինտենսիվ օգտագործման, կառավարման համակարգի, տնտեսական մեխանիզմի կատարելագործման բաղադրիչներ և սովետական ժողովրդի բարեկեցության հետագա վերելքի հասնելը այդ հիման վրա: Գալիք հնգամյակում ազգային եկամուտը պետք է ավելանա 19—22 տոկոսով՝ ի հաշիվ հանրային աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման: Արդյունաբերական արտադրանքի թողարկումը նախատեսված է ավելացնել 21—24 տոկոսով, գյուղատնտեսության մեջ համախառն արտադրանքի միջին տարեկան ծավալը՝ 14—16 տոկոսով:

Տասներկուերորդ հնգամյակով առաջադրված խնդիրների լուծման գործում իր բաժինն է ներդնում նաև Հայկական ՍՍՀ-ն: Հնգամյակում նախատեսվում է հանրապետությունում արդյունաբերական արտադրանքի արտադրությունն ավելացնել 24—26 տոկոսով, միաժամանակ իրականացնել հանրապետության ինդուստրիալ պրոֆիլը բնորոշող ճյուղերի՝ մեքենաշինության, գունավոր մետալուրգիայի, քիմիական և թեթև արդյունաբերության վերակառուցում և տեխնիկական վերադիմում:

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի միջին տարեկան ծավալը նախատեսված է մեծացնել 12—14 տոկոսով, միաժամանակ հացահատիկի արտադրությունը հասցնել մինչև 330, բանջարեղենին՝ 500, խաղողին՝ 350 մսին՝ 130, (սպանդանոցային քաշով), կաթին՝ 625 հազար տոննայի և այլն:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական ղարգացման արագացման, հասարակական հարաբերությունների ամբողջ համակարգի կատարելագործման, սովետական ժողովրդի բարեկեցության բարձրացման ուղղությամբ կու-

սակցության միջոցառումները լայն աջակցություն են ստանում երկրի, այդ թվում նաև Սովետական Հայաստանի աշխատավորության կողմից: Հանրապետության աշխատավորությունը սովետական ամբողջ ժողովրդի հետ միասին հավանություն է տալիս անվտանգության ապահովման, խաղաղության պահպանման, սպառազինման մրցավազքի դադարեցման ուղղությամբ Կոմունիստական կուսակցության և Սովետական պետության վարած հետևողական արտաքին քաղաքական կուրսին: Այդ նպատակները մոտ և հասկանալի են բարի կամքի բոլոր մարդկանց:

Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, ՍՍՀՄ բոլոր ժողովրդների հետ Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը իրագործում է կուսակցության նախանշումները, իր արժանի ավանդը ներդնում երկրի առջև ծառացած վիթխարի խնդիրների լուծմանը:

Արաս թագավոր, Աշոտ երկաթի եղբայր, 155, 156

Արաս-Միրզա, թագաժառանգ, 245—247

Արասյան Գագիկ, թագավոր, 177

Արզար Գպիր, ահա թոխաթեցի Ա.

Աբդուլ Համիդ, սուլթան, 273, 279, 280, 282, 283, 316, 317

Աբդալա, կառավարիչ, 134

Աբդուլլա փաշա, 221, 222

Աբելյան Հովհաննես, 337, 393

Աբելյան Մանուկ, 334, 388, 418

Աբելյան Մհեր, նկարիչ, 446, 482

Աբովյան խաչատուր, 238, 240, 248, 259, 285, 286, 296, 297, 425, 487

Աբրահամյան խորեն, 448, 486

Աբուսեթ, ոստիկան, 138, 139

Ագաթանգեղոս 72, 93—95, 105, 120, 143

Ադալյան Նորայր, 480

Ադալյան Ռուբեն, նկարիչ, 482

Ադամյան Պետրոս, 291

Ադգարյան Գ., 445, 494

Ագելյանով, 304

Ադոնց Նիկողայոս, 334

Ադիգ փաշա, Մարաշի կուսակալ, 268—71

Ադիգբեկով Մ., 344

Ադնալուր Շաու, 493

Աթենաս, աստվածուհի, 95

Աթոյան Ա., 366

Աթահակ, մարաջ թագավոր, 95

Ալամդարյան Հարություն, 256, 285

Ալավերդյան Ռ., ճարտարապետ, 484

Ալավերդյան Ս., 351, 353

Ալավերդյան Քրիստափոր, 405

Ալեքսանդր I կայսր, 244

Ալեքսանդր II կայսր, 273

Ալեքսանդր, Անտոնիոսի որդի, 62, 63

Ալեքսանդր Սևերոս, կայսր, 72

Ալեքսանդրա, Պաղեստինի թագուհի, 54

Ալեքսանյան Ա., 443

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ալեքսեյ Միխայլովիչ, ռուսական ցար, 213, 214, 232

Ալիլուև Ս. Յա., 306

Ալիխանյան Ա., 418, 441, 471

Ալիխանով Ա., 418, 441

Ալիխանով, կապիտալիստ, 304

Ալիշան Ղևոնդ, 287, 299

Ալիազով, գեներալ, 275

Ալի-Աբսյան, սելջուկյան սուլթան, 177

Ակակիոս, պրոկոնսուլ, 132

Ակներցի Գրիգոր, 201

Ահարոնյան Ավետիս, 348

Ահրիման, աստված, 93

Ահուրա-Մազդա, աստված, 93

Աղաբաբով Ա., 488

Աղա Մահմեդ խան, 224, 232

Աղայան էդ., 444

Աղայան Ղազարոս, 290

Աղաջանյան Ստ., 337, 392

Աղբիանոս եպիսկոպոս, 107

Աղթամարցի Գրիգորիս, 230

Աճառյան Հր., 334, 388, 418, 443

Աճեմյան Ա., 481

Աճեմյան Վարդան, 485

Ամատունի Վահան, հազարապետ, 123, 124

Ամերիկյան Մ., 291

Ամիրզովլաթ Ամասիացի, բժիշկ, 229, 230

Ամմիանոս Մարկելիանոս, պատմիչ, 112, 114

Ամր, զորավար, 137

Ամիրիկրատես Աթենացի, հույն պատմիչ, 98

Ալեկեցի Վ., 204, 205

Ալվազյան Աղասի, 480

Ալվազյան Լ., 497

Ալվազյան Սուրեն, 479

Ալվազովսկի Գ., 295

Ալվազովսկի Հովհ., 292

Ալաբյան Ա., 299

Անակ, պարթև, 106
 Անահիտ, աստվածուհի, 86, 91, 93—95, 106
 Անանես, թոնդրական ղեկավար, 174
 Անանյան Վ., 446, 487
 Անաստասիս, կայսր, 131
 Անատոլ Ֆրանս, 327
 Անդեկան, մարզպան, 129
 Անդրանիկ (Անդրանիկ Օղանյան), 316, 323
 Անդրուպով Յու. Վ., 499, 501
 Անկյուրացի Հովհ., մատենագիր, 225
 Աննիյաս, ցեղային առաջնորդ, 19
 Անտիգոնոս, քահանայապետ, 61
 Անտիոքիս, թագուհի, 40
 Անտիոքոս Ասիացի, Սելևկյան արքա, 57
 Անտիոքոս Հիերաքս (Սելևկոս 3-րդի եղբայրը), 40
 Անտիոքոս 3-րդ Մեծ, Սելևկյան արքա, 40, 41, 44
 Անտիոքոս IV էպիփանես, 44
 Անտոնինոս Կարակալա, բյուզանդական կայսր, 71
 Անտոնինոս, եռապետ, 60—63
 Անտոնինոս Պիոս, բյուզանդական կայսր, 70
 Աշխադար (Բակուր թագավորի որդի), 70
 Աշիբ փաշա, Մարաշի կառավարիչ, 271
 Աշոտ I-ին, հայոց թագավոր, 154, 199
 Աշոտ 2-րդ Երկաթ (Սմբատ Բագրատունու որդի), 155, 156
 Աշոտ 3-րդ (Բագրատունի), հայոց թագավոր, 156, 164, 165
 Ապիանի Պետրոս, 230
 Ապիանոս, հույն պատմիչ, 88
 Ապոլոն, հունական աստված, 80, 95
 Ապպիոս Կլավդիոս, 54
 Առաքելյան Բ., 443
 Առաքելյան Ս., 392, 409
 Առուշանյան Բագրատ, 405
 Աստղիկ դիցուհի, 93, 95
 Ավագ (Իվանն Ջաքարյանի որդի), 180
 Ավան Յուզբաշի, 220
 Ավանեսով Վաղյամ, 339
 Ավգերյան Մկրտիչ, 299
 Ավետիսյան Ավետ, 393, 448, 484
 Ավետիսյան Հունան, 409
 Ավետիսյան Մինաս, 482

Ավետիքյան Գ., 299
 Ավրելիանոս, բյուզանդական կայսր, 72
 Ասլամազյան Երանուհի, 482
 Ասլամազյան Մարիամ, 482
 Ասլանյան Լուիզա (Լուիզ), 421, 492
 Ասողիկ, պատմիչ, 199
 Աստղիկ դիցուհի, 86, 93, 95
 Արա Դեղեցիկ, 85, 86, 95
 Արազի Մ., 390
 Արամ, 85
 Արամազդ, հայկական աստված, 91, 93—95, 98, 106
 Արամե (Ուրարտուի թագավոր), 21
 Արամյան Ռաֆայել, 446
 Արամյանց, 304
 Արաքսանյան Ա., 480, 485
 Արգավան, 96, 97
 Արդիշաի I-ին, Մենուայի որդի, 22, 23, 31
 Արեյան Թ., 499
 Արիադատե-Ամտոմա, արքայադուստր, 47
 Արիարաթես (Կապադոկիայի թագաժառանգ), 39
 Արինթես, զորավար, 113
 Արիոբարդան, Կապադոկիայի թագավոր, 47
 Արիոբարդան, հռոմեական դրածո, 66
 Արիստակես Լաստիվերացի, 165, 166, 175, 199, 200
 Արիստակեսյան Է., 481
 Արիստոտել, հույն փիլիսոփա, 147, 148, 198
 Արծրունի Անդրեաս, 393, 448, 484
 Արծրունի Աշոտ, 139, 140
 Արծրունի Գագիկ, հայոց թագավոր 137, 155, 167
 Արծրունի Գրիգոր, հրապարակախոս, 279, 285
 Արծրունի Դավիթ, 139
 Արծրունի Դերենիկ, իշխան, 167
 Արծրունի Թովմա, մատենագիր, 199
 Արծրունի Համաղասպ, 136—37
 Արծրունի Մեհրուբան, 111, 113
 Արծրունի Ներշապուհ, հայ զորավար, 123, 124
 Արծրունի Սահակ, 136, 137
 Արծրունի Սենեքերիմ, հայոց թագավոր, 157

Արծրունի Վահան, բժիշկ, 388
 Արդուբյան Հովսեփ, 223, 224
 Արշակ, պարթևական արքայազն, 66
 Արշակ II (Տիրանի որդի), 109—113
 Արշակ III, 130
 Արշակ III (Պապի որդի), 115
 Արշակյան Դեորդ, 480
 Արշամ, Մոսիքի թագավոր, 40
 Արտաբազան, Ատրպատականի թագավոր, 40
 Արտաշես, Ջարեհի տոհմից, 46
 Արտաշես (Արտաքսիաս), հայոց թագավոր, 41, 42
 Արտաշես I, հայոց թագավոր, 41—46, 69, 76—78, 80, 82, 96—98
 Արտաշես II (Արտավազդ II որդի), 62—65
 Արտաշես (Վառաձապուհի որդի), 116, 117
 Արտաշիր Պապական, Սասանյան տոհմից, 72
 Արտավազդ (Արտաշես II-ի եղբայր), 65
 Արտավազդ I, Արտաշես I-ի որդի, 45, 95, 97
 Արտավազդ II (Տիգրան 2-րդի որդի), 57, 59—63, 66, 80, 92, 98, 99
 Արտավազդ 4-րդ, 66
 Արտավան Արշակունի, 132
 Արտավան, իշխան, 111, 112
 Արտավան V, պարթև թագավոր, 72
 Արտաքսերքես II, պարսից թագավոր, 36
 Արտաքսիաս, տե՛ս Արտաշես
 Արփիարյան Ար., 286
 Արենցի Վարդան, պատմագիր, 201
 Ափրոդիտե, հունական աստված, 95
 Աֆրիկյան, 302, 303
 Աֆրիկյան Է., աղանդավոր, 473
 Բաբայան Ա., 473
 Բաբաջանյան Առնո, 448, 480, 481
 Բաբաջանյան Համաղասպ, 411, 413
 Բաբեկ, 138
 Բագրատ, վարչապետ, 49
 Բագրատ, սատրապ, 54
 Բագրատ Բագրատունի, 139
 Բագրատ, հայոց զորավար, 47
 Բագրատունի Աշոտ, սպարապետ, 136
 Բագրատունի Սահակ, իշխան, 136

Բագրատունի Սահակ, մարզպան, 127, 128, 145
 Բագրատունի Սմբատ, սպարապետ, 134, 136, 138
 Բաժբեռն-Մելիքյան Ալ., 482
 Բաժբեռն-Մելիքյան Լավինյա, 482
 Բալմոնտ Կ., 337
 Բակունին, հեղափոխական, 287
 Բակունց, 392, 446, 487
 Բակուր թագավոր, 92
 Բակուր, Վաղարշ 3-րդի որդի, 71
 Բակուր, պարթևական թագաժառանգ, 60, 61, 70
 Բակուր, Տրդատ I-ինի եղբայր, 69
 Բակուր բղեշխ, 108
 Բաղդասար, 202
 Բաղդասարյան Ա., 366
 Բաղդասարյան Դեորդ, 411
 Բաղդասարյան Ս., 483
 Բաղդամյան Հովհ., 405, 407, 410, 414
 Բաղդամյան Մովսես, 234—36
 Բաղշ Վահանունի, 127
 Բաշինջաղյան Դեորդ, 292
 Բատ Սահառունի, 115
 Բարդաժան, ասորի մատենագիր, 98
 Բարդուղիմեոս, առաքյալ, 105
 Բաշու, զորավար, 183
 Բել, ասորա-բաբելական աստված, 85
 Բելինսկի, հեղափոխական ղեմավար, 286
 Բեկզազյան Ալ., 362, 363, 367
 Բեկնազարյան Համո, 394
 Բեհուբով Վ. Օ., 261
 Բենտիդիոն Բասոս, հռոմեական զորավար, 61
 Բեշիր, արաբ զորավար, 155
 Բեստուժե-Մարլինսկի Ա., 254
 Բերանժե, 286
 Բերբերյան Արտավազդ, նկարիչ, 493
 Բերբերյան Համբարձում, 494
 Բեքարյան Արա, 482
 Բլուկ Ալ., 337
 Բոբյան Գուրգեն, 419, 480
 Բրայս Ջեյմս, 327
 Բրեմնե Լ. Ի., 499
 Բրյուսով Վ., 202, 327, 334, 335, 337
 Բրուսյան Գ., 474
 Բուզաղյան Ա., 366
 Բուզա, արաբ զորավար, 139, 140

Բունիաթյան Գ., 442
 Բուռնաղյան Սերգեյ, 410
 Բուրջով Ի. Գ., ղեկավարիստ, 254
 Գազիկ, Կարսի թագավոր, 177
 Գազիկ I (Բագրատունի), հայոց թագավոր, 157, 158, 165, 199
 Գազիկ II (Բագրատունի), հայոց թագավոր, 158, 186
 Գաթրճյան Հ., 299
 Գալաշև Ա., 413
 Գալեքիոս կայսր, 73
 Գալլոյան Մուշեղ, 480
 Գալոյան Գ., 474
 Գալստյան Հովհ., 405
 Գալստյան Վրույր, 483
 Գաղիանոս, 149
 Գամառ Քաթիպա, տե՛ս Պատկանյան Ռ.
 Գալ (Հայկ Բժշկանյան), 483
 Գանգեբով Ա. Ս., ղեկավարիստ, 253, 254
 Գանձակեցի Կիրակոս, 200, 201
 Գառզու, 494
 Գասպարյան Ի., 413
 Գասպարյան Գոհար, 486
 Գարազաշյան Մ., 299
 Գդիհոն Սյունի, 126
 Գեկեր Ա., 366
 Գետադարձ Պետրոս, կաթողիկոս, 158
 Գեբրեհե, 259, 286, 287
 Գինոսյան Ստեփան, 407, 411
 Գլադունով Ա., 336
 Գլադ, մարդպետ, 111, 112
 Գլոգալով, 302
 Գլուխազարյան Խաթակ, 479
 Գլուքյան Գ., 482
 Գլուքյան Հակոբ, 391, 396
 Գնել, 110, 111
 Գոգու, 259
 Գոգերձ, պարթև արքա, 47
 Գոլիցին, իշխան, 307, 308
 Գոշ Մխիթար, 198, 204
 Գոռ, սպարապետ, 156
 Գորբաչով Մ. Ս., 498
 Գորկի Մ., 326, 337
 Գրաշի Աշոտ, 479
 Գրիբոյեդով Ա. Ս., 255
 Գրիգոր եպիսկոպոս, 173
 Գրիգոր Լուսավորիչ, 105, 106, 143

Գրիգոր Մագիստրոս, փիլիսոփա, 175, 197
 Գրիգոր Տաթևացի, 197, 198
 Գրիգորիան, բժիշկ, 230
 Գրիգորյան Ալ., 482
 Գրիգորյան Դևորգ, 482
 Գրիգորյան Մ., 448
 Գուդովիչ, 246
 Գուլազյան Գուրգեն, 448
 Գուլազյան Օլգա, 484
 Գունդստաթի Սմբատ, 193, 198, 200
 Գուրառ (Տիգրանի եղբայր), 49, 55
 Գուտտենբերգ Յոհան, 225
 Դևորգ իշխան (Մարգարետունի), 155
 Դևորգ V, կաթողիկոս, 315
 Դադարշիշ, հայ զորավար, 35
 Դալան-Աշուր, 21
 Դանիել եպիսկոպոս, 118
 Դանիելյան Հայկանուշ, 393, 402, 408
 Դաշտոյան Մկրտիչ, 412
 Դավթյան Գ., 442
 Դավթյան Պ., 497
 Դավթյան Վահագն, 445, 479
 Դավիթ, վրաց թագավոր, 184
 Դավիթ Անհաղթ, փիլիսոփա, 147
 Դավիթ Բեկ, 218—20
 Դավիթ թագավոր, 184
 Դավիթ Շինարար, 212
 Դավիթ Քերական, 120
 Դավթյան Ռազմիկ, 479
 Դավրիժեցի Առ., 210, 226, 227
 Դատաբեն Բզնունի, հայ զորավար, 108
 Դարանաղցի Գրիգոր, 227
 Դարեհ Վշտասպյան, պարսից արքա, 34—36
 Դարեհ 3-րդ, 38
 Դարյան Արմեն, 492
 Դարյան Զարդանդ, 446, 485
 Դելլիոս, 62
 Դեմանոբ, 66
 Դեմիրճյան Դերենիկ, 388, 390, 392, 419, 446
 Դեմիրճյան Կարեն, 456
 Դենիկին, 347
 Դենիս Դավիդով, 247
 Դենշապուհ, պարսիկ հարկահավաք, 122
 Դեպրեբադովիչ Ն. Ն., 253, 254
 Դը Գուլ, 412

Դիլլոն Է. Մ., իռլանդացի հրապարակախոս, 267
 Դիոկլետիանոս կայսր, 105
 Դիոն Կասիոս, հռոմեացի պատմիչ, 62
 Դիոնիս, հունական աստված, 80
 Դիոսկորդիես, 149
 Դոբրինսկի Ա. Ա., ղեկավարիստ, 253
 Դոդոնյան Գ., 296
 Դոլգորուկով, գեներալ, 220
 Դոմանոբ, 66
 Դոմիտրիոս Կորբուլոն, հռոմեական զորավար, 67, 68
 Դոստոևսկի, 259
 Դովլաթյան Ի., 362
 Դովլաթյան Ֆ., 486
 Դուրյան Պ., 287, 480
 Եկեղեցացի Հովհան, 120
 Եկմալյան Մ., 291, 448
 Եղիազարյան Գ., 481
 Եղիշ, 120, 122, 125, 143, 144, 226
 Եսայան Զապել, 396
 Եսայան Խաչիկ, 482
 Եսայի Հասան-Ջալալյան, կաթողիկոս, 220, 221, 228
 Եվդոկացի, տե՛ս Թոխաթեցի
 Եվպատոր Միհրդատ, տե՛ս Միհրդատ Պոնտացի
 Եվրիպիդես, հույն ողբերգակ, 60, 99
 Երեմյան Ս., 443
 Երզնկացի Կ. 202, 203
 Երզնկյան Արամայիս, 367, 396
 Երիցյան Ա., 299
 Երմոլենկո Ն., 366
 Երմոլով, գեներալ, 247
 Երվանդ, Հայաստանի կառավարիչ, սատրապ, 35, 36, 38
 Երվանդ (Երվանդի թոռ), 37
 Երվանդ (Օրոնտես) Հայաստանի կառավարիչ, 36, 38, տե՛ս Երվանդ Սակավազ
 Երվանդ Վերջին 38, 40, 97
 Երվանդ Սակավազյաց, հայոց թագավոր, 34
 Երվանդյան Շամա (Երվանդյան Սամոս), 39, 95
 Երևանցի Աբրահամ, 222, 228

Երևանցի Ոսկան, 226
 Երևանցի Սիմեոն, կաթողիկոս, 226
 Զարբինոս, Կորդուբի տեղ, 54
 Զարեհ (Արտաշես 1-ինի հայր), 42, 78
 Զարեհ (Զարիադաս), Մեծ Հայքի թագավոր, 40—41
 Զարեհավանցի Սմբատ, թոնդրակյան աղանդապետ, 173, 174
 Զարգարյան Հովհ., 482
 Զարգարյան Ռուբեն, 325
 Զարիադարիս, տե՛ս Զարեհ
 Զարյան Ն., 392, 419, 426, 446, 479
 Զարյան Նվարդ, 493
 Զաբար Խոջա, 213
 Զաբարիա Զագեցի, կաթողիկոս, 154
 Զաբարյան Զ., 499
 Զաբարյան Զաբար, իշխան, 179—81
 Զաբարյան Իվան, իշխան, 179—81
 Զաբարյան Հենրիկ, 412
 Զաբյան Սիմոն, 406
 Զաբյան Արսեն, 421
 Զեյթունյան Պերճ, 480, 485
 Զենորիա, պարթև թագուհի, 67
 Զենոն (Արտաշես), 66
 Զեքի փաշա, 280
 Զիադեա, Բուխարայի թագաժառանգ, 39
 Զիգարիսանյան Ա., 486
 Զիկ, զորավար, 113
 Զոհրաբյան Արշակ, մարքսիստ, 307
 Զոհրապ Գր., 325, 335
 Զորյան Ստ., 390, 392, 419, 446, 479
 Զուլումյան Գառնիկ (Գառզու), 493
 Զևա, հունական աստված, 80, 95
 Էլիբեկյան Հ., նկարիչ, 483
 Էմբաս, զորավար, 34
 Էմին Դևորգ, 446, 479
 Էմին Հովսեփ, 223, 233—36
 Էմին Մկրտիչ, 249, 296, 297, 299
 Էնգելս Ֆ., 104, 259, 265, 306
 Էնվեր փաշա, 321, 322, 327
 Էնֆաշյան, 304
 Էրատո, արքայազուտոր, 65
 Էրմենա, Սարգսուրի որդի, 30
 Էվիլիդես, հույն մաթեմատիկոս, 197, 230
 Թադեոս առաքյալ, 105

- Թաղևոսյան Արմեն, 493
 Թաղևոսյան Նդիշ, 337, 392
 Թախրով, 302
 Թալևաթ բեյ, 326, 327
 Թախտաշյան Ա., 442
 Թահմազ շահ, 219
 Թաղիադյան Մեսրոպ, 239, 249, 285, 293
 Թամաշև Ա., 442
 Թամանյան Ալ., 394
 Թամար Թագուհի, 179
 Թամերլան, տե՛ս Լենկթեմուր
 Թամուր բեկ, տե՛ս Լենկթեմուր
 Թարխանյան Ա., 484
 Թեհմուրազ, վրաց Թագավոր, 223
 Թեմուր բեկ, տե՛ս Լենկթեմուր
 Թեյշեբա, աստված, 25, 27—29
 Թեոդոս կայսր, 115
 Թեոկրիտես, հռոմեական զորավար, 71
 Թերլեմեզյան Փանոս, 337
 Թեքեյան Վահան, 391
 Թիզլաթպալասար III, Ասորեստանի Թագավոր, 29
 Թլկուրանցի Հովհ., 202, 204
 Թոթովենց Վահան, 390
 Թոխաթենցի Արզար, 212, 225
 Թոնունց Գ., 486
 Թորամանյան Թորոս, 394
 Թողոս, Թոնդրակյան ղեկավար, 174
 Թուխթալիաս, Խաթթիի Թագավոր, 18, 19
 Թումանյան Հայկ, 110, 114
 Թումանյան Հովհ., 259, 334, 337, 390, 396, 486
 Ժամկույան Պերճ, 493
 Ժերանյան Ռիշար, 493
 Ինճիճյան Ղուկաս, 299
 Իշպուրինի, Սարգսուրի 1-ինի որդի, 21, 27
 Իսսիֆյան Ա., 442
 Իստապե, Ատրպատականի արքայազուս-տրը, 63
 Իսաբեկյան Էդիարդ, 482
 Իսակով Հովհ., 405, 415
 Իսահակյան Ավետիք, 334, 335, 337, 391, 392, 418, 419, 426, 446, 483, 486
 Իսկրիցի Գ. Ա., ղեկավար, 253
 Իսրայել Օբի, 214—17

- Իսրայելյան Ռ., 448, 484
 Իվան Ահեղ, ռուսական ցար, 213
 Իվան Կարապետ, վաճառական, 221
 Լաբինես, հռոմեական զորավար, 60
 Լազարյան Հովհ., 223, 224
 Լադար Դադար (Լազարյան), 252, 275
 Լալայան Նրվանդ, 334, 388
 Լալայանց Իսահակ, 306
 Լալինով Ն. Ն., 253, 254
 Լասսալ Ֆերդինանդ, 306
 Լաֆարգ Պ., 306
 Լեգրան Բորիս, 355
 Լեհացի Սիմեոն, 227
 Լենին Վ. Ի., 263, 269, 270, 280, 305, 306, 307, 311, 332—34, 338, 340, 341, 347, 355, 359, 360, 371—73, 376, 380, 383—85, 392, 416, 423, 429, 451
 Լենկթեմուր (Թամուր բեկ, Թամերլան, Թեմուր բեկ), 208, 227
 Լեո (Առաքել Բարսեղյան), 334, 388
 Լեոնարդո դա Վինչի, 232
 Լեոնով Լ., 419
 Լեպսիուս Իոհանես, 327
 Լերմոնտով Մ. Յու., 259, 286
 Լիպկինսոն Կարլ, 327
 Լիպկինսոն Վիլհելմ, 306
 Լիխտեն, զենեքալ, 266
 Լիպարտ, ազգային հերոս, 195, 204
 Լիսիցյան Պավել, 393
 Լորիս-Մելիքով, զենեքալ, 273
 Լյուդովիկոս 14-րդ, 212
 Լվով Գ. Ն., 331
 Լուգին Ի. Ի., 306
 Լուկաշին Ս. (Սրապիոնյան), 367
 Լուկաշին Լ., 372
 Լուկիոս Լուկուլոս, հռոմեական զորա-վար, 53—57
 Լուսիկով (Լուսիկենց Գրիգոր), 214
 Լուսին Ամարա, 492
 Լինսոն-Լեսինգ Ֆ., 389
 Լևոն II, Կիլիկիայի Թագավոր, 187, 189, 192
 Լևոն III, 194
 Լևոն V, 194
 Լևոն Մեսրոպ, 492

- Լևոն Շանթ, 354
 Խալաթյան Գր., 297
 Խալաթյան Զորայր, 480
 Խալդ, աստված, 29
 Խալդարյան Գրիգոր, վաճառական, 226
 Խանզադյան Զատիկ, 491
 Խանզադյան Սերո, 445, 446, 479
 Խանջյան Աղասի, 352, 381
 Խանջյան Գրիգոր, 446, 482, 483
 Խանիբեյան Արմեն, 407
 Խաչատրյան Արամ, 392, 402, 446, 447, 480, 481, 486
 Խաչատրյան Կարապետ, 421
 Խաչիկյան Լ., 443
 Խատիսյան Ա., 345
 Խոջամալյան Թովմաս, 228
 Խոջա Մուրադ, վաճառական, 212
 Խոսրով I (Վաղարշ II-ի որդի), 71, 72
 Խոսրով II (Տրդատ II-ի որդի), 73
 Խոսրով III (Կոտակ), 106—09
 Խոսրով IV, 115, 118
 Խորենացի, 33, 34, 41, 42, 45, 52, 53, 70, 72, 76, 77, 91, 94—98, 120, 143—46, 201, 226
 Խորխոռունի Գաղիշ, 126
 Խորխոռունի Խորեն, 124
 Խորիմյան Մկրտիչ, 277, 296
 Խրիստի, պավլիկյան առաջնորդ, 171
 Խուլպակով Սերգեյ, 413—15
 Խուլդյան Ա., 481
 Խուլիցի Հովնան, 139
 Խուլանաս, 18
 Խուրշիդ փաշա, Մարաշի կուսակալ, 268
 Մաղկարար Մինաս, մանրանկարիչ, 232
 Մարեցի Մատթեոս, 225—26
 Մատուրյան Ալ., 235, 237
 Մատուրյան Էմմա, 481
 Մուլուկիձե Ա., 308
 Վալինին Մ. Ի., 306
 Վախյան Ասատուր, 307
 Վամբիս (Կյուրոսի որդի), 34
 Վամո (Տեր-Պետրոսյան Ս.), 313
 Վամսարական Էդրայրներ, 127
 Վապուտիկյան Ս., 446, 479, 487
 Կասյան Մ., 442
 Կասյան Ս., 333, 351, 356, 359, 362
 Կարախան Լ., 354
 Կարախանյան Ջահան, 409
 Կարապետ Սիտալ, 445, 492
 Կարապետ արքեպիսկոպոս, 252
 Կարապետյան Ասքանազ, 410
 Կարապետյան Սերգեյ, 410, 411, 413
 Կարապետյան Տիգրան, 389
 Կարբիս, պավլիկյան առաջնորդ, 171
 Կարեն, զորավար, 113
 Կարինյան Արտաշես, 367, 390
 Կեսենիոս Պետոս, հռոմեական զորավար, 68
 Կեսար Հուլիոս, 59, 60
 Կեսարացի Նիսեբիոս, հույն մատենագիր, 142
 Կեսարացի Բարսեղ, բյուզանդական մատենագիր, 148
 Կերենսկի Ա. Ֆ., 331
 Կիրով Ս. Մ., 359, 372
 Կիցակ Պ., 406
 Կլեոպատրա, Պաղեստինի Թագուհի, 62, 63
 Կյուրոս, Արեմնյան տերության հիմնադիր, 34
 Կյուրոս Կրտսեր, պարսից Թագավոր, 36
 Կնուկյանց Բ., 306—308, 313
 Կոզմանոս, տե՛ս Դարեհ III
 Կոլեռն, գիտնական, 197
 Կոլդացի Նզիկ, 120, 142, 147
 Կոմիտաս (Սողոմոն Սողոմոնյան), 292, 325, 336, 448, 486
 Կոմիտաս կաթողիկոս, 152
 Կոմագենեն զիցուհի, 91
 Կոնովնիցին Պ. Պ., 254
 Կոստանդին (Ռուբենի որդի), 186
 Կոշոյան Խ., 442
 Կոշոյան Հակոբ, 392
 Կոռնելուկ Ա., 419
 Կոստանդին Սիլվանոս, պավլիկյան առաջնորդ, 171
 Կոստանդինոս Մեծ, 105, 111
 Կոտլարեսկի, զենեքալ, 245
 Կորգանով, 333
 Կորյուն, 106, 120, 142, 143
 Կրասոս Մարկոս, հռոմեական զորավար, 59—61

Կրասովսկի, 247
Կունժիկ արեղա, թոնգրական ղեկավար, 174
Կուրդինյան Շ., 390
Կուրնատովսկի Վ. Գ., 306
Կեռկով Ս., 486

Հազարավուխտ, պարսիկ զորավար, 128
Հաղկերտ I, պարսից արքա, 116
Հաղկերտ II, 121—24, 128, 144
Հայարյան Կ., 448
Հախինյան Գ., 481
Հախովերդյան Հ., 345
Հակոբ, I տպագրիչ, 225
Հակոբ եպիսկոպոս, 173
Հակոբ, թոնգրական ղեկավար, 174
Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, տե՛ս Բաֆֆի
Հակոբյան Ա., 418
Հակոբյան Հակոբ, 345, 390
Հակոբյան Հակոբ ,նկարիչ, 492
Հակոբջան, 322
Հակոբ Զուղայեցի, կաթողիկոս, 225
Համբարձումյան Սաբո, 367, 441
Համբարձումյան Վիկտոր, 418, 426, 441, 472

Համլեա, 291
Հայկ, 85, 86, 95, 145
Հայկունի Ա., 295
Հայնե, 286
Հայրապետյան Ա., 486, 499
Հայր մարդպետ, 109, 110
Հաննիբալ, Կարթագենի զորավար, 58, 77
Հասան Իզզեթ փաշա, 321, 322
Հասան խան, 247, 248
Հասկել, 348
Հասմիկ, 393
Հասրաթյան Է., 442
Հարբոթ, 348
Հարություն Սվաճյան, 263
Հարությունյան Ա., 480, 481
Հարությունյան Ալեքսանդր, 448, 497
Հարությունյան Գեորգի, 412, 485
Հարությունյան Գրիգոր, 405
Հարությունյան Կալենց, 446, 482
Հարությունյան Ն., 441
Հարությունյան Սամվել, 441
Հարուն-Ռաշիդ, արաբ զորավար, 135

Հեթում I, Կիլիկիայի թագավոր, 193
Հեթում II, Կիլիկիայի թագավոր, 194
Հելիոս, հունական աստված, 80, 95
Հեսիոդոս, հույն բանաստեղծ, 97
Հերակլ, վրաց թագավոր, 222, 223, 232, 233
Հերակլես, 80, 95
Հերացի Մխիթար, 201
Հերոդոտ, հույն պատմիչ, 87
Հիերոնոմոս, 41
Հիպոկրատես, հույն բժիշկ, 149
Հիտլեր, 421
Հյուրկանոս քահանայապետ, 61
Հոնենց Տիգրան, 206
Հովհանոս, բյուզանդական կայսր, 112
Հովնաթան Նաղաշ, 231, 232
Հովհան Մանգակունի, կաթողիկոս, 153
Հովհաննես Գրատիսանակերտցի, 155, 172, 199, 231, 232
Հովհաննես եպիսկոպոս, 172
Հովհաննես Իմաստասեր, տե՛ս Սարկավադ
Հովհաննես, ճարտարապետ, 205
Հովհաննես-Սմբատ (Բագրատունի), հայոց թագավոր, 158
Հովհաննիսյան Աբ., 443
Հովհաննիսյան Աշ., 362, 367, 443
Հովհաննիսյան Էդ., 448, 480, 481
Հովհաննիսյան Լ., 443
Հովհաննիսյան Հ., 337
Հովհաննիսյան Հակոբ, 388
Հովհաննիսյան Հովհ., բանաստեղծ, 259, 296, 390
Հովհաննիսյան Հովհ., 334
Հովհաննիսյան Հրաչյա, 445
Հովհաննիսյան Նիկողայ, 407
Հովնաթանյան Հակոբ, 292
Հովսեփ կաթողիկոս, 124
Հովսեփյան Ա., 483
Հովսեփ Փլավիոս, հրեա պատմիչ, 69
Հռադամիստ, հայոց թագավոր, 66
Հոնիսիմոս, 105, 152
Հոռոգոզուն, արքայազուտոր, 36
Հոռոմանոս, գեղազիր, 120
Հրահատ III, պարթև թագավոր, 55, 56, 58, 62
Հուլիանոս կայսր (Ուրացող), 111, 112
Հուսեյն խան, Երևանի սարգար, 239, 246—48

Հուսեյն շահ, 216, 217
Հուսիկ կաթողիկոս, 109, 110
Հուստիանոս, Բյուզանդական կայսր, 132
Հուստինոս, 48, 50, 65, 130

Ղազարյան Ա., 412
Ղազարյան Անդրանիկ, 410, 414, 421
Ղազարյան Վ., 473
Ղամբարյան Ստեփան, 389
Ղանալանյան Ա., 443
Ղարաջյան Գևորգ, 307
Ղարիբյան Ա., 443
Ղարիբյան Գ., 472
Ղարիբջանյան Բ., 353
Ղափանցյան Գրիգոր, 388, 418, 443
Ղափյանյան Հրաչյա, 485
Ղուկաս, 226
Ղուկասյան Ա., 486
Ղուկասյան Երվանդ, 421
Ղուկասյան Ղուկաս, 352, 353
Ղևոնդ Երեց, 122, 146

Ճավճավաձե, 251

Մադաթով, գեներալ, 247, 256
Մադոյան Ղ., 409
Մադմանյան Մ., 448
Մաթևոսյան Հրանտ, 480
Մալխասյան Ստեփան, 418, 443
Մալխասյանց Ստեփանոս, 334
Մալյան Հ., 486
Մախարաձե Զ. Ի., մարքսիստ, 308, 333, 372
Մակեդոնացի Ա., 37—39, 48, 59
Մակենցյան Պողոս, 367, 390
Մակիրնոս, բյուզանդական կայսր, 71
Մահարի Գուրգեն, 392, 446, 479
Մահմեդ-Էմին փաշա, 250
Մահմեդյան Մանվել, նկարիչ, 292
Մաղաբյան Ի., 442
Մամիկոնյան Արտավազդ, 137
Մամիկոնյան Համազասպ, 124
Մամիկոնյան Գրիգոր, սպարապետ, 136, 150
Մամիկոնյան Մանվել, 115
Մամիկոնյան Մուշեղ, սպարապետ, 113—15, 137, 138

Մամիկոնյան Սամվել, 111, 138
Մամիկոնյան Վահան, 111, 113, 126—29, 144
Մամիկոնյան Վաչե, սպարապետ, 108
Մամիկոնյան Վասակ, 111, 112, 128
Մամիկոնյան Վարդան, 110, 122—26
Մամուրյան Մատթեոս, 263, 295
Մալակովսկի Վ., 488
Մալիլյան Անտոն, 393
Մալիլով, 304
Մալրավանեցի Հ., փիլիսոփա, 147, 149
Մանահյան Հակոբ, 334, 387, 388, 418, 443
Մանասե Սեակ, 491
Մանդինյան Ստեփանոս, 262
Մանթաշով, 304
Մանկայոս, վերակացու, 55
Մանսուրյան Տիգրան, 481
Մանվել, ճարտարապետ, 205
Մանվելյան Միքայել, 393
Մանուկյան Արամ, 345
Մանուշյան Միսաք, 420, 421
Մանուշարյան Գրիգոր, հոգևորական, 255
Մառ, 334, 389
Մատթեոս, 226
Մար Արամ Մծուրնացի (Կատինա), 98
Մարգար, նկարիչ, 207
Մարգարյան Բ., 444
Մարգարյան Հ., 448
Մարիլյաս, ցեղային առաջնորդ, 19
Մարկիանոս, բյուզանդական կայսր, 123
Մարկիարատ Յոզեֆ, 327
Մարջանաշվիլի Կ., 488
Մարտիրոսյան Հայկ, 407, 411
Մարտիրոսյան Մարգիս, 407, 410
Մարքս Կ., 259, 265, 273, 306
Մելիք-Ազատյան, 304
Մելիք Իսրայել, Սյունիքի իշխան, 215
Մելիք-Ղարաբյուզով, 304
Մելիքյան Մ. (Դեղուշկա), 307
Մելիքյան Ռոմանոս, 388, 392
Մելիքյան Սպիրիդոն, 392
Մելիք-շահ, սուլթան, 177, 178
Մելիք Սաֆրազ, 215
Մելիք-Քարամյան Է., 486
Մելիք-Օհանջանյան Կ., 443
Մելքոնյան Աշոտ, 482
Մելիս, վարդապետ, 211

- Մեծարենց, 480
 Մեծ Մհեր, 202
 Մեծփացի Թովմա, պատմիչ, 227
 Մեհրուան, հայ զորավար, 54
 Մեհրուան (Ջարեհի որդի), 44, 54
 Մենուա, Իշպուհի որդի, 21, 22, 27
 Մետրոդորոս Սկեպսացի, հույն մատենագիր, 98
 Մերգելյան Ս., 441
 Մերկուրով Սերգեյ, 392
 Մեսրոպ Մաշտոց, 118—120, 141—44, 147, 152
 Միթրասա զորավար, 47
 Միթրաս, արմավիրցի թագավոր, 97
 Միկոյան Ա. Ի., 359
 Միհր, հայկական աստված, 80, 91, 93, 95, 106
 Միհրան-Շապուհ, պարսիկ զորավար, 128
 Միհրդատ, հայոց թագավոր, 66
 Միհրդատ, իշխանի որդի, 41
 Միհրդատ (Փոքր Հայքի կառավարիչ), 43
 Միհրդատ II, պարթև արքա, 45, 47
 Միհրդատ Եվպատոր (Պոնտացի), Պոնտոսի թագավոր, 46—48, 50, 53—58, 80
 Միհրնեբսեհ, հաղարպետ, 122
 Միհրմաշիշտ (Միթրատեստ), զորավար, 38
 Մինաս Վարդապետ, 216, 217
 Միշկո Դ. Ի., ուկրաինացի պատմաբան, 212
 Միրզոյան Էդ., 441, 481
 Միրայել, 226
 Միրայելյան Գեղեհո, 410
 Միսիթար Սպարապետ, 219, 220
 Միսյան Լ., 366
 Մկրտչյան Մհեր, 448, 486
 Մկրտչյան Ս., 442
 Մկրտումյան Ս., 409
 Մյասնիկյան Ալ. 368, 372, 390
 Մնացականյան Բ., 499
 Մնջոյան Ա., 442
 Մոավիա, 134, 146
 Մուկուչանով Տ., 366
 Մոմիկ, ճարտարապետ, 205
 Մովսես կաթողիկոս, 149
 Մուսլյան Ասրանազ, 351, 356, 367, 370, 390
 Մսերյան Մսեր, 262, 295
 Մուսլիա, արաբ խալիֆ, 134, 146
 Մուսլավաբի, 138
 Մուհամմեդ, 133
 Մուհամմեդ Բեն-Օբրա, արաբ զորավար, 134
 Մուհամմեդ իբն-Մուսլան, արաբ զորավար, 134
 Մուսայելյան Ս., 352, 353
 Մուրադյան Սարգիս, 483
 Մուրացյան, 335
 Մուրավով Ն. Ն., ռուս գեներալ, 256
 Մուսխիլա 2-րդ, իսթիքի թագավոր, 19
 Յամրիբոս, ասորի մատենագիր, 71
 Յապոնյան Ավետիս, 421
 Յասոն Թրալացի, գերասան, 99
 Յուսուֆ, արաբ զորավար, 139
 Յուսուֆ, Ատրպատականի ամիր, 155
 Նազարյան Ստեփանոս, 262
 Նազարյան Ս., 294, 296, 483
 Նալբանդյան Ա., 473
 Նալբանդյան Միքայել, 259, 262, 286, 299
 Նաղաշ Մկրտիչ, 230
 Նանե, 93
 Նանսեն Ֆրիտյոֆ, 327
 Նապոլեոն I, 245, 293
 Նար-Դոս, 335, 390
 Նարեկացի, 175, 202, 203, 480
 Նարիմանով Ն. Ն., 372
 Նեմեսիոս, հույն գիտնական, 149
 Նեսվետան, 245
 Ներսեհ, պարսից արքա, 73
 Ներսես, թոնդրակյան ղեկավար, 174
 Ներսես Աշտարակեցի, 244, 248, 252, 256
 Ներսես Մեծ, կաթողիկոս, 110, 111, 114, 116
 Ներսես Շինող, կաթողիկոս, 152
 Ներսիսյան Բարկեն, 486
 Ներսիսյան Հրաչյա, 393, 448, 484
 Ներսիսյան Մ., 443
 Ներսիսյան Ստ., նկարիչ, 292
 Ներոն, Հռոմի կայսր, 68, 69
 Ներոն, զորավար, 64
 Նոդեհ, 366

- Նիխոր, 129
 Նիկոլայ I, 259
 Նիկողոսյան Ն., 483
 Նիսապուրդ Մուշկան, պարսիկ զորավար, 124, 125
 Նյուսացի Գր., 149
 Նշեցի Եսայի, 197
 Նուրիջանյան Թովմաս, 226
 Շահ-Աբաս, պարսից շահ, 210, 227
 Շահ Իսմայիլ, պարսից շահ, 209
 Շահ Սեֆի, 232
 Շահադիլ Սմբատ, 271, 287, 297
 Շահամիրյան Շ., 224, 235, 236
 Շահանշահ, 180
 Շահին Էդգար, 391, 396
 Շահինյան Ա., 441
 Շահումյան Ստ., 306—08, 311—13, 333, 336, 341, 342, 344
 Շահումյան Ստեփանոս, 219
 Շամախեցի Հ., 222
 Շամիրամ, 22, 85
 Շամշինյան, գեղանկարիչ, 292
 Շահան Շահնուր, 492
 Շապուհ I, պարսից թագավոր, 72
 Շապուհ, արքայազն, 116
 Շապուհ II, պարսից արքա, 111, 112
 Շապուհ III, պարսից արքա, 115
 Շառոյան Արտավազդ, 411
 Շառա Տալյան, 393
 Շելկովնիկով, 275
 Շերապիր, գրադատուրդ, 291
 Շոպեն Ի., վիճակագիր, 242
 Շիրազ, 419, 446, 479, 487
 Շիրակացի Անանիա, 148, 149, 226
 Շիրվանզադե, 335, 336, 391
 Շիվինի, 27
 Շմավոնյան Հար., 292
 Շնորհալի Ն., 175, 202, 203
 Շուստով, 312
 Ոսկանյան Արուս, 393
 Ոսկերեքյան Հովհան, 142
 Որբունի Զարեհ, 492
 Որմիզդ-Արտաշիր, հայոց թագավոր, 72
 Որտոնեցի Հովհան, 197, 198
 Չաղաթա, թաթար զորավար, 183
 Չամչյան Միքայել, 229
 Չամուռյան Հ. (Հ. Տերոյենց), 263, 295
 Չալախյան Գեորգ, 414
 Չալախյան Մ., 442
 Չարենց, 388, 391, 392, 396, 445, 487
 Չարլզ Գ. Փափազ, 491
 Չարմադան, թաթար զորավար, 182, 183
 Չափախյան Լազար, 405
 Չեխով, 259
 Չերեխյան, հեղափոխական գեմոկրատ, 286
 Չերենկո Կ. Ու., 493
 Չեքիջյան Հովհ., 481
 Չիլինկիրյան Գր., 295
 Չինգիզ խան, 182
 Չիլերին Գ., 354, 359
 Չմլյան Գեորգ, 291
 Չոպանյան Ար., 391, 396
 Չուբարյան Դ., 483
 Չուգազյան Լիլի, 492, 494
 Չուխաջյան Տիգրան, 291, 448
 Չունակ, 110
 Պահլավունի Վահրամ, 158
 Պաղանցի Հովսեփ, 120, 142
 Պապ (Արշակ 2-րդի որդի), 112—15
 Պապանյան Արամ-Աշոտ, 485
 Պասկևիչ, գեներալ, 247—51, 254
 Պավլոս, պալիկյան աղանդապետ, 170
 Պատկանյան Ռաֆայել, 279, 287, 288, 297, 445
 Պատկանյան Քերովյան, 299
 Պարթամասիր, հայոց թագավոր, 70
 Պարոնյան Հակոբ, երգիծաբան, 287, 290
 Պարոնյան Հակոբ, 421
 Պարսեղով Միրայել, 405, 407, 414
 Պարույր առաջնորդ, 33
 Պարույր թագավոր, 86
 Պաֆենհույց, 442
 Պեգիլվանովա Մայա, 412
 Պելիկիթյան Մ., 271, 287, 297
 Պետրոս կաթողիկոս, 214
 Պետրոս I, 216—18, 220, 221
 Պետրոսյան Արտեմ, 413
 Պետրոսյան Բարդուխ, 412
 Պետրոսյան Մարտին, 483
 Պետրոսյան Ս., 497

Պետրոսյան Վարդգես, 480, 485, 487
 Պերոզ, պարսից արքա, 126—28
 Պիոտրովսկի, 443
 Պլատոն, հույն փիլիսոփա, 147
 Պլինիոս Ավագ, հռոմեական պատմագիր, 82
 Պլուտարքոս, հռոմեացի մատենագիր, 50, 59, 60, 77, 83, 88, 98, 99
 Պոլիբիոս, հույն մատենագիր, 41, 43
 Պոդոպլյան Լուիզ, 492
 Պոդոս Նուբար փաշա, 318, 348
 Պոդոսյան Գ., 484
 Պոդոսյան Հարություն, 421
 Պոդոսյան Ս., 484
 Պոմպեոս զորավար, 56—60, 185
 Պոպով, 257
 Պորփյուր, հույն փիլիսոփա, 148, 198
 Պոռչյան Պ., 290
 Պտղոմեոս, հույն աշխարհագիր, 39, 41, 48, 148, 230
 Պրոկոպիոս, բյուզանդական զորավար, 133
 Պուրլիոս Կանիբիոս, հռոմեական զորավար, 61
 Պուշկին Ա. Ս., 251, 259, 286
 Պուշկին Մ. Ի., 253, 254

Ջահուկյան Գ., 444
 Ջանիբեկյան Գուրգեն, 448, 484
 Ջափարիձե Ա., 308, 344
 Ջեմալ փաշա, 327
 Ջոտտո, տե՛ս Գրիգորյան Գևորգ
 Ջրբաշյան Էդվարդ, 474
 Ջրբաշյան Մ., 441
 Ջրբաշյան Տիգրան, 389
 Ջուղայեցի Խաչատուր, 228
 Ջուղայեցի Հակոբ, 232
 Ջուղայեցի Հակոբ, կաթողիկոս, 214, 215
 Ջևդեղ բեյ, Վանի կուսակալ, 329

Թինկելի Ա. Ն., դեկաբրիստ, 253, 254
 Թշտունի Թեոդորոս, 133, 134, 146
 Թոմեն Ռուլան, 327
 Թալին Թ., նկարիչ, 207
 Թոտիկյան Լևոն, 388, 389
 Թուբեն, Կիլիկիայի իշխան, 186
 Թուսա I, թագավոր, 29
 Թուսա II, թագավոր, 30
 Թուսա, էրիմենայի որդի, 30

Թուխնյան Ն., 263, 266

Սաբարիս, թագաժառանգ, 34
 Սաթենիկ, հայոց թագուհի, 96
 Սալար, զորավար, 127
 Սալմանով Բոգդան, նկարիչ, 232
 Սալմանասար I-ին, Ասորեստանի թագավոր, 17
 Սալմանասար 3-րդ, 21
 Սալմանասարի Ստեփանոս, կաթողիկոս, 211
 Սահակյան Արամայիս, 479
 Սահակյան Գ., 472
 Սահակյան Վահրամ, 421
 Սահակ Պարթև, հայոց կաթողիկոս, 116—18, 120, 144, 152
 Սահյան Հ., 445, 446, 479
 Սալաթ-Նուվա (Հարություն Սալադյան), 231, 232
 Սանատրուկ թագավոր, 70, 96
 Սանեսան, մազբույթների թագավոր, 108
 Սարաշև, 312
 Սարաֆով Մովսես, 223
 Սարգիս, թոնդրակյան դեկավար, 174
 Սարգիս կաթողիկոս, 174
 Սարգիս Պիծակ, նկարիչ, 207
 Սարգոն, 26
 Սարգոն II, Ասորեստանի տիրակալ, 29
 Սարգսյան Արա, 392
 Սարգսյան Արամայիս, 410
 Սարգսյան Մկրտիչ, 446, 479
 Սարգսյան Սոս, 448, 486
 Սարգսյան Սուրեն, 410
 Սարգսյան Ֆ., 471
 Սարգսուրի (Սարգսուրի III-ի որդի), 30
 Սարգսուրի I (Ասորեստանի թագավոր), 21
 Սարգսուրի II, 28, 29, 31
 Սարգսուրի III, ուրարտական թագավոր, 30, 31
 Սարկավագ, 149, 197, 201, 202
 Սարմեն, 479
 Սարյան Գեղամ, 392, 419, 446, 479
 Սարյան Ղազարոս, 448, 481
 Սարյան Մ., 337, 388, 392, 446, 482, 486
 Սարոյան Վիլյամ, 492, 493
 Սարուխանյան Հովհ., 353

Սաֆարյան Նվեր, 409
 Սաֆարյան Ս., 448
 Սաֆարյան Սուրեն, 482
 Սեբաստացի Մխիթար, 226
 Սեբեոս, 146
 Սելենե, թագուհի, 54
 Սելևկոս III, սելևկյան արքա, 40
 Սելևկոս IV (Անտիոքոս Մեծի որդի), 44
 Սեմիչև Ն. Ն., դեկաբրիստ, 253
 Սեպտիմիոս Սեկրոս, բյուզանդական կայսր, 71
 Սերգիոս, պալլիկյան առաջնորդ, 171
 Սերտորիոս, 53
 Սիմանթո, 325, 335, 480
 Սիմոն, պալլիկյան աղանդապետ, 171
 Սիմոն, ճարտարապետ, 207
 Սիմոնյան Մ., 448, 486
 Սիմոնով Կ., 419
 Սիպլագիս, գեներալ, 256
 Սիտոս, մադիստոս, 132
 Սիրանուշ, 291, 337
 Սմբատ 1-ին (Բագրատունի), հայոց թագավոր, 154, 155
 Սմբատ իշխան, Սյունիքի իշխան, 172
 Սյուրմեյան Խ., 299
 Սոհմոս, հայոց թագավոր, 71
 Սպանդարյան Սուրեն, 306, 314
 Սպարտակ, 59
 Սպենդիարյան Ա. (Սպենդիարով), 336, 388, 392, 393, 402
 Սվաճյան Հ., 263, 266, 294
 Սվիդաս, հույն մատենագիր, 70
 Ստատիոս Պրիսկոս, հռոմեական զորավար, 71
 Ստեփան Ոսկան, 263, 295
 Ստեփանյան Հարո, 393
 Ստեփանյան Ն., 405, 414
 Ստեփանյան Սուրեն, 392
 Ստեփանոս Սյունեցի, փիլիսոփա, 147, 149
 Ստրաբոն, հույն աշխարհագիր, 41—44, 77, 88, 93
 Սրվանձտյան Գ., 266
 Սուլեյման, արաբ զորավար, 136, 137
 Սուլյա, հռոմեական վարչապետ, 47

Սունդուկյան Գ., 259, 287, 289, 290, 425, 485, 492
 Սուպլիուլիումաս, Խաթիի թագավոր, 19
 Սուվորով Ա. Վ., 224
 Սուրեն, պարթև զորավար, 61
 Սուրեն, Հայաստանի մարզպան, 130
 Սուրենյանց Վարդգես, 292
 Սևակ Գ., 443
 Սևակ Պարույր, 446, 479, 487
 Սևակ Ռուբեն, 325
 Սևոնց Գ., 392

Վախթանգ, վրաց թագավոր, 127
 Վախթանգ VI, վրաց թագավոր, 220
 Վախթանգով, 485, 488
 Վահագն, աստված, 80, 91, 93—95, 106
 Վահան, պալլիկյան առաջնորդ, 171
 Վահան, ճարտարապետ, 205
 Վահե Հայկ, 492
 Վահե Վահան, 445, 493
 Վահուստ, պարսից զորավար, 35
 Վաղարշ (Պերոզի եղբայր), պարթև արքա, 66—68, 128, 129
 Վաղարշ 1-ին, Սանատրուկի որդի, 70
 Վաղարշ I, հայոց թագավոր, 70
 Վաղարշ II, հայոց թագավոր, 71, 98
 Վաղարշ III, պարթև թագավոր, 71
 Վաղարշակ, Պապի որդի, 115
 Վաղարշյան Վաղարշ, 393, 448
 Վաղես, Բյուզանդական կայսր, 112
 Վան Դիո Բրիտանիոս, փորագրիչ, 226
 Վանական վարդապետ, 197
 Վաշինգտոն, իմաստուն, 236
 Վասակ, հայ զորավար, 60
 Վասակ, Սյունիքի թագավոր, 173
 Վասակ Սյունի, հայոց մարզպան, 122—24
 Վասակ սպարապետ 111—13
 Վասիլ I, բյուզանդական կայսր, 154, 171
 Վասիլյան Արտաշես, 406, 409
 Վարդադատ, հայոց թագավոր, 114, 115
 Վարդան Կրտսեր, Կարմիր Վարդան, 130, 146
 Վարդանյան Ռուզաննա, 484
 Վարդանյան Ս., 473
 Վարդանյան Վ., 486
 Վարդանյան Քնարիկ, 482
 Վարդերեսյան Վարդուհի, 448

Վարուժան Դ., 325, 335, 480
 Վելիկանով Մ., 366
 Վեհմիշերշապուհ, Հայաստանի մարզպան, 117
 Վեսելովսկի Յու., 327, 337
 Վեստ Սարգիս, իշխան, 158
 Վերֆել Յր., 329
 Վերիլով Իվան, 407, 410
 Վիլհելմ Հովհան, գերմանական կյուր-
 ֆյուրստ, 215
 Վիլսոն, 438
 Վիշնևսկի Ֆ. Գ., դեկաբրիստ, 253, 254
 Վիշնևյան Ա., 266
 Վշտունի Ազատ, 391
 Վոնոն, հոռմեական դրածո, 66
 Վորոնցով-Դաշկով, 321
 Վոսմ V, պարսից թագավոր, 116
 Վոսմաշապուհ, հայոց թագավոր, 115, 116,
 118
 Վրանգել, 347
 Վրացյան Ա., 356, 365
 Տարլե Ե. Վ., պատմաբան, 261
 Տարոնացի Ստեփանոս, տե՛ս Ասողիկ
 Տեր-Աստվածատրյան Իոսիֆ, 389
 Տեր-Գաբրիելյան Ա., 356, 370, 381
 Տեր-Գասպարյան Գ., 411
 Տեր-Գրիգորյան Գ., 480, 485
 Տեր-Թադևոսյան Զ., 481
 Տեր-Ղուկասով, գեներալ, 275, 304
 Տեր-Ղևոնդյան Անուշավան, 392
 Տեր-Միքայելյան Մ., 472
 Տեր-Ներսիսյան Ա., 491, 493
 Տեր-Պողոսյան Սամսոն, 275
 Տեր-Սիմոնյան Դ., 396
 Տեմուլին, տե՛ս Չինգիզ խան
 Տերենտ, բյուզանդական զորավար, 112,
 114
 Տերյան Վ., 297, 335, 337, 339, 391
 Տերտերյան Արսեն, 388, 418, 443
 Տերտերյան Ա., 481
 Տիգրան, նրվանդ Սակավակյացի որդի,
 34, 52, 86, 95, 96
 Տիգրան, 45, 46
 Տիգրան 2-րդ Մեծ, հայոց թագավոր, 44,

46—52, 55—59, 76, 78, 80, 82, 83,
 92, 98, 99, 185, 186
 Տիգրան III, Արտավազդ 2-րդի որդի, 64,
 65, 70
 Տիգրան IV, հայոց թագավոր, 65
 Տիգրան V, հայոց թագավոր, 67
 Տիգրան VI, հայոց թագավոր, 67, 68
 Տիգրան Կրտսեր, Տիգրան Մեծի որդի, 56,
 57
 Տիգրանյան Արմեն, 336, 392, 402
 Տիգրանյան Ն., 392
 Տիմարբոս, Մեդիայի թագավոր, 44
 Տիր, հայկական աստված, 80, 93, 95,
 106
 Տիրան, Խոսրով III-ի որդի, 109, 110
 Տիրան, պարսից զորավար, 127, 128
 Տիրիբազոս, Հայաստանի կառավարիչ, 36
 Տիրիթ, 110
 Տյուֆիկոս (Ա. Շիրակացու ուսուցիչ), 148
 Տոդորսկի Ա., 366
 Տոլստոյ, 259
 Տորթ, աստված, 86, 95
 Տրայանոս, բյուզանդական զորավար, 114
 Տրայանոս, Հռոմի կայսր, 70
 Տրդատ, ճարտարապետ, 205
 Տրդատ I Արշակունի, Վաղարշ I եղբայր,
 66—69, 80, 82, 89, 96, 97
 Տրդատ II, Խոսրով I որդի, 71—73, 97
 Տրդատ III, հայոց թագավոր, 104—07,
 110, 113, 143, 199
 Տրդատ իշխան, 71
 Տրդատ Մեծ (Խոսրով II որդի), 73, 97
 Տրիարոս, հոռմեական զորավար, 56
 Տուրիլ բեկ, սելջուկյան սուլթան, 177
 Տուրգենև, 259
 Բաբունի Վահրամ, 197, 198
 Բաֆֆի, 275, 279, 287—89, 445
 Յեբրիկով Ն. Ռ., 253
 Յիցիանով, գեներալ, 245, 246
 Յիսակայա Մ., 333
 Ութունյան Կարապետ, 289, 296
 Ուռնայեցի Մատթևոս, 200
 Փանոսյան Կ., 266

Փարպեցի Ղազար, 115, 116, 120, 122,
 127, 143, 144
 Փառանձեմ թագուհի, 111—113
 Փառեն, 109
 Փառնակ, Պոնտոսի թագավոր, 43
 Փավստոս Բուզանդ, 95, 106, 108—10,
 120, 143
 Փափաղյան Վրթանես, 335
 Փափաղյան Վահրամ, 393, 448, 484
 Փեչեկին Իբրահիմ, թուրք պատմագիր,
 209
 Փիլոն, հոռմեացի մատենագիր, 198
 Փոքր Մհեր, 202
 Քալանթար Աշխարհաբեկ, 388
 Քանաքեռցի Ջաքարիա, 228
 Քաջաղունի Հովհ., 345
 Քարանիս, ցեղային առաջնորդ, 18
 Քեչեկ Համբարձում, 388
 Քիշմիշ, գեներալ, 275
 Քոլոլյան Գևորգ, 413
 Քյոմուրճյան Երեմիա, պատմիչ, 228
 Քյոսայան Է., 486
 Քոչար Երվանդ, 392, 483
 Քոչար Հրաչյա, 392, 419, 445, 486, 487,
 489
 Քոչարյան Ն., 441
 Քսենոփոն, հույն պատմագիր, 34, 36, 37,
 74, 87
 Քսերքսես, Մոսկի թագավոր, 35, 40
 Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, 291, 292
 Քուլակ, 230, 480
 Օգարյով, 259, 287
 Օգոստոս կայսր, տե՛ս Օկտավիանոս
 Օգսեն, նկարիչ, 207
 Օլիմպիա, թագուհի, 110
 Օկտավիանոս, եռապետ, 60, 63, 64
 Օհանյան Ա. 409
 Օձնեցի Հովհան, կաթողիկոս, 170
 Օղյումպ քուրմ 41, 98
 Օսման բեյ 209
 Օսյան Գրիգոր 263, 266
 Օսյան Երվանդ 391, 396
 Օրախելաշվիլի Դ. Մ. 372
 Օրբելի Լ. 442
 Օրբելի Հովսեփ 334, 389, 390, 408, 418
 Օրբելյան Էլիկոմ, հայ իշխան, 182
 Օրբելյան Կ. 481
 Օրբելյան Ստեփանոս, պատմագիր, 201
 Օրմիցկի, դեկաբրիստ, 253
 Օրոդես, պարթև թագավոր, 59, 60
 Օրոնտաոս Երվանդ, Հայաստանի սատրապ,
 38
 Օրշոնիկիձե Դ. Կ. 359, 372
 Ֆաբիոս, հոռմեական զորավար, 56
 Ֆաթհ-Ալի շահ 243
 Ֆանարյան Բ. 443
 Ֆանարյան Վ. 473
 Ֆիշիլեի Ա. 366
 Ֆիդուսով Ի. 333, 344
 Ֆրանչեսկի Գ. Ցա. 306
 Ֆրիկ 202, 204

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ասիան 300
Աբասաբադ, բերդ, 247
Աբխազիա 237
Աբովյան 489, 497, 499
Ադանա 49, 51, 189, 192, 317
Ադիարենն 47—49
Ադիլբեկ 25
Ադրապանա 47
Ադրբեջան 191, 210, 213, 237, 244, 303, 330, 344, 347, 349, 352—354, 356, 357, 359, 360, 371, 400, 423, 488
Ադրիանապոլիս 257
Ազա երկիր, տե՛ս Արարատյան դաշտ
Ազատ, գետ, 7, 89, 181, 465
Այաբաշ 270
Ալանաց դուռ (Դարիալի կիրճ) 123
Ալաշկերտ 78, 122, 137, 157, 179—181, 238, 251, 273, 275, 277, 322
Ալավերդի 263, 264, 301—304, 307, 308, 312, 313, 315, 345, 370, 375, 377, 399, 400, 497
Ալեքսանդրապոլ, տե՛ս Լենինական
Ալեքսանդրիա 62, 144
Ալզի 16
Ալմեն-Յեփե 24
Ալուս 130
Ախալցխա 161, 250, 251, 253, 254
Ախալքալակ 250, 251, 253
Ախտա, տե՛ս Հրազդան
Ախուրյան (Արփաշալ), 6—8, 28, 29, 39, 164, 165, 245, 250, 499
Ակկադ 12
Ակեների վանք 205
Ակուռի 127
Ակախում 63
Աղթամարի վանք 169, 178, 205—207, 230
Աղիովիտ 78
Աղձնիք 6, 9, 51, 108, 157, 161
Աղլուս 174
Աղստաֆա 462
Աղստե 8, 183
Աղվանք 48, 122, 123, 130, 134, 138, 139, 143—145, 149, 164, 177, 182, 201
Ամանոսի լեռնանցք 50
Ամասիա 229
Ամերեդ 178, 179, 181, 205
Ամերիկա 236, 316, 330
Ամիդ 131
ԱՄՆ 328, 348, 349, 395, 401, 420, 426, 489, 491—493
Ամասերդամ 225, 226
Այաս 189, 192, 195
Այնթափ 350
Այրարատ 9, 108, 144, 168, 172, 173, 177
Անապա 251
Անաստասուպոլիս 131
Անարդաբա 49, 189, 192
Անգեղակոթ 215
Անգեղ բերդ 111
Անգլիա 244, 260, 277, 278, 313, 320, 324, 327, 348, 401
Անզղ 122, 123
Անդրկովկաս 182, 208—210, 212, 216, 217, 218, 221, 223, 224, 227, 231, 233, 244, 252, 253—264, 272, 301, 303—310, 312, 314, 315, 321, 322, 331, 333, 340—342, 344, 345, 347, 348, 352, 355, 365, 371, 372, 407, 408, 429, 488
Ասլանդուզ, դաշտ, 245
Ասորեստան 16, 17, 19, 22, 28, 30, 33, 37, 48, 49, 85, 199
Ասորիք 12, 16, 48—50, 54, 55, 57, 59—61, 67, 70, 72, 90, 92, 104, 119, 120, 145, 183, 191
Աստվածածնի վանք 270

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

515

Ասորիսան 213, 216—218, 223, 226, 243, 339
Ավան 152
Ավանց 167
Ավարայրի դաշտ 124, 125, 127
Ավելադաշտ 172
Ավստրիա 215, 216, 277, 278, 493
Ատլանտյան օվկիանոս 133
Ատտալիա (Ադալիա) 187
Ատրպատական 39, 40, 47, 49, 50, 61—64, 67, 69, 138, 154—156, 164, 176, 177
Արաբական խալիֆայություն 133, 134, 136, 138, 140, 146, 154, 177, 199
Արաբական ծով 133
Արարկիք 397
Արազած, լեռ, 6, 247
Արազածոտն 144, 168, 180, 181
Արադ 49
Արարատ, լեռ, 5, 22, 127, 489, 499
Արարատյան դաշտ 6, 7, 9, 22, 30, 31, 39, 77, 133, 159, 177, 179, 181, 210, 221, 237, 245, 247, 251, 256, 343, 344, 359
Արարատյան նահանգ 223
Արարս (Երասխ) 6—8, 22, 23, 36, 39, 40, 42, 57, 62, 77, 210, 245, 247
Արբեկա 37
Արզնետինա 489
Արզիշտիլինի, տե՛ս Արմավիր
Արդաբիլ 249
Արդահան 273, 275, 364
Արդանուշ 321
Արզվին 321, 364
Արեգունի լեռներ 10
Արզնի—Շամիրամ, ջրանցք, 465
Արթիկ 430
Արզնի 9, 10
Արին-բերդ 24, 25, 43
Արիպսա 19
Արծափի բերդ 133
Արծն 161, 163, 166, 176, 179, 205
Արկաթիակերտ (Էպիփանիա) 44, 78
Արձն 137
Արձակի լիճ 8
Արձնշ 135, 137, 162, 167, 179, 322
Արմավիր 6, 22, 24, 39, 51, 77, 88, 92, 97
Արմավիր (բաղադ Հյուսիսային Կովկասում) 339
Արմեն երկիր 19, 33
Արմենիա 35
Արշակունի 110, 111
Արշամաշատ (Արսամոսատա) 40, 77
Արշարունիք 78, 138, 142
Արսամեա 40
Արտադերս, ամրոց, 112, 113
Արտադ գավառ 127
Արտամեա 162, 167
Արտաշատ 6, 42, 45, 49—51, 55—57, 60, 62, 66, 67, 69, 71, 77, 88, 91, 92, 99, 103, 108, 109, 113, 122, 124, 126, 127, 431, 489, 499
Արտին, լեռ, 10
Արցախ 9, 51, 125, 139, 179, 180, 215, 220—222
Արուճ 137, 150, 152
Արփա, գետ, 6
Արփի, լիճ, 8
Արենիյան Պարսկաստան 34, 35, 37, 38, 48
Արենիյան եփրատ (Արածանի) 7, 16, 20, 21, 23, 55, 70, 131, 159
Արենիյան Հայաստան 121, 129, 141, 170, 171, 179, 181, 182, 200, 209—211, 227, 237, 240, 242, 244, 248, 249, 251—253, 257—261, 263, 265, 296, 297, 301, 315, 316, 330—332, 444, 455
Արենիյան Պրոտիա 410
Արենիյան Վրաստան 134, 177, 244, 245
Արենիյան Տիգրիս 6, 7
Արևմտյան Բելուստիա 401
Արևմտյան Եվրոպա 214—216, 316
Արևմտյան եփրատ 7, 130, 159
Արևմտյան Հայաստան 36, 130—132, 135, 141, 166, 168, 171, 209—212, 227, 238—243, 250—252, 257, 265—267, 272, 273, 275, 277, 278, 281, 282, 293, 296, 298, 301, 303, 315, 316, 318, 319, 321—324, 327, 332, 340, 341, 395, 397
Արևմտյան Ռուսաստան 311
Արևմտյան Սիրիք 432
Արևմտյան Վրաստան 244, 273
Արևմտյան Տիգրիս 6, 7, 131

Արեմտյան Ուկրաինա 401

Աֆրիկա 149, 320

Բաբելոն 38, 61

Բաբելոնիա 16, 28, 33, 44, 70

Բաբելոն 251, 254

Բազմազան 113, 137

Բազմազան 39, 161, 162

Բազմազան, տե՛ս Ալաշկերտ

Բաթում 263, 273, 275, 303, 307—309,

321, 342, 344, 345, 364, 429

Բալթիկ ծով 405

Բալկանյան թերակղզի 53

Բալկաններ 172, 251, 273, 275, 277, 317

Բաղդադ 328

Բաղեշ, տե՛ս Բիթլիս

Բաղը, տե՛ս Ղափան

Բայազետ 238, 240—242, 251, 252, 257,

273, 275—277, 282

Բաշ-Ապարան, տե՛ս Ապարան

Բաշ-Գառնի, տե՛ս Գառնի

Բաշկալա, 322

Բաշբաղբլար 261

Բաշկիրիա 320

Բապ-Ալի, հրապարակ, 282

Բասարգեշար 366

Բասեն 7, 36, 157, 176, 179

Բարձրբերդ 205

Բարձր Հայք 9, 18, 36, 82, 166, 174

Բարու 218, 237, 245, 263, 303, 304,

306—309, 312, 313, 339, 341, 342,

344, 352, 356

Բելգիա 492

Բելոռուսիա 367, 407, 410—412, 488

Բեռլին 277—279, 300, 327, 328, 406,

413

Բելուսթ (Բերիթ) 49

Բեսարաբիա 275

Բերկրի 162

Բիախնիլի, տե՛ս Ուրարտու

Բիթլիս 161, 162, 212, 277, 281, 318,

319, 322, 349

Բյուզանդական կայսրություն, տե՛ս Բյու-

զանդիա

Բյուզանդիա 121, 123, 130, 131, 132,

134, 135, 138, 141, 142, 144, 145,

147, 154, 156, 157, 158, 161, 164,

168, 171, 176, 185—187, 199, 200, 209

Բյուրական 441, 472

Բյուրակն (Սրմանց, Բինգյուլ), լեռ, 6, 7

Բոսնիա 273, 275, 277

Բոսպոր 56, 58

Բշնի 178—180

Բշնի բերդ 205

Բրատսլավա 413

Բրեստ 404, 415

Բրիտանիա 71

Բուխարիա 39, 397

Բուլղարիա 243, 275, 277, 317, 395,

397, 426

Գալիցիա 164, 213

Գալլիա 59

Գայլ, գետ, 7, 18, 130

Գալլատու, լիճ, 8

Գանձակ, տե՛ս Կիրովաբադ

Գանձասար 214, 220

Գառնի 66, 69, 89—92, 97, 98, 151,

364, 366, 444

Գավգամեա 38

Գարգան 156, 157, 181

Գեղամա լեռներ 14

Գեղամա լիճ, տե՛ս

Սևանա լիճ

Գեղարդի վանք 181, 205, 206

Գեղարքունիք 180, 181

Գերմանիա 215, 277, 278, 300, 318,

320, 327, 328, 341, 342, 345, 401,

403, 413, 420

Գլաձոր 181, 197

Գյանջա, տե՛ս Կիրովաբադ

Գյանջալի բերդ 245

Գյուլիա 237

Գյուլիստան 245, 246

Գյումրի, տե՛ս (Խնինական

Գյումուշ 423, 449

Գողթն 118, 135, 157

Գորիս 263

Գրոզնի 409

Դբլունդալ 213

Դուգարք 8, 9, 36, 42

Դուրիա 237

Դուզակի բերդ 189, 193

Դանուբ, գետ 251

Դաշբուսան 22

Դաշտային Կիլիկիա 48, 49, 185, 187,

190, 195

Դավալու 347, 377

Դատվան 167

Դարալաղյաղ 303, 345, 364, 366

Դարանաղյաղ գավառ 70, 98, 111, 115,

168

Դարաշիշակ 137

Դարիալ 216

Դարուլնը, բերդ, 111

Դերբենդ 191, 218, 245

Դերջան (Դերբենեն) 42, 44, 115

Դիարդին 251

Դիարբեքիր 211, 238, 240, 277, 281,

318, 319

Դիլիջան 344, 346, 351, 357, 364

Դյուսեյդուք 215

Դինար 410

Դինարուպետրովսկ 410

Դոնի Ռոստով 488

Եգիպտական սուլթանություն 191, 193

Եգիպտոս 12, 34, 38, 39, 44, 48, 54,

62, 144, 145, 191, 193, 194, 199,

227, 243, 330, 395, 420, 426, 489,

491

Եդեսիա 48, 119, 200, 203

Ելիզավետպոլ, տե՛ս Կիրովաբադ

Եկեղյաց գավառ 42, 93, 115, 168

Եղվարդ 151

Ելրուպա 40, 149, 191, 197, 209, 211,

212, 215, 216, 306, 320, 395, 401,

411, 412, 415

Երազավորս 162

Երևան 6, 7, 22, 77, 86, 133, 161, 162,

180, 181, 209, 210, 221—223, 228,

237—239, 242, 245—249, 252—256,

259—261, 263, 265, 285, 291, 296,

297, 302, 303, 307, 309, 312, 313,

315, 330, 331, 341—345, 351, 352,

354, 355, 358, 359, 364, 365, 374,

375, 377, 379, 387, 388, 394, 399,

400, 402, 406, 418, 423, 428—430,

433, 434, 440, 443, 449 452, 455,

459, 462, 464, 471, 473, 478, 481,

483—485, 489, 491, 493, 498—500

Երբուր 151

Երզնկա 177, 183, 282

Երկրորդ Հայք 130, 132

Երնջակի բերդ 205

Երվանդակերտ 39

Երվանդաշատ 6, 39, 51, 77, 89, 103,

113

Երվանդավան 39

Երրորդ Հայք 132

Երուսաղեմ 277

Եփրատ 5, 7, 12, 16, 18—20, 23, 28,

36, 44, 45, 48, 50, 60, 68, 87, 112,

130, 157, 171, 187, 189

Ջանգեղուր 237, 245, 252, 261, 263, 264,

301—304, 313, 315, 345, 351, 353,

361, 364, 366, 370, 399, 428, 497

Ջանգիրասար 237

Ջարհավան 51, 78, 103, 113, 123

Ջարեսանդ 123, 124

Ջարիշատ 51, 103, 113

Ջեյթուն 193, 266—271, 283, 350

Ջիստա, ամրոց, 111

Ջմյուռնիա 243, 266, 284, 291, 293, 294,

315

Ջվարթնոց 151, 152

Ջեղմա 50, 60

Էկրատա 47

Էպիփանիա 49, 51

Էջմիածին 6, 70, 71, 77, 89, 103, 108,

113, 118, 120, 152, 162, 169, 211,

214, 215, 222—224, 226, 231, 232,

237, 247, 249, 261, 285, 296, 298,

309, 313, 315, 331, 345, 346, 364,

374, 387, 466, 489, 499

Էվլիար 374

Էստոնիա 401, 488

Էրբուրնի 22, 31, 86, 444, 484

Էրզրում, տե՛ս Կարին

Թաթարիա 320

Թալին 152, 237, 253, 465, 499

Թալիշի խանություն 245, 246

Թամանի թերակղզի 409

Թավրիզ 242, 247, 249, 252

Թարթառ, գետ, 181

Թրիփսի 128, 139, 161, 184, 224, 231,

232, 242, 243, 246, 251, 256, 260,

262, 263 271, 272, 284, 285, 289,

291—293, 295—297, 300, 303, 304,
307—309, 313, 327, 333, 336, 341,
342, 344, 352, 408, 488

Թեոդոսուպոլիս, տե՛ս Կարին

Թեհրան 249

Թեղուտ 12

Թեյլերաին, ամբոց, 444

Թեոդոսիա 295

Թիֆլիս, տե՛ս Թրիլիսի

Թոնգրակ 173, 174

Թոփրակ-կալե 24, 29, 30

Թոնդը 18, 43

Թրակիա 58, 171

Թուլալ 174

Թուլիսու 28

Թուկլամա 19

Թուրքաշայաստան, տե՛ս Արևմտյան Հա-
յաստան

Թուրքիա 209—211, 217, 221, 227, 228,
237, 238, 251, 258, 260, 265, 269,
271, 273, 275, 277, 278, 282, 283,
291, 301, 303, 315—318, 320, 323,
324, 326—328, 340—342, 344, 345,
348—350, 354, 355, 359, 363—365,
395, 397, 407, 489

Թուրքմենչայ, գյուղ, 249

Ժնև 300

Բզզիր 309

Բիսնիա 186, 189, 191, 193, 194

Բմերեթիա 237

Բշուվա 18

Բջևան 353, 356, 462, 496, 497

Բապանիա 53, 59

Բվանովո-Վոզնեսենսկ 305

Բուսլիա 58, 186, 215, 225, 277, 278,
291, 298, 401, 412, 413, 421, 475,
493

Բրան 5, 72, 102, 103, 108, 109, 111—
117, 122, 125, 127—130, 141, 144,
145, 147, 149, 164, 176, 182, 191,
199, 201, 209—211, 213, 214, 216,
217, 227, 228, 237, 238, 243—246,
254, 258, 322, 366, 397, 409, 420,
426, 489, 492

Բրանական Աղբրեջան 321, 322

Բրանական բարձրավանդակ 45

Իրանի սարահարթ 8

Իրաք 397, 420, 426, 491

Լազիկա 113

Լաոդիկենա 49

Լատինական Ամերիկա 395, 492

Լատվիա 401

Լեհաստան 164, 182, 311, 340, 413, 421

Լենինական 242, 250, 251, 253, 260,

261, 263, 264, 291, 303, 307—309,

312, 313, 315, 331, 336, 341, 342,

344—346, 351—353, 355, 359, 361,

363, 364, 371, 375—377, 387, 399,

400, 418, 423, 428—430, 440, 462,

483, 484, 489, 497

Լենինգրադ 224, 226, 253, 262, 286, 291,

299, 300, 305, 311, 331, 333, 338,

341, 399, 401, 405, 411, 488

Լեներդան 245

Լեոնային Արցախ 220

Լեոնային Կիրիկիա 47, 48, 185, 186,

190, 193, 195, 267

Լիրանան 213, 329, 420, 426, 491—493

Լիրիա 149

Լիվոնիա 226

Լիտվա 401, 488

Լճաշեն 13, 14, 17, 18

Լոնդոն 233

Լոռի 161, 162, 177, 178, 180, 181, 184,

205, 221, 237, 244, 245, 307, 308,

313, 346, 347, 361—364

Լվով 226

Խաթե 22, 31

Խաթթի 18, 19

Խալիսին-գյուլ 401

Խաղխաղ, տե՛ս Ղազախ

Խաղտիր 36

Խաչեն 156, 157

Խառան 60

Խասան 401

Խարբերդ (Մամուրեթ-ու-Աղիզ) 6, 238,

277, 281, 282, 318, 319, 397

Խարկով 291, 339, 410

Խիլկուս 112

Խլաթ 135, 139, 162, 167, 174, 178, 179

Խնուս 174, 251

Խոյ 129, 242, 249, 252

Խորձյան (Խորդենե) 42, 115

Խութ 202

Մաղկանց լեռներ, 6, 7, 179

Մաղկավետ լեռներ 7

Մաղկուտ 179, 180

Մանարբ 139

Մոփր 9, 22, 31, 39, 40, 41, 42, 44, 46,

47, 57, 77, 78, 82, 86, 171

Մուփա, տե՛ս Մոփր

Կազան 213, 294

Կալկաթա 233, 249, 293

Կախեթ 139

Կաղզվան (Արշարունիք) 181, 355

Կաղզվանի կիրճ (Երասխաձոր) 7, 8

Կամիշլին 287

Կամո 92, 499

Կալան բերդ 180—182

Կանաղա 395, 492, 493

Կանչիրբերդ 193, 205

Կաշե 174

Կապադովկիա 39, 43, 44, 46, 47, 51,

53, 55, 71, 72, 104, 192

Կապան, բերդ, 189, 193, 205

Կապանի լեռնանցք 193

Կապույտ բերդ 205

Կառնուտ 151

Կասպից երկիր (Կասպիանե) 42

Կասպից ծով 7, 9, 28, 42, 48, 49, 82,

216, 217

Կատմուխ 19

Կարրի 221, 237

Կարին 7, 115, 131, 132, 135—137, 150,

162, 166, 176, 177—179, 183, 207,

210, 238, 242, 251, 252, 254, 257,

273, 277, 279, 281, 282, 315, 318,

321, 323, 342, 349

Կարինի սարահարթ 238

Կարթագեն 55, 88

Կարմիր բլուր 24, 26, 30

Կարս 20, 154, 156, 161, 162, 166,

177—179, 181, 183, 210, 238, 242,

250—252, 254, 257, 261, 263, 273—

275, 303—307, 309, 313—321, 333,

341, 342, 345, 352, 353, 355, 364

Կարս, գետ, 250

Վարսի սարահարթ 159, 238

Կենտրոնական Անատոլիա 323

Կենտրոնական Ասիա 182, 193

Կենտրոնական Ռուսաստան 311, 312

Կեչաուլը 181

Կեսարիա 106, 111, 183

Կերշի թերակղզի 406, 409, 415

Կիրոսա 171

Կիզնոս, գետ, 192

Կիև 212, 213, 291, 305, 405, 410

Կիրիկիա 50, 51, 114, 185—187, 189—

195, 204, 205, 207, 267, 317, 349,

350

Կիրիկիայի հայկական պետություն 185—

188, 193—196, 198, 200

Կիրիկյան Տավրոս 193

Կիպրոս 187, 420, 489, 491

Կիրովաբադ 49, 179—221, 222, 237,

245—247, 260, 309, 312

Կիրովական 13, 242, 263, 312, 331, 342,

344, 346, 351, 352, 364, 377, 387,

399, 428—430, 440, 459, 462, 483,

489, 497

Կիրովոպոլս 410

Կոդովիտ 8, 13, 108, 133, 137, 157, 179,

180

Կոռնիա 171

Կոդր 8, 156, 161, 263, 315

Կոմմադենե 91

Կոռիկոս 189, 192

Կոստանդնուպոլիս 158, 161, 189, 191,

205, 209, 215, 225—227, 242, 243,

266, 267, 272, 275, 281—284, 291,

292, 294—296, 298, 315, 325, 336

Կովկաս 218, 245, 247, 250, 251, 253—

255, 260, 263, 291, 292, 295, 296,

300, 303, 306—310, 320, 321, 330,

333, 340, 341, 354, 405—409, 415

Կովկասյան լեռնաշղթա 133, 321

Կոտայք 181

Կորդուր 6, 47, 49, 50, 54, 57, 58, 82

Կրասնոդոն 412

Կուրան 92, 411

Կոմմադենե 39, 40, 41, 48

Կոսմախ (Անի-Կամախ) 18

Կոսմալի 137

Կոսմուխ 18, 29

Կուր, գետ, 6, 36, 42, 48, 57, 82, 96,

108, 128, 179

Կուրիլյան կղզիներ 413

Կուրսկ 407

Հալեպ 326

Հալիձոր, բերդ, 218, 219

Հաղարծինի վանք 205

Հաղպատ 161, 197, 201, 205, 207, 231, 232, 308

Հայասա 18—20, 38

Հայաստան 5, 6, 9, 10, 13, 27, 34—47, 49, 50, 53—74, 76—84, 87—93, 95, 97—100, 102—106, 108, 109, 111—117, 121—134, 137—139, 143—151, 154—158, 161—164, 166—169, 172—174, 176—180, 182, 183, 185, 186, 195, 197—202, 205, 207, 208, 210—217, 222—227, 233—235, 238, 242—244, 253, 258, 259, 261—264, 267, 277, 278, 299, 301—305, 308, 312—315, 320, 331, 333, 334, 336, 338—340, 344—357, 359—378, 380—392, 394—400, 402, 404—408, 415—446, 448, 450, 451, 453—471, 473—475, 477, 479—483, 486, 488—493, 495, 499, 501, 502

Հայդերբերգ 299

Հայկական բարձրավանդակ, տե՛ս Հայկական լեռնաշխարհ

Հայկական լեռնաշխարհ 5, 7—10, 12, 13, 15—20, 31, 34, 36, 42, 44, 79, 87

Հայկական Միջագետք 82, 131

Հայկական սյր 5, 6

Հայկական Տավրոս 6—8

Հաշն 350

Հառիճի վանք 206

Հարավային բլուրներ 10

Հարավային Հայաստան 183, 202

Հարավային Ռուսաստան 161, 164, 213

Հարավային Սախալին 413

Հարավսլավիա 421

Հարթ 173, 174

Հաքեկաք 118

Հելլենսպոնտոս 41

Հեր, գավառ, 123, 124, 129

Հերցեգովինսկա 273, 275, 277

Հինդուկաշ 40

Հյուսիս-Արևելյան Հայաստան, տե՛ս Արև-

մելյան Հայաստան

Հյուսիսային Ամերիկա 236

Հյուսիսային Ասորիք 22

Հյուսիսային Կորեա 413

Հյուսիսային Կովկաս 25, 29, 330, 343, 409

Հյուսիսային Միջագետք 16, 47—49, 57, 183

Հնդկաստան 38, 40, 145, 191, 213, 222, 228, 233, 243, 249, 292, 491

Հոլանդիա 225

Հոկտեմբերյան 499

Հովհանավանք 181

Հռանդակ 68, 70

Հռոմ 41, 43, 47, 48, 53, 54, 56, 57—61, 63—73, 80, 103—105, 109—112, 114—116, 185, 194, 195, 199, 211, 216, 297

Հռոմեական կայսրություն, տե՛ս Հռոմ

Ձորագետ 377, 423

Ղազախ 123, 244, 245, 344, 353, 356

Ղազախստան 432, 488

Ղազվին 239

Ղամարլու 364, 374

Ղարաբաղ, լեռ, 247

Ղարաբաղ 220, 222, 223, 237, 245, 247, 253, 256, 303

Ղարաբրիյաս, տե՛ս Կիրովական

Ղափան 161, 162, 218, 263, 264, 301—303, 313, 315, 375, 377, 483

Ղզլար 243

Ղրիմ 227, 243, 260, 261, 266, 295, 320, 409, 411

Ղուբա 245

Ճաճուկ 181

Ճապոնիա 401, 413

Ճարմանյի դաշտ 128

Ճենովա, տե՛ս Ջենովա

Ճորոխ, գետ, 7, 17, 18, 82, 130, 161

Մադրաս 224, 226, 233, 234, 249, 292

Մաժար 51

Մալաթիա (Մելիտենե) 130, 131, 397

Մալգոբեկ 409

Մալլուս 49, 51

Մակեդոնիա 39

Մակեդոն 423

Մակու 30, 124, 127, 252

Մամեստիա 192

Մանա 22

Մանազկերտ 157, 161, 162, 176, 177, 179, 212, 322

Մանանաղ 115, 171, 174

Մանթաշ 465

Մանջուրիա 413

Մաշտոցյան լեռներ 155

Մասիս, տե՛ս Արարատ

Մարաղա 249

Մարաշ (Գերմանիկ) 193, 267, 269—271, 282, 350

Մարաստան (Մեդիա) 31, 33, 34, 44, 47—49, 64, 72, 112

Մարդաղ 37

Մարդաստան 36

Մարմաշենի վանք 205

Մելիգու 18

Մելիտեա 22

Մեծ Մոփր 131

Մեծ Հայք 5, 9, 38, 39, 41, 44, 46, 55, 57, 80, 102, 113, 115, 131, 132, 149, 185—187, 191

Մեղրագետ 7

Մեղրի (Արևիք) 181, 219

Մեղրու կիրճ 5

Մերձավոր Արևելք 38, 142, 143, 146, 147, 164, 199, 214, 227, 230, 235, 237, 318, 328, 355, 492

Մերձբալթիկա 407, 410

Մերձկասպիա 218

Մերձկովկասյան շրջան 408

Մզուր 115

Միգդոնիա 48, 49

Միլան 291

Մինգրելիա 237

Միջագետք 12, 36, 44, 48—51, 60, 67, 70, 87, 161, 164, 186, 191, 200, 325, 328, 329

Միջերկրական ծով 16, 48, 49, 61, 72, 185, 187, 192

Միշին Ասիա 38, 40, 176, 208, 320, 341, 399

Միջնաշխարհ 5, 6, 8

Միտանի 16, 18

Միրաբ, գյուղ, 247

Միոթյուն, տե՛ս ՍՍՀՄ

Մծբին 48, 49, 55, 73, 109

Մծուրք 70

Մյունխեն 401

Մոզիլ 412

Մոզդոկ 243, 409

Մոլդավիա 488

Մոկաց աշխարհ 139, 174

Մոնղոլիա 201

Մոսկվա 213, 214, 216, 221, 222, 232, 243, 262, 271, 279, 284, 286, 291, 294, 295, 297, 300, 305, 312, 313, 354, 363, 365, 367, 373, 399, 400, 402, 407, 449, 480, 485, 487, 488

Մոփսուստիա 49

Մրեն 152

Մուշ 139, 162, 169, 240, 266, 272, 329

Մուսասիր 22, 26, 29

Յասսի 413

Նաիրի 21

Նաիրիի շրջան 499

Նախարարական Հայաստան 130, 131

Նախիջևան 124, 133, 139, 162, 180, 237, 247, 259, 260, 263, 303, 312

Նախճավան, տե՛ս Նախիջևան

Նարեկա վանք 169, 202

Նեղոս 12

Նեմրուժ, լեռ, 36, 91

Ներսեհասպատ 127

Ներքին Հայք 130

Նիկեփորիոն (Ֆարկին-սու), գետ, 54

Նիկոպոլիս 62

Նինվե 33, 49

Նոյեմբերյան 465, 499

Նովոռոսիյսկ 409

Նորավանք 206

Նոր Բաբելոնյան պետություն 418

Նոր Բայազետ 28, 253, 260, 315, 364, 365

Նոր Գետիկի վանք 205, 206

Նոր Նախիջևան 226, 243, 262, 286

Նորշիրական 78

Նոր Զուղա 210, 213, 214, 226—228, 232

Նորվեգիա 327

Նորք 484

Նվարակ 129
Նիրկերտ (Մուֆարկին), տե՛ս Տիգրանա-
կերտ

Շահապունիք 181
Շահումյան 484
Շաղատ 162
Շամախի 213, 217, 245
Շամիրամալի 12
Շամլուղ 301
Շամխոր (Շամքոր) 157, 181, 246
Շամշադին 244, 245, 253
Շապինգարահյուսար 328, 329
Շատախ 91, 322, 329
Շաքի (Նուխու) 245, 246
Շենգավիթ 13
Շիրակ 6, 22, 126, 137, 138, 148, 158,
159, 174, 179, 181, 205, 209, 237,
245—247, 261, 374
Շիրվան, տե՛ս Շամախի
Շորագյալ, տե՛ս Շիրակ
Շորժա 462
Շուբրիա 16
Շուվալեր 247
Շումեր 12
Շուշի 245, 246, 309, 312, 347

Չարենցավան 428, 436, 489, 497
Չարսանջակ 272
Չելոսլովակիա 413
Չենոպորիա 273, 275, 317
Չինաստան 145, 191, 401
Չլդեր, լիճ, 28
Չորրորդ Հայք 132

Պաղուա 298
Պաղեստին 54, 61, 323, 420, 426
Պաղնատուն 131
Պամիր 133
Պարթևական պետություն 45, 65, 80, 199
Պարթևստան, տե՛ս Պարթևական պետու-
թյուն
Պարխար (Պարխադրես) 42, 82
Պարսից ծոց 7, 35, 70
Պարսկաստան, տե՛ս Իրան
Պարսպատունիք (Բասորոպեդա) 42
Պարտավ 134, 157

Պետերբուրգ (Պետրոգրադ), տե՛ս Լենին-
գրադ
Պերգամոն 39
Պիրամոս, գետ, 192
Պյատիգորսկ 339
Պոնտոս 39, 43, 46, 47, 53, 54, 56
Պորտելլա 189
Պոդնի 152
Պոդոմայիս 54, 61
Պոլուսգի երկիր 28
Պուրուլումզի 16
Պֆալց 215, 216

Ջալալօղլի, տե՛ս Ստեփանավան
Ջահան (Պյուրամիս), գետ, 267
Ջավախք 43
Ջենովա 192
Ջերմուկ 9, 435
Ջուլֆա 263, 303
Ջուղա 210

Ռեշտ 218
Ռիգա 311
Ռշտունիք 139, 202
Ռումինիա 275, 395, 413
Ռուսաստանի 29
Ռուսական կայսրություն, տե՛ս Ռուսաս-
տան
Ռուսաստան 182, 191, 197, 212—214,
216—218, 221—224, 226, 233, 237,
244—246, 249, 251, 252, 258—263,
272, 273, 275, 278, 292, 295, 297,
300—302, 304—312, 314—320, 323,
324, 327, 331—333, 338—340, 342,
347, 348, 352—355, 357, 359, 360,
363—365, 370, 371, 384, 415, 444,
455, 458, 488

Սալմաստ 249, 252
Սամարա 306
Սամոկարտ 40
Սամոսատ (Շամշատ) 40, 119
Սանահին 160, 197, 205, 206, 303
Սան-Ռեմո 348
Սան-Ստեֆանո 275
Սասնա լեռներ 16, 19
Սասուն 6, 139, 178, 183, 202, 238, 266,
280, 281, 316, 328, 329

Սատանի դար 10
Սարատով 287, 339
Սարգարապատ 237, 248, 253, 254, 261,
343, 344, 483, 484
Սարիղամիշ 321, 322, 342, 352, 353, 355
Սարոս, գետ, 192, 193
Սերաստիա (Սվաղ) 130, 132, 208, 210,
212, 238, 242, 247, 281, 282, 318,
319, 397
Սելեկիա 49
Սելեկյան պետություն 44, 45, 48, 49, 82
Սելիմ 160
Սերբիա 273, 275, 317
Սեֆյան Պարսկաստան, տե՛ս Իրան
Սինոպ 191
Սիրիք 320, 341, 399
Սիզոն 49
Սիս 185, 188—190, 192, 195, 197, 205
Սիսիան 215
Սիսվան, տե՛ս Կիլիկիա
Սիրիա 192, 193, 200, 213, 325, 350,
420, 426, 489, 491—493
Սիփան (Նեխ-Մասիք), լեռ 6
Ս. Կարապետի վանք 169
Սղերդ 7
ՍՃոլենակ 404
Սյունիք 8, 9, 142, 156, 161, 162, 168,
169, 172, 173, 177—183, 201, 215,
218—222
Սոլի 49, 51
Սովետական Միություն, տե՛ս ՍՍՀՄ
Սպահան 210, 216, 228, 232
Սպեր 36, 161, 176, 423
Ս. Սոֆիայի տաճար 205
ՍՍՀՄ 305, 369, 370, 372, 373, 376, 377,
380, 383—385, 389, 398, 399, 401—
405, 411, 414—416, 418—420, 425—
428, 430, 436, 437, 440, 443, 451,
452, 454, 455, 458, 463, 464, 471,
476, 477, 480, 487, 490, 493—495,
499, 501, 502
Սվեդիա, տե՛ս Անտիոք
Ստալինգրադ 407, 408, 410
Ստամբուլ, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Ստեփանավան 244, 307, 309, 466
Սուդան 491
Սուլիմ 18
Սուրմալու 181, 237, 345

Սուրմառի, տե՛ս Սուրմալու
Սևանա լիճ (Գեղամա ծով) 7, 20, 22,
28, 29, 180, 181, 237, 253, 344, 359,
462, 464
Սևանա կղզի 155
Սևաստոպոլ 406, 409
Սև ծով 5, 7, 9, 36, 58, 161, 164, 166,
182, 321, 349
Սևր 349
Վաղարշակերտ 161
Վաղարշապատ, տե՛ս Էջմիածին
Վահանավանք 169
Վահկա բերդ 193
Վալոց ձոր 180, 181
Վան 21, 22, 24, 27, 29—31, 77, 86,
88, 103, 113, 161, 162, 166, 167,
178, 179, 183, 211, 238, 240, 242,
257, 267, 272, 277, 281—283, 315,
318, 319, 322, 327—329, 334, 349
Վանա լիճ (Քղնունյաց ծով) 6, 7, 16,
20, 21, 23, 44, 135, 159, 161, 174,
Վանանդ, դավառ, 78, 154, 156, 166, 178,
179, 181
Վաշուգանե 16
Վառնա 213
Վասպուրական 8, 9, 136, 139, 155—157,
161, 162, 167, 168, 174, 177, 179,
199, 202, 205, 238
Վարադ 161
Վարադա վանք 296
Վարդաբարի ջրանցք 465
Վարդգեսավան 70
Վարշավա 311
Վեդիբասար 237
Վենետիկ 192, 225—227, 292, 293, 298,
299
Վերին Զեյթուն 484
Վիրք, տե՛ս Վրաստան
Վուլանդ ամրոց 67
Վուլգա 213, 407, 410, 415
Վրաստան (Իրերիա) 39, 40, 48, 66, 67,
111, 117, 122, 123, 126, 128, 130,
143—145, 149, 164, 177—179, 182,
191, 200, 201, 210, 213—215, 218,
224, 237, 243, 244, 246, 250, 303,
330, 344, 347, 349, 361—363, 365,
371, 400, 423, 471, 488

Տաթև, գյուղ, 161, 197, 198, 207
 Տաթևի վանք 172, 173, 201, 205, 207
 Տամայեկ 172
 Տաշիրք, տե՛ս Լոռի
 Տաշիր-Ձորագետ 156, 179, 181
 Տայք 19, 22, 36, 125, 128, 138, 150, 157, 176
 Տավրոս 272
 Տավրոսյան լեռներ 191
 Տավուշ 181
 Տարոն 118, 138, 139, 150, 156, 157, 168, 176, 202, 238
 Տարոնի (Մշո) դաշտ 6, 7
 Տարսոն 49, 114, 187, 189, 192
 Տեկորի վանք 205
 Տիբեթ 320
 Տիգրանակերտ 51, 54, 55, 66, 67, 88, 89, 98, 99, 103, 111, 131, 135, 162, 282
 Տիգրանավան 51
 Տիգրիս 7, 12, 16, 36, 44, 49, 82
 Տիգրիսյան Սեւեկիա 60
 Տիգրոն 70, 112, 116, 122, 125, 128
 Տղմուտ, գետ, 124
 Տմորիք (Տամոնիտիս) 42, 45, 47
 Տյուրոս 49
 Տրապիզոն 148, 161, 281, 282, 319, 342, 349
 Տուապսե 409
 Տուշպա, տե՛ս Վան
 Տուրուբերան 9, 136, 168, 173
 Տփղիս, տե՛ս Թբիլիսի
 Տուրաբերդ 172, 173
 Ուզբեկստան 488
 Ուլանովսկ 488
 Ուլնիա, տե՛ս Զեյթուն
 Ուկրաինա 311, 407, 410, 411, 412, 415, 429, 458, 488
 Ուտիք 51, 139
 Ուրալ 300, 311, 341, 399
 Ուրարտու 17, 21—24, 27—36, 38, 42, 77, 82, 84—86
 Ուրմիա, լիճ (Կապուտան) 8, 16, 22, 28, 36, 321
 Ուրմե (Ուրումու) երկիր 19, 29, 31, 33

Ուրուգվայ 489
 Ուրֆա 328, 350
 Փամբակ 237, 244, 246, 247
 Փայտակարան 42, 138
 Փառխոս 181
 Փավնիտիս 42
 Փարիզ 212, 295, 300, 348, 420, 421
 Փարպի 144, 151
 Փյունիկիա 48, 49, 61
 Փոթի 251
 Փոքր Ասիա 5, 16, 17, 25, 30, 38, 40, 43, 53, 57, 58, 61, 90, 177, 182, 185, 186, 200, 208, 209, 229, 277
 Փոքր Կովկաս 5
 Փոքր Հայք 5, 38, 39, 41—44, 62, 104, 130—132, 149, 157, 171
 Փրասասպա 49, 61, 62
 Քաղկեդոն 132
 Քանաքեռ 285, 377, 423
 Քաշարան 430
 Քասախ, գետ, 7, 151
 Քարթլի-Կախեթիա 237
 Քարվանսարա, տե՛ս Իջևան
 Քելիշքենդ 364
 Քիշինե 413
 Քյուլ-Թափա 12, 13
 Քուրախի 161, 429
 Օդեսա 404
 Օդես, գետ, 413
 Օլթի 273
 Օձուն 151
 Օմսկ 488
 Օշական 247, 253
 Օսմանյան Թուրքիա, տե՛ս Թուրքիա
 Օսրոյենե 48, 49, 70, 71
 Օրդուբադ 259, 260
 Յինյանգիա 340
 Յուրենցիա 215, 216
 Յրանկֆուրտ 413
 Յրանսիա 195, 215, 227, 244, 260, 277, 278, 318, 324, 327, 348—350, 395, 397, 401, 412, 420, 421, 426, 491—493

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԻՆ ԴԱՐՆԵՐ

ՊՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ. Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերը, ժողովուրդները և պետությունները	5
1. Հայկական լեռնաշխարհը և հարևան երկրները	5
2. Քարե դարը և բրոնզե դարը Հայկական լեռնաշխարհում	9
3. Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան երկրների հնագույն ցեղերն ու ժողովուրդները. հայ ժողովրդի կազմավորումը	15
4. Ուրարտու պետությունը	21
ՊՈՒՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ. Հին հայկական պետության առաջացումը և ծաղկումը	33
1. Վաղ հայկական պետությունը	33
2. Հայաստանը վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանում	37
3. Արտաշես I-ը և հայկական միացյալ պետության ստեղծումը	41
4. Տիգրան II-ի տերությունը	45
ՊՈՒՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ. Հայաստանը, Հռոմը և Պարսիկները	53
1. Հայ-հռոմեական պատերազմը	53
2. Հռոմեա-պարսիական հակամարտության սկիզբը և Հայաստանը	58
3. Արտաշեսյան հարստության վախճանը և Արշակունիների հաստատումը	64
4. Հայաստանը II—III դարերում	70
ՊՈՒՆԻ ՉՈՐՐՈՐԴ. Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը, պետական կառուցվածքը և մշակույթը	74
1. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, ստրկատիրություն. քաղաքները	74
2. Հին Հայաստանի պետական կարգը	79
3. Հին Հայաստանի մշակույթը	84
ՔԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՆԵՐ	
ՊՈՒՆԻ ՀԻՆԳԻՐՈՐԴ. Ֆեոդալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում	100
1. Ֆեոդալիզմի սկզբնավորումը Հայաստանում	100
2. Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում	104
3. Կենտրոնական իշխանության և նախարարության հակամարտությունը	107
4. Հայաստանի բաժանումը Հռոմի և Պարսկաստանի միջև. հին հայկական պետության անկումը	114
5. Մեսրոպ Մաշտոցը և հայոց գրերի գյուտը	117
ՊՈՒՆԻ ՎԵՅԻՐՈՐԴ. Ազատագրական շարժումները V—IX դարերում	121
1. 450—451 թթ. համաժողովրդական ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ	121
2. Ազատագրական կռիվները 481—484 թթ.	126
3. Իրադրությունը Արևմտյան Հայաստանում	130
4. Արաբական խալիֆայության տիրապետությունը Հայաստանում	133

5. Ազատագրական շարժումները VIII—IX դդ. ԳՂՈՒՆ ՅՈԹԵՐՈՐԴ. Մշակույթը V—IX դարերում	136
1. Գյուրջներ, թարգմանական գրականություն	141
2. Պատմագրություն	143
3. Փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ	147
4. Զարտադրականություն, երաժշտություն	150
ԳՂՈՒՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը IX—XI դդ.	154
1. Բագրատունիների թագավորությունը	154
2. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները IX—XI դդ.	158
3. Քաղաքներ	162
ԳՂՈՒՆ ԻՆՆԵՐՈՐԴ. Գյուլագիական շարժումները VII—XI դդ.	168
1. Գյուլագիական վիճակը	168
2. Պալիկյան շարժումը	170
3. Թոնգրակցիների շարժումը	172
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ. Հայաստանը XI—XIV դարերում	176
1. Սելջուկ-թուրքերը Հայաստանում	176
2. Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը XII—XIII դդ.	179
3. Հայաստանը մոնղոլական լծի տակ	182
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ. Կիլիկիայի հայկական պետությունը	185
1. Կիլիկիայի հայկական պետության կազմավորումն ու հզորացումը	185
2. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն ու վարչակարգը	187
3. Կիլիկիայի հայկական պետության անկումը	193
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ. Մշակույթը X—XIV դարերում	196
1. Գյուրջներ, գիտություն	196
2. Ժողովրդական բանահյուսություն, գրականություն	202
3. Արվեստ	205
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆԵՐԲԵՐՈՐԴ. Ազատագրական շարժման նոր փուլը	208
1. Հայաստանի նվաճումը Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի կողմից	208
2. Հայ-ուսմանական հարաբերությունները. Իսթանբուլի Օրի	212
3. Ազատագրական կոիվները 1720-ական թթ.	217
4. Հայաստանի ազատագրման ծրագրերը XVIII դարի երկրորդ կեսին	222
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ. Մշակույթը XV—XVIII դարերում	225
1. Տպագրություն	225
2. Պատմագրություն, բնական գիտություններ	227
3. Գրականություն, արվեստ	230
4. XVIII դարի հայ լուսավորիչները	233
ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ. ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ	
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆՆԻՆԳԵՐՈՐԴ. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	237
1. Հայաստանը XIX դարի սկզբին	237
2. Հայաստանի ազատագրումը պարսկական լծից	244
3. Գեկաբրիստների և հայ կամավորների մասնակցությունը Հայաստանի ազատագրման գործին	253
4. Արևելյան Հայաստանը ռուսական կայսրության կազմում	259
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆՎԵՑԵՐՈՐԴ. Արևմտահայության վիճակը XIX դարի երկրորդ կեսին	265
1. Ազգային ճեղքումների ուժեղացումը	265
2. Ազատագրական շարժումը 1860—1870 թվականներին	267
3. Հայկական հարցի ծագումը	273
4. Արևմտահայերի կոտորածները 1890-ական թվականներին	280

ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆՅՈՒԹԵՐՈՐԴ. Մշակույթը XIX դարում	284
1. Գրականություն, արվեստ	284
2. Մամուլ, հրապարակախոսություն	292
3. Դպրոց, գիտություն	296
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԴ. Հայաստանը XX դարի սկզբին	301
1. Տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքը Արևելյան Հայաստանում	301
2. Հեղափոխական շարժումը 1905—1907 թվականներին	311
3. Դրությունը Արևմտյան Հայաստանում. հայկական հարցը 1912—1914 թթ.	315
ԳՂՈՒՆ ՏԱՍՆԻՆԵՐՈՐԴ. Հայաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին	320
1. Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում 1914—1916 թվականներին	320
2. Արևմտահայերի ցեղասպանությունը 1915—1916 թթ.	324
3. Հայաստանը փերզարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում	331
ԳՂՈՒՆ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ. Հայ մշակույթը XX դարի սկզբին	334
ԲԱԺԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ	
ԳՂՈՒՆ ՔՍԱՆՄԵԿԵՐՈՐԴ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	338
1. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաջմանակը. Իրադրությունը Անդրկովկասում	338
2. Հայաստանը 1918—1920 թվականներին	345
3. Հեղափոխական շարժումները 1919—1920 թթ.	350
4. Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	354
5. Սովետական իշխանության առաջին քաջերը	360
ԳՂՈՒՆ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ. Սովետական Հայաստանը սոցիալիստական շինարարության ժամանակաշրջանում (1920—1930-ական թթ.)	369
1. Սոցիալիստական շինարարության սկիզբը Հայաստանում	370
2. Ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը. սոցիալիզմի հաղթանակը	375
3. Սովետադաշ մշակույթի զարգացումը	386
4. Սովետական Հայաստանը և սփյուռքահայությունը	395
ԳՂՈՒՆ ՔՍԱՆԵՐԲԵՐՈՐԴ. Սովետական Հայաստանը սոցիալիստական հասարակության ամրապնդման և հետագա զարգացման ժամանակաշրջանում (1930-ական թվականների երկրորդ կես—1950-ական թվականների վերջ)	398
1. Հանրապետությունը Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրյակին	398
2. Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին	403
3. Սփյուռքահայության առաջադեմ ուժերը ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում	420
4. Խաղաղ աշխատանքի վերսկսումը	422
5. Սովետադաշ մշակույթի նվաճումները	437
ԳՂՈՒՆ ՔՍԱՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ. Սովետական Հայաստանը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում	451
1. Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի հիմնական իրադարձությունները	453
2. Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում. Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի հետագա կատարելագործումը	457
3. Հանրապետության մշակութային կյանքը	470
4. Նոր հայրենադարձություն. Հայկական ՍՍՀ և Սփյուռքի միջև կապերի ընդլայնումը	489
5. Նոր բնագծերում	494
	527

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Հրատարակության է ներկայացրել
Համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների
պրոբլեմային լաբորատորիան

Հրատարակչության խմբագիր՝ Դ. Վ. Պետրոսյան
Դեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ս. Ավրեցյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Դ. Պ. Խաչատրյան

ԻՐ 616

ՎՖ 03171: Պատվեր 1673: Տպաքանակ 20000: Հանձնված է շարվածքի 29.09.1984 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 10. 04. 1985 թ.: Թուղթ № 1, չափեր՝ 60×90¹/₁₆: Տա-
ռատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագրության եղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչական 29,0
մամուլ: Տպագրական 33 մամուլ+14 ներդիր: Գինը՝ 2 ռ. 60 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна I.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արմվյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հնագոյն ժամանակներից մինչև մեր օրերը

Հրատարակության է ներկայացրել
Համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների
պրոբլեմային լարորատորիան

Հրատարակչության խմբագիր՝ Գ. Վ. Պետրոսյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Հ. Ս. Ավրցյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Գ. Պ. Խաչատրյան

ԻՔ 616

ՎՖ 03171: Պատվեր 1673: Տպարանակ 20000: Հանձնված է շարվածքի 29.09.1984 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 10. 04. 1985 թ.: Թուղթ Մ 1, չափեր՝ 60×90¹/₁₆: Տա-
ռատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագրության եղանակը՝ «Բարձր»: Հրատարակչական 29,0
մամուլ: Տպագրական 33 մամուլ+14 ներդիր: Գինը՝ 2 ռ. 60 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի պ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна I.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արավյան պ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.

Նկատարան վրիպակներ

էջը	Տողը՝ վերևից ներքևից	Տպված է	Պետք է լինի
4	12 վերևից	միավորման	միավորների
9	10 վերևից	հոգեբը	հոգեբը
13	1 ներքևից	Գ. Սևակ	Գ. Սևակ
15	8 ներքևից	Թմբկաբերդի	Թմկաբերդի
19	3 վերևից	նախնադարյան	I նախնադարյան
28	7 ներքևից	V	V
30	3 ներքևից	Արտահան	Արդահան
37	4 վերևից	հղերնագործություն	եղեռնագործություն
40	15 վերևից	$y = \sqrt{x}$	$y = \sqrt[n]{x}$
50	11 ներքևից	վակուում	վակուում
55	2 վերևից	ակադեցություն	ակադեցություն
	12 ներքևից	ցոտենցիալներ	պոտենցիալներ
63	13 վերևից	էվդենան	էվդենան
71	16 ներքևից	կողը	կողը
72	1 վերևից	պոստէմբրիոնալ	պոստէմբրիոնալ
87	1 վերևից	daß	das
89	4 ներքևից	ինֆինտիվով	ինֆինտիվով